ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΒΡΕΤΑΝΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΚΑΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΕΣ

Ο ΤΖΕΡΕΜΥ ΜΠΕΝΘΑΜ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ (1823 - 1826)

ΓΙΑΝΝΑ ΤΖΟΥΡΜΑΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νίκος Κοταρίδης (επιβλέπων)	Στάθης Τσοτσορός	Παντελής Λέκκας
Επίκ. Καθηγητής	Αναπλ. Καθηγητής	Αναπλ. Καθηγητής
Παντείου Πανεπιστημίου	Παντείου Πανεπιστημίου	Α. Π. Θ.

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τομος Α'

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 5

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ρεπουμπλικανισμός της «Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου» 19

α. Ωφελιμιστές, Φιλελεύθεροι Ουίγοι, Αντικομφορμιστές : Η «Διαλεκτική της Αντιπαράθεσης» 28

β. Οι Φιλελεύθερες Επαναστάσεις και η Ελληνική Υπόθεση 39

γ. «Συνταγματική Ελευθερία» και «Συνταγματική Διακυβέρνηση» 46

δ. Ελευθερία και «Φυσικά Δικαιώματα»: Η αρχή της «Ασφάλειας των Προσδοκιών» 63

ε. Το Πρόταγμα του Ρεπουμπλικανισμού και η κριτική του «Κοινωνικού Συμβολαίου» 78

στ. Το «Προσωρινόν Πολίτευμα» της Ελλάδος και ο «Συνταγματικός Κώδικας» του Τζέρεμυ Μπένθαμ 91

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

«Η ελευθερία για όλον τον κατοικημένο κόσμο» 105

1. Ο «κύκλος» του Ουέστμινστερ: Τα προμηνύματα μιας έκρηξης 106
2. Η επικράτηση των μεταρρυθμιστών του Ουέστμινστερ: Τα κοινωνικά υποκείμενα, οι στοχεύσεις και η ιστορική συνάφεια της δράσης τους 145
3. Μεταρρύθμιση για «τα φιλελεύθερα κράτη»: από το Ουέστμινστερ στην Ευρώπη, την Αμερική και τη Βόρεια Αφρική 174
4. Μεθοδευμένη εκπαίδευση, χρήσιμη γνώση : Οι αρχές της Χρησιμάθειας 218
5. Ελεύθερη έκφραση και ελευθεροτυπία: Η γέννηση των πολιτικών επιθεωρήσεων και τα πολιτικά όργανα των μεταρρυθμιστών 252
6. Η αντιπολίτευση σύσσωμη έναντι της Αυτού Μεγαλειότητος: Ο Τζόζεφ Χιούμ και οι «χρήσιμες τάξεις» 279

Τομος Β'

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

«Η ελληνική αντιπροσωπευτική δημοκρατία» 321

7. «Στόχος να καλυφθεί ο στρεβλός αυτός κόσμος με Δημοκρατίες»: Θεμελιώδεις αρχές του Συνταγματικού Κώδικα 322
8. Τα χειρόγραφα του Μπένθαμ για την Ελλάδα 350
9. Το Ελληνικό Σύνταγμα και η αρχή του ωφελιμότητας 368
10. Η κυριαρχία ποιου λαού; Το Ελληνικό, το Ισπανικό και το «πρότυπο Αμερικανικό Σύνταγμα» 409
11. «Ένας Κώδικας για την περίπτωση της Ελλάδας»: Μεταρρυθμίσεις και προτάσεις για το Σύνταγμα της Επιδαύρου 435
12. «Η ψυχή της Ελληνικής Επιτροπής»: Ο Ουνιταριστής ωφελιμιστής σερ Τζον Μπόουρινγκ 464

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Πολιτικές συγκρούσεις και τακτικές συμμαχίες: Η σύσταση της «Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου» 485

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος Μελών της «Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου» 537
Χάρτες της περιοχής του Ουέστμινστερ 539

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές 541
Αναφερόμενα έργα 542

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο ΟΓΚΟΣ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ και των τεκμηρίων που απόκεινται στο *Αρχείον της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου* αποτέλεσε τον πυρήνα του περιγραφικού υλικού επί του οποίου εδράστηκαν οι υποθέσεις εργασίας της ανά χείρας διατριβής. Οι πηγές αυτές, αδημοσίευτες στην πλειονότητά τους, συνθέτουν ένα πυκνό και πολυφωνικό σύνολο τεκμηρίων. Περιλαμβάνουν τα πρακτικά και τις αποφάσεις των συνεδριάσεων και των συνελεύσεων καθώς και μεγάλο αριθμό επιστολών και σημειωμάτων, με σκέψεις για μια συνάντηση που προηγήθηκε ή για εκείνη που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί, με κρίσεις, διαφωνίες, ενστάσεις ή επιφυλάξεις μελών ή φίλων της *Επιτροπής* σχετικά με τη μία ή την άλλη προοπτική. Ωστόσο, πριν καταπιαστούμε με το περιεχόμενο των συναρπαστικών αυτών μαρτυριών, κρίθηκε αναγκαίο να ανιχνευθεί η ίδια η ιδιοσυστασία των προσώπων που την απαρτίζουν, των ιδρυτών και εμψυχωτών της, όσων, με την υπογραφή τους, αναλάμβαναν δημοσίως την ιδιότητα του μέλους.

Η μέριμνα αυτή αποτέλεσε τον σκληρό πυρήνα της αναζήτησής μας και η διερεύνηση περί του *ποιος* ή *ποιοι* οδήγησε σε ερωτήματα ερεθιστικά και συνάμα προβληματικά. Ερεθιστικά καθώς, στις λίστες της *Επιτροπής* αναγνωρίσαμε τους κατ' εξοχήν επιγόνους του βρετανικού πολιτικού ριζοσπαστισμού που αναβίωνε, συναντήσαμε πολιτικούς και διανοητές, εκπροσώπους του αντιπολιτευόμενου συγγισμού του πρώιμου 19ου αιώνα και τους επιφανέστερους φορείς της παράδοσης του θρησκευτικού αντικομφορμισμού του μητροπολιτικού αστικού κέντρου του Λονδίνου. Προβληματικά καθώς, ακούσια σχεδόν, ανέκυπταν εντάσεις μεταξύ των κατεστημένων εννοιολογήσεων και της πραγματικότητας που καλούνταν να στεγάσουν· μεταξύ των όρων και των ιστορικών τους αναφορών. Περιπλοκές και εντάσεις αναδύθηκαν από τα τεκμήρια, τα πράγματα, τις μαρτυρίες, την ευαίσθητη ιστορική ύλη· κυρίως από τη χρήση τους και τις συνδηλώσεις όρων και εννοιών που κόμιζαν το φορ-

τίο αναδρομικών εκλογικεύσεων, ιδεολογικών αγκυλώσεων, πρωθύστερων προβολών και, εκ προοιμίου, διαμορφωμένων αντιλήψεων και διανοητικών αυτοματισμών. Πόσο αυτονόητη, φυσική και ομαλή θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη σύμπλευση ριζοσπαστών, φιλελεύθερων Ουίγων, μπενθαμιστών και Ντισέντερς στην *Ελληνική Επιτροπή*; Ή πόσο γνωστή, εύλογη και δεδομένη νομιμοποιούμαστε να θεωρήσουμε τη συνεπαγωγή ανάμεσα στην ιδιότητα του μέλους της *Επιτροπής* και την ένταξή του στο ρεύμα του φιλελευθερισμού, του ριζοσπαστισμού, του φιλελληνισμού; Εδώ επιχειρήσαμε να ανασυστήσουμε τα στοιχειώδη ερωτήματα και όχι, ασφαλώς, να στερήσουμε από τα υποκείμενα την ιδιότητα ή την όποια ένταξή τους σε εκείνο ή το άλλο διανοητικό πολιτικό ρεύμα.

Έτσι στο προλογικό αυτό σημείωμα, θεωρήθηκε σκόπιμο, να διατυπωθεί ευθύς εξαρχής όχι τι πραγματεύεται αυτή η εργασία, αλλά τι δεν πραγματεύεται, τι δεν είναι. Δεν είναι, λοιπόν, μια μελέτη που αναλαμβάνει να αναμετρηθεί με τον λόγο περί φιλελληνισμού, να ανασυστήσει μια ερμηνευτική κριτική του φαινομένου στην ιστορική του πορεία ή να αναθερμάνει τον διάλογο του καλά οργωμένου πεδίου των προσεγγίσεων του φιλελευθερισμού, του ριζοσπαστισμού, του ωφελιμισμού. Δεν φιλοδοξεί να ανιχνεύσει περιορισμούς ή πιθανές μεροληψίες των σχετικών ερευνών για να τις υπερβεί και να τις ανασκευάσει. Δεν επιδιώκει, πολύ περισσότερο, να συνεισφέρει στη συζήτηση για τις δυτικές ή εν προκειμένω τις βρετανικές παραστάσεις της Ελλάδας και τις προοπτικές και τις τύχες αυτής της «αρχαίας χώρας», καθώς η επιλογή προσέγγισης του υλικού τοποθετεί την επαναστατημένη Ελλάδα όχι στο κύριο θέμα, αλλά στο αδιόρατο προοπτικό φόντο της σύνθεσης.

Εδώ, λοιπόν, δεν επιχειρούμε να διερευνήσουμε τον φιλελευθερισμό, τον ριζοσπαστισμό, τον φιλελληνισμό των υποκειμένων των οποίων τις θέσεις, τις αντιλήψεις, τις πρακτικές εξετάζουμε αλλά, αντιστρόφως, εξετάζοντας αυτές τις θέσεις, θεάσεις, πρακτικές και παραμερίζοντας τη διαθέσιμη γνώση, να ανιχνεύσουμε ιστούς νοήματος και, πιθανόν, παραγνωρισμένες όψεις του ιστορικού πλαισίου υπό το οποίο παρήχθη και προέκυψε αυτή η συνάντηση φιλελεύθερων, μπενθαμιστών, ριζοσπαστών στην *Επιτροπή* για την ελληνική υπόθεση. Δεν επιδιώκουμε δηλαδή, αναλύοντας τους όρους, να καταλήξουμε σε γενικές, καθολικά συλλήψιμες, ερμηνευτικές έννοιες, ή να παραθέσουμε άλλες

αντίπαλες ή εναλλακτικές, αλλά να αναδείξουμε όψεις αυτής της πολύπλευρης και πολυσχιδούς σχέσης, να ιστορικοποιήσουμε τους πόλους της, να γνωρίσουμε και να εννοήσουμε τους ανθρώπους που, πριν από δύο περίπου αιώνες, ήρθαν με την ιδεολογική και πνευματική τους σκευή να διαμορφώσουν και να συμμετάσχουν στην παραγωγή της. Η σύσταση της *Επιτροπής* και η μελέτη του αρχείου της αποτέλεσαν το έναυσμα για ένα εγχείρημα ανασύστασης του πολιτικού κλίματος που εξέθρεψε τον φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό των κύκλων εκείνων οι οποίοι, έχοντας εμπνευστεί από τα κεκτημένα της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης, θα αναγνωρίσουν στην ομοσπονδία των ΗΠΑ το πρότυπο για τη χειραφέτηση του κόσμου από την παράδοση και τη δυναμική ανασυγκρότησης της απολυταρχίας. Δεν πρόκειται, ασφαλώς, για δυστροπία ή για φιλοδοξία παραγωγής καινοτομιών. Όπως κάθε εργασία, έτσι και ετούτη χτίστηκε πάνω στα ευρήματά της και σύμφωνα προς αυτά. Τα συστατικά της ερώτησης και τα ίδια τα ευρήματα εξέβαλλαν στον λαβύρινθο της διανοητικής πολιτικής σκέψης και πρακτικής που κλόνισε την εποχή εκείνη για να συναντήσουμε μέσω κάποιων διόδων και όχι και τόσο κρυφών περασμάτων τα στοιχειώδη ιστορικά ερωτήματα του *ποιος*, *που* και *πότε*.

Στην αδιάλειπτη αλλά και αυτοματική διεργασία δημιουργίας κωδίκων κατανόησης του ιστορικού περιβάλλοντος και του περιεχομένου του, το παρόν δυναστεύει συχνά το παρελθόν· και τούτο δεν συγκαταλέγεται πλέον παρά στα αυτονόητα της σύγχρονης ιστορικής κοινωνιολογικής έρευνας. Παραμερίσαμε στην ανά χείρας εργασία τους όρους και τους ορισμούς, καθώς μια μεταθεωρητική μέριμνα θα προέτασσε και θα προϋπέθετε μια εκ των προτέρων καθορισμένη, έστω και ανανεωτική, προσέγγιση των όρων ή των διανοητικών ρευμάτων που πραγματευόμαστε, πράγμα που δεν κομίζει. Αξιοποιώντας τους προοπτικούς όρους της θέσης του Σπ. Ασδραχά ότι *η Ελληνική Επανάσταση είναι η κατ' εξοχήν ευρωπαϊκή στιγμή της νεότερης ελληνικής ιστορίας*, επιχειρήσαμε μια ανάγνωση που δοκιμάζει αυτήν την προσέγγιση υπό διαφορετική γωνία θέασης: *Στο νότιο άκρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συντελείται μια επανάσταση που, όπως όλες οι επαναστάσεις της περιόδου από την Ιβηρική μέχρι την κεντρική και νότια Αμερική ακόμη και τη βόρεια Αφρική επικαλείται την ελευθερία, προβαίνει στη σύνταξη και ψήφιση φιλελεύθερου συντάγματος, κηρύσσει και κατοχυρώνει την ισότητα απένα-*

ντι στον νόμο, προβλέπει την αξιοκρατία· ακολουθεί εν ολίγοις την «πεπατημένη», τον συρμό της Εποχής των Επαναστάσεων. Μέσα από ποιες διόδους, όμως, διασταυρώνονταν οι ανατροπές που σημειώνονταν σε όλο αυτό το γεωγραφικό έκταμα; Αποδυνάμωναν, άραγε, με τα ίδια τα όπλα και την εξάρτυση τους την προνομιακή ιδιοτυπία της Ευρώπης; Με ποιο μέσο πλοήγησης κινούνταν από την κριτική της απολυταρχικής χριστιανικής Ευρώπης στην κατάφαση προς τις αρχές της κοσμικής δημοκρατικής Αμερικής;

Μελετώντας το αρχείο της *Ελληνικής Επιτροπής*, σκοντάψαμε στο αμήχανο και αφελές, τελικά, ερώτημα: Το ρεύμα της βρετανικής υποστήριξης προς την Ελλάδα εμφανιζόταν ως μια μοναδική και ανεπανάληπτη στιγμή του ιστορικού γίγνεσθαι, που ξεκίνησε, αυθόρμητα αλλά και εκκωφαντικά, με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, για να λήξει εξίσου απροσχεδίαστα, αλλά ήσυχα τούτη τη φορά, μετά την «αίσια» έκβασή της; Ή γιατί στο πλούσιο αυτό χειρόγραφο υλικό δεν συναντούμε παρά περιστασιακά την αρχαία Ελλάδα, τον ευρωπαϊκό χριστιανικό πολιτισμό; Πώς συνέβαινε ο απολίτιστος άγριος του Νέου Κόσμου να γίνεται εκείνος προς τον οποίο όφειλε να προσβλέπει ο απόγονος του εξευγενισμένου και πολιτισμένου Ευρωπαίου; Ήδη από τη διατύπωσή τους τα ερωτήματα αυτά, μολονότι προκλητικά, αποσυντόνιζαν καθώς προϋπέθεταν προκαταβολικές βεβαιότητες και παραδοχές. Τα ερωτήματα, κατά κάποιο τρόπο, παρακάμπτονταν από τις απαντήσεις, από τους κληρονομημένους ορισμούς και τις εννοιολογήσεις, όσο καλά ζυγισμένες, επεξεργασμένες και τεκμηριωμένες. Οι ορισμοί, δημιουργώντας σημαίνοντα σύνολα, ταυτίσεις και διαφορές και όντας υδραργυρικοί, κωδικοποιούν, διευθετούν, εξομαλύνουν και σ' ετούτο συνίσταται, ίσως, το σπουδαιότερο πλεονέκτημά τους· από την άλλη, όμως, λειτουργούν ιδεατοτυπικά και επενδύονται συχνά με σύγχρονα ιδεώδη, αλλά και με σύστοιχες ματαιώσεις ιδεωδών. Κρίθηκε, έτσι, σκόπιμο να περιθωριοποιηθούν πρόσκαιρα ώστε να προβληθεί κάτι όχι κατ' ανάγκη περισσότερο σημαντικό, αλλά οπωσδήποτε περισσότερο επείγον: Η οικείωση με τα πρόσωπα, με τους πρωταγωνιστές της *Επιτροπής* για την ελληνική υπόθεση, αλλά και με τον πολιτικό, ιδεολογικό και κοινωνικό τους περίγυρο, με τα στοιχήματα και τις κρίσιμες συνάφειες, τις ομοιότητες, τις διαφορές τους. Με το ίδιο τελικά το πλουραλιστικό περιεχόμενο των αιτημάτων τους που τους εξέθετε σε αντίστοιχα πολλαπλά διαφορετικές

προκλήσεις, αξιώσεις και προοπτικές θεώρησης, αποτίμησης και αξιολόγησης του περιβάλλοντός τους.

Η προβληματική αυτή προσδιόρισε αντιστοίχως τόσο τα συστατικά της μέρη όσο και τον τρόπο προσέγγισης. Επιλέχθηκε, έτσι, έπειτα από μια επισκόπηση της αφαιρετικής συμπύκνωσης των ιδεών, των αρχών και υποθέσεων περί του συμφυρμού τους που αναπτύσσεται στην Εισαγωγή, να αποτυπωθεί η γεωγραφία, ο τόπος, ο χώρος που φιλοξενούσε και ταυτόχρονα προσδιόριζε τη δραστηριότητα και το νόημα με το οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα επένδυαν τη σκέψη και την πρακτική τους. Το στοιχειώδες αλλά επιτακτικό ερώτημα του *πού* τοποθέτησε την έρευνα στο *Crown and Anchor Tavern*, στην έδρα της *Επιτροπής* και αυτή, με τη σειρά της, στην αστική, πυκνοκατοικημένη και ιδιάζουσα περιφέρεια του Ουέστμινστερ, στην καρδιά της Βρετανικής πρωτεύουσας. Το *Crown and Anchor Tavern*, όμως, στο Ουέστμινστερ, δεν υπήρξε μόνο έδρα της *Ελληνικής Επιτροπής*, αλλά πριν και κατά την ίδρυση και λειτουργία της, κέντρο των ποικίλων εκλογικών επιτροπών των μεταρρυθμιστών, χωρικός άξονας δράσης των πολιτευόμενων μελών της, τόπος ίδρυσης των διαφόρων εντύπων διάδοσης του ριζοσπαστικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος και τόπος διεξαγωγής της εκστρατείας της «χρήσιμης» παιδείας. Ποιο ήταν, λοιπόν, το Ουέστμινστερ; Τί εκπροσωπούσε η περιφέρεια αυτή και η πολιτική της εστία, το *Crown and Anchor*, για τη βρετανική πολιτική ζωή; Πώς συνέβαινε να συνωθούνται και να συγκεντρώνονται εκεί ακραίες ή μετριοπαθείς, ανανεωτικές ή ρηξικέλευθες νεωτερικές ιδέες και πρακτικές; Στην κατεύθυνση της ανασύστασης του ιστορικού πλαισίου εντός του οποίου επρόκειτο να τεθεί το ζήτημα της υποστήριξης της Ελληνικής Επανάστασης και με μόνο στοιχείο το επιπολής κριτήριο της υλικότητας του χώρου και της σύμπτωσης των φυσικών προσώπων, στο πρώτο κεφάλαιο, επιχειρήθηκε μια διερεύνηση των όρων συγκρότησης και συσσωμάτωσης των μεταρρυθμιστών, από το σημείο εκκίνησης, από την εκλογή των πρώτων εκπροσώπων τους στη Βουλή. Το παρελθόν, το *πριν* και το *μετά* των ανθρώπων που θα συστήσουν λίγο αργότερα την *Ελληνική Επιτροπή*, οι προσδοκίες, οι αξιώσεις, τα συμφέροντα και οι αρχές με τις οποίες θεωρούσαν την πραγματικότητά τους συμφύρονταν σε μια πολυδιάστατη ολότητα που προσδιόριζε αντιστοίχως την πολλαπλότητα και την αμφισημία των στοχεύσεων της *Επιτροπής*;

Στη συνέχεια, παραμένοντας στα πολιτικοκοινωνικά και γεωγραφικά σύνορα του Ουέστμινστερ, αυτή η πολλαπλότητα των διαφορετικών προοπτικών εξετάζεται ως προς τις διεργασίες, τις μετατοπίσεις και τις δυναμικές που απηχούσε, καθώς λειτουργικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις μετέτρεπαν σε διακύβευμα το αύριο των ανθρώπων. Έπειτα από την πρώτη είσοδο των μεταρρυθμιστών ριζοσπαστών στη Βουλή, μετά την οριστική νίκη επί της ναπολεόντειας Γαλλίας ο λόγος περί μεταρρύθμισης θα συστήσει το κύριο πλαίσιο των αναφορών και των όρων της πολιτικής όξυνσης μεταξύ των αντίπαλων ιδεολογικών δυνάμεων που μετείχαν στο δημόσιο πεδίο. Πόσο, όμως, ευανάγνωστα διατυπωνόταν αυτός ο λόγος; Η προοπτική της αναδιοργάνωσης του δημόσιου πεδίου, όπως προέκυπτε από την υπονόμευση του αλάθητου και του κύρους των παραδοσιακών βρετανικών κοσμοεικόνων υπήρξε ενιαία και αδιατάρακτη; Ή δημιουργώντας τις νοητικές, θεσμικές και υλικές προϋποθέσεις απελευθέρωνε πλήθος ετερόκλητων και ετερογενών προοπτικών; Και από την άλλη, μήπως η ανταγωνιστικότητα των προοπτικών, η κατάλυση της μονοκρατορίας πρότερων αντιλήψεων, χαρακτήριζε αντιστοίχως τον πλουραλισμό της φαινομενικής αντιφατικότητας ή ετερογένειας της *Ελληνικής Επιτροπής*;

Στο δεύτερο κεφάλαιο, λοιπόν, όπως και στο προηγούμενο, η διερεύνηση άντλησε από την «πρώτη ύλη», από το σύστημα σκέψης και πρακτικής, από τη δράση των δυνάμεων εκείνων που πρωτοστάτησαν στη βρετανική πορεία προς τη νεωτερικότητα και από τις πολλαπλές διαστάσεις των αξιώσεών τους, που μορφοποίησαν την ιδεολογική πόλωση για τον έλεγχο των υλικών και συμβολικών μέσων διακυβέρνησης της κοινωνίας. Εξετάζονται εδώ η ανάδυση και η επικράτηση στον δημόσιο πολιτικό βίο των ιδρυτών και ενεργών μελών της *Επιτροπής*, του Σερ Φράνσις Μπερντέτ, του Σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, του Τζόζεφ Χιούμ, του Ντάγκλας Κίναιρντ, του -επιστήθιου φίλου του Μπάυρον- Τζον Καμ Χόμπχαουζ, κ. ά. Επιχειρείται ταυτόχρονα η εξέταση της φιλοσοφικής τεκμηριωτικής επένδυσης αυτής της, εκ της πρώτης όψεως, «ανώμαλης» συμπαράταξης Ουίγων, ριζοσπαστών και Ντισέντερς από τις επεξεργασίες της μπενθαμικής θεωρίας και κυρίως από το *Radical Reform Bill*, που επρόκειτο, λίγα χρόνια αργότερα, να παραληφθεί για να μεταφραστεί με τη φροντίδα του Αδαμάντιου Κοραή προς χρήση της υπό σύσταση ελληνικής πολιτείας.

Από τις ομιλίες στο *Crown and Anchor Tavern* και τη συγκρότηση του μεταρρυθμιστικού κινήματος του Ουέστμινστερ επιχειρήθηκε, στο τρίτο κεφάλαιο, μια προσέγγιση της εξακτίνωσης των αξιώσεων και των προσδοκιών του μεταρρυθμιστικού προγράμματος έξω από τα όρια της βρετανικής μητρόπολης· μια ανασύσταση της συγκρότησης πολιτικών, διανοητικών, επιχειρηματικών δικτύων φιλελευθέρων, από το Λονδίνο, το Παρίσι και τις πολιτείες της Βόρειας Αμερικής μέχρι τη Μαδρίτη και τη Λισσαβόνα, την Κολομβία, τη Γουατεμάλα, το Μεξικό, το Περού, την Αϊτή, τη Χιλή, το Μπουένος Άιρες. Ποιο υπήρξε το πρόταγμα που συνείχε τη δικτύωση σε ένα τόσο εκτεταμένο ανάπτυγμα; Πώς η αποδιάρθρωση της αυτάρκειας των παραδοσιακών τοπικών πλαισίων εξομάλυνε ή και εξωράιζε κατά την επέκτασή της τις πολύσημες εσωτερικές της αντιφάσεις; Υπό ποιους όρους και με ποια μέσα σχεδιαζόταν και στοιχειοθετούνταν η σύμπηξη ενός «κοινού» μετώπου για την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Νεάπολη, τις δύο Σικελίες, την Ελλάδα, τη νότια Αμερική, αλλά και τη Βόρεια Αφρική; Πώς η προοπτική σύνδεσης της Ελληνικής Επανάστασης με τη σχεδιαζόμενη εξέγερση στην Τρίπολη, θα λειτουργούσε ως προπύργιο για την εξάπλωση δυτικού τύπου αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών στον μουσουλμανικό κόσμο, από την Τρίπολη μέχρι την Τυνησία, το Αλγέρι, το Μαρόκο; Πώς η βρετανική διοίκηση των «Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων», εξομοιούμενη με την αυταρχική εξουσία, συγκροτούσε το αντιπαράδειγμα για την οργάνωση των υπό σύσταση νέων επικρατειών που προέκυπταν από αυτές τις φιλελεύθερες επαναστάσεις;

Το δίλημμα ανάμεσα στην «αναρχία» και τον «δεσποτισμό» επιλυόταν με την προσφυγή στο μοντέλο διοίκησης των πρώην αγγλικών αποικιών των ΗΠΑ. Αυτό το πρότυπο, για τους μεταρρυθμιστές, σύστημα διακυβέρνησης υποστυλωνόταν στους δύο χαρακτηριστικότερους θεσμούς της αστικοφιλελεύθερης εποχής: Στην ανεξίθρησκη οργάνωση των εκπαιδευτικών λειτουργιών και στην ελεύθερη έκφραση και ελευθεροτυπία. Είτε επρόκειτο για τη σύσταση νέων πολιτικών οντοτήτων και την «αναγέννησή τους» [*regeneration*] από την τυραννία (από την Ελλάδα έως την Ιβηρική, τη νότια Αμερική και τη βορειοαφρικανική ακτή) είτε για τη μεταρρύθμιση στην ίδια τη Βρετανία, η διανοητική και πρακτική πρόβαση υπήρξε κοινή: Η εκσυγχρονιστική διαδικασία προϋπέθετε την επινόηση οργανωμένων κοσμικών εκπαιδευτικών συστημάτων

και την εγκαθίδρυση ελεύθερου Τύπου. Παρότι οι υποθέσεις που δοκιμάζονται στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο θησαυρίζονται από το αρχείο της *Ελληνικής Επιτροπής* και την αποστολή της στην επαναστατημένη Ελλάδα, απευθύνονται και πάλι στην έδρα της αστικής ριζοσπαστικής κοινωνικής ελίτ του Ουέστμινστερ. Τί υπήρξαν τα Λανκαστεριανά σχολεία που οι μεταρρυθμιστές θα ιδρύσουν και η *Επιτροπή* θα προτείνει στην ελληνική διοίκηση; Τί αντιπροσώπευε η εκπαιδευτική Χρησιμάθεια για τη βρετανική πραγματικότητα και πως αντανακλούσε τη σταδιακή υπονόμευση του κύρους των κυρίαρχων δομών και την προοδευτική κοινωνική διαφοροποίηση; Πώς η παιδεία και η οργανωμένη εκπαίδευση των «χρήσιμων», «παραγωγικών», «μεσαίων» στρωμάτων αναδεικνυόταν σε πρόβλημα και γιατί δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί και να θεραπευθεί από τους υφιστάμενους θεσμούς; Και γιατί τα νέα ιδρύματα έπρεπε να εγκαθιδρυθούν και να υιοθετηθούν από τα «όλα τα κράτη που πρέσβευαν φιλελεύθερα ιδεώδη»;

Το περιεχόμενο της παιδείας και της σύστασής της, όπως και το πολιτειακό σύστημα των νεότευκτων Ηνωμένων Αμερικανικών Πολιτειών έναντι του παρωχημένου απαρχαιωμένου βρετανικού, θα συζητηθεί εξαντλητικά μέσα από τα φιλελεύθερα ριζοσπαστικά έντυπα που γνώρισαν τεράστια άνθηση αυτή την περίοδο. Με άξονα την έμφαση στην ελεύθερη μορφοποίηση και διατύπωση της δημόσιας γνώμης, που θα συστήσει η *Ελληνική Επιτροπή* αποστέλλοντας τυπογραφεία και ιδρύοντας Τύπο στην Ελλάδα μεσούσης της επανάστασης, επιχειρείται στο πέμπτο κεφάλαιο μια επισκόπηση του *Westminster Review*, του εντύπου που, υπό τη χρηματοδότηση του Μπένθαμ και την αρχισυνταξία του Μπόουρινγκ, του γραμματέα της *Επιτροπής*, θα υπεραμυνθεί της δράσης της. Η διερεύνηση, εν τούτοις, δεν στοχεύει στην ανάδειξη των απολογισμών και των πρωτοβουλιών της *Επιτροπής*, αλλά στις νέες αξιώσεις και τους νέους τρόπους σκέψης, αντίληψης και πρακτικής που παρήχθησαν κατά τη διαδικασία του εκμοντερνισμού, όπως προβάλλονταν μέσα από τις στήλες του εντύπου. Στον αναστοχασμό επί του παρελθόντος και της διαχείρησης του παρόντος, που ερχόταν τώρα να επενδύσει με διαφορετικό νόημα τη δράση και να διαμορφώσει εναλλακτικές μορφές αξιολόγησης και οργάνωσης της ατομικής και συλλογικής κοινωνικής εμπειρίας. Στις στήλες του *Westminster Review* δεν θα συναντήσουμε μόνο την οξεία καταδίκη κάθε βρετανικού θεσμού, αλλά και κάθε αναπαράστα-

σης της βρετανικής αυταρέσκειας, από το πνεύμα του ιπποτισμού μέχρι την κλασική γραμματεία.

Οι ιδέες αυτές και η συμπαράταξη των προσώπων στο μέτωπο συγκρότησης και υποστήριξής τους, δεν προέκυπταν από κάποια καταστατική συμφωνία αρχών και προγραμματική διακήρυξη αδιαπραγμάτευτων θέσεων, αλλά από την ανάδυση ετερόκλητων προσδοκιών στην οποία οι ίδιες οι ιδέες, υποβαστάζοντας όλο το φάσμα της κοινωνικής διαμφισβήτησης, εξέθεταν τους φορείς τους. Η προϊούσα διάβρωση της παραδοσιακής οικονομικής φυσιογνωμίας της Βρετανίας και η διάρρηξη πρότερων μορφών οροθέτησης της κάθετης κοινωνικής κινητικότητας έφερναν στο προσκήνιο τον «αυτοδημιούργητο» και τη σταδιοδρομία «για τον άξιο». Ο Τζόζεφ Χιούμ, ένας από τους κύριους εκπροσώπους της *Ελληνικής Επιτροπής*, υπήρξε τυπικό δείγμα αυτών των διεργασιών. Το έκτο κεφάλαιο, παρακολουθώντας την αναρρίχηση του Χιούμ στον δημόσιο πολιτικό βίο, αναδεικνύει σε πρόβλημα το πρότυπο του «άξιου», του «χρήσιμου», του «παραγωγικού», ενώ παράλληλα προσεγγίζει την ανορθόδοξη, εν τέλει, προσαρμογή των ρικαρντιανών θέσεων με τις μπενθαμικές και εκείνες του Τζ. Μιλ, που προβάλλει ο Χιούμ κατά τη διάρκεια της πυκνής πολιτικής του σταδιοδρομίας. Η διερεύνηση αναδεικνύει όψεις της αποπτώχευσης των ισχυουσών αντιλήψεων και πρακτικών μέσα από μεθοδεύσεις που υπήρξαν ταυτόχρονα τόσο εκλογικευμένες όσο και αυτοματικές. Οι παρεμβάσεις του πολιτικού συνασπισμού φιλελεύθερων Ουίγων, ριζοσπαστών μπενθαμιστών και Ουνιταριστών, κυρίως, Ντισέντερς διαμορφώνονταν, κυρίως, μέσα από την όσμωση των αντιφάσεών τους παρά από τις ομοιότητες των ιδεολογικών τους αφετηριών.

Κατά το μεγαλύτερο τμήμα του δεύτερου μέρους, η διερεύνηση επικεντρώθηκε στις μπενθαμικές επεξεργασίες του πρώτου ελληνικού συντάγματος έπειτα από τη σύσταση της *Ελληνικής Επιτροπής*. Από το *Radical Reform Bill* του 1818 που συνέταξε ο Μπένθαμ για τους πολιτευόμενους μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ μέχρι το *Constitutional Code* του 1823 για όλα τα φιλελεύθερα κράτη, το θεωρητικό και πρακτικό πρόταγμα υπήρξε, σχηματικά, κοινό: Αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό σύστημα με μυστική, καθολική ψηφοφορία. Και τα δύο αυτά έργα θα αποσταλούν με πρωτοβουλία του Μπόουρινγκ, καθώς φαίνεται, στον Κοραή, ενώ αντίγραφα προσαρμοσμένα στην ελληνική περίπτωση θα φτάσουν με την αποστολή της *Επιτροπής* και στην προσωρινή ελληνική

Διοίκηση. Στο έβδομο κεφάλαιο εξετάζονται οι θεμελιώδεις αρχές του Συνταγματικού αυτού Κώδικα για όλα τα φιλελεύθερα κράτη, μια πρώτη δημοσίευσή του οποίου θα συμπέσει με την προοπτική της εισαγωγής και υιοθέτησης της μπενθαμικής θεωρίας του συνταγματικού δικαίου στην υπό διαμόρφωση νέα ελληνική πολιτεία. Καθώς οι διαφορετικές εκδοχές του Κώδικα θα θησαυριστούν ως ερανισμός διαφορετικών εμπειρικών δεδομένων και αντίστοιχων εννοιολογήσεών τους, η διερεύνησή μας περιορίζεται στις προκείμενες και στις αναφορές του φιλοσόφου στην ελληνική περίπτωση. Έτσι, σε αντίθεση με την επιτυχία του εγχειρήματος των επαναστατών της Ιβηρικής και της νότιας Αμερικής, η οποία συναρτούνταν με την χειραφέτηση των αποικιών, οι επαναστάτες της Ελλάδας είχαν να μεριμνήσουν για την αποφυγή πολιτικών αποκλεισμών. Γιατί οι αποκλεισμοί από τη ιδιότητα του πολίτη και τη μετοχή στη διαχείριση των κοινών αντέβαινε την αρχή της ωφελιμότητας; Πώς η διαχρονικά οικουμενική εγωιστική μέριμνα διασφαλιζόταν σε αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό καθεστώς έναντι του μοναρχικού, χωρίς να διαταράσσονται οι όροι της εύρυθμης ειρηνικής κοινωνικής συμβίωσης μεταξύ ετερόθρηκων, αλλά και ετερόδοξων; Γιατί οι μπενθαμικές ασφάλειες (*Securities for appropriate aptitude*), αντικαθιστώντας προκαταρκτικές διακηρύξεις δικαιωμάτων και τελετουργίες ορκωμοσιών, προωθούσαν τη συμβίωση διακριτών ως προς το θρήσκευμα πληθυσμών θεραπεύοντας την αρχή των διαφερόντων;

Το όγδοο κεφάλαιο, διαταράσσοντας τη συνέχεια της αφήγησης, εντάχθηκε ως αναγκαία παρεμβολή με στόχο «εκκαθαριστικό». Οι θεωρητικές αρχές που καθόρισαν τη σύνταξη των κειμένων για την προσαρμογή του ελληνικού συντάγματος στα αιτούμενα του φιλελευθερισμού ή του μπενθαμικού ριζοσπαστισμού, οι νοηματικές συνέχειες αλλά και οι τομές προς τις οποίες υπήρξαν ευεπίφορες μπορούσαν, έστω σχηματικά, να ανασυσταθούν. Τί συνέβη, όμως με τα ίδια τα κείμενα και την ιστορική διαδρομή τους; Τί υπήρξε καθοριστικό και από ποιες προοπτικές και προσδοκίες πλαισιώθηκε η σύνταξή τους; Πώς ταξίδεψαν από την Queen's Square Place του Ουέστμινστερ, την οικεία Μπένθαμ, σε όσους στρατεύονταν «στη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση για όλον τον κατοικημένο κόσμο» και στους «Έλληνες Νομοθέτες»; Μήπως τελικά, η διατύπωση «χειρόγραφα για την Ελλάδα» που χρησιμοποιούμε, συμβατικά κατ' ανάγκην, οδηγεί κι αυτή στην περιχαράκωση ενός προτάγματος που υπερ-

βαίνει τις οικουμενικές αναφορές του τεκμηρίου για να χωρέσουν οι προϋποθέσεις και οι τρόποι του εκάστοτε εξηγητικού και ερμηνευτικού εγχειρήματος; Μήπως μια τέτοια αναλυτική πειθαρχία θα υπαγόρευε η αποδοχή της θέσης ότι η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε την «*ευρωπαϊκότερη στιγμή της ελληνικής ιστορίας*»; Μολονότι τα ερωτήματα δεν ικανοποιούνται πάντοτε παρά με τη διατύπωση νέων ερωτημάτων, εδώ τουλάχιστον επιτέλεσαν την εκκαθαριστική τους λειτουργία.

Στο ένατο κεφάλαιο εξετάζεται η προοπτική ικανοποίησης της ωφελιμότητας στο ελληνικό σύνταγμα, της θεμελιώδους σύλληψης της ωφελιμιστικής αρχής, του διαφέροντος, που θα αντικαταστήσει τη θεώρηση περί δικαιωμάτων, καθηκόντων, ηθικών δεσμεύσεων. Καθώς το ελληνικό σύνταγμα συγκρίνεται με τα σύγχρονά του φιλελεύθερα συντάγματα, διατυπώνονται υποθέσεις σχετικά με τη διαπιστούμενη από τον ίδιον τον Μπένθαμ προνομιακή ιδιαιτερότητά του. Πώς η δόμηση της ιεραρχίας υπό το οθωμανικό πλαίσιο φάνταζε περισσότερο διαβλητή και ευπρόσβλητη σε σχέση με την αντίστοιχη του δυτικού εξουσιαστικού μορφώματος; Γιατί η φιλελεύθερη σύσταση της ελληνικής πολιτείας εμφανιζόταν να διακρίνεται από αίσιες προοπτικές σε σχέση με εκείνη της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και των νεοσύστατων πολιτειών των πρώην αποικιών τους στη νότια Αμερική; Και γιατί στην ελληνική περίπτωση διαπιστωνόταν απουσία εγκαθιδρυμένων αριστοκρατικών θεσμών και εμπεδωμένης πολιτικής μνήμης νομοκατεστημένων κοινωνικών κατατμήσεων; Γιατί η νέα χώρα που διαμορφωνόταν δεν κληρονομούσε νόμιμη παράδοση βασιλικής εξουσίας; Γιατί έλειπαν οι θεσμικές εκείνες αποκρυσταλλώσεις που την εξέθεταν στον θεολογικό πλουραλισμό και επέβαλλαν την ανεξίθρησκη πολιτική οργάνωση;

Παρότι το προσωρινό ελληνικό σύνταγμα της Επιδαύρου δεν προέβαινε, όπως το ισπανικό, στον ρητό καθορισμό του «αντικειμενικού» σκοπού της πολιτείας που συγκροτούσε, την *ευτυχία* των μελών της δηλαδή, μια σειρά διατάξεων και κυρίως μια σειρά εμπειρικών δεδομένων και ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής περίπτωσης την προϋπέθεταν εμμέσως, σύμφωνα με τον Μπένθαμ. Γιατί, όμως, και τα δύο συντάγματα διαπιστωνόταν ότι υπολείπονταν ως προς τον σαφή προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη; Πώς αυτή η ασάφεια μετακυλιόταν στους όρους του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι; Γιατί το μικτό σύστημα διακυβέρνησης και η διάκριση των εξουσιών στο βρετανικό πολιτειακό σύστημα έπρεπε

να εγκαταλειφθεί αφ' ης στιγμής οριζόταν η πολιτική κυριαρχία του μεγαλύτερου αριθμού; Πώς, ακόμη, σύμφωνα προς τη σύγκριση και κριτική υιοθέτηση του υποδείγματος διακυβέρνησης των ΗΠΑ, αναδιαμορφώνονταν οι όροι και η ιδιοσυστασία του Νομοθετικού και του Εκτελεστικού στη νέα ελληνική επικράτεια και σε ποια σημεία θα συμπέσει η κριτική του Μπένθαμ με εκείνη του Κοραή; Πώς, από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, οι δύο διανοητές θα προκρίνουν την εισαγωγή του αμερικανικού έναντι του απαράμιλλου, έως τότε, βρετανικού συστήματος διακυβέρνησης;

Μολονότι ο Μπένθαμ θα επιδείξει μια δυσερμήνευτη απροθυμία να εξετάσει τα *Περί Θρησκείας* άρθρα του Συντάγματος της Επιδαύρου, στην κατάρτιση του συνταγματικού χάρτη που ετοίμαζε για την νέα ελληνική πολιτεία προέβλεψε την πλήρη αυτονόμηση του πολιτικού από το θεολογικό ή δογματικό πλαίσιο, την περιχαράκωση του θρησκεύεσθαι στη σφαίρα του ιδιωτικού και τις πρακτικές νομολογικές προϋποθέσεις της συμβίωσης χριστιανικών, μουσουλμανικών και ιουδαϊκών πληθυσμών. Η πολιτική αστική χειραφέτηση, εδραζόμενη στη διάχυση αρχών κοσμικής νομιμοποίησης, φαίνεται ότι δημιουργούσε τους όρους ενός ιδιότυπου αδιαφορισμού ως προς τις αιματικές ή θρησκευτικές διχοτομήσεις. Στο ενδέκατο κεφάλαιο, σε συνέχεια του προηγούμενου, όπου εξετάστηκαν οι όροι της μπενθαμικής συνταγματικής αναθεώρησης του Οργανικού Νόμου της Επιδαύρου με την έκθεση των άρθρων του και τη σύγκρισή τους με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή και αμερικανική εμπειρία, η διερεύνηση στρέφεται στις πραξεολογικές απολήξεις των προτάσεων του Μπένθαμ. Πώς ο εναλλακτικός νομολογικός προσανατολισμός που πρότεινε στους Έλληνες νομοθέτες υπονομευόταν από τους ποικίλους πολιτικούς αποκλεισμούς του εν Επιδαύρω ψηφισθέντος συντάγματος; Πριν απ' όλα, σε τι στοιχειοθετούνταν αυτοί οι αποκλεισμοί, εν προκειμένω, των μη χριστιανών, των γυναικών και των αρρένων που θεωρούνταν ανήλικοι; Πώς αιτιολογούνταν ως «μη χρήσιμοι» και πώς καταστρατηγούσαν τους θεμελιώδεις όρους του μεταρρυθμιστικού κινήματος για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εμπλοκή του πολίτη στα πολιτικά δρώμενα του δημόσιου βίου; Πώς, ταυτόχρονα, ως «μη χρήσιμοι», οι αποκλεισμοί αυτοί και, κυρίως, ο αποκλεισμός των μη ομοθρήσκων, εξέθεταν τη δυνάμει επικράτεια στον μόνιμο κίνδυνο του πολέμου, των εξεγέρσεων, των επαναστάσεων, υπονομεύοντας τη μπενθαμική ελευθερία-ασφάλεια;

Η μπενθαμική επεξεργασία του προσωρινού ελληνικού συντάγματος, το *Radical Reform Bill*, μια εκδοχή του *Constitutional Code*, αλλά και η γνωριμία του Μπένθαμ με τους λογίους του Διευθυντηρίου Κοραή, Κ. Πολυχρονιάδη και Ν. Πίκκολο, μεθοδεύτηκε μεταξύ άλλων από τις υπηρεσίες και τις φροντίδες του γραμματέα της *Ελληνικής Επιτροπής*, σερ Τζον Μπόουρινγκ. Η διερεύνηση στο τελευταίο κεφάλαιο επικεντρώθηκε σε μια σειρά προκλητικά απλοϊκά, αλλά επιτακτικά ερωτήματα: Ποιος υπήρξε ο πολύγλωττος αυτός επιχειρηματίας, στον οποίο θα ανατεθεί η επίσημη εκπροσώπηση της *Επιτροπής*, η αρχισυνταξία του πολιτικού τμήματος της ριζοσπαστικής *Επιθεώρησης του Ουέστμινστερ* (του Westminster Review), η προοπτική ίδρυσης ενός *Κομισαριάτου* ανάμεσα στην Κολομβία και τη Βρετανία ή ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βρετανία; Ποιες διεργασίες θα φέρουν τον Ουνιταριστή Ντισέντερ, Μπόουρινγκ στο κέντρο των πολιτικών εξελίξεων του μεταρρυθμιστικού κινήματος και στο πλευρό του αγνωστικιστή φιλοσόφου;

Ο επίλογος της εργασίας γράφεται με τη διατύπωση μιας σειράς υποθέσεων οι οποίες, εκκινώντας από την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής*, επιχειρούν να ανιχνεύσουν νοητικές συνάφειες και κρίσιμους συνδετικούς αρμούς ανάμεσα στις αντιλήψεις και τις πρακτικές του κύκλου των Βρετανών φιλελεύθερων και ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών και στη δράση τους για την ενίσχυση των επαναστάσεων «ενάντια στην τυραννία του δεσποτισμού». Και εδώ, τα ευρήματα, τα ερωτήματα και όχι τα συμπεράσματα και οι βεβαιότητες είναι εκείνα που καθοδήγησαν τη σκέψη και μορφοποίησαν την αφήγηση. Το εμπειρικό δεδομένο, επί παραδείγματι, της ενίσχυσης της *Επιτροπής* στις περιοχές όπου αναπτύσσεται η πρώιμη βιομηχανία, στο Μάντσεστερ ή το Λίβερπουλ, στις περιοχές όπου θα διεξαχθούν βίαιες συγκρούσεις για την ανάκληση της νομοθεσίας που προστάτευε τη Βρετανία έναντι της προέλασης επαναστατικών ιδεών, δεν προβάλλεται ως αναμενόμενο και ακλόνητο δεδομένο αλλά ως ιστορικό εύρημα, που χρήζει διερεύνησης και υποβάλλει σε στοχαστικότητα. Εξίσου, όμως, προβληματίζει τον μελετητή και η απροσδόκητα εντοπισμένη στα τεκμήρια απροθυμία και οι αναστολές της βρετανικής κοινής γνώμης να συνταχθεί με την επανάσταση των απογόνων των «ένδοξων Ελλήνων» στον βαθμό και στη έκταση, τουλάχιστον, που υποστήριζε τους επαναστάτες της Ιβηρικής.

Κλείνοντας αυτό το προλογικό σημείωμα, κρίθηκε σκόπιμο να παρεμβληθούν μια-δυο διευκρινιστικές, τεχνικής φύσεως παρατηρήσεις. Στο κέντρο της συνάντησης ριζοσπαστών, φιλελεύθερων και αντικομφορμιστών τοποθετήθηκε, ίσως και καταχρηστικά, ο Τζέρεμυ Μπένθαμ, οι θεωρήσεις του οποίου θα αποτυπωθούν εν πολλοίς στο μεταρρυθμισμένο κοινοβούλιο κατά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Την επιλογή αυτή υπαγόρευσε μία κύρια αιτία με διττό, όμως, περιεχόμενο: Καθώς μεγάλο τμήμα του δεύτερου μέρους αφιερώθηκε στις προτάσεις του Μπένθαμ για την οργάνωση της πολιτείας που θα προέκυπτε από την Ελληνική Επανάσταση και στον σχολιασμό του Συντάγματος της Επιδαύρου, η εξέταση όψεων της φιλοσοφικής προσέγγισης του μπενθαμικού ριζοσπαστισμού κρίθηκε αναγκαία, προκειμένου το περιεχόμενο των προτάσεών του προς τους Έλληνες νομοθέτες αλλά και η θεωρητική σύλληψη που τις υπαγόρευσε να καταστούν περισσότερο ευδιάκριτες. Ταυτόχρονα, οι Μπόουρινγκ, Χιούμ, Χόμπχαουζ, Μπερντέτ κ. ά. που εξετάζονται στην παρούσα εργασία εμφανίζονται – και κατά την εποχή των διαπραγματεύσεων του δανείου – ως οι κύριοι και πλέον δραστήριοι εκπρόσωποι της *Ελληνικής Επιτροπής*, ενώ φέρονται επίσης ως οπαδοί ή στενοί συνεργάτες του Μπένθαμ, ως εκείνοι που μεταφέρουν στο κέντρο της *Επιτροπής* όψεις των θεωρητικών παραδοχών του ριζοσπαστικού μπενθαμισμού.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι τμήμα των παραθεμάτων των πρωτογενών πηγών δεν αποδόθηκε στην ελληνική γλώσσα, με την εξαίρεση εκείνων που αφορούν στον σχολιασμό του ελληνικού συντάγματος τον οποίο πραγματοποίησε ο Μπένθαμ και όσων - κυρίως μπενθαμικών - κρίθηκε ότι κλόνιζαν ή αποσυντόνιζαν την αφήγηση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Ο ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ "ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ"

ΗΔΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ, η ιστορία της *Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου* (the London Greek Committee) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη και τις διεκδικήσεις του βρετανικού μεταρρυθμιστικού κινήματος.[1] Η θεσμική αποκρυστάλλωση των διεκδικήσεών της μπορεί να συμπυκνωθεί στην αναζήτηση των όρων που θα επέτρεπαν στην εξεγερμένη Ελλάδα να συγκροτήσει ένα αντιπροσωπευτικό πολιτειακό σύστημα, με ευρεία ή και καθολική ψηφοφορία, και στη δημιουργία των πολιτικών προϋποθέσεων για τη διεύρυνση στην Ανατολική Μεσόγειο των οικουμενικών αρχών της «νέας οικονομίας».

Τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* υπήρξαν παλαιοί γνώριμοι και εταίροι στο πλαίσιο αντίστοιχων επιτροπών που ιδρύθηκαν στη Βρετανία από το ξεκίνημα κιόλας του 19ου αιώνα. Αστοί και λόγιοι που άλλοτε αμφισβητούσαν έμπρακτα τη νομιμότητα ή την «ωφελιμότητα» του μοναρχικού συστήματος, των προνομίων της αριστοκρατίας και της επί-

1. Το βρετανικό μεταρρυθμιστικό κίνημα εκτυλίσσεται στη διάρκεια μιας μακράς περιόδου που, σχηματικά, θα ξεκινήσει από τα μέσα του 18ου αιώνα και θα κορυφωθεί με την ψήφιση του πρώτου Reform Bill στα 1832. Κατά την εξεταζόμενη στην παρούσα εργασία περίοδο, τα μεταρρυθμιστικά αιτούμενα, προϊόντα, μεταξύ άλλων, της προοδευτικής κοινωνικής διαφοροποίησης που επέβαλε η εμπορική ανάπτυξη, αφορούσαν, κυρίως, στη διεκδίκηση της διεύρυνσης των εκλογικών δικαιωμάτων και της μεταρρύθμισης των θεσμικών όρων της βουλευτικής εκπροσώπησης. Προϊόντος του χρόνου, τα κύρια αυτά αιτήματα θα προσδεθούν και θα συναρθρωθούν σε μια σειρά παράλληλων και επάλληλων διεκδικήσεων, δια των οποίων θα αξιωθεί η ανεξίθρησκη οργάνωση του δημόσιου βίου, η προσαρμογή των πολιτικών όρων ύπαρξης στην αλλαγή της οικονομικής φυσιογνωμίας της χώρας και ακολούθως, η ελεύθερη έκφραση και ελευθεροτυπία, η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, η εγκαθίδρυση εκπαιδευτικών μηχανισμών αποδεσμευμένων από την επικυριαρχία της επίσημης εκκλησίας κλπ. Βλ. ενδεικτικά Sean Lang, *Parliamentary Reform, 1785-1928*, Λονδίνο 1999, σ. 11-83 · Brian W. Hill, *British parliamentary parties 1742-1832: From the fall of Walpole to the first Reform Act*, Λονδίνο 1985, σ. 14-61 · J. Cannon, *Parliamentary reform, 1640-1832*, Κέμπριτζ 1973, σ. 162-173.

σημης θρησκείας και άλλοτε συντάσσονταν υπέρ της χειραφέτησης των αποικιών και της κατάργησης του μονοπωλιακού συστήματος οικονομικής τους εκμετάλλευσης. Κι ακόμη, οι ριζοσπάστες φιλελεύθεροι που συγκρότησαν την *Ελληνική Επιτροπή* είχαν ήδη στα πεπραγμένα τους σημαντική δράση για τη θεσμική κατοχύρωση του ελεύθερου εμπορίου, για την ελεύθερη κυκλοφορία και λειτουργία του Τύπου αλλά και για την οργάνωση και διάχυση ενός εκκοσμικευμένου και, τηρουμένων των αναλογιών, ολοκληρωμένου εκπαιδευτικού συστήματος.[2] Οι καταστατικές αρχές της *Επιτροπής*, οι δομικές συνιστώσες της, ο τρόπος λειτουργίας, οι στόχοι, αλλά και οι ίδιοι οι φορείς της υποβάλλουν στην έρευνα την υπόθεση ότι η ιστορία της ίδρυσης και της λειτουργίας της *Επιτροπής* είναι οργανικά συνδεδεμένη με το βρετανικό μεταρρυθμιστικό κίνημα, όπως αυτό εξελίσσεται τόσο στη μητρόπολη και στις αποικίες της όσο όμως και πέρα από τα όρια της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, στις χώρες της Νοτίου Αμερικής, στην Ιβηρική χερσόνησο ή στις αφρικανικές ακτές της Μεσογείου.

Μέλη, λοιπόν, του «Αγγλικού Κομιτάτου» –όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται στην ελληνική βιβλιογραφία η *Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου*– είναι ταυτόχρονα και παράλληλα μέλη και άλλων επιτροπών για την προώθηση και υιοθέτηση μεταρρυθμίσεων στο πολιτειακό σύστημα της Βρετανίας, μια δραστηριότητα και πρακτική κοινωνικής οργάνωσης εξαιρετικά πυκνή για τους συγκεκριμένους πολιτικούς κύκλους της εποχής. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η πρακτική σύστασης επιτροπών, κατά το πρότυπο των επιτροπών της Άνω και της Κάτω Βουλής, αλλά και η συγκρότηση ποικιλώνυμων, τυπικά αναγνωρισμένων ή μη, εταιρειών έχουν πλέον, παγιωθεί και καταστεί σταθερές

2. Ενδεικτικά για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την εγκαθίδρυση ελεύθερου Τύπου: Harold Silver, *English education and the Radicals 1780-1823*, Λονδίνο 1975, σ. 12 κ.ε. · Brian Simon, *Studies in the history of education 1789-1870*, Λονδίνο 1960, σ. 149 · Hannah Barker, *Newspapers, politics, and public opinion in late Eighteenth-Century England*, Οξφόρδη 1998, σ. 159-182 · William Wickwar, *The struggle for the freedom of the Press 1819-1832*, Λονδίνο 1928, σ. 49-240. Για το *Lancasterian Institution*, τη μετεξέλιξή του στη *British and Foreign School Society* και την εκπαιδευτική Χρησιμάθεια των μπενθαμιστών μεταρρυθμιστών βλ. κατ. κεφ. 4.

οργανωτικές μορφές διεκδίκησης στρατηγικών πολιτικών στόχων.[3] Στη Βρετανία, η παράδοση συμμετοχής σε Επιτροπές [*Committees*], Ενώσεις [*Associations*], Εταιρείες [*Societies*], σε ελεύθερες, δηλαδή, συσσωματώσεις ή και συναθροίσεις προσώπων με προσδιορισμένο περιεχόμενο και στόχευση, έχει μακρά παράδοση που ανάγεται στην εποχή του *Bill of Rights* και της εγκαθίδρυσης της Βουλής των Κοινών.[4]

Ωστόσο, από την Αμερικανική Επανάσταση και έπειτα, η κληρονομημένη πρακτική σύστασης επιτροπών ριζοσπαστικοποιείται. Ο *ρεπουμπλικανισμός* και το αποκαλούμενο ρεύμα του *Ριζοσπαστικού Διαφωτισμού* θα επιφέρουν ριζικές μεταβολές στο περιεχόμενο αυτής της παραδοσιακής πρακτικής, τόσο ως προς τις διανοητικές όσο, όμως, και ως προς τις πρακτικές πολιτικές της απολήξεις.[5] Οι επιτροπές που δια-

3. Η μεταπολεμική νομοθεσία της Βρετανίας (δια της ανάκλησης του Habeas Corpus το 1817, της επιβολής των Six Acts το 1819, της διατήρησης των Combination Laws, των Test και Corporation Acts μέχρι το 1824 και το 1828 αντιστοίχως) θα ποινικοποιεί εμμέσως και ποικιλοτρόπως τη λειτουργία των εταιρειών. Οι μεταρρυθμιστές και μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής*, κατά την πολιτική τους σταδιοδρομία στις δύο βρετανικές Βουλές, θα είναι εκείνοι που θα υποκινήσουν και θα ηγηθούν της εκστρατείας για την ανάκληση της σχετικής νομοθεσίας και τη συνακόλουθη κατοχύρωση των εταιρειών. Η ανάκληση των Combination Laws, ειδικότερα, θα θεωρηθεί ως ο θρίαμβος ριζοσπαστών και φιλελεύθερων. Βλ. Dorothy George, "The Combination Laws", *Economic History Review*, 6 (1936) 172-178 · Dorothy George, "The Combination Laws reconsidered", *Economic Journal (Supplement) Economic History Series*, 2 (Μάιος 1927) 214-228 · Sidney Webb, Beatrice Webb, *The history of the Trade Unionism*, Λονδίνο 1894, κεφ. 3 · G. M. Ditchfield, "The Parliamentary struggle over the repeal of the Test and Corporation Acts", *English Historical Review*, 89 (1974) 551-577 · R. W. Davis, "The strategy of 'Dissent' in the repeal campaign, 1820-1828", *The Journal of Modern History*, 38, 4 (1966) 374-393 · D. Winch, *Riches and poverty: An intellectual history of political economy in Britain 1750-1834*, Κέμπριτζ 1996 · S. Maccoby, *English Radicalism 1786-1832*, Λονδίνο 1955, σ. 514-517 · Barry Gordon, *Political economy in parliament 1819-1923*, Λονδίνο 1977, σ. 12 · Barry Gordon, *Economic doctrine and Tory Liberalism, 1824-1830*, Λονδίνο 1979, σ. 14-19 · R. G. Kirby, A. E. Musson, *The Voice of the People: John Doherty 1798-1854*, Μάντσεστερ 1975, σ. 13-14 · L. Weinstein, "The concept of liberty in Nineteenth-Century English political thought", *Political Studies*, 13 (1965) 143-167.

4. R. Bellamy (επιμ.), *Victorian Liberalism*, Λονδίνο 1990 · Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Οξφόρδη 2003 · G. S. Veitch, *The Genesis of Parliamentary Reform*, Λονδίνο 1913, σ. 185-189 · Sean Lang, *Parliamentary Reform, 1785-1928*, Λονδίνο 1999, σ. 18.

5. Για την ανάπτυξη των ριζοσπαστικών ιδεών μέσα από μυστικές εταιρείες και άτυπες οργανώσεις βλ. Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*, Λονδίνο 1981, σ. 60-86. Στο έργο αυτό οφείλουμε και τον όρο «Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός». Βλ. και R.

→

μορφώνονται από τα μέσα του 18ου αιώνα αντανακλούν πολλαπλές μετατοπίσεις των κατεστημένων συσχετισμών δύναμης και διαφοροποιούνται από τις κατά παράδοση αριστοκρατικές επιτροπές ή λέσχες, οι οποίες λειτουργούσαν προσεπικυρώνοντας την αυθεντία και την υπεροχή της παραδοσιακής εξουσίας και της ρυθμισμένης κοινωνικής ιεραρχίας. Από τα τέλη του 18ου αιώνα, οι νέες ποικίλες επιτροπές και εταιρείες που συγκροτούνται, αποτυπώνουν μεταμορφώσεις των ιδεολογικών-πολιτικών σχηματισμών, διαμορφώνονται και διατάσσονται κατά κανόνα, πλέον, υπό την επενέργεια των ισχυρών κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων της εποχής και, παρά το κοινόλεκτο των διακηρύξεών τους και την επίκληση θεωρούμενων αυθυπόστατων προαιώνιων αρχών,[6] χαρακτηρίζονται από νεοτερικές αρχές και στοχεύσεις. Έπειτα από την υιοθέτηση των *Six Acts*,[7] μιας νομοθεσίας που θα κληθεί να

Bellamy (επιμ.), *Victorian Liberalism*, ό.π., σ. 68-71.

6. Η επίκληση ουμανιστικών, ανθρωποκεντρικών αρχών ανασύρεται αδιαφοροποίητα και αυτοματικά και προβάλλεται ως ανθρωπολογική σταθερά, ως απρόσβλητος, αδιαφιλονίκητος κοινός τόπος των κοινωνικών ρυθμίσεων. Οι πρώιμες επαγγελματικές ενώσεις τεχνιτών και εργατών της μανιφακτούρας για παράδειγμα επιβιώνουν των διώξεων λειτουργώντας, συχνά, υπό το προκάλυμμα μιας φιλανθρωπικής επιτροπής ή εταιρείας. Dorothy George, "The Combination Laws", *Economic History Review*, 6 (1936) 176 · Dorothy George, "The Combination Laws reconsidered", *Supplement to Economic Journal*, (Μάιος 1927) 223 · R. W. Davis, "The strategy of 'Dissent' in the Repeal Campaign 1820-1828", *The Journal of Modern History*, 38, 4 (1966) 389-390. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι στην κοινοποίηση της ίδρυσης της *Ελληνικής Επιτροπής* θα επιστρατευτούν τα προσφιλή επιχειρήματα της συνδρομής σ' έναν καταδυναστευόμενο λαό και του χρέους της χριστιανικής κοινότητας και του πολιτισμένου κόσμου προς τους ένδοξους Έλληνες. Ιδιαίτερα επιμελημένες φαίνεται ότι θα είναι οι επιλογές της *Επιτροπής* ως προς τη δημοσίευση άρθρων, εκκλήσεων, φυλλαδίων για την ελληνική υπόθεση και την εμπλοκή της σε αυτή. Τόσο, μάλιστα, ώστε από τις πρώτες μέριμνές της θα είναι η ίδρυση υπο-επιτροπής για την εποπτεία της κυκλοφορίας των σχετικών δημοσιευμάτων στον Τύπο. Δεν είναι διόλου τυχαίο, ίσως, ότι θα επιλέξει την «αηδεμονία» άρθρων που διαχύνονται σε εκδηλώσεις περί του αρχαιοελληνικού κλέους και του χριστιανικού ουμανισμού, ενώ θα είναι σχετικά επιφυλακτική ως προς τη δημοσιότητα του αντιμοναρχικού, ρεπουμπλικανικού μπενθαμικού συνταγματικού χάρτη, που θα σταλεί στην Ελλάδα ως οδηγός για τη συγκρότηση και οργάνωση της οιονεί πολιτείας. Βλ. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής* LGC, φάκ. K1, K2, K3, K4 και την ενότητα *Αντί Επιλόγου* στην ανά χείρας εργασία.

7. Τα Six Acts υιοθετήθηκαν ως απάντηση της κυβέρνησης στις εξεγέρσεις του Σαιν Πήτερ στο Μάντσεστερ το 1819 (βλ. κατ. κεφ. 2). Ο Λόρδος Σίντμουθ παρουσίασε, σε σύνοδο του σώματος από τις 23 Νοεμβρίου έως τις 29 Δεκεμβρίου, ογδόντα ένα έγγραφα στα οποία περιλήφθηκαν οι σχετικοί νόμοι, γνωστοί ως οι πλέον κατασταλτικοί και αυταρχικοί στη νεότερη ιστορία →

προστατεύσει τη μεταναπολεόντειο Βρετανία έναντι της ενδεχόμενης προέλασης των ριξικέλευθων, γαλλικής κοπής, επαναστατικών ιδεών, οι επιτροπές θα γνωρίσουν νέα άνθηση, καθώς θα επιχειρήσουν να ανασυγκροτηθούν και να συμπαραταχθούν, απαντώντας στην υιοθέτηση αντιδραστικών μέτρων, αλλά και να κεφαλαιοποιήσουν τις ριζοσπαστικές τους αρχές σε περισσότερο θεωρητικά επεξεργασμένα και καθολικότερης εμβέλειας συστήματα. Την *Ελληνική Επιτροπή*, εν προκειμένω, φαίνεται ότι θα πλαισιώσουν οι θεωρητικές επεξεργασίες του Μπένθαμ, του Τζέημς Μιλ και του Ρικάρντο, για να λάβουν τελικά νέο περιεχόμενο προσαρμοζόμενες στους πολιτικούς προσανατολισμούς και τους ιδε-

της χώρας. Σύμφωνα με την έκθεση του νομοσχεδίου: «Κάθε ριζοσπαστική δημόσια συγκέντρωση θεωρείται ως πρόδηλη απόπειρα συνομωσίας επί εσχάτη προδοσία με στόχο την ανατροπή του Βασιλέως και της κυβερνήσεως του». Βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 41, 23 Νοεμβρίου 1819, στ. 407. Ο πρώτος νόμος (*Training Prevention Act*) όριζε ως παράνομη κάθε οργανωμένη από πολίτες στρατιωτική άσκηση και ήταν ο μόνος που δεν ανακλήθηκε. Όσοι θεωρούνταν ένοχοι τέτοιας πράξης εκτοπίζονταν για επτά έτη. Σύμφωνα με τον δεύτερο (*Seizure of Arms Act*), οι αρχές μπορούσαν να ερευνήσουν δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους για όπλα, να τα κατάσχουν και να συλλάβουν τους φερόμενους ως κατόχους τους. Ο νόμος αυτός παρέμεινε εν ισχύ για πέντε χρόνια. Ο τρίτος (*Seditious Meetings Act*) περιόριζε δραστικά συγκεντρώσεις που στόχο είχαν «τη δημόσια συζήτηση όποιας δυσαρέσκειας αφορούσε σε ζητήματα της Εκκλησίας και του Κράτους». Τέτοιες συγκεντρώσεις αντιμετωπίστηκαν ipso facto ως παράνομες. Οι συγκεντρώσεις που πραγματοποιούνταν σε ανοιχτούς χώρους και στις οποίες παρίσταντο περισσότερα από πενήντα άτομα απαγορεύτηκαν, ενώ εκείνες που ξεπερνούσαν τον αριθμό των πενήντα παρισταμένων έπρεπε να διεξάγονται, έπειτα από παροχή άδειας από τις αρχές, σε κλειστούς χώρους με την παρουσία δύο δικαστικών αξιωματούχων. Και σ' αυτή την περίπτωση, ωστόσο, εάν εθεωρείτο ότι οι διεμοιβόμενες συζητήσεις ήταν στασιαστικές, η συγκέντρωση διαλυόταν και οι κατηγορούμενοι για υποκίνηση σε στάση φυλακίζονταν. Ο νόμος αυτός ανακλήθηκε το 1824. Ο τέταρτος (*Blasphemous and Seditious Libels Act*), όριζε την ποινή για κατοχή και διακίνηση έντυπου υλικού με στασιαστικό περιεχόμενο σε δέκα τέσσερα χρόνια εκτόπιση. Σύμφωνα με τον πέμπτο (*Misdemeanours Act*), κάθε κατηγορούμενος για πλημμέλημα έπρεπε να δικάζεται εντός ενός έτους. Ο τελευταίος (*Newspaper Stamp Duties Act*), αυξάνοντας τα τέλη των ποικίλων εντύπων που δημοσίευαν άρθρα γνώμης, αντιμετώπιζε τις ριζοσπαστικές εκδόσεις. Ο Κόμπετ, επί παραδείγματι, όπως και άλλοι που ακολούθησαν το παράδειγμά του, διακανούσε το *Weekly Register* με δύο πέννες, εκμεταλλευόμενος την ισχύουσα μέχρι την ψήφιση των Six Acts νομοθεσία. Καθώς δεν δημοσίευε ειδήσεις αλλά μόνο άρθρα, το έντυπό του δεν θεωρούνταν πολιτικό-πληροφοριακό και δεν μπορούσε, επομένως, να υποβληθεί σε καταβολή τελών. Στο εξής, όμως, για κάθε πολιτικό φυλλάδιο, εφημερίδα ή περιοδικό, που πωλούνταν σε λιγότερες από έξι πέννες έπρεπε να καταβάλεται το σχετικό τέλος. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι το *Weekly Register* από δύο πέννες έπρεπε τώρα να πωλείται τουλάχιστον έξι πέννες, ενώ ταυτόχρονα δεν μπορούσε να κυκλοφορεί ατελώς μέσω των ταχυδρομικών υπηρεσιών.

ολογικούς επικαθορισμούς ενός σημαντικού, μάλλον, αριθμού ομοϊδεατών, υποστηρικτών, μαθητών και οπαδών.[8]

Η σύσταση της *Ελληνικής Επιτροπής*, όπως και της αντίστοιχης *Ισπανικής* στη Βρετανία του πρώιμου 19ου αιώνα, η ενεργή εμπλοκή των μεταρρυθμιστών στα γεγονότα της Πορτογαλίας, η υποστήριξη που προσφέρουν στις χειραφετητικές επαναστάσεις των νοτιοαμερικανικών αποικιών, η προοπτική της φιλελεύθερης επανάστασης στη βορειοαφρικανική ακτή και, από μια ορισμένη άποψη ακόμη και τα μεταρρυθμιστι-

8. Επισημαίνουμε ότι δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η *Ελληνική Επιτροπή* εμφανίζεται ως φιλοσοφικό και πολιτικό «όργανο» των αναφερόμενων εδώ θεωρητικών και διανοητών. Τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* και η ίδια ως σώμα θα δεχθεί την ενεργητική δύναμη και την ακτινοβολία των επεξεργασιών των Μπένθαμ, Μιλ και Ρικάρντο μέσα από μια ευρεία και, συχνά, ανόμοια ποικιλία αυτόνομων ή ετερόνομων διανοητικών και φιλοσοφικών ωθήσεων. Οι Μπόουρινγκ, Μπερντέτ, Χόμπχαουζ, Χιούμ, Κίναιρντ, Στάνοουπ, Μπλάκιερ και οι λοιποί ιδρυτές και φορείς της *Επιτροπής* ασπάζονταν και ενστερνίζονταν όψεις των θεωρητικών προσεγγίσεων των διανοητών αυτών, προσαρμόζοντάς τις ασύστατα και αυτοματικά στο εκάστοτε προκείμενο, αλλά και μεταπλάθοντάς τις μέσα από το πλέγμα των δικών τους προσλήψεων, αναφορών, κοσμοεικόνων. Υπ' αυτή την έννοια δεν επιζητούμε και δεν αξιώνουμε τον εντοπισμό κάποιας συνεκτικής θεωρητικής γραμμής που να συνδέει με αυστηρή φιλοσοφική συνέπεια τους Μπένθαμ, Μιλ, Ρικάρντο με τους Μπόουρινγκ, Μπλάκιερ, Χιούμ, Στάνοουπ και τα λοιπά μέλη της *Επιτροπής*. Η διάχυση των ιδεών, η διάρθρωση των συστατικών τους στοιχείων, η υιοθέτηση και πρόσληψή τους από τα κοινωνικά υποκείμενα δεν απαιτεί την υπαγωγή τους στην απόλυτη δικαιοδοσία των αρχών της τυπικής λογικής ενεργείται, αντιθέτως, με τρόπο που να επιτρέπει ανακολουθίες και «ασυνέπειες». Στη μελέτη του F. Rosen (= *Bentham, Byron and Greece: Consitutionalism, nationalism and early liberal political thought*, Οξφόρδη 1992, σ. 125-163) για την αποστολή της *Ελληνικής Επιτροπής* στην Ελλάδα, την οποία θα μνημονεύουμε συχνά, οι Μπλάκιερ και Στάνοουπ που ηγούνται κατά κάποιο τρόπο της αποστολής, θεωρούνται ως «οπαδοί» του Μπένθαμ που παρεξέκλιναν της ορθόδοξης γραμμής του μπενθαμισμού, καθώς ο μελετητής επιχειρεί να στοιχειοθετήσει και να καταδείξει την αναλυτική διάκριση μεταξύ της πολιτικής θεωρίας και της ιδεολογικής πολιτικής. Στη δική μας εργασία, στην οποία δεν θα περιληφθεί η αποστολή της *Επιτροπής* στην επαναστατημένη Ελλάδα, επιχειρούμε να αναδείξουμε όψεις των ιστορικών και πολιτικών συνδέσεων και οσμώσεων μεταξύ των επεξεργασιών των θεωρητικών του πρώιμου φιλελευθερισμού και του ριζοσπαστισμού και της δράσης των πολιτικών προσωπικοτήτων που διεκδίκησαν φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, μεταξύ αυτών και των θεωρητικών και των αρχών που προσήγαγαν σε υποστήριξη της μεταρρύθμισης. Για την οργάνωση της αποστολής της *Επιτροπής* στην Ελλάδα βλ. επίσης J. Tzourmana, *Le philhellénisme en action La contribution de J. Bentham et des libéraux anglais au mouvement philhellénique (1823-1825)*, Mémoire de DEA, Université de Paris I, Παρίσι 2000 · Γ. Τζουρμανά, «"Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία." Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκιμές*, 9-10 (2001) 47-86. Ας σημειώσουμε ότι οι βιογράφοι του Χιούμ και του Χόμπχαουζ δεν αναφέρουν παρά περιστασιακά τη σχέση των βιογραφούμενων με τους Μπένθαμ, Μιλ και Ρικάρντο. Βλ. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume The people's MP*, Φιλαδέλφια 1985 · Valerie Chancellor, *The political life of Joseph Hume 1777-1850 The Scott who was for 30 years a radical leader in the British House of Commons*, Λονδίνο 1986 · Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse A political life 1819-1852*, Κολούμπια 1973.

κά εγχειρήματα στις Ινδίες εκβάλλουν στα προτάγματα της νεοτερικότητας και εμπνέονται από την αρχή της συνταγματικής ελευθερίας, τη θρησκευτική ανοχή ή την πλήρη ανεξιθρησκία, τις αξίες της εκκοσμίκευσης, της ισότητας, τις αρχές της *res publica* και συνιστούν, ταυτόχρονα, εκφάνσεις των σύνθετων πολιτικών και οικονομικοκοινωνικών διαδικασιών, μέσα από τις οποίες σφυρηλατήθηκαν οι αξίες αυτές στην ταχύτατα αναπτυσσόμενη βρετανική κοινωνία.

Στην εξέλιξή τους, οι αρχές της *res publica* και της ιδέας της *συνταγματικής ελευθερίας* θα υποστούν αλλεπάλληλες ανατροπές και ανασημασιοδοτήσεις από την εποχή της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας και της Γαλλικής Επανάστασης, για να τροφοδοτηθούν μερικές φορές στη συνέχεια και να προωθηθούν από ρεύματα όπως εκείνο των Ντισέντερς,[9] «της αβάν-γκαρντ της βρετανικής φιλελεύθερης παράδοσης», καθώς αποκλήθηκαν.[10]

Στη σύγχρονη βρετανική ιστοριογραφία η μελέτη αυτών των εξελίξεων θα τροφοδοτήσει έναν πλούσιο θεωρητικό διάλογο και θα οδηγήσει σε μια εκτεταμένη σειρά εισηγήσεων και αναθεωρήσεων για την επίδραση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης στην ανάπτυξη της βρετανικής πολιτικής σκέψης, για την άνοδο του ριζοσπαστισμού, για τη διαμόρφωση μιας «γενιάς» φιλελεύθερων Ουίγων και της διάστασής τους από τον κατεστημένο μεσοπολεμικό ουιγγισμό. Ωστόσο, οι εντάσεις αυτού του γόνιμου ιστοριογραφικού και θεωρητικού διαλόγου δεν θα προσβάλουν, κατά τη γνώμη μας, τις αναδρομικά εκλογικευμένες διακυβεύσεις για τη σημασία των μεγάλων βηματισμών της βρετανικής ιστορίας. Οι σχετικές συζητήσεις θα επικεντρωθούν κατά κανόνα στη διερεύνηση της έκτασης, του εύρους, της διάχυσης και της απήχησης του επαναστατικού λόγου στις βρετανικές κοινωνίες και όχι στις αλλαγές

9. Βλ. κατ. σημ. 16.

10. Gregory I. Molivas, "Religious Toleration and state neutrality in the policy of British Enlightenment" στο Kitromilides (επιμ.), *From republican polity to national community Considerations of Enlightenment political thought*, Οξφόρδη 2003, σ. 143. Μια κριτική παρουσίαση των αυτοτελών μελετών που συγκεντρώνονται στον τόμο αυτό στο Π. Λέκκας, «Από τον Διαφωτισμό στην πολιτική σκέψη του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 21, 40 (2004) 179-193.

που επέφερε στο εσωτερικό της βρετανικής αυτοκρατορίας η δυναμική της Γαλλικής Επανάστασης και των ευρωπαϊκών πόλεμων που ακολούθησαν[11] αλλά και η έκρηξη των φιλελεύθερων κινήσεων στη νότια Αμερική και την Ευρώπη.[12]

Από τα μέσα του 18ου αιώνα, μια σειρά από εξωτερικές περιστάσεις και εγγενείς παράγοντες θα εκθέσουν τη Βρετανία σε ευρείας κλίμακας επαναστατικές αλλαγές, που θα προκαλέσουν ισχυρή έξαρση αντιμοναρχικών, αντιαριστοκρατικών και εξισωτικών τάσεων και πρακτικών. Ταυτόχρονα, η χώρα χαρακτηριζόταν από μια ολοένα αυξανόμενη στρατιωτική και ναυτική υπεροχή έναντι των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης, από μια ασύγκριτη οικονομική ανωτερότητα και, κατ' ανάλογο τρόπο, από μια αυταρέσκεια που πήγαζε τόσο από τη ραγδαία βιομηχανική και εμπορική της άνθηση όσο και από τα ειδικά χαρακτηριστικά του πολιτεύματός της. Πολλοί από αυτούς τους παράγοντες θα λειτουργήσουν ώστε τα ριζοσπαστικά σκιρτήματα των Βρετανών μεταρρυθμιστών να διαταράσσουν την πολιτική ζωή και να επιφέρουν όλο

11. Για μια επισκόπηση των θέσεων της βρετανικής ιστοριογραφίας για την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης βλ. Peter Spence, *The Birth of Romantic Radicalism War, popular politics, and English Radical Reformism, 1800-1815*, Λονδίνο 1996, σ. 1-210.

12. Ας σημειώσουμε ότι, κατά τη μελετούμενη εποχή, δεν έχει ακόμα κατισχύσει η *αρχή της συνταγματικής ελευθερίας*, στην επίκληση της οποίας προσφεύγουν τόσο οι φορείς των επαναστατικών κινήσεων σε Ευρώπη και Αμερική όσο και οι υποστηρικτές τους. Για τούτο πολιτικοί επιστήμονες και ιστορικοί αναφέρονται σ' αυτήν ως την περίοδο του *πρώιμου φιλελευθερισμού*. Δεν θα σταθούμε σ' αυτές τις εξαιρετικά εμβριθείς θεωρητικές διακρίσεις μεταξύ φιλελευθερισμού, ριζοσπαστισμού, φιλοσοφικής και ιδεολογικής πολιτικής. Θα παραπέμπουμε σχετικά, όποτε τούτο καθίσταται αναγκαίο, σε επεξεργασίες και αναλυτικές ταξινομήσεις που προσφέρει η σύγχρονη πολιτική θεωρία. Στη σχετική βιβλιογραφία τονίζεται η βασική διάκριση μεταξύ της φιλοσοφικής πολιτικής των Λοκ, Μοντεσκιέ, Χιούμ, Μπένθαμ, Τζέημς και Τζον Στούαρτ Μιλ και της πολιτικής ιδεολογικής πρακτικής των Ουίγων, ριζοσπαστών και φιλελευθέρων. Ο F. Rosen (= *Bentham, Byron,...*, ό.π., σ. 5-22), επί παραδείγματι, κρίνει ότι η προσέγγιση του E. Halévy (= *La formation du radicalisme philosophique*, τ. 1-3, Παρίσι 1901-1904), στην οποία επίσης αναφερόμαστε συχνά, δεν κατορθώνει να αποτυπώσει την πολυπλοκότητα των μεταβάσεων, που επέφερε η συνάντηση και ο ανταγωνισμός των ιδεών στο πολιτικό πεδίο. Βλ. επίσης, J. W. Burrow, *Whigs and Liberals: Continuity and change in English political thought*, Οξφόρδη 1988, σ. 102-131. Στην ανά χείρας εργασία επισκοπούμε τις φιλελεύθερες και ριζοσπαστικές ιδέες - ως εκδοχές μιας ευρείας και πυκνής διανοητικής συνδιαλλαγής και πολιτικής όσμωσης που αναπτύχθηκαν εντός του ίδιου πολιτικού πολιτισμού, μόνο στον βαθμό της εκβολής και αποκρυστάλλωσής τους στις διεργασίες που οδήγησαν στη σύσταση της *Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου*.

και μεγαλύτερες εντάσεις στο πολιτειακό οικοδόμημα της θαλασσοκράτειρας Βρετανίας. Συχνά, οι ίδιοι παράγοντες θα λειτουργήσουν ώστε να διαμορφωθούν οι όροι για μια βαθιά και κάθετη σύγκρουση, η αποκρυστάλλωση της οποίας αφορούσε τελικά στην απόρριψη ή την αποδοχή των κυρίαρχων κριτηρίων άσκησης της εξουσίας και, κατά συνέπεια, της επίσημης θρησκείας, των εγκαθιδρυμένων θεσμών και της κατεστημένης κοινωνικής ιεραρχίας.[13]

Η σύγκρουση αυτή θα προσδώσει στη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση μια ενοποιητική τάση και κατεύθυνση και έναν δυναμικό κοσμοπολιτισμό, ο οποίος θα την καταστήσει ικανή να υπερβεί τις εντόπιες και εθνικές ιδιαιτερότητες.[14] Όλα αυτά, όμως, δεν θα μορφοποιηθούν ως μια σύγκρουση ευρείας κλίμακας. Η μεταρρύθμιση και οι ιδέες των μεταρρυθμιστών, ριζοσπαστών και μη, δεν θα γνωρίζουν ευρεία αποδοχή και οι πολιτικές τους επιλογές δεν θα αποκτήσουν δημοτικότητα παρά μετά

13. Οι περισσότεροι μελετητές της περιόδου θα συμφωνήσουν ότι επρόκειτο για μια εποχή αν όχι σαρωτικών αλλαγών, τουλάχιστον σαρωτικής κριτικής των κυρίαρχων πολιτικο-ιδεολογικών συστημάτων, προκρίνοντας διάφορες προσεγγίσεις: Η L. Colley (= *Britons: Forging the nation 1707-1837*, Νιού Χέιβεν ΣΤ', Λονδίνο 1992) θα τονίσει τις συνέπειες των πολέμων στην ανάπτυξη της βρετανικής εθνικής ιδεολογίας. Ο R. Hole (= *Pulpits, politics and public order in England 1760-1832*, Κέμπριτζ 1989, σ. 104) θα προβάλλει την κρισιμότητα των πολιτικών-θεολογικών ζητημάτων που ετέθησαν από αυτή την περίοδο και μέχρι την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση (Reform Bill). Ο A. M. C. Waterman (= *Revolution, economics and religion: Christian political economy 1789-1833*, Κέμπριτζ 1991, σ. 5) θα εξετάσει την επίδραση της θρησκείας στην ανάπτυξη της νέας οικονομίας μετά τη Γαλλική Επανάσταση στη Βρετανία. Η Ursula Henriques, (= *Religious toleration in England 1787-1833*, Λονδίνο 1961, σ. 4-10) τέλος, θα υποστηρίξει ότι δεν επρόκειτο για θεολογικές-φιλοσοφικές διαμφισβητήσεις, αλλά για πεισματικές μάχες για τη βουλευτική μεταρρύθμιση της εκπροσώπησης.

14. Όπως θα δούμε στο 3ο κεφάλαιο, μπενθαμιστές και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές θα αξιοποιήσουν ένα ευρύτατο πλέγμα πολιτικών και ιδεολογικών δικτύων, το οποίο εκτείνεται από την Ιβηρική, τη βόρεια και νότια Αμερική μέχρι τη βορειοαφρικανική ακτή της Μεσογείου. Το δίκτυο αυτό, στο οποίο θα περιληφθούν ως ενδιάμεσοι κρίκοι τα μεγάλα αστικά συγκροτήματα της ηπειρωτικής Ευρώπης, θα προσδιοριστεί σε μεγάλο βαθμό από τις εμπορικές-επιχειρηματικές δραστηριότητες των φορέων της *Ελληνικής Επιτροπής*, αλλά και από την αποικιοκρατική παράδοση της βρετανικής οικονομίας. Βλέπε ενδεικτικά: C. C. Eldridge, *British Imperialism in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1984, σ. 21-84 · Ingham Kenneth, *Reformers in India 1793-1833 An account of the work of Christian missionaries on behalf of social reform*, Κέμπριτζ 1956, σ. 57-108 · Eric Stokes, *The English Utilitarians and India*, Οξφόρδη 1959, σ. xiii.

το 1832, στο μεταρρυθμισμένο κοινοβούλιο δηλαδή, όταν πλέον το περιεχόμενο αυτών των ιδεών θα έχει ήδη διαφοροποιηθεί δραστικά.[15]

Ωφελιμιστές, Φιλελεύθεροι Ουίγοι, Αντικομφορμιστές : Η «Διαλεκτική της Αντιπαράθεσης»

ΣΤΟΥΣ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ της *Ελληνικής Επιτροπής* θα παρατηρήσουμε ότι προεξάρχουσα θέση κατέχουν οι οπαδοί του ωφελιμισμού, οι εκπρόσωποι των Ντισέντερς ή της παράδοσης του Νονκονφόρμιτι[16] και η φιλελεύθερη πτέρυγα των Ουίγων· όσοι δηλαδή θα στηρίξουν τη μεταρρύθμιση ως ένα μη περατό μόρφωμα που αναφέρε-

15. Frank O' Gorman, "The unreformed electorate of Hanoverian England: the mid eighteenth century to the reform act of 1832", *Social History*, 11 (1986) 32-35 · Frank O' Gorman, *Voters, Patrons and Parties: the unreformed electoral system of Hanoverian England 1734-1832*, Οξφόρδη 1989, σ. 47-53 · Nicholas Rogers, *Whigs and cities: popular politics in the age and of Walpole and Pitt*, Οξφόρδη 1989, σ. 27-28.

16. Μετά την πρώτη φάση της Μεταρρύθμισης και τη διαμόρφωση μιας Εθνικής Εκκλησίας υπό την Αρχή του Στέμματος, η Εκκλησία της Αγγλίας θα επιτάξει την απόλυτη συμμόρφωση προς το σύστημα των κανόνων και αρχών της, δεδομένου ότι θα αναγνωριστεί και θα κατοχυρωθεί ως ο κατ' εξοχήν φορέας και προστάτης των ηθών εκ μέρους του Θεού και ως ο αποκλειστικός δίαυλος για τη σωτηρία του ανθρώπου. *Nonconformist* (μη συμμορφούμενος) εθεωρείτο εκείνος που αρνούνταν την ευπείθεια στις αρχές και τις μορφές λατρείας της Επίσημης Εκκλησίας, όπως προσδιορίζονταν από τον Νόμο περί Συμμορφώσεως (*Uniformity Act - Conformity Act*) και να αναγνωρίσει την επικυριαρχία της, όπως καθοριζόταν από τον Νόμο περί Επικυριαρχίας (*Supremacy Act*). Ο συνώνυμος όρος, *Dissenter*, (διιστάμενος, διαφωνών) περιελάμβανε κάθε Προτεστάντη που αρνούνταν την πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας της Αγγλίας. Οι όροι χρησιμοποιούνται εδώ ως ταυτόσημοι και υπό την ευρεία έννοια του μη συμμορφούμενου στις επιταγές της Επίσημης Εκκλησίας, δεδομένου ότι τα όρια και η προβληματική της παρούσας εργασίας δεν περιορίζονται από τον ιστορικό και κοινωνικό προσδιορισμό των σχετικών ορισμών. Οφείλουμε, πάραυτα, να υποσημειώσουμε ότι οι όροι κάθε άλλο παρά ξεκάθαροι θεωρούνται. Οι μελετητές της παράδοσης του Αντικομφορμισμού προβάλουν την ανάγκη επαναπροσδιορισμού τους, τόσο υπό το φως των νέων θεωρητικών προσεγγίσεων όσο και των νέων προσανατολισμών στην τοπική ιστοριογραφία, δεδομένου ότι οι Ντισέντερς θα κατακτήσουν γρήγορα μεγάλες βιομηχανικά αναπτυσσόμενες πόλεις της κεντρικής και βόρειας Αγγλίας. Εισαγωγικά για το Νονκονφόρμιτι και τους Ντισέντερς βλ. Ursula Henriques, *Religious Toleration in England 1787-1833*, Λονδίνο 1961, σ. 1-11. Για την προβληματική του ορισμού του Ντισέντ βλ. D. G. Hay, "The Pattern of Nonconformity in South Yorkshire 1660-1851", *Northern History*, 8, (1973) 90 · Richard W. Davis, *Dissent in politics 1780-1830: The political life of William Smith, MP*, Λονδίνο 1971, σ. 36 · Douglas R. Lacey, *Dissent and Parliamentary Politics in England 1661-1689 A study in the perpetuation and tempering of parliamentarism*, New Brunswick 1969.

ται σε όλα τα πεδία της συλλογικής ζωής: στο οικονομικό, το πολιτικό, το ηθικό, το πολιτισμικό. Δεν θα μπορούσαμε, εν τούτοις, να αρκεστούμε σ' αυτή την αξιοσημείωτη, κατά τα άλλα, σύμπτωση φυσικών προσώπων για να υποστηρίξουμε ότι η *Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου* διαμορφώνεται αποκλειστικά ως απόληξη των διεργασιών του μεταρρυθμιστικού κινήματος. Διότι, ασφαλώς, οι συμπτώσεις δεν είναι απόλυτες. Κάποιοι από τους πρωτεργάτες του μεταρρυθμιστικού κινήματος δεν απαντώνται ανάμεσα στα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* και αντιστρόφως. Ως προς αυτό, ας επισημάνουμε την αποκαλυπτική επιστολογραφία ενός εκ των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, του Έντμουντ Χένρυ Μπάρκερ [Edmund Henry Barker], ο οποίος επαναλαμβάνει επιμόνως πόσο επιβλαβής για τους στόχους της *Επιτροπής* μπορεί να αποβεί η παρουσία «*στιγματισμένων πολιτικά προσώπων*».[17] Ο εντοπισμός, ωστόσο, στα τεκμήρια αυτής της εύλογης μέριμνας και η υπόμνησή της εδώ δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει σε μονοσήμαντα συμπεράσματα. Δεν αρκεί, επί παραδείγματι, για να κατανοήσουμε την απουσία από τη λίστα των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής* προσωπικοτήτων όπως ο Τζέημς Μιλ ή ο Φράνσις Πλέις.[18] Ωστόσο, παρά τον εντοπισμό ηχηρών εξαιρέσεων ή απουσιών, η υπόθεση της σύμπτωσης προσώπων και ιδεολογικών χώρων δεν αποδυναμώνεται, δεδομένου ότι στις λίστες της *Επιτροπής* εκπροσωπούνται οι πιο ονομαστοί από τους ηγέτες και πρω-

17. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο L3.

18. Οφείλουμε, παρόλα αυτά, να επισημάνουμε ένα προβληματικό στοιχείο που εντοπίζεται στις σχετικές πηγές. Στο αρχείο της *Επιτροπής* που τηρεί ο επίτιμος γραμματέας Τζον Μπόουρινγκ, εμφανίζονται πολλαπλά έγγραφα με λίστες μελών. Συμβαίνει, συχνά, μέλη που καταγράφονται σε ένα έγγραφο να μην περιέχονται σε κάποιο άλλο μεταγενέστερο. Πέρα από οικειοθελείς ή εξαναγκαστικές παραιτήσεις, πέρα από φυσικές απώλειες, επί παραδείγματι, των Μπάυρον και Έρσκιν, πέρα ακόμη και από δυσχέρειες που αφορούν στη μεταγραφή του χειρογράφου, υφίσταται πάντοτε το ενδεχόμενο να μην έχουμε στη διάθεσή μας τον τελικό πλήρη κατάλογο με το σύνολο των μελών της *Επιτροπής*, καθώς αυτός συνέχιζε να εμπλουτίζεται για αρκετό διάστημα. Το πρόβλημα δεν επιλύεται με τη καταφυγή στις δημοσιευμένες λίστες στον Τύπο της εποχής, δεδομένου ότι αφορούν στις λίστες που συντάχθηκαν κατά τις πρώτες συνελεύσεις της *Επιτροπής*, της περιόδου μεταξύ 8-15 Μαρτίου 1823. Βλ. ενότητα *Αντί Επιλόγου* στην ανά χείρας εργασία. Ας επισημάνουμε, τέλος, ότι στο Α. Δ. Λιγνάδης (= *Το Πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970, σ. 53-61) αναφέρονται διακόσια μέλη παραλείπεται, όμως, η πηγή της πληροφορίας, οπότε δεν μπορεί να διασταυρωθεί.

τεργάτες του μεταρρυθμιστικού κινήματος. Αρκεί να μνημονεύσουμε τα ονόματα των Χένρυ Γκρέυ Μπένετ [Henry Grey Bennett], Τζέρεμυ Μπένθαμ [Jeremy Bentham], Χένρυ Μπρούαμ [Henry Brougham], Φράνσις Μπερντέτ [Francis Burdett], Τόμας Κάμπελ [Thomas Campbell], Τόμας Κόχραν [Thomas Cochrane], Τζον Καμ Χόμπχαουζ [John Cam Hobhouse], Τζόζεφ Χιούμ [Joseph Hume], Ντάγλας Κίναιρντ [Douglas Kinnaird], Ντέιβιντ Ρικάρντο [David Ricardo], Τζον Ράσελ [John Russell], Τζέιμς Σκάρλετ [James Scarlett], Τζον Σμιθ [John Smith] και Ουίλλιαμ Σμιθ [William Smith] και τόσων άλλων.

Σε σύγχρονες μελέτες για το βρετανικό φιλελληνικό κίνημα παραβλέπεται, συχνά, η ιδεολογική και πολιτική ένταση η οποία χαρακτήρισε τη συνύπαρξη στην *Ελληνική Επιτροπή* Ουίγων φιλελεύθερων, ριζοσπαστών, μπενθαμιστών και Ντισέντερς. Στη σχετική ιστοριογραφική παραγωγή, η ένταση αυτή φαίνεται να θεραπεύεται από την αντίληψη ότι το κίνημα υπέρ της ελευθερίας των Ελλήνων συνδέθηκε, κυρίως, με την κλασική κληρονομιά της νεοτερικής Ευρώπης, με τις προγονικές οφειλές της στους «γεννήτορες του πολιτισμού», με την αντίθεση της χριστιανοσύνης έναντι των Οθωμανών Μουσουλμάνων και με το διάχυτο χριστιανικό ουμανιστικό ρεύμα υποστήριξης των εθνικών απελευθερωτικών επαναστάσεων.[19]

Ωστόσο, η αναφορά και μόνο των ονομάτων όσων συμμετείχαν στην *Ελληνική Επιτροπή* θέτει, μεταξύ άλλων, ως πρόβλημα και την ανίχνευση των πιθανών *κοινών στοχεύσεων* ανάμεσα στα διακριτά ιδεολογικά ρεύματα που συστρατεύθηκαν στη φιλελληνική υπόθεση. Προς αυτή την κατεύθυνση (και δίχως να υποτιμάται η ενοποιητική σημασία μιας προϋπάρχουσας και προεξάρχουσας μέριμνας στον πυρήνα της *Ελληνικής Επιτροπής* για την τύχη των απογόνων της αρχαίας χώρας ή για τη

19. Σε ορισμένες προσεγγίσεις (F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π. · F. Rosen, *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός...*, ό.π.) δίδεται έμφαση σ' αυτή την αυτονόμηση προκειμένου να διερευνηθεί και να στοιχειοθετηθεί η διάκριση μεταξύ των θέσεων που προέκριναν την εθνική ανεξαρτησία και εκείνων που προέβαλλαν την προτεραιότητα εισαγωγής δημοκρατικών θεσμών, όπως αυτές αποτυπώνονταν στις αντιλήψεις των Στάνοουπ και Μπλάκιερ, μελών της *Ελληνικής Επιτροπής* και «οπαδών» του Μπένθαμ.

σημασία της κοινής χριστιανικής τους ταυτότητας), η εργασία αυτή περιορίζεται στο να δοκιμάσει να αναδείξει, κατά το μέτρο του δυνατού, νοηματικούς αρμούς μεταξύ των πολιτικών στοχεύσεων, των ιδεολογικών συγκλίσεων, των πρακτικών και των πιθανών συνάψεων αρχών όσων εμπλέκονται ενεργά στις δραστηριότητες της *Επιτροπής*, επιχειρώντας μια ανασύσταση των θέσεων και των αντιλήψεών τους.

Με άλλα λόγια, σε τούτη την εργασία δεν επιχειρούμε να αποδείξουμε και να ερμηνεύσουμε τη «φιλελληνική δράση» των μελών της *Επιτροπής του Λονδίνου* (να εξετάσουμε *αν* και *γιατί* υπήρξαν φιλέλληνες ή όχι, ακόμα λιγότερο, σε τι συνίστατο ο φιλελληνισμός τους και τι ακριβώς τον ενέπνεε). Αντικείμενο της μελέτης μας δεν είναι παρά να εξιχνιάσουμε την κοινωνική σύνθεση και υφή της *Ελληνικής Επιτροπής*, να σχεδιάσουμε το πορτρέτο των ενεργών τουλάχιστον μελών της, να σκιαγραφήσουμε το προφίλ τους, να ανασυστήσουμε την ιστορία και την κοινωνιολογία των πολιτικών αντιπαραθέσεων στις οποίες αναμίχθηκαν, αλλά και τις πιθανές εγγύτητες των φιλοσοφικών και ιδεολογικών τους αρχών.

Η γενικευμένη στην εθνική μας ιστοριογραφία χρήση του όρου «φιλελληνισμός», μιας διαχρονικά δοκιμασμένης ιστορικής έννοιας –που προϋποθέτει έκδηλα ή υπόρρητα το ιστορικά δόκιμο αντίθετό του, τον «μισελληνισμό»– υπαγορεύει επιπλέον μια «άβολη» και, όχι σπάνια, αβασάνιστη εμμονή σε ιδεολογικά προδιαγεγραμμένους και ιστορικά κληροδοτημένους τρόπους προσέγγισης. Μεταγενέστερες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, με κυρίαρχη την ανάπτυξη και κατίσχυση της εθνικής ιδεολογίας, οδήγησαν σε μια προβολική διάκριση: Οι «φιλέλληνες» από τη μια και οι «μισέλληνες» από την άλλη. Έτσι, οι ιδεολογικά φορτισμένοι αυτοί όροι επιστρατεύτηκαν, συχνά, από την εθνική μας ιστοριογραφία για να αιτιολογήσουν την αναδρομική ιδεολογική χρήση των ιστορικών φαινομένων και όχι την περιγραφή, την ανάλυση ή την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο παρήχθη, επί παραδείγματι, και λειτούργησε ιστορικά ο βρετανικός φιλελληνισμός. Θα μπορούσαμε να παραμερίσουμε τις κυρίαρχες εξηγήσεις και τους ορισμούς, να βάλουμε σε παρένθεση τη διαθέσιμη γνώση και να δώσουμε έμφαση στην αναζήτηση

των ιστορικών προκείμενων του φαινομένου: Στο *ποιος* (στην ταυτοποίηση των προσώπων, δηλαδή, και της ιστορίας τους), στο *τι* (στην ανασύσταση των γεγονότων) και στο *πότε* (στις χρονικότητες και τις περιοδολογήσεις των φαινομένων). Φιλοδοξία αυτής της εργασίας δεν είναι, εν τέλει, παρά η μερική έστω ανασύσταση του ιστορικού πλαισίου και του διανοητικού κλίματος εντός των οποίων ετέθη το ζήτημα της υποστήριξης της Ελληνικής Επανάστασης.

Παρότι, υπό άλλες προϋποθέσεις και ερευνητικές μέριμνες, το φιλελληνικό, το φιλελεύθερο ωφελιμιστικό ή το ριζοσπαστικό κίνημα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνιστούν απολύτως διακριτά πολιτικά και φιλοσοφικά ρεύματα, γεγονός παραμένει ότι ο *Συνταγματικός Κώδικας*,* το απαύγασμα δηλαδή των θεωρητικών επεξεργασιών του μεταρρυθμιστικού κινήματος, είναι εκείνος που φθάνει στην επαναστατημένη Ελλάδα, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο, ως οδηγός για τη συγκρότηση της νέας Πολιτείας.

Οι επεξεργασίες και οι προτάσεις του Μπένθαμ, του Χιούμ, του Μπόουρινγκ, του Χόμπχαουζ, του Στάνοουπ για τη θεσμική οργάνωση του κράτους και την καταστατική σύσταση της πολιτείας που θα προέκυπτε από την Ελληνική Επανάσταση συμπυκνώνουν και αποτυπώνουν ανάγλυφα τις βασικές κοινές παραδοχές και τις αναγκαίες μεταμορφώσεις των θεμελιωδών αρχών του φιλελεύθερου ουιγγισμού, του μπενθαμισμού και του ριζοσπαστισμού.

---

* Για τον Συνταγματικό Κώδικα (*Constitutional Code for the Use of All Nations and All Governments Professing Liberal Opinions*) βλ. ενδεικτικά τις παρουσιάσεις των δύο κύριων τόμων που πραγματεύονται αναλυτικά θεωρήσεις του ογκώδους αυτού έργου στα: Postema Gerald J. «Jeremy Bentham and Representative Democracy: A Study of the Constitutional Code» Frederick Rosen, *The Philosophical Review*, 95, 3 (1986) 483-487 και Thomas William, «Constitutional Code, Volume I», F. Rosen, J. H. Burns, [Jeremy Bentham], *The English Historical Review*, 101, 398 (1986) 266-267. Σε ό,τι αφορά εδώ, ο «Κώδικας για όλα τα έθνη και κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη» θα σταλεί σε ποικίλες μορφές και εκδοχές στην Ιβηρική, την Ελλάδα, την κεντρική και νότια Αμερική, ενώ σ' αυτές τις πολλαπλές εκδοχές του έργου θα περιληφθούν τροποποιημένες και αναθεωρημένες προσεγγίσεις προγενέστερων μπενθαμικών επεξεργασιών που θα συνταχθούν για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα των ριζοσπαστών βουλευτών. Βλ. αναλυτικότερα κατ. κεφ. 7 και 8.

Το ερώτημα που ανακύπτει ασφαλώς είναι πώς, μέσα από ποιους δρόμους, μέσα από ποιους διανοητικούς ιστούς και ποιες πολιτικές κατευθύνσεις, τα διακριτά αυτά ιδεολογικά ρεύματα θα αποκτούσαν κοινές αναφορές, που θα τους επέτρεπαν να συναντηθούν και να συγκροτηθούν σε ενιαίο σώμα, να ορίσουν τους αντιπάλους τους και να τοποθετηθούν απέναντί τους. Αν δεχτούμε ότι εκείνο που αποκαλούμε βρετανικό φιλελληνικό κίνημα των ετών 1823-1826, το κίνημα δηλαδή που συγκροτήθηκε και ενσαρκώθηκε στην *Ελληνική Επιτροπή*, δεν εξαντλούνταν σ' έναν «ευκαιριακό, ανακόλουθο ουμανισμό» και δεν αποτελούσε «μια τυχαία συνάντηση καλοπροαίρετων ιδιωτών, ξεχωριστών ατόμων»,[20] τότε θα πρέπει να διακρίνουμε και να ελέγξουμε το ερώτημα εάν το μόρφωμα αυτό διέθετε κάποιο εσωτερικό σύστημα αξιακών αναφορών, αν δηλαδή προσδιοριζόταν από κάποιο πλέγμα κοινών πολιτικών στόχων, κινήτρων και προτροπών.

Παρότι η συγκρότηση της *Ελληνικής Επιτροπής* θα τροφοδοτηθεί από μια, εκ πρώτης όψεως, εντυπωσιακή ποικιλία ιδεολογικών, πολιτισμικών και φιλοσοφικών τάσεων, τούτες οι διαφορετικές και θεωρητικά ετερογενείς τάσεις ορίζουν μια δέσμη θεμελιωδών αξιολογήσεων, το πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο των οποίων θα οργανωθεί, προϊόντος του χρόνου, με τρόπο συνεκτικό.

Σε μια πρώτη προσέγγιση, η συνάντηση των ωφελιμιστών και του ύπατου εκπροσώπου τους, του Μπένθαμ, με τους Ντισέντερς και τους Ουίγους μοιάζει να συνιστά ένα ακραία χαοτικό συνονθύλευμα πολιτι-

20. Ο C. M. Woodhouse γράφει χαρακτηριστικά: «But the "term" movenent must be qualified. There was no unity, very little organisation, and no platform common to them all. There was simply a miscellany of well- meaning individualists, many of whom adopted every new cause as it came along, with regard only to its individual merits and none to concistency, to coherence or to any comprehensive programme of reform. A modern parallel might be with the "protest movements of the 1960s, whose members were devoted to such causes as nuclear disarmament and the abolition of capital punishment, but might suddenly become equally impassioned about theatrical censorship or racial discrimination or the release of Greek "political prisoners". Similar motives of incoherent humanitarianism inspired the miscellaneous reformers of the first quarter of the 19th century». C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Λονδίνο 1977, σ. 108.

κών, ιδεολογικών και θεολογικών στάσεων. Εκείνο ωστόσο που, κατά τη γνώμη μας, τακτοποιεί αυτή την ιδιάζουσα ποικιλομορφία προσφέροντας στην έρευνα ένα ενοποιητικό περίγραμμα, δεν είναι οι αξιωματικές φιλοσοφικές παραδοχές ή οι ιδεολογικές καταβολές και αφετηρίες των ρευμάτων αυτών, αλλά οι συγκεκριμένοι πολιτικοί όροι της ιστορικής τους συνάντησης.

Όπως έχει υποστηριχθεί, ο πόλεμος ενάντια στην επαναστατική και τη ναπολεόντειο Γαλλία προκάλεσε στο εσωτερικό του βρετανικού πολιτικού συστήματος μια βαθιά και σφοδρή αντιπαράθεση, η οποία αποτυπώθηκε, σε μια πρώτη φάση, στην ίδρυση της *London Corresponding Society* από τον Τόμας Χάρντυ, στην έκδοση του *The Rights of Man* και σε μια σειρά από απόπειρες συγκρότησης λαϊκών συνελεύσεων, κατά το γαλλικό επαναστατικό πρότυπο.[21] Όπως θα υποστηρίξει μάλιστα ο Ρότζερ Γουέλς, η ειρήνη της Αμιένης το 1802 είναι εκείνη που «θα συγκρατήσει την ορμή και θα αποτρέψει το ξέσπασμα μιας Βρετανικής Επανάστασης».[22]

Στο διάστημα από το 1790 έως το 1815, σε μια εικοσιπενταετία πολέμων και μεγάλων αναταραχών, θα διαμορφωθεί ένα ευρύ αντιπολεμικό ρεύμα, *Οι Φίλοι της Ειρήνης*[23] όπως θα αποκληθούν, πλάι σε λίγους αντιπολιτευόμενους πολιτικούς που μάχονταν για την ανακατανομή της

21. Carl B. Cone *The English Jacobins: reformers in late eighteenth century England*, Νέα Υόρκη, 1968· J. E. Cookson, *The Friends of Peace: anti-war liberalism in England 1793-1815*, Κέμπριτζ 1982· H. T. Dickinson, *British radicalism and the French Revolution 1789-1815*, Οξφόρδη 1985· E. P. Thompson, *The making of the English working class*, Harmondsworth 1963.

22. Roger Wells, "Britain's avoidance of revolution in the 1790s revisited' *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 54, 3 (1989) 32-39.

23. J. E. Cookson, *The Friends of Peace...*, ό.π.· John Carswell, *The Old Cause: Three biographical studies in Whiggism*, Λονδίνο 1954. Οι φορείς και πρωτεργάτες της *Ελληνικής Επιτροπής* φέρονται ως αφοσιωμένοι οπαδοί της πολιτικής της ειρήνης. «Μακριά από 'μένα η καταφυγή στον πόλεμο», έλεγε ο στρατιωτικός και μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής*, σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, σε ομιλία του στο Σάουθερκ για τη μεταρρυθμιστική πολιτική, όπου θα αναφερθεί επί μακρό στην Ελληνική και την Ισπανική Επανάσταση. Η έμφαση στην ειρήνη, όμως, δεν είναι μόνο ή δεν είναι αναγκαία ουμανιστικού τύπου. Η ειρήνη είναι πρώτιστα μια αξιομνημόνευτη λειτουργία ουμανιστικής φύσεως εγωιστικών συνδιαλλαγών μεταξύ ισότιμων εταίρων, στο εσωτερικό μιας συλλογικότητας κύρια συνδήλωση της οποίας είναι η πόλη (η πόλη και το θεμέλιο παρακολούθημά της, η ιδιότητα του πολίτη).

πολιτικής ισχύος και την αναδιάρθρωση των κοινωνικών όρων του *Πλούτου των Εθνών*.

Στη Βρετανία, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου αλλά και μετά τους ναπολεόντειους πολέμους, πέντε θα είναι τα μεγάλα ζητήματα που θα επικρατήσουν στις δημόσιες αντιπαραθέσεις και θα προσδιορίσουν τις απαρχές μιας «επαναστατικής φιλοσοφίας», ενός ρεύματος που θα εκθρέψει, θα εμπνεύσει και θα καθοριστεί με τη σειρά του από τις επαναστάσεις του φθίνοντος 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα.

Ο πόλεμος, η δουλεία, η πολιτειακή μεταρρύθμιση (για τη Βρετανία συγκεκριμένα, η μεταρρύθμιση αντιπροσώπευε, αρχικά, την πρωτοκαθεδρία της Βουλής έναντι του Στέμματος και έπειτα την καθολική ψηφοφορία και την κατάργηση των προϋποθέσεων ιδιοκτησίας για τους υποψηφίους) η αρχή του ελεύθερου εμπορίου και η εγγύηση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μη Αγγλικανών.

Συναρτώντας τις διεκδικήσεις αυτές σε ένα πλέγμα πολιτικών κινήτρων που ανάγονταν σε θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτικές συνδέσεις μεγαλύτερης διάρκειας, αυτός ο ευρύς και, εκ πρώτης όψεως, ετερογενής αντι-νομιμόφρων λόγος, θα συναρθρωθεί λίγο-πολύ αβίαστα σε ένα ενιαίο ρεύμα στρατηγικής ταγμένης να υπηρετήσει μια ρηξικέλευθα φιλελεύθερη έννοια της προόδου.

Όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, μπενθαμιστές, ριζοσπάστες και Ουνιταριστές, ειδικότερα, Ντισέντερς, υιοθετώντας μια εξελικτική φιλοσοφία της ιστορίας, θα συγχωνευτούν σε ένα σώμα φιλελεύθερης γνώμης το οποίο θα αρχίσει να μορφοποιείται και να ανδρώνεται περίπου από το 1770, μέσα από την άρνηση εναρμόνισης προς τα *Thirty-Nine Articles*, την αντίθεση στον αμερικανικό πόλεμο, την ένθερμη στήριξη των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης, την υποστήριξη μιας, τουλάχιστον, μετριοπαθούς πολιτειακής μεταρρύθμισης, την κατάργηση των *Test* και *Corporation Acts*.[24]

24. Τα Thirty Nine Articles συντάχθηκαν ως μια σύνοψη του κεντρικού πλέγματος των αρχών της θρησκευτικής πίστης της Εκκλησίας της Αγγλίας κατά τον 16ο αιώνα. Τα Test και Corporation Acts, που αφορούν ειδικότερα στην παρούσα εργασία, επιβλήθηκαν κατά την αποκατάσταση στον

Η τοποθέτηση των κοινωνικών δυνάμεων απέναντι στις μεγάλες αυτές αναταραχές και στις σαρωτικές αλλαγές που θα επιφέρει η αστι-

θρόνο του Καρόλου ΙΙ σε μια επιχείρηση «εκκαθάρισης» των στασιαστών που είχαν κινηθεί ενάντια στον πατέρα του, Κάρολο Ι. Το Corporation Act του 1661 όριζε ότι όλοι οι αξιωματούχοι των πόλεων (από τις ανώτατες αρχές έως τα μέλη των συμβουλίων πόλεων και διοικητικών περιφερειών) όφειλαν να διακηρύξουν ενόρκως την αφοσίωση και την υποταγή τους στην επικυριαρχία της επίσημης εκκλησίας δώδεκα μήνες πριν από την εκλογή τους. Το Test Act του 1673 προέβλεπε ανάλογες διακηρύξεις συμμορφώσεως προς τις αρχές της Εκκλησίας για τους φορείς πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων υπό το Στέμμα, με τη διαφορά ότι οι τελετές ορκωμοσίας λαμβάνονταν μέσα σε τρεις μήνες από την ανάληψη του αξιώματος. Παρότι η αποτελεσματικότητα των ποικίλων αποκλεισμών που επέβαλαν οι νόμοι αυτοί συζητείται ακόμα στη βρετανική ιστοριογραφία, καθώς άλλοι νόμοι (*Indemnity Acts*) που ψηφίζονταν σχεδόν σε κάθε βουλή από το 1727 έως το 1867, αλλά και η «περιστασιακή συμμόρφωση» (*Occasional Conformity*) των μη Αγγλικάνων προς τους κανόνες του επίσημου θρησκεύματος επέτρεπαν, συχνά, την παράκαμψη ή τη μη αυστηρή τήρηση της κείμενης νομοθεσίας, είναι γεγονός ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα, το υλικό και συμβολικό περιεχόμενο των περιορισμών των Test και Corporation Acts θα έρθει εκ νέου στο πολιτικό προσκήνιο. Παρότι, επί παραδείγματι, Ντισέντερς θα διοικούν την περιφέρεια του Νότιγχαμ επί 65 και πλέον έτη κατά τον 18ο αιώνα, στην αυγή του επόμενου αιώνα πολλές θα είναι οι περιπτώσεις νομικής επιδικίας για αξιώματα που είχαν αναληφθεί από πρόσωπα χωρίς το τελετουργικό τυπικό. Έπειτα από την απόρριψη της πρότασης Φοξ το 1790 και την ανάσχεση της δράσης για την ανάκληση των νόμων μετά τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και των πολέμων, το ζήτημα θα τεθεί ξανά στη Βουλή στη διάρκεια της δεκαετίας του 1820. Αφού ο Ουίλιαμ Σμιθ διασφαλίσει την ψήφιση του Toleration Act με την υποστήριξη φιλελεύθερων Ουίγων και με τη συνεργασία του Τζον Ουίλκς (Σμιθ και Ουίλκς είναι, όπως έχουμε πει, μέλη και οι δύο της *Ελληνικής Επιτροπής*), θα επιχειρήσει να επιτύχει στη Βουλή την απαλλαγή των Ουνιταριστών από την κατηγορία της βλασφημίας. Θα παρουσιάσει αίτημα δια του οποίου «κάθε πλέγμα εκείνου του εξαναγκαστικού και κατασταλτικού συστήματος ως προς τη θρησκευτική πίστη κάθε ατόμου, το οποίο είχε τις ρίζες του σε καιρούς σκοταδισμού και μισαλλοδοξίας» έπρεπε να καταργηθεί, ενώ μια γενική συνέλευση των εκπροσώπων των Ντισέντερς υπό την προεδρία του Σμιθ θα διακηρύξει ότι αυτό θα επιτυγχανόταν δια του φωτισμού και της παίδευσης. Βλ. Mitchael R. Watts, *The Dissenters*, τ. ii, *The expansion of evangelical nonconformity*, Οξφόρδη 1995, σ. 419 · *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 2, 13 Ιουλίου 1820, στ. 424. Ας σημειώσουμε ότι ο Μπένθαμ θα χρησιμοποιήσει την αλληλογραφία του με τον Σμιθ για το Little Toleration Act ως συμπληρωματικό προοίμιο στο *Church of Englandism*. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 9, σ. 151-152. Στην κατεύθυνση της άσκησης πίεσης για την ανάκληση των νόμων θα συμβάλλει και το πρόβλημα των Καθολικών, έπειτα από την ψήφιση του Union Act το 1800, ένα θέμα που δεν εξετάζουμε εδώ, καθώς μεταξύ των ιδρυτών και κυριάρχων εμψυχωτών της *Ελληνικής Επιτροπής* δεν συναντούμε πρόσωπα που ασπάζονταν το Καθολικό δόγμα. Οφείλουμε, όμως, να αναφέρουμε ότι οι αποκλεισμοί τους οποίους υφίσταντο αναλόγως προς τους Ντισέντερς και Καθολικοί θα θέσουν το ζήτημα μιας από κοινού εκστρατείας για την κατάργηση της σχετικής νομοθεσίας. Αυτή η «συστράτευση», εν τούτοις, δεν θα πραγματοποιηθεί παρά μέσα από πολλαπλές αντιπαραθέσεις. Για τους Καθολικούς και τους Ντισέντερς βλέπε R. W. Davis, "The Strategy of 'Dissent' in the repeal campaign, 1820-1828", *The Journal of Modern History*, 38, 4 (1966) 374-379 · G. I. T. Machin, *The Catholic question in English politics, 1820-1830*, Οξφόρδη 1964, σ. 91-114. Ενώ κοινότητες Ντισέντερς ευκατάστατων και καλλιεργημένων στρωμάτων των πόλεων θα στηρίξουν την προοπτική μιας κοινής εκστρατείας, κοινότητες εκτός Λονδίνου και άλλων μεγάλων πόλεων δεν θα είναι πρόθυμες να ταχθούν υπέρ της χειραφέτησης των Καθολικών. Ο Τζον Ουίλκς θα αρνηθεί να παράσχει →

κοποίηση, η εμπορευματοποίηση της οικονομίας και της παραγωγής και η εκβιομηχάνιση, θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις μιας ευρείας και πολύσημης σύγκρουσης. Όλα αυτά τα στοιχεία θα συμβάλουν σ' έναν ιδεολογικό συμφυρμό που, προϊόντος του χρόνου, θα διαμορφώσει μια συνεκτική κοσμοαντίληψη που, επιταχύνοντας τις εξελίξεις, θα αποδειχθεί ικανή να εμπνέει μια σταθερή πολιτική συμπεριφορά. Ταυτόχρονα, η μορφοποίηση των κοινωνικών αυτών δυνάμεων σε πολιτικές συσσωματώσεις, σε *Εταιρείες* και *Επιτροπές*, θα τους επιτρέψει να εκμεταλλευτούν ένα ευρύ δίκτυο επαγγελματικών-επιχειρηματικών, διανοητικών-φιλοσοφικών και πολιτικών-ιδεολογικών δεσμών.[25]

Από τον πόλεμο των αγγλοαμερικανικών αποικιών μέχρι τους ναπολεόντειους πολέμους, από τη νομοθεσία που επέβαλε θρησκευτικές διακρίσεις ή θρησκευτική ομοιομορφία, από τις πολιτικές επαναστάσεις στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ελλάδα, τις αντίστοιχες των νοτιοαμερικανικών αποικιών, μέχρι την ευρεία μεταρρύθμιση του πολιτειακού συστήματος, όλες οι αυτές οι συγκρούσεις, αλλά και η διάταξη των δυνάμεων που ενεπλάκησαν σε αυτές τις πολιτικές αντιπαραθέσεις αναφέρονταν σε συγκεκριμένα κοινωνικά και ιδεολογικά μορφώματα που, στην

υποστήριξη στον Ουίλιαμ Σμιθ και η ανάληψη δράσης για την ανάκληση των νόμων θα ματαιωθεί για άλλη μια φορά. Νέες προοπτικές θα φέρουν οι εκλογές του 1826 με τον Μπερντέτ να καταθέτει αίτημα για το ζήτημα των Καθολικών στην κάτω Βουλή, το πρώτο υπέρ των Καθολικών αίτημα από το 1819 που θα απορριφθεί με τέσσερις ψήφους κατά. Δύο μέρες έπειτα από την καταψήφιση του αιτήματος Μπερντέτ, στις 9 Μαρτίου 1827, ο Ράσελ θα κληθεί να φέρει ενώπιον του σώματος ψηφίσματα της Ενωμένης Επιτροπής των Ντισέντερς. Από την εποχή του αντίστοιχου αιτήματος Φοξ, θα υποστηρίξει ο Ράσελ, το δημόσιο κοινωνικό αίσθημα έχει αλλάξει ριζικά, ειδικότερα «μεταξύ των μεσαίων στρωμάτων» του πληθυσμού. Αφού το αίτημα ανάκλησης περάσει και από τη Βουλή των Λόρδων στα 1828, η κυβέρνηση θα κυρώσει τον νόμο, ορίζοντας ότι οι υποψήφιοι δημόσιοι λειτουργοί όφειλαν να δεσμευτούν προ της ανάληψης όποιου αξιώματος ότι δεν θα επιδίωκαν να υπονομεύσουν την Επίσημη Εκκλησία. Στην εσπερίδα που θα πραγματοποιηθεί στο *Freemason's Tavern* για τον εορτασμό της νίκης δεν θα παραστεί παρά η υψηλή κοινωνία των εύπορων Ντισέντερς του Λονδίνου και οι υποστηρικτές τους, χωρίς τη συμμετοχή των Κουακέρων και των περισσότερων Μεθοδιστών που είχαν αρνηθεί να υποστηρίξουν την εκστρατεία. Μια επισκόπηση της ιστορίας ανάκλησης των Test και Corporation Acts στο Mitchael R. Watts, *ό.π.*, τ. ii, σ. 387-424.

25. Σε επόμενα κεφάλαια θα παρακολουθήσουμε τη συγκρότηση αυτών των δικτύων από τον ύστερο 18ο αιώνα μέχρι την αποκρυστάλλωσή τους ως συγκροτημένες δυνάμεις της αντιπολίτευσης στις δύο Βουλές της βρετανικής μητρόπολης και την ενεργητική τους επίδραση στις δημόσιες διενέξεις για τις επαναστάσεις του αρχόμενου 19ου αιώνα.

πολιτική τους αποκρυστάλλωση, κατέληγαν να αξιώνουν από κοινού τον αναπροσανατολισμό του οικονομικοκοινωνικού βίου. Οι *Επιτροπές*, οι εθελοντικές αυτές συσσωματώσεις, θα συγκροτηθούν μέσα από την αμφισβήτηση των υφιστάμενων όρων οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης, από τη ρήξη, άλλοτε ευθεία και μετωπική άλλοτε άρρητη και καλοζυγισμένη, με το θεσμικό και πολιτικό παρόν. Όσο για τη συνοχή τους, «αυτή θα προέλθει μάλλον από τη συλλογική εμπειρία, μέσα από την κοινωνική και δημόσια διένεξη, δηλαδή την ανάγκη ύπαρξης οπαδών, αντιπάλων και πολεμίων, από μια διαλεκτική της αντιπαράθεσης».[26] Οφείλουμε να αποσαφηνίσουμε ότι δεν επιχειρούμε εδώ να εντοπίσουμε μια θεωρητικά ενιαία, συστηματική ή καταστατική λογική αρχή, που θα μπορούσε, ενδεχομένως, να διαπερνά με ταυτόσημο τρόπο τη σκέψη όλων αδιακρίτως των μελών της *Επιτροπής*. Θεωρούμε, όμως, ότι εντοπίζονται κρίσιμες υποκείμενες ενότητες, που δεν παραπέμπουν ούτε σε έναν συστηματικό και ακραιφνή μπενθαμισμό ούτε στον φιλελεύθερο ουιγγισμό ούτε, ακόμα λιγότερο, στην παράδοση του αντικομφορμισμού, αλλά σε αμοιβαίες ενσωματώσεις των πολιτισμικών και πολιτικών αρχών μέσα από τις οποίες θα ευοδωθεί η συνάντησή τους. Εκείνο που, κατά τη γνώμη μας, συστηματοποιεί αυτή τη φαινομενικά ασυνάρτητη ποικιλία είναι η σύγκλιση ιδεών και στάσεων ενόψει μιας σύγκρουσης για την *υπάρχουσα κατάσταση* και τη *δέουσα κατάσταση*. Η γραμμή παράταξης των αντίπαλων κοινωνικών δυνάμεων θα οριστεί από το καίριο ερώτημα της οργάνωσης του πολιτικού και κοινωνικού βίου μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που ακολούθησαν.

26. Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός Μια τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεωτερικότητας*, μετ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά, 2004, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 67.

Οι Φιλελεύθερες Επαναστάσεις και η Ελληνική Υπόθεση

ΤΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΛΗ της *Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου* είναι πρόσωπα η δράση των οποίων συνδέθηκε με τις μεταρρυθμιστικές ιδέες που σφράγισαν το ξεκίνημα του 19ου αιώνα. Το αλφαβητάρι του κόσμου τους είναι η Αμερικανική και η Γαλλική Επανάσταση.[27] Τα πρόσωπα στα οποία αναφερόμαστε, αστοί οπαδοί του ριζοσπαστισμού, του μπενθαμισμού και του φιλελεύθερου ουγγισμού, αντιπαρατάσσουν στην αντι-ιακωβινική υστερία που κατέλαβε τη Βρετανία, το πρόταγμα της ειρηνικής μετάβασης από την απολυταρχία και τη συνταγματική μοναρχία στον ρεπουμπλικανισμό. Το χρονικό ανάπτυγμα της επίδρασης της Γαλλικής Επανάστασης από τη μια, του μένους και του φόβου που

27. Η επίδραση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης στη Βρετανία έχει οδηγήσει σε μια σειρά γόνιμων και, συχνά, αντιτιθέμενων εισηγήσεων, αντιπροτάσεων και αναθεωρήσεων μεταξύ των Βρετανών ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων. Η θέση που θέλει τη Βρετανία να κλυδωνίζεται και να συνταράσσεται από τα επαναστατικά προτάγματα, την υλιστική ηθική και την εκκοσμικευτική φιλοσοφία που εξέθρεψε το 1789 έχει υποστεί αναθεωρήσεις από τη σύγχρονη ιστοριογραφία: «Ο Πατριωτισμός βρισκόταν στην ημερήσια διάταξη και, υπ' αυτή την έννοια, οι νομιμόφρονες εξέφραζαν την πραγματική θέση των Άγγλων κατά τη διάρκεια εκείνης της χαοτικής περιόδου, [...] θέση που δεν αφορούσε μόνο τις προνομιούχες τάξεις, αλλά εκατοντάδες χιλιάδες Άγγλους σε κάθε πεδίο της κοινωνικής ζωής», υποστηρίζει ο Robert Dozier (= *For King, Constitution, and Country: The English loyalists and the French Revolution*, Lexington Kentucky 1983², Λονδίνο 1979, σ. 115-181. Ομοίως, οι Frank O'Gorman (= *Voters, patrons, and parties...*, ό.π., σ. 47-58) και Nicholas Rogers (= *Whigs and cities...*, ό.π., σ. 37-78) θα ισχυριστούν ότι η πολιτική πλατφόρμα των ριζοσπαστών και φιλελευθέρων, πριν την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση του 1832, θα παραμείνει μειοψηφική και δεν θα βρει υποστηρικτές παρά μόνο στο Λονδίνο και σε ορισμένα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι επιτροπές και εταιρείες που τάσσονταν υπέρ των ρεπουμπλικανικών θεσμών «θα μετατραπούν με την έναρξη των πολέμων σε απομονωμένες, αποξενωμένες μειονότητες, αδύναμες να επιτύχουν τους στόχους τους», θα συνηγορήσει στο επιχείρημα ο Albert Goodwin (= *The Friends of Liberty: The English democratic movement in the age of the French Revolution*, Λονδίνο 1979, σ. 26-28). Βλ. επίσης J. Plamenatz, *The English Utilitarians*, Οξφόρδη 1958, σ. 2-10. Εκείνο που ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη, εν τούτοις, δεν είναι η έκταση και το εύρος της απήχησης και διάδοσης των ρεπουμπλικανικών ιδεών ή των αρχών της πολιτικής νομιμοφροσύνης αντιστοίχως, όσο η ένταση και η οξύτητα της ίδιας της σύγκρουσης μεταξύ αυτών των «διαθέσιμων» μορφών οργάνωσης του κοινωνικού βίου, η δημόσια αντιπαράθεση και η διάταξη των αντίπαλων δυνάμεων κατά τη διεξαγωγή της. Εναλλακτικές ή και μετριασμένες εκδοχές των παραπάνω θέσεων βλ. Alan Booth, "English popular loyalism and the French Revolution", *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 54, 3 (1989) 26-31 και στο J. E. Cookson, "The English volunteer movement of the French Wars 1793-1815: some contexts", *Historical Journal*, 32, 4 (1989) 867-892.

σκορπούν οι αρχές της από την άλλη, υπήρξε πολύ μεγαλύτερο από όσο συνήθως κατορθώνουμε να του αποδίδουμε αναδρομικά. Επί σειρά ετών, μέχρι και τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 1800, αντεγκλήσεις αλλά και σφοδρές αντιπαραθέσεις στην αγγλική Βουλή, θα προσκομίζουν επιχειρήματα υπέρ της κοινωνικής προόδου και «λησμονής» του δέους της Επανάστασης: «Ας πάψουμε πλέον να αναφερόμαστε στη Γαλλική Επανάσταση», λέει ο Χόμπχαουζ απευθυνόμενος στους συναδέλφους του στη Βουλή των Κοινών στα τέλη του 1820, «ωσάν αυτό και μόνο το γεγονός να αρκεί για να μεταβάλει τους νόμους, τα ήθη και την ίδια τη φύση όλων των άλλων εθνών. [...] Αν οι αξιότιμοι κύριοι δεν μπορούν να επικαλεστούν άλλους λόγους για τη συνέχισή της [της μεταπολεμικής νομοθεσίας] παρά μόνο ότι η γαλλική μοναρχία ανατράπηκε τριάντα χρόνια πριν», η Αγγλία θα εγκαταλειφθεί στο έλεος δυνάμεων που οι ίδιοι οι Άγγλοι δεν μπορούν να ορίσουν.[28]

Παρότι οι μεταρρυθμιστικές μέριμνες των Ριζοσπαστών και των μελών του κόμματος των Ουίγων δεν συνεπάγονται αδιαμεσολάβητα την εμπλοκή τους στην ελληνική υπόθεση, φιλελεύθεροι Ουίγοι, Ριζοσπάστες Ντισέντερς, Μπενθαμιστές συναντώνται στην *Ελληνική Επιτροπή*, με αιτούμενα που ταυτίζονται, εν πολλοίς, με εκείνα της κίνησης για τη μεταρρύθμιση του κοινοβουλευτικού συστήματος και των πολιτειακών θεσμών στη Βρετανία. Η δράση και οι στόχοι των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής* μπορούν, εναλλακτικά, να γίνουν πληρέστερα κατανοητοί μέσω της προσέγγισής τους από το σημείο εκκίνησης, εκεί όπου γεννώνται και διαμορφώνονται. Όπως θα παρακολουθήσουμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, η αποστολή που θα οργανώσει η *Επιτροπή του Λονδίνου* για την επαναστατημένη Ελλάδα θα επιδοθεί με ζήλο στην εγκαθίδρυση ελεύθερου Τύπου, δια του οποίου θα επιχειρήσει να διαδώσει τις αρχές της φιλελεύθερης σύστασης της οιονεί πολιτείας,

28. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 2, 12 Ιουλίου 1820, στ. 407. Βλ. επίσης, τ. 4, "Allied powers against Naples", στ. 837 · τ. 10, "African Company Bill", col. 90 · τ. 41 "State of manufacturing districts", στ. 920 · τ. 8 "Foreign Enlistment Bill", στ. 239-240, στ. 1260-1289 · τ. 10, στ. 1232-1283.

ήτοι το αντιπροσωπευτικό σύστημα, την ελευθεροτυπία, το ελεύθερο εμπόριο, την εκκοσμικευμένη παιδεία.

Οι αρχές του Ελεύθερου Εμπορίου, των ελεύθερων συναλλαγών ή της ελευθερίας του Τύπου, η υιοθέτηση του ρεπουμπλικανισμού ως συστήματος διακυβέρνησης, αλλά και η αντίθεση προς την πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας δεν αφορούν αποκλειστικά ή κυρίως στην Ελλάδα και την επανάσταση που διεξάγεται εκεί. Οι ιδέες αυτές θα διαμορφωθούν υπό τη σκιά των δύο μεγάλων αστικών επαναστάσεων και υπό το φως των εξελίξεων που συνοδεύουν τη νεοτερικότητα, την οικουμενιστική αξίωση του Λόγου επί της ρύθμισης της κοινωνικής συμβίωσης. Στη Βρετανία, ειδικότερα, που δεν είχε υποστεί τις δονήσεις και τις εντάσεις μιας επανάστασης ανάλογης με τη γαλλική,[29] η προοπτική μετάβασης στο *état laïque*, στο ανεκτικό, στο ανεξίθρησκο ή και κοσμικό καθεστώς θα σημαδεύεται τόσο από πολιτισμικές αδράνειες όσο και από βίαιες ιστορικές επιταχύνσεις. Οι οικονομίες των μεγάλων αστικών μητροπολιτικών πόλεων, όπως το Λονδίνο, που βασίζονταν στον χρηματοπιστωτικό τομέα και την εκβιομηχάνιση, είχαν αναμφίβολα πρωταρχική σημασία στις διαδικασίες της εκκοσμίκευσης, στη διαμόρφωση νέων φιλοσοφικών συστημάτων σκέψης και αποδόμησης των κυρίαρχων δομών της μοναρχίας, της αριστοκρατίας, της αυτοκρατορίας, της εκκλησιαστικής εξουσίας και των θεολογικών ερμηνειών του κόσμου. Ακόμη και η διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων, όπως ο θεσμός της εκπαίδευσης και τα λανκαστεριανά σχολεία, ο ελεύθερος Τύπος και η σύσταση της δημόσιας διοίκησης του κράτους, που διακήρυτταν οι φορείς της *Ελληνικής Επιτροπής* αποτελούν τις θεωρητικές επεξεργασίες του κινήματος της μεταρρύθμισης, όπως αυτό διαμορφώνεται από τον Μπένθαμ, τους ριζοσπάστες Ντισέντερς και τους Ουίγους σε μια προσπάθεια να αναπτύξουν συνεκτικές και κατανοητές ιδέες που θα μπορούσαν να συγκομίσουν ένα πλέγμα πολιτικών αρχών εφαρμόσιμων στην πράξη.

29. Mitchael R. Watts, *The Dissenters*, τ. ii, *The expansion of evangelical nonconformity*, Οξφόρδη 1995, σ. 3-6.

Πρέπει να κατανοήσουμε τις διαδρομές μέσα από τις οποίες ο Μπένθαμ, οι Ντισέντερς, οι ριζοσπάστες, οι φιλελεύθεροι Ουίγοι συναντώνται και «φτάνουν» στην Ελλάδα, στο επαναστατημένο νότιο ευρωπαϊκό άκρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν προκειμένω, ο όρος «φιλελληνισμός» μάλλον συσκοτίζει παρά αποσαφηνίζει αυτήν την κίνηση. Οι πηγές παρέχουν επαρκή τεκμήρια ότι το ενδιαφέρον των Βρετανών φιλελεύθερων δεν περιορίζεται χωρικά, στην περιοχή αυτή ούτε χρονικά, στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Το δρομολόγιο «προς την Ελλάδα», το οποίο προηγείται της Επανάστασης, περιλαμβάνει πολλούς σταθμούς και μάλλον περιστέλλεται όταν αποδίδεται με τον όρο περιηγητισμός.[30] Η γνωριμία με τον «μη δυτικό» κόσμο δεν είναι μόνο λαογραφικού ενδιαφέροντος, παρατήρησης ξενικών ή και εξωτικών εθίμων, παρότι τούτο το τελευταίο αυθυπακούεται ως ένα ορισμένο σημείο. Η γνωριμία με τον κόσμο, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου, προϋποθέτει την ανάπτυξη εμπορικών δικτύων, νέες οικονομικές λειτουργίες και, ειδικώς σε ό,τι μας αφορά εδώ, συνδέεται πρωτίστως με αναδιατάξεις ισχύος της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης των αποικιών, με νέες μέριμνες ελέγχου των ποικίλων δορυφόρων και κτήσεων της θριαμβεύουσας, μετά τους πολέμους, Βρετανίας.[31] Εκείνο, που φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις πηγές είναι ότι με τις δύο μεγάλες επαναστάσεις ξεκινά στη Βρετανία η οικοδόμηση ενός κανονιστικού πλαισίου για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας του «ανελεύθερου» κόσμου και των αποικιών που είναι ομόλογο, ως προς το μεταρ-

30. Υπό άλλες ερευνητικές μέριμνες και αξιώσεις, ιδιαίτερα διαφωτιστικές θεωρήσεις του περιηγητισμού βλέπε στο George Tolias, *La médaille et la rouille. L' image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne*, Παρίσι 1996, σ. 435-494 · Ν. Γιακωβάκη, «Εντοπίζοντας την αρχαία Ελλάδα. Οι Ευρωπαίοι και η ανάδυση μιας νέας χώρας κατά τους νεότερους χρόνους», *Σύγχρονα Θέματα*, 64 (1997) 76-80 · Ν. Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης: Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 55-74 · Ν. Γιακωβάκη, «Η Ευρώπη ανακαλύπτει την Αθήνα': ένα πρόβλημα», *Τα Ιστορικά*, 22, 42 (2005) 228-240.

31. Paul Kennedy, "Continuinty and discontinuity in British imperialism 1815-1914" και Peter Burroughs, "Colonial Self-government" στο C. C. Eldridge (επιμ.), *British imperialism in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1987, σ. 20-65.

ρυθμιστικό του πρόταγμα, με εκείνο που οικοδομείται στην ίδια τη μητρόπολη. Πολλά από τα μέλη της κατοπινής *Ελληνικής Επιτροπής*, άλλωστε, έχουν υπηρετήσει στις αποικίες: Ο Στάνοουπ θα υπερασπιστεί με ζέση το πολιτειακό πρόγραμμα του Χέιστινγκς για τις Ινδίες, ο Μάκιντος θα υπηρετήσει εκεί στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, ο Χιούμ θα επιδιώξει να αναλάβει τη διεύθυνση της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών και να την απαλλάξει από το μονοπωλιακό καθεστώς της, ο Μπλάκιερ θα διατρέξει τη Μεσόγειο από τη Σικελία και την Μάλτα μέχρι την Τρίπολη, ενώ ο ίδιος ο Μπένθαμ θα αμφισβητήσει, ήδη, από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης τη «χρησιμότητα» των αποικιών για το κύριο κράτος.[32] Ο ίδιος, επίσης, θα επεξεργαστεί ένα σχέδιο συνταγματικού χάρτη για χώρες και στις πέντε ηπείρους και θα αναζητήσει από την Κίνα και τις Ινδίες μέχρι τον Καναδά και το απώτατο νότιο άκρο της Μεσογείου κοινωνικά συστήματα ικανά να υποδεχτούν το πολιτειακό πρόγραμμα του ριζοσπαστισμού.[33] Ο λόγος περί ελευθερίας στις

32. Joseph Hume, *Speech on January 19, 1813 delivered to an Adjourned General Court of Proprietors of East India Stock*, Λονδίνο 1813 · Joseph Hume, *The substance of a speech of Joseph Hume at a General Court of proprietors on the 19th June, 1814 upon the motion for granting a pension of £2000 per annum for ten years to the present Lord Melville*, Λονδίνο 1814 · Leicester Stanhope, *Sketch of the History and Influence of the Press in British India; Containing Remarks on the Effects of a Free Press on Subsidiary Alliances; On the Delays of Office; On Superstition; On the Administration of Justice; On Flogging; and of Agriculture. Also on the Dangers of a Free Press, and the Licentiousness of a Censorship*, Λονδίνο 1823, σ. 7-53 · E. Blaquiere, *Letters from the Mediterranean; containing a civil and political account of Sicily, Tripoly, Tunis and Malta*, τ. 2, Λονδίνο 1813 · Jeremy Bentham, *Emancipate your colonies! Addressed to the National Convention of France, anno 1793, Shewing the uselessness and the mischievousness of Distant Dependencies to an European State* στο John Bowring (επιμ.), *The Works of Jeremy Bentham, published under the superintendence of his executor, John Bowring*, τ. 1-11, Εδιμβούργο 1838-1843, τ. IV, σ. 417 (στο εξής: *Works*) · J. R. Dinwiddy, *Radicalism and reform in Britain 1780-1850*, Λονδίνο 1992, σ. 291-313 · *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10 · Jeremy Bentham, "Papers relative to Codification and Public Instruction; including Correspondence with the Russian Emperor, and Divers Constituted Authorities in the American United States", Λονδίνο 1817, *Works*, iv, Μέρος I, σ. 15-19 · Patrick O'Leary, *Sir James Mackintosh The Whig Cicero*, Αμπερντήν 1989, σ. 21-167.

33. Jeremy Bentham, "Codification proposal, addressed to all nations professing liberal opinions" Λονδίνο 1830. Το έργο εμφανίστηκε αρχικά στα 1822. Μία νέα εκδοχή τυπώθηκε στα 1827 και μια τρίτη με την προσθήκη ενός Supplement στα 1830. Βλ. Gerald Postema (επιμ.), *Bentham: Moral, Political and legal philosophy*, τ. 2, Aldershot 2002, σ. 483 · Philip Schofield, Jonathan Harris (επιμ.), *Jeremy Bentham Legislator of the World: Writings on codification, law and education*,

δύο βρετανικές Βουλές θα συναρθρωθεί με χαρακτηριστικά στερεοτυπικό τρόπο στον λόγο περί μεταρρύθμισης, η οποία θα έρθει να εκφράσει, να υπηρετήσει και να προωθήσει μια προτροπή καθολικής μεταβολής προτύπων, ιδεών και αξιών με οικουμενικό χαρακτήρα: Η μεταρρύθμιση θα αγκαλιάσει κάθε συλλογική αναφορά της εσωτερικής θεσμικής οργάνωσης της βρετανικής πολιτείας και ταυτόχρονα θα προβληθεί ως το αντίδοτο για την κοινωνική αδικία, την οικονομική εξαθλίωση, την προσφυγή στην πολεμική αναμέτρηση, την πολιτική εξάρτηση «για όλες τις κοινωνίες χωρίς εξαίρεση».[34]

Συσπειρώνοντας την αντιπολίτευση στην Αγγλία, η Γαλλική Επανάσταση θα αναμοχλεύσει διεκδικήσεις και θα αναζωογονήσει τις μνήμες της «ένδοξης» επανάστασης του 1688.[35] «Θα εκθρέψει νέες πολιτικές συμμαχήσεις και θα προσδώσει νέο περιεχόμενο στους παραδοσιακούς όρους Τόρυς – Ουίγγς».[36] Πράγματι, για τους Ουίγους που θεωρούσαν ότι ορθόδοξος ουγγισμός ήταν εκείνος που επαγγελόταν ο Φοξ και για τους ριζοσπάστες Ντισέντερς, που είχαν υιοθετήσει τις αρχές του Τόμας

Οξφόρδη 1998, σ. 115-147.

34. Το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα προβάλλεται ως αδιαφιλονίκητος κοινός τόπος, τα αιτούμενα του οποίου δεν απαιτείται πάντοτε να θεμελιώνονται και να υπακούουν σε εσωτερικές κανονιστικές συνάφειες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λόγος περί μεταρρύθμισης στις ομιλίες των ριζοσπαστών και φιλελευθέρων στη Βουλή και η επίκλησή της σε κάθε πεδίο του συλλογικού πολιτικού βίου δεν αποδυναμώνεται από τις άδηλες και χαλαρές εσωτερικές της συναρτήσεις. Είτε η διάταξη αφορά στην οικονομική πολιτική και στρατιωτική διοίκηση των αποικιών είτε τους νόμους των σιτηρών είτε τον αποκλεισμό των μη Αγγλικανών, καθολικών ή προτεσταντών, είτε τους χειραφετητικούς, ανεξαρτησιακούς πολέμους στη νότια Αμερική, την Ιβηρική, τα ιταλικά κρατίδια, την Ελλάδα, η αντιπολίτευση καταλήγει, σχεδόν αυτομάτικά και ανακλαστικά, στην αναγκαιότητα της υιοθέτησης της μεταρρύθμισης. Βλ. ενδεικτικά *Hansard Parliamentary Debates*, "Mr Bennett's Motion on the State of the Manufacturing Districts", τ. 41, 9 Δεκεμβρίου 1819, στ. 927 · "Mr Hume's motion respecting the Revenue and Expenditure of the Colonies", 25 Φεβρουαρίου 1823, τ. 8, στ. 148-154 · "Mr Brougham's motion for a reduction of the taxes", 11 Φεβρουαρίου 1822, τ. 6, στ. 220-278 · "Lord John Russell's motion respecting the evacuation of Spain by the French Army", 18 Μαρτίου 1823, τ. 10, στ. 1232-1283. Βλ. επίσης "Addresses of the King's Speeches at the opening of the session", τ. 6, 9, 11.

35. Caroline Robbins, *The 18th century commonwealthman: studies in the transmission, development and circumstance of English liberal thought from the restoration of Charles II until the war with the thirteen colonies*, Νέα Υόρκη 1968 · H. T. Dickinson, "The Eighteenth century Debate on the Glorious Revolution", *History*, 61 (1976) 28-45.

36. Michael R. Watts, *The Dissenters*, τ. Α΄, *From the Reformation to the French Revolution*, Οξφόρδη 1978, σ. 6.

Πέιν, του Ρίτσαρντ Πράις, του Τζόζεφ Πρίσλυ, η επανάσταση στο Παρίσι «συνιστούσε την όψιμη αναγνώριση» των αρχών που οι Άγγλοι είχαν ασπαστεί κατά την Ένδοξη Επανάσταση: «ότι ένας καταπιεσμένος λαός έχει το δικαίωμα να καθαιρέσει έναν δεσποτικό αφέντη. Για τους Τόρυς, από την άλλη, που έβρισκαν στο πρόσωπο του Μπέρκ έναν νέο απόστολο και για τους Αγγλικανούς που ανακάλυπταν μια νεόκοπη συμπάθεια προς τους Γάλλους Καθολικούς, η καρατόμηση του Λουδοβίκου υπενθύμιζε με φρικιαστικό τρόπο τον θάνατο του Καρόλου του Ι και συνιστούσε έγκλημα καθοσιώσεως ενάντια σ' έναν χρισμένο από τον Θεό ανώτατο άρχοντα να διαφυλάξει τη συνοχή της κοινωνίας και να την προστατεύσει από την αναρχία».[37]

Η καταδίκη του νέου γαλλικού καθεστώτος από τους Τόρυς και την επίσημη εκκλησία [High Church], γρήγορα θα μεταφραστεί ως έκδηλη περιφρόνηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος και ως επιχείρηση κατάπνιξης της θρησκευτικής ελευθερίας και ανεκτικότητας. Η συμμετοχή της Βρετανίας στον πόλεμο και η σύμπραξή της με τις άλλες ευρωπαϊκές δεσποτείες κατεδείκνυε, όπως εθεωρείτο, την απουσία δισταγμών ως προς την ένοπλη επέμβαση, προκειμένου να διασφαλιστεί η πολιτική σταθερότητα και η θρησκευτική ομοιομορφία. Δεδομένου ότι η κήρυξη πολέμου ενίσχυε την εκτελεστική εξουσία και υποβάθμιζε εξ αποτελέσματος τα εσωτερικά προβλήματα, ο πόλεμος των συμμάχων θα καταστήσει ορατό τον κίνδυνο ανάσχεσης των φιλελεύθερων ιδεωδών που είχε εκθρέψει ο ριζοσπαστικός Διαφωτισμός.[38]

Ο πόλεμος του 1793 αλλά και εκείνος του 1803, θα θέσει τους *φίλους της ειρήνης*, Ντισέντερς στην πλειονότητά τους, σε συναγερμό. Μάλλον εύλογα, καθώς οι κινητοποιήσεις για την ανάκληση του *Test* και *Corporation Act*, που είχαν κορυφωθεί στο διάστημα 1787-1790, θα ανασταλούν τώρα μπροστά στον πανικό της Επανάστασης και των πολέμων, για να ανασυρθούν και να επανέλθουν στην πολιτική επικαιρό-

37. *Αυτόθι.*

38. J. E. Cookson, *The Friends of Piece Anti-war liberalism in England 1793- 1815*, Κέμπριτζ 1982, σ. 37-38.

τητα μετά το ξέσπασμα των φιλελεύθερων επαναστάσεων κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 1800.[39]

«Συνταγματική Ελευθερία» και «Συνταγματική Διακυβέρνηση»

Στο γυρισμα του αιωνα, η παράδοση του Νονκομφόρμιτι και οι οργανώσεις των Ντισέντερς θα πρωτοστατήσουν στους πολιτικούς αγώνες για «ελευθερία και ισότητα», θα αποτελέσουν κατά κάποιο τρόπο κόμβο συνάντησης των ποικίλων πολιτικών ομάδων πίεσης και θα υποστηρίξουν με τον πλέον αποφασιστικό τρόπο όλα τα μεταρρυθμιστικά κινήματα που επηρέασαν καθοριστικά την πολιτική φυσιογνωμία των νεοτερικών πολιτειακών μορφωμάτων.[40] Όντας, κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, μια αποξενωμένη και μισητή μειονότητα που εισέπραττε κάθε είδους κατηγορία περί αθεΐας και επαναστατικού ιακωβινισμού,[41] οι Ντισέντερς θα αφομοιώσουν στη μεταπολεμική εποχή τα κηρύγματα του μπενθαμισμού περί πλήρους θρησκευτικής ανεκτικότητας, περί ισότητας στην πολιτική αντιπροσώπευση, περί ελεύθερου συναγωνισμού και θα κατακτήσουν βαθμιαία τον ρόλο μιας ανατρεπτικής εμπροσθοφυλακής. Η ουνιταριστική, ειδικότερα, εκδοχή της παράδοσης του αντικομφορμισμού θα ενστερνιστεί τις αρχές της νέας πολιτικής οικονομίας, η οποία θα προπαγανδίζεται αποτελεσματικά σε κυριαρχούμενα από Ουνιταριστές έντυπα, όπως το *Monthly Magazine* και το *Monthly Repository*.[42] Οι φιλελεύθεροι Ουίγοι, από την πλευρά τους, προσδοκώντας σε μια ριζοσπαστική ανανέωση του πολιτικού τους σχηματισμού και αναπολώντας τις ένδοξες μέρες του Τσάρλς Τζέιμς Φοξ,[43]

39. Η ιστορία της ανάκλησης των νόμων στο *Hansard parliamentary Debates*, τ. 11-29.

40. Για την επίδραση της αντικομφορμιστικής παράδοσης στη βρετανική πορεία προς τον μοντερνισμό βλ. ενδεικτικά Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. ii, σ. 372-384.

41. Ian Sellers, *Nineteenth-Century Nonconformity*, Λονδίνο 1977, σ. vii.

42. John Briggs, Ian Sellers (επιμ.), *Victorian Nonconformity*, Λονδίνο 1973, σ. 25-26, 57-58.

43. «Ο Τσαρλς Τζέημς Φοξ αφιέρωσε τη ζωή του στην υπεράσπιση της ελευθερίας», καθώς συνήθιζαν να υποστηρίζουν οι Ουίγοι. *Holland House Papers*, 15 Αυγούστου 1819, BL Add. MSS 51653, fo. 91.

του ιστορικού τους ηγέτη που πρώτος υποκίνησε την ανάκληση του *Test* και του *Corporation Act*, θα συναντήσουν σ' αυτό το πολιτικό υβρίδιο ωφελιμισμού και αντικομφορμισμού περισσότερους συμμάχους απ' ότι στο κόμμα των Ουίγων, το οποίο συχνά θα καταγγείλουν ως ένα κόμμα που κατάντησε ουραγός των Τόρυς.[44]

Ο πυρήνας της ανατρεπτικής φιλοσοφικής και ιδεολογικής παράδοσης στη Βρετανία του αρχόμενου 19ου αιώνα θα εντοπιστεί και θα ριζώσει σ' αυτές τις τρεις παραδόσεις: Στον ωφελιμισμό, στον αντικομφορμισμό, στον φιλελεύθερο αντιπολιτευόμενο ουιγγισμό.[45] Η ανεκτικότητα - η οποία ταυτίζεται ασφαλώς αυτή την περίοδο με τον θεολογικό πλουραλισμό - στην πολιτική οργάνωση της δημόσιας έκφρασης, τόσο ως προς τη δημόσια μορφοποίησή της όσο και ως προς την πρακτική της σύσταση, θα προσβάλλει συστηματικά το κύρος κατεστημένων αξιώσεων, προκαταλαμβάνοντας το περιεχόμενο της κοινωνικής διαμάχης. Όσο οι δημόσιες λειτουργίες αποχωρίζονταν και διακρίνονταν από τις υπηρεσίες στο Στέμμα, η προϋπόθεση της θρησκευτικής ομοιομορφίας για την ανάληψη δημόσιου αξιώματος θεωρήθηκε ως το κατ' εξοχήν αυθαίρετο μέσο της δεσποτείας για τη διαιώνιση της κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας. Οι

44. Με τη μέριμνα των εκστρατειών για την κατάργηση των Test και Corporation Acts, κατά τη δεκαετία του 1820, η ιδέα της ατομικής ελευθερίας θα εκφράζεται, ολοένα και περισσότερο, ως θρησκευτική ελευθερία, ενώ οι Ουίγοι θα θεωρούν ότι διέπονταν από μια «hereditary love of freedom». Ταυτόχρονα, η ελευθερία θεωρούνταν ως μια βρετανική, ουιγική κατάκτηση, η οποία έπρεπε να διαδοθεί στον υπόλοιπο υποδουλωμένο κόσμο. Ένας Ουίγος ήταν αυτονόητα «a friend, in the words of the old Whig toast, to the cause of liberty all over the world». Abraham D. Kriegel, "Liberty and Whiggery in early Nineteenth-Century England", *The Journal of Modern History*, 52 2 (1980), 255. Βλ. επίσης Christopher Hill, *The Century of Revolution 1603-1714*, Νέα Υόρκη 1961, σ. 46-97 · Michael Roberts, *The Whig party 1807-1812*, Λονδίνο 1965, σ. 17-96.

45. Οφείλουμε εδώ να αναφερθούμε στη γόνιμη αναστοχαστικότητα της βρετανικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με την οποία οι επεξεργασίες της έχουν, συχνά, μεροληπτικά προκαταληφθεί από εκείνο που αποκαλείται «Whig interpretation of history», μιας ερμηνείας της ιστορίας από την πλευρά των αρχών του ουιγγισμού, που φέρει την εγγενή αδυναμία της μη αναγνώρισης της προσέγγισης του παρελθόντος ως ενός ήδη προερμηνευμένου κόσμου. Έτσι, η ταύτιση της φιλελεύθερης παράδοσης με τα τρία ρεύματα που αναφέρουμε εδώ και, ειδικότερα, με την παράδοση του πολιτικού πολιτισμού των Ουίγων παραγνωρίζει κάποτε ότι τα ιστορικά γεγονότα ήδη πριν συστήσουν «το υλικό» του ιστορικού, έχουν υποστεί τις ερμηνείες των υποκειμένων που μετείχαν στην παραγωγή τους.

Ντισέντερς, έχοντας κατακτήσει τα μεγαλύτερα αστικά και βιομηχανικά κέντρα της χώρας και έχοντας αποκτήσει σημαντική οικονομική δύναμη,[46] θα είναι εκείνοι που θα πρωτοστατήσουν σ' αυτές τις αντιπαραθέσεις. Θα είναι, ταυτόχρονα, εκείνοι που θα πληγούν άμεσα από την απουσία θρησκευτικής ανεκτικότητας της βρετανικής θεσμικής οργάνωσης, δεδομένου ότι παρά την ανοδική κοινωνική κινητικότητα και την οικονομική τους ανάπτυξη, θα παραμείνουν μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα πολίτες δεύτερης κατηγορίας.

Παρότι ο όρος Νονκονφόρμιτι καλύπτει ένα ευρύτατο πεδίο θεολογικών πεποιθήσεων και δογμάτων, οι Ντισέντερς ή Νονκονφόρμιστς οποιουδήποτε δόγματος αποκλείονταν από τις δημόσιες, εμπορικές, ακόμα και από τις φιλανθρωπικές λειτουργίες των τοπικών αρχών, σύμφωνα με τον *Corporation Act*, ενώ βάσει του *Test Act* κηρύσσονταν ακατάλληλοι να αναλάβουν οποιοδήποτε αξίωμα, πολιτικό ή στρατιωτικό,

46. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Ντισέντερς, παρότι δεν ξεπερνούσαν το 7% του πληθυσμού της Αγγλίας, εκπροσωπούσαν το 41% περίπου των σημαντικότερων επιχειρηματιών της χώρας από το 1760 έως το 1830. P. Spence, *The birth of Romantic Radicalism...*, ό.π., σ. 210. Ακριβέστερα, «το 41% των Άγγλων και Ουαλών επιχειρηματιών των οποίων το θρήσκευμα είναι γνωστό υπήρξαν μη συμμορφούμενοι» T. S. Ashton, *The Industrial Revolution, 1760-1830*, Λονδίνο 1957, σ. 333. Η τραπεζιτική ανάπτυξη της χώρας θα προωθηθεί από τη δυναμική επιχειρηματικότητα και την εισαγωγή καινοτομιών στο εμπόριο υφάσματος, μαλλιού, σιδήρου και βεβαίως του τσαγιού, στα οποία προεξάρχοντα ρόλο διαδραμάτιζαν μέλη των Ουνιταριστών και πολλές κοινότητες Κουακέρων. Μεγάλες φίρμες, όπως οι Backhouse, οι Lloyds, οι Barclays, υπήρξαν επιχειρήσεις μελών αυτών κυρίως των κοινοτήτων που, όπως φαίνεται, διακρίνονταν από ευαγγελιστές Ντισέντερς, οι οποίοι απευθύνονταν σε όχι πάντοτε αστικά στρώματα, ή σε εργατικά και χαμηλής μορφωτικής στάθμης στρώματα της πόλης. Οι θέσεις αυτές δεν έχουν μείνει, ασφαλώς, χωρίς αντίλογο. Η «καλβινιστική ηθική στο πνεύμα του καπιταλισμού» του Βέμπερ, όπως είναι γνωστό, θα προκαλέσει μια από τις σημαντικότερες ιστοριογραφικές και θεωρητικές συζητήσεις κατά τα μέσα του 20ου αιώνα. Σε ό,τι αφορά στην παρούσα εργασία, ας σημειώσουμε ότι εκείνο που αμφισβητείται δεν είναι η προεξάρχουσα θέση των αντικομφορμιστών στην εμπορική και επιχειρηματική ανάπτυξη της Αγγλίας, αλλά οι βαρύνουσες αιτίες αυτής της πρωτεύουσας θέσης στην οικονομική ανάπτυξη. Έτσι, ορισμένοι ιστορικοί θα την αποδώσουν όχι στις θεολογικές αρχές του Ντισέντ, αλλά στην προϊούσα έμφαση του αντικομφορμισμού στην διανοητική «χειραφέτηση» και την καινοτομία - προϊόντα, μεταξύ άλλων, του πλουραλιστικού προσανατολισμού του περιεχομένου των εκπαιδευτικών θεσμών και ιδρυμάτων των Ντισέντερς (T. S. Ashton, *ό.π.*, σ. 318-333, E. E. Hagen, *On the theory of social change How economic growth begins*, Κέμπριτζ MAS 1962, σ 290-298), ενώ άλλοι θα τη στηρίξουν στη γεωγραφική κατανομή και την κοινωνική σύνθεση του Ντισέντ κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα (Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. ii, σ. 486).

υπό το Στέμμα.[47] Οι ειδικές τελετουργίες τους δεν αναγνωρίζονταν από την πολιτεία και για ένα μακρό διάστημα, όφειλαν να υποστούν την Αγγλικανική τελετουργία της βαπτίσεως, προκειμένου να καταχωρηθούν και να αποκτήσουν υπόσταση φυσικού προσώπου. Οι Ουνιταριστές Ντισέντερς, που θα μας απασχολήσουν ειδικότερα εδώ λόγω της πλειοψηφικής τους παρουσίας στις λίστες της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα αποκτήσουν νομική αναγνώριση μόλις το 1813.[48] Πριν από τη Γαλλική Επανάσταση, οι Ντισέντερς πολλών και διαφορετικών δογμάτων θα συγκροτηθούν σε ακτιβιστικές αδελφότητες – επιτροπές και εταιρείες.[49]

47. Ας υπενθυμίσουμε ότι δεν επρόκειτο για ευθεία αποκήρυξη ή απαγόρευση. Βλ. ανωτ. σημ. 24.

48. Στα 1813, όπως έχουμε αναφέρει, ο Ουίλιαμ Σμιθ έχοντας διασφαλίσει την έγκριση του Αρχιεπισκόπου του Καντέρμπερυ, θα πετύχει στη Βουλή την ψήφιση ενός νόμου ανεκτικότητας για τους Ουνιταριστές, οι οποίοι υπέκειντο έως τότε στον νόμο περί βλασφημίας. Richard W. Davis, *Dissent in politics 1780-1830: The political life of William Smith, MP*, Λονδίνο 1971, σ. 120-127.

49. Οι Ντισέντερς δεν υπήρξαν οργανωμένοι σε μία ενιαία επιτροπή. Καθώς η μακρά και πολύσημη περιπέτεια της ιστορικής τους σύστασης δεν εμπίπτει στο πεδίο της παρούσας εργασίας, αναφέρουμε εδώ μόνο τις κύριες κοινότητες που δρούσαν κατά την περίοδο που μας απασχολεί: Η παλαιότερη υπήρξε η *General Body of Dissenting Ministers of London and Westminster*. Στις αρχές του 18ου αιώνα ιδρύθηκε η *Dissenting Deputies of the Three Denominations - Presbyterian, Independent, Baptist*, με στόχο την προώθηση της πρώτης εκστρατείας για την ανάκληση της νομοθεσίας που τους στερούσε πολιτειακά δικαιώματα και τους εξαιρούσε από θεσμικές αρχές. Κέντρο πολιτικής αναφοράς και των δύο υπήρξε η μητροπολιτική περιφέρεια του Λονδίνου και του Ουέστμινστερ. Ως προς αυτό το τελευταίο και όχι μόνο διακρίνονταν από την *Protestant Society for the Protection of Religious Liberty*, η οποία εκπροσωπούσε κοινότητες στην περιφέρεια, κυρίως, της Αγγλίας και της Ουαλίας. Αστικών, κυρίως, αναφορών υπήρξε και η *Unitarian Association*, που ιδρύθηκε το 1819, με εκπρόσωπό της τον γραμματέα της *Ελληνικής Επιτροπής* Τζον Μπόουρινγκ. Κατά την εκστρατεία ανάκλησης των Test και Corporation Acts και της χειραφέτησης των Καθολικών, οι αντιθέσεις και εντάσεις μεταξύ των εταιρειών αυτών θα είναι αποκαλυπτικές. Σε ότι μας αφορά εδώ, όμως, περιοριζόμαστε σε μια καίρια στον πυρήνα τους διάκριση: Σ' εκείνη μεταξύ των επιτροπών της μητρόπολης και των επιτροπών που αναφέρονταν στην υπόλοιπη χώρα, όπως η *Protestant Society*. Οι επιτροπές που δρούσαν στη μητρόπολη υπήρξαν εύπορες, διέθεταν σημαντικά κεφάλαια για να στηρίζουν τις εκστρατείες τους χωρίς την ανάγκη ετήσιων συνδρομών, ενώ οι αποφάσεις και ενέργειές τους λαμβάνονταν και πραγματοποιούνταν χωρίς να αναφέρονται στις αντίστοιχες αδελφότητες της περιφέρειας. Σχηματικά, πλαίσιο μορφοποίησης και συγκρότησης των πολιτικών τους υπήρξε το αστικά αναπτυγμένο Λονδίνο και το Ουέστμινστερ. Σε επίπεδο ηγεσίας, επίσης, οι επιτροπές αυτές εκπροσωπούνταν από τον Ουνιταρισμό ή κυριαρχούνταν από την επιρροή του. Όπως επισημαίνεται, η συγκρότηση των επιτροπών αυτών από εύρωστα και μορφωμένα στρώματα του πληθυσμού της μητρόπολης θα αποβεί καθοριστική για τη συμπερίληψη της χειραφέτησης των Καθολικών μεταξύ των αιτημάτων τους, σε αντίθεση με τη λαϊκών αναφορών *Protestant Society*, η οποία όχι μόνο θα αντιταχθεί στην υπέρ των Καθολικών δράση, αλλά θα την παρακωλύσει, θέτοντας προσκόμματα στην επιχείρηση ανάκλησης της επίμαχης νομοθεσίας. Βλ. G. M. Ditchfield, "The Parliamentary struggle over the repeal of the Test and Corporation Acts", *English Historical Review*, 89 (1974) 551-577 · R. W.

→

Φαίνεται, μάλιστα, ότι αντιμετώπιζαν με αυταρέσκεια την ετερότητα και την ποικιλομορφία των θεολογικών τους αρχών. Καθώς επισημαίνεται, η ανεκτικότητα, η κατάφαση και αποδοχή εσωτερικών διακρίσεων και κατατμήσεων υπήρξε εγγενές στοιχείο στην παράδοση του Ντισέντ.[50] Η αρχή της εξορθολογισμένης θρησκείας [religio rationalis] θα συμβάλει αποφασιστικά σ' αυτή την εξέλιξη, δεδομένου ότι οδηγούσε, κατά κάποιο τρόπο, σε μια θετική αξιοδότηση παρά στην περιφρόνηση της θρησκευτικής ετερότητας και του θεωρητικού και φιλοσοφικού πλουραλισμού. Ο φιλελευθερισμός του Ντισέντ θα εγείρει αισθήματα αυτοσεβασμού και υπερηφάνειας.[51] Κατά την περίοδο της αντιιακωβινικής αντίδρασης, οι αδελφότητες των Ντισέντερς θα πληγούν άμεσα: οι οδομαχίες του 1791 ενάντια στον Πέιν και τον Πρίσλυ, οι δίκες των Σκώτων Ουνιταριστών μεταρρυθμιστών του 1793, οι φυλακίσεις των Κουάκερων το 1795 δεν αποτελούσαν παρά την αντανάκλαση της ευρείας σύγχυσης, της ταραχής και του πανικού που σκόρπισε το 1789.[52] Στη μετεπαναστατική βρετανική κοινωνία, ο απόηχος των εξισωτικών διακηρύξεων και το κίνημα των Λουδδιτών στα κεντρικά και βόρεια τμήματα των μεγάλων πόλεων της χώρας, στο οποίο θα παρασταθούν κοσμικοί και κληρικοί εκπρόσωποι του Ντισέντ, ριζοσπάστες και φιλε-

Davis, "The strategy of 'Dissent' in the repeal campaign, 1820-1828", *The Journal of Modern History*, 38, 4 (1966) 374-393.

50. Για την πανθεϊστική αντίληψη στην παράδοση του Ντισέντ βλ. Boyd Hilton, *The Age of Atonement The influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought 1785-1865*, Οξφόρδη 1991, σ. 8-17 · Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. ii, σ. 390-440.

51. J. E. Cookson, *The Friends of Peace...*, ό.π., σ. 10.

52. Στα 1791, η οικεία και το εργαστήριο του Πρίσλυ στο Μπέρμινχαμ, όπως και άλλοι ιδιωτικοί και επαγγελματικοί χώροι συνάθροισης Ουνιταριστών, θα πλημμυρίσει από το εξαγριωμένο πλήθος που θα έρθει να προπηλακίσει «αυτούς τους αχρείους Ιακωβίνους». Οι επιθέσεις θα συνεχιστούν και κατά τα επόμενα έτη ενάντια σε Ουνιταριστές εργοστασιάρχες που διένειμαν στους εργάτες το *The Rights of Man*. Θα ακολουθήσουν εκτοπίσεις, διώξεις και φυλακίσεις Ουνιταριστών με διάφορες κατηγορίες · από υποκίνηση σε επαναστατική, ανατρεπτική δράση μέσω της διανομής φυλλαδίων που προπαγάνδιζαν την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση, μέχρι την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας για την κριτική στην κυβερνητική πολιτική και τη διάδοση επαναστατικών θουρίων. Βλέπε, Michel R. Watts, *The Dissenters*, τ. ii, *The expansion of evangelical nonconformity*, Οξφόρδη 1995, σ. 83-84 · S. D. Chapman, *The early factory masters: the transition to the factory system in the Midlands textile industry*, Λονδίνο 1967, σ. 189-193 · W. R. Ward, *Religion and society in England 1790-1850*, Λονδίνο 1972, σ. 52.

λεύθεροι Ουίγοι, θα σκληρύνει ακόμα περισσότερο τις δυνάμεις της αντίδρασης. Ετούτη τη φορά, όμως, οι αυλικοί Τόρυς και η ανώτερη αγγλικανική διοίκηση θα υποτιμήσουν την ισχύ ενός ανανεωμένου Νονκομφόρμιτι, που δεν θα στηριχθεί στους μετριοπαθείς Δόκτορες Κόουκ [T. Coke] και Κλάρκ [A. Clark] –μέλη, επίσης, της *Ελληνικής Επιτροπής*– αλλά, στους Ουνιταριστές Ντισέντερς, Ουίλιαμ Σμιθ και Τζον Μπόουρινγκ και στη σκληροπυρηνική *Protestant Society* του Τζον Ουίλκς [John Wilks], οι οποίοι και θα κληθούν εξ αρχής να συμβάλλουν στην ίδρυση της *Επιτροπής* για την ελληνική υπόθεση.

Μετά το τέλος των ναπολεοντείων πολέμων, Ουνιταριστές και Κουάκεροι είναι εκείνοι που θα αναλάβουν την ηγεμονία στη διαχείριση της πολιτικής δράσης των Αντικομφορμιστών.[53] Οι Ουνιταριστές, ειδικότερα, με τον Μπόουρινγκ και τον Σμιθ επί της κεφαλής, είναι οι θρησκευόμενοι εκείνοι που θα προωθήσουν στα απώτατα όρια του τον σκεπτικισμό και θα ενστερνιστούν το ωφελιμιστικό ήθος με τη μεγαλύτερη ένταση: Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε για να απολαύσει την *ευτυχία*.[54] Η εμπορευματική και διανοητική ελίτ από την οποία αντλεί, κυρίως, ο Ουνιταρισμός σε αντίθεση με άλλες κοινότητες των Ντισέντερς που βρίσκουν οπαδούς και υποστηρικτές στις μεγάλες μάζες των αμόρφωτων και φτωχών πληθυσμών, μοιράζεται τα αντανακλαστικά της «πολιτισμένης» απροθυμίας να κατακρημνίσει την ανθρωπότητα στον βόρβορο της κόλασης και να καταδικάσει τον μη ομόδοξο και τον αιρετικό χριστιανό στην αιώνια τιμωρία. Ο άνθρωπος ως είδος δεν μπορεί να πλάστηκε με στόχο να υποστεί την εκδίκηση σε κάποια μελλοντική αόριστη στιγμή.[55] Η αναθεώρηση της ανάστασης του σώματος και η άρνηση της

53. Κυρίως οι Ουνιταριστές, καθώς από τα τέλη του 18ου αιώνα οι Κουάκεροι θα εγκαταλείψουν τον προηγούμενο ιεραποστολικό τους ζήλο, προκρίνοντας την αναζήτηση εσώτερων μορφών επικοινωνίας με το Θείο, τον «Ησυχασμό». Βλ. Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. ii, σ. 3.

54. Ο Μπένθαμ, όπως άλλωστε υποστηρίζεται, εμπνεύστηκε την ιδέα της ευτυχίας από ένα απόσπασμα του Τζόζεφ Πρίσλυ. Βλ. Raymond V. Holt, *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*, Λονδίνο 1952, σ. 26.

55. Hilton Boyd, *The Age of Atonement The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought 1785-1865*, Οξφόρδη 1991, σ. 169.

ιδέας της αιωνιότητας της ψυχής, όπως την έχει επεξεργαστεί ο Πρίσλυ, θα οδηγήσει πολλούς Ουνιταριστές κατά τον αρχόμενο 19ο αιώνα σε διαφορετικές, επάλληλες και εκλεκτικές αναγνώσεις του κυρίαρχου δόγματος: *Δεν είναι η προσαρμογή του ανθρώπου στο δόγμα εκείνη που θα προσδιορίσει την τελική κρίση, αλλά οι πράξεις του ανθρώπου στη διάρκεια του πεπερασμένου βίου του.* Εν τέλει το ίδιο το πέρας του βίου αποτελεί αφ' εαυτού τιμωρία, ανταπόδοση ή εξαγνισμό για τις αμαρτίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Ουνιταρισμό δεν υπάρχει τιμωρία και κρίση του αμαρτωλού και του μη πιστού.[56]

«Η κοινωνική φιλοσοφία των Ουνιταριστών υπήρξε, αρχικά, εκείνη του Λοκ και έπειτα, εκείνη του Μπένθαμ», όπως αποδέχονται οι περισσότεροι μελετητές της βρετανικής αντικομφορμιστικής παράδοσης.[57] Ο Ουνιταρισμός, επιπλέον, δεν θα αποτελέσει ένα θεσμοποιημένο με την αυστηρή έννοια θρήσκευμα, με διακριτά ανταγωνιστική προς τις άλλες κοινότητες εκκλησία. Ακριβέστερα, οι Ουνιταριστές θα είναι εκείνοι που θα αντιταχθούν στην ανάπτυξη οργανωμένων κλειστών επί τη βάση του θρησκεύματος ομαδοποιήσεων. Οι φιλοσοφικές αμφισβητήσεις τους θα επικεντρωθούν στην πλήρη ανεξιθρησκία, στην ευρεία εκκοσμίκευση και στη δυνατότητα μιας ορθολογικής ανασύστασης του θρησκευτικού πιστεύω στον θεωρητικό στοχασμό. Τα κηρύγματά τους, συχνά σε αντίθεση με άλλες κοινότητες των Ντισέντερς, θα βρουν υποστηρικτές μεταξύ «των εύπορων, καλλιεργημένων και μορφωμένων στρωμάτων» της μη αγγλικανικής βρετανικής κοινωνίας και θα συνδεθούν άρρηκτα με τις εξελίξεις της βιομηχανικής επανάστασης.[58]

---

56. G. Rowell, *Hell and the Victorians*, Οξφόρδη 1974, σ. 40-43 · Michael R. Watts, *The Dissenters*, τ. i, *From the Reformation to the French Revolution*, Οξφόρδη 1978, σ. 474-476.

57. Raymond V. Holt, *The Unitarian Contribution...*, ό.π., σ. 17, 26 · H. McLachlan, *The Unitarian movement in the religious life of England*, τ. I, Λονδίνο 1934 · D. M. Thompson, *Nonconformity in the 19th century*, Λονδίνο 1972, σ. 23-57 · Ian Sellers, *Nineteenth-Century Nonconformity*, Λονδίνο 1977, σ. 74.

58. Σε αντίθεση με τον Ευαγγελικό αντικομφορμισμό που θα βρει στήριξη μεταξύ των φτωχών, των εξαθλιωμένων, των αναλφάβητων. Βλ. Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. ii, σ. 3-4. Οφείλουμε, επίσης, να σημειώσουμε ότι οι κληρικοί της Low Church θα συνεργάζονται, συχνά, →

Παρότι είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ακόμα και στις διάφορες εκδόσεις του *Dictionary of National Biography*, κάποιο «ουνιταριστικό δόγμα» (τα ίδια πρόσωπα αναφέρονται άλλοτε ως πρεσβυτεριανοί, άλλοτε ως πουριτανοί, Κουάκεροι, Ουνιταριστές, άλλοτε παραλείπεται ο προσδιορισμός και η ένταξή τους σε μια συγκεκριμένη κοινότητα), οι Ουνιταριστές θα συμβάλουν καθοριστικά στη μεταμόρφωση της Βρετανίας από το ημιφεουδαλικό-αγροτικό στο αναπτυγμένο αστικό, εμπορευματικό καθεστώς.[59]

Πέρα, πάντως, από τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και τις ιστορικές μεταλλαγές κατά τη διάρκεια της μακράς επίδρασης και λειτουργίας του, ο Ουνιταρισμός είναι, σε γενικές γραμμές, πλουραλιστικός και δίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ανεξαρτησία του θρησκευτικού δόγματος από την αρχιεπισκοπή, τη σύνοδο, την πολιτεία, τα θεσμοποιημένα όργανα.[60] Ακόμα και μετά την ίδρυση της Επιτροπής των Ουνιταριστών, η

και θα υποστηρίζουν τους Ντισέντερς στις πολιτικές εκστρατείες τους για την κατάργηση των θρησκευτικών διακρίσεων. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των Ουίλιαμ Ουίλμπερφορς και Δόκτορος Παρ, μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, οι οποίοι γνωρίζουν εμμέσως ή αμέσως τον Κοραή. Καθώς προκύπτει από την αλληλογραφία τους, Παρ και Μπένθαμ θα συνεργαστούν για να μεταφράσουν τα νομολογικά μπενθαμικά έργα στην ελληνική γλώσσα. Στις ίδιες αυτές επιστολές ο Παρ χαρακτηρίζει τον Κοραή ως «μελετητή μεγάλου διαμετρήματος» και τον Μπένθαμ «ως έναν άνθρωπο του οποίου η σοφία τον τοποθετεί πάνω από όλους τους στοχαστές, παλαιούς και νέους». «Για 'μένα είστε», γράφει ο Παρ στον Μπένθαμ, «ένας είδος αποστόλου· μπορώ, σχεδόν, να σας λατρεύω». Είναι ενδεικτικό ότι ο ιερωμένος και παιδαγωγός του Κέμπριτζ Δρ Παρ θα συνομιλεί με τον Μπένθαμ για το *Church of Englandism*, όπως και ότι ο αγνωστικιστής ή αντικληρικαλιστής Μπένθαμ θα συζητά μαζί του και θα τον συμβουλεύεται κατά την εκστρατεία του Χιούμ για την κατάργηση των εκκλησιαστικών φόρων. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 206-214. Ως προς τη βρετανική εκβιομηχάνιση, την ανάπτυξη της μανιφακτούρας και τη σχέση της με τον Ουνιταρισμό βλ. επίσης το κλασικό H. Laski, *The rise of european liberalism*, Λονδίνο 1936. Διαφωτιστικές προσεγγίσεις της τοπικής ιστορίας του Ντισέντ στο Howard M. Wach, 'A 'still small voice' from the pulpit: Religion and the creation of social morality in Manchester, 1820-1850", *The Journal of Modern History*, 63, 3 (1991) 425-256.

59. Raymond V. Holt, *The Unitarian contribution...*, ό.π., σ. 29. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές οι Ουνιταριστές είναι απόγονοι των προτεσταντών Ντισέντερς του 17ου αιώνα, ενώ κατ' άλλους, είναι Πρεσβυτεριανοί των οποίων οι πρόγονοι απέρριψαν τον Ευαγγελισμό και αρνήθηκαν την πλήρη ταύτιση με τις διδαχές των Ευαγγελίων, προκρίνοντας την ενότητα του Θείου στο πρόσωπο του Θεού. W. R. Ward, *Religion and society...*, ό.π., σ. 21-53, 70-104· Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. i, σ. 1-6.

60. Τόσο η ευρύτητα και η ευελιξία των φιλοσοφικών αρχών και πρακτικών του Ουνιταρισμού όσο →ι

Unitarian Association δεν θα συγκροτηθεί ως κλειστή κοινότητα.[61] Θα στηριχθεί, αντιθέτως, σε ένα πλέγμα προσωπικών δεσμών, επαγγελματικών και διανοητικών συνδέσεων μεταξύ των εκκλησιαστικών και των κοσμικών φορέων της, οι οποίοι θα συναντηθούν σε ποικίλες επιτροπές για την εκκοσμίκευση της εκπαίδευσης, την ελευθερία του Τύπου, την κατάργηση της δουλείας, την καθολική ψηφοφορία.[62]

Μεταξύ των Ουνιταριστών και του ευέλικτου «πιστεύω» τους δεν είναι, ίσως, τυχαίο ότι θα συναντήσουμε πολυάριθμες περιπτώσεις «περιστασιακού κομφορμισμού», μιας παράλληλης νομοθεσίας που επέτρεπε κάποιου ορισμένου είδους περιοδική συμμόρφωση προς τα κατεστημένα και θεσμοθετημένα τελετουργικά της επίσημης εκκλησίας.[63] Παρότι δεν γνωρίζουμε ακριβώς σε ποια έκταση αυτή η πρακτική υιοθετούνταν, καθώς το φαινόμενο στο σύνολό του δεν έχει ακόμη συστηματικά μελετηθεί, φαίνεται ότι πολλοί εκ των Ντισέντερς του Ουέστμινστερ και άλλων περιφερειών της μητρόπολης κατέφευγαν σ' αυτή την πρακτική. Ο Χόμπχαουζ, επί παραδείγματι, (γνωστός στην ελληνική βι-

---

και το ιστορικά μεταβαλλόμενο σημαινόμενό του αναδεικνύει σε πρόβλημα την αποσαφήνιση των πολλαπλών πτυχών και αναφορών του. Εκείνο που πρωτίστως, όμως, απασχολεί εδώ δεν είναι, ασφαλώς, η αναλυτική και μεθοδολογική ακρίβεια του ορισμού. Επιχειρούμε να εντοπίσουμε ένα ορισμένο πλαίσιο αρχών που ενστερνίζονταν, ίσως, συγκεκριμένα μέλη της κοινότητας, όπως ο γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής* Τζον Μπόουρινγκ, επί παραδείγματι, χωρίς να προσδοκούμε στην εξαγωγή ασφαλών και ακλόνητων συμπερασμάτων μιας ιστορικά συλλήψιμης έννοιας του Ουνιταρισμού συνολικά ως φαινομένου. Στη βιβλιογραφία θα συναντήσουμε γενικούς ορισμούς και τις επισημάνσεις και διακρίσεις εκείνες που υπενθυμίζουν ότι ο Ουνιταρισμός υπήρξε ένα φαινόμενο στενά συνυφασμένο με την πολιτική ζωή της βρετανικής κοινωνίας κατά τη νεοτερική εποχή. Σε γενικές γραμμές, πάντως, δεν ασπάζονται άπαντες οι Ουνιταριστές το καλβινιστικό δόγμα. Κατά τον 18ο και τον πρώιμο 19ο αιώνα, όπως είπαμε, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, πολλοί εξ αυτών είναι Πρεσβυτεριανοί, που υιοθετούν ορθολογικά κριτήρια στις θεολογικές τους προσεγγίσεις, αρνούνται την ταύτιση με τις αρχές των Ευαγγελίων, καθώς και την Αγία Τριάδα υπέρ μιας «ενωτικής», «μονιστικής» παρουσίας του Θείου. Michael R. Watts, *The Dissenters*, ό.π., τ. i, σ. 27-183 και τ. ii, σ. 83-467.

61. James Bradley, "Whigs and Nonconformists: 'Slumbering Radicalism' in English Politics 1739-1789", *Eighteenth-Century Studies*, 9, 1 (1975) 1-27.

62. J. E. Cookson, *The Friends of Peace...*, ό.π., σ. 9-13.

63. Εκτός των όρων της περιστασιακής συμμόρφωσης ας υπενθυμίσουμε τη λειτουργία της νομοθεσίας εκείνης που προστάτευε φορείς δημόσιου αξιώματος παρέχοντάς τους κάποιου είδους «ασυλία». Πρόκειται για τα Indemnity Acts, τα οποία θα ψηφίζονται από όλες τις Βουλές μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα.

βλιογραφία από τη μακρόχρονη φιλία που τον συνέδεε με τον Μπάυρον), ένα από τα πλέον δραστήρια πρόσωπα που ενεπλάκησαν στη σύσταση και οργάνωση της *Ελληνικής Επιτροπής*, καίτοι έχει ανατραφεί σε περιβάλλον Ουνιταριστών, θα ασπαστεί το αγγλικανικό δόγμα για να περάσει τις πύλες του Κέμπριτζ. Το ίδιο θα πράξει ίσως, αλλά για άλλες αιτίες, ο Χιούμ, ενώ η μακρά παρουσία του Ουίλιαμ Σμιθ στις τοπικές αρχές και στη Βουλή των Κοινών θα σηματοδοτηθεί και θα διευκολυνθεί από «αθώες» νοθεύσεις των τυπικών προϋποθέσεων ανάληψης μιας δημόσιας θέσης στη γεωργιανή Αγγλία και έπειτα από διακριτικές προσαρμογές της διαφορετικής θρησκευτικής του ταυτότητας.[64] Επιπλέον, οι Ουνιταριστές, παρότι είναι εκείνοι που εξαιρούνται ακόμα μέχρι το 1812 από το *Little Toleration Act*, θα επιδείξουν συμπάθεια προς τους Καθολικούς και τους Εβραίους και θα περιλάβουν στις πολιτικές τους διακηρύξεις τα αιτήματα και αυτών των θρησκευτικών κοινοτήτων που αποκλείονταν από τις θεσμικές λειτουργίες.

Σημειώθηκε ανωτέρω ότι οι Ουνιταριστές είναι εκείνοι που θα συνδεθούν στενότερα με την εμπορική και χρηματοοικονομική ανάπτυξη της Βρετανίας κατά τον ύστερο 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα. Πράγματι, η οικονομική ευρωστία και η αριθμητική υπεροχή των Ντισέντερς και, ειδικότερα των Ουνιταριστών και Κουάκερων στο εμπόριο και τη μανιφακτούρα, από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, θα οδηγήσει σε έναν κριτικό και γόνιμο διάλογο μεταξύ των ιστορικών και των πολιτικών επιστημόνων κατά τον 20ο αιώνα. Με αφετηρία τη γνωστή θέση Βέμπερ περί προτεσταντισμού και καπιταλισμού, η σύνδεση του Ντισέντ με τις εξελίξεις της αστικής φιλελεύθερης οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης εξακολουθεί να προτάσσεται ως ανοιχτό σε συζητήσεις, δοκιμές ή τροποποιήσεις και ανασκευές θέμα, το οποίο τροφοδο-

64. Καθώς αναφέρθηκε ήδη, είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ Ντισέντερς θα εκπροσωπούν την περιφέρεια του Νότιγχαμ σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα χωρίς να προκληθεί παρέμβαση των αρχών, η εκλογή του Ουίλιαμ Σμιθ περί τα 1789 θα αμφισβητηθεί με το αιτιολογικό ότι δεν είχε υποβληθεί στην απαιτούμενη εκ του νόμου τελετή ορκωμοσίας πίστης στην Εκκλησία της Αγγλίας. Το ζήτημα δεν θα επιλυθεί παρά με τον ορισμό νέου υποψηφίου στα 1791. Όπως θα δούμε, ο Σμιθ θα εκπροσωπήσει τους Ντισέντερς στη Βουλή από το 1802 μέχρι το 1806 και από το 1807 μέχρι το 1830. Richard W. Davis, *Dissent in politics...*, ό.π., σ. 156· Mitchael R. Watts, *ό.π.*, τ. ii, σ. 418.

τείται συνεχώς από οριοθετημένες προσεγγίσεις και εξειδικευμένες μελέτες στη βρετανική τοπική ιστορία.[65]

Οι ευρείς αυτοί αποκλεισμοί που, σύμφωνα με τις διακηρύξεις του ριζοσπαστισμού και του φιλελεύθερου ουιγγισμού, στηρίζονταν σε ιδιωτικής φύσεως πίστεις και πεποιθήσεις οι οποίες, κατά συνέπεια, δεν μπορούσαν να λειτουργούν ως όροι για την ερμηνεία, την αποτίμηση και τη θεσμική οργάνωση του δημόσιου πεδίου, φαίνεται ότι θα επιδράσουν καθοριστικά στη συγκρότηση και μορφοποίηση ετερόκλητων φαινομενικά συμμαχιών. Ο Μπένθαμ θα εμπιστευτεί στον Ουνιταριστή Μπόουρινγκ την εκτέλεση της διαθήκης του, γεγονός που θα οδηγήσει στην πρώτη έκδοση των μπενθαμικών απάντων και την ίδια στιγμή θα ενθέσει την αλληλογραφία του με τον Ουνιταριστή, επίσης, Σμιθ ως συμπληρωματικό προοίμιο στο *Church of Englandism*, γράφοντας:

> *the Act went so far as to give a complete indemnity not only to Unitarianism, but to all opinions without distinction respecting the constitution of the Godhead* [...] *for that Toleration Act, the religion and the liberty of the country are so eminently indebted to yourself.*[66]

65. Βλ. ενδεικτικά James Bradley, "Whigs and Nonconformists", *ό.π.* · Ian Sellers, *Liverpool Nonconformity: 1786-1914*, Διδακτορική Διατριβή, Keele University 1969, σ. 80-81.

66. Καθώς σημείωνε περαιτέρω: «(alack, what a subject for pretended knowledge! What a ground of punishment on the score of imputed ignorance!) and this, not only as against punishment under *statute law*, but also as against punishment at *common law*. No effect approaching to this (I have the mortification to see) has been produced by the Act as it stands at present. This difference – this sad difference between that which it is, and that which, I think, you cannot but join with me in wishing that it had been, had (I understand) for its cause the interposition – not of any Bishop, nor of any other spiritual person – but of some wearer of a long robe of a different cut». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. 151-152. Σχετικά με την πρώτη έκδοση των μπενθαμικών απάντων είναι γνωστό ότι ο Μπόουρινγκ απάλειψε τα λεγόμενα «αντιθεολογικά έργα». Όπως επισημαίνεται, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το υλικό αυτό εξαιρέθηκε από την έκδοση, καθώς ο Μπόουρινγκ δεν επιδοκίμαζε το περιεχόμενό τους. Εξίσου ή και περισσότερο πειστική, όμως, μοιάζει και μια δεύτερη ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία, ο Μπόουρινγκ επεδίωξε να προστατεύσει την υστεροφημία του φιλοσόφου και μέντορά του, ειδάλλως «the *fame* of their idol should be dimmed by the absurdities of his death bed dreams». Βλ. F. Rosen, "John Bowring and the World of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872 Aspects of his Life and Career Papers delivered at a Conference held at the University if Exeter on 16-17 October 1992 to mark the two hundredth anniversary in Exeter of the remarkable Victorian public servant and man of letters, Sir John Bowring*, σ. 21-22. Όπως έγραφε ο Μπόουρινγκ στα ενθυμήματά του: «many of his writings I have not deemed it safe to give to the world, even after his death, so bold and adventurous were some of his specula- →

Σύμφωνα με μελετητές του έργου του, ο Μπένθαμ δεν υπήρξε μόνο ο σημαίνων θεωρητικός του ριζοσπαστισμού, αλλά επέφερε, με την παρουσία και την προσέγγισή του, καθοριστικές αλλαγές στη φυσιογνωμία του κινήματος. Εμφανίζεται ως το κεντρικό πρόσωπο μεταξύ των φορέων του ριζοσπαστισμού και ως κυρίαρχη μορφή στην *Ελληνική Επιτροπή*. Αν δεχτούμε ότι γύρω από τον στοχαστή θα συγκεντρωθούν ως φυσικά πρόσωπα, με τις αντίστοιχες θεωρητικές συλλήψεις τους, τα υπόλοιπα μέλη του Κομιτάτου επιχειρούμε εδώ, αρχικά, να κατανοήσουμε πως οι θεωρητικές επεξεργασίες του μορφοποιούνται σε νομοθετικές προτάσεις που προορίζονται για ψήφιση στη βρετανική Βουλή και πως όψεις αυτών των επεξεργασιών και προτάσεων θα αποτυπωθούν τελικά στις στοχεύσεις της *Ελληνικής Επιτροπής*. Δεν επιδιώκουμε, επομένως, να απομονώσουμε και να εξετάσουμε τη θεωρία του Μπένθαμ, αλλά μέσα από την ανάδειξη της εξέλιξης της μπενθαμικής θεωρίας, ακριβέστερα, της μπενθαμικής εκδοχής της συνταγματικής δημοκρατίας, όπως τούτη αναπτύσσεται στον *Συνταγματικό Κώδικα* - μια πρώιμη επεξεργασία του οποίου θα σταλεί με την αποστολή του Στάνοουπ στην Ελλάδα - να παρακολουθήσουμε τις εκβολές της στην υπό σύσταση ελληνική πολιτεία. Οι σχετικές θεωρητικές επεξεργασίες ενός μεταρρυθμιστικού κινήματος με προδιαγραφές πρακτικού πολιτικού προσανατολισμού, αλλά και οι ίδιες οι εξελίξεις στο εσωτερικό της βρετανικής κοινωνίας, δεν προσδιόρισαν απλώς τη φύση και τον χαρακτήρα του φιλελληνικού κινήματος του πρώιμου 19ου αιώνα όπως εκπροσωπήθηκε, έστω, από την *Ελληνική Επιτροπή*, αλλά αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος αυτού.

Πριν φτάσουμε, ωστόσο, στις νοτιοδυτικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην Ελληνική Επανάσταση που διεξάγεται εκεί, ας παραμείνουμε λίγο ακόμα στη Βρετανία και σ' αυτή τη συνάντηση ριζοσπαστών, αντικομφορμιστών και φιλελεύθερων που έχουμε εντοπίσει στην *Ελληνική Επιτροπή* του Λονδίνου. Χωρίς να αμφισβητού-

tions, but they remain in the archives of the British Museum and at some future time may be dragged into the light of day». [Bowring Sir John] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections...*, ό.π., σ. 79.

με τον πλούσιο και, συχνά, αμφίσημο διάλογο και χωρίς να αγνοούμε τους περιορισμούς ενός πρόδηλου ετεροχρονισμού, θα μπορούσαμε να παραθέσουμε το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η πλειονότητα των Βρετανών ιστορικών και θεωρητικών, μελετητών της περιόδου: Από το 1815 μέχρι το 1830 περίπου, η βρετανική κοινωνία θα γνωρίσει τις αργές αλλά ριζικές αλλαγές που θα χαρακτηρίσουν τη Βικτοριανή Pax Britannica –την αποθέωση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου, την καθιέρωση του laissez-faire, την περιστολή των δημοσίων οικονομικών και τον ευρύτατο διαχωρισμό της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα, ο οποίος θα συνδεθεί και θα συναρτηθεί άμεσα με τη λειτουργία του ελεύθερου συναγωνισμού.[67] Το ωφελιμιστικό ήθος, τουλάχιστον όπως το επεξεργάστηκε ο Μπένθαμ, θα περιλάβει αυτές τις αρχές ως βασικά υποστυλώματα μιας νέας ατομοκεντρικής κοινωνίας. Η υπόθεση ότι η άσκηση του Ελεύθερου Εμπορίου οδηγεί σταθερά στην κοινωνική «ευτυχία», θα μετατραπεί γρήγορα σε ένα από τα κύρια δόγματα των μεταρρυθμιστών. Το μοντέλο, όμως, του ατομικιστικού ελεύθερου ανταγωνισμού και του ελεύθερου εμπορίου δεν στηρίχτηκε μόνο σε εκείνο που σήμερα κατανοούμε ως κλασική πολιτική οικονομία, στην άρση των περιορισμών, στην προσδοκία του μέγιστου δυνατού οικονομικού οφέλους, στην πρωτοκαθεδρία της εμπορευματικής και εκμηχανισμένης έναντι άλλων μορφών παραγωγής, αλλά και σε ένα νέο ήθος: «Ο βρετανικός ατομικισμός είναι ένας μετριοπαθής ατομικισμός, ένα μίγμα του οποίου τα στοιχεία συντίθενται πέραν της δυνατότητας ανάλυσης, είναι ένα αμάλγαμα Ευαγγελισμού και Ωφελιμισμού».[68]

67. Carl B. Cone, *The English Jacobins...*, ό.π., σ. 181 · J. E. Cookson, *The Friends of Peace...*, ό.π., σ. 216 · H. T. Dickinson, *British radicalism...*, ό.π. · E. P. Thompson, *The making...*, ό.π. · E. Halévy, *History of the English people in the Nineteenth century*, τ. II, μετ. E. I. Watkin, Νέα Υόρκη 1949, σ. 339 · J. G. A. Pocock, *Virtue, commerce and history: Essays on political thought and history, chiefly in the Eighteenth Century*, Κέμπριτζ 1985 · Caroline Robbins, *The 18th century commonwealthman...*, ό.π., σ. 12 · E. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμοί...*, ό.π., σ. 24 · E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, μετ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα 1992, σ. 46-80.

68. E. Halévy, *History of the English people...*, ό.π., τ. I, σ. 586-587.

Ο Αλεβί θα επιμείνει σ' αυτή τη διατύπωση θεωρώντας ότι «η προοπτική της ευτυχίας, με τίμημα τη σκληρή εργασία και τον μόχθο», προσέδωσε στην κλασική οικονομία, και ειδικότερα στον βρετανικό ωφελιμισμό, ένα δογματισμό σχεδόν θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο λόρδος Σέλμπερν, μάλιστα (μετριοπαθής φιλελεύθερος που θα αρνηθεί την εγγραφή του στην *Ελληνική Επιτροπή* αλλά θα σπεύσει να την ενισχύσει μέσω συνδρομών για την Ελληνική Επανάσταση),[69] θα περιγράψει κάποτε το δημοσιονομικό σύστημα του Μπένθαμ ως ένα είδος «νομοθετικού προτεσταντισμού».[70] Από τα δύο ρεύματα θα προκύψουν μάγματα διαφορετικών ιδεών και συμφυρμών, που θα αξιοποιηθούν επιλεκτικά και αυτοματικά στη συγκυρία, για να ταχθούν τελικά, αν και από διαφορετικές φιλοσοφικές αφετηρίες, στη στρατηγική της μεταρρύθμισης. Οι Ουίγγς από την άλλη πλευρά, οι αντιφρονούντες τουλάχιστον Ουίγγς, θα στηρίξουν την πολιτική τους δέσμευση στα φιλελεύθερα ιδεώδη, στο δίπτυχο επικυριαρχία της Βουλής έναντι του Στέμματος και πλήρης θρησκευτική ανεκτικότητα. Παρότι οι ανωτέρω διατυπώσεις μόνο τελεσίδικες δεν μπορεί να θεωρηθούν,[71] εκείνο που οφείλουμε να προσμετρήσουμε σε ότι αφορά το πεδίο της παρούσας εργασίας και να συγκρατήσουμε για την ώρα είναι ότι ο γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής*, ο Ουνιταριστής Τζον Μπόουρινγκ, είναι μαθητής, συνεργάτης του Μπένθαμ και οπαδός της ωφελιμιστικής αρχής, ενώ ο Ουίλιαμ Σμιθ, επίσημος εκπρόσωπος των Ντισέντερς στη Βουλή των Κοινών, διατηρεί δεσμούς οικειότητας ιδεολογικής και πολιτικής με τον Μπένθαμ. Ακό-

69. Βλ. πρακτικά συλλογής συνδρομών στο *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, Κ6.

70. Αναφέρεται στο Hilton Boyd, *The Age of atonement The influence of Evangelicalism on social and economic thought 1785-1865*, Οξφόρδη 1991, σ. 31.

71. Καθώς έχουμε επισημάνει ο φιλελευθερισμός, ο ωφελιμισμός και ο ριζοσπαστισμός της παράδοσης του Νονκονφόρμιτι, αλλά και η συμπαράταξή τους με τη φιλελεύθερη πτέρυγα του κόμματος των Ουίγων έχει πλαισιώσει γόνιμα, μ' όλες τις διχογνωμίες, τον διάλογο μεταξύ Βρετανών ιστορικών και θεωρητικών για τα διανοητικά και πολιτικά ρεύματα αυτής της εποχής. Οι παρατηρήσεις περί των αδυναμιών διασάφησης των φαινομένων, της εμβέλειας ή του περιορισμού των θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων δεν εμπίπτουν, προφανώς, στις μέριμνες της παρούσας εργασίας. Εκτός των μελετών που έχουν αναφερθεί ανωτέρω βλ. όψεις της συζήτησης και της αναθεώρησης των σχετικών θέσεων στο Abraham D. Kriegel, "Liberty and Whiggery in early Nineteenth-Century England", *The Journal of Modern History*, 52, 2 (1980) 253-278.

μη, αν συμβουλευτούμε τα πρακτικά των συνεδριάσεων της κάτω Βουλής εκείνης της περιόδου, ριζοσπάστες, φιλελεύθεροι Ουίγοι Ντισέντερς, όπως τουλάχιστον εκπροσωπούνταν από τον Σμιθ, θα καταψηφίζουν και θα στηρίζουν αντιστοίχως κοινές, εν πολλοίς, πολιτικές προτάσεις.[72] Τέλος (παρότι αφίσταται των υποθέσεων και της προβληματικής που αναπτύσσεται εδώ και δεν θα μπορούσαμε, ασφαλώς, να αποφανθούμε περί του αν οι Ντισέντερς προσέκειντο στο κόμμα των Ουίγων), οφείλουμε να παραπέμψουμε στον Τζον Ράσελ, εκπρόσωπό τους και εκ των επιφανών μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*: «Γνωρίζω τους Ντισέντερς» έγραφε. «Στήριξαν το Reform Bill, επέτυχαν την κατάργηση της δουλείας, στήριξαν την αρχή του Ελεύθερου Εμπορίου, θα επιτύχουν την κατάργηση των εκκλησιαστικών φόρων».[73]

Η κεντρική ιδέα της συνταγματικής ελευθερίας, όπως διαμορφώνεται από τον Μπένθαμ, τους ριζοσπάστες οπαδούς της μεταρρύθμισης και τους φιλελεύθερους Ουίγους στο αστικό περιβάλλον του Ουέστμινστερ δεν προορίζεται να εφαρμοστεί μόνο στη νέα ελληνική πολιτεία, με όποια μορφή επρόκειτο ετούτη να προσλάβει, αλλά στη νέα Πολιτεία εν γένει. Μπενθαμιστές και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές (μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής*), που εξετάζουμε εδώ, φέρονται ως κατ' εξοχήν «πρωταγωνιστές του καπιταλισμού».[74] Ο Μπένθαμ και οι ομοϊδεάτες του εμφανίζονται εμπνεόμενοι από μια ιδέα, μια θεώρηση για το μέλλον του κόσμου που δεν μπορεί να μερικευτεί ώστε να υιοθετηθεί, κατά κάποιο τρόπο, από έναν «λαό επιλέκτων». Η δράση αυτών των «αστών κατακτητών», κατά τη διατύπωση του Χόμπσμπομ, αφορά στην οργάνωση του μέλλοντος, στην οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης ενός κόσμου που, έχοντας γεννηθεί μέσα από επαναστάσεις, από αρχές βίας και ανατροπής, επιζητούσε τώρα τρόπο να ανασυγκροτηθεί εδραζόμενος στη φυσική αρμονία των διαφερόντων. Σύμφωνα με τη σαρκαστική, κατά τα

72. Βλέπε λίστες ψηφοφορίας επί νομοθετικών προτάσεων, ανακλήσεων νόμων, προσφυγών και αιτήσεων στη Βουλή στο *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 11-41.

73. Bradley James, "Whigs and Nonconformists", *ό.π.*, σ. 2.

74. E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων...*, ό.π., σ. 273.

άλλα, διατύπωση του Μπερκ, μέσα από την δράση των μεταρρυθμιστών περνούμε από την εποχή του «φεουδαρχικού ιπποτισμού» στην εποχή «της πολιτικής οικονομίας».[75]

Η ιδέα της συνταγματικής ελευθερίας και της ρεπουμπλικανικής συνταγματικής διακυβέρνησης, μ' όλη την «καθαρότητα» που αναδρομικά τους αποδίδεται, είναι ιδέες πολεμικές που διαμορφώνονται επίπονα μέσα από πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις και που, ταυτόχρονα, προκαλούν έμμονους εσωτερικούς κλυδωνισμούς και αταξία ακόμα και μεταξύ των ένθερμων ζηλωτών και πρωτουργών της υιοθέτησής τους. Σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης, η ιδέα της ελευθερίας των Ουίγων και εκείνη που διαμορφώνεται στον ριζοσπαστισμό των οπαδών της μεταρρύθμισης είναι διακριτή από εκείνη του ριζοσπαστισμού ή του φιλελευθερισμού των οπαδών του Νονκονφόρμιτι, πολύ δε περισσότερο από εκείνη του κλειστού θεωρητικού συστήματος που οικοδομεί ο Μπένθαμ μέσα από την παράδοση του Μοντεσκιέ, του Χιούμ ή ακόμη και του Άνταμ Σμιθ.

Όλα αυτά τα πολιτικά και διανοητικά ρεύματα όμως (μπενθαμισμός ή ωφελιμισμός, ριζοσπαστισμός, Νονκονφόρμιτι, φιλελεύθερος ουιγγισμός), με τους αντίστοιχους φορείς τους, θα συναντηθούν στην *Ελληνική Επιτροπή* και ούτε λίγο ούτε πολύ σε κάθε Επιτροπή για την υποστήριξη των φιλελεύθερων επαναστάσεων και της φιλελεύθερης σύστασης της πολιτείας. Το φιλελεύθερο, το αστικό χειραφετητικό πρόταγμα και οι επάλληλες προσαρμογές των διαστάσεών του μέσα από τις οποίες θα ευωδοθούν οι οικουμενικές του αξιώσεις είναι εκείνο που καθοδηγεί το αναλυτικό εγχείρημα που επιχειρούμε να διατυπώσουμε εδώ. Στόχος, με άλλα λόγια, δεν είναι μια εννοιολογική ταξινόμηση και κατάταξη των ρευμάτων και των διανοητών του φιλελευθερισμού και του ίδιου του Μπένθαμ ή των πολιτικών του ριζοσπαστισμού, αλλά οι όροι της ιστορικής τους συγκρότησης και συνάντησης.

75. Το παράθεμα στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 50.

Η εργογραφία του Φρέντερικ Ρόουζεν, του σημαντικότερου ίσως σύγχρονου μελετητή του μπενθαμικού έργου στην οποία η παρούσα εργασία οφείλει πολλά, στηρίζεται σε μια βασική διάκριση μεταξύ θεωρίας και ιδεολογίας, με την πρώτη να ενσαρκώνεται στο έργο του Μπένθαμ ως πολιτικού στοχαστή που διαμορφώνει μια φιλοσοφική θεωρία και την άλλη να προσεγγίζεται ως η εφαρμογή μιας εκδοχής της μπενθαμικής θεωρίας από τους οπαδούς του φιλοσόφου. Ο συγγραφέας επιμένει στις στρεβλώσεις και τις παρερμηνείες που υφίσταται η μπενθαμική θεωρία όταν υιοθετείται από τους θιασώτες της. Αυτή η διάκριση μεταξύ θεωρίας και ιδεολογίας οδηγεί σε μία δεύτερη, αλλά όχι δευτερεύουσα: Σε δύο εκδοχές του φιλελευθερισμού, όπου η μία ενσωματώνει τις επιταγές του αναδυόμενου εθνικισμού και η άλλη τον απορρίπτει. Σύμφωνα με αυτές τις μελέτες, αυτή η δεύτερη εκδοχή του φιλελευθερισμού απέτυχε τελικά, επειδή δεν κατόρθωσε να συλλάβει τη σπουδαιότητα των εθνικοαπελευθερωτικών αιτημάτων της Ελληνικής Επανάστασης και να τα περιλάβει.

Οι εννοιολογήσεις αυτές, διαγράφοντας «καθαρά» τις εισηγήσεις των ποικίλων διανοητικών και πολιτικών ρευμάτων, οργανώνουν και τακτοποιούν. Αφήνουν, όμως, ταυτόχρονα ανοιχτό, ίσως, το πεδίο της πολυσημίας, της πολυπλοκότητας των ιστορικών διεργασιών της συγκρότησής τους και των απαντήσεών τους στις προκλήσεις, τις αδράνειες και τις ταχύνσεις της συγκυρίας. Το εγχείρημα της διάκρισης μεταξύ ιδεολογικής πολιτικής και πολιτικής θεωρίας, χωρίς να απολύει ούτε κατ' ελάχιστο την αναλυτική του αξία, εκλογικεύει και νοηματοδοτεί αναδρομικά τις διακυβεύσεις δεν ενσωματώνει, όμως, τη διαδικασία της μορφοποίησής τους. Οι δύο όψεις του φιλελευθερισμού που σημαίνονται στις σχετικές μελέτες, η εθνική και η ομοσπονδιακή θα λέγαμε σχηματοποιώντας, δεν είναι αυτοτελείς. Ενυπάρχουν η μία στην άλλη, αλληλοτροφοδοτούνται και συγκρούονται παράγοντας νέες διακρίσεις, νέους συσχετισμούς, νέα ερωτήματα και νέες απαντήσεις στα κρίσιμα ζητήματα που έχουν υποβάλλει. Καθίσταται κρίσιμο, επομένως, να κατανοήσουμε, κατά το δυνατό, τους νοηματικούς αρμούς που συνέδεαν τις στοχεύσεις, τις προσδοκίες των κοινωνικών υποκειμένων και όχι αν οι

ίδιοι οι στόχοι και οι προθέσεις τους ικανοποιήθηκαν ή επετεύχθησαν, αν υπήρξαν ομοιογενείς και στερεότυποι μεταξύ των φορέων τους.

Οι *Ενθυμήσεις* του νεαρού τότε Τζον Στούαρτ Μιλ αποδίδουν με ενάργεια και ευγλωττία τόσο την κοσμογονία και την καθολική κρισιμότητα των επιταγών της «ιδεολογίας» των μεταρρυθμιστών όσο και την δαιδαλώδη αρμολόγηση του νοήματος με το οποίο θα επενδυθεί σε εκείνη την ιστορική συγκυρία:

> *Ήταν μια εποχή ανερχόμενης ανάπτυξης του φιλελευθερισμού* [...]. *Οι μεταρρυθμιστές πίστευαν ότι θα προωθούσαν την ανεκτικότητα, την ελεύθερη έκφραση, την παιδεία. Οραματίζονταν τη γενική πρόοδο της ανθρωπότητας μέσα από την ανάπτυξη της παραγωγής και του πλούτου, της επιστήμης και του Λόγου. Το γαλουχημένο κατά τον 18ο αιώνα ουμανιστικό πνεύμα τροφοδότησε μια ενεργητική ορμή για τον αγώνα ενάντια στην ανθρώπινη δυστυχία κατά τον 19ο και σ' αυτόν τον στόχο Ευαγγελιστές, Ωφελιμιστές και Φιλελεύθεροι θα είναι όλοι αφοσιωμένοι. Με τη μεταρρύθμιση του σωφρονιστικού συστήματος, την ίδρυση ουμανιστικών ιδρυμάτων και την κατάργηση του δουλεμπορίου στα σπάργανα, οι μεταρρυθμιστές μοιράζονταν ελπίδες για όλο και πιο πολλές βελτιώσεις και θεωρούσαν ότι ήταν όλο και πιο κοντά στην επίτευξή τους.*[76]

Ελευθερία και «Φυσικά Δικαιώματα»: Η αρχή της «ασφάλειας των προσδοκιών»

"*THE DEFINITION OF LIBERTY is one of the corner stones of my system: and one that I know not how to do without*» έγραφε ο Μπένθαμ στα 1776.[77] Πράγματι, από τις πρώιμες επεξεργασίες για τη σύσταση και οργάνωση της πολιτείας μέχρι τη στράτευσή του στη στρατηγική της μεταρρύθμισης, η έννοια ελευθερία συνιστά τον «θεμέλιο λίθο» του συστήματός του, κατά τη διατύπωση του ίδιου. Καθώς είναι γνωστό, όμως, για τους μελετητές του μπενθαμικού έργου και για τους θεωρητικούς της ιστορί-

76. Παρατίθεται στο Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 23-24. Βλ. επίσης, John Stuart Mil, *Autobiography*, Λονδίνο 1873[1], [J. M. Robson (επιμ.), Λονδίνο 1989], σ. 89.

77. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 1, Λονδίνο 1968, σ. 311.

ας του φιλελευθερισμού, η έννοια της ελευθερίας αποδεικνύεται γριφώδης και προβληματική και υποβάλει σε διιστάμενες ερμηνείες.[78] Σύμφωνα με ορισμένους, η ελευθερία στο μπενθαμικό σύστημα δεν είναι παρά μια «αρνητική έννοια»,[79] δεδομένου ότι για τον Μπένθαμ «η ελευθερία στην πρωταρχική, αυθεντική και καθαρή της μορφή δεν είναι τίποτα λιγότερο και τίποτα περισσότερο από την απουσία καταναγκασμού».[80] Κατ' άλλους, η περί ελευθερίας θέση του Μπένθαμ καταδεικνύει ότι κυρίαρχη μέριμνά του δεν υπήρξε η φιλελεύθερη οργάνωση της πολιτικής συμβίωσης, αλλά η κοινωνική τάξη, ο έλεγχος, η περιστολή εν τέλει της ελευθερίας.[81] Οι θεωρητικοί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα υποβάλλουν μια υπόθεση αδυναμίας στοιχειοθέτησης αυστηρής κατάταξης της αρχής της ωφελιμότητας μεταξύ των φιλελεύθερων θεωριών (κατ' αντιπαράταξη με τις αυταρχικές), εφόσον οι έννοιες της «χρησιμότητας» και της «ικανοποίησης του διαφέροντος» διατηρούν την πρωτοκαθεδρία

78. Ας σημειώσουμε εδώ ότι στην προβληματική της παρούσας εργασίας δεν μπορεί να περιληφθεί, κατ' αρχάς για λόγους συντομίας και συνοχής, όλο το εύρος των πολλαπλών ερμηνειών και προσεγγίσεων των θεωρητικών της ιστορίας και της πολιτικής θεωρίας ούτε, πολύ περισσότερο, μια απόπειρα ανανέωσης των προσεγγίσεων της μπενθαμικής έννοιας της ελευθερίας. Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε, εξάλλου, μια πρότερη συστηματική αναλυτική διάκριση τόσο στο θεωρητικό πεδίο όσο και στην ιστορική του πλαισίωση, μεταξύ της συνταγματικής θεωρίας του Μπένθαμ και της θεωρίας του της δημοκρατικής διακυβέρνησης, θεωρίες που διαμορφώνονται σε διαφορετικά στάδια και υπό διαφορετικές αναλυτικές αφετηρίες. Η έννοια της ελευθερίας, «ως θεμέλιος λίθος» του μπνεθαμικού συστήματος, αφορά εδώ όχι στην εξέλιξή της από την πρώιμη διαμόρφωσή της κατά την περίοδο της Αμερικανικής και έπειτα της Γαλλικής Επανάστασης μέχρι την κριτική του βρετανικού πολιτικού συστήματος, αλλά ως «αποκρυσταλλωμένη» έννοια, την οποία ο Μπένθαμ θα επιστρατεύσει για να σχολιάσει το πρώτο Ελληνικό Σύνταγμα και να «στηρίξει τους Έλληνες Νομοθέτες» στη συγκρότηση της νεοπαγούς πολιτείας.

79. I. Berlin, *Four Essays on liberty*, Οξφόρδη 1969, σ. 148. (Στην ελληνική γλώσσα: *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μετ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 2001). Ο I. Berlin επισημαίνει ότι η διάκριση μεταξύ των δύο «όψεων» της ελευθερίας - αρνητικής και θετικής - οφείλεται στον Benjamin Constant, ενώ θα σχολιάσει χαρακτηριστικά ότι είναι διαφορετικής τάξης ζήτημα η «υλική ασφάλεια» του Μπένθαμ και άλλο «η διεύρυνση της ελευθερίας» του ατόμου. Για μια κριτική ανασκόπηση βλ. F. Rosen, *Thinking about liberty*, Λονδίνο 1990.

80. F. Rosen, *Jeremy Bentham and representative democracy, A study of the Constitutional Code*, Οξφόρδη 1985, σ. 68.

81. Charles F. Bahmueller, *The National Charity Company Jeremy Bentham's silent revolution*, Μπέρκλεϋ 1981, σ. 154-156. Βλ. κριτική στην ανωτέρω μελέτη στα F. Rosen (= *Bentham, Byron...*, ό. π, σ. 25-58) · F. Rosen, (= *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 55-75) · D. Long, *Bentham on liberty*, Τορόντο 1977, σ. 215 κ.ε.

έναντι των αντίστοιχων των «δικαιωμάτων».[82] Διαδεδομένη είναι η θέση, άλλωστε, ότι ο «Μπένθαμ δεν υπήρξε ποτέ φιλελεύθερος. Πάντοτε αφοσιωμένος σε ουμανιστικού τύπου μεταρρυθμίσεις, εκφράζει τη μετάβαση από έναν μοναρχικό αυταρχισμό σε έναν δημοκρατικό αυταρχισμό, δίχως να ενσωματώνει στο σύστημά του τον αγγλοσαξονικό φιλελευθερισμό».[83]

Σε άλλους μελετητές του, θα συναντήσουμε την έννοια της μπενθαμικής ελευθερίας ως μια από τις σημαντικότερες συμβολές του στοχαστή στην πολιτική θεωρία και φιλοσοφία και, ταυτόχρονα, ως ένα από τα παραγνωρισμένα κεφάλαια της σκέψης και του συστήματός του.[84] Εκείνο, ωστόσο, που ενδιαφέρει εδώ, είναι ότι η καινοφανής σύλληψη του Μπένθαμ περί ελευθερίας, η διάχυσή της μεταξύ των οπαδών του στην *Ελληνική Επιτροπή* και η προσαρμογή της στις διακυβεύσεις

82. H. L. A. Hart, "Between utility and rights", στο A. Ryan (επιμ.), *The Idea of Freedom*, Οξφόρδη 1979, σ. 80-86.

83. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 219. Ο F. Rosen, διευθυντής του προγράμματος έκδοσης των απάντων Μπένθαμ και μελετητής του φιλοσόφου, θα υποστηρίξει ότι η θέση αυτή του Halévy έχει θεμελιωθεί σε μια ευρεία σύγχυση. Στη συσχέτιση κατ' αρχάς της μπενθαμικής θεωρίας με τη φιλελεύθερη ιδεολογία που εκκινούσε από τον Μοντεσκιέ. Ο Μπένθαμ, σύμφωνα με τον συγγραφέα, θα εισαγάγει μια δική του εκδοχή της έννοιας της ελευθερίας-ασφάλειας, μελετώντας τον Μοντεσκιέ, ενώ θα απορρίψει ταυτόχρονα τη θεωρία της μικτής διακυβέρνησης του Μοντεσκιέ και τον θαυμασμό του φιλοσόφου για το βρετανικό πολιτειακό σύστημα. Μια προσαρμογή της λοκιανής ελευθερίας από τον Ρίτσαρντ Πράις, αλλά και ο συνδυασμός – μη δόκιμος, κατά τον Μπένθαμ, των θέσεων του Λοκ και του Μοντεσκιέ στις επεξεργασίες του Μπλάκστοουν, θα υπαγορεύσει αυτή την απόρριψη μέσα από μια διαδικασία εκ βάθρων επαναπροσδιορισμού της έννοιας της συνταγματικής ελευθερίας. Η θεωρία του Μπένθαμ, υποστηρίζει ο Rosen, αποτελεί «απάντηση» σ' αυτή τη διαδικασία. Αν ο Halévy, συνεχίζει ο Rosen, αντιμετώπισε τον Μπένθαμ ως μη φιλελεύθερο, υπό την έννοια ότι απέρριπτε τον παραδοσιακό φιλελεύθερο ουγγισμό που στηριζόταν στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου και στη διάκριση των εξουσιών, όπως διερμηνευόταν μέσα από τις θέσεις του Μοντεσκιέ, του Ντελόλμ, του Μπλάκστοουν και του Μπερκ, «υποτίμησε οπωσδήποτε την πολυπλοκότητα των μεταμορφώσεων που διεμήφθησαν κατά τον πρώιμο 19ο αιώνα, αναφορικά με τους Ουίγους και τους Ριζοσπάστες και εν σχέση με την ανάδυση του φιλελευθερισμού ως ιδεολογίας». Ο Rosen θα διακρίνει περαιτέρω μεταξύ φιλοσοφικής πολιτικής και ιδεολογικής πολιτικής για να καταδείξει την αναλυτική αντινομία στην οποία έχει υποπέσει, κατά την κρίση του, ο Halévy. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 4-5 · F. Rosen, "Elie Halévy and Bentham's authoritarian liberalism", *Enlightenment and Dissent*, 6, (1987) 59-76.

84. Ο F. Rosen θα υποστηρίξει ότι η μπενθαμική έννοια της ελευθερίας έχει παραγνωριστεί και έχει υποστεί επάλληλες συγχύσεις. Βλ. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 67 · G. Feaver, F. Rosen (επιμ.), *Lives, liberties and the public good*, Λονδίνο 1987, σ. 101-138 · F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 40-58.

του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού κατά τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα προσφέρει, ίσως, ένα νήμα για την κατανόηση της θέσης περί της «ελεύθερης» ελληνικής πολιτείας, όπως θα εγκαθιδρυόταν από την Ελληνική Επανάσταση, αλλά και για την οργάνωση του «ελεύθερου» κράτους στην Ιβηρική, στις πρώην αποικίες της και στη «φιλελεύθερη» Βόρεια Αφρική.

Ο ορισμός της ελευθερίας ή, καλύτερα, το περιεχόμενο της έννοιας της ελευθερίας που επινοεί ο Μπένθαμ είναι στενό και περιοριστικό και γι' αυτό, ίσως, διαυγές και αιχμηρό. Καθώς αποσυνδέεται από τα θεωρούμενα ως εξ υπαρχής, εγγενή και σύμφυτα με την ανθρώπινη φύση δικαιώματα, εμφανίζεται προσδεμένο στα προτάγματα της εκκοσμίκευσης. Ο Μπένθαμ δεν θα συμμετάσχει στον διάλογο περί ελεύθερου ανθρώπου κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού. Στην αποκρυσταλλωμένη ή ώριμη, όπως αποκαλείται, θεωρία του της δεκαετίας του 1820, δεν θα καταπιαστεί με τη φυσική, ηθική και θρησκευτική ελευθερία. Καθώς είναι αναπόδεικτο να θεωρήσουμε ότι η θέση του αυτή αναφέρεται ευθέως στον αγνωστικισμό του, δεν θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τον φιλοσοφικό συλλογισμό που υπαγορεύει τον μπενθαμικό ορισμό της ελευθερίας αλλά, κυρίως, να αναζητήσουμε τις ιστορικές προϋποθέσεις που τον καθιστούν επιχειρησιακό και συμβατό με την πρόθεσή του να «νομοθετήσει για όλον τον κατοικημένο κόσμο».

«Εκείνο το οποίο φέρει το όνομα Ελευθερία και έχει τόσο πολύ υμνηθεί [...]», έγραφε ο Μπένθαμ, «δεν είναι *Ελευθερία αλλά Ασφάλεια*». Εκείνο που δεν κατανόησαν οι συντάκτες της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του 1791 αυτοί οι «instructors as well as governors of mankind», συνεχίζει, είναι that all rights are created at the expense of liberty – all laws by which rights are created or confirmed. No right without a correspondent obligation.[85] Έτσι, η σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, η καταστατική οργάνωση του κοινωνικού βίου πραγματοποιείται, εν τέλει, με την καθολική αποδοχή της περιστολής της θεωρούμενης ως φυσικής ελευθερίας. Στα

85. F. Rosen, *Jeremy Bentham*..., ό.π., σ. 69. Όλο το κείμενο στο "A General View of a Complete Code of Laws", *Works*, iii, σ. 185 κ.ε.

χειρόγραφά του για τα «κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη», τα οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα υπαγορεύσουν βαθμιαία τη σύνταξη του *Constitutional Code*, το επιχείρημα αυτό θα αναπτυχθεί εκτενέστερα, καθώς ο Μπένθαμ θα παραθέσει τις ανεπάρκειες της Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, χωρίς εν τούτοις να αμφισβητεί την ύπαρξη και λειτουργία δικαιωμάτων.[86] Τα δικαιώματα εκείνα που αναγνωρίζονται από την πολιτεία, υποστηρίζει, δεν είναι φυσικά αλλά νομικά δικαιώματα. Είναι εκείνα που εγκαθιδρύει η διακήρυξη της πολιτικής ύπαρξης ενός κράτους, η κατοχύρωση του Συνταγματικού Κώδικα. Έτσι, δεν υφίστανται πανανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία προϊστανται της σύστασης της πολιτικής κοινωνίας, αλλά νομικά δικαιώματα τα οποία διαμορφώνει και κατοχυρώνει η ίδια η νομοκαταστατική οργάνωση της πολιτικής συμβίωσης μιας ομάδας. Στα χειρόγραφά του για την Ελλάδα, επί παραδείγματι, δεν θα συναντήσουμε την οικεία, μεταξύ των Ευρωπαίων υποστηρικτών της επανάστασης, ρητορική περί του δικαιώματος των Ελλήνων στην ελευθερία· θα διακρίνουμε όμως, πολύ συχνά, παραινέσεις και επικρίσεις για την κατοχύρωση του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, τις αρχές του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα, ή καλύτερα τη νομική διασφάλιση του δικαιώματος της πολιτικής οργάνωσης και έκφρασης της δημόσιας γνώμης, του περίφημου *Public Opinion Tribunal*.[87] Όταν γίνεται λόγος για το δικαίωμα του ανθρώπου, στην ελευθερία, τη ζωή την ιδιοκτησία κλπ., ισχυρίζεται ο Μπένθαμ, δεν προσδιορίζεται το διακύβευμα, που δεν είναι άλλο από την ασφάλεια απέναντι στην κακοδιαχείριση και στις καταχρήσεις της εξουσίας.[88] Εκείνο που διατρέχει, ίσως, τη συλλογιστική του είναι η αδυναμία στοιχειοθέτησης της

86. Βλέπε σχετικά και την κριτική του στους Αμερικανούς επαναστάτες για το «δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Lea Campos Boralevi, *Bentham and the oppressed*, European University Institute, 1984, σ. 122· L. A. Herbert Hall, *Essays in Bentham, Jurisprudence and Political Theory*, Οξφόρδη 1982, σ. 52-78. Στον Μπένθαμ, επί παραδείγματι, «το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη» δεν σημαίνει παρά μόνο ότι το δικαστήριο φέρει το τεκμήριο της «στοιχειώδους αμεροληψίας». Η διακήρυξη των δικαιωμάτων δεν προσφέρει παρά αυτή τη «στοιχειώδη αμεροληψία» στον υπαγόμενο σε δίκη. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 60.

87. Για το Public Opinion Tribunal βλ. κατ. κεφ. 7.

88. Αναλυτικά στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 55-75.

προέλευσης, του προσδιορισμού και της εφαρμογής των λεγόμενων πανανθρώπινων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με όσα έγραφε στους επαναστάτες της Ιβηρικής για το «δικαίωμα της ελευθερίας»:

> *As to the word liberty, it is a word, the import of which is of so loose a texture, that, in studied discourses on political subjects, I am not (I must confess) very fond of employing it, or of seeing it employed: security is a word, in which, in most cases, I find an advantageous substitute for it: security against misdeeds by individuals at large: security against misdeeds by public functionaries: security against misdeeds by foreign adversaries.*[89]

Όταν γίνεται λόγος περί του δικαιώματος στην ελευθερία, ο Μπένθαμ δεν διακρίνει παρά «ένα νεφέλωμα, ένα μαύρο σύννεφο που σκοτεινιάζει τα πάντα».[90] Εάν, όμως, εγκαταλείψουμε τη θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων και την αντικαταστήσουμε με την ασφάλεια των πολιτών απέναντι σε κάθε είδους αυθαιρεσία, εν ολίγοις με την *Security against Misrule*, μπορούμε να ορίσουμε την ατομική ελευθερία «ως την ασφάλεια απέναντι σε συγκεκριμένες προσβολές που μπορεί να υποστεί το άτομο» και την πολιτική ελευθερία «ως την ασφάλεια απέναντι σε αδικίες που μπορούν να διαπράξουν τα μέλη της διοίκησης».[91]

Παρότι η έννοια της *ελευθερίας-ασφάλειας* του Μπένθαμ θα μορφοποιηθεί στα έργα του 19ου αιώνα και, κυρίως, στα χειρόγραφα του 1820-1823, στα οποία εστιάζουμε στην παρούσα εργασία, η σημασία της ασφάλειας ως θεμελιακής προϋπόθεσης της σύστασης της πολιτείας διατρέχει καθολικά τη σκέψη του, αλλά και τις αναφορές του βρετανικού ριζοσπαστισμού της μεταπολεμικής περιόδου. Η *ελευθερία-ασφάλεια* θα θεωρηθεί ως ο πρωταρχικός στόχος της νομοθεσίας και θα αποτελέσει το ισχυρότερο εξάρτημα για την ικανοποίηση της ευτυχίας στο ωφελιμιστικό σύστημα. Με την έννοια αυτή ορίζεται το πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα επιδιώκουν την ευτυχία τους, τις απολαύσεις, τα οφέλη τους και, αντιστρόφως, το όριο που περιχαρακώνει τις οδύνες, το κόστος. Η ελευθερία, έτσι, απογυμνώνεται από το μεταφυσικό της περίβλημα,

89. *Αυτόθι*, σ. 69-70. Βλ. επίσης Jeremy Bentham, "Letters to Count Toreno", *Works*, iii, σ. 509.
90. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 56.
91. *Αυτόθι*, σ. 70.

χάνει τα ηθικά της υποστυλώματα, δεν συνιστά ένα φυσικώ τω λόγω δικαίωμα του ανθρώπου ως πλάσματος του Θεού, αλλά γειώνεται, γίνεται, μηχανιστική, ποσοτικοποιήσιμη, μετρήσιμη. Παύει να αποτελεί υπέρτατο αγαθό, το οποίο αποδίδεται στον άνθρωπο ως είδος. Η ελευθερία του ατόμου για τους πρώτους «δημοκράτες» εδράζεται σε συγγενείς, αλλά διαφορετικές αρχές. Δεν έχει αποχωριστεί από την πνευματικότητα, ριζώνει στη θεολογία, στη Θεία Πρόνοια: «Όλοι οι άνθρωποι, όπως έρχονται στη ζωή από τη χείρα του Δημιουργού τους είναι ελεύθεροι και ίσοι», διαβάζουμε στο αντικληρικαλικό και ντεϊστικό *The Age of Reason*. Ο Πέιν, όμως, ακόμα και όταν εγκαταλείπει τον «ορθόδοξο» χριστιανισμό, παραμένει πάντοτε ένας Κουάκερος. Μέσω του ουκουμενιστικού, ανθρωπιστικού χριστιανισμού των Άγγλων προτεσταντών των αμερικανικών αποικιών θα συναντήσει τον περισσότερο στασιαστικό επαναστατισμό των αβράκωτων της Γαλλικής Επανάστασης.[92]

Για τους λεγόμενους πρώτους δημοκράτες, συγκεκριμένα για τους Πέιν, Κάρτραϊτ και Πρίσλυ, τα δικαιώματα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων είναι «απόλυτα δικαιώματα», είναι «πραγματικά, συγκεκριμένα και ουσιαστικής σημασίας», δεδομένου ότι το συμβόλαιο που τα εγγυάται είναι Θείο και όχι ανθρώπινο δημιούργημα. Σύμφωνα με τον Κάρτραϊτ, «ένα συμβόλαιο διαμορφώθηκε για τους ανθρώπους από τον Δημιουργό τους, όταν τους δώρισε το χάρισμα του Λόγου και ένα αίσθημα ηθικής υποχρέωσης με απώτερο στόχο να τους καταστήσει υπεύθυνους όχι μόνο απέναντί Του, αλλά και του ενός έναντι του άλλου».[93] Η ελευθερία, το υπέρτατο δικαίωμα του ανθρώπου, είναι το αμεσολάβητο, το αυτοπρόσωπο δώρο του Θεού, δεν αποδίδεται από ανθρώπους προς ανθρώπους, είναι σύμφυτο με την ανθρώπινη φύση. «Κεφαλαιώδες σφάλμα των στοχαστών, κατά τον Κάρτραϊτ, είναι ότι αντιμετωπίζουν την ελευθερία ως κτήμα ή κινητό κεφάλαιο και αναπτύσσουν τη σκέψη τους, καταδεικνύοντας ή αμφισβητώντας το δικαίωμα στην

92. Βλέπε τη σχετική συλλογιστική στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II.
93. *Αυτόθι*, σ. 173 · Jeremy Waldron (επιμ.), *Nonsense Upon Stilts...*, ό.π., σ. 11-13 · H. L. A. Hart, "Between utility and rights", *ό.π.*, σ. 82.

ελευθερία μέσα από το γράμμα του νόμου ή του καταστατικού χάρτη».[94] Όταν, μάλιστα, καταγγέλλει εκείνους για τους οποίους κάθε έννοια δικαιώματος δεν εδράζεται στη φύση και στις προδιαγεγραμμένες σχέσεις ενός μεγάλου σχεδίου της Θείας πρόνοιας, εκείνους για τους οποίους «η μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αποτελεί το "απώτατο τέλος" όλων των νόμων της ηθικής και της ορθοφροσύνης [...]»,[95] η μομφή προς τον Μπένθαμ είναι ευθεία και ρητή.

Αν διαβάσουμε κατά γράμμα την κριτική του Κάρτραϊτ, για τον Μπένθαμ απώτατο τέλος της ανθρωπότητας είναι η μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού. Η θεωρία των δικαιωμάτων, αφού κέρδισε την Αμερική και τη Γαλλία, έρχεται τώρα στη Βρετανία να συγκρουστεί με την αρχή της ωφελιμότητας. Οπωσδήποτε, οι πρώτοι δημοκράτες, εφόσον επικαλούνται το γενικό καλό εντασσόμενοι στη λοκιανή και τη ρουσσωική παράδοση, οδηγούνται μέσω μιας ερμηνείας της θεωρίας των δικαιωμάτων σε εκείνη της ωφελιμότητας.[96] Εν τούτοις, φτάνουν στην έννοια του γενικού καλού μέσω μιας παράκαμψης: Μέσω των από Θεού δοσμένων δικαιωμάτων.

Αν, διερωτάται ο Κάρτραϊτ, το άτομο –θεωρούμενο ως μονάδα αλλά και εν κοινωνία– πρέπει να μοχθεί στη διάρκεια του πεπερασμένου βίου του για να καταστεί όσο το δυνατό ευτυχέστερο, εκεί δεν βρίσκεται κάποιο «τέλος» της δράσης του; Ο πρώτος και ύψιστος στόχος της ύπαρξής του είναι «μέσα από την άσκηση της αρετής και της φρόνησης να προσεγγίζει αδιάλειπτα την ηθική τελειότητα για να φτάσει στην αποθέωση και τη μελλοντική ευτυχία».[97] Για τούτο ο άνθρωπος έρχεται ελεύθερος στον κόσμο, για να προσεγγίζει αυτόν τον στόχο.

Σύμφωνα με τον Μπένθαμ δεν υπάρχει καμία παρεμβολή ανάμεσα στη διαμόρφωση αρχών εξουσίας και στην ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού. Η μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο δυνατό α-

94. Παρατίθεται στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 172.
95. *Αυτόθι*, σ. 174.
96. Abraham D. Kriegel, "Liberty and Whiggery in early Nineteenth-Century England", *The Journal of Modern History*, 52, 2 (1980) 253-278.
97. Η αναφορά στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 174.

ριθμό δεν διαμεσολαβείται από κανένα δικαίωμα, ανθρώπινο ή εκ Θεού.[98] Η εξουσία των κυβερνήσεων δεν δημιουργήθηκε επειδή ο άνθρωπος *έχει* από Θεού δοσμένα δικαιώματα, αλλά επειδή *δεν έχει*. Το «τέλος» του ανθρώπου δεν συντάσσεται εδώ προς κάποιο μεγάλο προνοιακό σχέδιο. Αντίθετα, για εκείνους που έθεσαν τις βάσεις των πρώτων δημοκρατικών θεσμών πέρα από τον Ατλαντικό, οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους, ίσοι ως προς τις υποχρεώσεις και το πεπρωμένο τους, εφόσον όλα τα συμβάντα της ζωής τους δεν αποτελούν παρά τις περιπέτειες ενός μεγάλου ηθικού δράματος που θα οδηγήσει, ως προφητεία, στη βασιλεία του Λόγου και της αρετής. Το στοιχείο που καθορίζει τη θεωρία και τη δράση αυτών των πρώτων δημοκρατών είναι ο προτεσταντισμός, μέσω του οποίου «μεταφέρουν» έναν ατομικισμό και έναν εξισωτισμό στη διαχείριση της πολιτικής ζωής. Είναι οι αιρετικοί που διώκονται στην πατρίδα τους λόγω της έλλειψης ανοχής από την πρώτη δυναστεία των Στούαρτ, είναι οι Βαπτιστές, οι Κουάκεροι, ένα είδος «κυνικών χριστιανών» όπως τους χαρακτηρίζει ο Αλεβί, εχθρών όλων των τύπων και των τελετουργιών, κοσμοπολιτών και οπαδών της ισότητας.[99]

Η σύλληψη της μπενθαμικής έννοιας της ελευθερίας θα αποκτήσει βαρύνουσα ροπή και θα προσδώσει σχήμα και ενότητα σε διαφορετικές επιρροές. Οι Ντισέντερς και, ειδικότερα, οι Ουνιταριστές Ντισέντερς θα εντοπίσουν, σε μια αναγκαία προσαρμογή και μεταμόρφωση της μπενθαμικής *ελευθερίας-ασφάλειας* και της ελευθερίας ως εξ υπαρχής δικαιώματος, τους όρους για να αμφισβητήσουν την επίσημη Εκκλησία και τον επακόλουθο αποκλεισμό τους από την πολιτική κοινότητα. Αν θεμελιώδης στόχος της πολιτικής σύστασης και οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης είναι η μεγαλύτερη δυνατή ισορροπία του οφέλους έναντι του κόστους και η *ελευθερία-ασφάλεια* του μεγαλύτερου αριθμού, σε τούτο εντοπίζεται το σχέδιο της Θείας Πρόνοιας για το τέλος, τον σκοπό της ανθρωπότητας.

98. Ακολουθώντας την παράδοση του Χομπς, θα θεωρήσει την έννοια του φυσικού δικαιώματος ατελή διανοητική επινόηση. Βλ. ενδεικτικά L. J. Hume, "The political functions of Bentham's theory of Fictions", *The Bentham Newsletter*, iii (1979) 18-27.

99. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. I.

Στον φιλελεύθερο ατομικισμό του Μπένθαμ και του περιβάλλοντος των ριζοσπαστών της *Ελληνικής Επιτροπής* θα συναντήσουμε μια ευρεία αποδέσμευση της ηθικότητας από τη θεολογία, έναν επίμονο αποχωρισμό των ανθρώπινων από τα Θεία, μια ριζικά ανεκτική εκκοσμίκευση, καίρια συνδήλωση της οποίας θα είναι η συλλογική ζωή της πόλης, μια κοινότητα ανθρώπινων διαφερόντων. Ο μπενθαμικός ατομικισμός, ειδικότερα, υπαγορεύεται και συμμορφώνεται προς έναν και μοναδικό κανόνα: Τον ορθολογιστικό υπολογισμό του διαφέροντος και του οφέλους. Αυτός ο αντικληρικαλικός, αλλά και βαθιά κοσμικός ατομικισμός θα συναντηθεί, από τον φθίνοντα 18ο μέχρι τον αρχόμενο 19ο αιώνα με τους Ντισέντερς και τη μεγάλη παράδοση του Αντικομφορμισμού, αλλά και με τους «αντάρτες» του κόμματος των Ουίγων.

Ας σημειωθεί ότι εδώ δεν μας απασχολεί τόσο η εννοιολόγηση, το φιλοσοφικό αποστάλαγμα του συλλογισμού του Μπένθαμ, όσο η δυναμική της διάχυσης αυτού του στοχασμού. Η *ελευθερία – ασφάλεια* θα αποκτήσει, κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ένα πρακτικό απείκασμα και θα συνδεθεί με τις οργανωμένες ενέργειες για την παγκόσμια ειρήνη και ασφάλεια που είχαν υποκινήσει και στηρίξει κατά τον φθίνοντα 18ο ριζοσπάστες Ντισέντερς και φιλελεύθεροι Ουίγοι.[100]

100. Όπως έχουμε σημειώσει, η «συστράτευση» φιλελεύθερων Ουίγων, Ριζοσπαστών και Ντισέντερς στην υποστήριξη της ιδέας της ελευθερίας δεν αντιμετωπίζεται εδώ ως αδιαμφισβήτητος κοινός τόπος. Δεν επιχειρούμε να διευθετήσουμε τη δράση των υποκειμένων σε ζεύγη εννοιολογικών αντιθέσεων, όπου στη μια ταξινομούνται οι υπέρμαχοι της ελευθερίας και στην άλλη οι φανατικοί εχθροί της. Σημείο εκκίνησης της προβληματικής που αναπτύσσουμε είναι ο τρόπος με τον οποίο οι διακυβεύσεις (που θα ανασύρει η κατάλυση της μονοκρατορίας των παραδοσιακών ιδεών και η συνεπαγόμενη πολιτική όξυνση) θα επιδράσουν στα ιδεολογικά μέσα και τις εννοιολογήσεις που θα επιστρατεύσουν τα ιστορικά υποκείμενα για να εξηγήσουν τον κόσμο τους. Προσπαθούμε δηλαδή να αναδείξουμε τη μορφοποίηση των ιδεών και των πολιτικών αντιθέσεων που παρήχθησαν, καθώς τα υποκείμενα (εν προκειμένω πολιτικοί, πολιτευόμενοι, διανοητές κλπ.) επιχειρούσαν να απαντήσουν στις προκλήσεις της μετάβασης σε νέα σχήματα θεσμικής οργάνωσης του δημόσιου βίου. Προσεγγίζουμε αυτές τις «απαντήσεις» ως παραγωγές μιας ιστορικής διαδικασίας που, κατά την κοινωνική επικοινωνία και αλληλόδραση, θα διαμορφώνονται διαρκώς μέσα από την πόλωση, την όσμωση και τη δυναμική προσαρμογή. Άλλωστε τα ίδια τα νεοτερικά προτάγματα (ανεξίθρησκη οργάνωση και λειτουργία των θεσμών, διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων, ελευθερία έκφρασης, ελευθεροτυπία, οργανωμένη κοσμική παιδεία, ελεύθερος οικονομικός ανταγωνισμός κλπ.), τα οποία θα αναδυθούν μέσα από ετερογενείς προοπτικές ερμηνείας και αποτίμησης της πραγματικότητας και από λειτουργικές και θεσμικές διαφοροποιήσεις, θα εκθέσουν τα κοινωνικά υποκείμενα σε ένα πλουραλιστικό εύρος που θα μετατρέ-

→

Χαρακτηριστική περίπτωση υπήρξε η *Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace*, η εταιρεία που θα αναλάβει μετά το 1815 να εκπροσωπήσει την αντιπολεμική φιλελεύθερη κοινή γνώμη και της οποίας την ηγεσία θα διατηρήσει επί μακρόν ο Τζον Μπόουρινγκ, ο γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής*. «Η λέξη ελευθερία υπήρξε η αγαπημένη λέξη των *Φίλων της Ειρήνης*»,[101] όπως αποκαλούνταν η *Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace*. Η λέξη αυτή θα χρησιμοποιείται αυτομάτικά σε κάθε περίπτωση και «όχι μόνο σε ότι αφορά την πολιτική, αλλά και τη θρησκεία, την παιδεία, τη γνώση, την οικονομία και γενικότερα την κοινωνική ανάπτυξη».[102] Ο Μπένθαμ θα επιχειρήσει να εξετάσει αυτήν την αυτομάτικά χρησιμοποιούμενη έννοια, να καταρρίψει κατεστημένες αυταπάτες και εδραιωμένες παραδοχές, όπως ισχυρίζεται, τις «ύψιστες κενολογίες του καιρού του» (nonsense upon stilts), κατά τη δική του διατύπωση.[103] Η έννοια, ελευθερία, φιλελεύθερος, φιλελευθερισμός θεωρήθηκε ως η πλέον διαδεδομένη «κενολογία»:[104]

ψει σε πρόβλημα την ίδια την ατομική και συλλογική κοινωνική εμπειρία. Έτσι, δεν επιχειρούμε να ελέγξουμε εδώ την «αλήθεια» της φιλελεύθερης συστράτευσης Ουίγων, Ντισέντερς και Ριζοσπαστών στον βρετανικό πρώιμο 19ο αιώνα, αλλά να αναδείξουμε τον πολυφυή χαρακτήρα της διαλεκτικής της μετάβασης σε σύγχρονες εκκοσμικευμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Η «αλήθεια» αυτή, εξάλλου, έχει υποβληθεί από τη βρετανική ιστοριογραφία στη βάσανο του αναστοχασμού επί των κυρίαρχων αφηγήσεών της. Επισημαίνεται, πλέον συστηματικά από τους ιστορικούς, ότι οι αφηγήσεις αυτές πάσχουν, καθώς αξιοδοτούνται αναδρομικά από την κατίσχυση του φιλελεύθερου μοντέλου κατά την ύστερη βικτοριανή εποχή και έπειτα, ενώ επιπλέον, η σύνδεση του φιλελευθερισμού με την παράδοση του αντικομφορμισμού συνάγεται από τη εξέταση της δράσης των ελίτ αυτής της παράδοσης και όχι εκείνης των «μη έμφωνων» ιστορικών της υποκειμένων. Στην παρούσα εργασία, όπως είναι προφανές, δεν επιδιώκουμε να προσφέρουμε κάποια ερμηνευτική καινοτομία σ' αυτές τις θεωρητικές μέριμνες και, ταυτόχρονα, η προσέγγισή μας εστιάζει κατ' ανάγκη στη δράση των ελίτ ή της ηγεσίας του Ντισέντ του μητροπολιτικού Λονδίνου, καθώς δεν εξετάζουμε την παράδοση του φαινομένου, αλλά εκείνους τους φορείς του που υπήρξαν μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής*. Περί της αναστοχαστικής αυτής προσέγγισης ειδικώς σε ότι αφορά τη ρητορική περί ελευθερίας στον ριζοσπαστισμό, τον φιλελεύθερο ουιγγισμό και τον αντικομφορμισμό βλέπε ενδεικτικά James E. Bradley, "Whigs and Nonconformists: 'Slumbering Radicalism' in English politics, 1739-1789", *Eighteenth-Century Studies*, 9, 1 (1975) 1-27 · Abraham D. Kriegel, "Liberty and Whiggery in early Nineteenth-Century England", *The Journal of Modern History*, 52, 2 (1980) 253-278.

101. J. E. Cookson, *The Friends of Peace Anti-War liberalism in England 1793-1815*, Κέμπριτζ 1982, σ. 2.

102. *Αυτόθι*.

103. Για την μπενθαμική προσέγγιση του "nothing upon stilts" βλέπε: Harrison Ross, *Bentham*, Λονδίνο 1983, σ. 77-106 · F. Rosen, *Jeremy Bentham and Representative Democracy A Study of the Constitutional Code*, Λονδίνο 1983, σ. 55-75 · Jeremy Waldron (επιμ.), *Nothing Upon Stilts Ben-*

→

The word liberal is one of vague and various interpretations. It is applied, with different meanings, to thoughts, words and actions [...]. *In the political field, liberal and liberalism are used as self – laudatory terms by a party in the state, and are generally associated, in the meaning of those who employ them, with the original idea of liberty, - liberals, the advocates of liberty; liberalism, the principles of liberty applied to public life. There are few words which, with its derivations, have been more mischievous than this word liberty. When it means anything beyond mere caprice and dogmatism, it means good government; and if good government had had the good fortune to occupy the same place in the public mind has been occupied by the vague entity called liberty, the crimes and follies which have disgraced and retarded the progress of political improvement would hardly have been committed. The usual definition of liberty – that it is the right to do everything that the laws do not forbid – shows with what carelessness words are used in ordinary discourse or composition; for, if the laws are bad, what becomes of liberty? And if the laws are good, where is its value? Good laws have a defined, intelligible meaning; they pursue an obviously useful end by obviously appropriate means.*[105]

Το ανωτέρω απόσπασμα αποδίδει με ευγλωττία τη διαδικασία κωδικοποίησης των θεσμικών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, την προσπάθεια ταξινόμησης και εξομάλυνσης των εντάσεων, προϊόντων, μεταξύ άλλων, του πλουραλισμού των αιτημάτων στα οποία εξέβαλαν οι νεοτερικές ριξηκέλευθες ιδέες που κληροδότησαν οι δύο επαναστάσεις στον μεταπολεμικό κόσμο. Η ενέργειά τους θα εξακολουθεί να διαβιβάζεται σε μια σειρά επάλληλων μεταδονήσεων μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της ανήσυχης εποχής, ο φιλελευθερισμός (στον οποίο σχηματικά εντάσσουμε το κίνημα της μεταρρύθμισης του βρετανικού πολιτειακού συστήματος και έπειτα «όλου του κατοικημένου κόσμου») βάλλεται όχι μόνο από τους παραδοσιακούς

tham, Burke and Marx on the Rights of Man, Λονδίνο 1987, σ. 34-37.

104. Δεν συνιστά παρά στοιχειώδη υπόμνηση ότι η ελευθερία, μ' όλη τη φαινομενική σημασιολογική της καθαρότητα, αποτελεί αφ' εαυτής μια δυνατή πολυσημία. Αξίζει να παραβάλουμε ως υπόθεση εργασίας και διερεύνησης την «επίθεση» που θα εξαπολύσει και ο Μπάυρον ενάντια στην ελευθερία, τους φιλελεύθερους, τον φιλελευθερισμό. Βλ. την πρώτη ομιλία Μπάυρον στη Βουλή των Λόρδων και ενδεικτικά όσα παρατίθενται από την εργογραφία του ποιητή στο Ian Gilmour, *The Making of the Poets: Byron and Shelley in their Time*, Λονδίνο 2002, σ. 102-108.

105. Jeremy Bentham, "Deontology", Μέρος. II, κεφ. I, τ. II, σ. 59 στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 302.

του αντιπάλους, τους φορείς του αντιδιαφωτισμού ή της πολιτειακής νομιμοφροσύνης, αλλά και από εσωτερικούς του τριγμούς, από την επενέργεια των πολλαπλών προοπτικών υπό τις οποίες ο ίδιος θα θεωρεί τον κόσμο. Έτσι, η ελευθερία των πρώτων δημοκρατών, άμεσα συναρτημένη με τις εκτροπές της τρομοκρατίας της Γαλλικής Επανάστασης ήταν εξίσου απευκταία με την ελευθερία της μικτής διακυβέρνησης του Μπερκ και του Μπλάκστοουν. Η ελευθερία έπρεπε τώρα να αποσχιστεί από την «πιο ανηλεή Τυραννία, εκείνη των νεκρών» πάνω στους ζωντανούς, όπως έγραφε ο Μπένθαμ.[106] Η ελευθερία –ιδωμένη ως ασφάλεια– φαίνεται, λοιπόν, ότι μπορούσε να προσαρμοστεί στις ανάγκες του μεταπολεμικού κόσμου που έμοιαζε να έχει εξαντληθεί όχι μόνο από τη βία των συγκρούσεων, αλλά και από τα κοινωνικά και οικονομικά παρακολουθήματά τους. Συναρτούμενη πλέον με την ασφάλεια, η ελευθερία προϋπέθετε την ειρήνη και την οικονομική ευρωστία. Σύμφωνα με όσα έγραφε ο Μπένθαμ στους Έλληνες, η υπό σύσταση ελληνική πολιτεία θα ήταν ασφαλής εάν παραχωρούσε τη λαϊκή κυριαρχία στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό – και σε μουσουλμανικούς και εβραϊκούς πληθυσμούς – και εάν αυτός ο μεγαλύτερος αριθμός ασκούσε έλεγχο στη διαχείριση των δύο κύριων «μέσων της ανθρώπινης ευτυχίας: Στο χρήμα και την εξουσία».[107]

Ας σημειώσουμε, εκ του περισσού μάλλον, ότι, παρόλο που ο φιλελευθερισμός εκλαμβάνεται ως συνεκτική, οροθετημένη και εργαλειακά επιχειρησιακή ιδεολογία, κατά την περίοδο της διαμόρφωσής του υπήρξε χαρακτηριστικά «ουτοπικός». Ανεξάρτητα από το πώς γινόταν αντιληπτός, ο φιλελευθερισμός, η υποστήριξη της ελευθερίας, θα καταστεί

106. «The system of the democrats is absurd and dangerous: for it subjugates the well informed to the ill informed classes of mankind. -Mr Burke's system, though diametrically opposite, is absurd and mischievous for similar reasons: it subjugates the well informed to the ill informed ages. Of all tyranny the most relentless is that of the dead [...]». Ακολούθως θα απαριθμήσει τα χαρακτηριστικά αυτών των δύο «διαμετρικά αντίθετων» συστημάτων: «1. Αμάθεια. 2. Βία. 3. Ακρότητα. 4. Δυσαρέσκεια. 5. Συχνοί πόλεμοι. 6. Κίνδυνος από βίαιες επαναστάσεις λόγω του πολέμου». Βλ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. I, σ. 212.

107. Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule and other constitutional writings on Tripoli and Greece*, P. Schofield (επιμ.), Οξφόρδη 1990, σ. 199.

καθολικό και σταθερό ιδεώδες, ενώ η χρήση των παραγώγων αυτής της έννοιας, ως επιθετικών προσδιορισμών υπήρξε πάντοτε θετικά αξιοδοτημένη, όπως επισημαίνεται και στο προαναφερθέν απόσπασμα. Στην επίκληση της ελευθερίας θα καταφεύγουν τόσο οι μεταρρυθμιστές όσο και οι αντίπαλοί τους. Η ομιλία του Γεωργίου Δ', που θα σημάνει την έναρξη των εργασιών της Βουλής μετά το Συνέδριο της Βερόνας, θα καλέσει τους βουλευτές να «χαιρετίσουν την αποκατάσταση της ελευθερίας και της ειρήνης στην Ευρώπη» για να λάβει την καταβοή των μεταρρυθμιστών οι οποίοι, δια στόματος Χόμπχαουζ και Χιούμ, θα απευθυνθούν στο σώμα διερωτώμενοι:

> *Περί ποίας ελευθερίας και ειρήνης ομιλεί η μεγαλειότητα του; Η ειρήνη που τόσο εξυμνεί υπηρετεί μόνο τον αφανισμό της ανεξαρτησίας κάθε κράτους που ήλπιζε στην ελευθερία.* [...] *Πρόκειται για τον ενταφιασμό της ειρήνης και όχι για την ειρήνη της δικαιοσύνης και της ανεξαρτησίας.* [Η νομοθεσία της Βρετανίας που επέβαλε] *αυτή η ειρήνη πάσχισε να κατατροπώσει και τις ελευθερίες της νότιας Αμερικής* [...]· *αλλά η υπόθεση της ελευθερίας θριάμβευσε εκεί και θα θριαμβεύσει και στην περίπτωση των Ελλήνων, παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης να τη συνθλίψουν.*[108]

Για να επανέλθουμε στη συλλογιστική του Μπένθαμ, η ελευθερία οριζόμενη ως ασφάλεια προϋποθέτει τρεις άλλους, συμπληρωματικούς όρους για την ικανοποίησή της: Την *υπόσταση* [subsistence], την *επάρκεια* [abundance] και την *ισότητα* [equality]. Σ' αυτά τα τέσσερα κριτήρια συμπυκνώνεται η ικανοποίηση της αρχής της χρησιμότητας, την οποία ο Μπένθαμ θα αρχίσει σταδιακά να αντικαθιστά με την περισσότερο επιχειρησιακή αρχή της *μεγαλύτερης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό*. Στο σύστημα του μπενθαμικού ριζοσπαστισμού, επί παραδείγματι, η *επάρκεια*, νοούμενη και ως επάρκεια των υλικών όρων διαβίωσης, δεν έπεται της υπόστασης. Εκείνο που διακυβεύεται όταν δεν διασφαλίζεται η *επάρκεια* [abundance] είναι η ίδια η *υπόσταση* του ατόμου [subsistence]. Το άτομο παύει να θεωρείται ασφαλές όταν δεν ικανοποιούνται οι υλικοί όροι του βίου και τα κοινά μέσα διαπόρευσης. Επιχειρηματολογώ-

108. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 34, 49.

ντας υπέρ της ασφάλειας που απολαμβάνει ο πολίτης υπό ρεπουμπλικανικό καθεστώς, ο Μπένθαμ θα γράψει στους Έλληνες: «Unless the necessary means of subsistence be produced, all arrangements taken for the security of it [της πολιτείας] would be fruitless and absurd.[109] Προς τούτο, συνεχίζει, [...] It is [in] your interest to keep, every one of you, the fruits of his own industry for his own use».[110]

Η ισότητα, επίσης, δεν νοείται ως αξία αφ' εαυτής, αλλά ως όρος για την ασφάλεια του ατόμου. Χωρίς την προοπτική, την προσδοκία της ισότητας επί των αγαθών, του κοινωνικού και πνευματικού πλούτου, φτωχοί και πλούσιοι θα βρίσκονται υπό καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας. Εν προκειμένω, η ασφάλεια αποκτά μείζονα σημασία διότι, χωρίς αυτήν, οι προσδοκίες στις οποίες στηρίζονταν οι στόχοι και οι σχεδιασμοί των ατόμων που ανταγωνίζονται ως ίσοι, δεν θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν.[111] Οι μεταρρυθμιστές, ένθερμοι υποστηρικτές των μεσαίων στρωμάτων (middle class), προσέβλεπαν σε ένα σύστημα διακυβέρνησης και σε μια νομοθεσία, που μεριμνούσε για την ασφάλεια των προσδοκιών.[112] Τα υπόλοιπα ήταν υπόθεση του ελεύθερου ανταγωνισμού.

109. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: matter occasioned by Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 265.

110. Jeremy Bentham, *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 320.

111. G. J. Postema, *Bentham and the Common Law Tradition*, Οξφόρδη 1986, σ. 146 κ.ε. · P. J. Kelly, *Utilitarianism and Distributive Justice*, Οξφόρδη 1990, σ. 71 κ.ε.

112. Οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι η ευρετική και αναλυτική προσφορά αυτών των όρων (middling class, middle class, useful class, productive class) ως θεωρητικών εννοιών θα παραμείνουν εκτός των μεριμνών της προβληματικής που επιχειρούμε να αναπτύξουμε εδώ. Για την ανάπτυξη της μεσαίας τάξης στην περιοχή του Λονδίνου που μας απασχολεί βλέπε ενδεικτικά Earle Peter, *The Making of the English Middle Class: Business, Society, and Family Life in London, 1660-1730*, Μπέρκλεϋ 1989, σ. 104, 242. Οι έννοιες αυτές αξιοποιούνται στην παρούσα εργασία ως ιστορικές κατηγορίες πρόσληψης του νεοτερικού κόσμου από την πλευρά των ιστορικών υποκειμένων που μετείχαν στη διαμόρφωσή του, χωρίς ασφαλώς να υιοθετούνται ως «αυθεντικές» αφηγήσεις της ιστορίας αυτών των υποκειμένων για την ιστορία τους. Εδώ θα περιοριστούμε στο επίπεδο της εξαγγελίας ενός προβλήματος. Η ρητορική ριζοσπαστών και φιλελευθέρων περί «μεσαίων», «χρήσιμων», «παραγωγικών» τάξεων, συνιστώντας αφ' εαυτής ένα ζήτημα προς διερεύνηση, συζήτηση, δοκιμή εκβάλλει σε μεταθεωρητικές πραγματεύσεις της ιστοριογραφίας και σε ιστορικές κοινωνικές διεργασίες που μαρτυρούν για μια διαδικασία πολιτισμικών μετατοπίσεων και μεταλλαγών των κατεστημένων αξιώσεων της κοινωνικής συμβίωσης. Παρόλα αυτά πρέπει, ίσως να υπενθυμίσουμε ότι η χρήση της έννοιας των μεσαίων τάξεων, ειδικότερα, δεν αποδίδεται στον Μπένθαμ, αλλά στον Μιλ. Καθώς οι προϋποθέσεις αυτών των θεωρητικών εννοιολογήσεων άπτονται άλλων ερευνητικών πεδίων κι δεν αφορούν, ασφαλώς, στην παρούσα ερ-
→

Το Πρόταγμα του Ρεπουμπλικανισμού και η κριτική του «Κοινωνικού Συμβολαίου»

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ της έννοιας της ελευθερίας, η οποία θα αρχίσει να διαμορφώνεται ως «απάντηση» στις θεωρήσεις του Μπέρκ και του Μπλάκστοουν μετά την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση, ο Μπένθαμ θα επιχειρήσει να εξετάσει το δίπολο ελεύθερο / δεσποτικό κράτος. Η αντίθεση δεσποτικό / ελεύθερο και η απόρριψη του πρώτου, υποστηρίζει, δεν πρέπει να μας παραπλανά και να μας οδηγεί σε υπεραπλουστεύσεις. Ανάλογο σκεπτικισμό θα επιδείξουν οι Χιούμ και Μπόουρινγκ από το μέτωπο των μπενθαμιστών, οι Χόμπχαουζ, Μπερντέτ, Κίναιρντ, από την πλευρά των Ριζοσπαστών βουλευτών και οι Ράσελ, Έλις, Έρσκιν, Έμπριγκτον, Ουίλσον και Μπρούαμ από εκείνη των φιλελεύθερων Ουίγων. Ελεύθερο κράτος, λένε, δεν είναι εκείνο που παραχωρεί τις αρμοδιότητές του. Το φιλελεύθερο αίτημα των πρώτων δημοκρατών για ένα κράτος με υποτυπώδη μόνο καθήκοντα μπορεί, απογυμνωμένο και αποστερημένο από τις παρεμβατικές του δυνατότητες, να γίνει πολύ πιο ισχυρό και περισσότερο φιλόδοξο από πριν. Αντιστρόφως, ένα ισχυρό κράτος μπορεί να είναι ελεύθερο έναντι των εξωτερικών του αντιπάλων, αλλά μπορεί να μην είναι ασφαλές στο εσωτερικό του. Η υφιστάμενη αναποτελεσματική παρεμβατικότητα του κράτους δεν πρέπει να οδηγεί στην απουσία παρέμβασης, θα καταλήξει ο Μπένθαμ.[113]

γασία, σημειώνουμε μόνο ότι, όταν ο Μπένθαμ διακρίνει μεταξύ κατηγορίων κοινωνικών στρωμάτων, αναφέρεται, κυρίως, στους «λίγους εξουσιαστές» και τους «πολλούς εξουσιαζόμενους» και στους «εν αφθονία διαβιούντες» και τους «εν ενδεία διαβιούντες». Μεταξύ των μεσαίων στρωμάτων μπορεί να περιλαμβάνονται τόσο εκείνοι που ανήκουν στην κατηγορία των λίγων εξουσιαστών όσο και εκείνοι που ανήκουν σ' εκείνη των πολλών εξουσιαζόμενων αναλόγως, τουλάχιστον σε επίπεδο αρχής, προς το αν μετέχουν ή όχι στην παραγωγή «χρήσιμων αγαθών». Εκείνο που με σαφήνεια επισημαίνεται στα κείμενα που εξετάζουμε εδώ είναι ότι οι διαβούντες σε μεγάλη αφθονία και σε μεγάλη ένδεια θέτουν σημαντικά προσκόμματα στην εγκαθίδρυση της συνταγματικής δημοκρατίας. Και πάλι, όμως, οι διαβιούντες σε ένδεια σε σύγκριση με τους διαβιούντες σε αφθονία δεν μπορούν να επενεργήσουν αρνητικά παρά μόνο σε πολύ μικρό βαθμό.

113. Ας σημειώσουμε εδώ ότι στη θεωρία της νεοτερικής πολιτείας των ριζοσπαστών μπενθαμιστών θα βρούμε έναν συγκερασμό, σχεδόν αντινομικό, της γραφειοκρατικής συγκεντρωτικής διοίκησης και του laissez-faire. Βλ. ενδεικτικά W. Stark, *Introduction to Jeremy Bentham's economic* →

Ελευθερία και ισχυρή νομοθεσία, ασφάλεια και κρατικός παρεμβατισμός παντρεύονται, στη μπενθαμική ριζοσπαστική πολιτεία των πρώτων ετών του 19ου αιώνα, υπό τη συνδρομή συγκεκριμένων προϋποθέσεων. Το βρετανικό κράτος, το πρότυπο φιλελεύθερου συστήματος της εποχής, δεν είναι ένα ελεύθερο κράτος. Διότι, το ελεύθερο κράτος κρίνεται από:

> *on the manner in which that whole mass of power, which, taken together, is supreme, is, in a free state, distributed among the several ranks of persons that are sharers in it: -on the source from whence their titles to it are successively derived: -on the frequent and easy changes of conditions between governors and governed; whereby the interests of one class are more or less indistinguishably blended with those of the other: -on the responsibility of the governors; or the right which a subject has of having the reasons publicly assigned and canvassed of every act of power that is exerted over him: -on the liberty of the press; or the security with which every man, be he of the one class or the other, may make known his complaints and remonstrances to the whole community: on the liberty of public association; or the security with which malcontents may communicate their sentiments, concert their plans, and practice every mode of opposition short of actual revolt, before the executive power can be legally justified in disturbing them.*[114]

Η έννοια *ελευθερία* θα αποδειχθεί εξαιρετικά βασανιστική στο πεδίο των ιδεών και στο αποστάλαγμά τους στους δημόσιους διαξιφισμούς και τις πολιτικές αντιπαραθέσεις της εποχής. Από το 1790, φαίνεται ότι υπήρξε εξαιρετικά κοινότυπο να εκτοξεύεται ενάντια στους μεταρρυθμιστές η κατηγορία του «ρεπουμπλικανού, ως οπαδού της άγριας ελευθερίας».[115] Ο όρος θα επισύρει τη γενική καταδίκη, καθώς θα συναρτηθεί άμεσα με τις απόπειρες ανατροπής του ισχύοντος πολιτεύματος. Μετά τους ναπολεόντειους πολέμους, ο μετριοπαθής κατά τα άλλα Μάκιντος θα συνεχίζει να φέρεται ως «αλλόφρων Ιακωβίνος», ενώ ο Μπάυρον θα εμφανίζεται να έχει προδώσει «το ελεύθερο πολίτευμα της Βρετανίας

writings, τ. I, Λονδίνο 1952, σ. 37-159.

114. [Jeremy Bentham] J. H. Burns, H. L. A. Hart (επιμ.), *A Comment on the Commentaries and A Fragment on Government*, Λονδίνο 1977, σ. 485.

115. Ανώνυμος, "On Liberality, true and false. The Liberal. Proscript to Lord Byron", *Byroniana, Literary, Critisism, various*, Gennadeion Collection, σ. 151.

για την αγάπη της δημοκρατίας».[116] Ανάλογοι απλουστευτικοί χαρακτηρισμοί αφορούν στα ονόματα πολλών εκ των επίδοξων μεταρρυθμιστών του πολιτειακού συστήματος και μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, ενώ ακόμη και η εκλογή του Ουνιταριστή και μετριοπαθούς φιλελεύθερου Ουίλιαμ Σμιθ θα χαρακτηριστεί ως «θρίαμβος του Ιακωβινισμού».[117]

Οι υποστηρικτές των *Test* και *Corporation Acts* θα επιστρατεύσουν όλο το ιδεολογικό και θεωρητικό τους οπλοστάσιο για να καταδείξουν τους κινδύνους που επέσυρε ακόμα και μια μετριοπαθής μεταρρύθμιση, μέσω μιας ερμηνείας της θεωρίας της μικτής διακυβέρνησης. Η ελευθερία, υποστήριζαν, διασφαλίζεται με τη διάκριση μεταξύ της εκτελεστικής, νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας, ενώ η ισόρροπη λειτουργία της μοναρχικής, της αριστοκρατικής και της κοσμικής εξουσίας από το Στέμμα, τη Βουλή των Λόρδων και την Βουλή των Κοινών αντίστοιχα, μορφοποιεί και συμπυκνώνει την τέλεια αρμονία του βρετανικού πολιτειακού συστήματος. Η κατάργηση των *Test* και *Corporation Acts*, συνέχιζαν, μπορεί να ενισχύσει τη Βουλή των Κοινών, να διαταράξει την ευαίσθητη αυτή ισορροπία και να καταλήξει στην ανατροπή του ιδεωδέστερου, κατά γενική ομολογία, βρετανικού πολιτειακού καθεστώτος. Οι φιλελεύθεροι Ουίγοι, οι μπενθαμιστές και οι ριζοσπάστες Ντισέντερς, όσοι διεκδικούσαν την μεταρρύθμιση του πολιτειακού συστήματος, υποστήριζαν οι πολέμιοι της ανάκλησης της σχετικής νομοθεσίας, υπήρξαν απλώς φιλόδοξοι ανατροπείς του περιφανούς πολιτειακού οικοδομήματος που η *ένδοξη επανάσταση* του 1688 είχε εγκαθιδρύσει. Όταν ο Μπερκ θα συντάξει το *Reflections on the French Revolution* θα εμφανιστεί «ένα αληθινό θεόσταλτο δώρο για εκείνους που αναζητούσαν μια θεωρητική και πολιτική ανταπάντηση στην ιακωβινική απειλή».[118]

116. *Αυτόθι.*

117. Richard W. Davis, *Dissent in politics 1780-1830: The political life of William Smith, MP*, Λονδίνο 1971, σ. 106.

118. Peter Spence, *The Birth of Romantic Radicalism, War, Popular Politics and English Radical Reformism, 1800-1815*, Λονδίνο 1996, σ. 6.

Με το *Fragment on Government,*[119] ο Μπένθαμ θα απαντήσει στον Μπλάκστοουν και θα αρχίσει ταυτόχρονα να θέτει τα θεμέλια μιας θεωρίας της συνταγματικής ελευθερίας, στηριζόμενης στην απόρριψη των εδραίων και κατεστημένων αρχών της *μικτής διακυβέρνησης* και της διάκρισης των εξουσιών. Το *Fragment* θα δημοσιευτεί, σύμφωνα με τον συντάκτη του, με στόχο να αποκαταστήσει στρεβλώσεις και παρανοήσεις «και ειδικότερα τη σπουδαιότερη και ουσιαστικότερη όλων, την αντιπάθεια προς κάθε μεταρρύθμιση».[120] Η αύξηση του δημόσιου ελλείμματος και ο αντίκτυπος των δύο Επαναστάσεων ενίσχυε το επιχείρημα περί της αυξανόμενης εξουσίας του Στέμματος, ενώ οι διακηρύξεις περί ισόρροπης λειτουργίας του πολιτειακού συστήματος θα αρχίζουν να υποσκελίζονται από την κατηγορηματική προσταγή της *μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό.* Ο Μπένθαμ θα αμφισβητήσει τις ηθικές επιταγές του πολιτικού οικοδομήματος που υπερασπίζονταν Μπερκ και Μπλάκστοουν: «*Η μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό* συνιστά το κριτήριο του καλού και του κακού».[121] Παρότι η θεωρία της συνταγματικής μεταρρύθμισης και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας επί τη βάση της ωφελιμότητας θα αρχίσει να διαμορφώνεται μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ο Μπένθαμ θα θέσει στο *Fragment* τα θεμέλια για την αποδόμηση της θεωρίας των φυσικών δικαιωμάτων και της αρχής της μικτής διακυβέρνησης. Στο *Securities against Misrule,* στη συνέχεια, η ασυμβατότητα μεταξύ της φωτισμένης δεσποτείας, της συνταγματικής μοναρχίας και των δικαιωμάτων έχει πλέον αναπτυχθεί σε στερεότερες βάσεις[122] ενώ στο *Constitutional Code,* στο μακρόπνοο και μεγαλεπήβολο σχέδιο νομοθέτησης «για τους απα-

119. Το *Fragment on Government or a Comment on Commentaries* δημοσιεύεται ανώνυμα. Βλ. J. H. Burns, H. L. A. Hart (επιμ.), [Jeremy Bentham], *A Comment...*, ό.π., σ. 70.

120. *Αυτόθι*, σ. 21.

121. *Αυτόθι*, σ. 76.

122. «Αν οι υπήκοοι πουν στον ηγεμόνα - αυτό και εκείνο είναι δικαίωμά μας - κάνε ή πες ότι θέλεις - ούτε λίγο ούτε πολύ είναι σαν να λένε δεν είσαι πλέον ηγεμόνας. Αν ο ηγεμόνας κληθεί να πει - έχετε αυτό και εκείνο το δικαίωμα απέναντι μου, ή δεν έχω αυτό ή εκείνο το δικαίωμα απέναντί σας – είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, σαν να λέει δεν είμαι πλέον ηγεμόνας σας». Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, *Works*, viii, σ. 557 στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 57.

νταχού φιλελεύθερους», στο οποίο θα ενταχθεί και ένα σχέδιο συνταγματικού χάρτη για την εσωτερική πολιτική αναμόρφωση των κρατών που επιδίωκαν να απαλλαγούν από τη θρησκευτική δεσποτεία του Ισλάμ, η απόρριψη της *μικτής διακυβέρνησης* και της διάκρισης των εξουσιών στο εσωτερικό της θα είναι ρητή και διακηρυγμένη.[123] Αυτή η πορεία θα αρχίσει στα τέλη του 18ου αιώνα, με τη διαμόρφωση μιας ριζοσπαστικής ρεπουμπλικανικής θεωρίας, και θα κορυφωθεί κατά την πρώτη δεκαετία του 1820, με την κατά συρροή εκδήλωση φιλελεύθερων επαναστάσεων στην Ευρώπη και την Αμερική.

Η αρχή της *μικτής διακυβέρνησης* θα συναντήσει, εν τούτοις, και έναν άλλο αντίπαλο. Λίγο πριν το γύρισμα του αιώνα, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ο σερ Τζέημς Μάκιντος, θα δημοσιεύσει το *Vindicae Gallicae*, ένα επαναστατικό μανιφέστο, έργο αρθρογράφου και μάχιμου υποστηρικτή της εγκαθίδρυσης του ρεπουμπλικανισμού στην Αμερική, στην Αγγλία και τη Γαλλία. Το *Vindicae Gallicae*, ως όργανο της «προπαγάνδας» των ρεπουμπλικανών, θα συνταχθεί για να υποστηρίξει τη Γαλλική Επανάσταση έναντι της κριτικής του Μπέρκ και σε διάστημα λιγότερο των δύο ετών θα εκδοθεί σε δύο χιλιάδες αντίτυπα. Ο Μπερκ, με τη θεωρητική επάρκεια ενός στοχαστή και με τη χρήση της διάχυτης και κοινωνικά διαθέσιμης ρητορείας περί των επικείμενων δεινών μιας γενικευμένης επαναστατικής ανατροπής, δεν περιοριζόταν στην καταδίκη της επανάστασης στη Γαλλία, αλλά προέβαινε και σε μια εκτίμηση των καθολικών επιπτώσεων που θα κληροδοτούσε στην ανθρωπότητα. Διότι το έργο έφερε τον υπότιτλο *And on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event*, κάτι που συνήθως δεν επισημαίνεται στη

123. Όπως θα παρακολουθήσουμε σε σχετικά κεφάλαια στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, η απόρριψη της μικτής διακυβέρνησης και της συνεπαγόμενης διάκρισης των εξουσιών αφορά, μεταξύ άλλων, στη σύλληψη του Μπένθαμ περί μιας πιο «απλοποιημένης» μορφής διοίκησης της πολιτείας και μορφοποιείται ως «απάντηση» στις θέσεις του Μοντεσκιέ, του Ντελόλμ και του Μπλάκστοουν περί της απαράμιλλης μοναδικότητας του αγγλικού πολιτειακού συστήματος («the matchless constitution of England»). Θα επικρίνει και την ιδεατή, κατά τα άλλα, αμερικανική συνταγματική μηχανική, καθώς και εκεί, υπό την αρχή της ισορροπίας και του περιορισμού της εξουσίας από την εξουσία, λειτουργούσε η αρχή της κατανομής, του διαχωρισμού, της διάκρισής τους. Ως προς αυτό θα συστήσει στους Έλληνες την κριτική υιοθέτηση του αμερικανικού υποδείγματος και την απόρριψη του δεύτερου σώματος διοίκησης της αμερικανικής ομοσπονδίας.

βιβλιογραφία.[124] Στόχος του Μπερκ, λοιπόν, δεν υπήρξε μόνο η απαξίωση της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά κυρίως ο στιγματισμός των Βρετανών υποστηρικτών της. Φιλελεύθεροι, Ριζοσπάστες, μεταξύ αυτών πολλοί Ντισέντερς, θα σπεύσουν να αναχαιτίσουν αυτή την επίθεση και να προασπίσουν την ακεραιότητα των επιχειρημάτων τους. Μέσα σε λίγους μήνες, περί τους σαράντα συγγραφείς θα συντάξουν απαντήσεις προς τον Μπερκ. Ωστόσο, το έργο του Μάκιντος, *Vindicae Gallicae: A Defence of the French Revolution and its English Admirers*, ήταν εκείνο που αποκαθιστούσε το κύρος όσων θεωρούσαν ότι τόσο η Γαλλία όσο και η Αγγλία είχε ανάγκη από μια ευρεία πολιτειακή μεταρρύθμιση.

Στο *Vindicae Gallicae*, ο Μπερκ θα βρει έναν περισσότερο «άξιο» αντίπαλο από ότι στο *Rights of Man* του Τόμας Πέιν,[125] δεδομένου ότι το έργο υπήρξε λιγότερο εκλαϊκευτικό και ήταν επενδυμένο με φιλοσοφική τεκμηρίωση, ανταποκρινόταν εν ολίγοις στις απαιτήσεις της ανώτερης αστικής διανόησης. Ο Τόμας Κάμπελ, μέλος της κατοπινής *Ελληνικής Επιτροπής* και ένας εκ των εμπνευστών του σχεδίου μιας εκκοσμικευμένης ανώτατης παιδείας, όπως θα δούμε στα κεφάλαια που ακολουθούν, αποτυπώνει με σαφήνεια την ανάγκη του ριζοσπαστικού και φιλελεύθερου κινήματος να εκπροσωπηθεί από έναν συγγραφέα όπως ο Μάκιντος:

124. Sir James Mackintosh, *Vindiciae Gallicae: Defence of the French Revolution, and its English admirers, against the accusations of the Right Hon. E. Burke; including some strictures on the late production of Mons. de Calonne*, Λονδίνο 1791 · Patrik O'Leary, *Sir James Mackintosh The Whig Cicero*, Αμπερντήν 1989, σ. 8.

125. Παρότι ο Τόμας Πέιν δεν χρειάζεται συστάσεις, ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι από κατώτερος υπάλληλος στην πατρίδα του θα μετατραπεί, μεταβαίνοντας στην Αμερική, σε μεγάλο αρθρογράφο και αδιαμφισβήτητο επαναστάτη. Το 1776 κυκλοφορεί το έργο του *Common Sense*, όπου επικρίνει τους σύγχρονούς του στοχαστές, ενώ, λίγο αργότερα, ως ένας από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές της Γαλλικής Επανάστασης, δημοσιεύει το *The Rights of Man* (1791-2) για να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Μπέρκ. Οι αντιπαραθέσεις που θα ξεκινήσουν με αφορμή τη δημοσίευση των έργων αμφότερων των στοχαστών (ας υπενθυμίσουμε ότι θα περάσει στην ιστορία ως η «διαμάχη Μπερκ - Πέιν») θεωρείται προνομιακό πεδίο για την προσέγγιση και την κατανόηση των αντιπαραθέσεων και των οσμώσεων μεταξύ διαφορετικών συστημάτων σκέψης και της επίδρασής τους στη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης του φθίνοντος 18ου αιώνα, καθώς τα έργα συγκέντρωσαν το αναγνωστικό ενδιαφέρον μεγάλου κοινού και σε διαφορετικές περιοχές ταυτοχρόνως.

> *In the better educated classes of society, there was a general proneness to go with Burke, and it is my sincere opinion, that the proneness would have become universal, if such a mind as Mackintosh's had not presented itself, like a breakwater, to the general springtide of Burkeism* [...] *without disparagement to Paine, in a great and essential view, it must be admitted that, though radically sound in sense, he was deficient in the strategies of philosophy; whilst Mackintosh met Burke perfectly his equal in the tactics of moral science, and in beauty of style and illustration. Hence Mackintosh went, as the apostle of liberalism, among a class – perhaps too influential in society – to whom the manner of Paine was repulsive.*[126]

Ο Μάκιντος θα εξάρει τη νέα ζωτικότητα του Λόγου και της ελευθερίας του Νέου Κόσμου. Η ζωτικότητα αυτή, θα υποστηρίξει, δεν θα μπορούσε να καλλιεργηθεί στην Ευρώπη, όπου το ανθρώπινο πνεύμα έχει συρρικνωθεί από την τεράστια συσσώρευση κληροδοτήσεων της συνήθειας και προκατάληψης αιώνων βαρβαρότητας. Πράγματι, από την Αμερικανική Επανάσταση μέχρι και την ανάσχεση των φιλελεύθερων ιδεωδών της Γαλλικής Επανάστασης, θα αρχίσει να διαμορφώνεται και να διαδίδεται η ιδέα μιας Ευρώπης γερασμένης, παρηκμασμένης, με παραδοσιακούς εγκαθιδρυμένους θεσμούς που την οδηγούσαν σε ιστορική οπισθοδρόμηση. Όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, ούτε λίγο ούτε πολύ όλα τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* προσέβλεπαν στην εξέλιξη των γαλλικών επαναστατικών ιδεωδών, όπως είχαν υιοθετηθεί στο αμερικανικό υπόδειγμα για την αποτίναξη του ζυγού του δεσποτισμού «σε όλον τον κόσμο». Ο Χόμπχαουζ, για την ώρα, θα προτείνει μια συνεργασία μεταξύ της Γαλλίας των εξόριστων Βουρβόνων και της φιλελεύθερης πτέρυγας της Βρετανίας για την «απελευθέρωση του ευρωπαϊκού κόσμου από την απολυταρχία», ενώ ο Μπόουρινγκ θα εκφράσει την ελπίδα η *piedra de la Constitucion* στην Ιβηρική να αποδειχθεί περισσότερο ανθεκτική από το *arbre de la Liberté* στη Γαλλία.[127] Επανερμηνείες επί της οργανωτικής δομής της πολιτείας, αλλά και επαναπροσεγγίσεις

126. Patrik O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 21-22.

127. John Cam Hobhouse, *The substance of some letters written by an Englishman resident at Paris during the late reign of Emperor Napoleon*, τ. 2, σ. 24· [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical recollections...*, ό.π., σ. 101.

των ρεπουμπλικανικών ιδεών που ευαγγελίζονταν οι πρώτοι επαναστάτες, θα αρχίσουν τώρα να εξυφαίνουν την ιδέα μιας ήπιας μεταρρύθμισης. Οι αρχές της δημοκρατικής διακυβέρνησης περνώντας γρήγορα, μέσω του Πρίσλυ, του Πράις και άλλων από τις αμερικανικές πρώην αποικίες στη μητρόπολη, θα εμφανιστούν ραφιναρισμένες και απαλλαγμένες, όπως εθεωρείτο, από την χυδαία επαναστατική ρητορεία του Πέιν και των υποστηρικτών του. Σύμφωνα με την τρέχουσα αντίληψη, η παγκόσμια ασφάλεια και ειρήνη θα διασφαλιζόταν όταν και η Ευρώπη θα οργανωνόταν κατά το πρότυπο των αμερικανικών αποικιών σε ρεπουμπλικανικές ενωμένες πολιτείες. Έτσι, από την αρχή της άμεσης δημοκρατίας του μικρού κράτους θα περάσουμε στη μεγάλης εδαφικής έκτασης αντιπροσωπευτική δημοκρατία, σε ένα υβρίδιο, πιθανώς, όπου το αυτοκρατορικό οικοδόμημα συμφύρεται σε εκείνο μιας συνομοσπονδίας κρατών που θα εγγυάται μια εθνική πολιτική ταυτότητα και θα στηρίζεται στη λαϊκή κυριαρχία.

Η θέση περί της πολιτικής παρακμής της Ευρώπης, ή καλύτερα της δυσεπίτευκτης βελτιωτικής προσαρμογής της στα νέα ρεπουμπλικανικά ριζοσπαστικά προτάγματα, θα ενισχύσει αργότερα το ενδιαφέρον του Μπένθαμ και των οπαδών του στην *Ελληνική Επιτροπή* για τον «μη δυτικό» κόσμο, για τον κόσμο που δεν έχει υποστεί, όπως το αντιλαμβάνονται, τη φθοροποιό επενέργεια της μακραίωνα εμπεδωμένης λειτουργίας των θεσμών της απολυταρχίας και της φωτισμένης δεσποτείας. Είναι χαρακτηριστικό, όπως θα παρακολουθήσουμε στο δεύτερο μέρος της διατριβής, ότι οι μπενθαμιστές δεν εντοπίζουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον Ισλαμικό κόσμο, μια νομοκατεστημένη αριστοκρατία που μορφοποιείται, αναπαράγεται, περιχαρακώνεται και αναγνωρίζεται μέσα από ένα σύνολο νομικών χαρακτηριστικών, όπως συμβαίνει στο δυτικό εξουσιαστικό μόρφωμα, αλλά μια «θρησκευτική αριστοκρατία», απευθείας αναφερόμενη στον Ιερό Νόμο, μια νόθα αριστοκρατία που δεν σύγκειται βάσει ενός πλέγματος νομικών αρχών. Η φιλελεύθερη αστική χειραφέτηση, η εισαγωγή, επομένως, ενός ρεπουμπλικανικού κώδικα αρκούσε, όπως ίσως θεωρούνταν, να υποσκελίσει και να αποσαρκώσει, τελικά, τα στηρίγματα ισχύος αυτής της θρησκευτικής αριστοκρατίας. Προς

το παρόν, πάντως, η Γαλλία των πρώτων χρόνων της Επανάστασης και οι πρώην αγγλοαμερικανικές αποικίες προκαλούσαν τον θαυμασμό όσων διεκδικούσαν πολιτειακές μεταρρυθμίσεις, δεδομένου ότι εκεί, επετεύχθη το αδιανόητο – η ανατροπή της παλαιάς τάξης.

Το *Vindicae Gallicae* θα συνταχθεί στα 1791. Η δυναμική και η απήχησή του, όμως, όπως και εκείνη του πολιτικού του αντιπάλου, του *Reflections on the French Revolution*, θα ξεπεράσει κατά πολύ το χρονικό ανάπτυγμα του 18ου αιώνα. Σε μια από τις πολλές προσφυγές των μεταρρυθμιστών, από το 1820 μέχρι το 1824, για την κατάργηση του *Foreign Enlistment Bill*, της νομοθεσίας που απαγόρευε τη συμμετοχή Βρετανών σε μη βρετανικό πόλεμο, ο Χόμπχαουζ θα απευθυνθεί στη Βουλή των Κοινών ως εξής:

> *Ο κατατρομοκρατημένος κ. Μπερκ τρομοκράτησε το Σώμα θεωρώντας ότι εκατοντάδες Ιακωβίνοι θα συνέρρεαν και θα κατέκλυζαν τις ακτές μας [...]. Ο φόβος, λοιπόν, θα κυβερνά αυτή τη χώρα, τη Βουλή και τον λαό της Αγγλίας; Είναι καιρός πλέον να πάψουμε να μιλάμε για τη Γαλλική Επανάσταση ωσάν αυτό το γεγονός να αρκεί για να μεταβάλει τους νόμους, τα ήθη και την ίδια τη φύση όλων των άλλων εθνών.*[128]

Σύμφωνα με τον Μάκιντος η θεωρία της μικτής διακυβέρνησης, την οποία υπερασπίζεται ο Μπερκ, εδράζεται σε αρχές που έχει επιβάλλει η συνήθεια, η προκατάληψη, τα παραδεδομένα. Στο ίδιο πνεύμα ο Μπένθαμ θα απορρίψει, επίσης, τη θεωρία της *μικτής διακυβέρνησης* και, προϊόντος του χρόνου, θα διαμορφώσει μια διακριτή από τις κατεστημένες θεωρήσεις του κοινωνικού συμβολαίου και των δικαιωμάτων, θεωρία της συνταγματικής ελευθερίας σ' ένα αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό σύστημα.[129] Στη σύλληψή τους, η *μικτή διακυβέρνηση* δεν αποτελεί παρά την αποδοχή και την επισφράγιση της κυριαρχίας της αριστοκρατίας:

---

128. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 2, 12 Ιουλίου 1820, στ. 407-408. Πρβ. ανωτ. σημ. 28.

129. Ανακαλούμε τη διάκριση μεταξύ φιλοσοφικής πολιτικής και πολιτικής ιδεολογίας που επισημαίνει ο Rosen στην προσέγγισή του ενάντια στην κριτική του Halévy για τις θεωρήσεις του Μπένθαμ. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 1-21. Όπως έχει επισημανθεί, όμως, εκείνο που απασχολεί εδώ, δεν είναι η μεθοδολογική και εννοιολογική αξία της διάκρισης αυτής και η αναλυτική της προσφορά. Δεν επιχειρούμε να κατανοήσουμε τον φιλοσοφικό στοχασμό του Μπένθαμ περί ελευθερίας και συνταγματικής δημοκρατίας και τις συστηματικές διακρίσεις του →

Αν υποθέσουμε ότι οι άνθρωποι πρέπει να κυβερνώνται από την αυθεντία, τούτο αποτελεί δυσφήμηση της ανθρώπινης νόησης και καθαγιασμό της νοθείας που εξύμνησε τους Δεσπότες, τους Μουφτήδες, τους Ποντίφικες και τους Σουλτάνους, πάνω στα ερείπια μιας ανθρωπότητας καταδυναστευμένης και παρηκμασμένης.[130]

Ο Μάκιντος, φιλελεύθερος Ουίγος και όχι εκείνο που θα αποκαλούσαμε οπαδός του Μπένθαμ, έχει ήδη αρχίσει να χρησιμοποιεί το λεξιλόγιο της ωφελιμότητας: «Μπορούμε», γράφει, «να μεταφέρουμε στην πολιτική τον ίδιο εγωισμό που κυριαρχεί στις λοιπές ανθρώπινες δράσεις. Μπορούμε να τον καταστήσουμε σεβαστό όχι διότι έτσι ήταν πάντα ή γιατί είναι ιερός, όχι γιατί έχει εγκαθιδρυθεί από τους βαρόνους ή επειδή έχει υιοθετηθεί από τους ιερείς, αλλά επειδή είναι χρήσιμος».[131] Αυτή είναι μια από τις πρωταρχικές «λίγες και απλές αλήθειες της πολιτικής».[132]

Κατά τη Γαλλική Επανάσταση, οι Μπένθαμ και Μάκιντος είχαν ανακηρυχθεί, τιμής ένεκεν, Γάλλοι πολίτες. Μετά την Παλινόρθωση, οι ίδιοι αλλά και άλλοι Άγγλοι οπαδοί του ρεπουμπλικανισμού, διακηρύσσοντας σταθερά την αφοσίωσή τους στις «μεγάλες ιδέες» της Επανάστασης, θα θεωρήσουν την προσφυγή στην επανάσταση «άπελπη ενέργεια». Ο «ελεύθερος κόσμος» τώρα έπρεπε να είναι ευτυχής, ασφαλής, εύρωστος και διαφωτισμένος. Τα κριτήρια του νέου αστικού κοσμικού ανθρωπισμού επέβαλαν μια ανανέωση των φιλελεύθερων ιδεών, οι οποίες εδράζονταν πλέον στις αξίες της ήπιας μεταρρύθμισης, της ειρήνης, της μπενθαμικής *ελευθερίας-ασφάλειας*. Καθώς έγραφε ο Χόμπχαουζ στον Μπάυρον:

από τον φιλελευθερισμό και τον ριζοσπαστισμό του πολιτικού γίγνεσθαι στη Βρετανία του πρώιμου 19ου αιώνα, αλλά την οργάνωση και την κωδικοποιήσή του κατά την «υποκειμενική» του πρόσληψη και υιοθέτηση από τα κοινωνικά υποκείμενα. Στη «συνάντηση», στα ιστορικά συμφραζόμενα των πολιτικών προσεγγίσεων των πολιτευόμενων και των θεωρητικών προσεγγίσεων των διανοητών. Εστιάζουμε δηλαδή στα ιστορικά και κοινωνικά προϊόντα της, μ' όλες τις αντινομίες, τις αντιφάσεις ή τις χαλαρές προσδέσεις στο ίδιο το περιεχόμενο και το νόημα των ιδεών. Αυτή η επιλογή προσέγγισης των «τεκμηρίων» δεν προτάσσει τη θεωρητική επεξεργασία των αρχών, αλλά υποβάλλει την ανάγκη να παραπεμφούν τα «τεκμήρια» στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της παραγωγής τους.

130. Το παράθεμα στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, . σ. 40.

131. *Αυτόθι*, σ. 41.

132. *Αυτόθι*, σ. 40.

Εμείς γνωρίζουμε ότι με τη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση δεν εννοούμε τίποτα περισσότερο από εκείνες τις αρχές που υπερασπίστηκαν οι μεγάλοι άνδρες [...]. Οι αρχές και οι πεποιθήσεις μας στιγματίζονται με τον όρο επανάσταση επειδή επιθυμούμε να χτυπήσουμε στη ρίζα το δέντρο της διαφθοράς; Όχι. Θέλουμε να θεωρούμαστε ως εκείνοι που πασχίζουν να θεραπεύσουν ένα κακό που μας αγγίζει όλους.[133]

Το πρόγραμμα των ριζοσπαστών θα διαμορφωθεί στο Ουέστμινστερ, κατά τις προεκλογικές συναντήσεις του Μίντλσεξ, στα άρθρα των εφημερίδων, στις μπροσούρες των παφλετιών, στον λόγο των πολιτικών, αλλά και στις εννοιολογήσεις και στις επεξεργασίες του Μπένθαμ στην Queen's Square Place. Το πνεύμα που θα επικρατήσει, και όχι μόνο μεταξύ των στοχαστών, είναι εκείνο της ωφελιμότητας, του διαφέροντος. Ο Αλεβί επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι αν παρατηρήσουμε τον λόγο του συρμού ένας Άγγλος χρησιμοποιεί τη λέξη interest εκεί όπου ένας Γάλλος χρησιμοποιεί τη λέξη droit. Χρησιμοποιεί το landed interest για να περιγράψει την τάξη των γαιοκτημόνων ή το financial interest για περιγράψει τη νέα εμπορική-επιχειρηματική τάξη.[134] Η χρήση της «ιδιολέκτου» της ωφελιμότητας, δεν συνεπάγεται ασφαλώς την πλήρη ιδεολογική ταύτιση με τις μπενθαμικές αρχές –οι ίδιοι οι όροι, άλλωστε, χρησιμότητα, ωφελιμότητα, διαφέρον κλπ., δεν υπήρξαν καινοφανείς ούτε αποτέλεσαν τις διανοητικές επινοήσεις του θεμελιωτή της αρχής της μεγαλύτερης ευτυχίας. Η διάχυτη, όμως, χρήση και υιοθέτηση τους φαίνεται ότι θεράπευε μια αργή και σταθερή μεταβολή, μια ιστορική μετατόπιση, η οποία επέφερε και αντίστοιχες μετατοπίσεις και προσαρμογές των φιλοσοφικών, ιδεολογικών και πολιτικών προσεγγίσεων.

Η φιλελεύθερη ιδεολογία και η φιλελεύθερη πολιτική πρακτική στη Βρετανία του φθίνοντος 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα, όπως τουλάχιστον την εμπνεύστηκαν οι μεταρρυθμιστές, ενσωμάτωσε ορισμένες από τις φιλοσοφικές κατηγορίες του μπενθαμικού συστήματος και, κυρίως, την κριτική επί της θεωρίας των δικαιωμάτων, του κοινωνικού

133. Graham Peter W. (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Columbus Οχάιο 1984, σ. 76 · Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 81.
134. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 158-159.

συμβολαίου και της μικτής διακυβέρνησης. Η αρχή της *μεγαλύτερης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό* θα μετατραπεί σε δύναμη κρούσης της βρετανικής αστικής μεταρρύθμισης και σε τούτο φαίνεται ότι θα συμβάλλει καίρια η ανάσχεση της καπιταλιστικής ανέλιξης, η οικονομική δυσπραγία που ακολούθησε την πρώτη μεταναπολεόντεια περίοδο. Αν «η ευτυχία, ήταν η νέα ιδέα της Ευρώπης», κατά τη ρήση του Σαιν Ζυστ, τώρα έπρεπε πλέον να οριστεί το υποκείμενό της. Η ευτυχία τώρα έπρεπε να είναι η μεγαλύτερη δυνατή και να αφορά στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό.

Η εμμονή του Μπένθαμ «να καλύψει την ανθρωπότητα με αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες», η προβληματική του Ρικάρντο ως προς την καθιέρωση των μηχανών στην πρώιμη βιομηχανία της εποχής, η αφοσίωση του Μιλ στα μεσαία στρώματα, όπως και η προσήλωση των ίδιων και των ριζοσπαστών και φιλελεύθερων Ουίγων της *Ελληνικής Επιτροπής*, τόσο στους πρακτικούς στόχους – στη μεταρρύθμιση της νομοθεσίας – όσο και στα δημοκρατικά σκιρτήματα των φιλελεύθερων υπό σύσταση πολιτειών, θα τους φέρει κοντά στην ευρεία βάση μιας ανερχόμενης αστικής τάξης, η οποία θα ταλανίζεται επί μακρόν ανάμεσα στον ουιγγισμό και τον ριζοσπαστισμό και θα θεωρήσει αυτονόητη την υποστήριξη των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, ακόμα και υπό καθεστώς αβασίλευτης δημοκρατίας.[135]

Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, αυτή η εμπρηστική επινόηση του Διαφωτισμού που έρχεται να διασαλεύσει την αιώνια τάξη στην οποία βασιζόταν η κοινωνική σταθερότητα, δεν θα αγγίξει, όπως προαναφέραμε, τη σχολή των Βρετανών στοχαστών, πολιτικών και δημοσιολόγων που συνδέθηκαν με τον Μπένθαμ. Σύμφωνα με τις μπερκιανές θεωρίες και τις επεξεργασίες του Μπλάκστοουν, στις οποίες θα απαντήσουν Μάκιντος και Μπένθαμ αντιστοίχως, οι ρεπουμπλικανικές ιδέες συνέτειναν σταθερά στην καταστρατήγηση του κοινωνικού συμβο-

135. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων...*, ό.π., σ. 339. Βλ. την προσέγγιση του συγγραφέα για την ανάπτυξη της βρετανικής αστικής τάξης στο E. J. Hobsbawm, *Labouring men Studies in the history of labour*, Λονδίνο 1964.

λαίου, στην ανατροπή της τέλειας ισορροπίας μεταξύ των εξουσιών. Ο Μάκιντος θα εντοπίσει στη θεωρία του συμβολαίου και της *μικτής διακυβέρνησης* την οπισθοδρόμηση της Ευρώπης, ενώ ο Μπένθαμ θα την εντάξει στην κριτική του των fictions.[136]

Στην κριτική του προς τον Μπλάκστοουν ο Μπένθαμ θα ζητήσει να του υποδείξουν πότε, ποια στιγμή στην ιστορία του ανθρώπου συντάχθηκε αυτό το σπουδαίο συμβόλαιο. Όταν ο Μπλάκστοουν αντιτείνει ότι δεν πρόκειται για ένα ιστορικό γεγονός αλλά για μια κοινή θεωρία προορισμένη να αποδώσει την ανθρώπινη κατάσταση, δηλαδή για μια διανοητική αφαίρεση, για μια επινόηση ή σύλληψη, ο Μπένθαμ καταλήγει:

> *Η εποχή της fiction έχει οριστικά παρέλθει.* [...] *Σε ό,τι αφορά την πολιτική κριτική, η παγκόσμια διάχυση της γνώσης έφερε όλους τους ανθρώπους στο ίδιο επίπεδο και δεν υπάρχει άνθρωπος ανώτερος από τους ομοίους του ώστε να μπορεί να αναλάβει την επικίνδυνη πρωτοβουλία να τους εξαπατήσει για το καλό τους.*[137]

Σύμφωνα με τον Μπένθαμ, επικαλούμενοι τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, προστρέχουμε σε μια fiction για να ερμηνεύσουμε μια fiction.

Εάν κάποιος ερωτηθεί γιατί οφείλει να δεσμεύεται και να υπακούει σε μία ανώτερη αρχή, θα απαντήσει ότι υπακούει επειδή η κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει διαφορετικά. Ο θεωρητικός του κοινωνικού συμβολαίου θα απαντήσει ότι υπακούει διότι οφείλει να τηρεί τον λόγο του, τη δέσμευσή του, δεδομένου ότι το κοινωνικό συμβόλαιο συνιστά την ανώτερη κοινωνική δέσμευση. Η κριτική που έχει επιχειρήσει να καταστρώσει ο Μπένθαμ ενάντια σε fictitious entities, όπως αποκαλεί τη «δέσμευση», το «καθήκον», το «δικαίωμα», τον οδηγεί στην απαξίωση ή τουλάχιστον στη δυσπιστία απέναντι σε τέτοιου τύπου διακηρύξεις. Η ηθικότητα του καθήκοντος θα εξαλειφθεί, προκειμένου να υπαχθεί με ολοκληρωτικό και αυστηρό τρόπο στον ορθολογικό και διαυγή υπολογισμό του διαφέροντος. Κατά τον Μπένθαμ, το κοινωνικό συμβόλαιο, παρεμ-

136. L. J. Hume, "The political functions of Bentham's theory of Fictions", *The Bentham Newsletter*, iii (1979) 18-27.

137. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 168.

βαλλόμενο ανάμεσα στην έννοια της ευτυχίας και στην έννοια της υπακοής στην πολιτική εξουσία, μένει χωρίς λογικά θεμέλια. Αντιθέτως,

> *η αρχή της χρησιμότητας είναι η μόνη ικανή να οδηγήσει στη μοναδική λογική, στον μοναδικό λόγο, που δεν εξαρτάται από κανέναν ανώτερο λόγο, αλλά αποτελεί η ίδια τον μόνο και ανώτερο λόγο για την επίλυση όλων των πρακτικών ζητημάτων.*[138]

Το «Προσωρινόν Πολίτευμα» της Ελλάδος και ο «Συνταγματικός Κώδικας» του Τζ. Μπένθαμ

Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ συμβολαίου είχε συστήσει ένα σταθερό πλαίσιο προσφυγής, τεκμηρίωσης και διακοίνωσης της διεκδίκησης του «δικαίου» του ελληνικού Αγώνα και της νομιμοποίησής του, της αποσύνδεσης από την επαναστατική ανατρεπτική ρητορεία. «Ανάμεσα στους Τούρκους και τους Έλληνες δεν είχε συναφθεί ποτέ ένα κοινωνικό συμβόλαιο»,[139] θα ισχυριστούν Έλληνες και Ευρωπαίοι υποστηρικτές τους, στηρίζοντας σ' αυτή τη θεωρία την κατάλυση του νομιμοποιητικού στερεώματος της οθωμανικής εξουσίας επί των ελληνικών πληθυσμών. Με την καταφυγή στη διαδεδομένη αυτή θεωρία, οι Έλληνες θεωρούνται καταπιεσμένοι, διότι ουδέποτε εισήλθαν εθελούσια και ως ισότιμοι εταίροι στη σύναψη ενός κοινωνικού συμβολαίου με τους Οθωμανούς. Στον Μπένθαμ και τους ομοϊδεάτες του στην *Ελληνική Επιτροπή*, όμως, δεν θα συναντήσουμε παρόμοιες αναφορές. Το κοινωνικό συμβόλαιο έχει απολέσει το πρότερο αδιαμφισβήτητο κύρος του σ' αυτούς τους κύκλους. Όπως θα υποστηρίξει ο Μπένθαμ και όσοι είχαν δεχτεί την επιρροή του, το *διαφέρον του μεγαλύτερου αριθμού* και η *ελευθερία–ασφάλειά* του είναι οι αρχές που προσδιορίζουν την ανάγκη συσσωμάτωσης μιας ομάδας στην ανώτερη μορφή της συγκρότησής της,

138. Αυτόθι, σ. 170.

139. Ο Ι. Ρίζος Νερουλός θεωρείται ως ο πρώτος που αναφέρεται στον όρο Διαφωτισμός στα νεότερα ελληνικά γράμματα. Το απόσπασμα χρησιμοποιείται εδώ ενδεικτικά, καθώς οι αναφορές Ελλήνων λογίων στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου είναι χαρακτηριστικά κοινότοπες αναλόγως προς εκείνες των Ευρωπαίων υποστηρικτών τους.

σωμάτωσης μιας ομάδας στην ανώτερη μορφή της συγκρότησής της, στη σύσταση πολιτείας.

Σύμφωνα με τις υποδείξεις του Μπένθαμ, οι «Έλληνες Νομοθέτες» θα έπρεπε να μεριμνήσουν κατά την διαδικασία σύνταξης του Συντάγματος με τρόπο ώστε να μην απειλείται η ασφάλεια της νεοπαγούς πολιτείας. Πρώτος κανόνας ήταν, λοιπόν, να αποδοθεί η κυριαρχία σε εκείνους «στο διαφέρον των οποίων ανήκει η μεγιστοποίηση της ευτυχίας», στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό δηλαδή, ενώ δεύτερος κανόνας υπήρξε η «μεγιστοποίηση της ευθύνης» των κατόχων της εξουσίας έναντι των φορέων της κυριαρχίας. Σύμφωνα με τους μεταρρυθμιστές, το Οθωμανικό καθεστώς, ως καθεστώς με έναν και μοναδικό αυθέντη που δεν είναι υπόλογος παρά μόνο στον Θεό, είναι ασφαλώς τυραννικό. Είναι δεσποτικό εφόσον δεν διαθέτει κεντρική, αντιπροσωπευτική και απρόσωπη διοίκηση, εφόσον δεν επιτρέπει τη δημοσιότητα των πολιτικών λειτουργιών, εφόσον, πρωτίστως, δεν διαθέτει γραπτό νομοθετικό κώδικα, αλλά ιερό νόμο.

Ο δεσποτισμός, δηλαδή, της οθωμανικής εξουσίας έγκειται στην παραδοσιοκρατία και τη θρησκευτική μισαλλοδοξία και όχι στην απουσία της «σύμβασης» μεταξύ ανταγωνιστών – κατά την προσφιλή εμπορική ορολογία της εποχής, του συμβολαίου. Φαίνεται ότι η θεωρία του συμβολαίου κρίνεται ανεπαρκής, καθώς απονομιμοποιεί μεν την οθωμανική δεσποτική εξουσία, αλλά μπορεί κάλλιστα να νομιμοποιήσει μια άλλη δυτική δεσποτική εξουσία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη την έκταση του σχολιασμού του πρώτου Ελληνικού Συντάγματος, ο Μπένθαμ θα τονίζει ότι εάν δεν προβλεφθεί η *ελευθερία-ασφάλεια* του μεγαλύτερου αριθμού, οι Έλληνες μπορεί να αντικαταστήσουν τους «τωρινούς τους δεσπότες με άλλους». Ας σημειώσουμε, εδώ ότι η ρεπουμπλικανική λειτουργία της αρχής της ωφελιμότητας στην «καθαρή» της μορφή, της ωφελιμότητας όπως την επεξεργάζεται ο Μπένθαμ, δεν δίδει έμφαση στις διαφορές χριστιανικού (δυτικού) και μουσουλμανικού (ανατολικού) δεσποτισμού αλλά, πρωτίστως, σε εκείνες μεταξύ του ευρωπαϊκού δεσποτισμού και του αμερικανικού ρεπουμπλικανισμού.

Η κατάργηση ενός καθεστώτος όπως το οθωμανικό θεωρείται αυτονόητη και επιβεβλημένη. Τί επρόκειτο, όμως, να γίνει με τους πληθυσμούς, με τον «μεγαλύτερο αριθμό και την ευτυχία του», μετά την κατάργηση του τυραννικού αυτού καθεστώτος; Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεταρρυθμιστές, ο Μπένθαμ ειδικότερα, προσδοκούν από την Ελληνική Επανάσταση την εγκαθίδρυση και διασφάλιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, η επιτυχία της οποίας θα μπορούσε να αφυπνίσει και να υποθάλψει την καλλιέργεια και εμπέδωση των νέων θεσμών σε όλη την περιοχή της νότιας Μεσογείου. Η ελληνική περίπτωση, μάλιστα, κρινόταν ως διακριτή από τις συγγενείς της στην Ιβηρική, λόγω της απουσίας μιας νομοκατεστημένης απολυταρχίας, μιας εγκαθιδρυμένης συσσωματωμένης και κατοχυρωμένης εκ του νόμου αριστοκρατικής γαιοκτητικής τάξης, που θα μπορούσε να απειλήσει τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς της νεαρής πολιτείας.[140]

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, επανερχόμενοι στα προηγούμενα, ότι η επιφυλακτικότητα ή και η ανυποληψία της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου στον κύκλο των μεταρρυθμιστών εκπορεύεται και συνδέεται με τις προσδοκίες που θα γεννήσει η δυναμική των «μεσαίων τάξεων», δυνητικά, του «μεγαλύτερου αριθμού».[141] Ασφαλώς, πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση μεταξύ μεσαίας τάξης και «μεγαλύτερου αριθμού» είναι επιβεβλημένη, όταν αναφερόμαστε στη σχολή των Βρετανών μεταρρυθμιστών και αντανακλά την υφέρπουσα, ήδη από την εποχή εκείνη, διαμάχη μιας ανερχόμενης ισχυρής αστικής τάξης με μια περισσότερο λαϊκών-δημοκρατικών προσλήψεων κοινωνική ομάδα, που έρχεται στο προσκήνιο. Σύμφωνα, ωστόσο, με τις ιδεολογικές επιταγές της μεταρρυθμιστικής κί-

140. «You will see in my Letters to Toreno the dread I am under of seeing your Government converted into a tyranny worse than the preceeding one, because, more permanent, by a coalition betwist the Monarchy and Official Aristocracy», έγραφε ο Μπένθαμ στο Τορίμπιο Νιουνές. Βλ. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 29. Ενώ θα απευθυνθεί ως εξής στην ελληνική Διοίκηση: «You have no Aristocratical cast of men to deal by you as the Helots were dealt with by the Spartans [...] as in Spain, Portugal and England». Βλ. "Jeremy Bentham to Greek Legislators" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 196.

141. Για τη διάκριση του Μπένθαμ μεταξύ πλούσιων και φτωχών στρωμάτων και για τις «μεσαίες τάξεις» ή «χρήσιμα τάξεις» βλ. ανωτ. σημ. 112 και J. Lively, J. Rees (επιμ.), *Utilitarian logic and politics*, Οξφόρδη 1978, σ. 51-52, 92-93.

νησης, «ο πλούτος των εθνών» θα προέλθει από τη μεσαία τάξη, στην οποία δυνητικά αντιπροσωπεύεται και η αρχή του «μεγαλύτερου αριθμού». Το κοινωνικό συμβόλαιο, το θριαμβευτικό αποκύημα της φωτισμένης δεσποτείας του δεκάτου ογδόου αιώνα, φαίνεται ότι αφορά στην «διάταξη» της εξουσίας –σε μια νέα, ασφαλώς, ιεραρχία σε σχέση με εκείνη του μεσαιωνικού φεουδαλισμού– που προστάτευε τα ανώτερα στρώματα. Η μεσαία τάξη, όμως, ο νέος πρωταγωνιστής της ιστορίας δεν μπορούσε να έχει λόγο στη σύναψη ενός τέτοιου συμβολαίου.[142]

Κεντρική θέση στο μπενθαμικό σύστημα σκέψης αποκτά η έννοια του *διαφέροντος*, «εκείνου που ο καθένας θεωρεί απαραίτητο για την ευτυχία του», κατά τη ρήση του Ελβέτιου. Εφόσον, επομένως, η μέγιστη ευτυχία του μέγιστου αριθμού υπήρξε ο στόχος της κοινωνίας και της μελλοντικής πολιτείας, τί επρόκειτο να συμβεί στην υπό σύσταση ελληνική πολιτεία με τους μη χριστιανικούς πληθυσμούς;

Πώς θα διασφαλιζόταν η ευτυχία των χριστιανικών πληθυσμών όταν δεν διασφαλιζόταν η ευτυχία των μουσουλμάνων, των εβραίων και των λοιπών πληθυσμών μετά την κατάργηση του δεσποτισμού της υφιστάμενης οθωμανικής εξουσίας; «Το να εκτελεστούν όλοι», γράφει ο Μπένθαμ στην ελληνική Διοίκηση, «είναι οπωσδήποτε εκτός συζήτησης. Το να εκδιωχθούν δια της βίας, επίσης».[143] Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, τον ίδιο σκεπτικισμό με ανάλογη, μάλιστα, διατύπωση θα εκφράσει και ο Κοραής, ο οποίος επανειλημμένα θα καλέσει τους συμπατριώτες του να συμβουλευτούν τον Μπένθαμ.[144] Η διατύπωση αυτή, με την πένα δύο μεγάλων στοχα-

142. Η αριστοκρατία και η κληρονομικότητά της προσδιόριζαν τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου. Βλέπε όσα έγραφε ο Μπένθαμ στους Έλληνες περί της υιοθέτησης του κοινωνικού συμβολαίου στη χώρα του κατά την επανάσταση του 1688. Βλ. κατ. κεφ. 11.

143. "Observations by an Englishman on a passage in Raffenel's 'Histoire des evenemens de la Grece'" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 254.

144. Βλ. Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Προλεγόμενα εις τα Αριστοτέλους Πολιτικά» τ. Α[1], Αθήνα [1964]. Για μια προσέγγιση των διανοητικών σχέσεων Κοραή - Μπένθαμ βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο Κοραής μελετητής του Μπένθαμ», Έρευνα στη Βιβλιοθήκη της Χίου, *Μνήμων*, Αθήνα 1985, σ. 307-318· P. Kitromilides, "Jeremy Bentham and Adamantios Korais" στο P. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of South Eastern Europe*, Aldershot 1994, σ. 1-17.

στών της εποχής, υπενθυμίζει με προκλητικό τρόπο κοινούς τους τόπους. Η δυναμική της διαμόρφωσης νέων πολιτικών οντοτήτων όπως, μεταξύ άλλων, της ελληνικής σε μια από τις πολυσχιδείς κορυφώσεις της, θα προκρίνει την εισαγωγή του Civil Code ως την κατ' εξοχήν λειτουργική μεταγραφή από το δεσποτικό στο ρεπουμπλικανικό σύστημα.[145] Εφόσον στη νεοτερική Πολιτεία η θρησκεία υπάγεται στην πλήρη δικαιοδοσία της ιδιωτικότητας της ατομικής ζωής, η πρωταρχική αυτή διάκριση ή αρχαϊκή διχοτόμηση θα διασκελιζόταν, ίσως, από την αστική πολιτική χειραφέτηση. Οι αμιγείς «αιματικές» και θρησκευτικές εδαφικές συσσωματώσεις που διαμορφώθηκαν στο πρώτο μισό του 19ο αιώνα, φαίνεται ότι είχαν μακρινή σχέση με εκείνο που οραματίστηκαν οι Βρετανοί μεταρρυθμιστές των πολιτειακών συστημάτων του «κατοικημένου κόσμου». Εκείνο που σταθερά έστεκε ως προοπτική για την ανθρωπότητα ήταν η ελευθερία των λαών –η Τρίτη τάξη της επανάστασης σε διάφορες ασύστατες εκδοχές και μεθερμηνείες– η αυτοδιάθεση των εθνών, η αυτοκυβέρνηση, η μεγαλύτερη δυνατή διεύρυνση του εκλογικού σώματος και του ελέγχου του στις πολιτικές λειτουργίες και τους μηχανισμούς της πολιτείας.

Η έννοια *ελευθερία-ασφάλεια*, εν τούτοις, ενείχε και μια άλλη διάσταση. Ο αποκλεισμός των μη χριστιανικών πληθυσμών εξέθετε την οιονεί πολιτεία στον κίνδυνο μιας αντεπανάστασης, καθιστούσε τους προσδιορισμένους ως προς το θρήσκευμα διακριτούς πληθυσμούς αντίπαλους, εχθρικούς, ενώ ταυτόχρονα τους εγκατέλειπε στην επισφάλεια του υφιστάμενου δεσποτικού καθεστώτος. Αντιθέτως, η συμμετοχή όλων των κοινοτήτων στη συνδιαμόρφωση της γενικής βούλησης στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, τούς καθιστούσε ενεργητικούς συμμάχους. Είναι σύμφωνο προς το διαφέρον αυτών των πληθυσμών, προς την εγγενή τάση για μεγιστοποίηση της ωφέλειας, θα υποστηρίξει ο Μπένθαμ, να στηρίξουν το εγχείρημα των Ελλήνων για πολιτική χειραφέτηση,

145. «Αν υποκαταστήσεις το Κοράνι με έναν code civil θα πρέπει να δυτικοποιήσεις ολόκληρη τη δομή της [οθωμανικής] κοινωνίας». Κ. Μαρξ, «Κήρυξη πολέμου. Για την ιστορία του ανατολικού ζητήματος», *Daily Tribune*, Νέα Υόρκη, 15.4.1854, στο Π. Κονδύλης (επιμ.), Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Αθήνα 1985, 333.

διότι, η πλήρης αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων, θα διασφαλίσει την κοινή τους βούληση στην κυριαρχία της πολιτείας.[146] Η καθολική ψήφος συνιστούσε, ίσως, βέλτιστο εχέγγυο ασφάλειας. Την ίδια αρχή της *ελευθερίας-ασφάλειας* θα επιστρατεύσει ο Μπένθαμ όταν θα επιχειρήσει να πείσει τους επαναστάτες της Ιβηρικής όχι μόνο να εγκαταλείψουν τις κτήσεις τους στη νότια Αμερική, αλλά και να στηρίξουν τις προοπτικές της πολιτικής τους χειραφέτησης.[147] Αναλόγως προς την ελληνική περίπτωση όπου «αρχικά κατ' ανάγκη εχθροί θα γίνονταν στη συνέχεια ενεργοί φίλοι»,[148] Ισπανοί, Πορτογάλοι και νοτιοαμερικανοί μπορούσαν, δεδομένων και των κοινών ιστορικών, πολιτισμικών, γλωσσικών συνδέσεων και αναφορών, να συνάψουν σχέσεις οικονομικής συνεργασίας και πολιτικής συμμαχίας έναντι της επιθετικής διάθεσης της Ιεράς Συμμαχίας, της «αρπακτικότητας και της τυραννίας των ευρωπαίων χριστιανών».[149] Και η Αγγλία έπρεπε να εγκαταλείψει τις αποικίες της (όχι όλες, όμως, ή έστω όχι με ανάλογο ενθουσιασμό με εκείνον που όφειλαν να επιδείξουν άλλες κτήτορες χώρες), διότι οι μόνοι που είχαν διαφέρον στη διατήρησή τους ήταν οι «λίγοι εξουσιαστές». Αντιθέτως, η μεγάλη μάζα

146. "Constitutional Code: Matter occasioned by Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 254-255 και 259-264. F. Rosen, J. H. Burns (επιμ.), *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983, σ. xvi-xxxi.

147. Η μπενθαμική θέση περί των αποικιών θεωρείται αναλόγως προς τη θέση του περί ελευθερίας μία από τις πλέον προβληματικές διαστάσεις του συστήματός του στην πολιτική θεωρία. Έτσι, σύμφωνα με πολλούς μελετητές της θεωρίας του, ο Μπένθαμ εμφανίζεται ως αντιαποικιοκράτης, ως αντιιμπεριαλιστής. Βλ. σχετικά Charles Milner Atkinson, *Jeremy Bentham: His Life and Work*, Λονδίνο 1970, σ. 106-108, 171 · David Baumgardt, *Bentham and the ethics of today*, Πρίνστον 1952, σ. 159 · W. Stark, *Introduction...*, ό.π., τ. I, σ. 36-97. Σε μια προσπάθεια ανασύστασης αυτής της καθιερωμένης πρόσληψης της μπενθαμικής θεώρησης, άλλες μελέτες θα προβούν σε διακρίσεις μεταξύ μιας «περιόδου αντιιμπεριαλιστικής», κατά την οποία ο Μπένθαμ θα συντάξει το "Emancipate your Colonies!", μιας «περιόδου πατερναλιστικής», όπου θα επιχειρήσει να στηρίξει την προοπτική σύστασης αποικιών για άπορους και αναλόγως για εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου στην Αυστραλία και τη νέα Ουαλία και μιας περιόδου «επιστροφής στον αντιιμπεριαλισμό», κατά την οποία ο Μπένθαμ θα συντάξει το "Rid Yourselves of Ultramaria" και θα συστήσει σε Ισπανούς και Πορτογάλους την ενεργητική συνεισφορά τους στην αστική πολιτική χειραφέτηση των επαναστατημένων αποικιών τους. Βλ. Charles Bahmueller, *The National Charity Company...*, ό.π., σ. 154-157 · Donald Winch, *Classical Political Economy and Colonies*, Λονδίνο 1965, σ. 25-39.

148. "Constitutional Code: Matter occasioned by Greece", *ό.π.*, σ. 263.

149. [Jeremy Bentham], *Colonies, commerce and constitutional law: Rid Yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, Ph. Schofield (επιμ.), Οξφόρδη 1995, σ. 114.

των εξουσιαζομένων, τόσο στη μητρόπολη όσο και στις κτήσεις της, υπέφερε από το βάρος της φορολόγησης για τη διατήρηση στρατευμάτων και αξιωματούχων, αρμοστών, αναπληρωτών αρμοστών και στρατηγών, ενός μηχανισμού δηλαδή που διαιώνιζε τη διαφθορά και εγκαθίδρυε πατρωνίες που εκμεταλλεύονταν τον πλούτο των εθνών: «Πώς τα καταφέρνουμε εμείς στην Αγγλία;», έγραφε ο Μπένθαμ στους Ισπανούς. «Τα καταφέρνουμε, αλήθεια; Θα απαιτούνταν τόμοι επί τόμων για να δοθεί μια σχετική, έστω, ερμηνεία [...] Σε γενικές γραμμές, λίγες λέξεις αρκούν», συνέχιζε, απαντώντας το υποθετικό του ερώτημα ως εξής:

> *Uncertainty, inconsistency, complication, delay, vexation and expence, all factitious and enormous – denial of justice, oppression, extortion, corruptive influence, despotism. Enquire to East, West, South: to the North not, because no dependencies have we there. Enquire in Hindostan, in the West Indies, in South Africa, in Canada, in New Holland, in Mauritius, in Saint Helena, in the Seven Islands, over which, on pretence of protection, our rulers have extended their iron yet rotten sceptre.*[150]

Δεν υπήρχαν, λοιπόν, εξαρτημένες χώρες από τη Βόρεια Αφρική ή την Ελλάδα. Η *ελευθερία-ασφάλεια* των πληθυσμών των περιοχών αυτών υπήρξε ευθέως ανάλογη της πλήρους πολιτικής τους συμμετοχής, της πολιτογράφησής τους, ενώ απειλούνταν από τον δεσποτισμό εξουσιών που τώρα επιχειρούσαν να αποτινάξουν και από τον αντίστοιχο δεσποτισμό των «Ευρωπαίων χριστιανών». Οι πληθυσμοί της βορειοαφρικανικής ακτής, ειδικότερα, τελούσαν μονίμως υπό την επισφάλεια των όρων διαδοχής των πασάδων. Ο Μπένθαμ θα σχεδιάσει σε συνεργασία με τους επίδοξους απελευθερωτές των βορειοαφρικανικών χωρών έναν καταστατικό χάρτη συντάγματος ώστε να χρησιμοποιηθεί κατά περίσταση. Μία πιθανότητα ήταν να αποδέχονταν τις αρχές του τοπικοί πασάδες, με αντίτιμο την ασφάλεια των ιδίων, των οικογενειών και του λαού τους. Στην περίπτωση μιας ήπιας μεταρρύθμισης, ο καταστατικός χάρτης θα μπορούσε να αποτελέσει ένα εργαλείο για την προσαρμογή του δεσποτισμού στις αρχές της συνταγματικής μοναρχίας. Τέλος, στις

150. *Αυτόθι*, σ. 223.

περιπτώσεις των επαναστατικών εξεγέρσεων, ο καταστατικός χάρτης θα αποτελούσε οδηγό για την εγκαθίδρυση μιας αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας κατά το αμερικανικό πρότυπο. Σ' αυτή την τελευταία προοπτική, όπως θα παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα στο τρίτο κεφάλαιο, η επανάσταση στην Τρίπολη, από όπου θα ξεκινούσε η εκστρατεία απελευθέρωσης όλης της Βόρειας Αφρικής, θα μπορούσε να συνδεθεί με τις επιχειρήσεις στην Ελλάδα.

Γιατί, όμως, η μοναρχία θα ταυτιστεί με τη δεσποτική εξουσία η οποία, επιπλέον, δεν μπορεί να υπηρετήσει την *ελευθερία-ασφάλεια* των υπηκόων της; Διότι στο μοναρχικό καθεστώς δεν μπορεί να πραγματωθεί καμία ταυτοποίηση διαφερόντων, υποστηρίζει ο Μπένθαμ. Εφόσον ο μονάρχης είναι η μοναδική κεφαλή του κράτους, θεμελιώδης και απώτατος στόχος της λειτουργίας της διοίκησης είναι η μεγιστοποίηση της δικής του ευτυχίας. Στο κώδικα που ετοίμαζε για την ελληνική περίπτωση ο Μπένθαμ έγραφε:

> *In every Monarchy all the rest of the people are made victims to, and the sport of, the will of the very worst man among them – of a man who in every intelligible sense of the word worst is rendered so by the mere circumstance of being situated where he is.*[151]

Η μόνη κοινότητα συμφερόντων που θα μπορούσε θεωρητικά να εγκαθιδρυθεί ανάμεσα στον μονάρχη και τους υπηκόους του είναι εκείνη που συνδέει τον αφέντη με τα οικόσιτα ζώα του:

> *A community of interest (it may be said) has place between a Monarch and his subjects: and this community of interest will suffice for securing them against ill treatment at his hands: nay: for securing to them the best treatment in his power. True. There is a community of interest between a Post – Master and his Post – horses: but this community of interest suffices not to save them from an untimely death at the end of a life of torment. The interest which a Monarch has in*

151. "Observations", *ό.π.*, σ. 253. Βλέπε και "Constitutional Code: matter occasioned by Greece", *ό.π.*, σ. 276: «The end pursued by every individual being his own greatest happiness, the end pursued by *all* will be the greatest happiness of *all*: the end exclusively pursued by the *few*, the ditto of those *few*: the end pursued exclusively by the one, the ditto of that *one*. But the happiness of the *few* can not be maximized but the ditto of the rest must be minimized: still less that of the *one*».

common with his subjects is not sufficient to render him in general so well disposed towards his subjects as a Post-Master is to his Post-horses. By the horses nothing is usually done by which irritation and hatred towards them are produced in the breast of the Master. By the subjects much is constantly done by which hatred and continually renewed irritation is produced in the breast of the Monarch.[152]

Για τον Μπένθαμ, στην περίπτωση της συνταγματικής μοναρχίας, τελικός και μόνος όρος νομιμότητας είναι η διασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας όχι ενός και μόνο ατόμου, του δεσπότη, αλλά και της αριστοκρατίας, των «υπο-δεσποτών». Η συνταγματική μοναρχία δεν στοχεύει, δηλαδή, παρά στη διάχυση της μεγαλύτερης ευτυχίας του μονάρχη στην κυβερνώσα αριστοκρατία, την ιεροσύνη και τους θεσμούς που την υπηρετούν και την προφυλάσσουν. Τα τρία αυτά σώματα είναι τελικά ξένα προς το υπόλοιπο ενιαίο κοινωνικό σώμα. Σύμφωνα με όσα έγραφε ο Μπένθαμ προς τους Έλληνες, παραθέτοντας εκτεταμένα κεφάλαια της αγγλικής ιστορίας, η συνταγματική μοναρχία υπηρετούσε την Αριστοκρατία, στον βαθμό που περιόριζε και μετρίαζε υπέρ αυτής την αυθαίρετη εξουσία του μονάρχη.

Μόνο στο σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας το συνταγματικό δίκαιο στοχεύει στη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού. Μόνο η απόδοση της κυριαρχίας στον μεγαλύτερο αριθμό οδηγεί στην επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας του. Ωστόσο,

In every political state the whole body of public functionaries constituting the supreme operative, require to be considered in the character of corruptors and corruptees: at the best, they are at all times exposed to the temptation of being so, and in a greater or less degree are sure to be made to yield to that temptation. In a republic the sinister effect of that temptation is capable of being confined within bounds -within such bounds as will exclude all practical evil.[153]

152. Πρβ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 125: «Καλό για τον λύκο είναι τα πρόβατα να είναι πολλά και σιτευτά».

153. "Constitutional Code: Matter occasioned by Greece", *ό.π.*, σ. 263 · E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 305.

Ο ρεπουμπλικανισμός, κατά συνέπεια, δεν είναι πανάκεια ούτε καταλήγει σε απόλυτη ταύτιση διαφερόντων. Περιορίζει, όμως, δραστικά τη δυνατότητα σφετερισμού και διαφθοράς από την πλευρά των κυβερνώντων. Έτσι, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία που εγκαθίδρυε το Ελληνικό Σύνταγμα έπρεπε να ξεπεράσει τη σκόπελο των, κατά Μπένθαμ, «πειρασμών». Όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, η *ελευθερία-ασφάλεια* θα αναλυθεί στα επιμέρους συστατικά της, στις *securities for appropriate aptitude*, δια των οποίων διασφαλιζόταν ότι η δομή της πολιτείας όφειλε να κατατείνει ταυτόχρονα στη «μεγιστοποίηση της ευθύνης» και στην «ελαχιστοποίηση της δαπάνης» που απαιτεί η ικανοποίησή της.

Η *ελευθερία-ασφάλεια* των πολιτών απειλείται, όμως, και από την εδραιωμένη επίσημη εκκλησία. Και τούτο διότι θέτει στο κέντρο της κοινωνίας επίπλαστες αντιπάθειες και διαφορές ανάμεσα σε ανθρώπους που θρησκεύονται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο ή ανάμεσα σε θρησκευόμενους και μη θρησκευόμενους. Στον σχολιασμό του Οργανικού Νόμου της Επιδαύρου, ο Μπένθαμ θα συστήσει επίμονα στους Έλληνες Νομοθέτες:

> [...] *as for the body, so for the soul, to those who think they have need of a physician you will leave the care of choosing one for themselves.*[154]

Σύμφωνα με τον Μπένθαμ, η διαμόρφωση και συντήρηση από το δημόσιο ταμείο μιας ομάδας ανθρώπων, του επίσημου κλήρου εν προκειμένω, συγκροτεί αυτή την ομάδα ως διακριτή και «εξ ορισμού αντιτιθέμενη στα διαφέροντα του μεγαλύτερου αριθμού».[155] Η ομάδα αυτή, κατά τη θεολογική θεώρηση, μεσολαβεί ανάμεσα στον Θεό τον άνθρωπο και είναι ικανή να μεθερμηνεύει τις θεϊκές παρεμβάσεις στα ανθρώπινα πράγματα. Αφ' ης στιγμής τούτο θεωρείται δεδομένο, θεωρείται εξίσου εύλογη και η σύμπλευση των εκπροσώπων του Θεού με τους εκπροσώπους του Κράτους, του κλήρου με τον μονάρχη και την αριστοκρατία.

154. "Jeremy Bentham to Greek Legislators", *ό.π.*, σ. 196.
155. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 177.

> [Αριστοκρατία και Εκκλησία είναι δύο σώματα] *που έχουν εξ ορισμού διαφορετικά διαφέροντα από εκείνα του συνολικού κοινωνικού σώματος και όλα τα επιζήμια διαφέροντα έχουν μια φυσική τάση να συμμαχούν και να ενώνουν τις δυνάμεις τους, καθότι αυτό αποτελεί ένα μέσο ώστε καθένα εξ αυτών να διασφαλίζει με επάρκεια και ευκολία το προσδοκώμενο αντικείμενο, το ειδικό του διαφέρον. Εν τούτοις, ανάμεσα στο ειδικό διαφέρον μιας κυβερνώσας αριστοκρατίας και σ' εκείνο της τάξης της ιεροσύνης, φαίνεται ότι υφίσταται μια συνάφεια και μια ομοφωνία ενός πολύ ιδιαίτερου χαρακτήρα· καθεμία κάνει χρήση εκείνου ακριβώς του μέσου που λείπει στην άλλη.*[156]

Η Αριστοκρατία κάνει χρήση της φυσικής βίας και επιρροής, η Εκκλησία της ηθικής βίας και επιρροής. Κατά τον Μπένθαμ, επομένως, τα αριστοκρατικά διαφέροντα και τα διαφέροντα του επίσημου κλήρου αλληλοσυμπληρώνονται. Οι θέσεις αυτές έχουν ήδη διατυπωθεί από τα 1818, όταν δημοσιεύεται το *Church of Englandism and its Catechism examined* και αργότερα, το *Not Paul but Jesus.*[157] Η θρησκεία, όμως, από την άποψη της αρχής της χρησιμότητας της θρησκευτικής πίστης θα εξεταστεί στο *Analysis of the Influence of the Natural Religion on the Temporal Happiness of Mankind,*[158] ένα μικρής έκτασης έργο το οποίο θα επιμεληθεί ο νεαρός ακόμα Τζ. Γκροτ.[159] Η θρησκευτική πίστη οδηγεί σε ολέθριες κοινωνικές

156. *Αυτόθι*, σ. 177.

157. Το έργο αυτό θα κυκλοφορήσει μόλις στα 1823.

158. «[...] Θα διαμορφώσουμε μια άποψη περί του κόστους και του οφέλους που προκύπτει από την άσκηση της θρησκευτικής πίστης. Σε ό,τι αφορά την αλήθεια ή τη φενάκη των δογμάτων που εμπεριέχονται σ' αυτή, είναι ένα ζήτημα που δεν προτίθεμαι να αγγίξω». Jeremy Bentham, *Analysis of the Influence of the Natural Religion on the Temporal Happiness of Mankind*, στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 175.

159. Η περίπτωση του Τζ. Γκροτ είναι χαρακτηριστική. Στα 1818 ο Γκροτ είναι τραπεζίτης του Σίτυ και φίλος του Ρικάρντο. Μέχρι την ενήλικη ζωή του έχει εμβαπτιστεί στη βαθιά συμβατική ηθική και τη θρησκευτική ευλάβεια μιας αυστηρής ευαγγελικής οικογένειας και είναι και ο ίδιος ευσεβής θρησκευόμενος. Πολύ γρήγορα, με τη συσχέτισή του με τους Μπένθαμ, Ρικάρντο και Μιλ, θα υποκύψει στα θέλγητρα του ωφελιμιστικού αγνωστικισμού και θα υπηρετήσει την πολιτική μεταρρύθμιση. Ο Γκροτ θα γίνει υπέρμαχος ενός ακραιφνούς εμπειρισμού που θεωρεί ότι "the proper evidence of metaphysical science is human action-not our conscience". Βλ. Hilton Boyd, *The Age of atonement The influence of Evangelicalism on social and economic thought 1785-1865*, Οξφόρδη 1991, σ. 168-169. Στο *Analysis of the Influence of the Natural Religion*, ο Γκροτ θα προσυπογράψει τις θεωρήσεις του Μπένθαμ, σύμφωνα με τις οποίες η λειτουργία της θρησκευτικής πίστης διαμορφώνει μια στρατιά κληρικών, στόχος των οποίων είναι η προστασία των διαφερόντων της αριστοκρατίας έναντι της υπόλοιπης κοινότητας. Για τον Γκροτ και τον Μπένθαμ βλ. M. L. Clarke, *George Grote: A Biography*, Λονδίνο 1962, σ. 30-32.

συνέπειες, καθώς εξωεμπειρικές κρίσεις και πρότερες ηθικές επιταγές ποινικοποιούν τις μπενθαμικές ηδονές, τις απολαύσεις. Ταυτόχρονα, ο Θεός της αποκάλυψης, ο Θεός της αλήθειας δεν μπορεί παρά να είναι, έστω και δυνητικά, κακόβουλος, διότι η εξουσία του είναι απόλυτη. Η εξουσία των ανθρώπων, όμως, όπως την εμπνέεται ο Μπένθαμ, είναι μεσολαβημένη και ελεγχόμενη. Ως εκλεγμένοι εκπρόσωποι του μεγαλύτερου αριθμού είναι εξαρτημένοι από αυτόν και φέρουν την αντίστοιχη ευθύνη.

Κατά τη συγκρότηση της αντιθεολογικής του φιλοσοφίας, ο Μπένθαμ θα εξετάσει τη χρησιμότητα ή τη μη χρησιμότητα της θρησκείας. Εκείνο που τον απασχολεί, όμως, και στο οποίο θα επικεντρώσει κατά τη στρατηγική της μεταρρύθμισης του πολιτειακού συστήματος της Αγγλίας και του «υπόλοιπου κόσμου», είναι η χρησιμότητα ή μη της εγκαθίδρυσης επίσημης εκκλησίας. Στο προσωρινό σύνταγμα της ελληνικής πολιτείας, μάλιστα, θα επιχειρήσει χαρακτηριστικά να ελέγξει τις προοπτικές της πολιτικής συνύπαρξης μουσουλμάνων και χριστιανών, μεριμνώντας για τη «μη προσβολή της θρησκευτικής πίστης» αμφοτέρων των πλευρών. Η εστίαση στην υλικότητα των συνεπειών της ανθρώπινης δράσης, εν προκειμένω οι αντικληρικαλικές διακηρύξεις του Μπένθαμ, θα διαμορφώσουν όρους συνάντησής του με τους Ουνιταριστές, Μπόουρινγκ και Σμιθ.[160] Οι άμεσες ατομικές και συλλογικές βιωματικές αναφορές είναι εκείνες που θα ζωντανεύσουν τις μπενθαμικές έννοιες ή τυπολογίες. Οι βαθιά θρησκευόμενοι Ντισέντερς, που θα κατηγορηθούν για επαναστατικό ιακωβινισμό και αθεΐα, που θα αρνηθούν τη συμμόρφωσή τους στις επιταγές της Αγγλικανικής Εκκλησίας και θα θεωρούνται μέχρι και την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, πολίτες δεύτερης κατηγορίας, είναι εκείνοι που, από κοινού με τον Μπένθαμ, θα αξιώνουν θρησκευτική ανε-

160. Είναι ενδεικτικό ότι ο Μπόουρινγκ, ο εκτελεστής της διαθήκης του Μπένθαμ και πρώτος εκδότης των απάντων του, θα απαλείψει από την έκδοση τα «αντιθεολογικά» έργα του φιλοσόφου του. F. Rosen, "John Bowring and the World of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872 Aspects of his Life and Career Papers delivered at a Conference held at the University if Exeter on 16-17 October 1992 to mark the two hundredth anniversary in Exeter of the remarkable Victorian public servant and man of letters, Sir John Bowring*, σ. 21-22. Βλ. ανωτ. σημ. 66.

κτικότητα και ανεξιθρησκία. Μέσα από διαφορετικά αλλά συγγενή μονοπάτια σκέψης, μέσα από τον πολιτικό ριζοσπαστισμό, τον ντεϊσμό, τον υλισμό και μέσα από την ίδια τη συλλογική ιστορική και κοινωνική εμπειρία θα αμφισβητηθούν σε ευρύτατο πλαίσιο και σε διαφορετικό κάθε φορά βαθμό η υφιστάμενη πολιτειακή και κοινωνική τάξη, η πίστη, η παράδοση. Οι συλλογικές κοινωνικές και πολιτικές αναφορές που αναδείκνυαν οπαδούς και αντιπάλους, πολέμιους και συμμάχους και ταυτόχρονα η εννοιολόγηση του υπάρχοντος και της δυναμικής του θα τοποθετήσουν τον Μπένθαμ δίπλα στον Μπόουρινγκ ή τον Σμιθ ή ακόμα και στον ηγέτη της Protestant Society, Τζον Ουίλκς ή στις Orange Societies των ακραιφνών Καθολικών και του Ντάνιελ Ο'Κόνελ.

Παρά τη σχοινοβασία «ανάμεσα στη θρησκευτική και την κοσμική ιδεολογία», για να ανακαλέσουμε την προσέγγιση του Χόμπσμπομ,[161] η δυναμική της δεύτερης είχε πλέον οδηγήσει σε καίριες ανασημασιοδοτήσεις των λειτουργιών του πολιτικού γίγνεσθαι και σ' ένα νέο ατομικιστικό ήθος που επέτρεπε την ανάδυση και διαμόρφωση κοσμικού τύπου πολιτειακών συσσωματώσεων. Είναι γεγονός ότι, στη Βρετανική τουλάχιστον κοινωνία, επικρατούν οι ευσεβείς Προτεστάντες. Ωστόσο, ο ριζοσπαστικός αγνωστικισμός του Μπένθαμ και όχι ο φιλανθρωπικός χριστιανισμός του Ουίλμπερφορς είναι εκείνος που θα επηρεάσει καίρια τη διαμόρφωση των πολιτικών θεσμών ακόμα και εκτός των ορίων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Κατά μία έννοια και εντελώς σχηματικά, μία υπήρξε η εδραία κοσμοθεωρία, η οποία ωστόσο, επειδή επρόκειτο να διανύσει μια μεγάλη πορεία μέχρι να αναγνωριστεί, βρίσκεται αντιμέτωπη και πάντοτε εν όπλοις έναντι των πολλών πολέμιών της.[162] Πρόκειται για τον ανθρωποκεντρικό και ορθολογικό κοσμικό αστικό φιλελευθερισμό.

Επί τη βάσει αυτής της κοσμοθεωρίας θα αρμολογηθεί το νόημα και το περιεχόμενο όχι μόνο της δημόσιας κριτικής, της διατύπωσης τροποποιήσεων, ενστάσεων, εναλλακτικών προτάσεων, αλλά – έχει σημασία

161. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μετ. Μαρ. Οινονομοπούλου, Αθήνα 1992, σ. 330.

162. Βλέπε τον συλλογισμό του E. J. Hobsbawm, *ό.π.* στο κεφ. "Ιδεολογία: Θύραθεν".

να τονιστεί – της σύνταξης ενός ολοκληρωμένου σχεδίου αναθεώρησης του πρώτου ελληνικού συντάγματος κατά το πρότυπο του μόνου συντάγματος που άντεχε στην «κριτική του Λόγου», του Αμερικανικού.

Το δίλημμα δεν αφορούσε πλέον στην «αναρχία» ή τον «δεσποτισμό». Με τα λόγια του Μπένθαμ:

> *Despotism or anarchy – despotism under despots begotten by despots – there is no alternative: this was the dilemma – take your choice. Such was the cry, such with some perhaps was the notion, till the only government defensible by reason was set up in America. Despots, what say you now? Is there no alternative?*[163]

163. J. Bentham, *Colonies, commerce and constitutional law: Rid Yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, (επιμ.) Philip Schofield, Οξφόρδη 1995, σ. 264-265.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

"Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΙΑ ΟΛΟΝ ΤΟΝ ΚΑΤΟΙΚΗΜΕΝΟ ΚΟΣΜΟ„

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο "ΚΥΚΛΟΣ„ ΤΟΥ ΟΥΕΣΤΜΙΝΣΤΕΡ
ΤΑ ΠΡΟΜΗΝΥΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΕΚΡΗΞΗΣ

Αν επιχειρούσαμε να χαρτογραφήσουμε την ακτίνα δράσης του μεταρρυθμιστικού κινήματος στη Βρετανική πρωτεύουσα ή να τοπογραφήσουμε τις δραστηριότητες που έλαβαν χώρα με άξονα την έδρα της *Ελληνικής Επιτροπής* του Λονδίνου, θα περιοριζόμασταν, δίχως μεγάλες αποκλίσεις, στην περιφέρεια του Ουέστμινστερ. Αυτή η περιοχή του Λονδίνου, στην καρδιά των δύο Βουλών και της Αυλής, υπήρξε το κέντρο του ριζοσπαστισμού, που αναβίωνε ακολουθώντας τις κοινωνικές εντάσεις και τις μεγάλες δημόσιες αντιπαραθέσεις της μεταναπολεόντειας εποχής.[164] Από το Ουέστμινστερ ο Χένρυ Χαντ ξεκίνησε την εκστρατεία του

---

164. J. G. A. Pocock, *Virtue, commerce and history: Essays on political thought and history, chiefly in the Eighteenth Century*, Κέμπριτζ 1985, σ. 13-97 · J. G. A. Pocock (επιμ.), *Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776*, Πρίνστον N. I. , 1980, σ. 226-337 · H. T. Dickinson (επιμ.), *Britain and the French Revolution*, Λονδίνο 1989, σ. 72-123 · Ann J. Hone, *For the Cause of the Truth Radicalism in London 1796-1821*, Οξφόρδη 1982, σ. 38-59 · Linda Colley, *Britons: Forging the nation 1707-1837*, Νιού Χέιβεν CT, Λονδίνο 1992, σ. 170 · Caroline Robins, *The eighteenth century commonwealthman: Studies in the transmission, development and circumstance of English liberal thought from the restoration of Charles II until the war with the thirteen colonies*, Κέμπριτζ MAS. 1959 · Abraham Kriegel, "Liberty and Wiggery in Early Nineteenth Century England", *The Journal of Modern History*, 52, 2 (1980) 253-278 · Emsley Clive, *British society and the French wars 1793-1815*, Λονδίνο 1979, σ. 2. Οι ιστορικοί αναφέρονται σε «δύο γενιές ριζοσπαστών». Η δράση της πρώτης γενιάς θα διακοπεί βίαια κατά την περίοδο της αντι-ιακωβινικής αντίδρασης για να συνεχιστεί μετά την πρώτη εκλογή του Σερ Φράνσις Μπερντέτ το 1807 από μια δεύτερη γενιά ριζοσπαστών, μέλη της οποίας θα συστήσουν λίγα χρόνια αργότερα την *Ελληνική Επιτροπή*. Να επισημάνουμε ότι ορισμένοι ιστορικοί εντοπίζουν τη θεμελιώδη διαφοροποίηση μεταξύ αυτών των δύο γενεών ριζοσπαστισμού στο γεγονός ότι η πρώτη θα επικεντρωθεί στην κριτική των θεσμών, θα εμφανιστεί ως αντικαθεστωτική, ενώ η δεύτερη θα συμβάλλει καίρια και αποφασιστικά στην ανάδυση ή και κατίσχυση της βρετανικής εθνικής ιδεολογίας. Βλ. Linda Colley, *Britons* ..., ό.π. ·

→1

για τη διάδοση των στόχων της ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης.[165] Εκεί, επίσης, ο Ουίλιαμ Κόμπετ άρχισε να εκδίδει την εβδομαδιαία έκδοση *The Political Register*, ένα έντυπο που προοριζόταν να εκπροσωπήσει τις τάξεις των εργατών.[166] Εκεί ζούσε ο Κάρτραϊτ, ένας από τους πρώτους Άγγλους εισηγητές της καθολικής ψηφοφορίας,[167] εκεί βρισκόταν ο Μπάυρον πριν

Newman Gerald, *The rise of English nationalism: A cultural history 1740-1830*, Λονδίνο 1987, σ. 16· Samuel Raphael (επιμ.), *Patriotism: The making and unmaking of British national identity*, τ. I-III, Λονδίνο 1989· E. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μετ. Χρυς. Νάντρις, Αθήνα 1994, σ. 89-93.

165. Ο Χαντ περιγράφεται και, όχι πάντοτε με κολακευτικό τρόπο, ως ένας πραγματικός δημεγέρτης. Προερχόταν από εύπορη οικογένεια με γαίες στο Ουίλτσιρ και το Σόμερσετ. Σε ηλικία είκοσι τεσσάρων ετών, μετά τον θάνατο του πατέρα του, θα κληρονομήσει μια σημαντική περιουσία στην περιοχή του Ουίλτσιρ. Παρότι οι δημόσιες συγκεντρώσεις στις οποίες θα παραστεί υπήρξαν πολυπληθείς, «οι εργάτες των μεγάλων πόλεων δεν θα στηρίξουν τις υποψηφιότητές του στην κάτω Βουλή». Οι ομιλίες του σ' αυτές τις συγκεντρώσεις θα του προσδώσουν το προσωνύμιο του «Ρήτορα». Βλ. J. Belchem, *'Orator' Hunt: Henry Hunt and English working-class Radicalism*, Οξφόρδη 1985, σ. 19. Έπειτα από τη γνωστή ως «Σφαγή του Πητερλό» ο Χαντ, που επρόκειτο να μιλήσει με τον Κάρλαϊλ στη συγκέντρωση, θα συλληφθεί και θα οδηγηθεί στη φυλακή. Έκτοτε το όνομά του θα συνδεθεί με τον «ακραίο» ριζοσπαστισμό. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Πλέις θα τον περιγράφει «ως χαριτωμένο δείγμα ενός ανθρώπου αδαούς, απείθαρχου, [...] και ιδιαίτερα επικίνδυνου σε ταραγμένους καιρούς». Στα 1831 θα εκλεγεί βουλευτής για το Πρέστον. Δεν θα διατηρήσει, όμως, επί μακρό τη βουλευτική του ιδιότητα, ενώ θα αντιταχθεί στο Reform Bill του 1832, θεωρώντας ότι προέδιδε τις αρχές του ριζοσπαστισμού, περιορίζοντας τα εκλογικά δικαιώματα στα παραδοσιακά ευγενή στρώματα. Δεν θα επανεκλεγεί στην επόμενη αναμέτρηση και θα αποβιώσει στην έπαυλή του, το Χάμσιρ, στα 1835.

166. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse A Political Life, 1819-1852*, Κολούμπια, 1973, σ. 5· Daniel Green, *Great Cobbett: The noblest agitator*, Λονδίνο 1983, σ. 39.

167. Τον Ιανουάριο του 1821, αφού ο Μπένθαμ, ο Μπερντέτ και άλλοι ριζοσπάστες του Λονδίνου λάβουν τον τίτλο «Θεματοφύλακες της Συνταγματικής Μεταρρύθμισης» (Guardians of Constitutional Reform), ο Κάρτραϊτ θα αλληλογραφεί συστηματικά με τον Μπένθαμ, πιέζοντάς τον να παραστεί μαζί του στην επί τιμή τους συγκέντρωση για την απονομή του τίτλου Guardians of Constitutional Reform. Ο Μπένθαμ θα γράψει στον Κάρτραϊτ: «I am a nonentity. [...] 'A nonentity is nothing, and can do nothing. Why will you persist in regarding me as an existing being? The kingdom of Reform is yours: I am not worthy to set foot on it. Govern it in your own way». Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 321. Ο Τζον Κάρτραϊτ έχει περάσει στην ιστορία ως ο «πατέρας του μεταρρυθμιστικού κινήματος». Υπήρξε γόνος μεγαλογαιοκτήμονα από το Μάρναμ του Νότιγχαμ. Η οικογένειά του είναι γνωστή στη βρετανική ιστορία για την εισαγωγή καινοτομιών στην κατεργασία υφασμάτων. Αφού υπηρετήσει στο ναυτικό, ο Κάρτραϊτ θα συντάξει το *Take Your Choice* που θα οδηγήσει βαθμιαία στην ίδρυση της *Society for Constitutional Information*. Στα 1805, έχοντας μετακινηθεί στο Λονδίνο θα ιδρύσει και το *Hampden Club*. Για την προώθηση των αρχών της επιτροπής αυτής (καθολική, ετήσια, μυστική ψηφοφορία), ο Κάρτραϊτ θα ταξιδέψει σε διάφορες πόλεις της χώρας. Όντας στην προχωρημένη ηλικία των εβδομήντα εννέα ετών δεν θα παραστεί, παρότι θα κληθεί, στη συγκέντρωση του «Πητερλό». Ενόσω συνέτασσε το *The English Constitution* θα πεθάνει στα μέσα του 1824.

εγκαταλείψει την Αγγλία και για όσο διέμενε στο Λονδίνο, εκεί κατοικούσε και ο Μπένθαμ από το 1792. Στον αριθμό 6 της Queen's Square Place του Ουέστμινστερ, στην οικεία του, ο Μπένθαμ συναντούσε, τους Τζέιμς Μιλ και Φράνσις Πλέις· εκεί θα υποδεχθεί και τον Ιωάννη Ορλάνδο, τον Ανδρέα Λουριώτη, τον Νικόλαο Πίκκολο. Στο Ουέστμινστερ συνεργαζόταν με τον *Γραμματέα* της *Ελληνικής Επιτροπής*, Τζον Μπόουρινγκ, τον φίλο και οπαδό του Έντουαρντ Μπλάκιερ, με τον Τζόζεφ Χιούμ, τον σερ Φράνσις Μπερντέτ, τον επιστήθιο φίλο του Μπάυρον και μεταρρυθμιστή πολιτικό Τζον Καμ Χόμπχαουζ.

Στο Ουέστμινστερ ο Τζέρεμυ Μπένθαμ θα σχετιστεί με τους Ουίγους, μέσω των φίλων του Σάμιουελ Ρόμιλι και Ετιέν Ντυμόν,[168] παρότι θα αρνηθεί να συνδέσει τα μεταρρυθμιστικά και «φιλανθρωπικά» του σχέδια με την ηγεσία της αντιπολίτευσης και θα συνεχίσει να διατηρεί αποστάσεις από κάθε μορφή πολιτικής ένταξης και στους δύο αντίπαλους κομ-

168. Από τα 1807-1808 ο Σάμιουελ Ρόμιλι, ως βουλευτής αλλά και ως διαπρεπής νομικός, έχει επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μεταρρύθμιση του σωφρονιστικού συστήματος της Αγγλίας. Η συνάντηση και γνωριμία του με τον Μπένθαμ φαίνεται, ωστόσο, ότι είναι εκείνη που θα ενεργοποιήσει αυτό το ενδιαφέρον, παρότι ο ίδιος ο Μπένθαμ δεν μοιάζει να αναγνωρίζει στο πρόσωπό του έναν ικανό οπαδό και έναν μαχητικό υποστηρικτή των μεταρρυθμιστικών του σχεδιασμών για το ποινικό και σωφρονιστικό σύστημα. Στις εκλογικές αναμετρήσεις του αρχόμενου 19ου αιώνα, στις οποίες έστω και έμμεσα θα συστρατευτεί με τους ριζοσπάστες, θα λέει για τον φίλο του Ρόμιλι, ότι είναι «τόσο καλός όσο ένας Ουίγος», ενώ λίγο αργότερα θα διατυπώνει δηκτικά ή και περιφρονητικά σχόλια για το ίδιο πρόσωπο ενώπιον του Μπόουρινγκ. Σύμφωνα με τον Halévy «ο Ρόμιλι δεν εκπροσωπούσε τον ιδανικό υποστηρικτή των μπενθαμικών αρχών. Ήταν μετριοπαθής, συντηρητικός, καιροσκόπος. Όντας σε σχέσεις με το κυβερνούν κόμμα, δεν θα μπορούσε, παρά τον σεβασμό που έτρεφε για τον φίλο του, να επιδείξει αφοσίωση στα αισθήματα και τις ιδέες του απομονωμένου, δυσαρεστημένου, σχετικά άσημου, επαναστατικού Μπένθαμ». Βλ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 185-186. Μολονότι ο Ρόμιλι, πολύ συχνά, θα πιέζει τον Μπένθαμ να αποστέλλει στον Ντυμόν χειρόγραφά του, θα πιέζει αντίστοιχα τον Ντυμόν να τα δημοσιεύει και κάποια στιγμή θα σκέφτεται να τα μεταφράσει ο ίδιος στην αγγλική γλώσσα, κατά κανόνα, θα είναι εκείνος που θα επιδιώκει να συνετίζει και να «επαναφέρει στην τάξη» τον φίλο του όταν θεωρεί ότι έχει ξεστρατίσει. Θα τον εμποδίσει να δημοσιεύσει τα λεγόμενα ανατρεπτικά έργα του: Το *Truth Versus Ashurst* στα 1793, το *Elements of Packing* στα 1809, το *Church of Englandism* στα 1818. Βλ. *The Correspondene of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 7, σ. 125-126, 372, 503-504. Με τον Ετιέν Ντυμόν η σχέση φαίνεται ότι εξελίσσεται περισσότερο ομαλά και προσλαμβάνει πιο γρήγορα χαρακτήρα προσωπικής οικειότητας. Στη μετάφραση ή καλύτερα στην απόδοση του κλασικού έργου *Traités de Législation Civil et Penal* από τον Γενοβέζο φίλο και εκδότη του, Ετιέν Ντυμόν, ο Μπένθαμ οφείλει σε σημαντικό βαθμό την απήχηση των ιδεών του. C. Blamires, "Etienne Dumont: Genevan apostle of Utility", *Utilitas: A Journal of Utilitarian Studies*, ii (1990) 55-70.

ματικούς σχηματισμούς. Εκεί, επίσης, θα σχετιστεί με τους Κάρτραϊτ και Όουεν, γνωστούς υπέρμαχους ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών σχεδιασμών.[169] Στο Ουέστμινστερ θα ιδρυθεί το επίσημο όργανο του ριζοσπαστισμού, το *Westminster Review*. Ακόμη, στην ίδια περιοχή θα καταστρωθεί το σχέδιο των «χρήσιμων μαθήσεων», μιας παιδευτικής *Χρησιμάθειας* κατά τον ορισμό του Μπένθαμ, ένα ωφελιμιστικό, εκκοσμικευμένο πρόγραμμα για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Στην προέκταση της Charing Cross του Ουέστμινστερ, στην «οδό των ωφελιμιστών» όπως έχει χαρακτηριστεί, το *Crown and Anchor Tavern* θα αποτελέσει την έδρα του μεταρρυθμιστικού κινήματος, όπου θα συστεγαστούν λίγο αργότερα η *Ελληνική* και η *Ισπανική Επιτροπή*.

Στο *Bell Tavern*, ο Τόμας Χάρντυ και οι σύντροφοί του θα ιδρύσουν την *London Corresponding Society*, «μια πραγματική επιτροπή της εργατικής τάξης».[170] Στην Tavistock Street, η ανανεωμένη *Society for Constitutional Information* θα συστήνει το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, σχεδόν, ως τη φυσική συνέχεια μιας «μεγάλης φιλελεύθερης βρετανικής παράδοσης».[171] Στο Ουέστμινστερ, επίσης, οι νεαροί ευπατρίδες της *Society of the Friends of the People*, σε μια προσπάθεια να συγκρατήσουν την κοινωνική αναταραχή εντός ασφαλών ορίων, θα στηρίξουν το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, στον βαθμό που προέβλεπε την κατάργηση των «εξαγοράσιμων» θέσεων

169. Για τη σχέση Μπένθαμ και Όουεν και για τη συνεργασία τους στο New Lanark, βλ. *Works*, x, σ. 476-477.

170. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 4. Η *London Corresponding Society* θα ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1792 από τον Τόμας Χάρντυ, υποδηματοποιό του Λονδίνου, με την αρχική συμμετοχή μόλις πέντε άλλων μελών· λίγο αργότερα με τη συμμετοχή και του Τζον Χορν Τουκ. Ήδη, όμως από τα μέσα του 1793, περί τα έξι χιλιάδες άτομα θα προσυπογράψουν τα ψηφίσματα που εξέδιδε και διέδιδε στο κοινό η Επιτροπή. Τα μέλη της θα υποστούν πολλαπλές διώξεις, δύο εξ αυτών θα καταδικαστούν για υποκίνηση σε παράνομη συγκέντρωση σε δέκα τέσσερα χρόνια εκτόπιση, ο ίδιος ο Χάρντυ θα συλληφθεί με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Στα 1799 η κυβέρνηση θα ψηφίσει τον Corresponding Societies Act δια του οποίου η *London Corresponding Society* κηρυσσόταν ευθέως παράνομη. Βαθμιαία, η Επιτροπή θα αρχίσει να φθίνει, ενώ ο Χάρντυ θα εγκαταλείψει την πολιτική δράση.

171. Από τη *Society for Constitutional Information* θα προκύψει σε συνεργασία με πολιτικούς του κόμματος των Ουίγων η *Westminster Committee of Correspondence*. Βλ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. I, σ. 157.

στη Βουλή.[172] Σ' αυτή την περιφέρεια, τέλος, θα ιδρυθεί η εκλογική Επιτροπή του Ουέστμινστερ (*Westminster Committee*), από όπου ο Πλέις, αλλά και ο Μπένθαμ θα κατορθώσουν να συσπειρώσουν σημαντική μάζα εκλογέων γύρω από τον Μπερντέτ και τον Τόμας Κόχραν, οι οποίοι θα κατέλθουν στις εκλογές ως ανεξάρτητοι από τους παραδοσιακούς πολιτικούς θεσμούς υποψήφιοι. Η πρώτη εκλογή στη Βουλή των Μπερντέτ και Κόχραν, μελών της κατοπινής *Ελληνικής Επιτροπής*, θα καταφέρει καίρια και αποφασιστικά πλήγματα στις κατεστημένες πολιτικές πρακτικές των δύο κυρίαρχων κομματικών σχηματισμών, θα οργανώσει υπό νέους όρους τη δυναμική της πολιτικής αντιπαράθεσης και θα σηματοδοτήσει την έναρξη μιας διεργασίας που θα μεταλλάξει την ίδια την έννοια της πολιτιότητας, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Όλοι οι προαναφερθέντες θα καταστούν στυλοβάτες αλλά και κληρονόμοι μιας πλούσιας και πολυμέτωπης αμφισβήτησης των κυρίαρχων βρετανικών πολιτικών πρακτικών, των υφιστάμενων κριτηρίων άσκησης της εξουσίας, ακόμη και των επικρατούντων πολιτειακών μορφωμάτων του καιρού τους. Οι πρακτικές τους ρίζωναν στο παρελθόν, στους συνταγματικούς αγώνες του 18ου αιώνα, στην περίφημη υπόθεση Ουίλκς, στις διακηρύξεις των βετεράνων Τουκ και Φοξ, στα ποικίλα μεταρρυθμιστικά σκιρτήματα του 1780, στην ανάδυση νέων κοινωνικών μετώπων που προέκυπταν από την αναταραχή των εργατικών στρωμάτων της εκβιομηχανιζόμενης Βρετανίας.[173] Κατά τον φθίνοντα 18ο και τον αρχόμε-

172. Η *Society of the Friends of the People* θα συσταθεί σχεδόν ως μετεξέλιξη της *Society of the Friends of the Liberty of the Press*, η οποία θα στηρίξει την εκστρατεία του Φοξ ενάντια στα Libel Bills του 1792. Η Επιτροπή που θα συναντάται στο *Freemasons' Tavern* του Ουέστμινστερ θα υιοθετήσει μια περισσότερο μετριοπαθή αιτζέντα από την προκάτοχό της, προκρίνοντας την άμεση ανάγκη υιοθέτησης μεταρρυθμιστικών μέτρων, με κυρίαρχο τη διεύρυνση των εκλογικών δικαιωμάτων και την τακτικότερη διενέργεια εκλογών. Μέχρι τη δίκη του Τουκ για εσχάτη προδοσία, η *Society of the Friends of the People* θα συνεργάζεται με την περισσότερο ριζοσπαστική *Society for Constitutional Information* ωσότου - μετά τους πολέμους με την ναπολεόντειο Γαλλία - αρχίσει να φθίνει. Για τη δράση του Μάκιντος στις δύο επιτροπές βλ. ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες στο Patrick O' Leary, *Sir James Mackintosh The Whig Cicero*, Αμπερντήν 1989, σ. 28-34.

173. J. G. A. Pocock (επιμ.), *Three British Revolutions...*, ό.π., σ. 226-337 · I. R. Christie, *Wilkes, Wyvill, and Reform: the parliamentary reform movement in British politics*, Aldershot 1994, σ. 50-71 · I. R. Christie, *Stress and stability in the late 18th Century Britain*, Οξφόρδη 1984, σ. 188 κ.ε. · E. →

νο 19ο αιώνα, το Ουέστμινστερ θα αποκτήσει, για την πολιτική ζωή της Αγγλίας, τη σπουδαιότητα που είχε κατά τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης η κομητεία του Μίντλσεξ.[174] Ακόμη και μετριοπαθείς παρατηρητές θα δουν το Ουέστμινστερ να κλυδωνίζεται μέσα στον κυκεώνα του ριζοσπαστισμού του. Ο Λόρδος Χόλαντ, επί παραδείγματι, θα περιλάβει πολλούς από τους προαναφερόμενους μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ «στη φράξια των Ισοπεδωτών, των Ιακωβίνων ή των Ριζοσπαστών»,[175] τους οποίους καθιστούσε υπεύθυνους για την αταξία και τη σύγχυση που επικράτησε στη μεταπολεμική εποχή. Σε όλη αυτή την ταραγμένη περίοδο, κάθε λογής επιτροπές υπέρ της μεταρρύθμισης θα αρχίσουν να ξεπηδούν η μία μετά την άλλη, άλλοτε διαθέτοντας σημαντική επιρροή και κοινωνική υποστήριξη και άλλοτε, πράγμα που συνιστά και τον κανόνα, απομονωμένες και μάλλον περιθωριοποιημένες από την ευρεία κοινωνική βάση που συνιστούσαν οι εξαθλιωμένες μάζες από τη μια και οι παλαιές και εκλεκτές οικογένειες της βρετανικής αριστοκρατίας από την άλλη.

Με τον θάνατο του Φοξ και του Πιτ τα δύο ιστορικά κόμματα θα αρχίσουν, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, να φθίνουν και να χάνουν το πρότερο, απολύτως αδιαμφισβήτητο, κύρος τους. Στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα, όπως το Ουέστμινστερ, η παραδοσιακή συγγένεια των Ουίγγς και των Τόρυς, οι αριστοκρατικές τους καταβολές και η εξέχουσα νομοκατεστημένη κοινωνική τους θέση θα υποσκελίσουν κατά τους ριζοσπάστες την παραδοσιακή, επίσης, αντιπαλότητά τους. Οι πολιτικές διακηρύξεις του Τουκ[176] θα ανασυρθούν εκ νέου για να συστήσουν την

Halévy, *The History of the English People in 1815*, μετ. E. I. Watkin, Λονδίνο 1937, σ. 217-360 · E. J. Hobsbawm, *Labouring men Studies in the history of labour*, Λονδίνο 1964, σ. 21-32 · E. P. Thompson, *The making...*, ό.π. · Peter Spence, *The Birth of Romantic Radicalism, War, Popular politics and English Radical Reformism, 1800-1815*, Λονδίνο 1996.

174. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 36-64.

175. Lord Stavordale, (επιμ.), *Further memoirs of the Whig Party 1807-1821, with some miscellaneous reminiscences, by Henry Richard Vassall, Third Lord Holland*, Λονδίνο 1905, σ. 253. Παρατίθεται και στο R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 3.

176. Ο Τζον Χορν Τουκ (John Horn Tooke), «ο πατριάρχης του δημοκρατικού κινήματος», σύμφωνα με τη διατύπωση του E. Halévy, υπήρξε ανεξάρτητος υποψήφιος για την περιφέρεια →

πολιτική πλατφόρμα της εκλογικής Επιτροπής του Ουέστμινστερ κατά τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα: Τόσο οι Ουίγγς όσο και οι Τόρυς θα θεωρηθούν «μέρη του συστήματος». Το ένα μέρος, σύμφωνα με τους ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ, εκπροσωπούνταν από εκείνους «που είχαν την εξουσία» και το άλλο από εκείνους «που τη διεκδικούσαν». Εν τέλει, καμία από τις δύο πλευρές δεν απειλούσε την κοινωνική τάξη, εκείνον τον διαχρονικό διακανονισμό που εναπόθετε την πολιτική ισχύ στα χέρια μιας ολιγαρχίας. Η εκλογική Επιτροπή που θα συγκροτηθεί για να στηρίξει τον Μπερντέτ και τον Κόχραν και λίγο αργότερα τους Χόμπχαουζ, Κίναιρντ και Χιούμ, με την αμέριστη αρωγή και τη θεωρητική στήριξη του Μπένθαμ, θα καταγγείλει την κατεστημένη πολιτική πρακτική ως απολύτως ασύμβατη προς τα συμφέροντα των πολιτών του Ουέστμινστερ.

Στο μεταξύ, οι Τόρυς θα χρησιμοποιήσουν τα πατριωτικά και αντικαθολικά αισθήματα της κοινής γνώμης ενάντια στους Ουίγγς και οι τελευταίοι, με τη σειρά τους, θα κατηγορήσουν τους Τόρυς ως διεφθαρμένους, χωρίς αρχές αυλικούς και «φίλους του βασιλιά».[177] Μέσα σε λιγότερο από δέκα χρόνια, ανάμεσα στις δύο πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα, το κόμμα των Ουίγων θα υποστεί ισχυρά πλήγματα από ένα σφοδρό κύμα εσωκομματικής αντιπολίτευσης, ενώ από το 1818 περίπου, οι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές θα αρχίσουν να ξεπερνούν τους Ουίγους σε αριθμούς στη Βουλή και σε πολλές περιπτώσεις θα τους αφομοιώσουν και θα τους εντάξουν στις γραμμές τους ενάντια στην ορθόδοξη γραμμή του ουγγισμού, απειλώντας συχνά τη μακάρια ευημερία της εξουσίας των Τόρυς.[178]

Πολλά από τα πρόσωπα που μας απασχολούν εδώ, θα συναντηθούν στην εκλογική Επιτροπή του Ουέστμινστερ, πριν ιδρύσουν την *Ελληνική* ή την *Ισπανική Επιτροπή*, για να διεκδικήσουν την εξουσία δια των εκπροσώπων τους και να καταργήσουν εκείνο το πολιτικό σύστημα που δεν

του Ουέστμινστερ το 1792 και το 1796. Την υπόθεση Τουκ και την πρόταση θανατικής καταδίκης επί εσχάτη προδοσία θα αντιμετωπίσει και θα κερδίσει ο διαπρεπής νομικός και μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* Λόρδος Έρσκιν. Βλ. Bewley Christina, *Gentleman radical: a life of John Horn Tooke, 1736-1812*, Λονδίνο 1998, σ. 463-476 · E. P. Thompson, *The making*..., ό.π., κεφ. 13.

177. Lord Stavordale (επιμ.), *Further memoirs*..., ό.π., σ. 207.

178. P. Spence, *The Birth of Romantic Radicalism*..., ό.π., σ. 2.

«εξυπηρετούσε παρά τη γαιοκτητική αριστοκρατία, τους πάτρωνες εξαγοράσιμων εκλογικών περιφερειών και των διατεταγμένων υποτελών τους».[179]

Το Ριζοσπαστικό Ουέστμινστερ αποτελούσε τώρα την εμπροσθοφυλακή ενός μεταρρυθμιστικού κινήματος που, σύμφωνα με τις διακηρύξεις των φορέων του, θα μεταμόρφωνε το πολιτικό σκηνικό «αποκαθιστώντας τις εκλογικές διαδικασίες και εγκαθιδρύοντας ένα πλήρες, ελεύθερο και ισότιμο αντιπροσωπευτικό σύστημα».[180] Η ίδια η πολιτική και κοινωνική γεωγραφία του Ουέστμινστερ υπήρξε τέτοια που ήταν πραγματικά δύσκολο να αποπειραθεί κανείς να ελέγξει την εκλογική διαδικασία με δωροδοκίες, καταναγκασμούς και αδιαφανείς διακανονισμούς.

Το Ουέστμινστερ καταλάμβανε ένα από τα μεγαλύτερα και πιο πυκνοκατοικημένα αστικά συγκροτήματα του Λονδίνου. Το ανατολικό όριο της περιφέρειας αυτής έφτανε μέχρι το Temple Bar, ενώ προς τα δυτικά εκτεινόταν μέχρι το ημιαστικό τμήμα νότια του Hyde Park. Η Oxford Street οριοθετούσε το βόρειο τμήμα και ο Τάμεσης το νότιο. Οι έχοντες εκλογικά δικαιώματα σ' αυτή την περιφέρεια δεν ήταν μόνο περισσότεροι αριθμητικά από ό,τι σε άλλες πόλεις, αλλά και η κοινωνική σύνθεση του εκλογικού σώματος υπήρξε εξαιρετικά ιδιότυπη. Βιοτέχνες και έμποροι καταστηματάρχες συνιστούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία των εκλογέων. Στις εκλογές του 1818, μια εκλογική αναμέτρηση που θα μας απασχολήσει ειδικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, οι κοινωνικές αυτές κατηγορίες θα αποτελέσουν το 75% του σώματος των ψηφοφόρων.[181] Διαυγής αντανάκλαση της δυναμικής και των μεταλλαγών της εκβιομηχάνισης, η λεγόμενη μικρή αριστοκρατία αντιπροσώπευε μόνο το 17% των εκλογέων της περιφέρειας: Σύμφωνα με τους εκλογικούς καταλόγους, οι τίτλοι ευγενείας που συναντούμε είναι εκείνοι του Βαρονέτου, του Ιππότη, του Σερ,

179. R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 13.

180. Sir Francis Burdett, Bt., *An Exposition of circumstances that gave rise to the election of Sir Francis Burdett, Bart and of the Principles which governed the Committee who conducted the election*, Λονδίνο 1807. Βλ. επίσης E. P. Thompson, *The Making...*, κεφ. 13.

181. *The Poll Book for Electing Two Representatives in Parliament for the City and Liberty of Westminster, June 18, to July 4, 1818*, Λονδίνο 1818, σ. 3.

του Τζέντλεμαν ή άλλων, αμφιλεγόμενων όπως του Εσκουάιερ και του Μίστερ.[182] Υπήρχε, επίσης, σημαντική μάζα κρατικών υπαλλήλων και νομικών συγκεντρωμένη, όμως, γύρω από τις Νομικές Σχολές και Λέσχες του Λονδίνου στο Ουέστμινστερ και ένα άλλο, μάλλον, μικρό ποσοστό εκλογέων αμφίβολου στάτους, που υπόκεινταν σε διάφορες μορφές εξαρτημένης εργασίας. Εν σχέση με άλλες περιφέρειες, όσοι έφταναν στις κάλπες υπήρξαν πολιτικά αυτοτελείς και κοινωνικά χειραφετημένοι, και οι περισσότεροι εξ αυτών δεν ήταν δεσμευμένοι από κάποια σχέση υποταγής ή επιρροής σε κοινωνικά ανώτερους. Παρότι η ιστορία των εκλογικών αναμετρήσεων του Ουέστμινστερ δείχνει ότι και εκεί λειτουργούσαν κάθε λογής πιέσεις και πολιτικοί εκβιασμοί, ωστόσο, σ' αυτή την περιφέρεια η διαμόρφωση πραγματικά υποτελών ή εξαρτημένων ψηφοφόρων συνιστούσε, λόγω και των μεγάλων αριθμών, μια εξαιρετικά δαπανηρή διαδικασία την οποία οι πάτρωνες των εξαγοράσιμων εκλογικών θέσεων θα προτιμούν κατά κανόνα να αποφεύγουν.

«Η πόλη και η ελευθερία του Ουέστμινστερ», υπό το ανομοιογενές εκλογικό σύστημα που αναπαραγόταν μέχρι το 1832, υπήρξε, λοιπόν, μια περιφέρεια όχι βεβαίως με καθολική αλλά, τουλάχιστον, με ευρεία ψηφοφορία, στην οποία οι δεκαεφτά χιλιάδες ψηφοφόροι θα εκλέγουν σε κάθε αναμέτρηση έναν εκπρόσωπο από το κόμμα των Τόρυς και έναν από εκείνο των Ουίγγς.[183] Εκτός από τον μεγάλο αριθμό των εκλογέων

182. Για μια επισκόπηση των εκλογικών αναμετρήσεων του Ουέστμινστερ από το 1807 μέχρι το 1820 βλ. το κατατοπιστικό άρθρο του J. M. Main, "Radical Westminster 1807-1820", *Historical Studies Australia and New Zealand*, 12, 46 (1966) 186-204, ιδ. 186-187. Σχετικά με τους τίτλους ευγενείας και την ιεραρχική τους διαβάθμιση βλ. ενδεικτικά Peter Laslett, *The world we have lost further explored*, Λονδίνο 2000, σ. 22-52. Χρηστικός οδηγός για τους τίτλους ευγενείας των προσωπικοτήτων που εξετάζουμε εδώ και τη μεταβιβασή τους είναι το γνωστό *Debrett' s Peerage and Baronetage Knightage and Compagnionage* και δευτερευόντως τα *Burke' s Dormant' s and Exctinct Peerages* και *New Extinct Peerage*.

183. Οι εκλογικές αναμετρήσεις του Ουέστμινστερ ήγειραν κάθε φορά σοβαρούς δημόσιους διαξιφισμούς. Τυπικά, δικαίωμα ψήφου είχαν όσοι ιδιοκτήτες οικειών πλήρωναν τους φόρους των τοπικών αρχών. Η νοθεία, ωστόσο ή η απόπειρα νοθείας υπήρξε συχνό φαινόμενο, καθώς μπορούσε κανείς να αποκλειστεί από την εκλογική διαδικασία ακόμα και κατά τη στιγμή που έφτανε στην ενορία του, με το αυθαίρετο ή, έστω, αβάσιμο επιχείρημα ότι δεν είχε εκπληρώσει τις φοροδοτικές υποχρεώσεις του μέχρι μια ορισμένη ημερομηνία. Βλ. T. H. B. Oldfield, *The representative history of Great Britain and Ireland*, Λονδίνο 1816, τ. iv, σ. 197, 232.

και από την κοινωνική σύνθεση του εκλογικού σώματος, οι υποψήφιοι στις εκλογικές αναμετρήσεις του Ουέστμινστερ μετείχαν σε μια μακρά παράδοση που εξήρε την πολιτική αυτενέργεια και απαξίωνε την υπεξουσιότητα και τις προσωπικού τύπου δεσμεύσεις προς τους πολιτευόμενους εκπροσώπους των δύο κομμάτων. Το 1807, όμως, η παράδοση αυτή θα λάβει μορφή σε μια πρωτοφανή εξέλιξη: Ο σερ Φράνσις Μπερντέτ, μετά από έναν πλούσιο γάμο με την κόρη του τραπεζίτη Coutts, θα κατέλθει στις εκλογές ως ανεξάρτητος υποψήφιος υποστηριζόμενος από τους ριζοσπάστες. Στον εκλογικό αγώνα θα τον υποστηρίξουν ο γνωστός αρθρογράφος Κόμπετ με μια σειρά άρθρων-«επιστολών προς τους εκλογείς του Ουέστμινστερ» καθώς και πολλά γνωστά πρόσωπα επιρροής, μεταξύ των οποίων ο έμπορος ενδυμάτων της Charing Cross Φράνσις Πλέις.[184] Σ' αυτή την εκλογική αναμέτρηση θα μετάσχει και θα εκλεγεί, υποστηριζόμενος από την εκλογική Επιτροπή του Ουέστμινστερ, και ο Τόμας Κόχραν ο οποίος, μετά τη δράση του στο χιλιανό και περουβιανό ναυτικό, θα κληθεί από την *Ελληνική Επιτροπή* στην επαναστατημένη Ελλάδα.[185] Η εκλογική αναμέτρηση κατέληξε σε μια εντυπωσιακή νίκη των μεταρρυθμιστών.[186] Εκείνοι που είχαν κατηγορηθεί για επαναστατι-

184. Ο Κόμπετ θα καλέσει τους εκλογείς να στηρίξουν τον ανεξάρτητο υποψήφιο Μπερντέτ, στέλνοντας, έτσι ένα σαφές και ηχηρό μήνυμα στις παραδοσιακές δυνάμεις των Ουίγγς και των Τόρυς και στους εντεταλμένους υποψηφίους τους. Αργότερα, ωστόσο, μετά τη λεγόμενη «Σφαγή του Πετερλό», ο Κόμπετ θα αρχίσει να επιτίθεται στον Μπερντέτ, κατηγορώντας τον για απεμπόληση των αρχών του ριζοσπαστισμού. Βλ. Green Daniel, *Great Cobbett: The noblest agitator*, Λονδίνο 1983, σ. 336 κ.ε. · G. Wallas, *The Life of Francis Place, 1771-1854*, Λονδίνο 1918, σ. 112 · Dudley Miles, *Francis Place 1771-1854: The life of a remarkable radical*, Μπράιτον 1988, σ. 37.

185. Count Alerino Palma, *A summary account of the steamboats of Lord Cochrane's expedition; with some few words upon the two frigates ordered at New York for the service of Greece*, Λονδίνο 1826. Βλ. επίσης *The Westminster Review*, I, σ. 113 κ.ε. Πβλ. Christopher C. Lloyd, *Lord Cochrane: seaman-radical liberator A life of Thomas Cochrane, 10th Earl of Dundonald*, Λονδίνο 1947, Μέρος III και Thomas Eleventh Earl of Fundonald, *The life of Thomas, Lord Cochrane*, τ. I, Λονδίνο 1869.

186. E. Halévy και P. Spence συμφωνούν ότι η εκλογική αυτή νίκη σηματοδοτούσε την αναβίωση του ριζοσπαστισμού του προηγούμενου αιώνα. Σύμφωνα με τον P. Spence (= *ό.π.*, σ. 2): «Εξετάζοντας επισταμένως τη ριζοσπαστική πολιτική δράση από την ειρήνη της Αμιένης μέχρι το Βατερλό, υποχρεώνεται κανείς να αποδεχθεί ότι η ριζοσπαστική μεταρρύθμιση άρχισε να αναβιώνει από το 1807. Η εκλογή του Σερ Φράνσις Μπερντέτ ως ανεξάρτητου υποψηφίου στην κρίσιμη και ιδιότυπη περιφέρεια του Ουέστμινστερ αυτή τη χρονιά δεν μπορεί, πράγματι, παρά να ερμηνευτεί ως θρίαμβος του ριζοσπαστισμού».

κό ιακωβινισμό και είχαν στιγματιστεί ως ανατροπείς και εχθροί της πατρίδας έβρισκαν, τώρα, τη θέση τους στη Βουλή.

Στον πυρετό της ακραιφνούς νομιμοφροσύνης που είχε κυριαρχήσει στη Βρετανία μετά το 1789, η εκλογή αυτή νίκη του μεταρρυθμιστικού κινήματος απηχούσε πιθανές πολιτικές και πολιτισμικές μετατοπίσεις, σηματοδοτούσε την έναρξη διεργασιών που θα υπονόμευαν το κύρος των κατεστημένων βρετανικών κοσμοεικόνων και θα αναδιαμόρφωναν τους όρους της πόλωσης μεταξύ των αντίπαλων ιδεολογικών δυνάμεων που μετείχαν στο δημόσιο πεδίο. Ως τότε, με τη μομφή περί προδοτικής, ανατρεπτικής δράσης να επικρέμαται συνεχώς πάνω από τους λεγόμενους πρώτους ριζοσπάστες, η μάχη φαινόταν να έχει χαθεί. Όπως παρατηρούν μελετητές της βρετανικής πολιτικής ιστορίας οι Πλέις, Κάρτραϊτ και Τουκ «είχαν χάσει την ευκαιρία να κερδίσουν τον αγγλικό λαό».[187] Οι ιδέες που θεμελίωναν κοινωνικά και πολιτικά τις πρακτικές του ριζοσπαστισμού, είχαν σταδιακά και αυτομάτικα απολέσει τη διαπραγματευτική τους ισχύ στο δημόσιο πεδίο λόγω της υποστήριξής των φορέων τους στην επαναστατική Γαλλία. Η διάχυτη δυσφορία για την κατάληξη των επαναστατικών ιδεών και η ίδια η πολύσημη κοινωνική εμπειρία απαιτούσαν τώρα την ανάθεση της ηγεσίας του εκσυγχρονιστικού προτάγματος σε ένα πρόσωπο αδιαμφισβήτητου κοινωνικού κύρους, ευγενούς καταγωγής και, κυρίως, μη συνυφασμένου με τον ριζοσπαστισμό του Ουίλκς και του Πέιν.[188] Ένας τέτοιος υποψήφιος θα έπρεπε να διαθέτει πόρους που θα του επέτρεπαν να χρηματοδοτήσει δημόσιες συναθροίσεις και παρόμοιες πρακτικές προώθησης του μεταρρυθμιστικού προγράμμα-

187. H. T. Dickinson, (επιμ.), *Britain and the French Revolution*, Λονδίνο 1989, σ. 124. Και άλλοι ιστορικοί θα συνηγορήσουν με την ανωτέρω διαπίστωση. Βλ. ενδεικτικά R. W. Harris, *Romanticism and social order 1780-1830*, Λονδίνο 1969, σ. 27, 112 · Nancy Rosenblum, *Another Liberalism: Romanticism and reconstruction of liberal thought*, Κέμπριτζ MAS. 1987, σ. 27-31.

188. Παρότι ο βρετανικός ριζοσπαστισμός των παραμονών της Γαλλικής Επανάστασης δεν ταυτιζόταν απολύτως με τις αρχές του Πέιν, οι περισσότεροι ριζοσπάστες της περιόδου εντάσσονταν αδιαφοροποίητα από τους αντιπάλους τους στο στρατόπεδο του Πέιν. Βλ John Stevenson, "'Paneites to a man'? The English Popular Radical Societies of 1790s", *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 53, 3 (1989) 14-25, ιδ. 23-24 · J. Stevenson, "London in the age of Reform" στο H. T. Dickinson (επιμ.), *Britain and the French Revolution*, ό.π., σ. 72.

τος και να συντηρεί πολιτικούς και προσωπικούς δεσμούς με τους Ουίγους, ώστε να αποφύγει τη πιθανή κατηγορία περί ανατρεπτικής ή αντικαθεστωτικής δράσης. «Αν ο σερ Φράνσις Μπερντέτ δεν υπήρχε, οι ριζοσπάστες θα έπρεπε να τον εφεύρουν (και, σε κάποιο βαθμό, ίσως, το έπραξαν!)».[189]

Ο Μπερντέτ προερχόταν από μια παλαιά αριστοκρατική οικογένεια και έφερε τον τίτλο του Βαρονέτου. Υπήρξε έμπειρος πολιτικός, εκ των ηγετικών στελεχών του ρεπουμπλικανικού συνασπισμού και των επαναστατικών ενώσεων της παράδοσης του 1776. Στα δεκαεννέα του χρόνια, κατά τα πρώτα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, θα βρεθεί στο Παρίσι και θα παραστεί στις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης, ενώ αργότερα δεν θα διστάσει να καταγγείλει και να καταδικάσει τον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, χαρακτηρίζοντάς τον ως μάταιη προσπάθεια κατάπνιξης της ελευθερίας της ανθρωπότητας.[190] Με την επιστροφή του στην Αγγλία θα μαθητεύσει, ως νεαρός προσήλυτος, δίπλα στον βετεράνο του φιλελεύθερου ριζοσπαστισμού Τζον Χορν Τουκ και θα γίνει γρήγορα μέλος της Συνταγματικής Επιτροπής (*London Corresponding Society*) για την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση. Μετά την εκλογή του, θα στηλιτεύσει από το βήμα της Βουλής, σε συνεχόμενες συνεδριάσεις και σε έντονο τόνο, την κατάχρηση εξουσίας έναντι των διαφωνούντων με την κυβερνητική πολιτική, την καταπάτηση των δικαιωμάτων των πολιτών και, γρήγορα, θα αναγνωριστεί ως ο υπέρμαχος της ελευθερίας έκφρασης. Μέσα σε λί-

189. P. Spence, *The Birth of Romantic Radicalism...*, ό.π., σ. 14.

190. Sir Francis Burdett Bt., *Memoirs of the Life of Sir Francis Burdett including a faithful narrative of the whole proceedings in the House of Commons on the question of his commitment to the Tower, etc.*, Λονδίνο 1810, σ. 3. Οι σχετικές διακηρύξεις περί «άδικου», «αιματηρού», «πολέμου ενάντια στην ελευθερία του ανθρώπου», η ίδια η γλώσσα τελικά γίνεται μνημείο και συγκροτεί, συχνά, το πλαίσιο αναφοράς των κοινωνικών συγκρούσεων. Από τις ομιλίες του Φοξ για τη συμμαχία των ευρωπαϊκών δυνάμεων ενάντια στη Γαλλία μέχρι τον αρχόμενο 19ο αιώνα και τις ομιλίες του Μπερντέτ, οι αντιπαραθέσεις θεμελιώνονται σταθερά στη σηματοδότηση των λέξεων. Η αντίθεση στην πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας θα αποτυπώνεται σχεδόν μονότονα σε ρήσεις όπως «η φρικιαστική λίγκα που διαμορφώθηκε ενάντια στην ελευθερία της ανθρωπότητας». *Cobbett's Parliamentary History*, τ. 30, 21 Ιανουαρίου 1794, στ. 1256.

για χρόνια από την πρώτη εκλογή του, ο Μπερντέτ θα διεκδικήσει τον τίτλο του «γνήσιου συνεχιστή της παράδοσης του Ουίλκς».[191]

Δεν θα διστάσει να διερευνήσει προσωπικά τις συνθήκες σύλληψης και κράτησης όσων αντιπολιτευόμενων εγκλείονταν στο Coldbath Fields Prison, έπειτα από τις συνεχόμενες ανακλήσεις του Habeas Corpus.[192] Η κατάφορη παραβίαση των δικαιωμάτων των υπόπτων, την οποία θα διαπιστώσει και θα καταγγείλει δημόσια, θα οδηγήσει στο να του επιβληθεί απαγόρευση επίσκεψης στις φυλακές. Ο Δούκας του Πόρτλαντ, ο κατοπινός Υπουργός, θα εκδώσει διαταγή προς τις αρχές του Λονδίνου και του Μίντλσεξ, δια της οποίας «*έπρεπε να απαγορευτεί απολύτως στον σερ Φρανσις Μπερντέτ να περάσει της πύλες της φυλακής*» και να αποκτήσει πρόσβαση στους εγκλείστους.[193] Ο Μπερντέτ υπήρξε ένας από τους πολιτικούς στους οποίους αφιερώθηκε μεγάλο μέρος της πολιτικής καρικατούρας στα έντυπα των δύο πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Το «Burdett and Liberty», «Burdett and Independence» υπήρξαν σταθερές αναφορές στο πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής, ενώ σύντομα θα τον προσφωνούν με το προσωνύμιο «England' s Glory».[194] Σε μια από τις πιο δημοφιλείς γραβούρες εμφανίζεται να έχει μόλις φτάσει στη φυλακή και να απευθύνεται στον φύλακα της πύλης με το μικρό του όνομα του, λέγο-

191. P. Spence, *The Birth of Romantic Radicalism* ..., ό.π., σ. 14.

192. Ας θυμήσουμε ότι οι ανακλήσεις αυτές θα συστήσουν τον κεντρικό άξονα της αντιπολιτευτικής πρακτικής των Ουίγων. Όπως έγραφε ο Ράσελ στα 1821 το Habeas Corpus Act υπήρξε «the best security for liberty ever devised». Abraham D. Kriegel, "Liberty and Whiggery", *ό.π.*, σ. 258.

193. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες στο Melville Watson Patterson, *Sir Francis Burdett and his Times 1770-1844*, τ. Ι, Λονδίνο 1931, σ. 66-77.

194. Η σημειωτική των λέξεων αποδίδει με χαρακτηριστικό τρόπο πώς «αξιοποιείται» το πρόσφατο παρελθόν και πώς καταστρώνεται ή καλύτερα πώς επιδιώκεται ο έλεγχος του παρόντος. Η προσφώνηση "England's Glory", παραπέμποντας στην εποχή της Ένδοξης Επανάστασης, χρησιμοποιείται από τους «ακραίους ριζοσπάστες» απαξιωτικά, για να αποδώσει την προσκόλληση στις πατροπαράδοτες αρχές, ενώ από τους μετριοπαθέστερους αναγορεύεται σε κριτήριο αναπαράστασης και αποτίμησης της προόδου, της νέας τάξης. Η πολυπλοκότητα και η πολλαπλότητα των προοπτικών του ίδιου και αυτού προτάγματος, εν προκειμένω του εκσυγχρονισμού, αποκαλύπτεται μέσα από τις εσωτερικές του δυναμικές, τις αντιφάσεις, τις ζυμώσεις. Η προσδοκία της μετάβασης σε νέα πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης δεν είναι μονόδρομη και ενιαία, αλλά τόσο πολυδιάστατη και πολύσημη όσο και η ιστορική πρόβασή της, η αποδιάρθρωση των παραδοσιακών πλαισίων και μορφών της συλλογικής κοινωνικής εμπειρίας.

ντάς του ψιθυριστά: «*Άνοιξε μου γρήγορα. Ήλθα να δω αν οι αδελφοί μου Πολίτες έχουν φως και ζέστη και καλά σκεπάσματα. Σσσ, ήσυχα, άνοιξέ μου*».[195]

Παρότι ο Μπερντέτ και ο «Μπερντετικός Ριζοσπαστισμός», κατά την εννοιολόγηση του Dinwiddy,[196] υπήρξαν καθοριστικοί για την εξέλιξη των πολιτειακών θεσμών της Βρετανίας, των ποικίλων άτυπων δορυφόρων και των υπερπόντιων κτήσεών της, τόσο η βιογραφία όσο και η πολιτική ιστορία του βαρονέτου δεν έχει ακόμα μελετηθεί συστηματικά. Το πορτρέτο του Μπερντέτ φιγουράρει σε περίοπτη θέση στην *National Portrait Gallery* υπό την πομπώδη λεζάντα «The Age of Reform», η βρετανική ιστοριογραφία, όμως, ή η πολιτική θεωρία μόνο περιστασιακά έχουν ασχοληθεί με τους ιστορικούς όρους ανάδειξης του Μπερντέτ στην ηγεσία του μεταρρυθμιστικού κινήματος εν μέσω των ναπολεόντειων πολέμων, κατά την κρίσιμη εποχή της ανασύστασης και αναβίωσης του ριζοσπαστισμού. Ενώ έχουν αφιερωθεί πολυάριθμοι τόμοι στους Κάρτραϊτ, Χαντ και Κόμπετ, στον βίο του Μπερντέτ αφορούν μόνο μια δημοσιευμένη βιογραφία και δύο διδακτορικές διατριβές, οι οποίες παραμένουν σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένες στην ετυμηγορία περί «πολιτικής ασυνέπειας ή ασυνέχειας» που του αποδόθηκε κατά τη διάρκεια της μακράς του πολιτικής σταδιοδρομίας.[197] Ο πρώτος ιστορικός που ανέδειξε τις προκείμενες

195. M. W. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. Ι, σ. 71. Ο Χόμπχαουζ, επίσης, συγκαταλέγεται μεταξύ των πολιτικών που εμφανίζονται συστηματικά στις γελοιογραφίες της εποχής. Στις πιο κοινότυπες εμφανίζεται να φέρει τρίχρωμα σύμβολα --ευθεία αναφορά στη Γαλλική Επανάσταση. R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 4.

196. J. R. Dinwiddy, "Sir Francis Burdett and Burdettite radicalism", *History*, 65 (1980) 17-31.

197. Σύμφωνα με τον Spence, η διατριβή του J. S. Jackson (= *The public career of Sir Francis Burdett: The years of radicalism 1769-1815*, Φιλαδέλφια 1932,) ξεπερνά αυτούς τους σκοπέλους, δεδομένου ότι πραγματεύεται μόνο την περίοδο του «ριζοσπαστισμού», δηλαδή τα έτη 1796-1815. Η Caroline Sarah Hodlin (= *The political career of Sir Francis Burdett*, Οξφόρδη 1989) επιχειρεί να ελέγξει αυτόν τον ισχυρισμό διακρίνοντας την πολιτική σταδιοδρομία του Μπερντέτ σε δύο περιόδους, σε εκείνη του ριζοσπαστισμού και σε εκείνη του τορυσμού. Βλ. κριτική του Spence στα προαναφερθέντα έργα, *ό.π.*, σ. 15. Στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών, συναντούμε τον Μπερντέτ στο ρεύμα του αναβιώσαντος ριζοσπαστισμού της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Βλ. J. G. A. Pocock, *Virtue, commerce and history...*, ό.π. · Robbins Caroline, *The eighteenth century commonwealthman...*, ό.π. Ο Spence (= *ό.π.*, σ. 2-20), προκειμένου να ερμηνεύσει την εκλογική νίκη του Μπερντέτ και χρησιμοποιώντας την ανάλυση των Pocock και Robbins, θα εισαγάγει μια υπόθεση περί «ρομαντικού

→

ή τις διακυβεύσεις της εκλογικής νίκης του Μπερντέτ ήταν ο Μέιν σε άρθρο του αφιερωμένο στην πρώτη του εκλογική νίκη στο Ουέστμινστερ και έπειτα ο Dinwiddy με το προαναφερθέν *"Sir Francis Burdett and Burdettite radicalism"*.[198]

Η επιτροπή εκλογικού αγώνα, η *Επιτροπή του Ουέστμινστερ* για την υποστήριξη του Μπερντέτ, θα συσταθεί τελικά από περίπου είκοσι άτομα. Στην πλειονότητά τους είναι επιχειρηματίες της περιοχής: εργοστασιάρχες, έμποροι ενδυμάτων και υποδηματοποιοί, κατασκευαστές αμαξών. Κάποιοι υπήρξαν μέλη της *London Corresponding Society*. Δύο τουλάχιστον φέρουν τον τίτλο του Τζέντλεμαν. Ο Πλέις θα τους χαρακτηρίσει αργότερα «απροσδιόριστης σύνθεσης πρόσωπα, που συνασπίστηκαν για να αναλάβουν την ευθύνη ενός τόσο σπουδαίου δημόσιου εγχειρήματος, όσο οι εκλογές στο Ουέστμινστερ, απέναντι στη Μεγάλη Ιδιοκτησία, στην Υψηλή Κοινωνική Θέση, στο Κοινωνικό Στάτους και στην Επιρροή».[199]

Ο Πλέις θεωρούσε, ίσως, ότι με τον Μπερντέτ ως εκπρόσωπό τους, θα μπορούσαν να υποσκελίσουν τους Ουίγους και να διαμορφώσουν ένα ισχυρό ριζοσπαστικό ρεύμα στη Βουλή. Ο Μπερντέτ, όμως, καθώς επισημαίνουν οι περισσότεροι μελετητές του πρώιμου βρετανικού φιλελευθερισμού και του ριζοσπαστισμού του αρχόμενου 19ου αιώνα, δεν ήταν ο υποψήφιος που θα εκπροσωπούσε μόνο απλούς εμπόρους και καταστηματάρχες.[200] Στο πολιτικό του λεξιλόγιο κυριαρχούσε ο λόγος περί των παραδοσιακών ελευθεριών των Άγγλων, οι οποίες καταπατήθηκαν από τη διαφθορά της Αυλής και των υποτελών υπουργών του Στέμματος. «*I shall ever be the determined opposer to tyrants, in whatever country they rear their head*», έλεγε ο Μπερντέτ στην προεκλογική του ομιλία, σε μία περίοδο κατά την

ή πατριωτικού ριζοσπαστισμού». Η μελέτη της Hone J. Ann (= *For the cause of the truth...*, ό.π.) θεωρεί τον μπερντετικό ριζοσπαστισμό ως την κύρια δίοδο, μέσω της οποίας διερμηνεύτηκαν και μετακενώθηκαν τα ριζοσπαστικά αιτήματα του 1790 στον επόμενο αιώνα.

198. J. M. Main, "Radical Westminster 1807-1820", *ό.π.* · J. R. Dinwiddy, "Sir Francis Burdett...", *ό.π.*

199. Παρατίθεται από τον J. M. Main, *ό.π.*, σ. 188. Η παράθεση ελέγχεται στο *Place Papers*, BL Add. MSS. 27850, f. 67. Βλ. και Graham Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 45.

200. J. M. Main, *ό.π.*, σ. 186-204 · J. R. Dinwiddy, *ό.π.*, σ. 17-31.

οποία Τόρυς και Ουίγγς καταδικάζονταν αμοιβαία για διαφθορά, πολιτικό εκβιασμό και νόθευση των εκλογικών διαδικασιών.[201] Από την άλλη, οι εναπομείναντες ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές του 1790 και οι επίδοξοι συνεχιστές του έργου του όψιμου ήρωα των Ουίγων Τσαρλς Τζέημς Φοξ, έδειχναν περισσότερο πρόθυμοι να συνταχθούν με την πολιτική ατζέντα του ανεξάρτητου υποψηφίου Μπερντέτ, παρά με τους παραδοσιακούς τους συμμάχους.[202]

Το όπλο των ακραιφνών νομιμοφρόνων απέναντι στα συνθήματα του Μπερντέτ «bread and plenty» και «No Bastille», υπήρξε η γνώριμη κατηγορία περί ανατρεπτικού Ιακωβινισμού. Οι Μπερντετιστές θα αντιτάξουν ότι ο εκπρόσωπός τους δεν εμφανίζεται ως φορέας των γαλλικών ιδεών, αλλά ως εκφραστής των αγγλικών ελευθεριών, τις οποίες κυβέρνηση και Στέμμα αθέτησαν και προσέβαλαν. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Πήτερ Σπενς, ο ριζοσπαστισμός της πρώτης δεκαετίας του 1800 είναι ο ριζοσπαστισμός που βρίσκει τον Μπερντέτ και τον Κόμπετ ενωμένους, είναι ο ριζοσπαστισμός που θα καταγγείλει και τους δύο αντίπαλους κομματικούς σχηματισμούς στη Βουλή. Αυτή η σύμπλευση ριζοσπαστών διαφόρων αποχρώσεων υπό τη σημαία της μεταρρύθμισης[203] θα διαταραχθεί και θα διακοπεί μάλλον αυτοματικά και ασυνεί-

201. Sir Francis Burdett, Bt., *A full report of Sir Francis Burdett at the late election; including those at the Crown and Anchor tavern; of which but imperfect sketches were given in the newspapers*, Λονδίνο 1804, σ. 45.

202. Σ. Spence, *The Birth of Romantic Radicalism...*, ό.π., σ. 17 · M. W. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. I, σ. 108.

203. Η μεταρρύθμιση, η υιοθέτηση μεταρρυθμιστικών μέτρων, οι μεταρρυθμιστικές πολιτικές, οτιδήποτε εν τέλει θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναδιοργάνωση, στην αναδιάρθρωση του δημόσιου πεδίου, συγκροτούσε την κυρίαρχη αναφορά του αντιπολιτευόμενου λόγου, το πολιτικό προϊόν όσων προσδοκούσαν στην υπονόμευση του κύρους των παραδοσιακών, κατεστημένων μορφών πολιτικής σκέψης και πρακτικής. Η προσδοκία αυτή, εν τούτοις, δεν θα μπορούσε να είναι ενιαία και αδιάσπαστη. Αντιθέτως, η πολυπλοκότητά της έγκειτο ακριβώς στο ότι δημιουργούσε τις νοητικές και υλικές προϋποθέσεις για να μετατρέψει σε διακύβευμα το ίδιο το περιεχόμενό της, καθώς απελευθέρωνε τη δυναμική της διαφοράς, της ετερογένειας, του κοινωνικού και πολιτικού πλουραλισμού. Σε ό,τι αφορά τους Μπερντέτ - Κόμπετ θα μπορούσαμε να περιοριστούμε στις διαφορετικές κοινωνικές καταβολές τους και στις συνέπειες που αυτές αποδέσμευαν ως προς τις πολιτικές επιλογές αμφοτέρων, για να κατανοήσουμε, εν μέρει οπωσδήποτε, τις εντάσεις και τις συγκρούσεις στις οποίες θα εμπλακούν τόσο ως υποκείμενα όσο και ως προς τα αντικείμενα της δράσης τους: Ο μεν Μπερντέτ είναι γόνος αριστοκρατικής οικογένειας ο δε Κόμπετ ταπεινής καταγωγής. Η ατομική ιστορία, ωστόσο, ανάγεται στη συλλογική εμπει- →ι

δητα, όταν οι ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ θα συνεργαστούν στενά με μια νέα γενιά φιλελεύθερων Ουίγων και μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, οι οποίοι επιζητούσαν να αναδιοργανώσουν το κόμμα τους, επί τη βάση των αρχών του ιστορικού για τους Βρετανούς φιλελεύθερους φοξικού ουγγισμού.[204] Για την ώρα πάντως, θα σημειωθεί μια νέα εκλογική νίκη των μεταρρυθμιστών, μια νίκη που θα ενσπείρει και πάλι ταραχή και ανησυχία: Ο Ουίλιαμ Σμιθ, ο εκπρόσωπος των ριζοσπαστών Ντισέντερς και κατοπινό μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα υπερισχύσει του Ουίλιαμ Ουίντχαμ, ο οποίος διατηρούσε από το 1784 τη θέση του Νόργουιτς στη Βουλή. Η αναφορά στα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα του θρησκευτικού αντικομφορμισμού αρκούσε ανακλαστικά για να απαξιώσει ως «θρίαμβο του ιακωβινισμού» την είσοδο του Σμιθ στη Βουλή.[205]

Στο Ουέστμινστερ, ο Μπένθαμ θα περάσει στην ενεργό πολιτική δράση συνεργαζόμενος με τα πρόσωπα που θα στηρίξουν και θα πετύχουν την εκλογή του σερ Φράνσις Μπερντέτ. Εκεί, με ένα εκλογικό σώμα που αποτελείται από εμπόρους και καταστηματάρχες-επιχειρηματίες, γνήσιους κληρονόμους της παράδοσης των Χάμπντεν Κλαμπ,[206] ο Μπέν-

ρία. Η πολυδιάστατη ολότητα του νεοτερικού προτάγματος φαίνεται ότι είναι εκείνη που θα τους φέρνει κοντά, αλλά και θα τους αποσυνδέει στο βαθμό που θα επιτρέψει την ανάδυση διακριτών ή και ανταγωνιστικών προοπτικών αξιολόγησης της πραγματικότητας.

204. Βλ. ενδεικτικά A. Bullock, M. Schock (επιμ.), *The liberal tradition from Fox to Keynes*, Λονδίνο 1956, σ. 23-75 και 178.

205. Όπως αναφέρει ο Spence (= *ό.π.*, σ. 19), ο χαρακτηρισμός είναι ατυχής και τραγελαφικός, αν ληφθεί υπόψη ότι ο Σμιθ έχει ξεκινήσει την πολιτική του σταδιοδρομία στο πλευρό του Πιτ. Βλ. επίσης, John Cannon, *Parliamentary reform 1640-1832*, Κέμπριτζ 1973, σ. 148· J. R. Dinwiddy, *From Luddism to the First Reform Bill 1810-1832*, Οξφόρδη 1986, σ. 56-74· F. Rosen, "Elie Halévy and Bentham's authoritarian liberalism", *Enlightenment and Dissent*, 6 (1987) 59-76· Abraham D. Kriegel, "Liberty and Wiggery in early nineteenth century England", *The Journal of Modern History*, 52, 2 (1980) 253-278. Ο Ουίλιαμ Σμιθ και ο Χένρυ Μπρούαμ είναι εκείνοι που, κατά την εκστρατεία για την κατάργηση της δουλείας, θα δημιουργήσουν τη γέφυρα ανάμεσα στους λεγόμενους «Άγιους του Ουέστμινστερ» με τους ριζοσπάστες και φιλελεύθερους. Βλ. Richard W. Davis, *Dissent in politics 1780-1830: The political life of William Smith, MP*, Λονδίνο 1971, σ. 109-110.

206. Ο Τζον Χάμπντεν (John Hampden, 1594-1643) υπήρξε εξέχον μέλος της αγγλικής Βουλής κατά την περίοδο του Εμφυλίου επί Καρόλου Ι. Παρέμεινε έγκλειστος, επί ένα ολόκληρο έτος, διότι αρνήθηκε να εγκρίνει δια ψήφου, να κυρώσει και νομιμοποιήσει ακολούθως, φοροδοτικό σύστημα μέσω του οποίου επρόκειτο να αποπληρωθεί ένα από τα κατά συρροή επιβεβλημένα

→ι

θαμ θα διαμορφώσει θεωρητικά και θα προσφέρει για πολιτική χρήση και εφαρμογή στην πράξη ένα μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το οποίο θα αρχίσει να επεξεργάζεται αυτήν ακριβώς την περίοδο, ταυτόχρονα δηλαδή με την εκλογή του Μπερντέτ. Φαίνεται ότι μία σειρά από ιστορικές συγκυρίες θα ενισχύσουν ή θα υποστηρίξουν τη στράτευσή του στον ριζοσπαστισμό.[207] Κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, έπειτα από τον θάνατο του πατέρα του από τον οποίον κληρονομεί σημαντική περιουσία, ο Μπένθαμ θα απευθυνθεί στον Πιτ και τον Ντάντας με την πρόθεση να αναλάβει την ίδρυση και λειτουργία ενός σωφρονιστικού καταστήματος που θα φιλοξενεί χιλίους τροφίμους. Τα αλλεπάλληλα εμπόδια στην υλοποίηση αυτού του σχεδίου θα πυροδοτήσουν τη δριμύτατη κριτική του έναντι όχι μόνο του κυβερνητικού σχηματισμού, αλλά ολόκληρου του συστήματος πολιτικής διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας.[208] Οργίζεται με τον βασιλιά,[209] οργίζεται με την απάθεια της αριστοκρατίας, με τις κάστες, όπως το αντιλαμβάνεται, που ανταγωνίζονται για την κατάληψη της εξουσίας. Η ματαίωση των μεταρρυθμιστικών του σχεδιασμών για το ποινικό και σωφρονιστικό σύστημα της χώρας θα αποδοθεί ευθέως στην εχθρότητα του Γεωργίου και της Αυλής του έναντι των πολιτικών του πεποιθήσεων:

δάνεια του Καρόλου. Έκτοτε το όνομά του εμφανίζεται σχεδόν συνώνυμο με τη δίκαιη αντίσταση ενάντια στην αυθαίρετη εξουσία.

207. Όπως θα παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, η μπενθαμική ρεπουμπλικανική πολιτειακή θεωρία διαμορφώνεται ως άμεσο παρακολούθημα της στρατηγικής της μεταρρύθμισης. Αυτή η διάσταση θα οδηγήσει σε μια ανανέωση των προσεγγίσεων του μπενθαμικού έργου κατά τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς φαίνεται ότι σε προγενέστερες μελέτες δεν είχαν αξιοποιηθεί συστηματικά οι λεγόμενες «ώριμες» επεξεργασίες του φιλοσόφου, το έργο που συνέταξε κατά το τέλος της ζωής του. Βλ. F. Rosen, *Jeremy Bentham and representative democracy A Study of the Constitutional Code*, Οξφόρδη 1983, σ. 220-242 · S. R. Conway, "Bentham and the Nineteenth Century revolution in government" στο R. Bellamy (επιμ.), *Victorian Liberalism*, Λονδίνο 1990, σ. 71-90 · Ben-Dor Oren, *Constitutional limits and the public sphere: a critical study of Bentham's constitutionalism*, Οξφόρδη 2000, σ. 98-203.

208. Ο Μπένθαμ συντάσσει τρία μικρής έκτασης πολεμικά κείμενα. Το πρώτο υπό τον τίτλο *Panopticon versus New South Wales*, το δεύτερο τιτλοφορείται διαδοχικά *The True Bastille*, έπειτα, *The Constitution Conquered* και τέλος *A Plea for the Constitution* και το τρίτο *Observations on a late Exercise of Legislative Power by the Duke of Portland, in Declared Contempt of Parliament*. Βλ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 127.

209. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 79. Βλ. επίσης, *Works*, x, σ. 201-212.

Το μίσος τους έχει δύο αιτίες, στα 1789 ή 1790, στη θέση που είχα λάβει προκειμένου να τους εμποδίσω να καταβυθίσουν τη χώρα σε έναν μη αμυντικό πόλεμο με τη Ρωσία. Και το 1790 η προσπάθειά μου να συνδράμω τη Γαλλική Επανάσταση με το έργο μου Draught of a plan for the organization of a judicial Establishment.[210]

Αναθεωρεί την αντίληψη της νεότητάς του, σύμφωνα με την οποία, για να μετατραπεί η αριστοκρατία σε σταθερό σύμμαχο και υποστηρικτή τους, θα αρκούσε να μυηθεί στις αρχές της μεταρρύθμισης.[211] Τώρα, η ίδια η πραγματικότητα, οι επιταχύνσεις της συγκυρίας, διαψεύδουν αυτή τη βεβαιότητα: Η αριστοκρατία φέρεται να αντιπροσωπεύει το συντεχνιακό πνεύμα, συνιστά μια διακριτή κοινωνική ομάδα με ειδικά συμφέροντα έναντι των γενικών συμφερόντων της κοινωνίας, αποτελεί αφ' εαυτής ένα ιδιαίτερο σώμα εντός του ενιαίου κοινωνικού σώματος. Ως τέτοια, η

210. Ο Μπένθαμ θα επικρίνει τον Γεώργιο ΙΙΙ για την πολιτική του ενάντια στη Ρωσία με τα "Letters of Anti-Machiavel", τα οποία θα συντάξει και θα δημοσιεύσει τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1789. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. 239.

211. Οι καταβολές του Μπένθαμ είναι τέτοιες που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι θα οδηγούνταν στο περιβάλλον των Τόρυς. Ωστόσο, η αδυσώπητη επίδραση του παραδεδομένου θα υποσκελιστεί, θα υποχωρήσει υπό το βάρος του παρόντος, από τις επιταχύνσεις της συγκυρίας. Η οικογένεια του Μπένθαμ πρόσκειται στο στρατόπεδο των Τόρυς και ο ίδιος αντιτάσσεται στους Αμερικανούς επαναστάτες, δυσαρεστημένος από τους λόγους που επικαλούνται για τη νομιμοποίηση των ενεργειών τους· φαίνεται, όμως, ότι υπό την επίδραση του «κύκλου του Ουέστμινστερ», υπό την επίδραση ενός περιβάλλοντος οπαδών ανανεωτικών, ριζοσπαστικών και φιλελεύθερων αρχών, μελών κοινοτήτων του θρησκευτικού αντικομφορμισμού, μετακινείται σε περισσότερο ριζοσπαστικές πολιτικές θεωρήσεις. Η μεταβολή των θεσμικών και υλικών λειτουργιών της πραγματικότητας θα μεταλλάσσει, θα υποβάλλει σε αντίστοιχες επιταχύνσεις ή επιβραδύνσεις τις αξιώσεις που θα προικίσουν με νόημα την κοινωνική δράση και τις διακυβεύσεις της, αλλά και την πορεία της σκέψης, τη «θεωρία» με την οποία γίνεται αντιληπτός ο κόσμος αλλά και η σχέση των κοινωνικών υποκειμένων προς αυτόν. Η «θεωρία» αυτή με τη σειρά της δεν θα αποτυπώνεται πάντοτε στα ιστορικά γεγονότα, στα πεπραγμένα. Ξετυλίγοντας, ωστόσο, το νήμα και νόημα της «θεωρίας» των υποκειμένων για τον κόσμο τους, μπορούμε, ίσως, να συλλάβουμε όψεις των ίδιων των ιστορικών γεγονότων. Εν προκειμένω, παρότι ο Μπένθαμ απογοητεύεται αρχικά από τους Αμερικανούς επαναστάτες, θα επανεπεξεργαστεί πρότερες θέσεις και θα προτρέψει τους Γάλλους να υιοθετήσουν το αμερικανικό σύστημα για τις εκλογές του 1788. Δεν θα διστάσει, μάλιστα, να ενθαρρύνει τους επαναστάτες της αυγής του δέκατου ένατου αιώνα να υιοθετήσουν το αμερικανικό σύνταγμα ως υπόδειγμα, να επιστρατεύσει τις νέες του αυτές θεωρήσεις στην εκλογική *Επιτροπή του Ουέστμινστερ* και, λίγο αργότερα, στην *Ελληνική Επιτροπή*. Οι πολλαπλές διαστάσεις των ιστορικών τεκμηρίων και μαρτυριών των ιστορικών γεγονότων στο Σπ. Ασδραχάς, «Αιτούμενα της ιστορίας: Οι μεταμορφώσεις της αναγκαιότητας», *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2002, σ. 118-121.

αριστοκρατία είναι εξ ορισμού εχθρός των μεταρρυθμίσεων, εχθρός της κοινής χρησιμότητας. Κάποτε, μάλιστα θα επικρίνει τον Μιλ, τονίζοντας ότι πρέπει να απεχθάνεται την καταπίεση, όχι τόσο από συμπάθεια για τον μεγαλύτερο αριθμό, όσο από μίσος για τον μικρότερο αριθμό.[212] Η αποκρυστάλλωση αυτής της θέσης, είτε μέσα από την προσωπική δυσφορία, είτε από την αποσύνδεση της συλλογικής εμπειρίας από το κατεστημένο πλαίσιο αναφορών της, θα μετασχηματιστεί σύντομα σε μέσο περιγραφής και μέτρο αξιολόγησης της πραγματικότητας. Έτσι, η περίπτωση της Ελλάδας, όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, κρίνεται και αποτιμάται θετικά, καθώς εκεί δεν εντοπίζεται, σύμφωνα με τη μπενθαμική θεώρηση, ένα διαμορφωμένο αριστοκρατικό σύστημα που να επιβάλλει εσωτερικές κατατμήσεις του κοινωνικού σώματος. Δεν υπάρχει εκεί, δηλαδή, μια συγκροτημένη, με παγιωμένες αξιώσεις, επί της γης ή της δικαιακής διαχείρισης της πολιτείας ολιγαρχία, «ένας μικρότερος αριθμός» ούτε μια κατεστημένη θρησκευτική αρχή.

Πέρα από τον Μπερντέτ, με τον οποίον ο Μπένθαμ θα συνδεθεί αργότερα με δεσμούς προσωπικής οικειότητας, καταλυτική θα είναι και η σχέση του με τον Τζέιμς Μιλ.[213] Ο Μιλ συνδέεται, ήδη, επί πολλά έτη με αντιφρονούντες Ουίγους. Με τους εκδότες του *Edinburgh Review* – μεταξύ αυτών ο σερ Τζέιμς Μάκιντος, ενεργός οπαδός του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* και ένας από τους σταθερούς συντάκτες του *Edinburgh Review* και ο Χένρυ Μπρούαμ, ο κατοπινός ηγέτης της αντιπολίτευσης, επίσης, μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* και ένας εκ των ιδρυτών του *Edinburgh Review* – αξιώνει μέσα από τις στήλες της έγκριτης επιθεώρησης τη χειραφέτηση των καθολικών, την πλή-

212. E. Halévy, *ό.π.*, τ. II, σ. 129. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 79.

213. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 8, σ. 146. Μιλ και Μπένθαμ έρχονται σε επαφή γύρω στα 1808. Ο Μιλ, ο οποίος βρίσκεται σε κατάσταση οικονομικής ένδειας, θα βρίσκει στέγη κατά καιρούς με τον πρωτότοκο και τη σύζυγό του στην οικεία Μπένθαμ, ενώ άλλοτε - τουλάχιστον μέχρι να αναλάβει υπηρεσίες στη Εταιρεία των Ινδιών - θα χρησιμοποιεί οικείες που του υπενοικιάζει ο Μπένθαμ έναντι χαμηλού αντιτίμου. Όπως σημειώνει ο E. Halévy (= *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 125) η *History of British India* προέκυψε, ίσως, από ένα απόσπασμα του *Traités* του Μπένθαμ. Βλ. επίσης Alexander Bain, *James Mill: A biography*, Λονδίνο 1882· *Works*, x, σ. 329-400.

ρη θρησκευτική ανεκτικότητα, την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθερία του Τύπου. Είναι ο Μιλ, επίσης, –ο πρώτος ανάμεσα στον κύκλο των ωφελιμιστών που τώρα διαμορφώνεται– εκείνος που επιχειρεί, αναλύοντας τους ρεπουμπλικανικούς θεσμούς της Βορείου Αμερικής στο *Edinburgh Review*, να εδραιώσει τη θεωρία του αντιπροσωπευτικού συστήματος πάνω στην αρχή της ωφελιμότητας.

Από τη άλλη πλευρά, ο ίδιος αυτός κύκλος των ενεργών πολιτικών φαίνεται ότι θα επιστρατεύσει τον θεωρητικό Μπένθαμ για να θεμελιώσει και να συστηματοποιήσει σε φιλοσοφικές αξιώσεις την κοινωνική δράση και να αποστιγματίσει το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα από την κοινότυπα αναχρονιστική κατηγορία της καθεστωτικής ανατροπής. Όπως γράφει ένας από τους πολλούς οπαδούς του,

> *η κατοχύρωση του ονόματός σου είναι ο μεγαλύτερος θρίαμβος για τον οποίο μπορούμε να καυχόμαστε κατά την υλοποίηση των οραματικών σχεδιασμών μας.* [...]. *Δεν θα μπορέσουν να προβούν στην άστοχη ενέργεια να σου επιτεθούν, διότι γνωρίζουν πολύ καλά ότι η προσωπικότητά σου και η φήμη σου είναι πολύ καλά εδραιωμένες για να αποτελέσεις αντικείμενο οποιαδήποτε μομφής περί επαναστατικού ιακωβινισμού.* [Εντέλει], *χρειάζεται αυτή τη στιγμή μια περισσότερο ριζοσπαστική μεταρρύθμιση απ' ό,τι θα μπορούσε να επιφέρει μια απλή αλλαγή κυβερνήσεων.*[214]

Αυτοί οι νέοι φίλοι της δημοκρατίας και σταθεροί φίλοι της μεταρρύθμισης είναι, πρωτίστως, φίλοι της ειρήνης. Πέρα από τις οργανωμένες επιτροπές υπέρ της «οικουμενικής διαρκούς ειρήνης», που θα διαμορφωθούν αυτήν την περίοδο (με προεξάρχουσα εκείνην της οποίας ο Μπόουρινγκ θα αναλάβει τη διεθνή της ανάπτυξη), οι μεταρρυθμιστές θα καταγγείλουν την επιθετική βρετανική εξωτερική πολιτική, επιστρατεύοντας τα επιχειρήματα του Φοξ:

> *Δεν ήταν αιματηρός, άδικος και δαπανηρός ο πόλεμος ενάντια στην Αμερική; Ο πόλεμος ενάντια στη Γαλλία δεν στηρίχτηκε στις ίδιες ακριβώς πολιτικές μ' εκείνον που οργανώθηκε ενάντια στην Αμερική; Δεν στηρί-*

214. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. 48.

χτηκε στις πολιτικές εκείνες που στόχο είχαν να παρεμποδίσουν και να καταλύσουν την Ελευθερία και να ορθώσουν αντ' αυτής και έναντί της ένα σύστημα Διακυβέρνησης, θεμελιωμένο στη βάναυση εξουσία και τη σκληρή κυριαρχία;[215]

Ο Μιλ θα εξυμνήσει την πολιτική της ειρήνης στο *Commerce Defended*, ο Μπένθαμ θα συντάξει το *Radicalism not Dangerous*, ενώ ο Μπερντέτ θα γίνει πολύ γρήγορα δημοφιλής, καταγγέλλοντας την αναίτια, όπως την χαρακτήριζε, αύξηση των φορολογικών βαρών που επέβαλε η πολιτική ισχύος της Βρετανίας.[216]

Στο μεταξύ η επιτακτικότητα του εγχειρήματος της «διαρκούς βελτίωσης» της ανθρωπότητας έμοιαζε αναπόδραστη. Ειδικότερα, η μεταρρύθμιση του ποινικού συστήματος εκκινούσε και αφορούσε πρωτίστως σ' αυτήν τη νεοτερική σύλληψη. Όλοι, και ο πιο στυγνός εγκληματίας, μπορούσαν να ανανήψουν, όλοι μπορούσαν να υπαχθούν σ' αυτή την αναμορφωτική, βελτιωτική, μεταρρυθμιστική εκστρατεία. Ο Μπερντέτ, που είχε επικαλεστεί από την αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας την ανάγκη μεταρρύθμισης του σωφρονιστικού συστήματος, θα συνδεθεί έτσι με τον Μπένθαμ και θα κληθεί να στηρίξει το Πανοπτικό πρόγραμμα, στο οποίο ο φιλόσοφος είχε επενδύσει κατά το παρελθόν, όχι μόνο μέρος των θεωρητικών του στοχασμών, αλλά και διόλου ευκαταφρόνητα χρηματικά ποσά.[217] Ο Μπένθαμ, όπως είδαμε, θα αποδώσει την αποτυχία

215. Fox C. J., *The speech of the Right Honourable C. J. Fox on American Independence: Spoken in the House of Commons, Thuesday July 2, 1782*, Λονδίνο χχ, σ. 8, 9, 17-18. Παρατίθεται στο P. Spence, *The Birth of Romantic Radicalism...*, ό.π., σ. 20.

216. James Mill, *Commerce Defended An answer to the arguments by which Mr Spence and others have attempted to prove that commerce is not a source of national health*, Λονδίνο 1808, σ. 15-16. Στο *Commerce Defended* ο Μιλ θα στηρίξει, μεταξύ άλλων, ότι η οικονομική ευμάρεια συναρτάται με την υιοθέτηση ειρηνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο Χιούμ, ο οποίος θα συνδεθεί στενά με τον Μιλ, θα υιοθετήσει αυτή τη θέση ως κεντρική αρχή στις ομιλίες του σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής, τα οποία θα στηρίξει από κοινού με «τον εκλεκτό Βαρονέτο [τον Μπερτνέτ] και τον εντιμότατο κύριο [τον Χόμπχαουζ] στις διπλανές θέσεις». *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 47.

217. Φαίνεται ότι ο Μπένθαμ θα εμπνευστεί την ιδέα του Πανοπτικού από τον αδελφό του Σάμιουελ. Ο Σερ Σάμιουελ Μπένθαμ βρισκόταν στη Ρωσία επιδιώκοντας, υπό την εποπτεία του πρίγκιπα Ποτέμκιν, να εγκαταστήσει αγγλικές επιχειρήσεις ναυπήγησης στην περιοχή της Λευκορωσίας. Ο Μπένθαμ θα μείνει στη Ρωσία με τον αδελφό του από το 1785 έως το 1787 και, παρακολουθώντας εκεί τις μεθόδους επίβλεψης της παραγωγικής διαδικασίας από τον Σάμιουελ,

→1

υλοποίησης του Πανοπτικού στην προσωπική εχθρότητα του Γεωργίου ΙΙΙ και θα συντάξει το οργισμένο *The true Bastille.*[218] Ο Μπερντέτ θα αποκαλέσει τη φυλακή του Cold Bath, «English Bastille».[219] Η ανάγκη μεταρρύθμισης του σωφρονιστικού συστήματος φαινόταν τώρα περισσότερο επείγουσα, δεδομένου ότι στις φυλακές εγκλείονταν όλο και πιο συχνά όσοι παρέβαιναν τους διάφορους νόμους περί λογοκρισίας, αλλά και μικροί επιχειρηματίες και έμποροι για χρέη.[220] Οι δύο άνδρες θα συναντηθούν, λοιπόν, σ' έναν κοινό σκοπό. «*Μπράβο, αγαπητέ μου*», θα γράψει ο Μπένθαμ στον Μπερντέτ στα 1825, όταν η ιδέα του Πανοπτικού έμοιαζε να αναβιώνει, «*η προσήλωσή σου σε καλούς σκοπούς, μου δίνει νέα πνοή*».[221]

Από την πρώτη εκλογή του Μπερντέτ, θα εορτάζεται η ετήσια επέτειος της νίκης των μεταρρυθμιστών στο *Crown and Anchor tavern*, στον χώρο όπου θα συστεγαστεί λίγο αργότερα η έδρα της *Ελληνικής Επιτροπής*.[222] Η παρουσία, πάντως, που θα λειτουργήσει καταλυτικά για τον Μπερντέτ, τον Μπένθαμ και τους ομοϊδεάτες τους είναι εκείνη του Φράνσις Πλέις. Απλός εργάτης και μέλος επαναστατικών οργανώσεων στα 1792, αργότερα έμπορος-καταστηματάρχης στην Charing Cross του Ουέστμινστερ και πρόσωπο με σημαντική εκλογική επιρροή στην περιοχή, ο Πλέις θα γίνει ο συνδετικός κρίκος, εκείνος που συνέχει και εμπνέει

θα υιοθετήσει την ιδέα και θα την εφαρμόσει θεωρητικά στο σωφρονιστικό σύστημα. Με νομοθετική πράξη (1794) ο Μπένθαμ θα εξουσιοδοτηθεί ως διαχειριστής εξαγοράς γης για την οικοδόμηση φυλακής. Το σχέδιο τελικά θα αποτύχει και η συμφωνία μεταξύ της κυβέρνησης και του Μπένθαμ θα ακυρωθεί. Παρόλα αυτά και παρά την πικρία του Μπένθαμ, η Βουλή θα τον αποζημιώσει το 1813 με 23. 000 λίρες στερλίνες για τη ζημία που είχε υποστεί. Βλ. Ian R. Christie, *The Benthams in Russia, 1780-1791*, Οξφόρδη 1993, σ. 31-36.

218. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ὁ.π., τ. 9, σ. 239-240.

219. Sir Francis Burdett, Bt., *An Impartial Statement of the Inhuman Cruelties discovered in the Cold-bath-Fields Prison reported in the House of Commons on Friday the 11th of June, 1800, With the report of the debate To which is added, a letter to R. B. Sheridan, Esq Also, an interesting letter, from one of the prisoners, etc.*, Λονδίνο 1800, σ. 18.

220. J. G. A. Pocock (επιμ.), *Three British revolutions...*, ὁ.π., σ. 336.

221. M. W. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ὁ.π., τ. ΙΙ, σ. 465.

222. Sir Francis Burdett, Bt., *A full and accurate report of the proceedings at the meeting held at the Crown & Anchor Tavern, on Monday, the 1st of May, 1809, relative to a reform in the Commons House of Parliament*, Λονδίνο 1809.

Όπως φαίνεται, εκείνος είναι που λειτουργεί αποτελεσματικά στο παρασκήνιο, όχι μόνο κατά την πρώτη εκλογή του Μπερντέτ στη Βουλή των Κοινών, αλλά και κατά τις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις στο Ουέστμινστερ.[223] Ωστόσο, μετά τη λήξη των εργασιών της Βουλής το 1812 και την προκήρυξη εκλογών, ο Πλέις δεν φαίνεται πρόθυμος να στηρίξει τον Μπερντέτ. Οι μεταξύ τους προστριβές θα ξεκινήσουν γύρω στα 1810 όταν θα διαταχθεί ο εγκλεισμός του Μπερντέτ στο Τάουερ. Σύμφωνα με τις αρχές, ο Μπερντέτ είχε προβεί σε κατάχρηση εξουσίας, υπερασπιζόμενος σε ομιλία του έναν σχετικά άσημο ριζοσπάστη του Λονδίνου, τον Τζον Γκέιλ Τζόουνς [John Gale Jones]. Ο Μπερντέτ θα αμφισβητήσει τη νομιμότητα του εντάλματος σύλληψής του και θα οχυρωθεί στο σπίτι του για δύο μέρες με τη σημαντική υποστήριξη του πλήθους στους δρόμους.[224] Το περιστατικό καταγράφεται με περίσσια θεατρικότητα, όταν τελικά οι δυνάμεις ασφαλείας θα εισβάλουν στο σπίτι του Μπερντέτ για να τον συλλάβουν ενόσω διάβαζε τη Μάγκνα Κάρτα στον γιο του. Φαίνεται ότι ο Πλέις θέλησε να εκμεταλλευτεί πολιτικά για λογαριασμό των ριζοσπαστών το γεγονός όταν, με την αποφυλάκιση του Μπερντέτ, τέσσερις μήνες αργότερα, οργάνωσε πομπή προς τιμήν του, στην οποία όμως ο Μπερντέτ αρνήθηκε να παραστεί. Παρότι ο Μπερντέτ ουδέποτε έδωσε εξηγήσεις γι' αυτή του την αντίδραση,[225] η δημοτικότητά του μετά το περιστατικό είχε τόσο πολύ αυξηθεί που, παρά την απροθυμία του Πλέις, η υποψηφιότητά του εθεωρείτο πλέον ασυναγώνιστη.[226]

223. Ο Σάμιουελ Μπρουκς (Samuel Brooks) και ο Ουίλιαμ Άνταμς (William Adams), επιχειρηματίες του Λονδίνου, είναι επίσης ηγετικές φυσιογνωμίες της επιτροπής του Ουέστμινστερ. «Η οργανωτική ικανότητα του Πλέις, ωστόσο, θα αποδειχθεί ασυναγώνιστη. Είναι εκείνος που, κυρίως, θα δραστηριοποιηθεί για να επηρεάσει το εκλογικό σώμα και να αναζητήσει ψηφοφόρους, να συγκεντρώσει χρήματα και να συντάξει προεκλογικές ομιλίες και άρθρα και να οργανώσει δημόσιες συγκεντρώσεις». Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 57-58. Βλ. επίσης Graham Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 57.

224. M. W. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. I, κεφ. 7 · J. M. Main, "Radical Westminster", *ό.π.*, σ. 191 · Graham Wallas, *ό.π.*, σ. 48-57 · E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 136-137.

225. Η σχετική διαμάχη θα αποσιωπηθεί εντελώς από τις ενθυμήσεις του Μπερντέτ. Βλ. Sir Francis Burdett Bt., *Memoirs of the Life of Sir Francis Burdett including a faithful narrative of the whole proceedings in the House of Commons on the question of his commitment to the Tower, etc.*, Λονδίνο 1810.

226. *Αυτόθι*, σ. 9.

Μέσα σε μία πενταετία περίπου, από την πρώτη εκλογή του Μπερντέτ το 1807 μέχρι την επόμενη εκλογική αναμέτρηση στα 1812, φιλελεύθεροι Ουίγοι και ριζοσπάστες φαίνεται ότι αρχίζουν να διαβλέπουν τις προοπτικές μιας πιθανής, έστω και περιστασιακής, συνεργασίας. Ο Ρόμιλι, στενός φίλος του Μπένθαμ, θερμός υποστηρικτής και μέλος των Ουίγων, θα αναλάβει ενεργό συμμετοχή στην υπεράσπιση του Μπερντέτ μετά τη σύλληψη και τον εγκλεισμό του ενώ, εκτός από τον Τόμας Κόχραν, συνεργάτη του Μπερντέτ στην εκπροσώπηση του Ουέστμινστερ και τον ίδιο τον Μπερντέτ, στη χορεία των ριζοσπαστών υποψηφίων, θα προστεθεί ο κατοπινός ηγέτης των Ουίγων και μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής*, Χένρυ Μπρούαμ.[227]

Ο Μπρούαμ, συμπατριώτης του Μιλ και συνεργάτης του στο *Edinburgh Review*, έχει συνδέσει το όνομά του με το κίνημα για την κατάργηση της δουλείας[228] και έχει ήδη κερδίσει την εμπιστοσύνη του Ουίλιαμ Ουίλμπερφορς, του Ευαγγελιστή που θα σχετιστεί με τον Μπένθαμ και τους ριζοσπάστες στην *Ελληνική Επιτροπή* και σε άλλα αντίστοιχα κομιτάτα. Πριν εισέλθει στη Βουλή με τους Ουίγους, ο Μπρούαμ θα ακολουθήσει το τυπικό δρομολόγιο των νεαρών Βρετανών φιλελευθέρων: Θα ταξιδέψει στην Ολλανδία, στην Ιβηρική, στην Ιταλία και μετά τους πολέ-

227. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή την εποχή το *Elements of Packing* του Μπένθαμ, το οποίο δεν εκδίδεται, θα κυκλοφορήσει ιδιωτικά σε περιορισμένα αντίτυπα μεταξύ των ριζοσπαστών και φιλελεύθερων Μιλ, Μπρούαμ, Ουίσσου και Μπερντέτ. Βλ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 132. Ας σημειώσουμε ότι στην ελληνική βιβλιογραφία τονίζεται η συμμετοχή του ηγέτη της αντιπολίτευσης στο Αγγλικό Κομιτάτο. Εν τούτοις, εκτός του ότι ο Μπρούαμ δεν είναι ακόμα ηγέτης των Ουίγγς, η δράση του υπέρ της ελληνικής επανάστασης στο πλαίσιο της *Ελληνικής Επιτροπής* και εκτός αυτής, είναι μάλλον συμβατική. Η συμμετοχή του στις λίστες αποτυπώνει, ίσως, περισσότερο τις διακυβεύσεις βάσει των οποίων ενορχηστρώθηκαν ή αρθρώθηκαν οι αξιώσεις της *Επιτροπής* και των ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών εντός της, παρά τη δράση ή την προσδοκία της ανάληψης δράσης από μέρους του. Τούτο, ασφαλώς, δεν ισχύει μόνο για τον Μπρούαμ.

228. Ήδη στα 1804 εκδίδει το μαχητικό *A Concise Statement of the question regarding the abolition of the Slave Trade*, ενώ αργότερα και ως μέλος της *British and Foreign School Society* θα ασχοληθεί ειδικότερα με την εκπαίδευση των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων. Βλ. Henry Peter Brougham, Baron Brougham and Vaux, *Practical observations upon the education of the people, addressed to the working classes and their employers*, Λονδίνο 1825. Για τον Ουίλμπερφορς βλ. G. Lean, *God's politician: William Wilberforce's struggle*, Λονδίνο 1980, σ. 97-99.

μους σε άλλες περιοχές της Ευρώπης.[229] Στις παραμονές της εκλογής του Μπερντέτ, ο Τύπος των Ουίγων θα βρίσκεται στα χέρια του.[230] Μέσα από πολυάριθμα άρθρα και επιφυλλίδες θα απευθυνθεί, κυρίως, στους Ντισέντερς, που είχαν ήδη κατακτήσει τους δυναμικότερους τομείς της εμπορικής και βιομηχανικής ανάπτυξης, καλώντας τους να στηρίξουν τον φιλελεύθερο φοξικό ουιγγισμό. Λίγο πριν γνωρίσει τους Μπένθαμ, Μιλ, Πλέις και Μπερντέτ, θα προτείνει την ίδρυση μιας «εμπορικής και βιοτεχνικής ένωσης» με έδρα το Λονδίνο, η οποία «θα μπορούσε να αποτελεί το κέντρο της επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών περιοχών του εμπορίου και της μανιφακτούρας – να διαδίδει τις πληροφορίες εκείνες που αφορούν στα συμφέροντά τους – και να υπερασπίζεται ως σώμα τα συμφέροντα αυτά τόσο ενώπιον των Βουλών όσο και ενώπιον της κυβέρνησης. Μια τέτοια ένωση, υποστήριζε ο Μπρούαμ, «θα βρει στο Λονδίνο ενεργή και θερμή συμπαράσταση μέσα και έξω από τη Βουλή και θα μπορεί μέσω αυτού του δικτύου ή οργάνου να επικοινωνεί με *όλες τις πλευρές*».[231]

Από την πρώτη του εκλογή στην Βουλή των Κοινών, ο Μπρούαμ θα διακριθεί για την οξεία και σταθερή κριτική του στην πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας, ενώ ως νομικός θα πετύχει πολιτικές, μάλλον, παρά δικαστικές νίκες στα ανώτατα δικαστήρια: Θα υπερασπιστεί τους αδελφούς Χαντ (εκδότες του Μπάυρον,[232] όταν ο ποιητής θα έρθει σε οριστική ρήξη με τον έγκριτο εκδότη των Τόρυς, Τζον Μάρρυ με τη δημοσίευση του εκρηκτικού *The Vision of Judgement*) και θα εκπροσωπήσει ως σύμβουλος τους εμπό-

229. Chester William New, *The life of Henry Brougham to 1830*, Οξφόρδη 1961, σ. 15-17 · A. Aspinall, *Lord Brougham and the Whig party*, Μάντσεστερ 1927, σ. 122. Βλ. επίσης, τις πιο πρόσφατες βιογραφήσεις του Μπρούαμ στα: Robert Stewart, *The public career of Henry Brougham 1778-1868*, Λονδίνο 1985 · Ford Trowbridge H., *Henry Brougham and his world: a biography*, Λονδίνο 1995.

230. Βλ. σχετικά τις αυτοβιογραφικές ενθυμήσεις του Μπρούαμ: Henry Peter Brougham, Baron Brougham and Vaux, *The Life and Times of Henry Lord Brougham. Written by himself, With portraits and facsimiles, With notes by William Lord Brougham*, Εδιμβούργο, Λονδίνο 1871, παραβάλλοντας με το Lord Holland, *Further Memoirs...*, ό.π., τ. ΙΙ. σ. 229-232.

231. Henry Peter Brougham, Baron Brougham and Vaux, *The Life and Times...*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 24 και J. E. Cookson, *The Friends of Piece...*, ό.π., σ. 249-250.

232. Για τη συνεργασία των αδελφών Χαντ με τον Μπάυρον βλ. ενδεικτικά Malcolm Kelsall, *Byron's politics*, Μπράιτον 1987, σ. 87, 90.

ρους του Λίβερπουλ ενώπιον και της άνω και της κάτω Βουλής.[233] Αυτό φαίνεται ότι θα καθορίσει και τις τύχες του, καθώς οι υπηρεσίες του προς τους επιχειρηματίες του Λίβερπουλ, θα οδηγήσουν σε μια πρόσκληση να εκπροσωπήσει την περιφέρεια στη Βουλή. Όταν τελικά θα αναγκαστεί να αποσύρει την υποψηφιότητά του, θα συστηθεί, πιθανώς μέσω του Μιλ, στον Φράνσις Πλέις. Γύρω στα 1814, μετά την αποπομπή του λόρδου Κόχραν από τη Βουλή με την κατηγορία της απάτης,[234] οι Μπένθαμ, Μιλ και Πλέις θα συμφωνήσουν να καλύψουν την κενή θέση με τον Μπρούαμ. Ο ίδιος ο Μιλ θα εγγυηθεί για την αξιοπιστία και την ορθότητα των φιλελεύθερων πεποιθήσεων του Μπρούαμ και εκείνος, με τη σειρά του, θα δεσμευθεί για την τήρηση των κατευθυντήριων γραμμών του κοινοβουλευτικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος του «κύκλου του Ουέστμινστερ», όπως είχε εγκαινιαστεί από τον Μπερντέτ το 1809.[235] Ο Πλέις θα επιμείνει ότι ο Μπρούαμ όφειλε να διακηρύξει δημόσια την προσήλωσή του στις αρχές της μεταρρύθμισης και, πρωτίστως, στην παροχή ψήφου σε όλους τους φορολογούμενους πολίτες, παρέχοντας προσωπικές εγγυήσεις ότι είναι ριζοσπάστης μεταρρυθμιστής.[236] Εκείνος θα το πράξει πρόθυμα, διαρρηγνύοντας έτσι τις σχέσεις του με τους Ουίγους. Εν τούτοις, σε μια συγκέντρωση των εκλογέων του Ουέστμινστερ θα διακηρυχθεί η αθωότητα του Κόχραν και η αμέριστη συμπαράσταση των ψηφοφόρων στο πρόσωπό του. Κάπως έτσι ο Μπρούαμ θα επιστρέψει στους παλαιούς υποστηρικτές του, στον Λόρδο Χόλαντ, στον Δούκα του Μπέντφορντ και τους Ουίγγς.

233. Ειδικότερα για την πολιτική σταδιοδρομία του Μπρούαμ βλ. Stewart Robert, *The public career*..., ό.π., σ. 37-51 · Ford H. Trowbridge, *Henry Brougham* ..., ό.π., σ. 78-110.

234. Τον Φεβρουάριο του 1814 ο Τόμας Κόχραν κατηγορήθηκε για συνέργεια σε χρηματιστηριακή απάτη. Το επεισόδιο είναι γνωστό στη βρετανική ιστοριογραφία. Με στόχο την άνοδο της τιμής των μετοχών, διάφορες φήμες κυκλοφορούσαν και διέρρεαν εξ επί τούτου. Εν προκειμένω, ο Κόχραν θα κατηγορηθεί ότι μετέδωσε την ψευδή πληροφορία της ήττας του Ναπολέοντα, για την οποία θα καταδικαστεί σε φυλάκιση και καταβολή προστίμου. Βλ. *DNB* · Fundonald Thomas, Eleventh Earl, *The life*..., ό.π., σ. 39 · John Francis, *Chronicles and Characters of the Stock Exchange*, Λονδίνο 1855, σ. 280 κ.ε. · J. M. Main, "Radical Westminster", *ό.π.*, σ. 191.

235. E. Halévy, *La formation*..., ό.π., τ. II, σ. 140.

236. A. Aspinall, *Lord Brougham and the Whig party*, Μάντσεστερ 1927, σ. 82 · A. Aspinall, "The Westminster election of 1814", *The English Historical Review*, 40, 160 (1925) 562-569.

Αν ο Μπερντέτ έβλεπε στο πρόσωπο τόσο του Ναπολέοντα όσο και του Πιτ τους τυράννους της Γαλλίας και της Αγγλίας, μια νεότερη γενιά φιλελεύθερων ευγενών καταβολών, όπως ο Χόμπχαουζ και ο Μπάυρον, θα αναγνωρίσουν στον Βοναπάρτη την προσωπικότητα εκείνη που θα τολμήσει να αψηφήσει τους ευρωπαίους ηγεμόνες και τη σαρωτική εκείνη δύναμη που θα καταργήσει το Παλαιό Καθεστώς.[237] Την ίδια πεποίθηση θα εκδηλώσει και μια άλλη, επίσης νέα γενιά, που θα εισέλθει στο πλευρό των φοξιστών Ουίγων στη Βουλή αυτή την περίοδο: Ο Έντουαρντ Έλλις [Edward Ellice], σημαντικός επιχειρηματίας του Λονδίνου και διευθύνων της Hanson Bay Company και μετέπειτα μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* θα συνεργαστεί και θα συνδεθεί προσωπικά με τον Μπερντέτ και τον Χόμπχαουζ και γρήγορα θα θεωρηθεί οπαδός του Τζόζεφ Χιούμ. Ο Τζον Τζορτζ Λάμπτον [John George Lambton], φίλος επίσης του Χόμπχαουζ και οπαδός της «μεταρρύθμισης της αντιπροσώπευσης του λαού στη Βουλή».[238] Ο περισσότερο γνωστός Λόρδος Τζον Ράσελ, ο οποίος θα πρωτοστατήσει στον αγώνα για την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση μέχρι την τελική υιοθέτησή της το 1832. Όλοι τους θα σχετιστούν με τον Μπένθαμ στην Ελληνική και σε άλλες επιτροπές κατά τις δύο πρώτες ταραγμένες δεκαετίες του 1800.

Ο Χόμπχαουζ, γνωστός στην ελληνική ιστοριογραφία κυρίως μέσω της πολυετούς και στενής φιλίας που τον συνέδεε με τον Μπάυρον, θεωρείται από τους Βρετανούς ιστορικούς ένας από τους πλέον τυπικούς εκπροσώπους του ριζοσπαστισμού και του φιλελευθερισμού της εποχής.[239] Ο Αλεβί θα τον τοποθετήσει μεταξύ των Philosophical Radicals, ο Ε. Π.

237. [George Gordon Noel Byron, Baron Byron], *Letters and journals of Lord Byron with notices of his life by Thomas Moore*, τ. Ι, Λονδίνο 1830. Michael Foot, *The politics of paradise: A vindication of Byron*, Λονδίνο 1988, σ. 48.

238. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 5, 11 Ιουνίου 1819, στ. 103-128.

239. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ένας από τους βιογράφους του, «όποιος είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει τις πολιτικές ομιλίες στα χέιστινγκς του Κόβεντ Γκάρντεν, παραδεχόταν ότι δεν υπήρχε πολιτικός περισσότερο ριζοσπάστης από αυτόν». R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 2.

Τόμπσον μεταξύ των μπενθαμιστών ριζοσπαστών και ο Μακίν μεταξύ των Ουίγων.[240]

Το ίδιο ασαφής και περιπεπλεγμένη ήταν και για τους συγχρόνους του η τοποθέτησή του σε κάποιον συγκεκριμένο φιλελεύθερο πολιτικό χώρο. Μετά από μια πρώτη αποτυχημένη απόπειρα να εισέλθει στη Βουλή των Κοινών, ο Χόμπχαουζ θα απευθυνθεί στους εκλογείς ως εξής:

> *Parliament will never reform itself, but the people will break through their natural bondage with as much ease as Samson broke through the green withes with which the Philistines tried to bind him. The bloated carcase of the present corrupted political system is about to burst.*[241]

Αργότερα, ωστόσο, κάποιοι από εκείνους τους ριζοσπάστες που τον στήριξαν, θα τον κατηγορήσουν ότι πρόδωσε τις αρχές της μεταρρύθμισης. Κατά τη βικτοριανή εποχή μάλιστα, ο Ντισραέλι θα παρατηρήσει ότι ο Χόμπχαουζ αναρριχήθηκε στην εξουσία, θυσιάζοντας τις αρχές στην προσωπική φιλοδοξία.[242] Ο ίδιος, πάντως, κατά την περίοδο που μας απασχολεί, είναι πεισμένος και βέβαιος για την ορθότητα και τη συνέπεια των πολιτικών του πεποιθήσεων. Όπως γράφει στον Μπάυρον:

> *I am convinced that the proudest of all politicians and the most uncondescending is the man of the principle, the real Radical Reformer.*[243]

Ο Χιούμ, επίσης, θα συνδεθεί με τον Μπένθαμ και τους ριζοσπάστες, κατά την ίδια περίπου περίοδο όπου ο Χόμπχαουζ θα κατακτήσει την εμπιστοσύνη τους και θα λάβει το χρίσμα. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, αφού θα χρησιμοποιήσει για ένα σύντομο διάστημα –όπως και

240. E. Halévy, *The History of the English people...*, ὀ.π., σ. 378 · E. P. Thompson, *The making ...*, ὀ.π., σ. 468-469 · G. I. T. Machin, *The Catholic question in English politics 1820-1830*, Οξφόρδη 1964, σ. 40. Βλ. επίσης S. Maccoby, *English Radicalism 1786-1832*, τ. I, Λονδίνο 1955 · William Harris, *The History of the Radical Party in Parliament*, Λονδίνο 1885.

241. *The Morning Chronicle*, 22 Μαΐου 1819 · *The Champion*, 30 Μαΐου 1819. Παρατίθενται από τον R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ὀ.π., σ. 2. Βλ. επίσης, Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life, with additional extracts from his private diaries, edited by his daughter Lady Dorchester*, τ. I, Λονδίνο 1910, σ. 128.

242. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ὀ.π., σ. 5.

243. Peter W. Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Columbus Οχάιο 1984, σ. 51.

οι περισσότεροι– το ευνοιοκρατικό σύστημα των εξαγοράσιμων θέσεων στη Βουλή, θα υιοθετήσει τελικά, στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 1800, τις αρχές των μεταρρυθμιστών και την πλατφόρμα της *London Corresponding Society* του 1794.[244] Θα φτάσει σ' αυτούς πιθανόν μέσω του παιδικού του φίλου των σχολικών χρόνων από την Montrose Academy, Τζέημς Μιλ. Ο Χιούμ συνεργαζόμενος με τους Ρικάρντο, Χόμπχαουζ, Μπερντέτ, Χένρυ Γκρέυ Μπένετ, σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, Άρτσιμπαλτ Χάμιλτον και Μίλτον, μέλη όλοι τους της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα ασκήσει ισχυρή αντιπολίτευση για δέκα και πλέον έτη, ενώ όλοι μαζί «θα κάνουν πραγματικά δύσκολη τη ζωή των Τόρυς υπουργών».[245]

Μέσα από αυτά τα δίκτυα και τις συνδέσεις – άλλοτε ιδιωτικές, φιλικές άλλοτε επαγγελματικές, κοινωνικές άλλοτε διανοητικές, φιλοσοφικές θα διαμορφωθούν οι υλικές και θεσμικές πραγματικότητες και οι πρακτικοί όροι του μεταρρυθμιστικού προγράμματος για το κοινοβουλευτικό σύστημα της Αυτοκρατορίας και έπειτα για «όλα τα κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη». Στην αρχή του 1818 ο Μπένθαμ είναι κυριολεκτικά απορροφημένος με τη σύνταξη του *Parliamentary Reform Bill* που ετοιμάζει για τον Μπερντέτ, ενώ στο τέλος του έτους, με το *Draught of a Bill*.[246] Τα κείμενα αυτά δεν αποτελούν διανοητικές ενατενίσεις ενός απομονωμένου φιλοσόφου αλλά συστηματικές επεξεργασίες ενός ενεργού πολίτη. Αυτά τα γραπτά συντάσσονται, κατά κάποιον τρόπο, καθ' υπαγόρευσιν. Εκείνο που καθιστά την επεξεργασία τους επιβεβλημένη και επιτακτική είναι η δυναμική της αναγκαιότητας παρέμβασης στους ό-

244. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 6-7 · Valerie Chancellor, *The political life...*, ό.π., σ. 19.

245. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 19. Βλ. επίσης αλληλογραφία Χιούμ - Μπένθαμ στο *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10.

246. J. Bentham, "Plan of Parliamentary Reform, in the form of Catechism, with Reasons for each Article", *Works*, iii, σ. 433. Το έργο αυτό συντάσσεται στη διάρκεια πολλών ετών και εμφανίζεται στα χειρόγραφα Μπένθαμ με πολλές μορφές. Μια πρώτη εκδοχή φαίνεται ότι είναι εκείνη του 1809 υπό τον τίτλο "Parliamentary Reform". Βλ. S. R. Conway, "Bentham and the Nineteenth Century Revolution in government", στο R. Bellamy (επιμ.), *Victorian Liberalism*, Λονδίνο 1990, σ. 71-90 και J. R. Dinwiddy, "Bentham' s transition to political radicalism 1809-1810", *Journal of the History of Ideas*, 36 (1975) 683-700.

ρους οργάνωσης του συλλογικού βίου και στην επιτυχία του εγχειρήματος με μέσο το μόνο θεμιτό και νόμιμο για τους φιλελεύθερους «φίλους της ειρήνης», την ευρεία αντιπροσώπευση και τη θεσμική μεταρρύθμιση.[247]

Για τον Μπένθαμ, η παρουσία του Μπερντέτ στη Βουλή συνιστά το μέσο για να φτάνουν εκεί οι επερωτήσεις που διαμορφώνονται στον κύκλο του Ουέστμινστερ. Να πώς ορίζει αυτή τη συνεργασία ένας από τους οπαδούς του Μπένθαμ:

> *Φανταστείτε το σχέδιο μεταρρύθμισης που θα το δημιουργούσε ο Μπένθαμ, το καλύτερο δυνατό που θα μπορούσε να υπάρξει ως δημιούργημα του πλέον διακεκριμένου, και θα το εξέθετε και θα το υποστήριζε* [στη Βουλή] *ο Μπερντέτ. Μπένθαμ και Μπερντέτ! Η παρήχηση μαγεύει τ' αφτιά!*[248]

Και όντως, μέσα από τις αναγκαίες και συνήθεις αναδιπλώσεις, διαφωνίες και ζυμώσεις, κάπως έτσι συμβαίνει. Οι κοινές θεσμικές παρεμβάσεις αυτού του πολιτικού συνασπισμού, θα προκύψουν και θα μορφοποιηθούν σε ενιαία αλλά και πολυδιάστατη οντότητα μέσα από τον συμφυρμό πολλαπλών θεωρήσεων και προοπτικών.

---

247. Ο Στάνοουπ θα επιχειρηματολογεί χαρακτηριστικά υπέρ της εισαγωγής μεταρρυθμίσεων για την αποσόβηση της απειλής της επανάστασης. Ως ένθερμος υποστηρικτής της διοίκησης του Μαρκησίου Χέιστινγκς στις Ινδίες, θα δημοσιεύσει πολυσέλιδη μελέτη για να καταδείξει ότι δια της υιοθέτησης «καίριων και ωφέλιμων μεταρρυθμίσεων οι πληγές της μακρόχρονης τυραννίας μπορούσαν να επουλωθούν και οι φρικιαστικές επαπειλούμενες επαναστάσεις να αποτραπούν». Η θεσμική μεταρρύθμιση δεν αφορούσε, ασφαλώς, μόνο στις Ινδίες. «Εάν η Γαλλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιταλία διέθεταν ελεύθερο Τύπο, δεν θα εκτίθεντο σε τέτοιες απέλπιδες ενέργειες για να απελευθερωθούν από τα δεινά τους [...] και θα είχαν παραγάγει μια ικανοποιητική μεταρρύθμιση χωρίς τις συνέπειες αυτών των τρομαχτικών ταραχών». Leicester Stanhope, *Sketch of the History and Influence of the Press in British India; Containing Remarks on the Effects of a Free Press on Subsidiary Alliances; On the Delays of Office; On Superstition; On the Administration of Justice; On Flogging; and of Agriculture. Also on the Dangers of a Free Press, and the Licentiousness of a Censorship*, Λονδίνο 1823, σ. 10, 11. Ως εκπρόσωπος της Ελληνικής Επιτροπής κατά την πρώτη της αποστολή ενόσω διεξαγόταν η Επανάσταση, ο Στάνοουπ θα επιμείνει στην υιοθέτηση, εμπέδωση και ισχυροποίηση ρυθμισμένων, τυποποιημένων και απρόσωπων θεσμικών λειτουργιών, ώστε να αποτραπεί η πιθανότητα μιας αντεπανάστασης. «Η αγωνία μου, έγραφε στον Μπόουρινγκ, «είναι να καταστήσω όλα τα μέτρα της *Επιτροπής* μόνιμα: μονιμότητα στην εκπαίδευση, στα νοσοκομεία ή στα φαρμακεία, στο σώμα του πυροβολικού, στην τυπογραφεία, στο εργαστήριο». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; a series of letters and other documents on the Greek Revolution; reminiscences of Lord Byron; supplementary papers*, Λονδίνο 1825, σ. 107.

248. Παρατίθεται στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 139.

Την ίδια περίπου εποχή, ο Μπένθαμ έρχεται σε επαφή με τον Κάρτραϊτ, που έχει ήδη αφήσει το στίγμα του με το *Take your Choice*.[249] Οι βίοι τους μοιάζουν παράλληλοι: Είναι και οι δύο γνωστοί για τις θεσμικές αλλαγές που προτείνουν ενώ τα «φιλανθρωπικά» εγχειρήματα και των δύο αποτυγχάνουν. Η αιτία αυτής της αποτυχίας έγκειται, καθώς φαίνεται, στην ανησυχία που εγείρει κάθε ιδέα μεταρρύθμισης στην Αγγλία από τον καιρό της Γαλλικής Επανάστασης μέχρι το πρώτο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα. Η «φιλανθρωπική» δραστηριότητα του Μπένθαμ και των ριζοσπαστών που αποτελούν τον κύκλο των ποικίλων αποχρώσεων οπαδών και ομοϊδεατών του, συνίσταται στην πραγματικότητα σε έναν συγκεκριμένο και συστηματικά επεξεργασμένο πιλοτικό σχεδιασμό μεταρρύθμισης των θεσμών της πολιτείας. Πρόκειται για σχεδιασμούς που θέτουν υπό αμφισβήτηση ή και ανατρέπουν κατεστημένες αρχές πολιτικής διαχείρισης, οργάνωσης της συλλογικής εμπειρίας και νηματοδότησης της δράσης. Κατά τούτο, πέραν του ότι απορρίπτονται από τον υφιστάμενο πολιτικό σχηματισμό, ακυρώνονται και από τα υλικά και συμβολικά μέτρα ερμηνείας και αξιολόγησης της εικόνας του κόσμου που διαθέτει η κοινωνία στην οποία αναφέρονται.

Έτσι, υπό την επίδραση πολλαπλών παραγόντων, ο Μπένθαμ θα βρεθεί «επικεφαλής» των οπαδών του ρεπουμπλικανισμού του νέου αιώνα.[250] Όπως είδαμε, στο Ουέστμινστερ θα γνωρίσει τον Τζέιμς Μιλ και τον

249. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9.

250. Καθώς επισημαίνουμε και με άλλες ευκαιρίες, δεν ισχυριζόμαστε ότι ο Μπένθαμ είναι ή αναγνωρίζεται ως αρχηγός, ηγέτης ή καθοδηγητής των μεταρρυθμιστών. Οι ίδιοι, άλλωστε, δεν φαίνεται να συγκροτούν και να οργανώνουν τη δράση τους γύρω από έναν ηγέτη ή υπό έναν αρχηγό, αλλά να αναθέτουν, κατά κάποιο τρόπο, την εκπροσώπησή τους σε ορισμένα πρόσωπα που κατέρχονται ως υποψήφιοι στις εκλογές. Αναφερόμαστε κυρίως στον Μπένθαμ ως θεωρητικό επί της κεφαλής εκπρόσωπο, στον βαθμό που θα επεξεργαστεί το γενικό σχήμα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, το οποίο θα συναρθρωθεί σε δέσμη προτάσεων και θα προωθηθεί εν συνεχεία στη Βουλή από τους πολιτευόμενους ριζοσπάστες και φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές. Ο Μπένθαμ αφορά, ασφαλώς, ειδικότερα στην παρούσα εργασία, καθώς είναι εκείνος που θα κληθεί ή θα αποφασίσει να ασχοληθεί με το πρώτο ελληνικό σύνταγμα. Εν τούτοις, ας σημειώσουμε ότι είναι εκείνος επίσης που, ως μέλος του «κύκλου του Ουέστμινστερ», θα γίνει ο αποδέκτης, αλλά και ο πρόθυμος εξισορροπιστής των ποικίλων, ενίοτε, αντιφατικών αξιώσεων και προσδοκιών των επίδοξων μεταρρυθμιστών του πολιτικού συστήματος. Σε εκείνον, επί παραδείγματι, θα φτάνουν η δυσφορία και η δυσαρέσκεια του Πλέις για τον Μπερντέτ, του Χόμπχαουζ για τον →

Φράνσις Πλέις και μέσω αυτών τους Μπερντέτ, Κόχραν, Χόμπχαουζ και Χιούμ. Μέσα σε δέκα περίπου χρόνια, από την πρώτη ομιλία του Μπερντέτ (1809), όπου προχωρά στις πρώτες επεξεργασίες, μέχρι τη δεύτερη μεγάλη άνοδο και ενίσχυση των ριζοσπαστών (1818-1820), θα μετατραπεί σε φιλόσοφο της ομάδας και εκ των θεωρητικών εκπροσώπων του βρετανικού ριζοσπαστισμού του αρχόμενου 19ου αιώνα. Ωστόσο, η δεσπόζουσα παρουσία του Μπένθαμ μεταξύ των ριζοσπαστών θα μεταβάλει και τις προοπτικές του θεωρητικού του εγχειρήματος και την ίδια τη φύση του ριζοσπαστισμού της εποχής.

Οπωσδήποτε ο Μπένθαμ έχει πλέον πειστεί ότι η αριστοκρατία διαπνέεται από συντεχνιακό πνεύμα, την αντιλαμβάνεται ως κλειστή κάστα με ξεχωριστά και ειδικά συμφέροντα και, άρα, εχθρική προς την αρχή της γενικής χρησιμότητας. Εν τούτοις, σ' αυτή την πρώιμη περίοδο της διαμόρφωσής του, ο ριζοσπαστισμός δεν είναι καθαρός και διακριτός από άλλα συγγενή του ρεύματα, που ευαγγελίζονται πολιτικές αλλαγές και πολιτειακές μεταρρυθμίσεις. Από το ίδιο πολιτικό υβρίδιο και στην ίδια μήτρα θα εκκολαφθούν φιλελεύθεροι Ουίγοι, ευπατρίδες της μικρής αριστοκρατίας που έχουν εισέλθει στον δυναμικό τομέα της εμπορικής - επιχειρηματικής δραστηριότητας, ριζοσπάστες φιλελεύθεροι, αλλά και επαναστάτες, θιασώτες της εκ βάθρων ανατροπής, οπαδοί της κοινοκτημοσύνης επί της γης. Στο *Radicalism not Dangerous* ο Μπένθαμ διαχωρίζει τις θέσεις των ριζοσπαστών από εκείνες των ανατροπέων. Δεν πρόκειται, εξηγεί, για μια βίαιη επαναστατική αλλαγή, δεν πρόκειται καν για την κατάσταση εκείνη όπου, σύμφωνα με τον Κόμπετ, οι κυβερνήσεις θα ανατραπούν επειδή θα είναι άχρηστες. Ο Μπένθαμ θα αποκηρύξει αυτούς τους νέους «Ισοπεδωτές»[251] και οι ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ γρήγορα θα αποσυνδεθούν από «ακραίους δημοκράτες», όπως ο Κάρτραϊτ και ο Χαντ.[252]

Λάμπτον ή, ακόμη, και του Ορλάνδου και Λουριώτη για τον Μπόουρινγκ.

251. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 139-152.

252. J. H. Burns, "Bentham and the French Revolution", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 16 (1966) 94-114.

Οι Μπένθαμ και οι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές δεν θα υιοθετήσουν την αρχή της φυσικής ταύτισης των συμφερόντων, αλλά εκείνην της (προοδευτικά) εικονικής/τεχνητής ταυτοποίησης των συμφερόντων, όπως θα προκύψει από την οργάνωση του αντιπροσωπευτικού συστήματος και της καθολικής ψηφοφορίας.[253] Αυτοί είναι που θα αποκληθούν αργότερα Philosophic Radicals ή Intellectual Radicals.[254]

Σ' αυτή την βαθμιαία «ταυτοποίηση» διαφερόντων θα οδηγηθούμε μέσα από τις τρέχουσες εξελίξεις στην οικονομία.[255] Δεν νοείται, ασφαλώς, για τους μεταρρυθμιστές και τους ριζοσπάστες ωφελιμιστές, ότι τούτη η ταύτιση θα επέλθει φυσικώ τω τρόπω. Η κοινωνία είναι ένας μηχανισμός που κατασκευάζεται ανάλογα προς τα χρησιμοποιούμενα υλικά και, κυρίως, σύμφωνα προς τη σύνθεσή τους. Η μηχανιστική πρόσληψη της πραγματικότητας αφορά σε νεοτερικές ερμηνείες και αξιολογήσεις, σε νέες επεξεργασίες των θεσμικών και συμβολικών μέσων διακυβέρνησης της κοινωνίας. Η υπονόμευση των κατεστημένων αρχών, άλλωστε, παραπέμπει ευθέως στην αξίωση των κοινωνικών υποκειμένων να ερμηνεύουν και να αποτιμούν το παρόν στο δημόσιο πεδίο και να επιδιώκουν τον σχεδιασμό του νοήματος και του περιεχομένου του μέλλοντος. Εν προκειμένω, οι ισχύοντες θεσμοί στο υφιστάμενο κοινοβουλευτικό σύστημα θεωρήθηκε ότι θέτουν σοβαρά προσκόμματα στη λειτουργία του εμπορίου και της ανερχόμενης βιομηχανικής παραγωγής.

253. Ο Μπένθαμ προτείνει, μεταξύ άλλων, να διεξάγονται δημοψηφίσματα σε τακτά χρονικά διαστήματα. Βλ. τον σχετικό διάλογο στο P. Schofield, "Bentham on the identification of interests", *A Journal of Utilitarian Studies*, viii (1996) 223-234.

254. Παρότι οι όροι αυτοί αποδίδονται συνήθως στους θεωρητικούς ριζοσπαστικών αρχών, σε όσους έχουν «κατοχυρώσει» τη θέση τους μεταξύ των φιλοσόφων και διανοητών στην πολιτική και κοινωνική θεωρία, εδώ αποτολμούμε να εντάξουμε σ' αυτή την κατηγορία, έστω καθ' υπέρβαση, μια περισσότερο ευρεία ομάδα πολιτικών προσωπικοτήτων και όχι κατ' ανάγκην διανοητών με την αυστηρή έννοια, καθώς πολλοί εξ αυτών υποβάσταξαν, ενσωμάτωσαν και προώθησαν τις ριζοσπαστικές αρχές ή ριζοσπαστικές πολιτικές πρακτικές στις φιλοσοφικές - διανοητικές «φιλοδοξίες» τους. Δεν επιχειρούμε δηλαδή παρά μια κοινότοπη διασάφηση, καθώς το διανοείσθαι αφορά στη νεοτερική παραδοχή ή αξίωση του πολιτικού προσώπου και όχι απλώς του πολιτευόμενου. Για την «ορθόδοξη» χρήση των όρων βλ. ενδεικτικά J. Hamburger, *Intellectuals in Politics: John Stuart Mill and the Philosophic Radicals*, Νιου Χέιβεν, CT 1965.

255. G. Postema (επιμ.), *Bentham: Moral, political and legal philosophy*, Aldershot 2002, τ. 2, σ. 487-506.

Ο Μιλ, από τις στήλες του *Edinburgh Review*, θα εκφράσει τη δυσάρεστη έκπληξη που προκαλεί «*η μεγάλη δυσκολία με την οποία οι ωφέλιμες αρχές της πολιτικής οικονομίας διαχέονται στη χώρα*», ενώ στο *Commerce Defended* θα υπερασπιστεί, ενάντια στους φυσιοκράτες και τους οπαδούς της πολιτικής της οικονομικής προστασίας, την αρχή των ελεύθερων συναλλαγών.[256] Ο ίδιος ο Μπένθαμ θα επιστήσει την προσοχή της επιτροπής του Ουέστμινστερ στη νέα πολιτική οικονομία, συντάσσοντας το *Usury Defended*, το *Emancipate your Colonies* και το *Manual of Political Economy*. Την ίδια εποχή (1817) ο Ρικάρντο θα δημοσιεύσει το μνημειώδες *Principles of Political Economy and Taxation*.[257] Οι Μιλ και Ρικάρντο συνδέονται με δεσμούς προσωπικής φιλίας. Με τον καθένα από αυτούς ξεχωριστά συνδέεται και ο Μπένθαμ.[258]

256. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 142.

257. D. Ricardo, "On the principles of political economy and taxation", στο P. Sraffa, M. H. Dobb (επιμ.), *The Works and Correspondence of David Ricardo*, τ. I, Κέμπριτζ, ³1951. Τόσο οι επεξεργασίες του Ρικάρντο, όσο και του Μιλ και του Μπένθαμ θα χρησιμοποιούνται σχεδόν αδιακρίτως από τους πολιτευόμενους εκπροσώπους των μεταρρυθμιστών στις εκλογικές τους ομιλίες και στις ερωτήσεις και αναφορές στο νομοθετικό έργο των Βουλών καταδεικνύοντας, ίσως, τις επάλληλες νοθεύσεις και προσαρμογές υπό τις οποίες θα ευωδοθεί η πολύσημη συνάντηση των ρευμάτων του φιλελευθερισμού στην ιστορική πραγματικότητα.

258. Παρά τις σημαντικές διαφορές των θεμελιωδών αρχών των θεωρητικών συστημάτων τους, οι τρεις διανοητές συνδέονται και με δεσμούς στενής ή περισσότερο χαλαρής φιλίας. Ο Μιλ, ειδικότερα, φέρεται να λειτουργεί ως "schoolmaster" για τον Ρικάρντο. Κάποιες φορές θα χρησιμοποιήσει τη «βαρύτατη», για τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές, κατηγορία της «οκνηρίας», προκειμένου να αντιμετωπίσει τη δυστοκία του Ρικάρντο, την επίκληση της αδυναμίας συστηματοποίησης των αρχών του. Να σημειώσουμε ότι η οκνηρία (idleness) θεωρείται στο ριζοσπαστικό σύστημα των μπενθαμιστών, κυρίως, μεταρρυθμιστών ως η «πλέον επιβλαβής συνήθεια» σε κάθε πεδίο και σε όλη την έκταση των λειτουργιών της κοινωνικής συμβίωσης. Με κύρια μέριμνα την εκρίζωσή της, ο Μπένθαμ θα μελετήσει και θα προτείνει σχέδιο για τη μεταρρύθμιση των Νόμων περί των Φτωχών, όψεις του οποίου θα φέρουν στη Βουλή οι Χιούμ και Χόμπχαουζ. Βλ. Charles F. Bahmueller, *The National Charity Company...*, ό.π., σ. 3, 103-200. Βλ. ακόμη *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 15, στ. 81 κ.ε. Με την ίδια περιφρόνηση θα αντιμετωπίσουν και οι Ντισέντερς τις μάζες των φτωχών που συντηρούνται με τις χορηγίες που προέβλεπε η σχετική νομοθεσία. Οφείλουμε, ασφαλώς, να αναφέρουμε ότι σ' αυτήν την περίπτωση δεν πρόκειται μόνο για το καλβινιστικό ιδεώδες της εργατικότητας, της ανταμοιβής για τον μόχθο, αλλά για μία άλλη λανθάνουσα διάστασή του που αφορά, ειδικότερα, στους Ουνιταριστές Ντισέντερς: Πρόκειται για τον περιορισμό της ιδεολογικής ηγεμονίας της Αγγλικανικής Εκκλησίας, καθώς η «φιλανθρωπική» αυτή νομοθεσία στηρίζεται κυρίως στους λειτουργούς της. Ε. Ε. Hagen, *On the theory of social change...*, ό.π., σ. 233-296.

Αν και έχει ερευνηθεί, επαρκώς, ο ρόλος της νέας πολιτικής οικονομίας από τον Άνταμ Σμιθ μέχρι τον Ρικάρντο στην ανάπτυξη του ωφελιμισμού, εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι τον κύριο ρόλο στη διαμόρφωση των νέων αρχών και της μεταρρύθμισης που ευαγγελίζονται φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες, διαδραματίζουν οι ραγδαίες οικονομικές εξελίξεις στο εσωτερικό, αλλά και έξω από τα όρια της Αυτοκρατορίας.[259] Στις επεξεργασίες του Ρικάρντο, όπως και σ' εκείνες του Μπένθαμ, ο ρόλος του πληθυσμού έχει μείζονα σημασία.[260]

259. Δεν υπαινισσόμαστε, ασφαλώς, ότι οι ρικαρντιανές και οι μπενθαμικές επεξεργασίες εμφανίζουν εκείνες τις ταυτίσεις που θα μπορούσαν να τις τοποθετήσουν στην ίδια οικογένεια. Επισημαίνουμε μόνο την ακτινοβολία των νέων θεωριών της πολιτικής οικονομίας στις πολιτικές πραγματεύσεις των μπενθαμιστών μεταρρυθμιστών. Βλ. W. Stark, *Introduction to Jeremy Bentham's economic writings*, ό.π., τ. I, σ. 36 κ.ε. Βλ. επίσης W. Thompson, *An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*, Λονδίνο 1824, Νέα Υόρκη 1963. Αξίζει, ίσως, να σημειώσουμε εδώ ότι η κεντρική στη μπενθαμική σύλληψη έννοια του διαφέροντος, προσεγγίζεται από άλλη σκοπιά στον Ρικάρντο. Όπως έγραφε ο ίδιος για την προοπτική εισαγωγής μεταρρυθμίσεων στις βρετανικές Ινδίες: «In the Government of so distant a country as India, connected with us by very peculiar ties, there must be the greatest difficulty in securing it against misrule. The people of England, who are governors, have an interest opposed to that of the people of India, who are the governed, in the same manner as the interests of a despotic sovereign is opposed to that of his people. [...] Are we to fix our eyes steadily on the end, the happiness of the governed, and pursued it at the expense of those principles which all men are agreed in calling virtuous? [...] The difficulty of the doctrine of expediency or utility is to know how to balance one object of utility against another – there being no standard in nature, it must vary with the tastes, the passions and the habits of mankind». P. Sraffa (επιμ.), *The works and correspondence of David Ricardo*, ό.π., τ. II, σ. 239 και L. C. Boralevi, *Bentham and the Oppressed...*, ό.π., σ. 135.

260. Όπως είναι γνωστό, ο Μπένθαμ ενσωματώνει στη θεωρία του ωφελιμισμού όψεις των επεξεργασιών της πολιτικής οικονομίας του Άνταμ Σμιθ ενώ, αργότερα, υπό την επιρροή των Ρικάρντο και Μιλ, αλλά και της ίδιας της ιστορικής συγκυρίας, η οικονομική φιλοσοφία λαμβάνει σημαντική θέση, έστω σε λανθάνουσα μορφή, στις πολιτικές θεωρήσεις του. Η απουσία περιορισμών για την εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας και, κατά συνέπεια, της οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης δεν συνεπάγεται την απόλυτη ελευθερία. Η ίδια η λέξη ελευθερία, όπως είδαμε, στον Μπένθαμ αποτελεί μια αοριστία που στερείται «επιστημονικού», θετικού ορισμού. Ασφαλώς, η αρχή της φυσικής ταυτοποίησης των διαφερόντων πάνω στην οποία εδράζεται η αισιοδοξία των κλασικών της πολιτικής οικονομίας αναγνωρίζεται από τους ριζοσπάστες ωφελιμιστές. Σε τούτη, όμως, έρχεται να παρεμβληθεί μια σημαντική διάκριση: Η φύση κατανέμει εν αφθονία ηδονές/ ευτυχία, αλλά με την απόσπαση κάποιου κόστους. Σύμφωνα με τον ορισμό της αξίας στην κλασική οικονομία, τα προϊόντα ανταλλάσσονται μεταξύ τους ανάλογα προς την ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους. Για τους μεταρρυθμιστές μπενθαμιστές αυτή η «δαπάνη» συνιστά το αναγκαίο τίμημα για την απόσπαση κάποιου οφέλους. Η πολιτεία, στον Μπένθαμ ο νομοθέτης και ο κώδικας, προστατεύουν την κοινωνία, διαμορφώνουν τους όρους εγκαθίδρυσης της ασφάλειας. Μια απλή θεραπεία ενάντια στην εξαθλίωση θα ήταν ο α-

→

Ο Ρικάρντο, επίσης, εκτός από υποστηρικτής των φιλελεύθερων ιδεών έτσι όπως διαμορφώνονται στο Ουέστμινστερ, είναι από το 1819 ένας από τους εκπροσώπους - συμμάχους του κύκλου των μεταρρυθμιστών στη Βουλή των Κοινών.[261]

Όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, παράλληλα με τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, θα συνεργαστεί εξαντλητικά με τον Χιούμ σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής, φέροντας μια σειρά από μεταρρυθμιστικές προτάσεις ενώπιον του σώματος. Ο Χιούμ, μάλιστα, δεν θα παύσει να αναφέρεται στον Ρικάρντο πολύ μετά τον θάνατό του, προκειμένου να στηρίξει στην αυθεντία του ονόματος τις νομοθετικές του προτάσεις για τη θεσμική κατοχύρωση των αρχών του Ελεύθερου Εμπορίου και της περιστολής των δημοσίων δαπανών.[262]

Παρότι ο Μπένθαμ περιγράφεται από τους συγχρόνους του ως ένας κοινωνικά δυσλειτουργικός άνθρωπος, ως ένας άνθρωπος που διέθετε

ριθμητικός περιορισμός των ανθρώπων. Εφόσον τούτο καθίσταται αδύνατο, η πολιτεία οφείλει να παρέμβει για να προσδώσει τις στοιχειώδεις μορφές μιας πολιτικής ηθικής, αλλά και μια στοιχειώδη κατάρτιση. Έτσι η καταστατική αρχή της νέας πολιτικής οικονομίας, αυτή της φυσικής ή αυτόματης ταύτισης των διαφερόντων, επιτρέπει και νομιμοποιεί την αντίθετή της, την εικονική ή τεχνιτή ταύτιση των διαφερόντων. Ο πληθυσμός της Αγγλίας και, κυρίως, ο αστικός πληθυσμός γνώριζε αυτήν την περίοδο μια αλματώδη ανάπτυξη, ενώ τα αντίστοιχα μέσα αναπαραγωγής του δεν αυξάνονταν με ανάλογους ρυθμούς. Ο Ρικάρντο, ο Μπένθαμ και οι μεταρρυθμιστές θα υιοθετήσουν κριτικά τη σύλληψη του Μάλθους περί πληθυσμού. Η ποσότητα των αγαθών δεν επαρκεί ή βαθμιαία δεν θα επαρκεί για να διασφαλίζεται υλική αφθονία, ενώ η ισότιμη κατανομή των αγαθών θα κατέληγε μοιραία σε παγκόσμια εξαθλίωση. Η παρέμβαση του κράτους, επομένως, θα κριθεί απαραίτητη ώστε να διασφαλίζεται το «γενικό διαφέρον», η προστασία της κινητής και μη ιδιοκτησίας. Καθώς η έννοια ελευθερία στέκει χωρίς περιεχόμενο και η ισότητα απολλύει την πρωτοκαθεδρία της εκείνο που προεξάρχει και έρχεται να παρεμβληθεί ακόμα και στη φυσική ταυτοποίηση των διαφερόντων στην παγκόσμια οικονομία είναι η έννοια της ασφάλειας, την οποία καλείται να στηρίξει, να οροθετήσει και να προστατεύσει η πολιτεία δια των νόμων και των συνεπαγόμενων «ποινών και ανταμοιβών».

261. Τον Φεβρουάριο του 1819, ο Ρικάρντο θα κληθεί να εκπροσωπήσει τους μεταρρυθμιστές στη μικρή περιφέρεια του Πορτάλινγκτον. Όχι απάνια, πάντως, θα συντάσσεται με την κυβέρνηση ενάντια στους μεταρρυθμιστές,. Σχετικά με την εκλογή και τη δράση του Ρικάρντο βλ. Barry Gordon, *Political Economy in Parliament 1819-1823*, Λονδίνο 1976. Καθώς σημειώσαμε, αναφερόμαστε εδώ σε εκλεκτικές προσαρμογές και επιλεκτικές συγγένειες και όχι, οπωσδήποτε, σε μια καταστατική, προδιαγεγραμμένη ταύτιση αρχών. Όπως παρατηρούμε, ο αρμόδιος εκπρόσωπος των ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών για θέματα οικονομικής πολιτικής στη Βουλή Τζόζεφ Χιούμ, αναφέρεται στην πραγματικότητα, περισσότερο στο όνομα του Ρικάρντο παρά στις θεωρήσεις του.

262. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 10, 12 Φεβρουαρίου 1824, στ. 141-146.

«τη φυσική κλίση να εντοπίζει και να εμμένει στα ελαττώματα και στα στρεβλά σημεία των άλλων»,[263] όπως γράφει ένας από τους πολλούς νεαρούς προσήλυτούς του, η ιδέα της ευτυχίας φαίνεται ότι υπήρξε ιδιαίτερα ελκυστική και υπερέβαινε την πανθομολογούμενη ιδιόρρυθμη προσωπικότητα του φορέα και θεμελιωτή της.

Σύντομα, μια πραγματική σφαίρα επιρροής θα διαμορφωθεί αν όχι γύρω από τον ίδιο τον φιλόσοφο, οπωσδήποτε γύρω από τις θέσεις του.[264] Το κατάστημα του Φράνσις Πλέις στο Ουέστμινστερ και το *Crown and Anchor Tavern* γίνονται τόποι αναφοράς. Εκεί θα προετοιμαστεί η πρώτη εκλογή του Μπερντέτ το 1809, εκεί η εκλογή του Χόμπχαουζ το 1819, του Χιούμ, του Κόχραν, του Κίναιρντ. Από εκεί θα προωθηθεί η κατάργηση των Combination Laws, από εκεί ο Ρικάρντο θα «καθοδηγεί» τον Τζόζεφ Χιούμ και τον Τζον Καμ Χόμπχαουζ στις επεξεργασίες των προτάσεών τους προς τη Βουλή για τη μείωση των δημοσίων δαπανών, την απελευθέρωση του εμπορίου και την άρση του μονοπωλιακού συστήματος. Από εκεί Μπένθαμ και Χιούμ θα επεξεργαστούν και θα στηρίξουν το πρόγραμμα κατάργησης των εκκλησιαστικών φόρων. Η επίδραση του Πλέις θεωρείται καθοριστική. Σύμφωνα με απόσπασμα άρθρου της εποχής:

> *All the schemes which are now in progress for rendering Westminster the fountain of philosophy and civilizations, as well as of liberty, can have originated with none other than Mr. Place. It is true that Jeremy Bentham is his senior by a year or two; but still we see no reason why Jeremy should be the pupil, and Mr. Place the in-*

263. Η ρήση ανήκει στον Τζορτζ Γκροτ, ο οποίος με χαρακτηριστικό τρόπο θα παραβλέψει εκούσια τη βαθιά θρησκευτική ανατροφή του για να ασπαστεί τον σκεπτικισμό, ίσως και τον αγνωστικισμό του Μπένθαμ. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, Λονδίνο 1877, σ. 330-342. Για τον Γκροτ, βλ. M. L. Clarke, *George Grote: A Biography*, Λονδίνο 1962, σ. 30 κ.ε. · Harriet Grote, *The personal life of George Grote*, Λονδίνο 1873, σ. 21 κ.ε. · Ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις των βρετανικών παραστάσεων της αρχαιοελληνικής ιστορίας και της κριτικής των προσλήψεών της από τον Γκροτ, όταν στα μέσα του 19ου αιώνα θα αναγνωρίζεται πλέον ως ιστορικός της αρχαίας Ελλάδας και φιλελεύθερος διανοούμενος, βλ. στο Μαργαρίτα Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του 'εθνικού' και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της ελληνικής ιστορίας», *Μνήμων*, 22 (2000) 69-104.

264. Σύμφωνα με τον E. Halévy (= *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 195) «μια πραγματική σφαίρα επιρροής θα διαμορφωθεί γύρω από το πρόσωπο του Μιλ και όχι του Μπένθαμ».

structor; and we are quite sure that of the other philosophers of Queen's Square Place he is the manufacturer.[265]

Ένα είδος χρησιμοθηρικού ανθρωπισμού θα αρχίσει να διαμορφώνεται στο ριζοσπαστικό Ουέστμινστερ. Δεν θα λείψουν και τα όργανα της προπαγάνδας, ο ελεύθερος Τύπος που όλοι τούτοι ευαγγελίζονται: Όργανα του ριζοσπαστισμού και του φιλελευθερισμού είναι τώρα το *Morning Chronicle* και το *Scotsman* στο Εδιμβούργο, που διαδίδει τις θέσεις του Σμιθ και του Ρικάρντο, αργότερα το *Edinburgh Review* και το *Westminster Review.* Από αυτήν την περίοδο ο Μπένθαμ αρχίζει να ασχολείται συστηματικά με το ζήτημα της ελευθερίας του Τύπου και αφιερώνει μελέτη σχετικά με την εφαρμογή της στο αγγλικό σύστημα.

Σε τούτη, ο νόμος της λογοκρισίας χαρακτηρίζεται ως «*απολύτως ασύμβατος με τις ελευθερίες της Αγγλίας*», ως ένας νόμος που αν εφαρμοστεί με τρόπο συνεκτικό και ολοκληρωμένο, αρκεί για να μετατρέψει το υφιστάμενο καθεστώς σε απολυταρχικό δεσποτισμό.

Έτσι περίπου, ο Μπένθαμ θα γίνει «*ο πιο προσηνής άνθρωπος που υπάρχει, πάντοτε με καλή διάθεση και καλές προθέσεις, υπομονετικός, επιεικής, με ακαταμάχητα και στέρεα επιχειρήματα, με στέρεες αρχές και διδαχές, ένας ορθολογιστής πρώτης γραμμής, και, όμως, τόσο απλός όσο ένα παιδί*».[266] Όταν ο Ντυμόν, αναζητώντας μια ονομασία για τον φιλοσοφικό τους συνασπισμό, θα προτείνει τον όρο «Μπενθαμιστές», ο Μπένθαμ εξανίσταται:

Μπενθαμιστής; Τί είδος ζώου είναι αυτό; Δεν μπορώ να βρω καμιά τέτοια λέξη στο Boyer' s Dictionary. [...] Utilitarian *(στην αγγλική)* Utilitarien *(στη γαλλική) είναι η* mot propre [...].[267]

265. Παρατίθεται στο G. Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 189. Βλ. και E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 234.

266. Αναφέρεται στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 195.

267. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 7, σ. 65. Παρατίθεται και στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 278.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΩΝ
Τα Κοινωνικά Υποκείμενα, οι Στοχεύσεις τους και η Ιστορική Συναφεια της Δρασης τους

Μεχρι το 1815, η πολιτικη αναταραχή θα συγκρατηθεί εντός των ορίων μεγάλων αστικών κέντρων, όπως το Ουέστμινστερ. Η κρίση όμως γενικεύεται, όταν η ανερχόμενη βιομηχανική παραγωγή θα αρχίσει να αυξάνεται και η εσωτερική ζήτηση να μειώνεται, τη στιγμή που τα γαιοκτητικά συμφέροντα εξακολουθούσαν να επιβάλλουν απαγορεύσεις στην εισαγωγή σιτηρών. Όλη αυτή η περίοδος, μέχρι και τις αρχές του 1823, θα σημαδεύεται από την κρίσιμη εξάντληση της υπαίθρου και την ταυτόχρονη αύξηση της φορολογίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το έτος 1822 η τιμή των σιτηρών άγγιξε ένα ιστορικό μίνιμουμ.[268] Η κρίση θα περάσει στις βορειοανατολικές περιφέρειες, εκεί όπου είχε αναπτυχθεί η πρώιμη βιομηχανία. Οι εργάτες της πόλης αντιδρούν σπάζοντας τις μηχανές, οι εργάτες της υπαίθρου πυρπολώντας τους μύλους. Η μεταπολεμική Βρετανία βρίσκεται τώρα αντιμέτωπη με το κόστος της νίκης της. Παρότι, εμφανίζεται αρχικά ως ιστορικός ετεροχρονισμός, ο «ριζοσπαστισμός» θα αρχίσει να αναδεικνύεται σε πολιτική δύναμη μόνο μετά την ειρήνη. Ο όρος, από το 1797-98 μέχρι το 1810-11 και, έπειτα, στα 1817-19 παύει σταδιακά να χρησιμοποιεί-

268. Boyd Hilton, *The Age of Atonement The influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought 1785-1865*, Οξφόρδη 1991, σ. 182.

ται ως επιθετικός προσδιορισμός, αυτονομείται και περνάει πλέον στην κοινή γλώσσα. Καθώς έγραφε ο Χόμπχαουζ:

> *Ήμασταν όλοι Μεταρρυθμιστές.* [...] *Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν ήμασταν απολύτως σύμφωνοι τόσο ως προς τον γενικότερο χαρακτήρα αυτής της μεταρρύθμισης όσο και ως προς τη μορφή της αλλαγής που θέλαμε να επιφέρουμε στο σύστημα της πολιτικής εκπροσώπησης. Ο όρος Ριζοσπάστης, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως ουσιαστικό, δεν είχε υιοθετηθεί ακόμα στην κοινή γλώσσα και επείχε στην πραγματικότητα θέση επιθέτου.*[269]

Κάπως, έτσι, ανακαλούσε η μνήμη του Χόμπχαουζ τον πολιτικό συνασπισμό των Ριζοσπαστών. Ως επίδοξων μεταρρυθμιστών, ως φορέων ανανεωτικών αρχών των οποίων το απροσδιόριστο περιεχόμενο αναγνωριζόταν ως αυταξία. Για την ώρα, πάντως, έχοντας επιστρέψει από το ταξίδι του με τον Μπάυρον, όχι μόνο με πλούσιες εμπειρίες αλλά και με ένα σημαντικό χρέος, θα αναγκαστεί να συγκατανεύσει στις υποδείξεις του πατέρα του –επίσης, μετριοπαθούς μεταρρυθμιστή πολιτικού και επιχειρηματία– να σταδιοδρομήσει στον στρατό. Γρήγορα, εν τούτοις, θα παραιτηθεί για να ακολουθήσει την κλασική διαδρομή των ευκατάστατων νεαρών Βρετανών που θα σφραγίσουν την πολιτική ζωή του δυτικού κόσμου στα ταραγμένα χρόνια της μεταναπολεόντειας εποχής. Μετά την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα ακολουθήσουν ταξίδια στα αναπτυσσόμενα αστικά συγκροτήματα της Ευρώπης, με έναν μεγάλο σταθμό στο Παρίσι.

Η μεγάλη εκδοτική επιτυχία του έργου του Χόμπχαουζ *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810,*[270] το οποίο θα συντάξει έπειτα από το πρώτο

269. Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. II, σ. 113. Τα ημερολόγια του Χόμπχαουζ είναι προσιτά και στο διαδίκτυο. Βλ. *www.Hobby-o.com.* Ο Μπένθαμ, επίσης, θα αρχίσει να χρησιμοποιεί σταδιακά τον όρο reformer έπειτα τον όρο radical reformer για να καταλήξει γύρω στα 1820 στη συστηματική χρήση του radical - radicalist. Βλ. "Radicalism not Dangerous", *Works*, iii, σ. 605-621.

270. John Cam Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, τ. II, Λονδίνο 1813. Η απήχηση των περιηγητικών ταξιδιωτικών έργων στη Βρετανία της εποχής και το έργο του Χόμπχαουζ συζητείται στο Wallace C. Brown, "The popularity of English travel books about the Near East 1775-1825", *Philological Quarterly*, 15 (1996) 70-80. Η λειτουργία της μετάβασης από τη «μεγαλόπρεπη» Οθωμανική κυριαρχία στην ανατολική δεσποτική τυραννία του Μεγάλου Ασθενούς, όπως διαχέεται και μέσα από →

μεγάλο ταξίδι με τον Μπάυρον, θα συμπέσει σχεδόν με «*το αρχετυπικό και αναγκαίο μετά τη Γαλλική Επανάσταση ποίημα*»,[271] με το «φαινόμενο» *Child Harold*.[272] Μία εβδομάδα πριν ο Μάρρυ εκδώσει τα δύο πρώτα άσματα, ο Μπάυρον θα εκφωνήσει την παρθενική του ομιλία στην άνω Βουλή, ενάντια στον νόμο που θέσπιζε τη θανατική ποινή για τους εργάτες που έσπαζαν τις πλεκτικές μηχανές. Το ίδιο το λεξιλόγιο του Μπάυρον σ' αυτή την πρώτη του εμφάνιση ενώπιον του σώματος θα γίνει μάρτυρας της επίκλησης και της καταχώρησης της κοινωνικής δυσαρέσκειας ως αφετηριακού σημείου του κυρίαρχου αντιθετικού διπόλου ανάμεσα στην υιοθέτηση μεταρρυθμιστικών μέτρων και στη νομιμοφροσύνη:

> *Πώς θα τον εφαρμόσετε αυτόν τον νόμο; Θα βάλετε όλη τη χώρα φυλακή; Θα στήνετε από μία κρεμάλα σε κάθε χωράφι και θα κρεμάτε τους ανθρώπους σαν τα σκιάχτρα; Ή μήπως θα προχωρήσετε σε αποδεκατισμό, θα κηρύξετε τη χώρα σε στρατιωτικό νόμο* [...] *και θα αποκαταστήσετε το Σέργουντ Φόρεστ – ως καλοδεχούμενο δώρο για το Στέμμα – στην πρότερη κατάστασή του, του βασιλικού καταφυγίου θηραμάτων και ασύλου παρανόμων; Είναι αυτά γιατρικά για έναν απεγνωσμένο πληθυσμό που λιμοκτονεί;* [273]

ταξιδιωτικά έργα στο Jaś Elsner, Joan-Pau Rubiés (επιμ.), *Voyages and visions Toward a cultural history of travel*, Λονδίνο 1999 σ. 109-133.

271. Φιόνα Μακάρθυ, *Βύρων Ο βίος και ο θρύλος*, μετ. Δ. Κικιζας, Αθήνα 2005, σ. 171.

272. Στα 1812 ο Μάρρυ θα εκδόσει τα Canto I και II του *Child Harold's Pilgrimage: A romant* · στα 1816 το III και στα 1818 το IV. Thomas Moore, *Memoirs, Life, and Journals of Lord Byron*, Λονδίνο 1860, σ. 2. Βλ. επίσης σημείωμα επιμελητών-εκδοτών στο David Erdman (επιμ.), *Child Harold's Pilgrimage: a critical composite edition presenting photographic evidence of the author's revisions, rearrangement, and replacements, stanza by stanza and canto by canto*, Νέα Υόρκη 1991.

273. Φιόνα Μακάρθυ, *Βύρων...*, ό.π., σ. 172. Ο Μπάυρον συχνάζει στην έπαυλη Χόλαντ, που θεωρείται το κοινωνικό και πνευματικό κέντρο των φοξιστών Ουίγων στην περίπτωση, όμως, του νόμου ενάντια στους Λουδδίτες θα συγκρουστεί με τον Λόρδο Χόλαντ. Η αναφορά του στο δάσος του Σέργουντ παραπέμπει στη λαϊκή ποίηση και τον Ρόμπιν Χουντ, τον υπερασπιστή των φτωχών. Λίγες μόλις ημέρες έπειτα από την παρθενική εμφάνιση του Μπάυρον στη Βουλή ως υπερασπιστή των Λουδδιτών, τον Μάρτιο του 1812, θα πραγματοποιηθεί δίκη οκτώ Λουδδιτών και εκτέλεσή τους έπειτα από τρεις μήνες. David Erdman, "Lord Byron and the Genteel Reformers", *PMLA*, 56 (1941) 1065-1094. Για τις τρεις ομιλίες του Μπάυρον στην άνω Βουλή βλ. Leslie A. Marchand, *Byron A Portrait*, Λονδίνο 1993, σ. 329-355 και, στην ελληνική, αφιέρωμα *Νέας Εστίας* στον Λόρδο Μπάυρον, ιδ. Γ. Π. Κουρνούτος, «Ο Λόρδος Μπάυρον και η εποχή του», *Νέα Εστία*, 104 (1978) 820-850. Ας σημειώσουμε εδώ ότι παρότι ο Μπάυρον θα θεωρήσει «εξαιρετικά δυσάρεστη» τη σύντομη πολιτική του σταδιοδρομία στη Βουλή των Λόρδων, θα προτρέψει επίμονα τον Χόμπχαουζ να αναμιχθεί στην πολιτική ζωή της Βρετανίας. Βλ. Leslie A. Marchand, *Byron: A Biography*, Νέα Υόρκη 1957, τ. Ι, σ. 319-351.

Η γενικευμένη ένδεια των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων και οι κίνδυνοι που προοιωνίζονταν δεν ήταν κυήματα της ποιητικής φαντασίας του Μπάυρον, ευφυώς αλλά άμετρα καταγεγραμμένα από την πένα του. Από αυτήν την περίοδο διάφορες δημόσιες συγκεντρώσεις θα πραγματοποιηθούν στα βιομηχανικά κέντρα –ορισμένες ιδιαίτερα βίαιες, όπως θα δούμε στη συνέχεια– με αίτημα την ανάκληση των Νόμων περί σιτηρών, την εισαγωγή μέτρων για την ενίσχυση των εισοδημάτων, αλλά και την επέκταση των εκλογικών δικαιωμάτων στους φορολογούμενους όλης της επικράτειας. Η κυβέρνηση των Τόρυς θα απαντήσει κηρύσσοντας τις αντιδράσεις ως στασιαστικές ενέργειες, που στόχο είχαν τη διασάλευση της τάξης και την καθεστωτική ανατροπή κατά το γαλλικό πρότυπο. Και οι δύο πλευρές, θιασώτες μεταρρυθμιστικών σχεδιασμών από τη μια νομιμόφρονες από την άλλη, ανακαλούσαν το παρελθόν αναγορεύοντάς το είτε σε μέτρο αποτίμησης του παρόντος, σε εναλλακτικό της πραγματικότητας ιδανικό είτε απαξιώνοντάς το σε μέσο περιγραφής της ανομίας, της έκλυσης των ηθών, της κατάρρευσης της κοινωνικής συνοχής. Το παρελθόν «θα επιστρέφει» συστηματικά στο παρόν ως ζώσα πραγματικότητα και θα έρχεται να στεγάσει ανταγωνιστικές θεάσεις της οργάνωσης του μέλλοντος του κόσμου. Ο Χόμπχαουζ, ύστερα από ένα δεύτερο ταξίδι στο Παρίσι, θα αναλάβει να διασκεδάσει την ανησυχία των Βρετανών, καταδικάζοντας την Παλινόρθωση των Βουρβόνων, με τις *Επιστολές για τον Ναπολέοντα*.[274]

Ο Λουδοβίκος, θα γράψει ο Χόμπχαουζ, είχε κάθε ευκαιρία να αποδεχτεί τις αλλαγές που είχε εγκαθιδρύσει η Επανάσταση και να διαμορφώσει ένα σταθερό, ισχυρό κοσμικό καθεστώς. Αντ' αυτού, επέλεξε να επαναφέρει «*το μισητό παλαιό καθεστώς*», παρέχοντας στην Εκκλησία και την Αριστοκρατία τα προνόμια που οι ίδιοι οι υπήκοοί του είχαν καταργήσει. Ζήτημα χρόνου ήταν και η επανάκτηση των γαιών από τους παλαιούς τους ιδιοκτήτες. Οι Άγγλοι που καταδικάζουν ως συνομωσία και εσχάτη προδοσία την εκθρόνιση του Γάλλου μονάρχη, συνέχιζε ο Χόμπχαουζ

274. J. C. Hobhouse, *The substance of some letters written by an Englishman resident at Paris during the late reign of the Emperor Napoleon*, τ. I-II, Λονδίνο 1816.

στην τέταρτη *Επιστολή* του, αδιαφορούν για το ότι η επιστροφή του Ναπολέοντα βρίσκει την πλήρη υποστήριξη του γαλλικού λαού. Όσο για τη Βρετανία και την εξωτερική της πολιτική «*αυτή παρέμεινε εγκλωβισμένη στη διατήρηση του συστήματος και στον εξωραϊσμό των συμπεφωνημένων με τους λοιπούς ηγεμόνες*».[275]

Αυτή η βρετανική πολιτική όμως, γράφει απευθυνόμενος στους συμπατριώτες του, οδήγησε σε μαρασμό και υποταγή τη Νορβηγία, επικρότησε την δουλεία της Πολωνίας, παρέδωσε τη Γένοβα στον βασιλιά της Σαρδηνίας, επέτρεψε την επαναφορά της Ιεράς Εξέτασης στην Ισπανία. Λίγα χρόνια αργότερα, όταν θα έχει συσταθεί και η *Ελληνική Επιτροπή*, ο Χόμπχαουζ με τον Χιούμ στο διπλανό του έδρανο στην κάτω Βουλή θα επικαλεστούν παρόμοια επιχειρήματα περί υποταγής, υποδούλωσης, κοινωνικού και οικονομικού μαρασμού για να ερμηνεύσουν τις φιλελεύθερες εξεγέρσεις στην Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική ως αναμενόμενες εκδηλώσεις μιας γενικευμένης και καθ' όλα εύλογης κοινωνικής δυσφορίας.[276] Για την ώρα πάντως, ο Χόμπχαουζ θα καταλήξει να προτείνει μια συμμαχία της Γαλλίας του ηττημένου Ναπολέοντα με τις φιλελεύθερες δυνάμεις της Βρετανίας, υποστηρίζοντας ότι οι δύο παραδόσεις στη σύμπλευσή τους, θα μπορούσαν να μετατραπούν σε μια ισχυρή δύναμη ικανή να επιφέρει μια δίκαιη, ανθηρή και διαχρονική ειρήνη για όλη την Ευρώπη.[277]

Φαίνεται ότι το ιστορικό δεδικασμένο της διεκδίκησης της «ελευθερίας και της ισότητας» υπονόμευε σταθερά το κύρος και την ευλογοφάνεια κατεστημένων αρχών που θεμελίωναν πρακτικές του άμεσου παρελθόντος. «*Η τήρηση των συμπεφωνημένων*» μεταξύ των ηγεμόνων έπαυε σταδιακά να ανήκει στα αδιαφιλονίκητα αυτονόητα που νομιμοποιούνταν αυθόρμητα και στερεοτυπικά. Νέες αξιώσεις έρχονταν τώρα να προικίσουν με νόη-

275. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 48.

276. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 41, 9 Δεκεμβρίου 1819, στ. 920 κ.ε. · σειρά Β', τ. 2, 12 Ιουλίου 1820, στ. 406 κ.ε., τ. 5, 7 Ιουλίου 1821, στ. 1128-1139, τ. 10, 4 Φεβρουαρίου 1824, στ. 86 κ.ε., στ. 837 κ.ε.

277. J. C. Hobhouse, *The substance of some letters...*, ό.π., τ. 2, σ. 13. Μια επισκόπηση των Επιστολών του Χόμπχαουζ για τον Ναπολέοντα παραθέτει ο βιογράφος του Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 48-51.

μα την έννοια της κοινωνικής ευταξίας, της εύνομης συνύπαρξης και κυριαρχίας μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών και πολιτικών οντοτήτων. Ο αναστοχασμός επί του παρελθόντος και της διαχείρισης του παρόντος, άμεσα συναρτημένος με τη διαδικασία του μοντερνισμού και την ανάδυση ιδεών περί αυτοκυβέρνησης, θα διαμορφώσει εναλλακτικές, αντίπαλες προς τις υφιστάμενες, μορφές αξιολόγησης της οργάνωσης του συλλογικού κοινωνικού και πολιτικού βίου.

Διόλου παράδοξο, στην Αγγλία το έργο αυτό του Χόμπχαουζ, οι *Επιστολές για τον Ναπολέοντα*, θα καταδικαστεί ως ο πλέον υβριστικός και αισχρός λίβελος, ενώ στη Γαλλία τόσο ο εκδότης όσο και ο μεταφραστής θα συλληφθούν και το πόνημα του Χόμπχαουζ θα κατασχεθεί.[278] Αναμενόμενο, επίσης, οι υποστηρικτές του θα βρεθούν μεταξύ των γνώριμων υπόπτων της εποχής, του Κονστάν, της Μαντάμ Ντε Σταέλ, του Μπάυρον.[279]

Όταν ο Χόμπχαουζ θα επιστρέψει οριστικά στην Αγγλία, θα γνωριστεί γρήγορα με τον Μπερντέτ και τον «κύκλο του Ουέστμινστερ». Φαίνεται μάλιστα ότι πολύ σύντομα θα του ανατεθεί η εκδοτική επιμέλεια του έργου του Μπένθαμ *Book of Fallacies*, ένα από τα έργα εκείνα που αργότερα επρόκειτο να αποσταλούν στον Κοραή.[280] Από αυτή περίπου την εποχή, άνοιξη του 1818, Μπερντέτ και Χόμπχαουζ θα ξεκινήσουν μια συνεργασία στις Επιτροπές προώθησης του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, αργότερα στις αντίστοιχες για την υποστήριξη των απελευθερωτικών κινημάτων της Ευ-

278. John Wilson Crocker, "Letters from Paris" *Quarterly Review*, 14 (1816) 445-452. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Zegger, υπονοώντας ότι οι θέσεις του Χόμπχαουζ ήταν μάλλον μειονοτικές και περιθωριοποιημένες, «οι πεποιθήσεις και τα αισθήματα των Βρετανών αποτυπώνονταν στην *Ode* (1815) του Ουέρντσουερθ, με την οποία υμνούσε τη νίκη της Βρετανίας επί της Γαλλίας: «Oh, France, humble France, amid her wild disorders». Η παράθεση στο Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 51.

279. Από την πλευρά των Ουίγων, ο Λόρδος Χόλαντ, του οποίου η οικεία θεωρείται από τους νομιμόφρονες εστία ανατρεπτικής δράσης, θα επιχειρήσει μάταια να πείσει τον Χόμπχαουζ να παραλείψει ή τουλάχιστον να τροποποιήσει μέρος του κειμένου. Ο τελευταίος θα είναι κατηγορηματικός. Η ευρεία αποδοχή του πολέμου ενάντια στη Γαλλία οφείλεται, θα πει στον Χόλαντ, στην άγνοια και κυρίως, στη δόλια εξαπάτηση του Βρετανικού λαού. Βλ. Χόμπχαουζ προς Χόλαντ, 17 Ιανουαρίου 1816, *Holland Papers*, Add. MSS 51569, f. 58-59.

280. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 56-57. Το έργο θα επιμεληθούν τελικά ο Τζέιμς Μιλ και ο Φράνσις Πλέις στα 1824. Βλ. επίσης κατ. σημ. 779.

ρώπης και της Νοτίου Αμερικής και πολύ σύντομα ως «συνεργάτες» - εκπρόσωποι των μεταρρυθμιστών της κάτω Βουλής. Ο Χόμπχαουζ θα βρει στο πρόσωπο του «πρώτου» εκπροσώπου των ριζοσπαστών του Ουέστμινστερ μια «*απολύτως γοητευτική και ακαταμάχητη προσωπικότητα*».[281] Οι δύο θα κρίνουν ότι τώρα – που η λήξη των πολέμων επανέθετε την προσοχή στα εσωτερικά προβλήματα, όφειλαν να δράσουν ενάντια στις κυβερνητικές επιλογές και να διασπείρουν το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Η γενικότερη οικονομική δυσπραγία, που είχε ως συνέπεια την ευρεία κοινωνική αναταραχή και το ξέσπασμα της κίνησης των Λουδδιτών, είχε σκληρύνει τη στάση της κυβέρνησης. Τα βίαια επεισόδια που διεμήφθησαν στη δημόσια συγκέντρωση του Σπα Φιλντς, την οποία διεξήγαγαν οι λεγόμενοι «ακραίοι ριζοσπάστες» επέφεραν την ψήφιση μιας νέας ανάκλησης του Habeas Corpus και την απαγόρευση των δημόσιων συναθροίσεων.[282] Μπερντέτ και Χόμπχαουζ θα συμφωνήσουν ότι η δράση τους έπρεπε να αποσυνδεθεί απολύτως από τον φερόμενο ως ανατρεπτικό, επαναστατικό ριζοσπαστισμό του Χένρυ Χαντ και να απευθυνθεί στους ευκατάστατους, μορφωμένους και εύπορους φιλελεύθερους Βρετανούς.

281. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 53.

282. Έπειτα από τον απαγχονισμό δεκατριών Λουδδιτών, ο Χαντ θα κληθεί ως ομιλητής από οικείους του ριζοσπάστες σε δημόσια συγκέντρωση στις 15 Νοεμβρίου 1816 στο Σπα Φιλντς στο βόρειο Λονδίνο, με στόχο την κατάθεση ψηφίσματος για τη μεταρρύθμιση της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Ο Κόμπετ, ο οποίος είχε αρνηθεί να παραστεί στη συγκέντρωση, θα προειδοποιήσει τον Χαντ ότι μια τέτοια εκδήλωση θα μπορούσε να αποβεί εξαιρετικά επικίνδυνη τόσο για τους παρευρισκόμενους όσο και για τους στόχους της μεταρρύθμισης. Φαίνεται ότι μέχρι το απόγευμα της 15ης Νοεμβρίου έξι έως οκτώ χιλιάδες άνθρωποι θα συγκεντρωθούν στο Σπα Φιλντς. Ο Χαντ θα απευθυνθεί στο πλήθος, ενώ ο Μπερντέτ που είχε κληθεί να παρουσιάσει μαζί του την πρόταση στις αρχές θα αρνηθεί να παραστεί. Τελικά ο Χαντ θα επιχειρήσει επανειλημμένα, αλλά ανεπιτυχώς, να προσεγγίσει τις αρχές. Στις 2 Δεκεμβρίου μια νέα συγκέντρωση θα πραγματοποιηθεί στην ίδια περιοχή ως διαμαρτυρία για την αντιμετώπιση που έλαβε ο Χαντ. Θα ακολουθήσει και μια τρίτη στις 16 Δεκεμβρίου. Αυτή η τελευταία θα αντιμετωπιστεί βίαια. Η προειδοποίηση του Κόμπετ ήταν προφητική. Στις 18 Φεβρουαρίου 1817 μια συνέλευση μελών της Βουλής των Λόρδων θα αποφασίσει ότι η συγκέντρωση του Σπα Φιλντς ενέπιπτε στον νόμο περί συνομωσίας για την ανατροπή της διοίκησης της χώρας με γενική εξέγερση που καλούσε «σε λεηλασία και ανακατανομή της ιδιοκτησίας». Τότε θα κυρωθεί η ανάκληση του Habeas Corpus και θα ψηφιστούν τα Coercion Acts, δια των οποίων θα διευκολυνθεί η ανάληψη δράσης εκ μέρους των αρχών έναντι «επικίνδυνων συγραφέων» και «ανατρεπτικών συγκεντρώσεων». Όταν ο Κόμπετ ανακαλύψει ότι το όνομά του βρίσκεται μεταξύ των δημεγερτών συγγραφέων, θα εγκαταλείψει για άλλη μια φορά την Αγγλία. Τον Μάιο του 1817 θα φτάσει με τους δύο γιούς του στην Αμερική.

Στο μεταξύ, ο Μπένθαμ συνέτασσε αυτή την περίοδο, στα 1817 - 1818, το *Plan of Parliamentary Reform, in the Form of Catechism, with Reasons for each Article*, όπου εξέθετε και τους λόγους για τους οποίους καθίστατο αναγκαία μια ριζοσπαστική και όχι μετριοπαθής μεταρρύθμιση. Με το *Plan of Parliamentary Reform, in the Form of Catechism* (σε άλλη εκδοχή, *Parliamentary Reform Catechism*) θα επιδιώξει, ταυτόχρονα, να απαλλάξει τη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση από τις ανατρεπτικές, ιακωβινικές συνδηλώσεις της. Στόχο θα έχει:

> *να διδάξει και να οικειώσει τα χαμηλότερα στρώματα πώς να αποφεύγουν να συγχέουν πασιφανώς εσφαλμένες και απειλητικές έννοιες κατά τη διαμαρτυρία τους για τη διεκδίκηση μεταρρύθμισης και να αποστερούν έτσι τους αντιπάλους τους από την ισχυρή και συγγνωστή πλάνη της ακύρωσης της μεταρρύθμισης με την πρόφαση του επικείμενου κινδύνου.*[283]

Ανέλπιδα, σχεδόν, το έργο θα βρει την κρίσιμη στήριξη των εκλογέων του Ουέστμινστερ. Σε μια δημόσια συνέλευσή τους θα ευχαριστήσουν τον Μπένθαμ για τη θεωρητική τεκμηρίωση των τακτών κοινοβουλίων, της ισότιμης, ενιαίας και μυστικής ψηφοφορίας για όλους τους φορολογούμενους της περιφέρειας, ενώ ο Τόμας Γούλερ θα του προτείνει τη δημοσίευση μιας εκλαϊκευμένης εκδοχής του χειρογράφου.[284] Πράγματι, το *Plan of Parliamentary Reform* θα κυκλοφορήσει σε συνέχειες στο *Black Dwarf* του Γούλερ από τις 18 Απριλίου έως τις 11 Ιουλίου και θα ανατυπωθεί κατόπιν ως ενιαίο έργο. Βάσει αυτού, ο Μπένθαμ θα συντάξει «*είκοσι έξι αποφάσεις-ψηφίσματα για την μεταρρύθμιση του κοινοβουλευτικού συστήματος*», τα οποία θα εκθέσει ο Μπερντέτ στη Βουλή.[285]

---

283. «[...] *teaching the lower orders how to avoid mixing up absurd and dangerous notions as in their cry for reform and deprive their enemies of the powerful fallacy of depriving reform under the pretext of fearing danger* [...]». J. Bentham, "Plan of Parliamentary Reform, in the Form of Catechism", *Works*, iii, σ. 401. Βλ. επίσης, *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. 17. Πρβ. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 57 και W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. II, σ. 450.

284. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. xxi.

285. Μεταξύ άλλων προτείνεται: Η καθολική ψηφοφορία, ήτοι «η συμμετοχή όλων των ανδρών που βρίσκονται σε ώριμη ηλικία, έχουν σώας τας φρένας και διαμένουν ως ιδιοκτήτες ή κάτοικοι της περιφέρειας που καλείται σε εκλογές». Η μυστική ψήφος. Ετήσιες, τουλάχιστον, εκλογές «προκειμένου να διασφαλιστεί περισσότερο η ενότητα της βούλησης και την έκφρασης της γνώμης ανάμεσα στον λαό και τους εκπροσώπους του». Ο εδαφικός διαχωρισμός της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας σε εξακόσιες πενήντα οκτώ περιφέρειες με τη μεγαλύτερη δυνατή ισοκατανομή πληθυσμού, οι οποίες θα ε-

→

Λίγο πριν ο Γεώργιος Γ' κηρύξει τη λήξη των εργασιών της Βουλής, ο Μπερντέτ θα φέρει τα είκοσι έξι ψηφίσματα ενώπιον του σώματος (αν και ιδιωτικώς θα ομολογήσει ότι θα ήταν ικανοποιημένος και με ένα λιγότερο αντιπροσωπευτικό σύστημα), θα παραπέμψει στην αυθεντία του Μπένθαμ και θα αναφερθεί στο «ένδοξο» παρελθόν της Αγγλίας, λέγοντας ότι οι προτάσεις του δεν ήταν «*καινούργιες, χιμαιρικές, εξωπραγματικές ή ανατρεπτικές*», αλλά εμπεδωμένες στο βρετανικό πολιτειακό σύστημα σε παλαιότερες, λιγότερο ταραγμένες εποχές.[286] Η πρότασή του, όπως είχε παραδεχτεί ιδιωτικώς στον Μπένθαμ, θα καταψηφιζόταν «*διότι θα προκαταλαμβανόταν από τα στερεότυπα που θα ήγειρε εναντίον της*».[287] Οι διαφορετικές προσδοκίες, οι διαφορετικές αξιώσεις που μορφοποίησαν την αντιπαράθεση των αντίπαλων δυνάμεων που μάχονταν στον δημόσιο χώρο για την εξουσία και τον έλεγχο της κοινωνίας, ενσωμάτωναν αλλά και απέκλειαν ταυτόχρονα πρακτικές και αξίες που ρίζωναν στο παρελθόν. Στις ερμηνείες και τις αξιολογήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας που προέτασσαν τα ίδια τα υποκείμενα αναδεικνυόταν οπωσδήποτε η πόλωση, η οξύτητα της σύγκρουσης. Η ίδια η δυναμική και οι βηματισμοί του εκσυγχρονισμού, όμως, θα εκτυλίσσεται ως πολυδιάστατη και αντιφατική διαδικασία που θα σημαδεύεται από τις βραδύνσεις του κεκτημένου και από τις ταχύνσεις του προσδοκώμενου.

Πράγματι, όπως είχε διαβλέψει ο Μπερντέτ, το σχέδιο θα λάβει τελικά μόνο τη δική του ψήφο και εκείνη του Τόμας Κόχραν. Εκτός κοινοβουλίου, ωστόσο, θα βρει την αμέριστη στήριξη της εκλογικής επιτροπής του Ουέστμινστερ και του Ρότα Κλαμπ[288] των Χόμπχαουζ και Κίναιρντ, του σερ Ρό-

κλέγουν έναν εκπρόσωπο». Η πραγματοποίηση των εκλογών μέσα σε μία μέρα «προκειμένου να αποφευχθούν οι καθυστερήσεις, οι ενστάσεις και οι περιττές δαπάνες, αλλά και η απάτη, η βία και η νοθεία [...]». *Works*, x, σ. 401. Παρατίθεται στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 140.

286. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 40, 9 Δεκεμβρίου 1818, στ. 1129. Βλ. W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. II, σ. 456-457.

287 Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. xxi, 166 · R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 16.

288. Το *Ρότα Κλαμπ* υπήρξε πολιτική λέσχη που πήρε το όνομά της από την αντίστοιχη του Τζέημς Χάρινγκτον. Κατά τη διάρκεια των εργασιών της Βουλής, το *Ρότα* θα οργανώνει συναντήσεις των μελών του δύο φορές τον μήνα, θα συντάσσει ψηφίσματα και προτάσεις για διάφορους μεταρρυθμιστές υποψηφίους, μεταξύ αυτών και του σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, υποψηφίου για το Σάουθερκ. Βλ. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 56 · Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of* →

μπερτ Ουίλσον και του Χένρυ Γκρέυ Μπένετ, βουλευτή για το Κόβεντρυ, φίλου και κατοπινού συνεργάτη του Χόμπχαουζ. Όλοι τους θα είναι παρόντες, τέσσερα περίπου χρόνια αργότερα, στο *Crown and Anchor Tavern*, κατά την καταστατική συνέλευση για την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής*.[289]

Για την ώρα, στο *Crown and Anchor Tavern*, κατά τον ετήσιο εορτασμό για τη νίκη του Μπερντέτ στη Βουλή εκ μέρους των ριζοσπαστών, ο Κόχραν θα κοινοποιήσει την επιθυμία του να εγκαταλείψει την αγγλική πολιτική ζωή και να πολεμήσει στο πλευρό των Χιλιανών και Περουβιανών επαναστατών. Ο Πλέις τότε θα προτείνει για τις επόμενες εκλογές την υποψηφιότητα του Ντάγκλας Κίναιρντ, γνωστού στην ελληνική βυρωνική βιβλιογραφία ως φιλέλληνα.[290] Ο Κίναιρντ είναι παλαιός γνώριμος και φίλος των Χόμπχαουζ και Μπάυρον από τις σπουδές τους στο Κέμπριτζ. Εκεί θα ιδρύσουν το Κλαμπ των Ουίγγς του Κέμπριτζ για να υπερασπιστούν τις καταστατικές αρχές του φιλελεύθερου ουιγγισμού, ενώ θα κατακρίνουν τους σύγχρονούς τους Ουίγους ότι πρόδωσαν τις κατακτήσεις της *Ένδοξης Επανάστασης* του 1688 και θυσίασαν τις αρχές της στον βωμό της φιλαρχίας και της κενοδοξίας.[291] Χόμπχαουζ και Κίναιρντ θα ταξιδέψουν μαζί στην Ευρώπη και στα 1813 θα επισκεφτούν τον Τσάρο Αλέξανδρο Ι.[292] Να σημειώσουμε, εν παρόδω, ότι την ίδια περίοδο ο Μπένθαμ, το έργο του οποίου έχει βρει σημαντική απήχηση στη Ρωσία, σχε-

a long life, with additional extracts from his private diaries, edited by his daughter Lady Dorchester, Λονδίνο 1910, τ. ΙΙ, σ. 38.

289. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής* LGC, φάκ. Κ1, έγγραφο Κ.

290. *Place Papers*, BL Add. MSS 27809, f. 6. Για τον Κίναιρντ βλέπε ενδεικτικά Byron Raizis (επιμ.), *Lord Byron Byronism - Liberalism - Philhellenism Proceedings of the 14th International Byron Symposium*, Αθήνα 1988. Ας σημειώσουμε ότι η επιστολική επικοινωνία Μπάυρον - Χόμπχαουζ - Κίναιρντ αποκαλύπτει, συχνά, παραμελημένες πτυχές της εμπλοκής του Μπάυρον στην Ελληνική Επανάσταση. Χωρίς να υπαινισσόμαστε ότι πρόκειται για εσκεμμένη παραγνώριση, είναι γεγονός ότι μια λιγότερο φορτισμένη ματιά στις συνομιλίες των τριών ευκατάστατων νεαρών επιστήθιων φίλων δείχνει σαφώς ότι, όπως και πολλοί εκ των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, έτσι και ο Μπάυρον σκεφτόταν με τον ατζέντη του Κίναιρντ να επενδύσει στην «ελεύθερη» ελληνική γη. Βλ. Leslie Marchand (επιμ.), *Η Ιόρδος Μπάυρον Επιστολές από την Ελλάδα, 1809-1811 & 1823-1824*, μετ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1996.

291. Βλ. *The Works of Lord Byron; A New, Revised and Enlarged Edition, with Illustrations: Letters and Journals*, τ. 1-6, R. E. Prothero (επιμ.), τ. V, σ. 123 · William C. Lubenow, *The Cambridge Apostles 1820-1914 Liberalism, imagination, and friendship in English intellectual and professional life*, Κέμπριτζ 1998, σ. 267.

292. Στα 1814, όταν ο Κίναιρντ με τον Χόμπχαουζ θα επιστρέψουν, θα αρχίσουν να βλέπονται πολύ συχνά με τον Μπάυρον, σε δείπνα που παρέθετε ο Κίναιρντ. Τον επόμενο χρόνο ο Κίναιρντ θα ενθαρρύνει τον Μπάυρον να γίνουν μέλη της επιτροπής διαχείρισης του περίφημου Drury Lane Theatre.

διάζει έναν συνταγματικό κώδικα για τη χώρα αυτή, έπειτα από έκκληση του Τσάρου. Με τον Μπάυρον, ο Κίναιρντ θα συνδεθεί περισσότερο αργότερα, όταν με την επιστροφή τους στο Λονδίνο θα γίνει εταίρος της τραπεζικής επιχείρησης Ransom and Morland (αργότερα Barclays). Μετά τον εκπατρισμό του Μπάυρον, θα γίνει τραπεζίτης, διαχειριστής και οικονομικός του σύμβουλος.[293] Ο Κίναιρντ γνώριζε, επίσης, τον Μπένθαμ και τον Μιλ και είναι πιθανό μέσω αυτών να κατόρθωσε να διασφαλίσει την υποστήριξη του πολυπράγμονος και δραστήριου Φράνσις Πλέις.

Ο Πλέις θα διαδραματίσει τον σπουδαιότερο, ίσως, ρόλο στην επιλογή των υποψηφιοτήτων τόσο του Μπερντέτ όσο και των Χόμπχαουζ και Κίναιρντ, παρότι οι σχέσεις τους θα αποδειχθούν εκρηκτικές. Υπό την –εκ των υστέρων οπωσδήποτε κρινόμενη– αμφίπλευρη και αντιφατική επίδραση τόσο του Μπένθαμ και του Μιλ όσο και του Πέιν και του Γκόντουιν, θα αναζητήσει στη συγκρότηση του μεταρρυθμιστικού κινήματος εκείνη τη συνεργασία μεταξύ μεσαίων και εργατικών στρωμάτων που θα επέφερε την κατάργηση του πολιτικού μονοπωλίου της αριστοκρατικής εξουσίας.[294] Εκείνο που, για την ώρα, είναι αδύνατο ασφαλώς να διακρίνει είναι ότι οι ευνοούμενοί του, Μπερντέτ, Κίναιρντ, Χόμπχαουζ, είναι γόνοι παλαιών ευυπόληπτων οικογενειών και αντιπροσωπεύουν την καλή κοινωνία της λεγόμενης μικρής αριστοκρατίας στη συγχώνευσή της με την ανερχόμενη δυναμική αστική τάξη. Στο αχανές Ουέστμινστερ, που με τα δεδομένα του πρώιμου 19ου αιώνα συνιστούσε καθ' εαυτό μια πυκνοκατοικημένη μητρόπολη και το κέντρο του «διακεκριμένου καταναλωτή», σχηματικά, οι μεταρρυθμιστές είχαν να αναμετρηθούν με δύο διαφορετικής τάξης ζητήματα: Να αντικρούσουν την εξαιρετικά κοινότυπη κατηγορία περί «ιακωβινικού επαναστατισμού» τόσο από τους Τόρυς όσο και από τους νομιμόφρονες Ουίγγς και να απομακρύνουν από τις τάξεις τους «δημαγωγούς», πάντα πρόθυμους να υποκινήσουν κοινωνικές αναταραχές, όπως ο Χένρυ Χαντ.[295]

293. Thomas Moore, *Memoirs, Life, and Journals...*, ό.π., σ. 60.

294. G. Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 23. Βλ. επίσης D. Miles, *Francis Place 1771-1854: The life of a remarkable radical*, Μπράιτον 1988, σ. 18.

295. Βλ. W. E. S. Thomas, "Francis Place and Working Class History", *Historical Journal*, 5, 1 (1962) →

Η *Επιτροπή του Ουέστμινστερ* (*Westminster Committee*) για την υποστήριξη των Μπερντέτ και Κίναιρντ θα είναι πολύ πιο οργανωμένη και εκλεπτυσμένη από την πρώτη επιτροπή του 1807. Αυτή τη φορά θα διαθέτει γραμματεία και υποεπιτροπή για την εκστρατεία διάδοσης του προγράμματος της μεταρρύθμισης, ενώ μεταξύ των μελών της θα βρίσκεται τώρα μια νεώτερη γενιά ριζοσπαστών, όπως ο Τζόζεφ Χιούμ, ο Σκρόουπ Ντέιβις, ο Τζον Καμ Χόμπχαουζ. Ο Χόμπχαουζ, μάλιστα, φέρεται ως ο πλέον δραστήριος και ενεργητικός κατά την εκλογική καμπάνια υπέρ του Μπερντέτ και του Κίναιρντ[296] και θα επιστρατεύσει τόσο το σφρίγος της ζωτικότητάς του όσο και τις προσωπικές του συνδέσεις με τους φιλελεύθερους Ουίγους: Θα προτρέψει τον Λόρδο Χόλαντ, τον αξιοσέβαστο και ευυπόληπτο μετριοπαθή φιλελεύθερο, να επέμβει με το κύρος που διέθετε μεταξύ των Ουίγων, ώστε να αποφευχθεί η πιθανότητα προσωπικών επιθέσεων έναντι του Κίναιρντ, έπειτα από προειδοποιήσεις ότι και ακραίοι ριζοσπάστες αλλά και νομιμόφρονες Ουίγοι θα επιχειρήσουν να προσβάλουν την υποψηφιότητά του. Ο Μπρούαμ που, σε γενικές γραμμές, είναι μεταξύ εκείνων που προκρίνουν την προοπτική της συνεργασίας ριζοσπαστών και Ουίγων ενάντια στην κυβερνητική πολιτική, σ' αυτή την εκλογική αναμέτρηση θα προειδοποιήσει:

> *για τα ανεδαφικά διαβήματα των ριζοσπαστών που στόχο είχαν να κλονίσουν την πίστη των Άγγλων πολιτών στους φυσικούς τους ηγέτες και να στιγματίσουν το κύρος, τη μακρά υπηρεσία και τις φιλελεύθερες κατακτήσεις ως ενδείξεις εχθρότητας στην υπόθεση της ανθρώπινης ελευθερίας.*[297]

61-79 · E. P. Thompson, *The making...*, ό.π., σ. 464.

296. Πριν την αναγόρευση του Κίναιρντ, ο Μπερντέτ θα απευθύνει ανάλογη πρόταση προς τον Χόμπχαουζ, η οποία, όπως φαίνεται, δεν θα ευδοκιμήσει. Ο Χόμπχαουζ θα καταγράψει, ωστόσο, την πικρία του στο ημερολόγιο που τηρεί: «Αν είχα εξ αρχής διεκδικήσει την υποστήριξη Ουίγων φίλων μου, η υποψηφιότητά μου θα ήταν διασφαλισμένη». Βλ. Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 46. Βλ. επίσης, Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 57. Η πρόταση Μπερντέτ προς τον Χόμπχαουζ 22 Μαΐου 1818, (John Cam Hobhouse), *Lord Broughton Papers*, Add. MSS 36457, f. 30, 31.

297. "State of Parties", *Edinburgh Review*, (30 Ιουνίου 1818), σ. 202. Παρατίθεται στο Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 61. Βλ. επίσης Henry Peter Brougham, first Baron Brougham and Vaux, *The Life and Times ...*, ό.π., τ. Ι, σ. 71.

Φαίνεται ότι την αντίδραση του Μπρούαμ θα πυροδοτήσει, όχι η αναγόρευση του Κίναιρντ και του Μπερντέτ, αλλά εκείνη του Χαντ και του Κάρτραϊτ. Σε εσπερίδα της *Επιτροπής του Ουέστμινστερ*, τον Μάιο του 1818 και πριν ακόμα οι Μπένθαμ, Μιλ και Πλέις προτείνουν την ανακήρυξη του Κίναιρντ ως υποψηφίου, ο Χένρυ Χαντ θα σπεύσει να ανακοινώσει την υποψηφιότητά του, ενώ άλλοι θα προτείνουν εκείνη του Κάρτραϊτ.[298] Παρότι Μπερντέτ και Χαντ είχαν έρθει σε ευθεία αντιπαράθεση ένα χρόνο πριν, όταν ο Μπερντέτ αρνήθηκε να παραστεί και να προσυπογράψει τις αποφάσεις των δημόσιων συγκεντρώσεων που είχε οργανώσει ο Χαντ στο Σπα Φιλντς,[299] μετριοπαθείς και ακραίοι ριζοσπάστες φαίνονταν τώρα –τουλάχιστον για τους επιφυλακτικούς παρατηρητές– να προκύπτουν από το ίδιο πολιτικό περιβάλλον. Ριζοσπαστισμός και φιλελευθερισμός θα κλυδωνίζονται μέσα στον κυκεώνα, όχι μόνο των εσωτερικών αντιφάσεων της πρώιμης ανάπτυξής τους αλλά και μέσα από τον ισχυρότερο διαβρωτικό παράγοντα, που κλόνισε τη δυτική σκέψη και την πολιτική ζωή της Ευρώπης, τη σταδιακή αποδιάρθρωση και την κατάρρευση των παραδοσιακού τύπου οικονομιών. Η επίθεση προς τον Κίναιρντ, επί παραδείγματι, θα είναι πολυμέτωπη: Θα χαρακτηριστεί, μεταξύ άλλων, «*ως καπιταλιστής με συμφέροντα απολύτως διακριτά από εκείνα τα οποία καλείτο να εκπροσωπήσει*».[300]

Ο Κόμπετ, που έχει διαφύγει για δεύτερη φορά στην Αμερική, θα αρχίσει να επιτίθεται και στον Μπένθαμ, ο οποίος συνέτασσε μέρος του προγράμματος των υποψηφίων, απορρίπτοντας μετά βδελυγμίας το «*πομπώδες λεξιλόγιο των έργων του*», τα οποία θα χαρακτηρίσει «*τόσο γριφώδη και σχολαστικιστικά που ξεπερνούν την ανθρώπινη νόηση*».[301] Τα πυρά του ενάντια στον Μπένθαμ θα στοχεύσουν και την Επιτροπή του Ουέστμινστερ, που την κυριαρχούσε τώρα ο Μπερντέτ, «*the England' s Glory*» και οι υπο-

298. J. M. Main, "Radical Westminster", *ό.π.*, σ. 194.

299. *Αυτόθι*, σ. 193-194. Βλ. επίσης ανωτ. σημ. 282.

300. *Αυτόθι*, σ. 195. Η πηγή ελέγχεται στο *Place Papers*, Add. MSS. 27841, f. 244 κ.ε. (*An Appeal to the electors of Westminster*, Λονδίνο 1818).

301. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 60.

στηρικτές του,[302] που δεν δίστασαν να επιχειρήσουν να παραδώσουν το Ουέστμινστερ στον Μπρούαμ και τους Ουίγγς.[303] Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τους ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ, ωστόσο, θα προέλθει από τον υποψήφιο που στήριζαν οι Ουίγγς, τον σερ Σάμιουελ Ρόμιλι.

Σ' αυτή την αναμέτρηση, οι Ουίγγς θα «μιμηθούν» τις πρακτικές των ριζοσπαστών, ορίζοντας μια εκλογική επιτροπή με εμπόρους και επιχειρηματίες επικεφαλής, ενώ ο υποψήφιός τους, που ήταν ήδη γνωστός ως διαπρεπής νομικός, υποστηρικτής της αναδιοργάνωσης του σωφρονιστικού συστήματος και της ποινικής νομοθεσίας, θα εμφανίζεται μέχρι και το τέλος της εκλογικής διαδικασίας ως ανεξάρτητος από κομματικές πολιτικές δεσμεύσεις, μετριοπαθής μεταρρυθμιστής και αντίπαλος της κυβέρνησης. Ο Μπένθαμ όχι μόνο δεν θα στηρίξει τον παλαιό του φίλο Ρόμιλι, αλλά θα κρίνει ότι είναι «*τόσο καλός όσο ένας Ουίγος*».[304]

Ο Κίναιρντ, τελικά, θα παραιτηθεί της υποψηφιότητάς του προκειμένου να διασφαλιστεί, τουλάχιστον, η οριακή εκλογή του Μπερντέτ, ο οποίος θα λάβει την τρίτη θέση μετά τον Τόρυ υποψήφιο και τον Ρόμιλι.[305] Η παραίτηση Κίναιρντ, όμως, θα εξοργίσει τον Πλέις, ο οποίος θα δει σ' αυτή την πρόθεση ορισμένων ριζοσπαστών να προσεταιριστούν τους Ουίγους φίλους του Ρόμιλι και να υπονομεύσουν τη δράση της *Επιτροπής του Ουέστμινστερ*, τη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση. Παρότι μια τέτοια συνεργασία ουδέποτε δημοσιοποιήθηκε, το κλίμα είχε πλέον μεταστραφεί. Ο Τύπος των Ουίγων χρησιμοποιούσε το λεξιλόγιο των ριζοσπαστών και στήριζε τόσο τον Ρόμιλι όσο και τον Μπερντέτ, ενώ διέβλεπε με ικανοποί-

302. Για τον Κόμπετ και τον Μπερντέτ βλ. J. Jackson, *The public career of Sir Francis Burdett: The years of radicalism 1769-1815*, Φιλαδέλφια 1932, σ. 198-204.

303. *Cobbett's Weekly Register*, 3 Ιουνίου 1818. Παρατίθεται στο J. M. Main, "Radical Westminster", *ό.π.*, σ. 195.

304. *Works*, xi, σ. 61.

305. Από την εκλογική αναμέτρηση θα απόσχει και ο Κάρτραϊτ, ενώ ο Χαντ που θα διεκδικήσει την εκλογή του μέχρι τέλους δεν θα λάβει παρά 84 ψήφους. Ο Χόμπχαουζ, που φαίνεται ότι ήλπιζε σε έναν συμβιβασμό μεταξύ των ριζοσπαστών του Ουέστμινστερ, θα επιμείνει να τιμηθεί ο Κάρτραϊτ με δημόσια εσπερίδα για τους φίλους και συνεργάτες της εκλογικής επιτροπής. Η εσπερίδα πράγματι θα πραγματοποιηθεί, αλλά η αγαστή συνεργασία στην οποία προσέβλεπε ο Χόμπχαουζ φαίνεται ότι θα εξαντληθεί κατά τη συνάντηση αυτή σε χαιρετιστήριες αγορεύσεις και προπόσεις. Βλ. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 61-62.

ηση τόσο τη μετριοπάθεια των μπερντετιστών ριζοσπαστών όσο και την απόσχισή τους από «*ακραίες, ανατρεπτικές και επαναστατικές αρχές*».[306] Σ' αυτές τις εκλογές οι Πλέις και Μιλ θα συνεχίζουν να στηρίζουν την υποψηφιότητα του Μπερντέτ, ενώ ο Μπένθαμ για πρώτη και τελευταία φορά θα εμπλακεί, όπως είδαμε, προσωπικά και ενεργητικά σε μια εκλογική αναμέτρηση.

Μετά την αυτοκτονία του Ρόμιλι, ο Μπερντέτ θα απευθύνει, για άλλη μια φορά, στον Χόμπχαουζ την πρόταση να διεκδικήσουν αμφότεροι την περιφέρεια του Ουέστμινστερ στις επόμενες εκλογές. Για άλλη μια φορά, ωστόσο, ο Πλέις θα προκρίνει την υποψηφιότητα του Κίναιρντ, θεωρώντας τον περισσότερο ριζοσπάστη. Ο Μιλ τότε θα επισημάνει στον Πλέις ότι λόγοι πολιτικής σύνεσης επέβαλαν τη συνεργασία μεταξύ ριζοσπαστών και φιλελεύθερων Ουίγων, προκειμένου να μην επαναληφθούν οι περιπέτειες των εκλογών του 1818. Ουίγοι με επιρροή, όπως ο Δούκας του Μπέντφορντ και ο Χένρυ Γκρέυ Μπένετ, οικείος του Χόμπχαουζ και μετέπειτα μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα στήριζαν τον Χόμπχαουζ και όχι τον Κίναιρντ, τον οποίο έβλεπαν πιθανόν ως ευνοούμενο ή και ως φερέφωνο του Πλέις. Ο Χόμπχαουζ φαινόταν τώρα περισσότερο «*κατάλληλος να ανταποκριθεί στις προσδοκίες του λαού*».[307] Τελικά πριν τη δημόσια συγκέντρωση για την αναγόρευση των υποψηφίων, ο Κίναιρντ θα αποσύρει για δεύτερη φορά την υποψηφιότητά του, ενώ σε μια αναπληρωματική εκλογή, θα κληθεί να εκπροσωπήσει την περιφέρεια του Μπίσοπ Κάσλ και από αυτή τη θέση να στηρίξει τις επιλογές των ομοϊδεατών του ριζοσπαστών και φιλελεύθερων στη Βουλή.

Για την εκπροσώπηση του Ουέστμινστερ είχαν προταθεί από πολλούς εκλογείς τα ονόματα του Χαντ και του Κάρτραϊτ, αλλά και του Λόρδου Τζον Ράσελ, φιλελεύθερου Ουίγου που κι αυτός θα γίνει μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής*. Ωστόσο, έπειτα από δημόσιες αντιπαραθέσεις και σφο-

306. *Morning Chronicle*, 6 Ιουλίου 1818. Παρατίθεται στο J. M. Main, *ό.π.*, σ. 195.

307. John Cam Hobhouse, *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. II, σ. 39 · Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 63.

δρές διαμάχες, το χρίσμα θα λάβει τελικά ο Χόμπχαουζ.[308] Η νέα εκλογική επιτροπή θα είναι ακόμα πιο αποτελεσματική από την προκάτοχό της. Αυτή τη φορά θα συσταθεί και επιτροπή χρηματοδότησης με τον Μπερντέτ να χορηγεί διόλου ευκαταφρόνητα ποσά για τις ανάγκες της προεκλογικής εκστρατείας. Ο Χόμπχαουζ, που με τις ευλογίες του φίλου του Μπάυρον θα ξεκινήσει τις προεκλογικές συγκεντρώσεις και ομιλίες του από το *Crown and Anchor tavern*, φαίνεται ότι θα διασφαλίσει, αν όχι την υποστήριξη, τουλάχιστον την ουδετερότητα των Ουίγων. Όταν το *Morning Chronicle* θα καλέσει τους Ουίγγς να αντιδράσουν απέναντι στον ακραίο ριζοσπαστισμό του Ουέστμινστερ, ο Χόμπχαουζ θα ζητήσει από τον Χόλαντ να μεσολαβήσει ώστε οι Ουίγοι να μην ορίσουν αντίπαλο υποψήφιο. Ταυτόχρονα, οι στενοί του φίλοι, Τζον Τζορτζ Λάμπτον και Έντουαρντ Έλις, μέλη και οι δύο της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα τον διαβεβαιώσουν ότι λόγοι πολιτικής ορθότητας και αξιοπιστίας δεν τους επέτρεπαν να υποστηρίξουν δημόσια τους ριζοσπάστες, «*το πολιτικό σύνθημα των οποίων κατά την προηγούμενη αναμέτρηση ήταν το μένος ενάντια στους Ουίγγς*», δεν θα επιχειρούσαν, όμως, να τους υπονομεύσουν.[309] Ο Έλις, μάλιστα, θα πει ότι ο Χόμπχαουζ δικαιούνταν να θεωρείται «*τόσο συνεπής Ουίγος όσο και ο ίδιος*» και άξιζε την υποστήριξή τους, δεδομένου ότι δεν δεσμεύτηκε παρά στις αρχές της *Society of the Friends of the People*, στην οποία μετείχαν αξιοσέβαστοι φιλελεύθεροι και φοξιστές Ουίγοι, όπως οι Μάκιντος και Δρ Παρ, μέλη επίσης της *Ελληνικής Επιτροπής*.[310]

Καθώς έχει ήδη επισημανθεί, κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, οι προοπτικές μιας ευρείας συμμαχίας μεταξύ φιλελεύθερων ποικίλων αποχρώσεων θα τορπιλίζεται διαρκώς από τη νωπή μνήμη της ιακωβινικής απειλής. Από τα τέλη του 18ου αιώνα, το πάγιο αίτημα για μεταρρύθμιση του συστήματος αντιπροσώπευσης και καθολικότερο σύστημα ψηφοφορίας ήγειρε τώρα, μετά τη Γαλλική Επανάσταση και

308. Βλ. *Place Papers*, Add. MSS 27842 · *Lord Broughton Papers*, Add. MSS 47223.

309. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 65.

310. Patrick O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 28-29. Για τη *Society of the Friends of the People* και τη δράση του Μάκιντος βλ. στο ίδιο σ. 28-34 και ανωτ. σημ. 172.

τους πολέμους, ανησυχίες για τον ενδεχόμενο κίνδυνο της εκ βάθρων ανατροπής του πολιτειακού καθεστώτος. Ο Μάκιντος, ο παλαιός ένθερμος υποστηρικτής της Επανάστασης, θα προβεί σε μια κριτική παρουσίαση του *Parliamentary Reform Catechism* στο *Edinburgh Review*, χαρακτηρίζοντας αυτού του τύπου τη μεταρρύθμιση ανεφάρμοστη ή και χιμαιρική.[311] Στους ακραίους ριζοσπάστες της *Επιτροπής του Ουέστμινστερ*, «*στους ριζοσπάστες της σχολής του Κάρτραϊτ*» καταλόγιζε τώρα το απευκταίο.[312]

Παρότι Ουίγοι με σημαντική επιρροή στο κόμμα τους θα αποφασίσουν τελικά να στηρίξουν, έστω και έμμεσα, τους ριζοσπάστες, ο Πλέις θα συνεχίσει να πυροδοτεί τα ήδη οξυμμένα πνεύματα, εκσφενδονίζοντας προσωπικές δημόσιες προσβολές εναντίον τους και χαρακτηρίζοντας αμφότερους Τόρυς και Ουίγγς ως «*δύο μεγάλες συνομοσπονδίες αριστοκρατικών οικογενειών*».[313] Οι Μπερντέτ και Χόμπχαουζ θα βρεθούν από την αρχή ανάμεσα σε διασταυρούμενα πυρά. Οι μεν ακραίοι ριζοσπάστες, οι υποστηρικτές του Κάρτραϊτ, θα τους κατηγορήσουν για προδοσία των αρχών τους, οι δε φιλελεύθεροι Ουίγοι για αποστασία και εξτρεμισμό. Τόσο οι προσωπικοί τους δεσμοί, οι κοινωνικές τους καταβολές και οι μετριοπαθείς πολιτικές τους αρχές όσο και η ίδια η πολιτική συγκυρία που υπαγόρευε σύνεση και εγκράτεια, αλλά και ανάγκη σύμπηξης συμμαχιών, τους προέτρεπε να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ ριζοσπαστών και φιλελεύθερων.

Ωστόσο, έπειτα από μια υβριστική αναφορά του Πλέις σε δημόσια συγκέντρωση, ο Χόμπχαουζ θα αναγκαστεί, έστω και απρόθυμα, να αποδεχθεί την αλλαγή του πολιτικού κλίματος και να μην εμείνει στις αρχικές μετριοπαθείς του θέσεις. Τότε οι Ουίγοι υποστηρικτές του, Λάμπτον και Έλις, παρά τις διαφορετικές τους προθέσεις, θα αναδιπλωθούν προκειμένου να αποκαταστήσουν και να υπερασπιστούν το κύρος των συναδέλφων και του κόμματός τους.[314] Καθώς θα γράψει ο Έλις στον Χόμπχαουζ:

311. "Universal Suffrage", *Edinburgh Review*, 31 (Δεκέμβριος 1818) σ. 165-203.

312. Henry Peter Brougham, first Baron Brougham and Vaux, *The Life and Times...*, ό.π., τ. II, σ. 340.

313. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 66.

314. Την κρίσιμη αυτή εκλογική αναμέτρηση πραγματεύεται ο Thomas William, "Whigs and radicals in Westminster: The election of 1819", *Guildhall Miscellany*, 3, 3 (1970) 174-217.

Διαβλέπω τις συνέπειες της ομιλίας σου στο Crown and Anchor tavern [...]. *Θα μπορούσες να τηρήσεις τις δεσμεύσεις σου απέναντι μου και να σιωπήσεις.* [...] *Όπως ξέρεις δεν υπήρχε καμία πρόθεση αντιπαράθεσης. Γιατί, για όνομα Θεού, την πυροδοτείς; και γιατί η εχθρότητά σου να προσφέρει προκάλυμμα για να ταχθούν υπέρ του αντίπαλου κόμματος όσοι πρεσβεύουν τις αρχές του Ουιγγισμού, ή θεωρούν ουσιώδες να διασφαλίζεται η επιρροή του;*[315]

Στις επιστολές του Μπάυρον από την Ιταλία διακρίνεται η ανησυχία για τις πολιτικές επιλογές του φίλου του, καθώς τον επικρίνει ότι συνδέεται με τους «*αγύρτες μεταρρυθμιστές*» και «*τη θερινή παράνοια του Κάρτραϊτ*». Ο Χόμπχαουζ ωστόσο δεν θα πτοηθεί και θα χαρακτηρίσει την υποψηφιότητά του στο Ουέστμινστερ ως:

Την ισοπέδωση των αξιώσεων και των διεκδικήσεων της αριστοκρατίας [...] *μια υποψηφιότητα που το σύστημα της φεουδαλικής βαρβαρότητας, ολέθριο όπως ήταν τότε και είναι και σήμερα, δεν θα μπορούσε ποτέ να αποδεχτεί. Οι αριστοκράτες έχουν κατισχύσει με δολοπλοκίες, με δουλικότητα, με παράνομες ενέργειες και κέρδη και με χυδαίες ραδιουργίες.*[316]

Ωστόσο όλοι, τόσο ο Μπένθαμ και οι αστοί ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ όσο και οι εκπρόσωποί τους στη Βουλή, θα επικαλεστούν την επανίδρυση των παλαιών ελευθεριών των πολιτών, τις αρχές του φοξικού ουγγισμού. «*Οι αρχές μου είναι εκείνες των Ουίγγς του 1798 και όχι αυτές των Ουίγγς του 1819*», θα γράψει σχετικά ο Χόμπχαουζ. Σύντομα, και αφού θα χάσει την ευκαιρία να εκπροσωπήσει το Ουέστμινστερ και σ' αυτή την εκλογική αναμέτρηση, θα σημειώσει:

Οι Ουίγγς φίλοι μου γνωρίζουν καλά ότι ακόμα και μετά τις τελευταίες εκλογές δεν εγκατέλειψα ποτέ την ελπίδα να δω τους Ουίγγς και τον λαό ενωμένους.[317]

Οι ανταποκρίσεις του Τύπου των Τόρυς, που θα διακρίνουν πίσω από τις συνελεύσεις της *Επιτροπής του Ουέστμινστερ* στο *Crown and Anchor tavern*,

315. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 67.

316. *Αυτόθι*, σ. 72. Βλ. επίσης Peter W. Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Colombus Οχάιο 1984, σ. 49.

317. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 66.

τις απαρχές μιας συνωμοσίας για την αλλαγή του καθεστώτος, είναι ενδεικτικές για τη διάχυτη αποστροφή που προξενούσε ακόμη και η υπόνοια μετριοπαθών μεταρρυθμίσεων, για την κατεστημένη ανυποληψία των ακραίων ριζοσπαστών και για την επίκληση του κινδύνου μιας βίαιης ανατροπής ανάλογης με τη γαλλική. Κυρίως, όμως, οι ανταποκρίσεις αυτές μαρτυρούν για τους τρόπους με τους οποίους η ίδια η πόλωση όριζε τη διαδικασία και τη διεξαγωγή της αντιπαράθεσης:

> *Ο κ. Χόμπχαουζ, ο κύριος ομιλητής, όπως όλοι οι υποψήφιοι που υπεραμύνονται των ρεπουμπλικανικών ιδεών, ήταν πλήρης φιλελεύθερων πεποιθήσεων και δεσμεύσεων. Ως εχέγγυο των πολιτικών αρχών αυτών των συγκεντρώσεων, η Μασσαλιώτιδα τραγουδήθηκε δις εν μέσω ενθουσιωδών χειροκροτημάτων και ζητωκραυγών. Οπωσδήποτε, παριστάμενοι όπως ένας στρατηγός εν υπηρεσία στην Βρετανία, που ήταν όντως παρών, θα έπρεπε να έχει ανακαλέσει τα τρομαχτικά γεγονότα που συνέβησαν στη Γαλλία κατά την περίοδο όπου εκείνο το φρικιαστικό τροπάριο της αναρχίας προσέβαλε αποτρόπαια για πρώτη φορά κάθε νομιμότητα και ανοσιούργησε εξοργίζοντας κάθε πνεύμα ανθρωπισμού!*[318]

Η *Morning Post* αναφέρεται, πιθανώς, στον σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, τον οποίο ο Λόρδος Γκρέυ θα προειδοποιήσει, επίσης, για τις πολιτικές του συναναστροφές με τους ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ: «*Κοίτα αυτούς τους ανθρώπους, κοίταξε τον χαρακτήρα τους, κοίταξε τη συμπεριφορά τους*», θα του πει με βδελυγμία.[319]

Οι εκλογικές αυτές αναμετρήσεις θα σημαδευτούν από την έναρξή τους με σφοδρές αντιπαραθέσεις και θα σηματοδοτήσουν κατά τη λήξη τους και την είσοδο στην επόμενη δεκαετία, του 1820 την αρχή μιας νέας εποχής. Φιλελεύθεροι Ουίγοι και ριζοσπάστες, με εκπροσώπους τον Έρσκιν και τον Χόμπχαουζ αντίστοιχα, θα εντοπίσουν τελικά μέσα από τη «διαλεκτική της αντιπαράθεσης» σημεία ιδεολογικής και πολιτικής εγγύτητας –με

318. *Αυτόθι*, σ. 57. Η πηγή ελέγχεται στο *Morning Post*, 28 Ιανουαρίου 1819.

319. *Αυτόθι*, σ. 71. Ο Λόρδος Γκρέυ συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων των ευυπόληπτων μετριοπαθών πολιτικών, τους οποίους η *Ελληνική Επιτροπή* θα επιχειρήσει να προσεταιριστεί δύο χρόνια αργότερα, στις περισσότερες περιπτώσεις ανεπιτυχώς. Βλ. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής* LGC, φάκ. K5, έγγραφα B2, O και φάκ. K7, έγγραφα E1, J, P1.

μια σειρά άρθρων όπου διασαφήνιζαν αμφότεροι τις ιδεολογικές τους αφετηρίες, τις πολιτικές τους αρχές και στοχεύσεις.

Ο Έρσκιν θα υποστηρίξει ότι οι Ουίγγς ήταν ανέκαθεν εκείνοι που επαγρυπνούσαν για τη διαφύλαξη και την προστασία των δικαιωμάτων όσων πολιτών καταδιώκονταν και προσβάλλονταν από τις αυθαιρεσίες της εξουσίας και προέκριναν την υιοθέτηση πολιτικών εφαρμόσιμων και όχι χιμαιρικών και ουτοπικών, όπως οι ριζοσπάστες.[320] Οι προτάσεις των ριζοσπαστών του 1819 δεν ήταν ουτοπικές και μη εφαρμόσιμες, θα αντικρούσει ο Χόμπχαουζ, αλλά ήταν ανάλογες με εκείνες που ο ίδιος ο Έρσκιν και ο Λόρδος Γκρέυ είχαν υιοθετήσει στα 1793. Εκείνο που η συγκυρία απαιτούσε, θα επιμείνει ο Χόμπχαουζ, ήταν μια τολμηρή μεταρρυθμιστική πολιτική που να αντιμετωπίσει την κοινωνική δυσαρέσκεια και την οικονομική δυσπραγία.[321]

Πράγματι, οι μεγάλες πόλεις μαστίζονταν από την τεράστια πίεση των εισοδημάτων και την ανεργία, ενώ οι πόλεμοι είχαν επιφέρει μια άνευ προηγουμένου αύξηση της φορολογίας. Όπως θα γράψει ο Χόμπχαουζ στον Μπάυρον:

> *Η ένδεια εδώ ξεπερνά κάθε φαντασία. Οι φτωχές τάξεις των εργατών της μανιφακτούρας δεν κερδίζουν πάνω από τρία σελίνια και έξι πένες την ε-*

320. Ο Έρσκιν θα ξεκινήσει τον δημόσιο διάλογο με το *A Short Defence of the Whigs*, όπου θα υπερασπιστεί των πολιτικών επιλογών και κατευθύνσεων των Ουίγων, οι οποίοι, κατά την κρίση του, παρέμειναν σταθεροί θεματοφύλακες της ανθρώπινης ελευθερίας και δεν δίστασαν να προστατεύσουν ακραίους ριζοσπάστες όταν κινδύνευσαν από την κυβερνητική αντίδραση. Ο Πλέις θα απαντήσει με μια βίαιη επίθεση ενάντια στους «αριστοκράτες Ουίγγς» με το *Reply to Lord Erskine by an Elector of Westminster*. Ο Έρσκιν θα συντάξει, έπειτα, το *A Preface to the Defence of the Whigs* και ο Χόμπχαουζ θα ανταποδώσει με το *A Defence of the People in Reply to Lord Erskine's Two Defences of the Whigs*. Σε ποιους Ουίγγς αναφέρεται ο Έρσκιν; θα διερωτηθεί ο Χόμπχαουζ. Σε εκείνους που είναι φίλοι της επανάστασης ή επικριτές της; Σ' εκείνους που είναι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές, μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές ή δεν είναι μεταρρυθμιστές; Ο Έρσκιν θα απαντήσει ότι είναι μεταρρυθμιστές που επιδιώκουν, όμως, να αποσοβήσουν τον κίνδυνο, τον αναβρασμό, την αταξία και τη σύγχυση της επανάστασης. Τελευταίο στη σειρά θα είναι το *A Trifling Mistake in Lord Erkine's Recent Preface* του Χόμπχαουζ. Τεκμήρια και σχόλια για τη θέση Έρσκιν στο William H. Wickwar, *The struggle for the freedom of the press 1819-1832*, Λονδίνο 1928, σ. 143-145.

321. John Cam Hobhouse, *A Defence of the People in Reply*..., ό.π., σ. 45, 47, 14.

βδομάδα – εκατοντάδες είναι εκείνοι στις περιοχές που αναπτύσσεται η βιοτεχνία που πραγματικά λιμοκτονούν.[322]

Οι ριζοσπάστες του Μάντσεστερ θα καλέσουν σε δημόσια συγκέντρωση στο Σαιν Πήτερ για τις 9 Αυγούστου 1819, με στόχο να αξιωθεί μεταρρύθμιση στην εκπροσώπηση της κάτω Βουλής και υιοθέτηση μέτρων για την έξοδο από την οικονομική κρίση. Στη συγκέντρωση επρόκειτο να εκλεγεί Νομοθετικός Εκπρόσωπος των κατοίκων και εργαζομένων του Μάντσεστερ και των λοιπών βιομηχανικών περιοχών, που θα εξέθετε την κατάσταση και τα αιτήματά τους ενώπιον των δύο Σωμάτων. Μετά από την άμεση αντίδραση της κυβέρνησης, η οποία θα εκδώσει ανακοίνωση καλώντας «*τους κατοίκους να απόσχουν από κάθε τέτοια παράνομη συνάθροιση*», οι μεταρρυθμιστές θα αναβάλουν τη συγκέντρωση για τις 16 Αυγούστου και θα παραιτηθούν από τη φερόμενη ως *παράνομη* ενέργεια της εκλογής εκπροσώπου. Η συγκέντρωση θα ελάμβανε χώρα στην ίδια περιοχή, στο Σαιν Πήτερ και ο στόχος της θα περιοριζόταν στην «*εξεύρεση εκείνων των νόμιμων μέσων που θα συνέβαλαν στη Μεταρρύθμιση της Εκπροσώπησης*».[323] Οι αρχές, όμως, θα αντιδράσουν και πάλι.

Την 16η Αυγούστου, την ημέρα της προβλεπόμενης συγκέντρωσης, στην πόλη του Μάντσεστερ θα τοιχοκολληθούν ανακοινώσεις «*προς όλους τους φιλήσυχους και νομοταγείς κατοίκους να παραμείνουν καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας εντός των οικιών τους*».[324] Ωστόσο, την ημέρα αυτή, πλήθος ανθρώπων, τόσο από το Μάντσεστερ όσο και από γειτονικές περιοχές, θα συγκεντρωθεί με σημαίες «*Ελευθερία ή Θάνατος*» και «*Ισότιμη εκπροσώπηση ή Θάνατος*» και θα προχωρήσουν συντεταγμένοι προς την περιοχή του Σαιν Πήτερ, όπου είχε στηθεί εξέδρα για τους ομιλητές. Τα πεζοπόρα και έφιππα τμήματα καταστολής που είχαν συγκεντρώσει οι αρχές στην περιοχή, θα ανοίξουν πυρ ενάντια στο πλήθος και θα επιχειρήσουν να συλλάβουν τον Χαντ και άλλους ομιλητές. Μέσα στον πανικό, πολλοί άνθρωποι, μεταξύ

322. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 76. Πρβ. Χόμπχαουζ προς Μπάυρον, 16 Ιουνίου 1819 στο Peter W. Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog...*, ό.π., σ. 83.

323. W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. II, σ. 486.

324. *Αυτόθι*, σ. 486-487.

αυτών γυναίκες και παιδιά, θα σκοτωθούν, θα τραυματιστούν και θα ποδοπατηθούν.[325] Ο Χαντ και άλλοι διοργανωτές θα συλληφθούν με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, η οποία λίγο αργότερα θα μετατραπεί σε υποκίνηση σε παράνομη συγκέντρωση, ανταρσία και συνομωσία ενάντια στον Βασιλέα και τη νόμιμη κυβέρνηση. Το Συμβούλιο του Στέμματος θα κρίνει ότι μια συγκέντρωση εκατό χιλιάδων ανθρώπων, που έφερε στασιαστικά εμβλήματα, ενέπιπτε στον νόμο περί ανατρεπτικών, αντικαθεστωτικών ενεργειών και, επομένως, οι αρχές δεν ήταν υποχρεωμένες να ζητήσουν ή να δώσουν διορία μίας ώρας για την ειρηνική διάλυσή της – όφειλαν να ασκήσουν τη νόμιμη χρήση δύναμης που διέθεταν.[326]

Οι ριζοσπάστες θα σπεύσουν να ονομάσουν την επιχείρηση των αρχών κατά των συγκεντρωμένων στο Σαιν Πήτερ του Μάντσεστερ ως Πητερλό, κατά το Βατερλό. Η αντίδραση των Μπερντέτ και Χόμπχαουζ θα είναι ακαριαία. Ο Μπερντέτ, από την εξοχική του κατοικία όπου βρισκόταν, θα συντάξει επιστολή προς τους εκλογείς του Ουέστμινστερ, η οποία θα δημοσιευθεί στις εφημερίδες:

> *Αγανάκτηση, ντροπή και οδύνη με κυρίευσαν για το αίμα που χύθηκε στο Μάντσεστερ* [...]. *Αυτή λοιπόν είναι η απάντηση των καπήλων απέναντι στα αιτήματα του λαού – αυτή είναι η πρακτική απόδειξη ότι τάχα η Μεταρρύθμιση δεν είναι αναγκαία – αυτή είναι η δράση των μόνιμων σωμάτων ασφαλείας εν καιρώ ειρήνης;* [...] *Όλοι οι Άγγλοι οφείλουν να καλέσουν σε συγκεντρώσεις, απ' άκρη σ' άκρη σε όλο το Ηνωμένο Βασίλειο* [...]. *Αν η συνέπεια θα είναι θάνατος με στρατιωτική εκτέλεση, δεν το γνωρίζω – γνωρίζω σίγουρα, όμως, ότι αξίζει να πεθάνει κανείς για την υπεράσπιση των νόμων και της ελευθερίας της χώρας του.*[327]

---

325. Ο απολογισμός της επιχείρησης σύλληψης των φερόμενων ως ταραξιών θα είναι έντεκα νεκροί, εκ των οποίων δύο γυναίκες. Περισσότεροι από εξακόσιοι θα τραυματιστούν από σπαθιά και ξιφολόγχες και άλλοι από το ποδοπάτημα και τον πανικό του πλήθους. W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. II, σ. 489. Για τη γνωστή ως «Σφαγή του Πητερλό» βλέπε R. J. White, *Waterloo to Peterloo*, Λονδίνο 1957.

326. W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. II, σ. 486-502.

327. Αυτή η επιστολή θα εμπνεύσει τον Μπένθαμ κατά τη σύνταξη του *Radical Reform Bill* για την εκστρατεία της μεταρρύθμισης στη Βουλή. «My dear Friend, έγραφε ο βετεράνος της μεταρρύθμισης Κάρτραιτ στον Μπένθαμ για την επιστολή του Μπερντέτ για το Πετερλό, «The letter of Sir Francis Burdett is above all praise. [...] The baronet's letter, in unison with the general feeling, will have →

Ο Μπερντέτ θα συνεχίσει περαιτέρω συγκρίνοντας την Αγγλία με τη Ρώμη του Νέρωνα και προειδοποιώντας τον Βασιλιά ότι θα έβρισκε σύντομα την τύχη του Τζέιμς ΙΙ. Όταν, μάλιστα, η κυβέρνηση θα καλέσει τον γραμματέα της Επιτροπής του Ουέστμινστερ να αποκαλύψει τον συντάκτη της επιστολής, ο Μπερντέτ θα απευθυνθεί προσωπικά στον Λόρδο Σίντμουθ:

> *Να σας γλιτώσω, Λόρδε μου, από έναν μάταιο κόπο, όπως και τους κυρίους της Επιτροπής από μια άδικη δίωξη. Εγώ είμαι ο συντάκτης της επίμαχης επιστολής.*[328]

Ο Μπερντέτ, όπως ήταν αναμενόμενο, θα είναι εκείνος που τελικά, εν μέσω χειροκροτημάτων και επευφημιών, θα οδηγηθεί για δεύτερη φορά στη φυλακή. Σύμβουλός του σ' αυτή τη νέα εμπλοκή του με τις αρχές θα είναι ο Τζέιμς Σκάρλετ, μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* και πρόεδρος του *Αφρικανικού Ινστιτούτου για την Κατάργηση της Δουλείας*.[329]

Πριν από τη φυλάκισή του, εν τούτοις, ο Μπερντέτ, όπως και ο Χόμπχαουζ, θα είναι οι κύριοι ομιλητές σε μια μεγάλη συγκέντρωση που θα πραγματοποιηθεί στο Ουέστμινστερ στις 2 Σεπτεμβρίου 1819. Ο Χόμπχαουζ, διαβλέποντας τις προοπτικές μιας συμμαχίας μεταξύ των Ουίγων και των ριζοσπαστών μετά τα γεγονότα του Μάντσεστερ, θα προετοιμάσει ένα κείμενο-ψήφισμα που θα μπορούσαν να προσυπογράψουν αμφότεροι. Στο

---

prepared the public mind for a welcome reception of constitutional truth. But the crisis require the pen, not only of patriot virtue, but of enlightened statesmanship and of profound philosophy. Let England and mankind have the benefit of yours!». Τον Νοέμβριο του 1819 ο Μπένθαμ θα ζητήσει την άδεια του Μπερντέτ για να χρησιμοποιήσει την επίμαχη επιστολή ως προοίμιο στο *Radical Reform Bill*. Ο Μπερντέτ, όμως, θα αρνηθεί. Οι επιμελητές των χειρόγραφων αρχείων Μπένθαμ υποστηρίζουν ότι μια πιθανή αιτιολόγηση της άρνησης αυτής υπήρξε το γεγονός ότι στην επιστολή που ο ίδιος ο Μπερντέτ είχε συντάξει, φερόταν ως τόσο αφοσιωμένος στον μπενθαμικό ριζοσπαστισμό που ανησυχούσε ότι θα εμφανιζόταν ως φερέφωνο του Μπένθαμ. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. xxii, 344.

328. W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 492.

329. Ο Τζέημς Σκάρλετ, γόνος ευγενούς οικογένειας με σημαντική έγγειο ιδιοκτησία, υπήρξε διαπρεπής δικηγόρος ανώτατων δικαστηρίων. Απόφοιτος του Trinity College του Κέμπριτζ, όπως πολλοί εκ των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, φέρεται να έχει απορρίψει πολλές προτάσεις εισόδου στη Βουλή με αντάλλαγμα τη στήριξη του κυβερνητικού έργου. Τελικά με την επιρροή του Λόρδου Φιτζούιλιαμ, επίσης μετέπειτα μέλους της *Επιτροπής*, θα κατέλθει στην πολιτική στο πλευρό των μεταρρυθμιστών. Θα στηρίξει τις προτάσεις Μάκιντος και Μπρούαμ και θα τοποθετηθεί ενάντια στο Foreign Enlistment Act και στο Seditious Meeting Prevention Act. Βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Ά, 8 Μαρτίου 1819, τ. 39, στ. 838-842 και τ. 40, στ. 964-968, 1235-1239.

μεταξύ, συγκεντρώσεις για την καταδίκη της «*Σφαγής του Πητερλό*» και την άμεση ανάγκη μεταρρύθμισης της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, θα πραγματοποιηθούν σε διάφορες πόλεις.

Όταν ο Λόρδος Φιτζουίλλιαμ (Lord Lieutenant of the West Riding of Yorkshire, μέλος επίσης της *Ελληνικής Επιτροπής* που επρόκειτο σε λίγο να ιδρυθεί) θα προεδρεύσει σε μια δημόσια συγκέντρωση που, αρχικά, θα καταδικάσει και έπειτα, θα ζητήσει τη διερεύνηση των γεγονότων του Πητερλό, οι αρχές θα σπεύσουν να του ανακοινώσουν ότι δεν είχαν πλέον χρεία των υπηρεσιών του και θα τον παύσουν.[330] Ενόσω η κοινωνική και πολιτική αναταραχή κορυφωνόταν και η κυβέρνηση προετοίμαζε την ψήφιση των περίφημων Six Acts, ο Χόμπχαουζ θα συντάξει το *Supplicatory Letter to Lord Castlereagh*.[331] Όπως συνήθιζε, τόσο από την έδρα της Βουλής, όπως θα δούμε, όσο και ως επιφυλλιδογράφος, ο Χόμπχαουζ θα γελοιοποιήσει, μέχρις εξυβρίσεως, την κυβέρνηση ότι τρέμει την προοπτική μιας επανάστασης, ότι «*φαντασιώνεται ενόπλους να ξετρυπώνουν σε κάθε γωνιά του Βασιλείου με στόχο ανατροπή της*».[332] Τα Six Acts, που χορηγούσαν την αρμοδιότητα στις τοπικές αρχές να ελέγχουν, να διενεργούν προσωποκρατήσεις και να κατάσχουν όπλα και να καταδικάζουν κάθε συγκέντρωση άνω των πενήντα ατόμων ως επικίνδυνη και στασιαστική, δεν θα διαφύγουν της κριτικής του. Οι Τόρυς, θα γράψει ο Χόμπχαουζ, διέθεταν μια ενδοτική κυβερνητική εξουσία, ένα τεράστιο εκκλησιαστικό οικοδόμημα και έναν πειθήνιο στρατό για να επιβάλουν και να εφαρμόζουν τις αυθαίρετες αρχές τους. Μ' αυτά τα όπλα, η κυβέρνηση είχε «*σφαγιάσει σαν πρόβατα*» τους συγκεντρωμένους στο Μάντσεστερ.[333]

Πριν κατοχυρωθούν τα Six Acts, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1819, ο Χόμπχαουζ θα έχει και τον τελευταίο λόγο στην ανταλλαγή «θέσεων» με τον

330. W. M. Patterson, *Sir Francis Burdett...*, ό.π., τ. II, σ. 494.

331. John Cam Hobhouse, *A Supplicatory Letter to Lord Viscount Castlereagh K. G. on the bills introduced into Parliament for preventing seditious meetings*, Λονδίνο 1819.

332. John Cam Hobhouse, *A Supplicatory Letter...*, ό.π., σ. 13· Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 77-78.

333. John Cam Hobhouse, *A Supplicatory Letter...*, ό.π., σ. 13-14, 32.

Έρσκιν και τους Ουίγγς. Θα δημοσιεύσει το τελευταίο φυλλάδιο, το *Trifling Mistake*, το οποίο, όμως, θα είναι περισσότερο μια ολομέτωπη επίθεση προς την κυβέρνηση παρά μια διασάφηση αρχών με τους Ουίγγς. «*Τι εμποδίζει, άραγε, τον λαό, να εισβάλει στη Βουλή και αρπάζοντας τα μέλη της απ' τ' αυτί, να τα κλειδώσει μέσα και να πετάξει τα κλειδιά στον Τάμεση;*», θα γράψει ο Χόμπχαουζ:

> *Is it any majesty, which hedges in any members of that assembly. Do we love them? Not at all – we have an instinctive horror and disgust at the very idea of a borough-monger. Do we respect them? Not in the least.* [...] *Their true practical protectors then, the real efficient anti-reformers, are to be found at the Horse Guards, and the Knightsbridge barracks: as long as the House of Commons majorities are backed by the regimental muster roll, so long may those who have got the tax power keep it, and hang those who resist.*[334]

Μάταια ο στενός φίλος και ομοϊδεάτης του Ντάγκλας Κίναιρντ, όπως και ο συνεργάτης του σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, θα επιχειρήσουν να προλάβουν με τις ομιλίες τους στη Βουλή την παρέμβαση των αρχών. Μέρη του φυλλαδίου θα αναγνωσθούν ενώπιον των δύο σωμάτων[335] και ο Χόμπχαουζ θα περιμένει ήσυχα τους διώκτες του στο σπίτι του Έντουαρντ Έλις απ' όπου θα τον παραλάβουν για να εκτίσει την ποινή του στο Νιούγκεϊτ.[336] Όπως δηκτικά παρατηρείται, μια θητεία στη φυλακή περιλαμβανόταν στην παράδοση του ριζοσπαστισμού του Ουέστμινστερ.[337] Ο Χόμπχαουζ, όπως και ο Μπερντέτ και ο Κόχραν θα επωφεληθούν τελικά από αυτή τη «θητεία», κερδίζοντας την υποστήριξη μεγάλων στρωμάτων του πληθυσμού του αστικού Ουέστμινστερ. Ο Χόμπχαουζ, ειδικότερα, που θα εκτίσει την ποινή του σ' αυτή την πιο ευνοϊκή για τη μεταρρύθμιση περίοδο, θα λαμβάνει τις αφειδείς σε φιλοπαίγμονα ευφυολογήματα επιστολές του Μπερντέτ που

334. John Cam Hobhouse, *Trifling Mistake...*, ό.π., σ. 49-50.

335. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 41, 9 Δεκεμβρίου 1819, στ. 917, 10 Δεκεμβρίου 1819, στ. 989, 13 Δεκεμβρίου 1819, στ. 1010.

336. Από τη φυλακή του Νιούγκεϊτ, ο Χόμπχαουζ θα συντάξει το *Proceedings in the House of Commons and in the Court of King's Bench, relative to the Author of the "Trifling Mistake", together with the argument against parliamentary commitment, and the decision which the judges gave without hearing the case. Prepared for the press by John Cam Hobhouse*, Λονδίνο 1820.

337. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 78.

περίμενε και τη δική του σύλληψη – ενώ επιστολές υποστήριξης θα φτάνουν από διάφορες περιοχές της Αγγλίας και μεταξύ των επισκεπτών του θα είναι ο Ντέιβιντ Ρικάρντο, ο σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, ο Τζέιμς Μιλ, ο Τζον Κάρτραϊτ, ο Φράνσις Πλέις και επιτροπές των βιοτεχνικών περιοχών του Μάντσεστερ και του Λίβερπουλ.[338]

Ο θάνατος του Γεωργίου ΙΙΙ, τον Ιανουάριο του 1820, θα οδηγήσει σε προκήρυξη γενικών εκλογών και στην αποφυλάκιση του Χόμπχαουζ. Τούτη τη φορά οι Ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ θα επικρατήσουν πανηγυρικά. Μεταφέροντας ολόκληρα πλήθη με συντεταγμένο τρόπο στις διάφορες ενορίες, οι Μπερντέτ και Χόμπχαουζ θα νικήσουν με πρωτοφανές προβάδισμα έναντι των Τόρυς υποψηφίων.[339] Δια της οργανωμένης και συντεταγμένης καθοδήγησης των εκλογέων δεν απέτρεπαν απλώς τη σφόδρα πιθανή περίπτωση της βίας, των εκβιασμών, της νοθείας της εκλογικής διαδικασίας, κατεδείκνυαν ότι η πολιτική οργάνωση των εκλογέων μπορούσε να ανατρέψει τα κοινώς παραδεδεγμένα.

> *Στο παλαιό οχυρό του Τσάρλς Τζέιμς Φοξ, οι κατεστημένες ισορροπίες της αριστοκρατίας είχαν καταλυθεί.*[340]

Οι ριζοσπάστες θα ετοιμάσουν τον εορτασμό της νίκης τους, παρελαύνοντας με σημαίες «*Ο Λαός*» και «*Μεταρρύθμιση της Εκπροσώπησης*» από τη Σλόαν Στριτ στο Νάιτσμπριτζ προς το Χάιντ Παρκ και την Τσέρινγκ Κρος για να καταλήξουν στο *Crown and Anchor tavern* με ομιλίες και προπόσεις που θα κρατήσουν έως αργά τη νύχτα.[341] Ο *Morning Post* θα προειδοποιήσει την αγγλική κοινωνία για τα επαπειλούμενα δεινά που θα της κληροδο-

338. *Αυτόθι*, σ. 79.

339. Ο Μπερντέτ θα έρθει πρώτος με 5. 327 ψήφους και ο Χόμπχαουζ δεύτερος με 4. 882. Οι Μπερντέτ και Χόμπχαουζ ξεπερνούσαν τους Ουίγγς σε περιοχές όπως το Σόχο, το Μαρί λε Στράντ, το Σαιν Πολ στο Κόβεντ Γκάρντεν και υστερούσαν έναντι των Ουίγγς στο Σαιν Τζορτζ, Χανόβερ Σκουέαρ όπου κατοικούσαν, κυρίως, πολύ εύποροι έμποροι, επιχειρηματίες και αριστοκράτες πολιτικοί. Παρόλα αυτά και εκεί, όπως και στο Σαιν Τζέιμς, μόνο μικρά ποσοστά τούς χώριζαν από τον υποψήφιο των Ουίγγς, Λαμπ. Βλ. σχολιασμό εκλογών στον Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 80 και λεπτομερή στοιχεία "Comparative account of the population of Great Britain in the years 1801, 1811, 1821, 1831", στο *Parliamentary Accounts and Papers*, τ. 18, (1831) 348.

340. J. M. Main, "Radical Westminster ", *ό.π.*, σ. 203.

341. Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 73. Βλ. επίσης Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 80.

τούσε η εκλογή «*καταδικασμένων βέβηλων και υβριστών*» των αρχών, ενώ ο Λόρδος Λίβερπουλ γρήγορα θα παραδεχθεί ότι, αν το παράδειγμα του Ουέστμινστερ μεταφερόταν στις βιομηχανικές πόλεις, «*η χώρα δεν θα ήταν πλέον η ίδια*».[342]

Η ρήση του Λίβερπουλ θα μπορούσε να αποδειχθεί προφητική, δεδομένου ότι η αγγλική πολιτική ζωή υποδεχόταν τη νέα δεκαετία του αιώνα με ισχυροποιημένες τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης, οι οποίες είχαν προχωρήσει σε μια ευρεία σύμπηξη συμμαχιών, αλλά και με νέα φιλελεύθερα σκιρτήματα από την Ιβηρική, τη νότια Αμερική και το νότιο άκρο της Μεσογείου. Ο Χόμπχαουζ και ο Μπερντέτ θα συνεργάζονται στενά με τον Ράσελ και τον Λάμπτον, θα παραβρίσκονται στα δείπνα του Λόρδου Χόλαντ και θα συνομιλούν με οικειότητα και πνεύμα εμπιστοσύνης, ακόμα και με τον Έρσκιν, με τον οποίο μόλις πριν διασταύρωναν δημόσια τα ξίφη τους. «*Τι αλλαγή*», θα γράψει ο Χόμπχαουζ, «*όταν μόλις έναν χρόνο πριν οι Ουίγγς ούτε που θα μιλούσαν στον Μπερντέτ και σ' εμένα!*».[343]

Έτσι, από την πρώτη μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του νέου αιώνα, οι ριζοσπάστες θα κατορθώσουν να εισέλθουν στη Βουλή, να νομιμοποιηθούν ως αναπόσπαστα στοιχεία του θεσμικού πλαισίου, αξιοποιώντας την κοινωνική δυσαρέσκεια, την οικονομική ανασφάλεια και τον θρησκευτικό αποκλεισμό και να αποσείσουν τον χαρακτηρισμό του «ακραίου», του «ιακωβίνου», χρησιμοποιώντας ένα ευρύ πλέγμα συμμαχιών με τους αντιπάλους της κυβέρνησης, τους φιλελεύθερους Ουίγους. Οι όποιες διαφορές αρχών θα υποσκελιστούν μπροστά στη σκλήρυνση των αντιδραστικών μέτρων της κυβέρνησης, αλλά και από τον κίνδυνο εξτρεμιστών που πρόσφατα, με τη συνομωσία της Cato Street, θα επιχειρούσαν να δολοφονήσουν τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου.[344] Όλοι, παρά τις επιμέρους

342. J. M. Main, *ό.π.*, σ. 203. Η πηγή ελέγχεται στο *Morning Post*, 26 Μαρτίου 1820.

343. Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. II, σ. 139-140. Βλ. επίσης σ. 160-172.

344. Η γνωστή στη βρετανική ιστορία ως συνομωσία της Cato Street θεωρείται η «απάντηση» των ακραίων ριζοσπαστών στα κατασταλτικά μέτρα του 1819. Ο Arthur Thistlewood, ο φερόμενος ως εμπνευστής της συνομωσίας, ήταν υπολοχαγός με υπηρεσία στους γαλλικούς πολέμους. Αφού επιστρέψει από τις Ινδίες και έπειτα από τις ΗΠΑ, θα αναμιχθεί σε ακραίες ριζοσπαστικές κινήσεις με →1

αντιθέσεις, καταδίκαζαν την επιθετική εξωτερική πολιτική της Βρετανίας που, όπως και κατά τους ναπολεόντειους πολέμους, είχε μετατρέψει την Ευρώπη σ' ένα τεράστιο απόρθητο φρούριο, έτσι και τώρα ανέκοπτε και έθετε ανυπέρβλητα εμπόδια στην ελεύθερη λειτουργία του εμπορίου και των συναλλαγών.

Όλοι, εν τέλει, απέρριπταν ένα σύστημα εκπροσώπησης που μεριμνούσε, προστάτευε και διαιώνιζε τα προνόμια μιας κλειστής αριστοκρατικής κοινωνίας. Η αποτελεσματική σύμπηξη αυτού του σκληρού αντιπολιτευτικού πυρήνα θα φέρει τον Χόμπχαουζ και τον Λάμπτον να επεξεργάζονται από κοινού πρόταση μεταρρύθμισης του κοινοβουλευτικού συστήματος, να προτείνουν δραστική περικοπή των δημοσίων οικονομικών για τον στρατό και την ανοικοδόμηση λατρευτικών ναών και τη μείωση της φορολογίας. Ο Χόμπχαουζ μάλιστα, ακολουθώντας τη μπενθαμική σύλληψη περί ασφάλειας των πολιτών και ορθής διαχείρισης των οικονομικών του κράτους, θα φτάσει να χαρακτηρίσει το Λονδίνο «*στρατιωτική πόλη*» και να αιτηθεί απομάκρυνση των Horse Guards από την πρωτεύουσα.[345] Τον Μάιο του 1821, έπειτα από την έκτιση της ποινής του για την επιστολή καταδίκης της «*Σφαγής του Πητερλό*», ο Μπερντέτ θα παρουσιάσει με τους Ουίγγς επερώτηση για τη διερεύνηση των γεγονότων και την απόδοση ευθυνών.[346] Συνεργάτες και σύμμαχοι σ' αυτή και στις περισσότερες προτάσεις ή επερω-

στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης. Θα παραστεί και στη συγκέντρωση του Spa Fields έπειτα από την οποία, στα 1818-1819, θα φυλακιστεί για δέκα οχτώ μήνες. Όταν, στις 23 Φεβρουρίου 1820, ο Λόρδος Λίβερπουλ με το υπόλοιπο υπουργικό συμβούλιο θα δειπνούσαν στην οικεία Harrowby στη Grosvenor Square οι συνομώτες, σύμφωνα με τις αστυνομικές αρχές, θα κινούνταν ένοπλοι από την Cato Street προς εκεί με σκοπό να δολοφονήσουν όλα τα μέλη της κυβέρνησης. Ο Χόμπχαουζ, μάλιστα, φερόταν ότι είχε συμφωνήσει με τον Thistlewood να ηγηθεί της προσωρινής κυβέρνησης έπειτα από τη δολοφονία. Το ίδιο απόγευμα οι αρχές θα συλλάβουν τους συνομώτες εκτός από τον Thistlewood, που έχοντας διαφύγει, θα συλληφθεί την επομένη. Έντεκα πρόσωπα θα καταδικαστούν σε θάνατο. Πέντε εξ αυτών θα εκτελεστούν την 1η Μαΐου 1820. Ο Thistlewood θα καρατομηθεί όπως προβλεπόταν για τους ενόχους επί εσχάτη προδοσία.

345. Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας η πρόταση ριζοσπαστών και φιλελευθέρων για δραστική μείωση των στρατιωτικών δαπανών και του ίδιου του μεγέθους του στρατεύματος θα επανέρχεται σε κάθε σχετική ομιλία στη Βουλή. Βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 32-36 · τ. 10, 27 Φεβρουαρίου 1824, στ. 546-548, 862-864, 332-341 · τ. 16, 15 Μαρτίου 1827, στ. 1192-1195.

346. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 5, 16 Μαΐου 1821, στ. 799-823.

τήσεις θα είναι τώρα εκτός από τους Χόμπχαουζ και Μπερντέτ, ο Λόρδος Νιούτζεντ, ο Κόουκ, ο Μίλτον, ο Έμπριγκτον, ο Ράσελ, ο Έλις, ο Λάμπτον, ο Μπρούαμ. Από την έναρξη των εργασιών της νέας Βουλής συνοδοιπόροι θα είναι, επίσης, ο Ρικάρντο και ο εκπρόσωπος των Ντισέντερς, Ουίλιαμ Σμιθ. Όλοι τους θα αποτελέσουν, τρία χρόνια αργότερα, τους κυρίαρχους εμψυχωτές και τον ιδρυτικό πυρήνα της *Ελληνικής Επιτροπής*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΓΙΑ "ΤΑ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΚΡΑΤΗ„ *ΑΠΟ ΤΟ ΟΥΕΣΤΜΙΝΣΤΕΡ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, ΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΑΦΡΙΚΗ*

ΠΡΙΝ ΕΚΠΝΕΥΣΕΙ «Ο ΑΙΩΝΑΣ» της Γαλλικής Επανάστασης, ο Μπένθαμ δεν θεωρείται ακόμη δημοφιλής θεωρητικός του δικαιακού συστήματος στην Αγγλία. Σ' αυτό, πιθανώς, συμβάλλουν τόσο η ιδιόρρυθμη και εξαιρετικά δυσνόητη γραφή του, γεγονός που θα εκμεταλλευτούν αρμοδίως οι πολιτικοί του αντίπαλοι, όσο επίσης η εξαιρετικά περιορισμένη κυκλοφορία των έργων του.[347] Πράγματι, το πλέον σημαντικό δημοσιευμένο ριζοσπαστικό του κείμενο, το *Plan of Parliamentary Reform*, το οποίο, όπως είδαμε, θα πλαισιώσει την εκστρατεία των μεταρρυθμιστών στη Βουλή, χαρακτηρίζεται από ένα ιδιόμορφο και στρυφνό σύστημα σύνταξης και στίξης και από νεολογισμούς που προκύπτουν από τη σύνδεση πολλών λέξεων-εννοιών στη σειρά.[348] Ως προς τούτο ενδεικτικό είναι ότι μεταξύ των πολλών περιφρονητικών και σκωπτικών παροιμιακών ρήσεων που κυκλοφορούν, ο Μπένθαμ φέρεται χαρακτηριστικά να γράφει «μια λέξη τριών σελίδων». Οι πικρόχολες

---

347. Όπως αποκαλύπτει η έρευνα των χειρογράφων και αρχείων Μπένθαμ, την οποία διευθύνουν οι καθ. Φ. Ρόουζεν και Φ. Σκόφιλντ, ο Μπένθαμ έγραφε πολύ περισσότερο απ' όσο δημοσίευε.

348. Το «the universal-interest-comprehension principle», κεντρική έννοια στο *Plan of Parliamentary Reform* ή το «coenonesioscopic noology» και το «catastatico-chrestic physiurgics», που επινοούνται στην *Chestomathia* φέρονται, ίσως όχι άδικα, ως όροι δυσκατάληπτοι. Βλ. J. R. Dinwiddy, "Early nineteenth century reactions to Benthamism", *Royal Historical Society*, 5th, 34, 1984, 50.

και σαρκαστικές κρίσεις των αντιπάλων, εντούτοις, θα συνοδευτούν από τη δυσαρέσκεια και την αποκαρδίωση των οπαδών: «*Γράφει με έναν τόσο αλλόκοτα άτακτο τρόπο που είναι πραγματικά αδύνατο να τον καταλάβεις*», σημειώνει ένας από τους πολλούς αναγνώστες των χειρόγραφων έργων του.[349]

Στην πατρίδα του ο Μπένθαμ δεν συγκαταλέγεται, μέχρι τα εξήντα του χρόνια τουλάχιστον, στους περιώνυμους φιλοσόφους ή στους «μεγάλους άνδρες».[350] Όπως ο Χάουαρντ και ο Ουίλμπερφορς, οικείοι του αμφότεροι, θεωρείται ένας «*εκκεντρικός φιλάνθρωπος*». Και ως συγγραφέας του *Πανοπτικού*,[351] λογίζεται και εκείνος ανάμεσα στους επίδοξους μεταρρυθμιστές του σωφρονιστικού συστήματος και φορείς μεταρρυθμιστικών προτάσεων όπως ο Σπένς, ο Κάρτραϊτ και ο Όουεν. Έξω, όμως, από τα γεωγραφικά σύνορα των βρετανικών νησιών, ο Μπένθαμ φαίνεται ότι απολαμβάνει του κύρους και της αναγνώρισης ενός σημαντικού νομοδιδασκάλου, ενός σπουδαίου θεωρητικού του δικαίου. Δεν είναι τυχαίο, όπως επισημαίνουν μελετητές του μπενθαμικού έργου, ότι στη Βρετανία δεν θα υποστεί καμία δίωξη για «βλασφημία» ή για «υποκίνηση σε ανατρεπτική, αντικαθεστωτική δράση», ενώ δεν θα συμβεί το ίδιο με την κυκλοφορία του έργου του εκτός της χώρας.[352]

---

349. Με αφορμή την ιδιομορφία της σύνταξης και την ιδιαιτερότητα του ύφους της μπενθαμικής γραφής, η πολιτική επιθεώρηση των Τόρυς, το *Quarterly Review*, θα προβαίνει συστηματικά σε προσωπικού τύπου επιθέσεις ενάντια στον φιλόσοφο. Βλ. J. R. Dinwiddy, "Early nineteenth century reactions to Benthamism", *ό.π.*, σ. 47-69. Βλ. αναδημοσίευση J. R. Dinwiddy *Radicalism and Reform in Britain 1780-1850*, Λονδίνο 1992, σ. 339-361.

350. Παρότι ορισμένοι τον συγκρίνουν με τον Μπέικον και τον Λοκ, θα γράψει το *The Times*, είναι «too elaborately odd for a great man: a great man may be occasionally odd by accident, or the circumstances of education; but he never doggedly set about doing everything differently from other men, in order to be thought a genius because he is eccentric». Βλ. J. R. Dinwiddy, *ό.π.*, σ. 49.

351. Όπως παρατηρεί ο E. Halévy, στην Αγγλία υπήρχαν «Πανοπτικιστές» πριν από τους Ριζοσπάστες, τους Ωφελιμιστές, τους Μπενθαμιστές. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 235. Βλ. επίσης, Sir William Searle Holdsworth, "Bentham's Place in English Legal History" στο Bhikhu Parekh (επιμ.), *Jeremy Bentham: critical assessments*, τ. III, Λονδίνο 1993, σ. 436-455.

352. Ο ίδιος ο Μπένθαμ απέδιδε το γεγονός στο ότι υπήρξε εκλεγμένο μέλος του Lincoln Inn. J. R. Dinwiddy, *Radicalism and reform...*, ό.π., σ. 291-313. Παρότι, επί παραδείγματι, στην απόδωση του έργου του, ο Ντυμόν θα παραλήψει επιμελώς τις ευθέως αντικληρικαλικές αντιλήψεις του Μπένθαμ, η έκδοση του *Traités de Législation* στην ιταλική, θα θεωρηθεί «βλάσφημη» και στα →

Η αναγνώριση του Μπένθαμ στον δυτικό κόσμο θα αρχίσει να θεμελιώνεται με την έκδοση του *Traités de législation civile et pénale*, το οποίο θα κυκλοφορήσει στο Παρίσι στα 1802. Το έργο αυτό δεν αποτελεί μια πιστή ή ακριβή μετάφραση των επεξεργασιών του Μπένθαμ. Ο Ντυμόν, ο Γενοβέζος φίλος και εκδότης του, θα βασιστεί σε μια σειρά θεωρητικών μελετών που ο φιλόσοφος είχε συντάξει είκοσι χρόνια πριν, σε δημοσιευμένα και χειρόγραφα έργα του για να παραγάγει μια εξαιρετικά φροντισμένη, εύληπτη και διαυγή εκδοχή των μπενθαμικών αρχών στη γαλλική γλώσσα. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια μεταφορά των θέσεων του Μπένθαμ, αλλά για μια εκλεπτυσμένη επεξεργασία τους. Έτσι, το έργο θα μεταφραστεί σύντομα στη ρωσική, την ιταλική, την ισπανική και τη γερμανική γλώσσα. Αργότερα θα εμφανιστεί και μια μετάφρασή του στην αγγλική για να εξοικειώσει τους Άγγλους διανοητές με τη σκέψη αυτού του «*παράξενου που, με πείσμονα εμμονή, κάνει τα πάντα διαφορετικά από τους άλλους*».[353] Η έκδοση των μπενθαμικών θέσεων στη γαλλική γλώσσα, λοιπόν, φαίνεται ότι είναι εκείνη που θα εγκαινιάσει την επιρροή του μπενθαμισμού τόσο στη Γαλλία και στα γερμανοελβετικά κρατίδια, αλλά και στη Ρωσία, και θα καταστήσει λίγο αργότερα τον Μπένθαμ «*Νομοθέτη του Κόσμου*» για τη βόρεια και νότια Αμερική.[354] Το έργο είχε φτάσει,

1819, αμέσως μετά την εμφάνισή του, το έργο θα τοποθετηθεί στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων. Ο Francisco de Paula Santander, αντιπρόεδρος της Κολομβίας, θεωρώντας το *Traités* ως «αντίδοτο» στον Καθολικό αυταρχισμό θα εκδώσει απόφαση δια της οποίας καθιστούσε το έργο υποχρεωτική διδασκαλία για όλους τους υποψήφιους σπουδαστές νομολογίας της Δημοκρατίας της Κολομβίας. Με μια σειρά φυλλαδίων και άρθρων, οι συντηρητικές δυνάμεις θα αξιώσουν την κατάργηση της απόφασης, καθώς το έργο θεωρούνταν επικίνδυνο για την ηθική, τη θρησκεία, την κοινωνική τάξη. Έπειτα από τρία χρόνια, όταν ο Μπολιβάρ επιστρέψει από το Περού, θα καταργήσει τελικά την απόφαση του αντιπροέδρου του. J. R. Dinwiddy, "Bentham and the early nineteenth century", *The Bentham Newsletter*, viii, 1984, σ. 51.

353. Nancy L. Rosenblum, *Bentham's theory of the modern state*, Λονδίνο 1978. σ. xxiv· J. R. Dinwiddy, *ό.π.*, σ. 49.

354. «Οι θέσεις σου σού αποδίδουν τον ένδοξο τίτλο του νομοθέτη του κόσμου», έγραφε σε επιστολή του προς τον Μπένθαμ ο Γουατεμαλέζος πολιτικός Χοσέ δελ Βαγιέ. Philip Schofield, Jonathan Harris (επιμ.), *Jeremy Bentham Legislator of the World: writings on codification, law and education*, Οξφόρδη 1998 σ. 115. Βλ. επανέκδοση στο G. Postema (επιμ.), *Bentham: Moral, political, legal philosophy*, τ. 2, Aldershot 2002, σ. 483. Για την επιρροή του Μπένθαμ στη Γενεύη βλ. L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; a series of letters and other documents on the Greek Revolution; reminiscences of Lord Byron; supplementary papers*, Λονδίνο 1825, σ. 15-16.

επίσης, ακόμα και στα χέρια του Ναπολέοντα, ο οποίος, δίχως βεβαίως να το υιοθετήσει, θα ενθαρρύνει την έκδοσή του στο Παρίσι από τον Ντυμόν. Ας αναφερθεί εν παρόδω ότι ο Μπένθαμ θεωρούσε τους Ναπολεόντειους Κώδικες «*έναν θησαυρό ανεκτίμητης αξίας για το Γαλλικό Έθνος*», ενώ σημείωνε με εύλογη ικανοποίηση τη συχνή αναφορά του *Traités* στο γαλλικό νομοθετικό σύστημα.

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, εντούτοις, η επιρροή του μπενθαμικού συστήματος υπήρξε πολύ σημαντικότερη στη Ρωσία απ' ό,τι στο Παρίσι ή στη Γενεύη, κατά την περίοδο της ειρήνης ανάμεσα στον Ναπολέοντα και τον Τσάρο Αλέξανδρο. «*Εκεί ο Μπένθαμ αναγνωριζόταν ως μεγαλοφυΐα. Ο Μπένθαμ μου πουλάει στην Αγία Πετρούπολη όσο και στο Λονδίνο*», γράφει ο Ντυμόν στον Ρόμιλι.[355] Σ' αυτό θα συμβάλει πιθανώς το γεγονός ότι ο Ντυμόν έχει ζήσει στη Ρωσία, ενώ ο ίδιος ο Τζέρεμυ Μπένθαμ ταξιδεύει εκεί για να επισκεφτεί τον αδερφό του Σάμιουελ, ο οποίος ασχολούνταν με την εγκατάσταση αγγλικών εταιρειών στη χώρα. Ο σερ Σάμιουελ Μπένθαμ είχε σταλεί στην Πετρούπολη το καλοκαίρι του 1805, προκειμένου να οργανώσει για λογαριασμό του βρετανικού κράτους την εγκατάσταση ναυπηγείων που, τελικά, δεν θα τελεσφορήσει. Παράλληλα, υπό την εποπτεία του Τσάρου Αλέξανδρου, θα ξεκινήσει την εγκατάσταση Πανοπτικών ιδρυμάτων για την εκπαίδευση και έπειτα την εργασιακή απασχόληση νέων στη ναυτιλία.[356]

Την εποχή εκείνη, στη Ρωσία, ο Τζέρεμυ Μπένθαμ συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγάλων διανοητών: «[...] *Μπέικον, Νεύτων, Σμιθ και Μπένθαμ – καθένας, ο ιδρυτής μιας νέας επιστήμης, καθένας ένας δημιουργός*».[357] Κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα, μάλιστα, σχεδιάζεται στην Πετρούπολη η οικοδόμηση ενός Πανοπτικού σωφρονιστικού ιδρύματος, ενώ το 1814 ο Μπένθαμ θα συντάξει, έπειτα από σχετικό αίτημα του Αυ-

355. E. Halévy, *La formation...*, ὀ.π., τ. II, σ. 181.

356. Βλ. M. S. Bentham, *The life of Brigadier-General Sir Samuel Bentham, K. S. G.*, Λονδίνο 1862, σ. 235-249 · Ian Ralph Christie, *The Benthams in Russia, 1780-1791*, Οξφόρδη 1993, σ. 38 · *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ὀ.π., τ. 8, σ. 286 · *DNB*.

357. Η αναφορά περιέχεται στο E. Halévy, *La formation...*, ὀ.π., τ. II, σ. 181.

τοκράτορα Αλέξανδρου, έναν νομοθετικό κώδικα για τη χώρα.[358] Ανάλογο αναμορφωτικό σχέδιο είχε προτείνει και στη Μεγάλη Αικατερίνη.[359]

Η θεωρητική επεξεργασία ενός σώματος νόμων, ενός κώδικα «αστικού και ποινικού», όπως εκτίθεται στο *Traités*, φαίνεται ότι θα τροφοδοτήσει τον πραξεολογικό προσανατολισμό της σκέψης του Μπένθαμ. Παρότι μετά την παρέλευση δεκαετίας, σχεδόν, θα αρχίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες του στη νομολογική συγκρότηση νεοπαγών πολιτειών και να αναζητά «αρμόδιες αρχές» για την εφαρμογή του προγράμματός του, φαίνεται ότι ήδη κατατρύχεται από την ιδέα της προσαρμογής της θεωρίας του στην πράξη και την εφαρμογή των επιταγών της στους θεσμούς μιας χώρας.[360]

---

358. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ένα περιστατικό προκειμένου να καταδειχθεί η ανιδιοτέλεια των προθέσεων του Μπένθαμ: Όταν ο Αυτοκράτορας Αλέξανδρος του απέστειλε επιστολή συνοδευόμενη από ένα δώρο, εκείνος το επέστρεψε στον αποστολέα με την αυτοκρατορική σφραγίδα άθικτη. Παρότι το ίδιο το γεγονός φέρει τις δικές του σημάνσεις, αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι η ανιδιοτέλεια ή η ιδιοτέλεια, η προσδοκία ανταμοιβής ή η αναγνώριση μπορεί να κριθεί για τον Μπένθαμ και τους ομοϊδεάτες του από την επιτυχία ή την αποτυχία, από την ενίσχυση ή την υποχώρηση των θέσεών τους στο δημόσιο πεδίο. Κεντρικό διακύβευμα είναι η κατίσχυση, η κυριάρχηση αυτών των θέσεων, ο έλεγχος των θεσμικών, υλικών και συμβολικών λειτουργιών της πραγματικότητας. Πρόκειται για ένα πολιτικό εγχείρημα, η ανταμοιβή για το οποίο, έγκειται στην επικράτηση έναντι ενός αντίπαλου σχήματος και έναντι ερμηνειών της πραγματικότητας που έχουν αξιολογηθεί στα έργα του, στις πολιτικές επιλογές και στον δημόσιο βίο του ίδιου και των ομοφρόνων του ως αντίπαλες, παρωχημένες και οπισθοδρομικές. Ο αντίπαλος είναι το ισχύον πολιτειακό σύστημα, οι θεσμικές εκβολές και προεκτάσεις του, καθώς και οι φορείς του. Τασσόμενοι στο μέτωπο της μεταρρύθμισης, υπηρετούν τον κόσμο των ιδεών και των αρχών τους. Από την υιοθέτηση και υλοποίηση ή την υποχώρηση και ανάσχεση αυτών των αρχών εξαρτάται η αναγνώριση, η ανταμοιβή, η ανταπόδωση. Για τους συνδέσμους του Μπένθαμ στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα βλέπε αναλυτικά G. Postema (επιμ.), *Bentham: Moral...*, ό.π., σ. 506-513.

359. Ian Ralph Christie, *The Benthams...*, ό.π., σ. 57.

360. Η έμφαση στον διαχωρισμό θεωρίας - πράξης, πολιτικής θεωρίας - ιδεολογικής πολιτικής δεν θα περιληφθεί στη δική μας υπόθεση εργασίας, χωρίς τούτο να συνεπάγεται ότι παραβλέπουμε την αναλυτική του αξία στην κοινωνική και πολιτική θεωρία. Αντιμετωπίζουμε, όμως, εδώ τη μπενθαμική θεωρία κατά τη «στιγμή» της στράτευσής της στη στρατηγική της μεταρρύθμισης. Θεωρούμε δηλαδή τη μπενθαμική σύλληψη περί μεταρρύθμισης ως μια θεωρητική επεξεργασία με προδιαγεγραμμένο προσανατολισμό στην πράξη, ως μια επεξεργασία δηλαδή που, υπό την ταυτόχρονη επιρροή πολυάριθμων οπαδών, υποστηρικτών, ομοϊδεατών πολιτικών, πολιτευόμενων, διανοητών διαμορφώνεται σε νεοτερική ιδεολογία, η οποία στοχεύει εν τέλει στη δυναμική κοινωνική και πολιτική παρέμβαση και στην αναστοχαστική κριτική του περιβάλλοντος κόσμου. Αναζητούμε, εν ολίγοις, τους κοινούς τόπους των συλλογικών αναφορών και των πραξεολογικών προσανατολισμών των πολιτικών και διανοητών που εξετάζουμε. Οι πραξεολογικές εκβολές της νεοτερικής ιδεολογίας στο Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα 2001 · τ. ιδ., *Η εθνικιστική ιδεολογία Τέσσερις υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*,

→ι

Επιζητώ να εντοπίσω, σε ολόκληρη την υδρόγειο, μία χώρα στην οποία θα μπορούσα να εφαρμόσω το θεσμικό μου σύστημα. Να επέλεγα την Κίνα; [...] *Θα ήταν αυτή ο Καναδάς;* [...] *Σταθμίζοντας τα πράγματα, δίνω προτεραιότητα στη Βεγγάλη: εκεί είναι όλα διαφορετικά, κλίμα, ήθη, γλώσσα, θρησκεία· είναι ένας άλλος κόσμος και δεν θα μπορούσα να βρω ένα παράδειγμα περισσότερο πλούσιο, ένα κοντράστ περισσότερο έντονο και καθαρό για την κατάρτιση και την ανάπτυξη όλων των αρχών που πρέπει να ακολουθήσουμε για τη μεταβίβαση νόμων.*[361]

Το ενδιαφέρον του Μπένθαμ για τον μη δυτικό, τον εξω-ευρωπαϊκό χώρο εκδηλώνεται ήδη στα πρώτα του νομοθετικά έργα. Οι Ινδίες, ωστόσο, αποτελούν μια μόνιμη πρόκληση για τη δυνατότητα «*γενικής εφαρμογής του ωφελιμιστικού μεταρρυθμιστικού δόγματος*»· φαίνεται, ωστόσο, ότι η πάγια και βαθιά πεποίθησή του για τη *μη χρησιμότητα* – για να χρησιμοποιήσουμε το δικό του λεξιλόγιο – απομακρυσμένων κτήσεων και αποικιών, δεν οδηγεί κατ' ανάγκην σε ένα πρόταγμα απόσχισης των Ινδιών.[362] Παρότι εδώ δεν θα ασχοληθούμε με τη θεώρηση του Μπένθαμ για τις αποικίες, ας υπενθυμίσουμε όσα σημειώσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια. Φαίνεται ότι η γενική αρχή που διαπερνά καθολικά τη σκέψη του είναι

Αθήνα 1996, σ. 24-72.

361. Το παράθεμα στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 234.

362. Όπως έχουμε επισημάνει, οι Ινδίες θεωρούνται από μεταρρυθμιστές και μπενθαμιστές ειδικότερα, καθυστερημένες οικονομικά και κοινωνικά, καθώς δεν έχουν επιδιώξει την αυτονόμησή τους από τις κτήτορες χώρες. Εάν οι δυτικοί τις εγκατέλειπαν θα εγκατέλειπαν ταυτόχρονα τους εντόπιους πληθυσμούς στο καθεστώς της «επισφάλειας» της εξουσίας των μαχαραγιάδων. «Η νησιωτική περιοχή δεν παρουσιάζει πρόβλημα», υποστηρίζει ο Μπένθαμ. «Οι πληθυσμοί εκεί θέλουν να αυτοκυβερνηθούν». Πρόβλημα εντοπίζεται «στην ηπειρωτική χώρα: Το δέντρο της ελευθερίας θα αναπτυσσόταν εκεί εάν το φυτεύαμε», διερωτάται. «Η διακήρυξη των δικαιωμάτων θα μεταφραζόταν στα σανσκριτικά; Εάν όχι, θα συναντήσετε μεγάλη δυσκολία να τους δώσετε μια τέτοια για τον εαυτό τους», γράφει στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση. «Εάν πρέπει να έχουν αφέντες, πρέπει να κοιτάξετε να βρείτε τους λιγότερο κακούς». Παρόλα αυτά, θεωρώντας ότι σε γενικές γραμμές η συντήρηση αποικιών δεν είναι «ωφέλιμη» τόσο για τη μητρόπολη όσο και για την κτήση της, θα προτείνει για την περίπτωση των Ινδιών τη σχετική αυτονομία της τοπικής διοίκησης κατά το μοντέλο μιας εταιρείας, όπως η *Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών*. J. Bentham, *Emancipate your colonies! Addressed to the National Convention of France, anno 1793, Shewing the uselessness and the mischievousness of Distant Dependencies to an European State*, Εδιμβούργο, Λονδίνο 1838-1843, *Works*, iv, σ. 417 · [Jeremy Bentham], P. Schofield (επιμ.), *Colonies, Commerce and constitutional law: Rid Yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, Οξφόρδη 1995, σ. 264. Βλ. επίσης Werner Stark, "Liberty and Equality or J. Bentham as an Economist" *The Economic Journal*, 51, 201 (1941) 56-69.

εκείνη της «μη χρησιμότητας των αποικιακών εξαρτήσεων», καθώς εξυπηρετούν μόνο τον υπερτροφικό μηχανισμό των λίγων εξουσιαστών [*ruling few*] και όχι τα διαφέροντα του μεγαλύτερου αριθμού της μητρόπολης και των κτήσεών της. Εκείνο, όμως, που θα επισημαίνει μετ' επιτάσεως στους αλληλογράφους του είναι ότι το έργο του για τις αποικίες απαιτεί «προσαρμογή» στις διαφορετικές περιπτώσεις, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες.[363] Γράφει χαρακτηριστικά στους Ισπανούς:

> *Γράφω και ξαναγράφω για το συγκεκριμένο θέμα – γράφω και αναιρώ εκ νέου – ξανά και ξανά – καθώς άλλοτε η πληροφόρησή μου για την κατάσταση είναι περιορισμένη κι άλλοτε η ίδια η κατάσταση αλλάζει αφ' εαυτής* [...].[364]

«*Σε ό,τι αφορά τη νομοθεσία, οφείλουμε να θεωρήσουμε ότι πρέπει οπωσδήποτε να κάνουμε κάτι με το Ινδουστάν*», σημείωνε σε επιστολή του προς τη διοίκηση των αποικιών.

> *Απαλλαγμένος από τις τοπικές προκαταλήψεις, αλλά όχι και χωρίς συνείδηση της δύναμής τους και της ανάγκης σεβασμού τους, θα μπορούσα να στρέψω την προσοχή μου προς τις ανάγκες αυτής της απομακρυσμένης χώρας, με την ίδια ευκολία όπως και σ' εκείνες της ενορίας όπου ζω.*[365]

Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ, είναι ότι οι χώροι αυτοί, από το νότιο άκρο της Ευρώπης μέχρι την Κίνα, την Ινδία ή ακόμα και από την άλλη πλευρά του Ειρηνικού ως τον Καναδά, θεωρούνται πιθανώς λιγότερο παγιωμένοι θεσμικά και πολιτικά. Αυτά τα διαφορετικά «*κλίματα, ήθη, γλώσσες, θρησκείες*» είναι διαφορετικά σε σχέση με τα αντίστοιχα της μητρόπολης, «*της ενορίας όπου ζει*»· είναι ασταθή και ευμετάβλητα, αλλά ακριβώς γι' αυτό περισσότερο ευεπίφορα σε αλλαγές.

---

363. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 58-61.

364. «I have been writing on that subject – writing and cancelling – over and over again – as my information of the state of the case has been less narrow or as the state of the case has itself been changed [...]». *Αυτόθι*, σ. 59. Αναλυτικά οι θέσεις του για τις αποικίες στο, [Jeremy Bentham] Ph. Schofield (επιμ.), *Colonies, Commerce and Constitutional Law...*, ό.π., σ. 115-138.

365. *Works*, x, (Μπένθαμ προς Ντάντας, 20 Μαΐου 1793), σ. 292.

Όπως είδαμε, από την εποχή της εξέγερσης των αμερικανικών αποικιών, η οργάνωση του δημόσιου βίου στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο αρχίζει να θεωρείται μεταξύ των ρεπουμπλικανών και των θιασωτών των ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων, πεπαλαιωμένη, στείρα, αντιδραστική, με θεσμούς που την καθιστούν δύστοκη σε μεταβολές. Σε πείσμα των κοινών πεποιθήσεων και των αυτοματικών ανακλαστικών περί της σταθερότητας, της ευταξίας των δυτικών εξουσιαστικών μορφωμάτων, η απολυταρχική μεταπολεμική Ευρώπη και η θεσμική και πολιτειακή της οργάνωση θεωρούνται πλέον εκφυλισμένες και παρακμάζουσες, επισφαλείς και ευπρόσβλητες από τη διαφθορά και τον πόλεμο. Για τον Μπένθαμ, είναι τώρα οι Ηνωμένες Πολιτείες εκείνες που καλούνται να εκπροσωπήσουν και να υπηρετήσουν τον Λόγο:

> *Δεσποτισμός ή αναρχία* [...] *αυτό ήταν το δίλημμα, έως ότου εγκαθιδρύθηκε το μόνο καθεστώς που μπορεί να υποστεί τη λογική κριτική, η Αμερική.*[366]

Είναι πάντως γεγονός ότι, από το γύρισμα του αιώνα, το μπενθαμικό έργο και ο ίδιος ο Μπένθαμ έχουν βρει σταθερούς συμμάχους μεταξύ των θιασωτών της μεταβολής του βρετανικού πολιτειακού συστήματος. Εκεί, όμως, όπου ο μπενθαμισμός γίνεται εξαιρετικά δημοφιλής είναι η περιοχή της Ιβηρικής. Η ανάπτυξη των δημοκρατικών κινήσεων στην Ισπανία μετά την εκστρατεία του Ναπολέοντα και η κατάλυση της μοναρχίας στρέφει την προσοχή των Βρετανών φιλελεύθερων προς την Ιβηρική χερσόνησο. Οι Άγγλοι μεταρρυθμιστές έχουν ήδη γίνει «φιλιβηριστές» και «φιλοαμερικανοί» πριν γίνουν «φιλέλληνες».

Η επανάσταση στην Ισπανία θα αναμοχλεύσει ελπίδες του παρελθόντος: «*Ελπίζαμε ότι η* piedra de la Constitucion *θα αποδειχθεί περισσότερο ανθεκτική από το* arbre de la liberté», θα γράψει ο Μπόουρινγκ στο ημερολόγιό του.[367] Αξίζει μάλιστα να επισημάνουμε ότι, ακόμα και μετά την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής* στο Λονδίνο και παρά τις επίμονες

366. Jeremy Bentham, *Colonies, Commerce and Constitutional Law*..., ό.π., σ. 264-265.

367. [Sir John Bowring], Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, Λονδίνο 1877, σ. 101.

προσπάθειες των μελών της να μεταστρέψουν το ενδιαφέρον από την Ισπανία στην Ελλάδα, η Ιβηρική είναι εκείνη που έχει κερδίσει τις καρδιές των Βρετανών. «*Η Ισπανία έχει απορροφήσει όλη την προσοχή και φοβούμαστε μήπως φανούμε αναξιόπιστοι*», θα γράψει με πρόδηλη ανησυχία ο Μπόουρινγκ στον Μπάυρον, κατά την περίοδο που προηγείται της σύναψης του ελληνικού δανείου.[368] Διόλου τυχαίο δεν είναι επίσης ότι οι διαπραγματεύσεις για τη συγκέντρωση χρημάτων ως δωρεάς από τις αρχές του Σίτυ θα διαρκέσουν μέρες, έως ότου τελικά τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* κατορθώσουν να διασφαλίσουν τη χορήγηση ισόποσου τμήματος τόσο για την Ισπανία όσο και για την Ελλάδα.[369]

Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Ισπανία είχε δύο αμφίδρομες συνέπειες: Από τη μια την πτώση των Βουρβόνων[370] και την κατάργηση της Ιεράς Εξέτασης και, από την άλλη, την εξέγερση των Ισπανών φιλελευθέρων ενάντια στον εισβολέα και την επακόλουθη έκκληση σε βοήθεια προς τους Άγγλους. Η συγκυρία αυτή θα αποδειχθεί πρόσφορη για την ανάπτυξη των φιλελεύθερων ιδεών και την υιοθέτηση αρχών που συνδέθηκαν με την κυκλοφορία των έργων του Μπένθαμ και την επιρροή της ωφελιμιστικής θεωρίας.

Από το 1820 έως το 1823 η οικεία Χόλαντ στο Λονδίνο γίνεται το κέντρο της ιβηρόφιλης προπαγάνδας.[371] Οι ισπανόφωνες εκδόσεις του

368. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής* LGC, φάκ. K7, έγγρ. N1, B3. Βλ. επίσης G. F. Bartle, *An old Radical and his brood, A portrait of Sir John Bowring and his family, based mainly on the correspondence of Bowring and his son, Frederick Bowring*, Λονδίνο 1994, σ. 20.

369. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής* LGC, φάκ. K3, έγγρ. N.

370. Το Σύνταγμα που ψήφισαν οι Ισπανοί επαναστάτες στο Κάδιξ στις 19 Μαρτίου 1812, το οποίο στηριζόταν σε φιλελεύθερες αρχές, όπως η καθολική ψηφοφορία των αρρένων πολιτών και η σχετικά ενισχυμένη νομοθετική εξουσία, εξεδόθη όταν η Ισπανία τελούσε υπό τις δυνάμεις του Ναπολέοντα και ο Φερδινάνδος ο VII βρισκόταν εξόριστος στη Γαλλία. Όταν ο Φερδινάνδος θα επανέλθει τον Μάρτιο του 1814, έπειτα από την απώθηση των γαλλικών δυνάμεων, θα καταργήσει το σύνταγμα και το κογκρέσο και θα αποκαταστήσει το μοναρχικό καθεστώς. Τον Ιανουάριο, όμως, του 1820 μια νέα εξέγερση σε ένα εκστρατευτικό σώμα που επρόκειτο να αναχωρήσει από το Κάδιξ για τη νότια Αμερική, θα διεκδικήσει την επανίδρυση του συντάγματος του 1812. Αυτή τη φορά η αντίσταση θα είναι τόσο ισχυρή, ώστε ο Φερδινάνδος θα αναγκαστεί μέσα σε δύο μήνες, τον Μάρτιο του 1820 να συγκατατεθεί στα αιτήματα των επαναστατών.

371. Στο Χόλαντ Χάουζ συναντώνται, όπως προκύπτει και από βιογραφικά στοιχεία, σχεδόν όλοι οι βουλευτές της φιλελεύθερης πτέρυγας των Ουίγων, εκπρόσωποι της *Ελληνικής Επιτροπής* που →

μπενθαμικού έργου πολλαπλασιάζονται, τα μέλη του ισπανικού κογκρέσου αλληλογραφούν με τον Μπένθαμ, ενώ ο ίδιος είναι σχεδόν πεπεισμένος ότι πρέπει να μεταβεί στην έδρα της ισπανικής κυβέρνησης. Αυτή την περίοδο, επίσης, οι κύριοι εμπνευστές και πρωτεργάτες της σύστασης της *Ελληνικής Επιτροπής* θα ιδρύσουν στο Λονδίνο την *Ισπανική Επιτροπή* για τη στήριξη των ρεπουμπλικανικών δυνάμεων. Όπως θα συμβεί αργότερα στην περίπτωση της Ελληνικής Εθνοσυνέλευσης και αντίθετα προς τις μέριμνες του ίδιου του Μπένθαμ, οι Cortes της Ισπανίας και, λίγο αργότερα, της Πορτογαλίας θα ψηφίσουν την έκδοση των έργων του ωφελιμισμού με δαπάνες της προσωρινής διοίκησης.

Η Ισπανική Επανάσταση θα προκαλέσει ενθουσιασμό μεταξύ των μεταρρυθμιστών, ενώ ο ίδιος ο Μπένθαμ θα ταυτιστεί με τα αιτήματα του ριζοσπαστισμού και θα θεωρήσει πλέον εαυτόν ως έναν εκ των ριζοσπαστών του Ουέστμινστερ:

> *The* [Spanish] *Revolution being now effected, we are all here in the highest spirits about it. In Westminster Radicalism has trampled over Whiggism as well as over Toryism: Hobhouse ousting Lamb.* [...] *Almost certain that this will be the case in Middlesex.* [...] *Radicalism gains ground very perceptibly. Even Canning in his speeches treats us with more respect than he does the Whigs.*[372]

Από τον Απρίλιο του 1820 έως τον Απρίλιο του 1822 ο Μπένθαμ θα καταπιαστεί με τα ζητήματα της Ισπανίας, της εδραίωσης της επαναστατικής διοίκησης και της οργάνωσης της νεοπαγούς πολιτείας, προσαρμόζοντας τις αρχές και τις επεξεργασίες του στις σχετικές συνθήκες. Καθ' όλη αυτή την περίοδο, τα έργα που θα συντάξει έχουν ως φόντο την Ιβηρική: Το *On the Liberty of the Press and Public Discussion*, το *Three Tracts relative to Spanish and Portugueze affairs*, και το *Letters to Count Toreno*.[373] Δύο αξιομνημόνευτα

επρόκειτο σε λίγο να ιδρυθεί.

372. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. 413.

373. *On the Liberty of the Press and Public Discussion*, Λονδίνο 1821, *Works*, ii, σ. 275-297 · *Three Tracts relative to Spanish and Portugueze Affairs; with a continual eye to English ones*, Λονδίνο 1821, *Works*, viii, σ. 463-486 · *Letters to Count Toreno on The Proposed Penal Code, delivered in by the Legislation Committee of the Spanish Cortes, April 25th, 1821*, Λονδίνο 1822, *Works*, viii, σ. 487-554. Για τα σχετικά έργα βλ. την εισαγωγή του επιμελητή P. Schofield στο *Colonies, commerce and constitutional law...*, ό.π., σ. xv-lvii.

έργα, ή καλύτερα δύο εκδοχές μιας μελέτης αυτής της εποχής, το *"Emancipation Spanish"* και το *"Rid Yourselves of Ultramaria"*, θα παραμείνουν ανέκδοτα. Δεν καταγράφονται με τρόπο ρητό οι λόγοι για τους οποίους ο Μπένθαμ θα είναι επιφυλακτικός ή και απρόθυμος να δημοσιεύσει τα έργα αυτά, τα συντάσσει πάντως, σε τρίτο πρόσωπο και υπογράφει ως Philo-Hispanus.

> *The writer I speak of is Jeremy Bentham: Jeremy Bentham, by birth an Englishman, but by affection* [...] a *Citizen of the world.*[374]

Αφ' ης στιγμής η επανάσταση θα εδραιωθεί, θα συνδεθεί απόλυτα με εκείνο που ο Μπένθαμ αποκαλεί «Ισπανική χειραφέτηση». Προϋπόθεση της διασφάλισης του νέου φιλελεύθερου καθεστώτος ήταν η κατάλυση της Ισπανικής Αυτοκρατορίας και η πολιτική ανεξαρτησία των αποικιών της. Αυτή η θέση θα στηριχθεί σε δύο σύμφυτα επιχειρήματα, ευθέως αναγόμενα στην αρχή της ωφελιμότητας.

Κατ' αρχάς, η απόσπαση οικονομικού οφέλους από την αποικία εθεωρείτο, κατά τη σύλληψη του Μπένθαμ, σχεδόν αδύνατη για τον «*μεγαλύτερο δυνατό αριθμό*», καθώς απαιτούσε αύξηση της φορολογίας για την κατάκτηση και τη διατήρηση της κυριαρχίας. Η συντήρηση της αποικίας βάραινε εν τέλει τους πολίτες της κτήτορος χώρας, τον *μεγαλύτερο αριθμό*. Η αναγόρευση της ωφελιμιστικής αρχής σε δέουσα αρχή οργάνωσης της πολιτικής συμβίωσης υποστυλωνόταν στην κριτική της υφιστάμενης πολιτειακής διευθέτησης της απολυταρχικής Ευρώπης η οποία προέβαινε, κατά τον Μπένθαμ, σε μια κεντρική διάκριση ανάμεσα στους λίγους εξουσιαστές και στη μεγάλη μάζα των εξουσιαζομένων. Αυτοί οι λίγοι εξουσιαστές ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να επωφεληθούν από τη συντήρηση του αποικιοκρατικού συστήματος, καθότι η διαμόρφωση μιας τεράστιας στρατιωτικής και διοικητικής μηχανής, αιτιολογούσε τη δημιουργία πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων, την πατρωνία των οποίων διέθεταν και διαχειρίζονταν οι κυρίαρχοι. Προέκυπτε έτσι ένα «*τεράστιο οικονομικό απόθεμα διαφθοράς*», όπως το χαρακτήριζε, δια του ο-

374. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce and constitutional law*..., ό.π., σ. 204.

ποίου Στέμμα και αντισυνταγματικοί μπορούσαν να αποκαταστήσουν το δεσποτικό καθεστώς.

Και εδώ ερχόμαστε στο δεύτερο επιχείρημα: Η χειραφέτηση των αποικιών και η εγκαθίδρυση πολιτειακών συστημάτων αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αποτελούσε το κοινό διαφέρον των Ισπανών τόσο της μητρόπολης όσο και της αποικίας, του μεγαλύτερου αριθμού δηλαδή ως αντιτιθέμενου στους λίγους εξουσιαστές. Ένα από τα σπουδαιότερα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας εξέλιξης υπήρξε η ανάπτυξη του εμπορίου και των οικονομικών συναλλαγών μεταξύ της ευρωπαϊκής Ισπανίας και της πρώην αποικιακής αμερικανικής Ισπανίας. Η κατοχύρωση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου ως κεντρικού πυλώνα του ρεπουμπλικανικού συστήματος, σε συνδυασμό με τους πολιτισμικούς και ιστορικούς δεσμούς (γλώσσα, θρησκεία, ήθη) αλλά και της αδιαφιλονίκητης ειρηνικής συμβίωσης, προσέφερε τις δυνατότητες μιας άνευ προηγουμένου άνθησης για αμφότερες τις πλευρές.[375]

Κατά το πρώτο μισό του 1822 θα είναι η σειρά της Πορτογαλίας να διεκδικήσει το μονοπώλιο του ενδιαφέροντος, όχι μόνο του ωφελιμιστή φιλοσόφου αλλά και των οπαδών και προπαγανδιστών των ιδεών του. Στην αλληλογραφία του με τον Υπουργό Δικαιοσύνης των Πορτογάλων Cortes, Χοσέ ντα Σίλβα Καρβάλο [José da Silva Carvalho],[376] ο Μπένθαμ συζητά την οικοδόμηση Πανοπτικών ιδρυμάτων σε όλη την Ιβηρική,[377]

375. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce and constitutional law...*, ό.π., σ. 218-264. Ας σημειώσουμε εδώ ότι οι προϋποθέσεις της παρούσας εργασίας δεν επιτρέπουν μια ενδελεχή και κριτική προσέγγιση του θεωρούμενου «αντιαποικιοκρατικού φρονήματος» ή αντίστροφα του «πατερναλιστικού αντιαποικιοκρατισμού» του Μπένθαμ. Παρεμβαίνουμε μόνο στον βαθμό που ο σχετικός διάλογος και οι γόνιμες διχογνωμίες μεταξύ των ιστορικών και μελετητών του Μπένθαμ εκβάλλουν στους όρους των υποθέσεων της δικής μας εργασίας.

376. Ο José da Silva Carvalho υπήρξε μέλος του Ανώτατου Συμβουλίου της Αντιβασιλείας και Υπουργός Δικαιοσύνης της διοίκησης των Κορτές από τον Σεπτέμβριο του 1821 έως τον Μάιο του 1823. Για την επικοινωνία του Μπένθαμ με τον José da Silva Carvalho βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, 11.

377. Ο Μπένθαμ υπολογίζει ότι μέσα σε δύο χρόνια θα καταφέρουν να εγκαθιδρύσουν σωφρονιστικά ιδρύματα κατά το πρότυπο του *Πανοπτικού*. Τελικά ένα τέτοιου τύπου ή, καλύτερα, τέτοιας έμπνευσης σωφρονιστικό σύστημα εγκαθιδρύεται στην Ισπανία το 1863. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 3-4.

την πολιτική αναταραχή στη Λισαβόνα και τις προοπτικές πολιτικής αυτοδιοίκησης της πορτογαλικής Βραζιλίας.[378] Αξίζει, επίσης, να αναφέρουμε ότι ένας εκ των σταθερών συνδέσμων του Μπένθαμ με την Πορτογαλία είναι ο μελετητής Χουάο Μπερνάρδο ντα Ρότσα Λουρέιρο [Joao Bernardo da Rocha Loureiro], ο οποίος θα επιλεγεί από το κογκρέσο να συντάξει την ιστορία της εξέγερσης και θα ανακηρυχθεί επισήμως ως ιστορικός της Επανάστασης.[379] Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του Μπένθαμ με τον Καρβάλο, οι Πορτογάλοι συζητούσαν την ανάθεση της διοργάνωσης και διαχείρισης των οικονομικών της χώρας στον Μπόουρινγκ. Το σχέδιο αυτό φαίνεται ότι θα εγκαταλειφθεί, καθώς η δράση των Βρετανών στην Ιβηρική είχε προκαλέσει την έντονη δυσαρέσκεια τόσο της κοινής γνώμης όσο και των φιλελεύθερων, ειδικότερα αφότου ο Άγγλος βαρόνος Μπέρσφορντ [Baron Beresford], διοικητής των πορτογαλικών στρατιωτικών δυνάμεων από το 1809, είχε επιδιώξει να προσεταιριστεί τον βασιλιά Ιωάννη ΣΤ' προκειμένου να αποσπάσει τους οφειλόμενους μισθούς των αξιωματικών του.[380] Εντούτοις, ο Καρβάλο θα διαβεβαιώσει τον Μπένθαμ:

---

378. Ο Ιωάννης ΣΤ' (João VI), βασιλέας του Ηνωμένου Βασιλείου της Πορτογαλίας, της Βραζιλίας και της Αλγάρβης από το 1816, διέφυγε στη Βραζιλία μετά την εισβολή των Γάλλων το 1807, ορίζοντας ένα Συμβούλιο αντιβασιλείας. Μετά την επιστροφή του στην Πορτογαλία, ο γιος του Δον Πέντρο, θα ανακηρυχθεί αντιβασιλέας της Βραζιλίας και τον Οκτώβριο του 1822 θα αυτοανακηρυχθεί αυτοκράτορας της Βραζιλίας. Την περίοδο, ωστόσο, κατά την οποία ο Καρβάλο επικοινωνεί με τον Μπένθαμ (1821), τα μέλη του πορτογαλικού κογκρέσου έχουν κατορθώσει να αντικαταστήσουν τις ορισμένες από το Στέμμα αρχές με νέες εκλεγμένες, σε δεκατέσσερις περίπου από τις δεκαοχτώ επαρχίες της Βραζιλίας, διαμορφώνοντας έτσι, συνθήκες αυτονόμησης από το καθεστώς του Ρίο ντε Τζανέιρο. Οι αρχές αυτές θα σύστηναν ένα είδος προσωρινής διοίκησης έως ότου προκηρυχθεί και εγκαθιδρυθεί το νέο σύνταγμα. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 41.

379. Ο Ρόσα γνώρισε τον Μπένθαμ στο Λονδίνο, όπου διέμενε για κάποιο διάστημα και εξέδιδε ένα μηνιαίο περιοδικό. Φαίνεται ότι θα επιστρέψει στη Λισσαβόνα αποδεχόμενος το πόστο του «ιστορικού της επανάστασης». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 41. Για την αλληλογραφία Μπένθαμ - Ρόσα βλ. στο ίδιο τ. 10.

380. Ο Μπέρσφορντ (William Carr Beresford) θα μεταβεί στη Βραζιλία τον Απρίλιο του 1820 για να συναντήσει τον βασιλιά και να ζητήσει τη στήριξή του για την καταβολή των οφειλομένων. Τέσσερις μήνες αργότερα, όμως, όταν θα επιδιώξει να πάει στην Πορτογαλία, η νέα διοίκηση των επαναστατών θα τον εμποδίσει να εισέλθει στη χώρα και θα τον αναγκάσει να επιστρέψει στη Βρετανία. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 41 και *DNB*.

Για εμένα αρκεί ότι [ο Μπόουρινγκ] *είναι μαθητής σας. Και ασφαλώς δεν είμαι ο μόνος φίλος σας εδώ. Όλο το κογκρέσο σας εκτιμά βαθιά και οι φιλελεύθεροι επικαλούνται το έργο σας προκειμένου να στηρίξουν τις γνώμες τους, ενώ οι αντισυνταγματικοί δεν τολμούν να αντιπαλέψουν τις θέσεις σας και ακόμα περισσότερο να τις αμφισβητήσουν. Το όνομά σας συνοδεύεται πάντα με το επίθετο Σεβάσμιος, Μαιτρ, κλπ.*[381]

Η Βραζιλία θα αποτελέσει το επίκεντρο της αλληλογραφίας με τον πολιτικό, νομοσύμβουλο και Γενικό Γραμματέα της αντιπροσωπείας των Cortes στο Λονδίνο, Χοσέ Φερνάντες Τομάς [José Fernandes Tomás]. Όπως γράφει ο Μπένθαμ στον Τομάς :

My persuasion of the worse than uselessness of distant dependencies to the people of any country have been in print ever since 1792. They were then applied to the case of France. No less than two years ago I begun applying them to the case of Spain.[382]

Καθώς προκύπτει από την επικοινωνία τους, πρόθεση του Μπένθαμ ήταν να σταλούν στον αδελφό τού Τομάς, Μανουέλ Φερνάντες Τομάς [Manuel Fernandes Tomás], πρώην Προέδρου και τώρα επιφανούς μέλους των Cortes, αντίτυπα αποσπασμάτων του *"Rid Yourselves of Ultramaria"* και μια αναθεωρημένη εκδοχή του *"Letter to the National Convention of France"* - το οποίο θα εκδοθεί αργότερα υπό τον τίτλο *Emancipate Your Colonies*- προκειμένου να προσαρμοστεί κατάλληλα και να εφαρμοστεί στην περίπτωση της Ιβηρικής και των αποικιών της στη νότια Αμερική.[383] Δεν θα παραλείψει να ενημερώσει τους αλληλογράφους του ότι το ίδιο έργο έχει αποσταλεί και στη Μαδρίτη. Ο Τομάς θα λάβει το *"Rid Yourselves of Ultramaria"* σε αποσπάσματα και σε διαφορετικές μορφές. Ένα αντίτυπο υπό τον τίτλο *Έκκληση*, θα αποτελέσει ένα είδος διακήρυξης της «*μητέρας πατρίδας*» για τη χειραφέτηση της «*μακρινής της κόρης*», όπως την αποκαλεί ο Μπένθαμ, ενώ ένα δεύτερο θα έχει ως στόχο, «*να καταδείξει*

381. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ὸ.π., τ. 11, σ. xxii.

382. *Αυτόθι*, σ. 59.

383. Η πρώτη εκδοχή αυτού του έργου υπό τον τίτλο *Emancipate your colonies! Addressed to the National Convention of France, anno 1793, Shewing the uselessness and the mischievousness of Distant Dependencies to an European State*, *Works*, iv, σ. 417-418, Εδιμβούργο, Λονδίνο 1838-1843 θα τυπωθεί στα 1793 και θα κυκλοφορήσει ιδιωτικά, ενώ θα εκδοθεί μόλις τη δεκαετία του 1830.

ότι η απόσπαση καθαρού κέρδους σε οποιαδήποτε μορφή από μια κόρη που βρίσκεται σε τόσο μεγάλη απόσταση είναι απολύτως αδύνατη».[384] *«Αναμένω»*, απαντά ο Τομάς, *«να ανταποκριθώ στον τίτλο του τέκνου που μου αποδίδετε, του τέκνου της ελευθερίας, της οποίας εσείς είστε πατέρας και φωτισμένος καθοδηγητής».*[385]

Στις 7 Νοεμβρίου του 1821 ο Μπένθαμ θα γράψει στον Χουάο Μπατίστα Φελγκέιρας [João Batista Felgueiras], Γραμματέα των Cortes, εκδηλώνοντας την πρόθεσή του να σχεδιάσει τον ποινικό, αστικό και συνταγματικό κώδικα της Πορτογαλίας. Η αποδοχή της πρότασής του θα επιδράσει καταλυτικά και θα κινητοποιήσει όλη την ενεργητικότητα του θεωρητικού. Μετά την ψήφιση του κογκρέσου και την παραλαβή της απαντητικής επιστολής στις 22 Απριλίου 1822,[386] θα ξεκινήσει να σχεδιάζει τη σύνταξη του Συνταγματικού Κώδικα, ενώ γρήγορα θα εγκαθιδρυθεί ένα δίκτυο σταθερής επικοινωνίας, ώστε να λαμβάνει και να έχει πρόσβαση στο *Diario das Cortes*, στα επίσημα πρακτικά των Cortes.[387] Η αλληλογραφία του Μπένθαμ με τον Φελγκέιρας θα τυπωθεί και θα περιληφθεί στα αρχεία και τις αναφορές του κράτους, στο προαναφερθέν *Diario*.[388]

Έγκυρη πηγή σταθερής ροής πληροφοριών για τις εξελίξεις στην Ιβηρική θα είναι ο Μπόουρινγκ, οι εμπορικές δραστηριότητες του οποίου τον ξαναφέρνουν το 1822 στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Ο Μπόουρινγκ, ο οποίος γνωρίζει τον Μπένθαμ από τον Αύγουστο του 1820, γρήγορα θα γίνει ένας από τους πιο στενούς συνεργάτες και ένθερμους προ-

384. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 69.

385. *Αυτόθι*, σ. 64.

386. Η καθυστέρηση αυτή δεν οφείλεται, όπως έχει υποστηριχθεί, στις επιφυλάξεις των Cortes, αλλά στη συνήθη για την εποχή δυσχέρεια των επικοινωνιών. Η αρχική επιστολή αποδοχής της πρότασης εστάλη σε λιγότερο από έναν μήνα (3 Δεκεμβρίου 1821), αλλά δεν κατόρθωσε να φτάσει στα χέρια του Μπένθαμ. Ο ίδιος θα παραλάβει τελικά ένα αντίτυπό της, στις 22 Απριλίου, μαζί με μια επιστολή από τον Felgueiras. *Αυτόθι*, σ. 29, 51.

387. Το πορτογαλικό κογκρέσο θα ψηφίσει και θα κυρώσει την εγκατάσταση της «Πορτογαλικής αντιπροσωπίας του Λονδίνου» ώστε να διασφαλίσει συνεχή επικοινωνία με τον νομοθέτη. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 50-51.

388. Αναλυτικά για την επικοινωνία του Μπένθαμ με τους πολιτικούς εκπροσώπους της Ιβηρικής βλ. [Jeremy Bentham] P. Schwartz (επιμ.), *The Iberian Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 1, 2, Λονδίνο, Μαδρίτη 1979· *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 71.

παγανδιστές του μπενθαμικού έργου. Είναι εκείνος που τον συστήνει στους Ισπανούς, που διοχετεύει στον μαδριλένικο Τύπο έργα του ωφελιμισμού και είναι, επίσης, εκείνος που σχεδιάζει τη διάχυση της «Τζέι Μπιάνα» -έναν όρο που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Μπένθαμ για το έργο του- σε ολόκληρο τον κόσμο. Ο Μπόουρινγκ, ο οποίος κατάγεται από μια οικογένεια που ασκεί εμπορικές δραστηριότητες πάνω από τρεις γενιές, ταξιδεύει σε όλη την Ευρώπη, από την Ισπανία, τη Γαλλία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και τη Σουηδία αλλά και μέχρι τη Ρωσία αργότερα και την Κίνα, και διαθέτει ένα δίκτυο συνδέσμων και γνωριμιών που τον καθιστούν αναντικατάστατο συνεργάτη στα σχέδια του Μπένθαμ να νομοθετήσει για «όλο τον κατοικημένο κόσμο». Ο Μπόουρινγκ οραματίζεται πλοία που θα αναχωρούν με το έργο του μπενθαμισμού για όλο και πιο μακρινούς τόπους, για νέους κόσμους στήνοντας νέα δίκτυα επικοινωνίας και νέους μηχανισμούς διάχυσης και εδραίωσης των σχεδιασμών τους.[389]

Ο Μπένθαμ από την πλευρά του συνδέεται και επωφελείται όλο και περισσότερο από αυτόν τον πολύγλωττο κοσμοπολίτη και δραστήριο επιχειρηματία και αρχίζει να επενδύει σε αυτόν για την ευόδωση των σχεδίων του.[390] Προτείνει τον Μπόουρινγκ ως διπλωματικό και εμπορικό εκπρόσωπο της Βρετανίας για την Κολομβία, την Αϊτή και την Ελλάδα, ενώ λίγο αργότερα, όταν θα αποφασιστεί η έκδοση του *Westminster Review*, του πολιτικού οργάνου του ριζοσπαστισμού, θα του αναθέσει την αρχισυνταξία.[391] Τον Οκτώβριο του 1822, όταν ο Μπόουρινγκ θα συλληφθεί στο Καλαί και θα φυλακιστεί με την κατηγορία της μεταφοράς και προώθησης επαναστατικών επιστολών με στόχο τη συνομωσία, ο Μπένθαμ θα συντάξει και θα εγχειρίσει στον Κάνινγκ επιστολή για την απελευθέρωσή

389. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections...*, ό.π., σ. 101-111.

390. Ο Μπόουρινγκ θα επεξεργαστεί και θα εκδόσει απόσπασμα του *Rid Yourselves of Ultramaria!*, υπό τον τίτλο *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System; Especially with a Reference to the Decree of the Spanish Cortes of July 1820*, το οποίο θα κυκλοφορήσει τον Μάρτιο του 1821.

391. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 77, 80, 98-99, 154-155, 238-265. Ας σημειώσουμε ότι η ανάθεση της αρχισυνταξίας του πολιτικού τμήματος της Επιθεώρησης των ριζοσπαστών στον Μπόουρινγκ δεν είναι καθ' όλα αποδεκτή. Βλ. John Neal, *Wandering recollections of a somewhat busy life*, Βοστώνη 1869, σ. 272-273.

του και θα αποστείλει αντίτυπο αυτής, όπως και της απάντησης του Κάνινγκ στο *Morning Chronicle*.[392] Δεδομένου ότι ο Μπόουρινγκ διατηρούσε επαφές με επιφανείς προσωπικότητες από τον χώρο των Γάλλων φιλελεύθερων και ριζοσπαστών, στην πραγματικότητα συνελήφθη προκειμένου να του αποσπάσουν δηλώσεις που θα διευκόλυναν ή και θα επέτρεπαν στην κυβέρνηση των Βουρβόνων τη δίωξή τους. Θα απελευθερωθεί τελικά χωρίς να προηγηθεί δίκη θα κηρυχθεί, όμως, ισόβια εκτόπισή του από τη Γαλλία, καθώς θεωρήθηκε ότι είχε αναμιχθεί σε συνέργεια για τη σωτηρία νεαρών στρατιωτών της Λα Ροσέλ, που θα εκτελεστούν τελικά επειδή τραγουδούσαν επαναστατικούς θούριους.[393]

Ο Μπόουρινγκ, από την άλλη, θα συστήσει τον Μπένθαμ στον κόμη Τορένο [Jose Maria Queipo de Llano, Conde de Toreno], επιφανούς μέλους του κογκρέσου, ο οποίος, σύμφωνα με τον γραμματέα της *Ελληνικής Επιτροπής*, συνηγορούσε στο μπενθαμικό εγχείρημα για τη χειραφέτηση των ισπανικών αποικιών. Με την έναρξη της αλληλογραφίας τους, ο Τορένο θα ζητήσει τη συμβολή του Μπένθαμ στην κατάρτιση του ποινικού κώδικα της χώρας, η οποία θα πάρει τη μορφή του προαναφερόμενου *Letters to Count Toreno*. Οι πρώτες εξήντα τέσσερις σελίδες του έργου αυτού θα αποσταλούν και στη Λισσαβόνα.[394] Ένα νέο πόνημα θα προκύψει με αφορμή την Ισπανική επανάσταση, μια συμπαραγωγή των Μπένθαμ και Μπόουρινγκ, το *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System; Especially with a Reference to the Decree of the Spanish Cortes of July 1820*.[395] Οι συντάκτες θα επιμείνουν:

392. Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του ο Μπόουρινγκ θα συντάξει το *Details of the Arrest, Imprisonment and Liberation, of an Englishman, by the Bourbon Government of France*, Λονδίνο 1823, όπου θα διακηρύξει την αθωότητά του και την άδικη και έκνομη δίωξή του. Αργότερα, όμως, θα παραδεχθεί την εμπλοκή του τόσο στην υπόθεση απελευθέρωσης των κατηγορούμενων ως επαναστατών όσο και της μεταφοράς επιστολών με ανατρεπτικό περιεχόμενο. Βλ. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections* ..., ό.π., σ. 133· G. F. Bartle, *An old radical and his brood, A portrait of Sir John Bowring*..., ό.π., σ. 13-14.

393. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections* ..., ό.π., σ. 6.

394. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 4-5.

395. *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System*;..., ό.π. Για τη συμπαραγωγή αυτή των Μπένθαμ - Μπόουρινγκ βλ. κατ. κεφ. 12.

Κάθε αποικία και μακρινή κτήση είναι απολύτως επιζήμια [...] *πρωτίστως και ουσιαστικά επιζήμια για τη μεγάλη πλειονότητα των λαών και των δύο πλευρών.*[396]

Σταθερός «πρεσβευτής» του Μπένθαμ στην Ιβηρική, όπως τον αποκαλεί ο ίδιος, είναι ο Έντουαρντ Μπλάκιερ, φίλος του Μπόουρινγκ και εκ των πρωτεργατών στην ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής*. Τον Μάιο του 1820, ο Μπλάκιερ θα γράψει στον Μπένθαμ ότι επρόκειτο να αναχωρήσει για τη Μαδρίτη για «*να συλλέξει κάθε δυνατή πληροφορία και να παραστεί στον αγώνα ενός μεγάλου λαού για τις ελευθερίες του*».[397] Θα περάσει από τη Γαλλία, θα παραλάβει αντίτυπα της πρώτης έκδοσης του *Traités* και θα διαβεβαιώσει τον Μπένθαμ ότι θα φροντίσει να μεταφραστούν αμέσως μετά την άφιξή του στη Μαδρίτη. Μόλις ένα μήνα αργότερα, θα γράψει σχετικά με το *Traités*:

I find they are read with avidity, and if, like other men, you were vulnerable to the impressions of vanity, it would be amply fed by the enthusiastic and spontaneous applause of the wise and the virtuous in France, Spain, Italy. [...] *I hope you have, by this time, finished your remarks not only with regard to the Colonies, but on the Constitution – both are essential.*[398]

Παρότι «οι παρατηρήσεις» για τις αποικίες και το νέο σύνταγμα θα συνεχίζουν να συντάσσονται και να αναθεωρούνται για τα επόμενα δύο χρόνια, η κομβική, η κεντρική θέση του Μπένθαμ έχει ήδη διατυπωθεί από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης: Προσαρτημένοι και υποτελείς δορυφόροι είναι απολύτως «ασύμφοροι» για την ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού ενώ, αντιστρόφως, υπηρετούν τα διαφέροντα των λίγων εξουσιαστών και λειτουργούν ως χρήσιμα εξαρτήματα για την παλινόρθωση του απολυταρχικού καθεστώτος. Εκείνο που διαβλέπει, πιθανώς, ο Μπένθαμ είναι η ενδεχόμενη αρμονική, ειρηνική συμβίωση και συνεργασία των χωρών που έχουν εξεγερθεί με φιλελεύθερα αιτήματα έναντι της μοναρχικής Ευρώπης. «*Ο απώτατος κίνδυνος*», γράφει στους Ισπανούς,

396. *Αυτόθι*, σ. 31.
397. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ὁ.π., τ. 9, σ. 430.
398. *Αυτόθι*, τ. 10, σ. 18.

«είναι η εξασθένιση της άμυνας σας απέναντι σε επιθέσεις από τα ευρωπαϊκά κράτη».[399] Η επιχείρηση επανάκτησης του Περού, του Μεξικό, της Κούβας, των Φιλιππίνων,

> [δεν εξέθετε απλώς την Ισπανία] *στην πειρατεία* [...] *των αφρικανών μουσουλμάνων, αλλά σε κάτι πολύ πιο επικίνδυνο –ως πιο συστηματοποιημένο και τακτικά οργανωμένο– στην αρπακτικότητα και την τυραννία των Ευρωπαίων χριστιανών.*[400] [...] *Κατακτήστε καλύτερα την αφρικανική ακτή* [...] *και δεν θα έχετε άλλον πειρατή από τον οποίο θα πρέπει να προφυλαχθείτε παρά τον Βασιλέα της Αγγλίας,*[401]

θα γράψει στο κογκρέσο, επισημαίνοντας ότι θα απευχόταν μια τέτοια εξέλιξη. Εν τούτοις, η προοπτική της «κατάκτησης», της υποκίνησης εξέγερσης κατά τα φιλελεύθερα πρότυπα, θα έρθει σύντομα, μόλις έναν χρόνο αργότερα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν θα συνδεθεί, όμως, με τη παλινορθωμένη πλέον ισπανική μοναρχία, αλλά με την εδραιωμένη ρεπουμπλικανική Βόρεια Αμερική.

Ο κατ' εξοχήν αυτός παγκοσμιοποιημένος ή διεθνικός κόσμος, κατά την περιεκτική αλλά και προκλητική διατύπωση του Χόμπσμπομ, έχει έντονη την πεποίθηση ή τη βεβαιότητα των προοπτικών και δυνατοτήτων επέκτασής του. Όταν ο Μπένθαμ θα συστήσει αργότερα στον Μωχάμεντ-Άλη την εισαγωγή πολιτικών ελευθεριών και δημοκρατικού συντάγματος για την Αίγυπτο, είναι πεπεισμένος για την αλληλεξάρτηση *«καλής διακυβέρνησης και καλής οικονομίας»*, για να χρησιμοποιήσουμε τη δική του διατύπωση. Η πλειονότητα των μελών της *Επιτροπής Συνταγματικής Μεταρρύθμισης* και της κατοπινής *Ελληνικής Επιτροπής* πιστεύουν σταθερά στις κοσμογονικές ιδιότητες των ιδεών τους και, λόγω και των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, στη σπουδαιότητα των ανατα-

399. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce and constitutional law...*, ό.π., σ. 114.

400. *Αυτόθι*, σ. 114-115.

401. «Κατακτήσεις στη γειτονική Αφρική θα μπορούσαν να είναι λιγότερο επιβλαβείς, περισσότερο εφικτές και προσοδοφόρες» θα γράψει και θα διευκρινίσει: «Αυτό που υποβάλλω εδώ στην κρίση σας -σημειώστε ότι δεν είναι αυτό που προτείνω. Προκειμένου, όμως, να αποδοθεί μια συνολική εκτίμηση ενός κακού, η σύγκριση με ένα μικρότερης βαρύτητας κακό μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη». Jeremy Bentham, *Emancipate your Colonies!* ..., ό.π., *Works*, iv, σ. 417. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce and constitutional law...*, ό.π., σ. 187-188.

ραχών που ανέσυρε η πολιτική του εμπορίου του τσαγιού για την έκρηξη της Αμερικανικής Επανάστασης και έχουν νωπή στη μνήμη τους το σύνθημα *no taxation without representation*. Με αυτό το επιχείρημα θα συστήσει, μεταξύ άλλων, ο Μπένθαμ την πλήρη αυτονομία και ελευθερία των εξεγερμένων αποικιών της Ισπανικής και Πορτογαλικής Αμερικής: «*Ακόμη κι αν οι νοτιοαμερικανοί διαθέτουν επαρκείς πόρους, δεν θα είναι πρόθυμοι να φορολογηθούν για να καλύψουν τις δαπάνες της ισπανικής ηπειρωτικής κυβέρνησης*», θα γράψει στη νέα φιλελεύθερη ισπανική βουλή.[402]

Το μπενθαμικό έργο και οι θέσεις των μεταρρυθμιστών θα περάσουν, μέσω της Ιβηρικής, στις ισπανόφωνες χώρες της Αμερικής, ενώ οι σχέσεις του ίδιου αλλά και του Μπόουρινγκ με διπλωμάτες των ΗΠΑ είχαν, ήδη από το 1811, εδραιώσει τις επικοινωνίες τους με τους βορειοαμερικανούς. Σταθεροί τους σύνδεσμοι είναι ο πρώην πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Τζέημς Μάντισον [James Madison], σημαίνοντες πολιτικοί των διαφόρων πολιτειών όπως ο Σάιμον Σνάιντερ [Simon Snyder], ο Ρίτσαρντ Ρας [Richard Rash], ο Άλμπερτ Γκάλλατιν [Albert Gallatin] και άλλοι, ενώ διατηρούν τακτική επικοινωνία με τους περισσότερους κυβερνήτες μέσω των προσωπικών δεσμών που αναπτύσσουν με τον κατοπινό Υπουργό και έπειτα Πρόεδρο, Τζον Κουίνσυ Άνταμς [John Quinsy Adams], ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο έως το 1817, ως ειδικός απεσταλμένος και πρεσβευτής των Ηνωμένων Πολιτειών.[403] Ο αντισυνταγματάρχης Άαρον Μπαρ [Aaron Burr], πρώην αντιπρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, ο οποίος βρίσκεται εξόριστος στην Αγγλία εξαιτίας ενός σκανδάλου, γίνεται οπαδός του Μπένθαμ, αναπτύσσει προσωπικές σχέσεις μαζί του και του προτείνει να μεταβούν στο Μεξικό. Στη Βενεζουέλα σύνδεσμός του είναι ο στρατηγός Φρανσίσκο ντε Μιράντα [Fransisco de Miranda], που

402. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce, and constitutional law...*, ό.π., σ. xvi, 128.

403. Ο Άνταμς υπήρξε υπουργός εξωτερικών από το 1817-1824 και Πρόεδρος από το 1825-1829. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του Μπένθαμ συστήθηκαν πιθανώς στις 29 Απριλίου του 1817. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 9, σ. 12.

φεύγει για το Καράκας για να οργανώσει την επανάσταση εκεί.[404] Ο Μπένθαμ σκέφτεται να τον ακολουθήσει:

> *Εάν πάω εκεί, θα είναι για να εργαστώ λίγο παραπάνω σ' αυτό που είναι η ειδικότητά μου – στην επεξεργασία ενός σώματος νόμων για τον λαό της χώρας.*[405]

Στο Μπουένος Άιρες και τη Χιλή ο Μπερναρδίνο Ριβαδάβια [Bernardino Rivadavia], επικεφαλής του υπουργικού συμβουλίου από το 1821 μέχρι το 1825 και πρώτος Πρόεδρος των Ηνωμένων Επαρχιών του Ρίο δε λα Πλάτα (1826-1827), είναι οπαδός και προπαγανδιστής των ιδεών του. Ο Ριβαδάβια θα έρθει σε επικοινωνία με τον Μπένθαμ τον Αύγουστο του 1818, ενόσω βρισκόταν στην Ευρώπη, αναζητώντας υποστήριξη για την επανάσταση των Νοτιοαμερικανικών κρατών ενάντια στους Ισπανούς. Εκτός από τη νομοθετική και θεσμική οχύρωση των νέων κρατών, οι δύο άνδρες επεξεργάζονται τις προϋποθέσεις επιχειρηματικών - εμπορικών σχέσεων μεταξύ των κρατών της νότιας Αμερικής και της Αγγλίας. Και γι' αυτή την περίπτωση ο Μπένθαμ θα συστήσει ανεπιφύλακτα τον Μπόουρινγκ:

> *Είτε ως Εμπορικός Ακόλουθος είτε για ό,τι άλλο απαιτεί την εγγύηση της χρησιμότητας προς την ανθρωπότητα ο Μπόουρινγκ είναι ό άνθρωπός σας· ο καλύτερος άνθρωπος που έχω ποτέ γνωρίσει* [...].[406]

Στη Γουατεμάλα, ο Χοσέ δελ Βαγιέ [José del Vallé], νομικός, οικονομολόγος και πολιτικός, επεξεργάζεται τη νομοθετική θεωρία του Μπένθαμ για να την εφαρμόσει στους κώδικες της χώρας.[407] Το άρτι εκδοθέν *"Codification Proposal"* αποστέλλεται από τον Μπένθαμ στον Πρόεδρο της

404. Ο Μπένθαμ βρίσκεται σε έμμεση και άμεση επικοινωνία με τον Fransisco de Miranda και τον γιο του Leandro Miranda, ο οποίος γεννήθηκε στο Λονδίνο. Το 1823, ο Miranda ο νεότερος θα πάει στην Μπογκοτά και σε λιγότερο από έναν χρόνο θα ξεκινήσει την έκδοση της ημερήσιας εφημερίδας *El Constitucional.*

405. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 148.

406. *Αυτόθι*, σ. 116.

407. Στο πορτραίτο του ο José del Vallé, που είχε καταλάβει υψηλά αξιώματα στην κεντρική Αμερική πριν και μετά τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας των αποικιών, παρίσταται να στέκει μπροστά από μια βιβλιοθήκη, όπου σε περίοπτη θέση βρίσκονται έργα του Μπένθαμ. Στο πορτραίτο φέρει σε ένδειξη πένθους για τον θάνατο του Μπένθαμ δακτυλίδι το οποίο του είχε αφήσει ο ίδιος με διαθήκη του. C. Atkinson, "The Jeremy Bentham silhouette rings", *The Bentham Newsletter*, xi (1987) 48-50 στο G. Postema (επιμ.), *Bentham: Moral...*, ό.π., σ. 483.

Αϊτινής Δημοκρατίας, Ζαν Πιερ Μπουαϊέ [Jean Pierre Boyer],[408] ενώ μακροσκελείς επιστολές φεύγουν από το Ουέστμινστερ για τον Protector του Περού, Χοσέ ντε Σαν Μαρτίν [José de San Martín].[409] Ως προς τον τίτλο του Protector ο Μπένθαμ θα επιμείνει. Καθώς γράφει στον Χοσέ ντε Σαν Μαρτίν:

> *Αν Protector σημαίνει Dictator, που δεν έχει άλλο στόχο παρά να επιχειρήσει να εγκαταστήσει μια ισχυρή Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, υπό ορισμένους όρους, είναι κάτι που εύχομαι. Αν όμως σημαίνει Αυτοκράτορα, έναν Καίσαρα δηλαδή, τότε δεν χρειάζεστε τις υπηρεσίες μου, αλλά εκείνες του Βρούτου.*[410]

«*Τα δύο νέα σας κράτη, οι τζούνιορ, το Περού επιλέγει τον τίτλο του Protector και το Μεξικό ποιος ξέρει τι*» γράφει στον Μπερναντίνο Ριβαδάβια.[411]

---

408. Τον Φεβρουάριο του 1822, ο Boyer κατάφερε να καταλάβει το Σάντο Ντομίνκο το οποίο, μετά από μια σύντομη περίοδο γαλλικής κυριαρχίας, διοικούνταν από τους Ισπανούς. Ο Boyer, ενοποιώντας τα νησιά, ίδρυσε τη Δημοκρατία της Αϊτής. Βλ. επίσης έκκληση Κοραή προς Boyer: «Généreux Haïtiens [...] enfants de cette Afrique, dont les parages sont contigus à ceux de la Grèce, venez à notre aide». Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, Επιστολές 1774-1833*, τ. Β², σ. 269.

409. Ο José de San Martín ήταν γιος Ισπανού αξιωματικού που υπηρετούσε στην Αργεντινή. Σπούδασε στην Ισπανία και επέστρεψε στη νότια Αμερική, όπου ξεκίνησε εκστρατεία για την απελευθέρωση της Χιλής. Μετά την νικηφόρα εκστρατεία του 1818 στο Μαΐπο, θα αναζητήσει υποστήριξη για την απελευθέρωση του Περού, συγκεντρώνοντας πλοία, πολεμικό υλικό και στρατιώτες. Στο τέλος αυτής της, εξίσου, επιτυχούς εκστρατείας, το Περού θα ανακηρύξει την ανεξαρτησία του τον Ιούλιο του 1821. Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων με τον Μπολιβάρ ο José de San Martín θα αποσυρθεί στην Ευρώπη, όπου θα παραμείνει έως τον θάνατό του.

410. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Μπένθαμ, επιχειρηματολογώντας για τον τίτλο του Protector στον José de San Martín, θα κάνει μια ενδιαφέρουσα μεταφορά, παρομοιάζοντας τον «Protector» των Ιονίων Νήσων με τους ένοπλους αξιωματικούς που «σφαγίασαν» τους συγκεντρωμένους στη γνωστή ως Σφαγή του Πητερλό: «As to the English public in particular, should its good opinion chance to be among the objects of your regard, unfortunately to an English ear, Protector is far from being an auspicious sound. Not to speak of *Cromwell* who, under the name of Protector, became more absolute than the King whom he had dethroned for being too absolute, – Richard the Third had been the Protector of his Royal Nephew whom he murdered. A successor of his is, by Act of Parliament, Protector of the Ionian Islanders – the consequence is – they are protected as were the unarmed and unoffending multitude of men, women and children at Manchester, for the slaughter of whom one of his creatures rewarded one of our priests, with a benefice equal to one of your Bishopricks». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ὁ.π., τ. 11, σ. 98.

411. «It forms a striking contrast with the course I have the mortification to see taken by two infant States, your *juniors*. Viz Peru, under the self styled Protector, and Mexico, under we know not as yet, whom or *what*». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ὁ.π., τ. 11, σ. 112. Την περίοδο κατά την οποία γράφει ο Μπένθαμ, ο Agustin de Iturbide, αφού επιτύχει την ανεξαρ-

→

«*Δεν μπορώ να φανταστώ ότι ένας Καίσαρας, ως γείτονας, θα σας είναι ιδιαιτέρως ευχάριστος*».[412] Με τον Ριβαδάβια θα συζητά συστηματικά τις τύχες των νοτιοαμερικανικών νεοπαγών πολιτειών και θα του συστήνει τους συνδέσμους του με τους λοιπούς πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς της Αμερικής, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας· δεν θα παραλείψει, εν τούτοις, να επισημάνει και την επανάσταση στην Ελλάδα, για την οποία θα διατυπώσει αναλόγως τόσο ελπίδες όσο και επιφυλάξεις:

> *Ah my dear Sir, could you but cut yourself into two halves and send one of them to Greece with the same powers as those reserved for Buenos Ayres something might be done: but intellectuality and morality are both of them (I have but too much cause for apprehending) at a still lower pitch in Greece than in late Spanish America. No wonder: considering the debilitating and depraving despotism by which the air of both countries has for so many centuries been contaminated.*[413]

«*Κάποιοι από τους κεφαλαιούχους μας*», συζητούν τη σύναψη δανείου, συνεχίζει. Θεωρεί, ίσως, ελπιδοφόρο το ότι οι Έλληνες θα έχουν σε λίγο στα χέρια τους τον Συνταγματικό του Κώδικα:

> [...] *Dr Coray* [...] *has just engaged to translate it* [the Constitutional Code] *and get it printed at Paris: Greek and English, column for column.*[414]

Αφού παραθέσει ένα σύντομο βιογραφικό του Κοραή στον Ριβαδάβια, θα γράψει:

> *In a letter of his, he advises them* [Louriotis, Orlandos] *to beware of Aristocrats they will come in contact with here, and not to put confidence in any person so much as in me.*[415]

τησία του Μεξικό από την ισπανική κυριαρχία, θα συγκρουστεί με το νεοεκλεγέν Κογκρέσο. Η ανησυχία του Μπένθαμ για την τύχη του Μεξικό θα επιβεβαιωθεί λίγο αργότερα, όταν ο Agustin de Iturbide θα αυτοανακηρυχθεί Αυτοκράτορας. Πριν το τέλος του 1824 και μετά από μια σύντομη περίοδο στην εξορία, ο Agustin de Iturbide θα επιστρέψει στο Μεξικό, όπου θα εκτελεστεί επί εσχάτη προδοσία.

412. Κατά γενική ομολογία, ο Μπένθαμ χρησιμοποιεί έναν εξαιρετικά στρυφνό και ιδιόμορφο τρόπο σύνταξης, με αποτέλεσμα η απόδοση της γραφής του στην ελληνική να αδικεί, συχνά, το ύφος και την έκφραση του πρωτοτύπου. Η κριτική που ασκεί και επικοινωνεί στους αλληλογράφους του δεν έχει ίχνος ειρωνείας, αλαζονείας ή υπεροψίας. Είναι, αντιθέτως, αξιοπρόσεχτα οικεία, άμεση και σεμνή. Ολόκληρη η επιστολή στο *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, 93-107. Βλ. επίσης στο ίδιο σ. 112-118.

413. *Αυτόθι*, σ. 433.

414. *Αυτόθι*.

Οι επιφυλάξεις του δεν αφορούν αποκλειστικά στην εδραίωση της επανάστασης και της υπό σύσταση φιλελεύθερης διοίκησης στην Ελλάδα. Η ευθεία αναφορά στην Γαλλική Επανάσταση, με την έναρξη της οποίας παρομοιάζει τη σύγχρονή του κατάσταση στη νότια Αμερική, υποδεικνύει πιθανώς τόσο την αγωνία για την δυνατότητα των ηγεμόνων να επανακτήσουν και να αποκαταστήσουν το status quo όσο και την αδυναμία των επαναστατών να επικρατήσουν επί των αντιπάλων τους. Η αγωνία αυτή θα αιτιολογηθεί με την προσφυγή στο στερεότυπο επιχείρημα της άγνοιας του λαού από τη μια και του εθισμού στον δεσποτισμό από την άλλη:

> *With respect to the question of South America,* [...] *it is precisely like that of Religion: when touched upon one runs the risk of creating an explosion! Such is* [...] *the degree of avarice engendered by the long possession of that Continent on the one hand and the consequent ignorance of the people to the other.*[416]

Αλλά και το Ισπανικό σύνταγμα έχει τόσα μειονεκτήματα, «*ώστε ο δεσποτισμός μπορεί πάλι να πάρει τη θέση της ελευθερίας*».

Στην Κολομβία, το *Traités de législation* υιοθετείται ή απορρίπτεται ανάλογα με την πορεία των εκστρατειών του Μπολιβάρ, ο οποίος στη μεταξύ τους επικοινωνία αποκαλεί τον Μπένθαμ «*preceptor of Legislators*». Το σχήμα που προτείνεται στον Μπολιβάρ είναι ανάλογο με εκείνο που αφορά την πολιτική και οικονομική οργάνωση της Γουατεμάλας, της Βενεζουέλας, της Χιλής, του Περού, της Αϊτής, του Μεξικό, της Βραζιλίας, των κρατών της Βόρειας Αμερικής, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Είναι ανάλογο με εκείνο που θα αναφέρεται στη Βόρεια Αφρική, καθώς και με εκείνο που, δια στόματος Στάνοουπ, θα προταθεί και για την Ελλάδα. Πρόκειται για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα των μπενθαμιστών ριζοσπαστών το οποίο, κατά κάποιο τρόπο, «εξάγεται» από μια κυρίαρχη, εύρωστη και γεμάτη αυτοπεποίθηση Βρετανία. Προϋποθέτει τη μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή των πολιτών στην οργάνωση της πολιτικής συμβίωσης, την ευρύτερη δυνατή ψηφοφορία, την ανεξιθρησκία, την εγκαθίδρυ-

415. *Αυτόθι*, σ. 432-433.

416. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce, and constitutional law*..., ό.π., σ. xviii, xxvi, xxxvi.

ση μεθοδευμένης εκπαίδευσης, την ελευθεροτυπία, τη θεσμική κατοχύρωση των αρχών των ελεύθερων συναλλαγών στην οικονομία.

Η υιοθέτηση του συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας – κύριο μεταξύ των αιτουμένων για τον νομοδιδάσκαλο Μπένθαμ και τους μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ– δεν αφορά, μόνο, στην κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση και την οργάνωση των θεσμών της πολιτείας, αλλά κυρίως στην εγκαθίδρυση μιας ισχυρής διοικητικής κρατικής δομής που θα επιτρέπει την κινητικότητα αλλά και την ασφάλεια των εμπορικών και επιχειρηματικών συναλλαγών. Ο Μπένθαμ θα εξετάσει, λοιπόν, με τον Μπολιβάρ τις προοπτικές έναρξης διπλωματικών και οικονομικών σχέσεων για την επένδυση εγχώριου και ξένου κεφαλαίου στην Κολομβία. Το σχέδιο αυτό, με σαφές και προδιαγεγραμμένο περιεχόμενο, θα συμπληρωθεί με περιεκτικές προτάσεις για την οργάνωση δημόσιας εκπαίδευσης, ελεύθερου Τύπου και Επιτροπών-Εταιρειών για τη διασφάλιση των διαφερόντων αμφοτέρων των πλευρών.[417] Ως προς το τελευταίο, φαίνεται ότι εκείνο που εισηγείται, μεταξύ άλλων, είναι η εγκαθίδρυση της αρχής του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι και η αρχή της δημοσιότητας και διαφάνειας των πολιτικών πράξεων και των οικονομικών συναλλαγών. Η μη κατοχύρωση των αρχών αυτών, η ποινικοποίηση των δημοσίων συνελεύσεων και συγκεντρώσεων, η απαγόρευση των επαγγελματικών συνενώσεων, μιας πρώιμης μορφής εργατικών ομοσπονδιών, κόστιζε ακόμα στη Βρετανία, στερώντας από το ριζοσπαστικό κίνημα, με τις συνεχιζόμενες προσωποκρατήσεις και φυλακίσεις, πολλά από τα μέλη του.

417. Εδώ ο Μπένθαμ θα εξετάσει εκείνο που χαρακτηρίζει στις επιστολές του προς τον Μπολιβάρ, ως *machinery* μιας πολιτείας σε κάθε της μορφή. Καθώς έγραφε, με μία σειρά προβλέψεων, η Κολομβία θα έπρεπε να προστατευτεί έναντι της Αγγλίας και των άλλων χωρών με τις οποίες επρόκειτο να επικοινωνεί και να συνεργάζεται. Ως νέο κράτος θα έχει «ασύγκριτα μεγαλύτερη ανάγκη διαφόρων προμηθειών από την Αγγλία», για τις οποίες προμήθειες και την κάλυψη των αναγκών της, «η Αγγλία θα είχε σίγουρο κέρδος». Εφόσον η Αγγλία θα βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση, η νέα πολιτεία «οφείλει να προβλέψει, έστω και ενόσω βρίσκεται σε πόλεμο», για το *ambonational mode of agency* ως προς τις διπλωματικές της σχέσεις, αλλά και για «εγκαταστάσεις στον αγροτικό τομέα, σε μεταλλευτικές επιχειρήσεις και στην αλιεία, συμπεριλαμβανομένης και της εμπορίας της» [...] καθώς και «σε τραπεζιτικές επενδύσεις». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 242, 246.

Για την άμεση υλοποίηση αυτού του σχεδιασμού, ένας είναι ο κατάλληλος άνθρωπος. «*This man is Bowring: John Bowring* [...]. *Employ this foreigner; not however alone, but joint in commission with a native*»,[418] γράφει ο Μπένθαμ στον Μπολιβάρ. Ο γραμματέας της άρτι ιδρυθείσας *Ελληνικής Επιτροπής* φαίνεται ότι εκπροσωπεί τον νέο «έμπιστο» του Μπένθαμ, εκείνον που έρχεται να αναπληρώσει το κενό που δημιούργησε η υπηρεσία του Μιλ στην Εταιρεία των Ινδιών:

> *In giving an account of his points of aptitude, as I know not very well where to begin, so neither, if I undertook to give them all, should I know where to end. Scarcely is there a civilized country on the face of the Globe, in which, at the age of 31, he is not, to men of eminence an object of confidence, rendered so either by personal intercourse, or by correspondence, or in both ways; and, in various countries, intimate is his connection with the constituted authorities, as well as with leading political characters.*[419]

Στο βιογραφικό του Μπόουρινγκ που παραθέτει ο Μπένθαμ στην επιστολή του προς τον Μπολιβάρ, φανερώνεται η βαθιά του πίστη στις αρετές και τη δεξιοσύνη του νεαρού άνδρα. Ταυτόχρονα, εν τούτοις, η παράθεση των προσόντων του Μπόουρινγκ είναι ιδιαιτέρως αποκαλυπτική, αποτελεί η ίδια μια ανάγλυφη παράσταση των στοχεύσεων του «κύκλου» των μεταρρυθμιστών.

Έτσι, δεν θα παραλείψει να επισημάνει στον Μπολιβάρ τις προσωπικές σχέσεις που διατηρεί ο Μπόουρινγκ με τους Ισπανούς και Πορτογάλους επαναστάτες, ενώ ως εχέγγυο αξιοσύνης και ικανότητας αναφέρει το γεγονός ότι:

> *αυτή τη στιγμή στην πατρίδα του, σπάνια περνά μέρα χωρίς το όνομά του να περνά περισσότερο από μια φορά στις εφημερίδες με εύνοια και σεβασμό* [...] *αλλά και με τρόμο για τον φιλελευθερισμό του* [...].[420]

---

418. Προτείνει, όπως φαίνεται, ως προσωρινό μέτρο, τη διττή εκπροσώπηση από έναν Άγγλο και έναν Κολομβιανό, καθώς το νεοσύστατο κράτος δεν διαθέτει, ίσως, ακόμα «πρόσωπα με τα απαιτούμενα προσόντα» αλλά και λόγω ιδιαιτεροτήτων, όπως η επισφάλεια του νέου καθεστώτος και η μεγάλη γεωγραφική απόσταση μεταξύ των δύο χωρών. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 256-257.

419. *Αυτόθι*, σ. 257.

420. *Αυτόθι*.

Κατά τον Μπένθαμ, ο Μπόουρινγκ είναι «*ο ιδρυτής της Ελληνικής Επιτροπής*», ενώ εκείνος και ο Χιούμ αποτελούν «*την ψυχή και το σώμα της οργάνωσης* [...]». Η *Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου* επιχειρεί «*να συντονίσει και να υποστηρίξει τις προσπάθειες που κάνει εκεί ο λαός, Κύριε, για να ακολουθήσει το παράδειγμά σου*», θα γράψει στον Μπολιβάρ.[421] Ο Μπένθαμ θεωρεί ότι για την Ελλάδα, «*γι' αυτή την ενδιαφέρουσα Commonwealth*», όπως τη χαρακτηρίζει, αλλά και για εκείνη της Αϊτής, ο Μπόουρινγκ θα κληθεί να παίξει τον ίδιο ρόλο, κρίνοντας ότι οι περιστάσεις είναι θετικές και «*συγκλίνουν σαφώς προς αυτό*». «*Είναι μάλλον περιττό να επισημάνω*», γράφει ο Μπένθαμ στον Μπολιβάρ, «*πόσο πραγματικοί και φυσικοί σύμμαχοι της Κολομβίας θα είναι η Ελλάδα και η Αϊτή*».[422]

Για τους Βρετανούς μεταρρυθμιστές η σύνδεση της Κολομβίας με την Ελλάδα και την Αϊτή, της Γουατεμάλας, του Μεξικό, της Τρίπολης, της Τυνησίας, του Μαρόκου ή της Αλγερίας με την Ελλάδα αλλά και με τις αγγλοαμερικανικές Ηνωμένες Πολιτείες συνιστά μια συνάντηση επίκοινων χώρων, όπως μπορούμε ίσως να διακρίνουμε ανασυστήνοντας το δρομολόγιό τους. Οι χώροι αυτοί δεν ορίζονται κατ' ανάγκην γεωγραφικά ούτε εντάσσονται αυτονοήτως στο στερέωμα της περίπτυστης ευρωπαϊκής ταυτότητας και κοινότητας. Ορίζονται, όμως, από την επικοινωνία, την ένταση και την πύκνωση των ανατροπών που θα επιφέρουν στο παραδοσιακό ευρωπαϊκό πολιτειακό οικοδόμημα. Η υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκή ταυτότητα, αυτή η μη κατασταλαγμένη ακόμη οντότητα, συστήνει οπωσδήποτε το πλαίσιο, το όραμα ενός κοσμικού κράτους, στο οποίο θα συναρθρωθούν η ανάγκη της ανάπτυξης, του δομικού εκσυγχρονισμού και της ατομικής χειραφέτησης. Οι Βρετανοί μεταρρυθμιστές φαίνεται όχι μόνο να είναι οι περιφανείς εμπνευστές και προκεχωρημένοι εκπρόσωποι της διαδικασίας αυτής, αλλά ταυτόχρονα εκείνοι που επιζητούν να

421. *Αυτόθι*, σ. 258.

422. *Αυτόθι*. Βλ. και Boyer προς Κοραή: «si les circonstances deviennent plus favorables à nos désirs, nous mettrons notre gloire à prêter aux enfants de la Grèce toute l' assistance, qui sera à notre pouvoir». Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, Επιστολές 1774-1833*, ό.π., τ. Β², σ. 287.

την εκβιάσουν και να την ελέγξουν βάσει των επιταγών της «ιδεολογίας» τους.

Για τους μπενθαμιστές ριζοσπάστες, ο δυτικός κόσμος συνιστά μια διανοητική, πολιτική και κοινωνική οντότητα, δεδομένου ότι εκεί παράγονται ρεύματα σκέψης που, στη συνάρθρωσή τους με έναν δυναμικό καπιταλισμό, οδηγούν σε μεγάλες κοινωνικές ανατροπές. Η Ευρώπη οδεύει ή και ηγείται της πορείας προς τον μοντερνισμό και τη νεοτερικότητα, συνεχίζοντας, ωστόσο, να αναπαράγει αρχαϊκά στοιχεία: τη συγκέντρωση του πλούτου σε μια «αδρανή και καταδικασμένη στη δυσπραγία τάξη», την αριστοκρατία, την κοινωνική επιδείνωση του «μεγαλύτερου αριθμού» και, κυρίως, την πολιτική λειτουργία της θρησκείας, όπως αυτή εκπροσωπούνταν από τη σύμπραξη των χριστιανών ηγεμόνων, την Ιερά Συμμαχία. «*Ο απώτερος κίνδυνος*», όπως έγραφαν ο Μπένθαμ στο *Rid Yourselves of Ultramaria* και ο Μπόουρινγκ στο *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System*, «*είναι η αρπακτικότητα και η τυραννία των Ευρωπαίων χριστιανών*».[423] Ο νέος εκπρόσωπος του δυτικού πολιτισμένου κόσμου δεν είναι πλέον η γηραιά Ευρώπη, αλλά οι νεότευκτες Αμερικανικές Πολιτείες.

Πηγές πληροφόρησης για την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων και των πολιτικών εξελίξεων στη νότια Αμερική είναι, επίσης, Άγγλοι στρατιωτικοί που μάχονται για την πολιτική χειραφέτηση των κρατών αυτών. Με τον Μπολιβάρ, τον διπλωματικό του εκπρόσωπο Χοσέ Τιμπούρθιο Ετσεβερία [José Tiburcio Echeverría], τον Μεξικανό Χοσέ Μαρία Γκουτιέρεζ [José María de Estrada Gutiérrez] και τον Γουατεμαλέζο Χοσέ Μαρία ντελ Μπάριο [José Maria del Barrio],[424] ο Μπένθαμ θα εξετάσει τις

423. Jeremy Bentham, *Colonies, commerce, and constitutional law...*, ό.π., σ. 114.

424. Ο José Maria del Barrio, συγγενής του José del Valle, αλληλογράφος επίσης του Μπένθαμ, είχε εκλεγεί αξιωματούχος των Ισπανών Cortes για την επαρχία του Σαν Μιγκέλ. Μετά την κήρυξη της ανεξαρτησίας της 15ης Σεπτεμβρίου του 1821, η Γουατεμάλα ένωσε τις δυνάμεις της με το Μεξικό. Η ένωση θα λήξει σύντομα με την απομάκρυνση του Iturbide. Τον Ιούλιο του 1823 μια Εθνική Συστατική Συνέλευση της κεντρικής Αμερικής θα λάβει χώρα στη Γουατεμάλα, κηρύσσοντας τις πέντε επαρχίες της κεντρικής Αμερικής - Γουατεμάλα, Ονδούρα, Κόστα Ρίκα, Ελ Σαλβαδόρ και Νικαράγουα - ανεξάρτητες. Το 1824 οι επαρχίες θα γίνουν Ηνωμένες Επαρχίες της κεντρικής Αμερικής και η ομοσπονδία αυτή θα διατηρηθεί μέχρι το 1826.

προϋποθέσεις υλοποίησης του σχεδίου *Junctiana Proposal*.[425] Το σχέδιο, έτσι όπως το είχε εμπνευστεί ο Μπένθαμ, προέβλεπε τη δημιουργία μιας διώρυγας που να συνδέει τον Ατλαντικό με τον Ειρηνικό Ωκεανό. Μια μετοχική εταιρεία θα αναλάμβανε την κατασκευή της διώρυγας μέσω της «*Lake Nicaragua through land bordered by Mexico and Colombia*».[426] Σύμφωνα με τους σχεδιασμούς του Μπένθαμ, αυτή η λωρίδα γης θα έπρεπε να αποδοθεί στις Αμερικανικές Ηνωμένες Πολιτείες.

Ο όγκος της επιστολογραφίας που φτάνει στην οικεία του, στην Queen's Square Place, και φεύγει από εκεί προς διάφορες κατευθύνσεις σε ολόκληρο, σχεδόν, τον πλανήτη είναι αποκαλυπτικός. Μετά την αποδοχή της πρότασής του από τα Cortes, ο Μπένθαμ αφιερώνεται σ' εκείνο που επρόκειτο να αποτελέσει ένα από τα μεγαλύτερα θεωρητικά εγχειρήματα της τελευταίας δεκαετίας της ζωής του: Στη συγγραφή του *Constitutional Code*.[427] Από τα τέλη Απριλίου έως τα τέλη Αυγούστου του 1822 αρχίζει να συντάσσει το *Constitutional Code* ως μια εκτενή έκθεση γενικών αρχών διακυβέρνησης και διοίκησης της ρεπουμπλικανικής πολιτείας και, ταυτόχρονα, σχεδιάζει και προσαρμόζει τις αρχές αυτές σε ένα νομοθετικό σώμα για τα Cortes. Ένα από τα πρώτα κείμενα που συντάσσει για τον κώδικα της Πορτογαλίας, το οποίο, όπως γράφει στον Ντυμόν, πρόκειται να περιλάβει ως προοίμιο στο *Constitutional Code*, είναι το *"Economy as applied to office"*, το οποίο θα αποσταλεί αυτούσιο και στους Έλληνες.

Το εγχείρημα αυτό διακόπτεται, κατά κάποιον τρόπο, όταν η πολιτική κατάσταση στην Ιβηρική θα επιδεινωθεί και οι φιλελεύθερες δυνάμεις θα υποχωρήσουν.[428] Παρότι ο Μπένθαμ δεν θα πάψει να ενδιαφέρεται για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ισπανία και την Πορτογαλία, όπως και για

425. Αναλυτικά για το σχέδιο αυτό στο P. Schwartz (επιμ.), *The Iberian Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 2, σ. 176 · *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 71.

426. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 116-117. Ο Μάκιντος, επίσης, θα οραματιστεί την κατασκευή της «Διώρυγας του Παναμά». Patric O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 207.

427. F. Rosen, J. H. Burns (επιμ.) *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983, βλ. σημείωμα επιμελητών.

428. Η εισβολή των Γάλλων τον Απρίλιο του 1823 αποκατέστησε τον Φερδινάνδο και το απολυταρχικό καθεστώς στην Ισπανία. Εν τούτοις, η αισιοδοξία του Μπένθαμ για την Ιβηρική είχε ήδη αρχίσει να κάμπτεται όταν το κογκρέσο θα ψηφίσει νόμους λογοκρισίας.

κάθε άλλη περιοχή στην οποία υπήρχε προοπτική εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, η προσοχή του θα στραφεί τώρα στη Βόρεια Αφρική και στην Ελλάδα. Από το Φθινόπωρο του 1822 μέχρι την Άνοιξη του 1823, θα επιχειρήσει να κάνει για την Τρίπολη και την Ελλάδα ό,τι επιδίωκε να κάνει για την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη νότια και την κεντρική Αμερική· να εφαρμόσει, δηλαδή, στις πραγματικές συνθήκες των περιοχών αυτών τους θεωρητικούς σχεδιασμούς και τις γενικές αρχές του συνταγματικού δικαίου που επεξεργάζεται στο *Constitutional Code*.

Η Τρίπολη φαίνεται ότι θα αρχίζει να απασχολεί τον Μπένθαμ όταν θα γνωρίσει τον Χασούνα Ντ' Γιάς [Hassuna D' Ghies], νεαρό γόνο εύπορης οικογένειας, ο οποίος μένει στη Γαλλία από το 1815 και φτάνει στην Αγγλία με διπλωματικά διαπιστευτήρια από τον Πασά της Τρίπολης.[429] Το Βρετανικό κράτος, που διαθέτει Υπουργείο Πολέμου και Αποικιών για τη διαχείριση των εξωτερικών σχέσεων με τις βορειοαφρικανικές ακτές,[430] δεν θα του αναγνωρίσει οποιαδήποτε επίσημη αρμοδιότητα. Ο Μπένθαμ, ωστόσο, παρότι δεν γνωρίζουμε αν είχε επίγνωση του γεγονότος, χαρακτηρίζει τον Χασούνα Ντ' Γιάς ως «Πρεσβευτή της Τρίπολης»:

> *He is a Citizen of the world,* [...] *and passionate admirer of good government – which is as much as to say of the only good government as yet established and tried – that of the Anglo-American United States.*[431]

Φαίνεται ότι ο Ντ' Γιάς έφτασε στον Μπένθαμ μέσω του Τζέημς Σκάρλετ, επιφανούς νομικού, μέλους της *Ελληνικής Επιτροπής*, αλλά και του *Αφρικανικού Ινστιτούτου για την Κατάργηση της Δουλείας* (*African Institution on the Abolition of the Slave Trade*). Ο Ντ' Γιάς είχε αφιερώσει στον Σκάρλετ

429. Ο Hassuna D' Ghies φτάνει στην Αγγλία τον Ιούνιο του 1821 προκειμένου να ρευστοποιήσει το ποσό των 40. 000 πιάστρων με την αρωγή της Βρετανικής κυβέρνησης. Βλ. [Jeremy Bentham] P. Schofield (επιμ.), *Securities against Misrule and other constitutional writings on Tripoli and Greece*, Οξφόρδη 1990, σ. xvi.

430. Όπως είναι γνωστό, ο όρος State of War and Colonies to the Barbary States είναι επίσημος και αναφέρεται στο δυτικό τμήμα της βόρειας Αφρικής. Secretary of State of War and Colonies to the Barbary States κατά την περίοδο που μας απασχολεί από το 1812 έως το 1827, δηλαδή είναι ο Henry Third Earl Buthurst, τον οποίο θα επιχειρήσουν να προσεγγίσουν τα μέλη της κατοπινής *Ελληνικής Επιτροπής*.

431. Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 148.

φυλλάδιο που εξέδωσε για τους μαύρους δούλους, όπου αναφερόταν η δεύτερη παρισινή έκδοση του *Traités de législation civile et pénale*. Φαίνεται ότι ο Σκάρλετ, επισημαίνοντας αυτές τις αναφορές, παρέπεμψε τον τριαντάχρονο Χασούνα στον γηραιό φιλόσοφο.[432] Όπως προκύπτει από τη τελευταία διασωθείσα επιστολή μεταξύ των δύο, η γνωριμία τους πραγματοποιήθηκε ένα μήνα περίπου μετά την άφιξή του στο Λονδίνο.[433] Μετά από αυτή την πρώτη επαφή, κατά την οποία ο Χασούνα παραλαμβάνει από τον Μπένθαμ αντίτυπα του "*Codification Proposal*" που μόλις έχει εκδοθεί και του "*Government*",[434] οι συναντήσεις τους θα είναι τακτικές, σχεδόν ανά εβδομάδα.

Οι δύο άνδρες συζητούν τη γεωγραφική, πολιτισμική, κοινωνική και πολιτική κατάσταση της Βορείου Αφρικής, ενώ με τον Μπόουρινγκ και τον Μπλάκιερ,[435] – ο οποίος έχει ταξιδέψει στην περιοχή – συλλέγουν πληροφορίες για τις συνθήκες στο εσωτερικό της ηπείρου. Στόχος αυτών των συναντήσεων είναι η διοργάνωση μιας αποστολής στην Τρίπολη, η οποία θα εξέταζε τις προοπτικές υλοποίησης μιας συνταγματικής μεταρρύθμισης για τη χώρα. Η ανακάλυψη της Αφρικής μέχρι τις πηγές του Νίγηρα αντανακλά σχεδόν μια ιδέα του συρμού εκείνην την εποχή στη Βρετανία, καθώς έχουν, ήδη, διοργανωθεί δύο επίσημες αποστολές στην Αφρική, αλλά και πολλές άλλες μεμονωμένων εξερευνητών και περιηγητών. Απώτερος στόχος εν προκειμένω είναι η προετοιμασία εξέγερσης. Κατά την εκτίμηση του Μπένθαμ,

> *κατά μήκος όλης της ακτής* [Barbary Coast] *από την Τρίπολη έως την Τυνησία, των δύο αυτών περιοχών συμπεριλαμβανομένων, υπήρχε εδώ και πολύ καιρό η πλέον βαθιά και επείγουσα ανάγκη για χειραφέτηση από*

432. Ο Χασούνα αναφέρεται και στον Ρόμιλι, τον οποίο, δεν είναι απίθανο να γνωρίζει προσωπικά. Βλ. Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 159.

433. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 413 · Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. xvii.

434. Πρόκειται προφανώς για το άρθρο του Μιλ, το οποίο είχε περιληφθεί στην 4η έκδοση της *Encyclopaedia Britannica*.

435. Βλ. E. Blaquiere, *Letters from the Mediterranean; containing a civil and political account of Sicily, Tripoly, Tunis and Malta*, τ. 1-2, Λονδίνο 1813.

τον ζυγό του δεσποτισμού. [...] *Μεταξύ των τεσσάρων δυνάμεων της Βορείου Αφρικής, η Τρίπολη είναι η χώρα εκείνη από όπου μπορεί να ξεκινήσει η Επανάσταση.*[436]

Το σχέδιο «απελευθέρωσης» της Αφρικής από τον δεσποτισμό επρόκειτο να οργανωθεί προς δύο κατευθύνσεις: Σε πρώτη φάση, ο Ντ' Γιάς θα συνόδευε την αποστολή, θα εκτιμούσε την κατάσταση και θα προλείαινε το έδαφος για την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων. Σε περίπτωση αποτυχίας, θα φρόντιζαν να διασφαλίσουν την υποστήριξη των Ηνωμένων Πολιτειών, θα επιχειρούσαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, να οργανώσουν μια εξέγερση με αμερικανικές στρατιωτικές δυνάμεις, η οποία θα μπορούσε πιθανώς να συνδεθεί και με την επανάσταση στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με το πρώτο σχέδιο, ο Ντ' Γιάς, θα ηγούνταν της αποστολής στην Τρίπολη, για τη σύσταση της οποίας είχε καταρτιστεί λεπτομερές σχέδιο περί της ταυτότητας κάθε μέλους, των απαιτούμενων προσόντων, της συνεργασίας και της άρσης ενδεχόμενων διαφωνιών που ίσως ανέκυπταν· προηγουμένως, όμως, έπρεπε ο ίδιος να προβεί, κατά τις υποδείξεις του Μπένθαμ, σε μια σειρά από ενέργειες. Έπρεπε να επισκεφτεί το Hazellwood School, να ενημερωθεί για τα νέα τεχνικά επιτεύγματα αλλά, κυρίως, να εργαστεί για τη μετάφραση ορισμένων έργων στα αραβικά.

Ο Μπένθαμ σε συνεργασία με τον Μπόουρινγκ θα αρχίσει να συγκεντρώνει υλικό, το οποίο θα ενσωματώσει σε ένα είδος ερωτηματολογίου προς τον λαό της Τρίπολης. Στόχος ήταν να διακριβωθεί «*σε ποιο βαθμό θα μπορούσε να υιοθετηθεί μια Μεταρρύθμιση για την Τρίπολη χωρίς να προκληθεί αντίδραση της Ιεράς Συμμαχίας.* [...] *Επιθυμώ την εισαγωγή ενός φιλελεύθερου συστήματος*», φέρεται να λέει ο Ντ' Γιάς δια στόματος Μπόουρινγκ. «[...] *Αφ' ης στιγμής περάσει και υιοθετηθεί στην Τρίπολη, θα μεταβιβαστεί στην Τυνησία και θα διασχίσει, διαχεόμενη, όλη*

436. Θα αποδώσει την εκτίμησή του «στην απουσία τακτικά οργανωμένου και μισθοδοτούμενου στρατού» υπό μορφή του μόνιμου σώματος στην υπηρεσία του Πασά. Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 145.

την ακτή».[437] Η περίπτωση της Τρίπολης, εν τούτοις, ήταν σαφώς διακριτή από εκείνη της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και των πρώην αποικιών τους στην Αμερική. Δεν υπήρχε εκεί καταστατικός χάρτης ούτε ετίθετο προς ψήφιση γραπτός νομοθετικός κώδικας. Ο Ντ' Γιάς, επομένως, έπρεπε να αναλάβει να μεταφέρει στην Αφρική τους θεμελιώδεις όρους για τη συγκρότηση ενός κράτους δικαίου, βάσει των οποίων θα έπρεπε, πρωτίστως, να διασφαλιστούν οι υπήκοοι έναντι της εξουσίας. Ο Ντ' Γιάς, λοιπόν, έπρεπε να μεταφράσει μια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων στη γλώσσα των κατοίκων της Τριπόλεως. Έπειτα, έπρεπε οι υπήκοοι να γίνουν πολίτες. Σημαντικό βήμα, λοιπόν, όπως το κατανοούσε ο Μπένθαμ, ήταν η μετάφραση των βασικών και στοιχειωδών αρχών ενός *Συνταγματικού Κώδικα*. Τέλος, παρότι στόχος ήταν η συγκρότηση ενός δυτικού τύπου κράτους για την Τρίπολη και, έπειτα, για την υπόλοιπη Αφρική, το πρότυπο θα ήταν πολύ διαφορετικό από το αγγλικό σύστημα διακυβέρνησης. Για να αποφευχθεί κάθε ενδεχόμενο ολίσθημα, ο Ντ' Γιάς όφειλε, κατά τις υποδείξεις του Μπένθαμ, να μεταφράσει και να μεταφέρει στην Τρίπολη κείμενα που να αποκαλύπτουν τα βαθιά ριζωμένα μειονεκτήματα του αγγλικού συστήματος, κυρίως το δεύτερο νομοκατεστημένο και κληρονομικό σώμα της Βουλής.

Μετά το πέρας αυτής της προεργασίας, ο Ντ' Γιάς θα έφευγε για την Τρίπολη, όπου έπρεπε να συγκεντρώσει πληροφορίες και να ενημερώσει τον Μπένθαμ σχετικά με τους αξιωματούχους του κράτους και τις αρμοδιότητές τους, με τα "Judicial Tribunals" και τους λειτουργούς τους, με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, με κάθε είδους προσωποκράτηση, με τους Ιμάμηδες, τις περιφέρειες λειτουργίας και τις εξουσίες τους, με τα ένοπλα σώματα, την εκπαίδευση, τα ιδρύματα υγειονομίας και περίθαλψης, καθώς και κάθε είδους στοιχεία για τον πληθυσμό. Στόχος υπήρξε η ειρηνική μετάβαση από το δεσποτικό στο φιλελεύθερο ή, ακριβέστερα, στο μπενθαμικό κράτος με τη συγκατάθεση του Πασά της Τριπόλεως.

437. [Bowring Sir John] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections...*, ό.π., σ. 323-326· Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. xxvi.

Όσο η προοπτική αυτή απομακρυνόταν, όμως, ένα περισσότερο επιθετικό σχέδιο θα αρχίσει να διαμορφώνεται. Τον Δεκέμβριο του 1822 ο Μπένθαμ θα λάβει από τον Ντ' Γιάς ένα υπόμνημα, όπου διαγράφονταν οι προϋποθέσεις μιας στρατιωτικής εισβολής στην Τρίπολη. Το σχέδιο προέβλεπε τη συγκέντρωση στρατιωτικής δύναμης και τη σύναψη δανείου στη Βρετανία. Έπειτα από εκπαίδευση, το στρατιωτικό σώμα επρόκειτο να μεταφερθεί στη Μάλτα μέχρι να λάβει εντολές από τον Ντ' Γιάς για την απόβασή του στην Τρίπολη.

Ο Μπένθαμ, εν τούτοις, με μια σειρά κειμένων, υπό τον τίτλο "Tripoli – Enterprize", θα διατυπώσει τις επιφυλάξεις του σχετικά με τις πιθανότητες επιτυχίας του σχεδίου. Θεωρούσε, κατ' αρχάς, ότι η συγκρότηση στρατιωτικού σώματος προσέκρουε σε σοβαρά εμπόδια που αφορούσαν στο ίδιο το νομοθετικό σύστημα της Βρετανίας,[438] αλλά και ότι οι προοπτικές απόσβεσης του δανείου δεν ήταν αρκετά ικανοποιητικές ώστε να προσελκυστούν επενδυτές. Αντ' αυτού πρότεινε έναν άλλον χειρισμό, εναλλακτικό και περισσότερο αποτελεσματικό, κατά τις εκτιμήσεις του. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η προτεινόμενη εκστρατεία στην Τρίπολη θα μπορούσε ή και θα έπρεπε να συνδεθεί με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα.

Είναι πιθανό ότι ο Μπένθαμ αντιλαμβάνεται τους δύο αυτούς χώρους ως ομόλογους ή έστω συγγενείς, δεδομένου ότι αμφότεροι προσδιορίζονται και διαμορφώνονται πολιτικά από το καθεστώς του μουσουλμανικού δεσποτισμού, από τον οποίο τώρα οι λαοί τους επιχειρούν να απαλλαγούν. Όπως και να 'χει, εκείνο που επιβεβαιώνεται με σαφήνεια από τις πηγές είναι ότι ο ίδιος έχει προβλέψει ότι, δεδομένης της διακηρυγμένης ουδετερότητας της Βρετανίας στις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων,[439]

438. Ο Μπένθαμ πιθανόν αναφέρεται στο Foreign Enlistement Bill, αλλά και στις σχέσεις της Βρετανίας με την Ιερά Συμμαχία των ευρωπαϊκών δυνάμεων μετά το Συνέδριο της Βερόνας (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1822).

439. Ο νέος αρχηγός της εξωτερικής πολιτικής της Βρετανίας, Τζωρτζ Κάννιγκ, είχε δώσει σαφείς εντολές στον Βρετανό εκπρόσωπο Άρθουρ Ουέλσλυ, Δούκα του Ουέλινγκτον (1769-1832) περί της μη ανάμιξης της Βρετανίας στον πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων.

το σχέδιο αυτό θα είχε πολλαπλά πλεονεκτήματα και για την Ελλάδα και για την Τρίπολη:

> *En supposant cette levée de troupes possible, pour la faciliter voici une idée qui me vient en tête. L'engagement doit porter que c'est pour une expédition secrète en faveur des Grecs, et qu'il y aura des avantages pécuniaires dont la recette dépendra du succès. Or pour la cause des Grecs il en resulteroit de l'avantage par la nature de la chose même: car par ce moyen tout secours ultérieur qui sans cela pourroit être fourni par les puissance du Nord de l' Afrique aux Turcs seroit empêché: et outre cela après la réussite on pourroit leur en fournir: Et c' est ce que [je] conseillerois, ne fût-ce que pour accomplir décidément l' engagement, et se tenir a l' abri de toute reproche mauvaise de mauvaise foi. Dans cette supposition, agir de la sorte ne seroit que d'agir comme on a fait déjà sans empêchement et sans donner ombrage effectif a aucune des puissances Européennes: Et d' après toute apparence vu la tournure que notre gouvernement a nouvellement pris au sceu de tout le monde, une telle expédition ne seroit pas vu[e] de mauvais oeil a Malte par notre gouvernement: Au moins en supposant que l'affaire se conduit tout doucement, et sans être annoncée dans les papiers publics.*[440]

Το σχέδιο που εμπνεύστηκε ο Μπένθαμ θα αναθεωρηθεί με τη μορφή δύο μακροσκελών επιστολών προς τον Τζον Κουίνσυ Ανταμς.[441] Στις επιστολές αυτές ο Μπένθαμ εξέθετε στον Αμερικανό αξιωματούχο τον αρχικό σχεδιασμό για τη πολιτειακή μεταρρύθμιση στην Τρίπολη, σύμφωνα με τον οποίο ο Ντ' Γιάς θα επιχειρούσε να πείσει τον Πασά να προχωρήσει στην αλλαγή του καθεστώτος και στην υιοθέτηση συντάγματος. Θα εξέθετε στον Πασά το επισφαλές του υφιστάμενου συστήματος εξουσίας τόσο για τους υπηκόους της Τρίπολης όσο και για τη ζωή και την ιδιοκτησία του ίδιου και της οικογένειάς του:

440. Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ὁ.π., σ. xxx-xxxi.

441. Ο John Quincy Adams υπήρξε, όπως είδαμε, Υπουργός από 1817-1824 και Πρόεδρος από το 1825 έως το 1829. Στο διάστημα μεταξύ 1815 και 1817 βρισκόταν στην Αγγλία ως Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary στη Μεγάλη Βρετανία. Προς το τέλος της θητείας του γνώρισε τον Μπένθαμ. Η δεύτερη, μεγαλύτερη σε έκταση επιστολή, φέρει την υπογραφή του D' Ghies, αλλά είναι προφανώς συντεταγμένη από τον Μπένθαμ. Βλ. Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ὁ.π., σ. 153.

Κάθε φορά που ο θρόνος χηρεύει, ο φατριασμός και ο εμφύλιος είναι τα αναγκαία ακολουθήματα της εγγενούς έλλειψης ασφάλειας και της γενικής ένδειας που είναι σύμφυτα με τον δεσποτισμό.[442]

«*Η γενική έλλειψη ασφάλειας ενυπάρχει ως αναγκαίο και σύμφυτο αποτέλεσμα ενός καθεστώτος όπως το δικό μας*», φέρεται να λέει ο Ντ' Γιάς στον Άνταμς δια χειρός Μπένθαμ:

Ποια είναι η θεραπεία; [...] *Τίποτα λιγότερο και τίποτα περισσότερο από ένα Σύνταγμα – ένα Σύνταγμα όσο το δυνατό πιο κοντινό σε εκείνο των Ηνωμένων Πολιτειών σας. Κύριε, βλέποντας αυτό το σπουδαίο οικοδόμημά σας, εξαιρετικό και δύσκολο όπως το έχετε κατασκευάσει, μήτε το όραμά μου, μήτε η κρίση μου, μπορεί να σταθεί μέχρι την Τρίπολη. Αφ' ης στιγμής εγκαθιδρυθεί σε μία από τις χώρες της Βόρειας Αφρικής, θα πάρει τον σίγουρο δρόμο για να εγκαθιδρυθεί και σε όλες τις άλλες.* [...] *Μάλιστα, Κύριε, είμαστε όλοι έτοιμοι εδώ για έναν Ουάσινγκτον. Και είστε, ίσως, έτοιμοι και πρόθυμοι να μας στείλετε έναν Ουάσινγκτον. Δεν μπορώ να είμαι εγώ εκείνος. Μπορώ, οπωσδήποτε, όμως, να προετοιμάσω τον δρόμο του.*[443]

Το σχέδιο είχε, εν ολίγοις, ως εξής: Ο Μπένθαμ θα συνέτασσε έναν συνταγματικό χάρτη και δύο Διακηρύξεις: Με την πρώτη ο Πασάς θα ανακοίνωνε την εκλογή και σύγκληση μιας συνέλευσης αντιπροσώπων του λαού της Τριπόλεως, ενώ με τη δεύτερη την έκδοση συνταγματικού χάρτη.[444] Πράγματι ο Μπένθαμ θα αφιερώσει τρεις μήνες στην εκπόνηση των θεμελιωδών όρων του κώδικα, προσαρμόζοντας τις αρχικές επεξεργασίες του *Constitutional Code* στις συνθήκες της χώρας. Οι προσπάθειές του θα επικεντρωθούν, αρχικά, στη σύμπηξη και σύγκληση της συνέλευσης της υπό σύσταση πολιτείας. Ελπίζοντας στη συνεργασία της κυρίαρχης δυ-

442. *Αυτόθι*, σ. 156.

443. *Αυτόθι*, σ. 154.

444. Η διατύπωση του D' Ghies ή σωστότερα του Μπένθαμ έχει ως εξής: «By the assistance of Mr. Bentham, a paper for this purpose has been prepared. It contains in general terms an engagement to call together a representative body of the people, for the purpose of their framing, in concert with him, a Constitutional Code». Στην πραγματικότητα, εν τούτοις, τόσο το περίγραμμα του συντάγματος όσο και οι διακηρύξεις είναι ήδη ολοκληρωμένα όταν συντάσσονται οι επιστολές προς τον Άνταμς. Ο Μπένθαμ, αναμένει μόνο την επίσημη πρόσκληση των αρχών της Τριπόλεως. Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 145-180.

ναστείας, θα μπορούσε, κατά τις εκτιμήσεις του, με τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών και των εκλογέων να περάσει σε μια ήπια, ειρηνική και ασφαλή πολιτειακή μεταρρύθμιση. «*Δεδομένων των συνθηκών*», γράφουν οι Μπένθαμ και Ντ' Γιάς, «*δεν είναι απολύτως απίθανο να υποθέσει κανείς ότι ο Πασάς θα αντάλλαζε την εξουσία του για την ασφάλειά του*».[445] Εάν, όμως, ο Πασάς αρνούνταν να επικυρώσει το σύνταγμα, ο Ντ' Γιάς θα προσεταιριζόταν τους γιους του και τις ισχυρές οικογένειες της περιοχής, εκθέτοντας «*the utter impossibility of establishing any sure order of succession without recourse to a fundamental law in the establishment of which the whole people shall have had a share*».[446] Μια άλλη εναλλακτική προοπτική, στην περίπτωση που οι σχεδιασμοί τους δεν ευοδώνονταν, ήταν η προσέγγιση των «*Ορεσίβιων*», των Βέρβερων, οι οποίοι «*ήταν συνηθισμένοι στην αντίσταση*» και σε μια πιθανή εξέγερση θα είχαν «*τη στήριξη της μεγάλης μάζας του λαού*».[447] Προς αυτόν τον σκοπό ο Ντ' Γιάς με τον Μπένθαμ είχαν ετοιμάσει μια Διακήρυξη, την οποία «*θα λιθογραφούσαν και θα κυκλοφορούσαν*». Για την προμετωπίδα θα χρησιμοποιούσαν το μότο «*Η μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού*» συνδυασμένη με ένα κατάλληλο χωρίο από το Κοράνι.[448] Με αυτή την εξάρτυση θα προέλαυναν ένοπλοι στην πρωτεύουσα.

Δεν είναι σαφές αν η έκκληση για αποστολή αμερικανικής εκστρατευτικής δύναμης αποτελούσε ένα τέταρτο εναλλακτικό σχέδιο ή αν επρόκειτο για επικουρική δύναμη, που θα συνέτρεχε τους Τριπολιτινούς στη σχεδιαζόμενη υποκίνηση εξέγερσης σε όλη τη βορειοαφρικανική ακτή. Ισχυρές ενδείξεις προκύπτουν τόσο από την επιστολή του Μπένθαμ προς τον Άνταμς όσο και από τη δεύτερη που συντάσσει ο Μπένθαμ, αλλά υπογράφει ο Ντ' Γιάς, ότι το αμερικανικό σώμα θα αποτελούσε μια στρατιωτική βάση, η οποία θα έπρεπε να είναι μικρή και ευέλικτη, ώστε να μπορεί να κινείται από τη μία χώρα στην άλλη και να διαθέτει κατάλ-

445. *Αυτόθι*, σ. 147.
446. *Αυτόθι*, σ. 162.
447. *Αυτόθι*, σ. 148.
448. *Αυτόθι*, σ. 165-166.

ληλη υποδομή για την εκπαίδευση τόσο των ντόπιων όσο και εθελοντών.[449] Μια σημείωση στο περιθώριο της επιστολής του Μπένθαμ υποδεικνύει ότι το αμερικανικό σώμα θα χρησιμοποιούνταν τόσο για τη φιλελεύθερη επανάσταση στην Τρίπολη όσο και για τη διάδοση και υποκίνησή της στις γείτονες χώρες:

> *Χρήσεις της συνδρομής των ΗΠΑ: 1. ακρίβεια. 2. ετοιμότητα. 3. επέκταση. Επέκταση εκτός του πλεονεκτήματος για τα γειτονικά έθνη, μονιμοποίηση του αποτελέσματος στην Τρίπολη.* [...] *Αν υποθέσουμε ότι ένα λαϊκό αντιπροσωπευτικό σύστημα εγκαθιδρυθεί σε μία από τις χώρες θα εξαπλωθεί εκ των πραγμάτων και στις υπόλοιπες. Προς τούτο, όμως, απαιτείται οπωσδήποτε ένα σώμα ανδρών, καλά εκπαιδευμένου, πειθαρχημένου και μισθοφορικού κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, το οποίο θα λειτουργεί ως point d' appui.*[450]

Το σώμα αυτό «δεν *χρειάζεται να είναι πολυάριθμο*», θα συνεχίσει.

> *Αν ο Πεισίστρατος χρειάστηκε πενήντα άνδρες για να ιδρύσει μια τυραννία, πενήντα αρκούν και για την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού συντάγματος.*[451]

Ο λαός, θα υποστηρίξει ο Μπένθαμ δια στόματος Ντ' Γιάς, είναι βυθισμένος στην αμάθεια και εθισμένος στη δεσποτεία· για τούτο δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί ποια είναι η «*θεραπεία*» που απαιτείται για να απαλλαγεί από αυτά τα δεινά, «[...] *nor it is likely there ever should without assistance, in the way of intellectual means, from more cultivated minds in Christendom*».[452] Όταν οι συνταγματικοί θα έχουν ισχυροποιήσει τις δυνάμεις τους στην Τρίπολη και θα έχουν εγκαθιδρύσει είτε μια συνταγματική μοναρχία είτε μια αβασίλευτη δημοκρατία, θα εισβάλουν στην Τυνησία, σύμφωνα με το σχέδιο του Μπένθαμ και του Ντ' Γιάς. Αν η επανάσταση α-

449. Το σώμα αυτό «πρέπει να λειτουργήσει ως βάση, κέντρο ένωσης, [...] ως κινητό οχυρό, στο οποίο θα μπορούν να προσφεύγουν εθελοντές. Με τον λαό υπέρ του και δεδομένου ότι δεν θα συναντήσει αντίσταση ανάλογης μορφής, [εννοεί, ίσως, από τα ευρωπαϊκά οργανωμένα στρατιωτικά σώματα] μικροί αριθμοί είναι επαρκείς. Όσο μικρότεροι οι αριθμοί τόσο πιο εύκολη η μεταφορά και συντήρησή του σε κάθε κράτος, ανεξάρτητα από την προέλευση, εγχώρια ή ξένη». Jeremy Bentham, *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 149.

450. *Αυτόθι*, σ. 148-149.

451. *Αυτόθι*, σ. 146.

452. *Αυτόθι*, σ. 167.

ποτύχει, η Τρίπολη θα παράσχει άσυλο στους Τυνήσιους «*υποστηρικτές της ελευθερίας*»· εάν όμως επιτύχει, τότε θα δημιουργήσουν μια «*συνταγματική Συνομοσπονδία ανάλογη προς την αμερικανική*» και ομοίως θα κινηθούν προς την Αλγερία και το Μαρόκο.[453] Γι' αυτή την εξάπλωση του σχεδίου στην Αλγερία, ο Μπένθαμ υπολόγιζε στη συμμετοχή και συνέργεια του Μουχαμάντ ιμπν Χαμντάν Χούτζα [Mohammed ibn Hamdan Khoja, 1772-1842], εύπορου Αλγερινού εμπόρου και γαιοκτήμονα, ο οποίος υπήρξε Agent of the Dey of Algiers στο Λονδίνο, ενώ για τις άλλες δύο αφρικανικές χώρες στους συνδέσμους του Ντ' Γιάς. Ο Χούτζα, φέρεται ως «*ένας άνθρωπος με στέρεη πληροφόρηση και φιλελεύθερες αρχές, ο οποίος δεν κρύβει τη θλίψη του για την κατάσταση της δημόσιας ζωής στη χώρα του* [...]».[454]

Η προοπτική μιας «συνταγματικής Συνομοσπονδίας» για όλη τη βορειοαφρικανική ακτή, η πολιτική συνεργασία μεταξύ των χωρών αυτών θα τις ενίσχυε, κατά τις εκτιμήσεις των επιστολογράφων, έναντι επιθέσεων από πολιτικά αντίπαλες δυνάμεις και, ταυτόχρονα, θα απέκλειε το ενδεχόμενο αμοιβαίων αντιθέσεων και απειλών. Προτού, ωστόσο, αυτή η ποθούμενη εξέλιξη λάβει χώρα, όλες οι πλευρές, τόσο οι Αμερικανοί όσο και οι Αφρικανοί των διαφορετικών χωρών επρόκειτο να παράσχουν εγγυήσεις για τον σεβασμό του εδάφους κάθε χώρας και της λαϊκής βούλησης, στην περίπτωση που η εισαγωγή και υιοθέτηση συντάγματος δεν θα επικυρωνόταν από τον πληθυσμό κάθε διαφορετικής χώρας.

Οι Μπένθαμ και Ντ' Γιάς θα προδιαγράψουν, επίσης, τους όρους για μια τακτική και σταθερή επικοινωνία και «*ανταλλαγή ιδεών*» με τους Αμερικανούς και για την αποστολή αξιωματούχων που θα συνέβαλαν στη διοργάνωση των νεοπαγών αφρικανικών πολιτειών· για την ώρα, πάντως, θα επισημάνουν ότι απαιτείται τήρηση όρων μυστικότητας.[455] Η

453. *Αυτόθι*, σ. 169.
454. *Αυτόθι*, σ. xxxii.
455. *Αυτόθι*, σ. 172-173.

αποστολή μιας τέτοιας δύναμης θα μπορούσε να συνδεθεί με τις επιχειρήσεις στην Ελλάδα:

> [...] *you could employ it* [a Mediterranean force] *on condition of finding an ostensible reason capable of covering the true one* [...] *whether from Spain or from the Greeks in return for support* [...].[456]

Όσο για τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να αποσπάσουν οι Ηνωμένες Πολιτείες, αυτά αφορούσαν πρωτίστως στην πάταξη της πειρατείας και στην αυτόματη οροθέτηση μιας ειρηνικής συμμαχίας και συνεργασίας, χωρίς την παρεμβολή επιμέρους διμερών συνθηκών που θα διεμβολίζονταν συνεχώς από την «επισφάλεια» μιας πιθανής παραβίασης. Σύμφωνα με τη διατύπωση των Μπένθαμ - Ντ' Γιάς:

> *Under governments such as ours, in a state of society and manners such as ours, the whole wisdom of years may at any time be set at nought, by the caprice or ungrounded passion of the moment.*[457]

Οι Ηνωμένες Πολιτείες θα διέθεταν, επιπρόσθετα, ένα ασφαλές λιμάνι στη Μεσόγειο, το μόνο ασφαλές λιμάνι έναντι των ευρωπαϊκών δυνάμεων· το σπουδαιότερο όμως πλεονέκτημα μια τέτοιας προοπτικής θα ήταν:

> *the testimony you would thus give to all nations of the matchless excellence of the only government which has ever yet had for its object, in deed as well as in profession, the greatest happiness of the greatest number.*[458]

Όταν τελικά ο Ντ' Γιάς θα αναχωρήσει για την Τρίπολη, τον Μάιο του 1823, ο Μπένθαμ θα του υπενθυμίσει τις βασικές προϋποθέσεις για την υιοθέτηση και εμπέδωση των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων. Όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, ιδιαίτερη προσοχή θα έπρεπε να επιδειχθεί ως προς τις μεθοδεύσεις των νομικών, οι οποίοι αυτονοήτως επρόκειτο να ασχοληθούν με τη σύνταξη και εγκαθίδρυση του νέου συντάγματος. Απαραίτητη προϋπόθεση, αλλά και σταθερό δίκτυ ασφαλείας απέναντι σε τέτοιες μεθοδεύσεις ήταν, κατά τον μπενθαμισμό, η λαϊκή κυριαρχία.

456. *Αυτόθι*, σ. 174.
457. *Αυτόθι*, σ. 174-175.
458. *Αυτόθι*, σ. 177.

Ο λαός, επομένως, θα έπρεπε να πεισθεί περί της διασφάλισης των διαφερόντων του μέσω του συντάγματος. Τούτο, ασφαλώς, όπως και η αρχή που θα θέσπιζε για τη διαχείριση της εξουσίας θα έπρεπε να εδράζεται στην αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό. Τα πάντα εξαρτώνταν από την παιδεία. Ο λαός θα έπρεπε να εκπαιδευτεί και όλο και περισσότερα παιδιά έπρεπε να περάσουν από ιδρύματα όπως εκείνο του Hazellwood. Τα καλύτερα νομοθετικά κείμενα έπρεπε να μεταφραστούν, να εκδοθούν και να κυκλοφορήσουν στο κοινό. Ακριβώς όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας κατά την ίδια περίπου περίοδο, έπρεπε να διοργανωθεί και να εγκαθιδρυθεί ελεύθερος Τύπος.

Τέλος, ο Μπένθαμ επέμενε ότι πριν ο Ντ' Γιάς προβεί σε όποια ενέργεια υιοθέτησης της μεταρρύθμισης – είτε πείθοντας τον Πασά είτε καλώντας σε εξέγερση – θα έπρεπε να έχει έτοιμο το προς εφαρμογή σύνταγμα. Έτσι ο λαός θα γνώριζε εκ των προτέρων τί ακριβώς καλείται να υποστηρίξει, αλλά θα χαλιναγωγούνταν ταυτόχρονα η πιθανή τάση των ηγετών, των πρωτεργατών της μεταρρυθμιστικής κίνησης να καταχραστούν την εξουσία και να αντικαταστήσουν την προηγούμενη δεσποτεία από μία νέα. Όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, ο Μπένθαμ ελπίζει στην υιοθέτηση του κώδικα που ο ίδιος έχει επεξεργαστεί. Γράφει στους Τριπολιτινούς μεταρρυθμιστές:

> *Si vous avez trouvé une autre Constitution qui vous plaît davantage, je n'ai plus rien à dire: si non, j'en aura une, si je suis en vie, bientôt: Beaucoup plus tôt que vous ne serez en état d'en chercher une.*[459]

Την ίδια εποχή ο *Συνταγματικός Κώδικας* και η πολιτική θεωρία του ωφελιμισμού θα αρχίσουν να εξαπλώνονται στα βορειοανατολικά παράλια της Μεσογείου, από την Ιταλία στην Ελλάδα. Όπως γράφει ο Στάνοουπ από την Πίζα:

> *Υπάρχει μεγάλος θαυμασμός για τα έργα του Μπένθαμ στην Ευρώπη. Ο καθηγητής του δικαίου εδώ, ο Καρμινιάνι, συμφωνεί απολύτως με τις θέ-*

459. *Αυτόθι*, σ. xxxiv.

σεις του. Στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια μόνο σε Έλληνες και ξένους επιτρέπεται να διαβάζουν αυτόν τον συγγραφέα.[460]

Προπαγανδιστής του μπενθαμισμού στην Μεσόγειο είναι ο γνωστός μας αξιωματικός του ναυτικού Έντουαρντ Μπλάκιερ, ο απόστολος που, όπως θεωρείται, διαδίδει στρεβλωμένο το «κήρυγμα».[461] Ο ίδιος ο Μπένθαμ, πάντως, συστήνει τον Μπλάκιερ ως την «*προσωποποίηση της ανιδιοτέλειας*», ως τον «*ακριβό πρεσβευτή του έργου του*» και ως τον αποκλειστικό του σύνδεσμο στην Ιταλία.[462] Δεν θα μπορούσε κανείς, άλλωστε, να αποφανθεί ούτε θα είχε κάποια αναλυτική αξία για την παρούσα εργασία το ποιοι και πόσοι εκ των εκπροσώπων της *Ελληνικής Επιτροπής* είναι πιστοί οπαδοί της θεωρίας του ωφελιμισμού, ποιοι και πόσοι την κατανοούν και θα μπορούσαν να τη μεταφέρουν με θεωρητική ακρίβεια στην κοινωνική πραγματικότητα. Ο ίδιος ο θεωρητικός άλλωστε έγραφε πολύ περισσότερο από όσο δημοσίευε στην εποχή του. Γεγονός είναι, πάντως,

460. L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; a series of letters and other documents on the Greek Revolution; Reminiscences of Lord Byron; Supplementary papers*, Λονδίνο 1825, σ. 26· E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 266.

461. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 125-143. Ο Μπλάκιερ φέρεται ως μεγάλος θαυμαστής και οπαδός του φιλοσόφου. Ο δεσμός τους, όπως έχουμε δει, χρονολογείται ήδη από το 1813. Θα περιλάβει στο *Letters from the Mediterranean* πολλαπλές αναφορές στο *Traités* του Μπένθαμ και θα παραλάβει αντίτυπο του έργου για τη βιβλιοθήκη της φρουράς του Γιβραλτάρ. Βλ. E. Blaquiere, *An historical review of the Spanish Revolution*, Λονδίνο 1822, σ. 546-547. Για την «προώθηση» του *Traités* προς τους επαναστάτημένους της Ιβηρικής και της Ιταλίας από τον Μπλάκιερ βλ. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, Μπλάκιερ προς Μπένθαμ, Μαδρίτη 10 Ιουλίου 1820, σ. 18: «I find they are read [Traites] with avidity, and if, like other men, you were vulnerable to the impressions of vanity, it would be amply fed by the enthusiastic and spontaneous applause of the wise and the virtuous in France, Spain, and Italy». Φαίνεται ότι η ενθουσιώδης εμπλοκή του Μπλάκιερ στις επαναστάσεις της Ιβηρικής και της Ελλάδας δεν θα συναντήσει την αντίστοιχη ενθουσιώδη συμπαράσταση των μελών των αντίστοιχων Επιτροπών στην Αγγλία. Ως προς την αποστολή στην Ελλάδα, ο Χόμπχαουζ έγραφε στον Μπάυρον: «Never fear about Blaquiere, he is not our agent. We pay some of his expences and he write us letters but he is not in your line and cannot be in your way». Βλ. [John Cam Hobhouse] P. W. Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, ό.π., σ. 335. Κατ' άλλους, ο Μπλάκιερ υπήρξε «ο πλέον δημοφιλής ξένος που έφτασε ποτέ στη χώρα» (H. Lytton Bulwer, *An autumn in Greece*, Λονδίνο 1826, σ. 104) και αντιμετωπίζεται «ως Έλληνας» (Count Alerino Palma, *Greece vindicated in two letters; to which are added critical remarks on the works, recently published on the same subject, by Messrs Bulwer, Emerson, Pecchio, Humphreys, Stanhope, Parry, and Blaquiere*, Λονδίνο 1826).

462. Βλ. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., (Μπένθαμ προς Μορά, 22 Σεπτεμβρίου 1820), τ. 10, σ. 44, 94.

ότι οι ιδέες της ωφελιμότητας υιοθετούνταν με τη μία ή την άλλη μορφή, προσδιόριζαν τους κοινούς τόπους των συλλογικών αναφορών του πολιτικού φιλελευθερισμού και ριζοσπαστισμού και χάραζαν ταυτόχρονα το πλαίσιο των ποικίλων εσωτερικών πολιτικών τριβών.

Ο πλέον ενεργητικός προπαγανδιστής των ιδεών του θεωρείται ο Τζέημς Μιλ. Από το 1808 ο Μιλ με τον Ντυμόν επιχειρούν να εξάγουν από το ογκώδες και δυσνόητο έργο του Μπένθαμ ένα κατανοητό και εύληπτο από το κοινό έργο – ο ένας προς το κοινό της ηπειρωτικής Ευρώπης ο άλλος προς εκείνο της Αγγλίας. Από την προσπάθεια αυτή άλλα κείμενα θα φτάσουν στη μεγάλη επιθεώρηση των φιλελεύθερων, το *Edinburgh Review*, ενώ άλλα θα παραμείνουν για αρκετά χρόνια ανέκδοτα θεωρούμενα ως ανατρεπτικά. Τα περισσότερα κριτικά δοκίμια του Μιλ, από τα κείμενα για τη χειραφέτηση των νοτιοαμερικανικών αποικιών, τα άρθρα για την ελευθερία του Τύπου και την παιδεία μέχρι το μεγάλο έργο του, την Ιστορία των Βρετανικών Ινδιών, επιστρατεύονται εν πολλοίς στη διάδοση και την επικράτηση των μπενθαμικών ιδεών.[463] Μετά τον Μιλ, ο οποίος με τη βοήθεια των οικείων του – και κυρίως του Ρικάρντο, θα αναλάβει υπηρεσία στην Εταιρεία των Ινδιών, τη σκυτάλη θα πάρει, από το 1820, ο Τζον Μπόουρινγκ.

Φαίνεται ότι χωρίς αυτούς τους ιδιότυπους μαθητές - οπαδούς, η ίδια η θεωρητική σύλληψη του Μπένθαμ δύσκολα θα μπορούσε διοχετευθεί στον κοινό λόγο. Πόσο μάλλον να υιοθετηθεί έξω από τα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Ο ίδιος, εν τούτοις, δεν ετοιμάζει έναν συνταγματικό κώδικα για την Αγγλία: «*Η αυτοκρατορία του Τζέρεμυ Μπένθαμ*» θα γράψει κάποια στιγμή, «*–η αυτοκρατορία στην οποία προσβλέπει– περιλαμβάνει όλη την ανθρώπινη φυλή, σε κάθε τόπο – κάθε κατοικημένο τόπο και κάθε χρόνο*».[464] Ο ίδιος χρησιμοποιεί όλο και περισσότερο μια δυσνόητη και

463. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 186-187.

464. *Works*, x, σ. 72. Βλ. επίσης, E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 267 όπου ο Χάζλιτ γράφει: «Ο κ. Μπένθαμ είναι ένα από εκείνα τα πρόσωπα που επιβεβαιώνουν το παλαιό γνωμικό, σύμφωνα με το οποίο 'ένας προφήτης δεν τιμάται παρά μόνο έξω από τη χώρα του'. [...] Το όνομά του είναι ελάχιστα γνωστό στην Αγγλία, περισσότερο γνωστό στην Ευρώπη και είναι πολύ γνωστό στις πεδιάδες της Χιλής και στα ορυχεία του Μεξικού. Δημιούργησε θεσμούς για τον →

στριφνή γλώσσα, μια γλώσσα που βρίθει νεολογισμών, μια γλώσσα που χωρίς την παρέμβαση αυτών των φίλων και οπαδών μοιάζει ακατάληπτη.[465]

Καθώς σημειώθηκε ήδη στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, ο Μπένθαμ δημιουργεί μια νέα τεχνική ορολογία που είναι, συχνά, ακατανόητη στο ίδιο το περιβάλλον των φιλελεύθερων του Ουέστμινστερ: Ο Μπρούαμ και ο Πλέις παραπονούνται συχνά γι' αυτό στον Μιλ. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Αλεβί οι λέξεις *international, codify, codification* και τα παράγωγά τους αποτελούν λεξοπλασίες του Μπένθαμ. Προϊόντος του χρόνου η διατύπωσή του, επίσης, γίνεται όλο και πιο δηκτική: Από αυτή δεν γλιτώνουν ούτε οι νομικοί ούτε η αριστοκρατία ούτε ο κλήρος. Παρόλα αυτά ο Μπένθαμ γίνεται ο καθοδηγητής αυτού του φιλοσοφικού και πολιτικού «ρεπουμπλικανικού» χώρου. Καθώς θα γράψει ο Μάκιντος:

> *Οι οπαδοί του κ. Μπένθαμ θυμίζουν περισσότερο τους ακροατές ενός Αθηναίου φιλοσόφου παρά τους μαθητές ενός καθηγητή των νεότερων χρόνων ή τους ψυχρούς προσήλυτους ενός σύγχρονου στοχαστή. Είναι, σε γενικές γραμμές, άνθρωποι ώριμης ηλικίας και ανώτερου διανοητικού επιπέδου, οι οποίοι επιλέγουν ελεύθερα την επίπονη μελέτη των ευγενών και ωφέλιμων επιστημών· μοιράζονται τις γνώμες τους όχι μέσα από την ψυχρή ανάγνωση των γραπτών, αλλά μέσα από την οικεία συζήτηση μ' έναν δάσκαλο στα χείλη του οποίου αυτές οι γνώμες συστήνονται με απλότητα, αυθεντικότητα, πρωτοτυπία και ζωντάνια* [...] *που ενισχύονται από το κύρος της φήμης και της αναγνώρισής του και κυρίως από εκείνη την αδιατάρακτη εμπιστοσύνη στην κρίση του, η οποία μεγαλώνει ολοένα την επιρροή ενός τέτοιου ανθρώπου πάνω σ' εκείνους που τον περιβάλλουν.*[466]

Νέο Κόσμο και νομοθέτησε για τις επερχόμενες γενιές. [...] Ο κ. Χόμπχαουζ θεωρείται πολύ περισσότερο 'μεγάλος άνδρας' στα έδρανα της Βουλής και στα νομικές σχολές του Σίτυ [...]· αλλά ο κύριος Μπένθαμ τον κατατροπώνει κυριολεκτικά, ως προς τη δημοφιλία στο Παρίσι ή το Πεγού [των Ινδιών]».

465. Όπως επισημαίνουν οι επιμελητές του Αρχείου Μπένθαμ «It should be emphasized that Bentham 's syntax is often very complicated and involved, and in certain passages the sense is not immediately apparent». Βλ. σημείωμα επιμελητή P. Schofield (επιμ.) στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. li.

466. Το παράθεμα στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 191-192.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΘΟΔΕΥΜΕΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΧΡΗΣΙΜΗ ΓΝΩΣΗ
Οι Αρχες της "Χρησιμαθειας„

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ Επανάσταση, διαμορφώνοντας νέα κοινωνικά προτάγματα, νέους συλλογικούς προσδιορισμούς και προορισμούς, που αξίωναν εξίσου νέες αποκρίσεις των υποκειμένων, παρήγαγαν οξύτατες κοινωνικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις. Οι συγκρούσεις αυτές, όπως και τα αποτυπώματα των παλινωδιών που τις σκίαζαν, αντικατοπτρίστηκαν με τον πλέον εναργή τρόπο στην επινόηση οργανωμένων εκπαιδευτικών συστημάτων, έναν από τους χαρακτηριστικότερους θεσμούς της εποχής ανάδυσης των αστικών φιλελεύθερων ιδεών. Η εκπαίδευση αντιπροσώπευε τώρα τον ατομικό συναγωνισμό, τη σταδιοδρομία για τους «άξιους» και τον θρίαμβο της «ικανότητας» έναντι της καταγωγής και της ευνοιοκρατίας, την κατίσχυση τελικά μιας ατομοκεντρικής κοινωνίας. «*Επινοήσαμε ατμομηχανές και κοινοβούλια*», γράφουν οι μεταρρυθμιστές. «*Και ο άνθρωπος είναι η καλύτερη μηχανή όλων των μηχανών*». Η εκπαίδευση πρέπει να είναι προσανατολισμένη σ' αυτόν και μόνο.[467]

Παρά τη σκληρή της αντίσταση, η αριστοκρατία, θα αναγκαστεί τελικά, υπό την πίεση αυτής της υπερβολικά αισιόδοξης για την κοσμογονική επίδραση των ιδεών της, αλλά και υπερβολικά δυναμικής αστικής τάξης, να αποδεχτεί τη σκοπιμότητα της συλλογικής παράστασης της

467. *The Westminster Review*, IV (Ιούλιος 1825) σ. 147 κ.ε.

ικανότητας «βελτίωσης του εαυτού». Οι μπενθαμιστές ριζοσπάστες, η «πλέον ενσυνείδητη αστική σχολή των Βρετανών στοχαστών» κατά τη διατύπωση του Χόμπσμπομ, θα αναλάβουν να διαμορφώσουν τους όρους, τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις αυτής της βελτίωσης. Αν το γαλλικό σύστημα οργανώθηκε από τον Ναπολέοντα, το βρετανικό θα οργανωθεί από τον Μπένθαμ και τους ριζοσπάστες.[468]

Ακολουθώντας την παράδοση του Ελβέτιου, ο Μπένθαμ θα θεωρήσει την εκπαίδευση ως μια λειτουργία που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την πολιτεία της ωφελιμότητας, τον ακρογωνιαίο λίθο της αρχής της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας και τη βάση, το θεμέλιο για την υιοθέτηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Καθώς το πρόγραμμα αυτό προέβλεπε τη διεύρυνση των εκλογικών δικαιωμάτων – την ευρεία αν όχι την καθολική ψηφοφορία, μια κρίσιμη δηλαδή εξαλλαγή της έννοιας της πολιτιότητας, ο *νέος* πολίτης έπρεπε να μυηθεί στην εκκοσμικευμένη ηθική και να ιδιοποιηθεί τα μέσα που όριζαν την ποιοτική στάθμη και την εγνωσμένη ανωτερότητα της επίλεκτης κοινωνίας. Έπρεπε, δηλαδή, να έχει πρόσβαση στο διαθέσιμο πνευματικό κεφάλαιο. Η Βρετανία ειδικότερα, που δεν γεύτηκε άμεσα τους βίαιους εξισωτισμούς της Γαλλικής Επανάστασης, συνέχιζε να πλήττεται από σοβαρές ταραχές και συγκρούσεις, οι οποίες πήγαζαν από τις αντανακλάσεις και τις επενέργειες των εσωτερικών θρησκευτικών κατατμήσεων στο πολιτικό γίγνεσθαι. Ο γενικευμένος θαυμασμός και η ευρέως διαδεδομένη βρετανική φιλαρέσκεια που εκπορευόνταν από τα ειδικά χαρακτηριστικά του πολιτειακού συστήματος της χώρας, παραγνώριζαν και αγνοούσαν επιμελημένα τον απροκάλυπτο αποκλεισμό των Ντισέντερς, τα θρησκευτικά φρονήματα των οποίων προσδιόριζαν και τελικά ακύρωναν την πρόσβασή τους σε όλους τους επίσημους θεσμούς της πολιτείας, του εκπαιδευτικού συμπεριλαμβανομένου. Τα δύο μεγάλα πνευματικά ιδρύματα της εποχής, το Κέμπριτζ και η Οξφόρδη, υπήρξαν και ιδρύματα της Αγγλικανικής Εκκλησίας, υπό την έννοια τουλάχιστον ότι

468. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, ό.π., σ. 272.

μέλη και τρόφιμοί τους δεν μπορούσαν να είναι παρά όσοι ανήκαν στο ποίμνιό της. Το ιδεώδες της προσωπικής βελτίωσης και ανάπτυξης δια του μόχθου και της παίδευσης, εγγενές στην παράδοση του Ντισέντ, και ο ταυτόχρονος αποκλεισμός των φορέων του από τις επίσημες εκπαιδευτικές λειτουργίες θα τροφοδοτήσει μεγάλες αντιπαραθέσεις κατά την εποχή εκείνη. Ο Μπένθαμ, μάλιστα, θα καλέσει τους Ισπανούς και Πορτογάλους επαναστάτες να παραδειγματιστούν από την «*αξιοθρήνητη κατάσταση*» των πανεπιστημίων του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης και δεν θα παραλείψει να σχολιάσει τη δική του παιδεία στην Οξφόρδη.[469]

Ήδη από το 1797, όταν ο Μπένθαμ επεξεργαζόταν ένα πρόγραμμα για την ταυτόχρονη ανακούφιση των φτωχών αλλά και την οικονομική εκμετάλλευση της ικανότητάς τους προς εργασία,[470] είχε προσεγγίσει το ζήτημα της παιδείας, προδιαγράφοντας τις αρχές ενός συστήματος εκπαίδευσης του πληθυσμού σύμφωνα με τη μέθοδο της αλληλοδιδακτικής του Δόκτορος Μπελ. Η μπενθαμική σύλληψη, όπως τη σύστηνε τουλάχιστον ο Μιλ, έκρινε ότι, εάν εξαιρέσουμε τον σχετικά μικρό αριθμό των ανθρώπων που γεννώνται με φυσικές μειονεξίες σε σχέση με τον μέσο όρο, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τους ανθρώπους συνολικά ως ίσους και, επομένως, ισότιμα δεκτικούς σε διανοητική τελείωση. Μπορούμε, κατά συνέπεια, να διακρίνουμε και να επέμβουμε στους όρους εκείνους που τους καθιστούν άνισους μεταξύ τους. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Τζέημς Μιλ:

> *χωρίς να υπεισέλθουμε σ' έναν διάλογο περί της ικανότητας ατομικής διάκρισης, πρέπει πάραυτα να αποδεχτούμε, αν μη τι άλλο, ότι όλες οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των τάξεων ή στρωμάτων ανθρώπων οφείλονται στην εκπαίδευση: Διότι, είναι ακριβώς η εκπαίδευση εκείνη που δημιουργεί τις πιο σαφείς διαφορές ανάμεσα σ' έναν Τούρκο και σ' έναν Άγγλο ή ακόμα τις πλέον ευδιάκριτες ανάμεσα στον πιο πολιτισμένο Ευρωπαίο και στον πιο άγριο βάρβαρο· ό,τι έχει πραγματωθεί από όποια τάξη ανθρώπων, πρέπει επομένως να είμαστε βέβαιοι ότι*

469. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 69, τ. 11, σ. 31-33.
470. Bahmueller Charles F., *The National Charity Company*..., ό.π., σ. 103-200.

μπορούμε να το επιτύχουμε για ολόκληρο το ανθρώπινο είδος. Μα τί θαυμάσιο πεδίο να κατακτήσουμε! Τί θαυμάσιο έργο θα έχουμε καταγάγει![471]

Οι διαφορές ανάμεσα σ' έναν Τούρκο και έναν Άγγλο είναι επίκτητες, επισημαίνει ο Μιλ. Η θέση αυτή, όμως, μάλλον κοινότοπη στα περιβάλλοντα των Βρετανών μεταρρυθμιστών, δεν έχει μόνο σημασία ως προς τη διατύπωσή της, αλλά κυρίως ως προς την πρακτική της εφαρμογή, ως προς τις επιπτώσεις της. Αν η ετυμηγορία στην οποία καταλήγει ο ίδιος ο Μιλ και οι ομοϊδεάτες του της *Επιτροπής του Ουέστμινστερ για τη Συνταγματική Μεταρρύθμιση* (*Westminster Committee for Constitutional Reform*), της *British and Foreign School Society* ή και της *Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου* είναι ότι οι διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων υπάγονται στους όρους και το επίπεδο ανάπτυξης του υλικού και του πνευματικού τους πολιτισμού και όχι σε πιθανές διαφορές φυλετικής ή γενεαλογικής προέλευσης, συνεπάγεται ότι η καταξίωση και η δικαίωση της δεοντολογίας των ιδεών τους συναρτάται άμεσα προς την «απόδειξη» αυτού του ισχυρισμού. Η «πολιτισμένη» Ευρώπη και η «βάρβαρη» Τουρκία του Μιλ αφορά, κυρίως, την τεράστια απόσταση που η δεύτερη έπρεπε να δρασκελίσει, προκειμένου να αποχωριστεί από τα δεσμά της παραδοσιακής τάξης: Θέσπιση εκκοσμικευμένου δικαίου και αντιπροσωπευτικών θεσμών στη θέση του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου, μια απαρχή εκβιομηχάνισης, ενιαίους κρατικούς μηχανισμούς, οργανωμένο και εκκοσμικευμένο σύστημα εκπαίδευσης. Εφόσον το περιεχόμενο των ιδεών τους, όσο ανελαστικό ή άκαμπτο, δεν φέρει αποκαλυπτικές αλήθειες, αλλά υποβάλλεται στον λογικό έλεγχο, η νομιμοποίησή του συναρτάται με την πραγμάτωσή του. Έτσι, φαίνεται ότι για τους ριζοσπάστες και τους μπενθαμιστές ειδικότερα, η Δύση και ο λοιπός «βάρβαρος» κόσμος δεν συνιστούν αεροστεγώς αδιαπέραστους, ερμητικούς κόσμους, καθώς στη ζεύξη ή την πρόσδεση του ενός κόσμου στον άλλο, αλλά και στη κριτική, στη μεταλλαγή,

471. E. Halévy, *La formation...*, ὀ.π., τ. II, σ. 254. Βλ. επίσης, W. H. Burston (επιμ.), *James Mill on education*, Κέμπριτζ 1969, σ. 150-158. Βλ. επίσης John Stuart Mill, *Autobiography*, ὀ.π., σ. 30, 32, 68-71.

στη διαμφισβήτηση και των δύο εντοπίζεται η αξίωση και η πρόκληση των ιδεών και των παραστάσεων που συμμερίζονταν· των κελευσμάτων της «ιδεολογίας» τους για το *πως είναι* ο κόσμος και *πως οφείλει να είναι*. Τούτο συνιστά «*το θαυμάσιο πεδίο που πρέπει να κατακτήσουν*».

Σ' ένα εκπαιδευτικό σύστημα (ας υπενθυμίσουμε ότι τούτο αφορά κάθε διάσταση της δημόσιας ζωής συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης στη «*διαχείριση* [*management*] *των υποθέσεων της πολιτείας*») οργανωμένο ώστε να εξαλείφει τις ιστορικά προσκτηθείσες ιδιοτυπίες, σμιλεύονται οι ικανότητες των ανθρώπων αμβλύνονται οι μεταξύ τους διαφορές. Αν είναι δυνατή η ανάπτυξη και διαπιστωμένη η εξελικτική πορεία μιας «τάξης» ή μιας μεγαλύτερης κοινωνικής ομάδας, γιατί να μην υποθέσουμε ότι είναι εξίσου δυνατή και εκείνη μιας άλλης, γιατί τέλος και εκείνη της ανθρωπότητας ως όλου; διερωτάται ο Μιλ. Το σύστημα που προτείνουν οι μπενθαμιστές ριζοσπάστες δεν είναι εξισωτικό είναι, όμως, χαρακτηριστικά φιλελεύθερο. Σε μια πολιτεία ελεύθερων κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών συναλλαγών, όπου οι παιδευτικές προϋποθέσεις πνευματικής και κοινωνικής βελτίωσης θεραπεύονται από ενιαίους και οργανωμένους επί τη βάση της ωφελιμότητας θεσμούς, τόσο «*ο πιο πολιτισμένος Ευρωπαίος*» όσο και «*ο πιο βάρβαρος άγριος*» αναδεικνύονται σε γνήσια κοινωνικά υποκείμενα, γίνονται δυνητικά οι μόνοι αρμόδιοι αναμορφωτές της πραγματικότητάς τους. Η ευρωπαϊκή καταγωγή του ιδεότυπου «βάρβαρος» και η συνακόλουθη αντιπαραβολή και απόρριψή του εν σχέση με τον «πολιτισμένο», δεν συνιστούν για τους μεταρρυθμιστές διηνεκή και απαραβίαστα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά, καθώς η βιωσιμότητα και η νομιμοποίηση των ιδεών τους εδράζεται στην επιβεβαίωση των προτροπών τους και στην αντίστοιχη εξάπλωση και απήχησή τους. Τούτο δεν συνεπάγεται, ασφαλώς, ότι οι αστοί μεταρρυθμιστές του Λονδίνου δεν μετέχουν του επίλεκτου και περίβλεπτου ευρωπαϊκού πολιτισμού, ότι δεν είναι τα περιφανή τέκνα της θαλασσοκράτειρας Βρετανίας. Αυτό, επιπλέον, επικυρώνει επιπρόσθετα στις συνειδήσεις τους την ανάγκη συμμόρφωσης της κοινωνίας, του κόσμου και, κυρίως, του φερόμενου

ως «ανελεύθερου», «βάρβαρου» κόσμου στις διαγνώσεις και τις συνταγές των δικών τους ιδεών. Είναι η «*σπουδαία ανακάλυψη*», το «*θαυμάσιο έργο που θα έχουν καταγάγει*», παρεμβαίνοντας στις προοπτικές και τους όρους εξέλιξης της ανθρωπότητας, καθώς η ανθρωπότητα θα συναινέσει εκούσια στη θεώρηση και αποτίμηση του εαυτού της βάσει των αρχών τους και θα δραστηριοποιηθεί από τα κελεύσματα και τους οραματισμούς τους.[472]

Ας μην λησμονούμε, εντούτοις, ότι αυτή η μεταρρυθμιστική εκστρατεία δεν καταλήγει στη μεταφορά των αγγλικών θεσμών και στην υιοθέτησή τους ως προτύπου. Ο Μπένθαμ θα τονίσει μετ' επιτάσεως την ανάγκη αποφυγής του βρετανικού παραδείγματος, που απέχει πολύ από το ρεπουμπλικανικό δέον, καθώς εδράζεται σε εσωτερικές διακρίσεις νομοκατεστημένων αρχών. Ας σημειωθεί ότι οι αντιθετικές κατηγορίες «ανωτερότητα» και «μειονεξία» συνιστούν, συχνά, διακυβεύσεις και ερωτήματα που υποστασιοποιούνται και προβάλλονται αναδρομικά

472. Δεν παραγνωρίζουμε την ευρετική προσφορά επεξεργασιών περί της δυτικής ανωτερότητας, της βαθμιαίας «σύμπτωσης» πολιτισμού και Δύσης, της έννοιας του οριενταλισμού κλπ. Επιλέγουμε εδώ έναν τρόπο προσέγγισης του «αστορικού υλικού» ως ενός συνόλου προερμηνευμένων σημείων, ώστε να αναδειχθούν, όψεις τουλάχιστον της πρόσληψης της σχέσης των υποκειμένων με τα αντικείμενα της σκέψης και της δράσης τους. Προσεγγίζουμε αυτό το «υλικό» πέρα από τις μεταθεωρητικές μέριμνες της ιστοριογραφίας, ως ένα «υλικό» που πριν φτάσει στα χέρια μας έχει καταστεί αντικείμενο πρόσληψης, επεξεργασίας και πρακτικής από τα ίδια τα υποκείμενα που μετείχαν στην παραγωγή του. Έτσι, το πρόγραμμα της εκπαιδευτικής Χρησιμάθειας, εν προκειμένω, που προορίζεται να εφαρμοστεί στη Βρετανία και να «εξαχθεί» στον υπόλοιπο κόσμο, αποτυπώνει τη συνείδηση της βρετανικής φιλελεύθερης εκδοχής της ανωτερότητας, προσημαίνεται από τη θεώρηση της προνομιακής ιδιοτυπίας της, ως ιδεολογική αρχή, όμως, που καλείται να εκφέρει κρίσεις και να προσφέρει το δικό της δέον, να παρέμβει, να ελέγξει και να πείσει. Αυτό, οπωσδήποτε, δεν συνεπάγεται ότι οφείλουμε να την προσεγγίσουμε είτε συνηγορώντας είτε απαγγέλλοντας κατηγορίες ή αναθέματα. Αντιμετωπίζεται εδώ ως ιστορική κατηγορία πρόσληψης, αποτίμησης και ερμηνείας της υπάρχουσας τάξης και περιγραφής της επιθυμητής και προσδοκώμενης τάξης αντιστοίχως, εντός του πλαισίου διαμόρφωσής της. Για την αξιοποίηση της «πολιτικής» έννοιας της ιδεολογίας που προκρίνουμε εδώ βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1996, σ. 70-72, 174. Βλ. επίσης Ε. Ανδριάκαινα, «Η βία σε μεταβατικό στάδιο: Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, 'Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα'», *Τα Ιστορικά*, 23, 45 (2006), 512-419. Μια κριτική προσέγγιση με αναφορές σε σύγχρονες μεταμορφώσεις των ανακλαστικών περί της «βαρβαρότητας» στο Στ. Πεσμαζόγλου, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης του 'Τούρκου'» στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη Αθήνα 2003, σ. 187-196.

στην ιστορία, που μεταμορφώνονται καθώς μεταμορφώνεται ο τρόπος της δικής μας πρόσληψής τους. Η κατεξοχήν διανοητική παραγωγή και επινόηση του Διαφωτισμού, η αρχή του φωτισμού δια της παίδευσης, δεν προϋποθέτει εξισωτισμούς με όρους αποδοχής της ετερότητας και σεβασμού της διαφορετικότητας με τον τρόπο, τουλάχιστον, που εκλαμβάνονται και γίνονται κατανοητοί στον σύγχρονο κόσμο. Η ισότητα της πλήρους κατάφασης και αποθέωσης της ατομοκεντρικότητας της οργάνωσης του κοινωνικού βίου αφορά στη δυνητική εξομοίωση της αξίας των ατόμων στη δημόσια σφαίρα, εκεί δηλαδή όπου κατεξοχήν διεξάγεται η ζωή του αστού. Αφορά στην ισονομία, σε μια ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, σε μια ισότητα φόρων και δασμών, στην ισηγορία, στην ίση εν τέλει ελευθερία λόγου. Σε μια εποχή «δυσώδους εγωτισμού», όπου καθένας καλείται να επικρατήσει δια της αξίας του, να διεκδικήσει την υπεροχή και να διακριθεί έναντι των υπολοίπων σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που προσφέρει ίση συμμετοχή, οι διαφορές μεταξύ των ατόμων-ίσων-ανταγωνιστών δεν απαξιώνονται. «*Ας μεταφέρουμε τον εγωισμό σε κάθε ανθρώπινη δράση*» για να θυμηθούμε τη ρήση του Μάκιντος. «*Μπορούμε να τον καταστήσουμε σεβαστό* [...] *όχι γιατί είναι ιερός* [...] *αλλά επειδή είναι χρήσιμος*». Από την άλλη η «βαρβαρότητα», η παρακμή, η επισήμανση της διαφοράς και της αιτιολόγησής της ενσωματώνει ταυτόχρονα την πραξεολογική προτροπή της αναμόρφωσης, της αλλαγής. Δεν συνιστούν διαχρονικά ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά. Και εδώ έγκειται η «χρησιμότητα» του εγωισμού, τον οποίο εξάρει ο Μάκιντος. Η πολυσημία της λέξης «βάρβαρος» προκαταλαμβάνεται, συχνά, από μεταγενέστερες μέριμνες και επενδύεται με σημασίες που δεν αντανακλούν πάντοτε το μεταβαλλόμενο σημαινόμενό της μέσα στον χρόνο. Έτσι, η ίδια η λέξη έρχεται να ανασυστήσει αιτιότητες και να αποδώσει ακολουθίες με πρωθύστερο περιεχόμενο, απολύοντας έτσι την υλικότητά της και προδίδοντας τους φορείς της.

Η χρησιμότητα του «εγωισμού» υπαγορεύεται από την αρχή της *μηχανιστικής κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας των ανθρώπων*, μιας αρχής αξιωματικής και καίριας στο σύστημα των ριζοσπαστών φι-

λελεύθερων που δέχθηκαν την επιρροή της ωφελιμιστικής αρχής. Καθώς είπαμε, δεν συνάγεται ότι δεν συμμερίζονται κι εκείνοι τόσο τις στάσεις και συμπεριφορές των συγκαιρινών τους περί της δυτικής ανωτερότητας, όσο και τα ανακλαστικά και τις παραστάσεις περί μειονεξίας του λοιπού, μη δυτικού, εξω-ευρωπαϊκού κόσμου. Προς τούτο συνηγορεί, άλλωστε, η κατάκτηση ενός ασύγκριτα δυναμικού υλικοτεχνικού πολιτισμού, που επέτρεπε στη Βρετανία να ελέγχει και να ορίζει τις τύχες του λεγόμενου «βάρβαρου» κόσμου, γεγονός το οποίο, όπως φαίνεται, αξιοποιείται για την οικουμενικοποίηση του δικού τους προτάγματος. Αυτή, εξάλλου, η δυτική ή καλύτερα, η βρετανική ανωτερότητα θα τροφοδοτήσει με ποικίλες διαγνώσεις και προτροπές τα «φιλανθρωπικά» σκιρτήματα ριζοσπαστών και φιλελεύθερων και το ουμανιστικό πνεύμα των οπαδών του Νονκομφόρμιτι. Όπως είδαμε, ο τρόπος με τον οποίον εγγράφεται στη βρετανική συνείδηση η «βαρβαρότητα» των μη δυτικών, ενισχύει τους οραματισμούς του Μπένθαμ και των ομοϊδεατών του κατά την προετοιμασία εγκαθίδρυσης «*μιας καλής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*» για την Τρίπολη και την υπόλοιπη Βόρεια Αφρική, ενώ ταυτόχρονα δεν τους εμποδίζει να συνδέουν τις τύχες της πολιτικής και πολιτισμικής μεταρρύθμισης αυτών των «βάρβαρων» με εκείνες των «επίλεκτων» Ελλήνων.

Οι ένδοξες και πολυύμνητες καταβολές των Ελλήνων και το προγονικό τους κλέος δεν φαίνεται να απασχολούν, ειδικώς, τους Βρετανούς του μπενθαμικού κύκλου και της *Ελληνικής Επιτροπής*. Οραματίζονται, ίσως, ως επιστέγασμα της ελληνικής υπόθεσης, μια μεγάλη ρεπουμπλικανική, ομοσπονδιακή και πολυκοινοτική επικράτεια, κατά τα πρότυπα του νεότερου «εκπροσώπου της Δύσης», της Αμερικής. Προς αυτήν την κατεύθυνση, η στάση τους ενσωματώνει τη μέριμνα συγκράτησης της επιρροής ενός άλλου δεσποτικού μορφώματος, της Ρωσίας. Θα μπορούσαμε, εν τέλει, να υποθέσουμε ότι στη σκέψη των Βρετανών μπενθαμιστών δεν παρεισφρέει κάποια ανελαστική πολιτική ή κοινωνική εξιδανίκευση του Έλληνα. Η ενοποιητική πολιτεία του φωτισμού στη συναρμογή της με τη δογματική του εγωισμού θα εκφραστεί, ίσως, με νέες α-

ξιολογήσεις.[473] Ο «μεγαλύτερος αριθμός», χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ζουν υπό ένα καθεστώς ημιβάρβαρο, χωρίς πάγιους και απρόσωπους κανόνες, χωρίς δημοσιότητα των θεσμικών λειτουργιών, χωρίς εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Είναι ευνόητο ότι η θέση αυτή δεν αντιπροσωπεύει το σύνολο των Βρετανών υποστηρικτών της ελληνικής υπόθεσης, ούτε απηχεί πλήρως τις βρετανικές παραστάσεις της Ελλάδας και της επανάστασης που διεξάγεται εκεί. Η πεφωτισμένη βρετανική κοινή γνώμη καταδίκαζε αυτόχρημα τα οθωμανικά ήθη, παράγοντας επιλεκτικές συγκρίσεις με την πολύφημη ελληνική κληρονομιά. Ωστόσο, οι Βρετανοί ριζοσπάστες φιλελεύθεροι θα αποφύγουν να παραδοθούν στη διάχυτη χλεύη απέναντι σε οτιδήποτε οθωμανικό και θα υπονομεύσουν υπόρρητα και ανεπαίσθητα τις διάχυτες ρομαντικές κρίσεις του καιρού τους για την «ελληνική υπόθεση».[474] Οπωσδήποτε, δεν αμφισβητούν τις πατρογονικές αρετές των Ελλήνων και η τρέχουσα ευυποληψία του αρχαιοελληνικού πολιτισμού διατρέχει τον απόηχο και της δικής τους σκέψης· εκείνο, ωστόσο, που έχει βαρύνουσα σημασία είναι η μέριμνά τους για την οικουμενική διάσταση των νεοτερικών θεσμών τους οποίους υποστηρίζουν. Το εκπαιδευτικό σύστημα που προκρίνουν και καταστρώνουν δεν προορίζεται να εφαρμοστεί μόνο σε έναν λαό εκλεκτών, στους Έλληνες όταν θα έχουν αποτινάξει τον ζυγό των τυράννων τους,

473. Αυτές οι αξιολογήσεις, δίπλα σε άλλες, όχι κατ' ανάγκη αντιθετικές, μαρτυρούν εν μέρει για τις πολυεπίπεδες οσμώσεις μέσα από τις οποίες θα πραγματωθεί η πολυσυζητημένη συνάντηση των νεοελλήνων με την Ευρώπη όταν και οι δύο πόλοι της ιστορικοποιηθούν. Οι διαφορετικές χρονικότητες, η μεταβαλλόμενη μέσα στον χρόνο σημασιολόγηση τους και οι δρόμοι μέσα από τους οποίους θα μορφωθεί πριν ακόμα το σημαινόμενο «νεοέλληνες» αποκτήσει την κυριαρχική σήμανσή του στο Σπ. Ασδραχάς, «Νεότερος ελληνισμός και Ευρώπη: Ορισμένα αυτονόητα», *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα 2003, σ. 35-43.

474. Ο Μπάυρον, επί παραδείγματι, θα εξάρει το βιοτικό επίπεδο και την τιμιότητα των Οθωμανών κατά τις εμπορικές τους συναλλαγές, διερωτώμενος: «Ένα τουρκικό σπαθί είναι υποδεέστερο από ένα τολέδο; Ή μήπως ένας Τούρκος ντύνεται, στεγάζεται, τρέφεται ή εκπαιδεύεται χειρότερα από έναν Ισπανό; Δεν το πιστεύω». Φιόνα Μακάρθυ, *Βύρων...*, ό.π., σ. 109, 137. «Το επίπεδο της νόησης και της ηθικής είναι ακόμα χαμηλότερο στην Ελλάδα από ότι στην Ισπανική Αμερική», θα γράψει ο Μπένθαμ. Η αιτία, όμως, θα αποδωθεί στερεότυπα στον δεσποτισμό. «Δεν είναι άξιο απορίας», συνεχίζει. «Αρκεί κανείς να αναλογιστεί την κατάπτωση και την αποστέρηση που, αιώνες του δεσποτισμού, έχουν μολύνει και τις δύο περιοχές». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π, τ. 11, σ. 433.

αλλά «*σε όλα τα κράτη και όλα τα έθνη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη*»: στην Ισπανία, την Κολομβία και την υπόλοιπη νότια Αμερική, αλλά και στη Βόρεια Αφρική και την Αγγλία.

Για τον κύκλο των μπενθαμιστών της *Ελληνικής Επιτροπής*, η εκπαίδευση αποτελεί τον πρώτιστο όρο, την απόλυτη προϋπόθεση για τη βελτίωση της διαβίωσης των ανθρώπων, του ανθρώπου ως είδους και της νέας πολιτείας που οραματίζονταν για τον κόσμο στη μεταπολεμική εποχή. Όποια παιδευτική λειτουργία προσφερόταν υπό το οθωμανικό πλαίσιο, εκτός του ότι δεν συνιστούσε σύστημα με όρους γενικευμένων, ενιαίων και μεθοδευμένων μηχανισμών – ωφέλιμων παιδευτικών μηχανισμών, κατά την μπενθαμική ορολογία – δεν υπαγορευόταν παρά από τις επιταγές του ιερού νόμου. Όσο για το βρετανικό σύστημα, αυτό δεν προσφερόταν παρά ως παράδειγμα προς αποφυγή: Η απονομή, καθώς είδαμε ήδη, οποιουδήποτε τίτλου από το Κέμπριτζ, ενός από τα μεγαλύτερα ιδρύματα της εποχής, προϋπέθετε την επίσημη ένταξη στην Αγγλικανική Εκκλησία, ενώ ο άλλος, επίσης, φημισμένος εκπαιδευτικός οργανισμός, η Οξφόρδη, απαιτούσε, με την εισαγωγή και την έναρξη της φοίτησης από όλους τους τροφίμους, δήλωση συμμόρφωσης και σεβασμού των Thirty Nine Articles και όρκο αναγνώρισης της επικυριαρχίας του Στέμματος στη διαχείριση των πνευματικών υποθέσεων του βασιλείου. Έτσι, «*οι δύο θεμελιώδεις προϋποθέσεις της πολιτικής ελευθερίας*», η θρησκεία και η εκπαίδευση όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Πρίσλυ, τελούσαν υπό τον απόλυτο έλεγχο της επίσημης εκκλησίας.[475] Η περίπτωση του Χόμπχαουζ είναι χαρακτηριστική και κοινότοπη: Πολλοί είναι εκείνοι που, όπως ο Χόμπχαουζ που προέρχεται και ανατρέφεται σε περιβάλλον Ουνιταριστών Ντισέντερς, θα αναγκαστούν να ασπαστούν το αγγλικανικό δόγμα, προκειμένου να αποφοιτήσουν από το Κέμπριτζ. Ο Χόμπχαουζ ανακαλεί με δυσαρέσκεια και αποστροφή κάποια ακόμη στοιχεία από τους κατά παράδοση και σύμβαση ισχύοντες

475. P. Spence, *The birth of Romantic Radicalism...*, ό.π., σ. 201. Joel H. Wiener, *Radicalism and Freethought in Nineteenth Century Britain The Life of Richard Carlile*, Λονδίνο 1983, σ. 117.

όρους της κοινωνικής ζωής στο ίδρυμα του Κέμπριτζ, όπως ο υποχρεωτικός καθημερινός εκκλησιασμός και η αποστήθιση της Βίβλου στην ελληνική, αλλά και «*η κοινωνική συμπεριφορά απέναντι στους μαθητές*». Οι διακρίσεις έναντι των τροφίμων – σπουδαστών «*δεν αφορούσαν μόνο στην πατρογονική σειρά και το κοινωνικό κύρος, αλλά και στον πλούτο. Όλα, από τις διατροφικές και ενδυματολογικές συνήθειες αλλά και τα κοινωνικά προνόμια, συνέβαλαν στη διάκριση μιας τάξης από την άλλη*, έγραφε ο Χόμπχαουζ».[476]

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα βρετανικά ήθη, για τους ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές η εκπαίδευση ορίζεται ως *η τέχνη της μορφοποίησης των συνηθειών* και ο άνθρωπος ως το δημιούργημα, το παράγωγο μιας συγκεκριμένης διαδικασίας. Δεδομένου ότι οι πρώτες συνήθειες είναι εκείνες που θεμελιώνουν τον χαρακτήρα, η παιδευτική διαδικασία για τους μπενθαμιστές πρέπει να ξεκινά το νωρίτερο δυνατό, από τη στιγμή που διαμορφώνονται οι αισθήσεις. Ο Μιλ θα πειραματιστεί με τις αρχές του αυτού του εκπαιδευτικού προγράμματος, εφαρμόζοντάς τις στον πρωτότοκο γιό του, Τζον Στούαρτ, από την ηλικία των τριών ετών.[477] Ζητούμενο δεν είναι απλώς η μεταβίβαση κάποιων γνώσεων στα μαθηματικά, την ελληνική, τη λατινική και τις «ζωντανές» γλώσσες, αλλά η κατάκτηση της ίδιας της διαδικασίας του σκέπτεσθαι. Είναι σημαντικό να τονίσουμε, ότι στο εκπαιδευτικό σύστημα των μεταρρυθμιστών, η ελληνική και λατινική γραμματεία χάνουν την πρωτοκαθεδρία τους: «[...] *στο απαρχαιωμένο εκπαιδευτικό μας σύστημα δεν υπάρχει τίποτα άλλο να μάθει κανείς παρά ελληνικά και λατινικά και από αυτά, μόνο κοινοτοπίες* [...]», θα γράψει ο Μπένθαμ.[478] Ο Μπάυρον, επίσης, ανακαλούσε τις ε-

476. Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 45. Βλ. επίσης (John Cam Hobhouse) *Lord Broughton Papers*, BL Add. MSS 47230, fo. 135-136.

477. Ο ίδιος θα γράψει στην Αυτοβιογραφία του αργότερα: «Η μέχρι τότε παιδεία μου ήταν μια εφαρμογή των αρχών του Μπενθαμισμού». Σημειώνει μάλιστα ότι δεν έχει μνήμη της ηλικίας έναρξης του μαθήματος της ελληνικής: «Από ότι μου έχουν πει, ξεκίνησα σε ηλικία τριών ετών». John Stuart Mill, *Autobiography*, ό.π., σ. 27. Βλ. και E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 255.

478. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 187.

μπειρίες του των σχολικών ετών κάπως έτσι: «*Το σχολείο μου; Λατινικά, λατινικά, λατινικά*».[479]

Στην *Επιθεώρηση* των ριζοσπαστών, που θα αρχίσει να εκδίδεται λίγο μετά την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής*, η αποπομπή των κλασικών σπουδών από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα θα είναι απροσδόκητα απροκάλυπτη: «*Η εκπαίδευση δεν έχει, έως τώρα, τελέσει τα θαύματα που δύναται να παραγάγει*». Από την εποχή του Εδουάρδου του Εξομολογητή, τα μεγάλα ιδρύματα ακολουθούν το ίδιο παιδευτικό σύστημα, θα γράψει ο συντάκτης.

> *Ελληνικά και λατινικά δίδασκαν τότε, ελληνικά και λατινικά διδάσκουν και τώρα και σχεδόν τίποτε άλλο. Κανένας σχεδιασμός εκπαίδευσης δεν έχει υιοθετηθεί για εκείνους που πρόκειται να εισέλθουν στις παραγωγικές δραστηριότητες της ζωής.*[480]

Οι υπέρμαχοι της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα επιδιώξουν να προλάβουν τις αντιδράσεις των αντιπάλων τους, τονίζοντας στην επιχειρηματολογία τους ότι δεν περιφρονούν, δεν υποτιμούν τις κλασικές σπουδές:

> [Τα Ελληνικά και τα λατινικά] *έχουν μεγάλη αξία, δεδομένου, ειδικότερα, ότι οξύνουν τις διανοητικές λειτουργίες και συμβάλουν στην ανάπτυξη και καλλιέργεια εκλεπτυσμένων αισθήσεων και τάσεων. Για έναν δανδή είναι απολύτως απαραίτητες και συμπληρωματικές της ίδιας της υπόστασής του. Για τον κόσμο των γραμμάτων, επίσης. Διαφωνούμε ριζικά στον τρόπο με τον οποίο διδάσκονται και στον χρόνο που καταλαμβάνουν στις κοινές παιδευτικές λειτουργίες. Διαφωνούμε, όμως, κυρίως και πρώτιστα στην εφαρμογή τους σε εκείνη την ιδιαίτερα σημαντική τάξη της κοινωνίας, για την οποία, όπως τουλάχιστον καταδεικνύει η μέχρι τούδε εμπειρία, είναι κυριολεκτικά άχρηστες.*[481]

Εκείνοι που θα απορροφηθούν στην «παραγωγική δραστηριότητα της ζωής», διερωτώνται οι μεταρρυθμιστές, με ποιον τρόπο θα μπορέσουν να επωφεληθούν από ένα εκπαιδευτικό σύστημα που διδάσκει τη λει-

479. [Byron George Gordon Noel, Baron Byron], *Letters and journals of Lord Byron with notices of his life by Thomas Moore*, ὀ.π., τ. I, σ. 47.

480. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing The first twelve years of the Westminster Review 1824-1836*, Νέα Υόρκη 1934, σ. 78-79 · *The Westminster Review*, I (Ιανουάριος 1824) σ. 43 κ.ε.

481. *Αυτόθι.*

τουργία της ελληνικής ηλακάτης και του λατινικού μύλου; Πώς η ελληνική και λατινική γραμματεία θα πληρώσει τις απαιτήσεις αυτής της «*ιδιαίτερα σημαντικής τάξης*», που «*αντιπροσωπεύει τη δυναμική της κοινωνίας*» και «*συγκεντρώνει, πέρα από κάθε σύγκριση, το μεγαλύτερο ποσοστό της νόησης, της ενεργητικότητας και του πλούτου του κράτους*»;[482] Η λεγόμενη «μεσαία τάξη», σύμφωνα με το λεξιλόγιο των μεταρρυθμιστών, ήταν εκείνη που με την επιχειρηματική – εμπορική της δράση επρόκειτο σύντομα να μεταλλάξει ανεπίστρεπτα την εικόνα του κόσμου.

Η μαιευτική, όπως θα υιοθετηθεί από τους μεταρρυθμιστές, αποτελεί τη μέθοδο δια της οποίας ο διδασκόμενος ανακαλύπτει τη γνώση και η αλληλοδιδακτική τη μέθοδο μεταλαμπάδευσης και, συμπληρωματικά, εμπέδωσης της ήδη κατακτημένης γνώσης. Στόχος είναι να καταστεί ο διδασκόμενος εκείνο το είδος του διανοητή, του πολίτη και του παραγωγού, που θα μπορεί να χρησιμοποιήσει την τέχνη της επιχειρηματολογίας και να αντιληφθεί τον μηχανισμό των διαφερόντων, τη «δογματική του εγωισμού». Οτιδήποτε άλλο είναι εξοβελιστέο από το εκπαιδευτικό σύστημα ως «μη χρήσιμο». Η εγκόσμια τάξη πραγμάτων γίνεται, έτσι, αποκλειστική υπόθεση των κατεξοχήν αρμοδίων, των ανθρώπων, οι οποίοι είναι όχι μόνο κυρίαρχοι παράγοντες διαμόρφωσης του χαρακτήρα που έχει αυτή η τάξη, αλλά και παραγωγοί του χαρακτήρα που οφείλει να έχει. Η γνώση δεν είναι απλώς μια ανώτερη πνευματική λειτουργία του ανθρώπου ως είδους, αλλά έχει παρεμβατικά αιτούμενα και στοχεύσεις: Κρίνει, αξιολογεί, αλλάζει, δημιουργεί.

Η ιδέα της «κατασκευής» του ανθρώπου και της κοινωνίας δια της εκπαίδευσης δεν είναι καινούρια ούτε αποτελεί μονοπώλιο των μεταρρυθμιστών και των μπενθαμιστών ριζοσπαστών. Η κληρονομιά τους είναι εκείνη των απογόνων του Διαφωτισμού, των «ανθρωπιστών» αγγλικανών του κατώτερου κλήρου και των Ντισέντερς των τελευταίων δεκαετιών του προηγούμενου αιώνα. Η αξίωση και προοπτική της δυνατότητας φωτισμού της ανθρωπότητας, της ατέρμονης διαδικασίας της

482. [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, Οξφόρδη 1983, σ. 101.

ηθικής και διανοητικής τελείωσης, που η ανθρώπινη γνώση και προσπάθεια καθιστά πραγματοποιήσιμη, έχει μια σειρά από επιπτώσεις στην οργάνωση του συλλογικού βίου. Η αίσθηση του ανθρωπίνως δυνατού ή με ανθρώπινα μέσα επιτεύξιμου, δια της μετοχής, της κρίσης, της αξιολόγησης, της δημιουργίας, διαμορφώνει «μια πρωτοφανή αίσθηση δύναμης και μια καινοφανή αίσθηση ευθύνης» που διανοίγει απεριόριστα πεδία δράσης.[483] Ο Μπένθαμ και οι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές, που θα συλλάβουν και θα επιχειρήσουν να εφαρμόσουν το φιλελεύθερο παιδευτικό μοντέλο της αμοιβαίας διδασκαλίας, θα το υποστυλώσουν σε ένα προδιαγεγραμμένο πλαίσιο αρχών και σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα θεσμικών μεταβολών, που αγκαλιάζει κάθε βαθμίδα του κοινωνικού όλου, το σύνολο της κοινωνικής δομής και δράσης που προϋποτίθεται αλλά και μαρτυρά για την ανάγκη υιοθέτησης και εγκαθίδρυσής του. Αυτό το πλαίσιο αρχών προσδιορίζεται από την καταλυτική ετυμηγορία περί της χρησιμότητας ή της μη χρησιμότητας, περί της ικανοποίησης ή μη της ωφελιμιστικής αρχής. Η παιδεία τώρα δεν αφορά στην «*υψηλή ηθική διάπλαση και βελτίωση της ανθρωπότητας*»[484] κατά την προσταγή του διαφωτισμού του προηγούμενου αιώνα, αλλά «*στην εφαρμογή της από εκείνη την ιδιαίτερα σημαντική τάξη της κοινωνίας*», τη μεσαία τάξη.[485]

Το 1813 ο Μπένθαμ θα συμμετάσχει στο εργοστάσιο-ίδρυμα του Νιού Λάναρκ το οποίο διηύθυναν ο Ουίλιαμ Άλλεν και ο Ρόμπερτ Όουεν που εμπνέονταν, επίσης, από την παράδοση του Ελβέτιου. Το ίδρυμα αυτό καθίσταται σύντομα πρότυπο για τους μπενθαμιστές μεταρρυθμιστές. Ο συλλογισμός μοιάζει απλοϊκός, αλλά είναι απολύτως ριζοσπα-

483. Η επινόηση οργανωμένων φιλελεύθερων, δημοκρατικών ή εξισωτικών εκπαιδευτικών μηχανισμών υπήρξε μια από τις χαρακτηριστικότερες διαστάσεις των νεοτερικών ιδεολογιών. Βασίστηκε κυρίως στην «πεποίθηση ότι η ζωή εδώ στη γη μπορεί να τελειοποιηθεί από την ανθρώπινη γνώση και προσπάθεια». F. M. Watkins, *The Age of Ideology*, Νιου Τζέρσυ 1964, σ. 2 στο Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*..., ό.π., σ. 66.

484. Ανώνυμος, "Review The Liberal: The new periodical work from Italy", *Gentleman's Magazine*, (1822) σ. 351.

485. [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, ό.π., σ. 138.

στικός: Καθώς αιτούμενο είναι η επέμβαση στο κοινωνικό γίγνεσθαι και καθώς της επέμβασης προηγείται η διαμόρφωση του δέοντος, αρκεί να εκθέσουμε τα άτομα στην επίδραση συνθηκών των οποίων η απόληξη, το δέον έχει προκαθοριστεί. Ο Μιλ, μέσα από την προσωπική σχέση που τον συνδέει με τον Κουάκερο Ουίλιαμ Άλλεν και τη συνεργασία τους στον *The Philanthropist* που εκδίδει ο τελευταίος, αρχίζει να ενδιαφέρεται για το εκπαιδευτικό ίδρυμα ενός άλλου Κουάκερου, του Τζόζεφ Λάνκαστερ.[486] Ο Λάνκαστερ – το σύστημα του οποίου θα προτείνει αργότερα η *Ελληνική Επιτροπή* στην Προσωρινή Ελληνική Διοίκηση για την οργάνωση του εκπαιδευτικού θεσμού του νέου κράτους – είχε ιδρύσει ένα σχολείο στο Λονδίνο, αντιγράφοντας τη μέθοδο που εφάρμοσε ο Δρ Μπελ στο Μαντράς των Ινδιών (τα γνωστά ως Charity Schools).

Από τα πρώτα χρόνια του 1800 το *Royal Lancasterian Institution*, που ιδρύεται και συντηρείται από φίλους και υποστηρικτές του Λάνκαστερ, θα αρχίσει να φθίνει λόγω των ποικίλων οικονομικών προβλημάτων και, κυρίως, λόγω της αναξιοπιστίας του θεμελιωτή του, ενώ το σχολικό ίδρυμα του ίδιου του Λάνκαστερ θα περισωθεί χάρη στη συνδρομή Ντισέντερς, φιλελεύθερων πολιτικών, ελευθεροστοχαστών ή αγνωστικιστών και πλούσιων Κουάκερων. Φαίνεται μάλιστα ότι ο Χιούμ θα κερδίσει την εμπιστοσύνη του Πλέις και θα συνδεθεί με τους μπενθαμιστές ριζοσπάστες, από το κοινό τους ενδιαφέρον για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και από την κοινή προσπάθεια να συγκρατήσουν το ημίπτωτο οικοδόμημα, το Λανκαστεριανό σχολείο. Η επιτροπή για την οικονομική διαχείριση, στην οποία θα μετάσχουν πολλοί από τους οικείους μας ριζοσπάστες και φιλελεύθερους της *Ελληνικής Επιτροπής*, όπως οι Χιούμ, Μπρούαμ, Πλέις, Ρικάρντο και Μάκιντος, δεν θα κατορθώσει να μετριάσει τις ακρότητες του Λάνκαστερ και να πείσει τους ποικίλους πιστωτές του. Θα αναγκαστούν να τον παραμερίσουν, υιοθετώντας και

486. Φαίνεται ότι ο Μιλ συστήνει τον Μπένθαμ στον Ρόμπερτ Όουεν. Κατά την ίδια περίοδο βρίσκουμε τον Μιλ και τον Πλέις να ασχολούνται με την αναθεώρηση του έργου του Όουεν, *A new view of society: or essays on the principles of the formation of human character, and the application of the principle to practice*, Λονδίνο 1813. Βλ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 167.

διατηρώντας, όμως, το σύστημά του. Στον ίδιον τον Λάνκαστερ θα αποδώσουν μόνο έναν τιμητικό τίτλο.

Το νέο ίδρυμα, υπό την καθοδήγηση της ομάδας των ριζοσπαστών, θα αναδιοργανωθεί με στόχο να εφαρμοστεί και στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Ύστερα από επίμονες, αλλά μάταιες προσπάθειες, ο Χιούμ θα προτείνει την πλήρη απομάκρυνση του Λάνκαστερ και τη μετονομασία του ιδρύματος σε *British and Foreign School Society*, υπό την αποκλειστική καθοδήγηση των ριζοσπαστών.[487] Αυτή την περίοδο, επίσης, το καλοκαίρι του 1814, εκτός από το ίδρυμα της *British and Foreign School Society*, το πρότυπο Λανκαστεριανό σχολείο του Λονδίνου, θα μετονομαστεί σε *Σχολείο Χρησιμάθειας* (*Chrestomathic School*), κατά την πιστή απόδοση της μπενθαμικής εννοιολόγησης «*περί μαθήσεων υπαγορευόμενων από τη χρησιμότητα*».[488] Το Λονδίνο, όπου προορίζεται να λειτουργήσει το νέο σύστημα, θα χωριστεί σε περιφέρειες, ενώ το έργο του Μιλ *Schools for All (Not School for Churchmen only)* θα λειτουργήσει ως το μανιφέστο της ομάδας.

Ο Μπένθαμ θα διαγράψει το συνολικό αρχιτεκτονικό, διοικητικό, παιδαγωγικό σχέδιο του θεσμού και του ιδρύματος. Όλος αυτός ο σχεδιασμός θα καταλήξει στο έργο του *Chrestomathia*, το οποίο θα αποτελέσει μια συλλογή δοκιμίων για την «*επέκταση του νέου συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης στις ανώτερες βαθμίδες γνώσης, προς χρήση των μεσαίων και ανώτερων τάξεων*».[489] Το έργο θα χωριστεί σε δύο μέρη: Στο πρώτο θα εκτεθεί, με την απαιτούμενη τεκμηρίωση, το πρόγραμμα των

487. G. Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 93-95 · David Salmon, *Joseph Lancaster* Λονδίνο 1904, σ. 49 · Brian Simon, *Studies in the History of Education 1789-1870*, Λονδίνο 1960, σ. 149 · Chester William New, *The life of Henry Brougham to 1830*, Λονδίνο 1961, σ. 198-227. Βλ. επίσης το φυλλάδιο του Μπόουρινγκ: Sir John Bowring, *The influence of knowledge in domestic and social happiness*, Λονδίνο 1840, σ. 6.

488. *Francis Place Papers*, BL Add. MSS 27823, fo. 161. Ας σημειώσουμε ότι προκρίθηκε εδώ το «Χρησιμάθεια» έναντι του «Χρηστομάθεια» που θα ανταποκρινόταν και στις προϋποθέσεις της ακριβούς μετάφρασης, καθώς θεωρήθηκε ότι οι συνδηλώσεις του όρου στην ελληνική γλώσσα παραπέμπουν σε πραγματικότητες που αφίστανται των αντίστοιχων της αγγλικής και ειδικότερα της μπενθαμικής σύλληψης της συγκεκριμένης έννοιας.

489. [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, ό.π., σ. 163.

παρεχόμενων διδασκαλιών, ενώ στο δεύτερο, οι θεμελιώδεις αρχές του νέου παιδαγωγικού συστήματος.[490] Για πρώτη φορά θα καταρτιστεί ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα βάσει της αρχής της ωφελιμότητας, ένα πρόγραμμα *Χρησιμάθειας*. Το νέο σύστημα απευθύνεται στη μεσαία τάξη και αφορά στην οργάνωση του εκπαιδευτικού θεσμού για τις ανώτερες και όχι μόνο για τις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης.

> [στη μεσαία τάξη] *περιέχεται, χωρίς καμία σύγκριση, η μεγαλύτερη αναλογία της νόησης και της εφαρμογής της και όλου του εθνικού πλούτου· σ' αυτή συγκεντρώνονται ο νους που συλλαμβάνει και τα χέρια που υλοποιούν, το πνευματικό κεφάλαιο που συλλαμβάνει τα σχέδια και το φυσικό κεφάλαιο που τα θέτει σε εφαρμογή. Σε τούτη τη χώρα, τουλάχιστον, αυτή είναι η τάξη που δίδει στο έθνος τον χαρακτήρα του. Η καλή εκπαίδευση αυτού του σώματος του λαού αποτελεί ζήτημα μεγάλης σπουδαιότητας για το καλό της πολιτείας.*[491]

Το νέο εκπαιδευτικό σύστημα θα οργανωθεί σύμφωνα με μια αναθεώρηση και αναπροσαρμογή της κατηγοριοποίησης των επιστημών του ντ' Αλαμπέρ. Οι επιστήμες τοποθετούνται η μία σε σχέση με την άλλη, όχι σύμφωνα με την εγγενή ή την κατεστημένη αξία των επιστημονικών αντικειμένων και των μεθόδων τους, αλλά σύμφωνα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη χρησιμότητά τους. Το ίδιο θα ισχύσει και για τις κατώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Το πρόγραμμα των διδακτικών σχηματισμών θα κατηγοριοποιηθεί σε στάδια και η εκπαιδευτική διαδικασία του *Σχολείου Χρησιμάθειας* θα ξεκινήσει με τη Φυσική Ιστορία, στην οποία θα περιληφθούν ορυκτολογία, βοτανολογία, ζωολογία, γεωγραφία και εισαγωγή στη γεωμετρία. Οι μαθήσεις αυτές δεν θα είναι μόνο θεωρητικές, θα περιλάβουν σχηματικές παραστάσεις, σχέδια και πειράματα.

490. *Αυτόθι*, σ. 18, 97-101, 102-118 ("Instruction Table", "Notes to the exercises", "Notes to the principles").

491. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 168. Βλ. επίσης σ. 256: «Εδώ, επομένως, βρίσκεται μία μηχανή με τεράστια δύναμη ικανή να φέρει τα πλέον απίθανα αποτελέσματα. Ας υποθέσουμε ότι βρίσκεται σε πλήρη λειτουργία· ας υποθέσουμε ότι αυτή η θαυμάσια μέθοδος διάχυσης της γνώσης εφαρμόζεται σε όλη της την έκταση και με όλη την αποτελεσματικότητα που η εμπειρία αποδεικνύει ότι μπορεί να έχει, στην κατάρτιση ενός σημαντικού στρώματος της κοινωνίας, αυτού της μεσαίας τάξης, κλπ.». Πρβ. [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, ό.π., σ. 93.

Στο επόμενο στάδιο θα ξεκινήσει και η Φυσική Φιλοσοφία, στην οποία θα περιληφθούν μαθήσεις στη χημεία, τη μηχανική, την υδροστατική, υδραυλική, ηλεκτρική, μαγνητική με την «*εφαρμογή τους στις κοινές δράσεις της καθημερινής ζωής*».[492] Από αυτό το στάδιο θα ξεκινήσει και η Συγκριτική Φιλολογία. Από το επόμενο θα αρχίσει η διδασκαλία της γεωλογίας, της αρχιτεκτονικής, της οικονομίας και της ιστορίας, ενώ τα δύο προηγούμενα στάδια θα συνεχίζουν στις ίδιες θεματικές, αλλά σε ανώτερο επίπεδο. Εδώ ο μαθητής θα προσεγγίσει τα ανώτερα μαθηματικά, την άλγεβρα, τη γεωμετρία και την αστρονομία, θα λάβει, όμως ταυτόχρονα γνώσεις λογιστικής και αρχές εμπορικής δράσης και θα δεξιωθεί «*την παραγωγική αρχή του καταμερισμού της εργασίας*».[493] Σε μια αναλογία κέρδους - ζημίας, η ποιότητα της κατάρτισης πρέπει να αγγίζει το μέγιστο (μάξιμουμ) ενώ το αντίστοιχο υλικό κόστος για την κατάκτηση αυτού του μέγιστου (μάξιμουμ) πρέπει να είναι ελάχιστο (μίνιμουμ). Πρόκειται για μια μεταφορά της συλλογιστικής που χρησιμοποιούσε ο Δόκτωρ Μπελ για να καταστήσει ελκυστική αλλά και παραγωγική την εργασία.

Έτσι, τα δύο κραταιά και φημισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ, αλλά και τα αντίστοιχα των κατώτερων βαθμίδων όπως του Ήτον και του Ουέστμινστερ, θα δεχτούν τη λάβρα κριτική φιλελεύθερων και ριζοσπαστών, υπό την επιτελαρχία της θεωρητικής σκευής του μπενθαμισμού. Σ' αυτά τα ιδρύματα «*σπαταλιέται ζωτική ενέργεια και χρήμα, εργασία και δημιουργία, σε ό,τι είναι απολύτως αντιπαραγωγικό. Ο εκκολαπτόμενος πολίτης μαθητεύει στον Οβίδιο, τον Κάτουλο, τον Όμηρο, στην οινοποσία, την οδήγηση ρωμαϊκής άμαξας και την κωπηλασία*».[494] Στην εκπαιδευτική χρησιμάθεια των μεταρρυθμιστών, η ποίηση θα έχει την ίδια μοίρα με τους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς και με τις καλές τέχνες της αριστοκρατίας. Δεν είναι, ίσως,

492. Αναλυτικά *αυτόθι*, σ. 18-101. Αποσπάσματα παρατίθενται στο George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 80-81.

493. *Αυτόθι.*

494. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 83.

τυχαίο ότι «χρήσιμος» ποιητής θεωρείται μόνο ο Μπάυρον. Η ποίηση και η λογοτεχνία αφορούσε στην «*ηθική και αγνή ανάταση του πνεύματος, στην αίγλη, τη μεγαλοσύνη και τη λαμπρότητα*» των δανδήδων.[495] Η ποίηση εξοστρακίζεται όχι μόνο ως πρακτικά μη ωφέλιμη, αλλά και ίσως, κύρια, διότι βρίσκεται στην απόλυτη υπηρεσία της Αυλής και της «*αντιπαραγωγικής κοινωνίας*». Όπως με τους φτωχούς που διαπράττουν το αδίκημα της αεργίας και δεν έχουν θέση παρά μόνο εκτός κοινωνίας – στη *National Charity Company* – του Μπένθαμ, όπου θα μαθητεύσουν στις αρετές της εργασίας, έτσι και η αριστοκρατία με τις συνήθειες και τις παραδόσεις της, θα στιγματιστεί ως «*αργόσχολη, οκνηρή, ανωφελής*».[496] Οι τέχνες του λόγου θα παραμείνουν εκτός του προγράμματος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης όχι διότι είναι εξ υπαρχής «μη χρήσιμες», αλλά πιθανόν, διότι αποτελούσαν το πνευματικό και συμβολικό μονοπώλιο των αντιπάλων της:

> *Let art and taste once become common among the people, as it is in France, and competition will ensure low prices, or at least fair ones, to both parties. While the effect will not fail to be to increase the demand for our productions of numerous kinds.*[497]

Η σύλληψη και επινόηση της νέας λειτουργίας του θεσμού της εκπαίδευσης απέκτησε μεγάλη σπουδαιότητα και υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση του βρετανικού φιλελεύθερου ριζοσπαστισμού. Καθώς η επεξεργασία του παιδευτικού προβλήματος προορίζεται να περιγράψει αλλά και να παρέμβει, να παρασχέσει εικόνες του φιλελεύθερου δέοντος, από την εξέταση των αρχών περνούμε στην εξέταση των πρακτικών ζητημάτων, στην εφαρμογή των αρχών, στην πρακτική υλοποίηση. Άλλωστε, η θεωρία δεν διαχωρίζεται από την πράξη, η θεωρία ενέχει

495. *The Gentleman's Magazine*, (1822) σ. 351.

496. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 86-104. Πρβ. θέση Μπένθαμ περί «οκνηρίας», καθώς και τη γνωστή θέση Βέμπερ για την ανάπτυξη μιας ηθικής της εργατικότητας, του άοκνου μόχθου στους κόλπους των προτεσταντών.

497. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 86-87.

ένα πραξεολογικό πρόταγμα: Διότι, η θεωρία σύμφωνα με τον Μπένθαμ, δεν είναι παρά

> *το σώμα της γνώσης που κατέχουμε σ' ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, αλλά στο μέτρο και υπό τον όρο όπου θα μπορούμε εύκολα να αποσπάσουμε από αυτή τους καλύτερους πρακτικούς κανόνες.*[498]

Αυτή την περίοδο ο Μπένθαμ αναθεωρεί και επαναδιαπραγματεύεται τα χειρόγραφά του *Essay On Logic, Essay on Language, Fragments on Universal Grammar.*[499] Ο Μιλ, επίσης, αναθεωρεί το περιεχόμενο του λήμματος «Εκπαίδευση» στην *Encyclopedia Britannica.* Χρησιμοποιεί τον όρο υπό την ευρεία έννοια που του δίδει ο Ελβέτιος:

> *Όλα εκείνα που, από την πρώτη στιγμή της γέννησης μέχρι την περάτωση του βίου, λειτουργούν με τρόπο που επηρεάζει τις λειτουργίες του πνεύματος, του οποίου η ευτυχία εξαρτάται σε ορισμένο βαθμό από την προσπάθειά μας.*[500]

Υπάρχει πλέον η φυσική, η κοινωνική και η πολιτική εκπαίδευση. Στόχος της είναι η ευτυχία του εκπαιδευόμενου και εκείνη των ομοίων του. Τη στιγμή, ωστόσο, που ο Μπένθαμ και οι ομοφρονούντες στα μεταρρυθμιστικά του σχέδια επιχειρούν, πλάι σε ένα πρωτοβάθμιο αναθεωρημένο παιδευτικό σύστημα, να θέσουν τους όρους μιας ανώτερης εκπαίδευσης, το σχέδιο μοιάζει εκ βάθρων απειλούμενο. Και τούτο διότι, στη βρετανική πραγματικότητα της εποχής, το εκπαιδευτικό οικοδόμημα συμπλέκεται με το θρησκευτικό οικοδόμημα.[501] Η διατύπωση του Μπένθαμ θα είναι εμπρηστική:

> *Το πρόγραμμα σπουδών του προτεινόμενου εκπαιδευτικού συστήματος δεν πρόκειται να περιλάβει τίποτα απ' ό,τι αφορά στη Θρησκεία.*[502]

---

498. Το παράθεμα στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 163.

499. *Αυτόθι.*

500. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 170.

501. Από το 1810 ο Μπένθαμ θα ξεκινήσει μια πορεία που θα κρατήσει πάνω από δέκα χρόνια, κατά την οποία, αφιερώνεται στην εξέταση παιδαγωγικών ζητημάτων και στην αντιθρησκευτική πολεμική. Το 1815 θα ξεκινήσει μια κριτική θεώρηση των Ευαγγελίων. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 239, 259.

502. [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, ό.π., σ. 89.

Το ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί μονοπώλιο του ανώτερου εκκλησιαστικού κλήρου, θα αποφανθούν οι ριζοσπάστες οπαδοί της μεταρρύθμισης. Όπως θα γράψουν στην *Επιθεώρησή* τους :

> *Το σύστημα είναι έτσι ρυθμισμένο, ώστε να υπηρετεί αυτό το μονοπώλιο και το μονοπώλιο να υπερασπίζεται το σύστημα. Τούτο το επικερδές εμπόριο πρέπει να καταργηθεί.*[503]

Ανταγωνιστικά προς τη *British and Foreign School Society* που καθοδηγείται από ριζοσπάστες, Ντισέντερς, φιλελεύθερους Ουίγους και μπενθαμιστές αγνωστικιστές, το 1811 θα ιδρυθεί η *National Society for the Education of the Poor in the Principles of the Established Church.* Μια σφοδρή πολεμική θα ξεκινήσει τότε από τις στήλες του *Edinburgh Review* και του *Quarterly Review.* Ο Μιλ θα δημοσιεύσει ανώνυμα το φυλλάδιο *Schools for All in preference to schools for Churchmen only* ενώ το *Chrestomathia* του Μπένθαμ και το "Education" του Μιλ θα συνταχθούν συνεπεία αυτής της πολεμικής. Ριζοσπάστες και φιλελεύθεροι, θα προσδώσουν στην έννοια «ανθρωπισμός» και «φιλανθρωπία» εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο από το προσήκον στις επιταγές της ευπρεπούς και άμεμπτης κοινωνίας, που όφειλε να μεριμνά για τα άπορα μέλη της. Η εκπαίδευση και οι λειτουργίες της δεν αφορούσαν στα μη παραγωγικά στρώματα της κοινωνίας, τα οποία έπρεπε, σύμφωνα με τις θεωρήσεις των μπενθαμιστών ριζοσπαστών, να συστήσουν μια ξέχωρη κοινότητα, μια ξέχωρη οικονομία και να μεταφερθούν οικισθελώς ή δια νόμου σε μια εσωτερική αποικία, στη *National Charity Company,* όπως είπαμε παραπάνω, μια μετοχική εταιρία στην οποία θα «μαθήτευαν» στην οικουμενική ανάγκη για εργασία. Η *National Society for the Education of the Poor* αντιθέτως, ευνοούσε και έτρεφε τη «*μαθητεία στη ματαιοσχολία*». Η σχετική πρόταση νόμου του Χιούμ στη Βουλή είναι χαρακτηριστική γι' αυτή τη σύνδεση αντιπαραγωγικής δράσης και θρησκευτικής ομοιομορφίας που συνιστούσαν τους πόλους μιας αγεφύρωτης διάρρηξης με την παραδοσιακή οικονομία και κοινωνία. Στην πολύωρη ομιλία του, θα προτείνει

503. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 83.

στην κάτω Βουλή να επωφεληθεί η πολιτεία από την κατάργηση της χορήγησης των είκοσι πέντε χιλιάδων λιρών προς τη *Society for the Education of the Poor* στην Ιρλανδία, η οποία, σύμφωνα με τις έρευνές του, όχι μόνο δεν φρόντιζε για την εκπαίδευση όσων ισχυριζόταν, αλλά αδιαφορούσε για τους φτωχούς μεν, Καθολικούς δε, Ιρλανδούς.[504]

Να επιστρέψουμε, ωστόσο, για άλλη μια στιγμή, στη σύσταση των δύο αντίπαλων ιδρυμάτων - επιτροπών, της *British and Foreign School Society* και της *National Society for the Education of the Poor*. Οι αγγλικανοί θα ισχυριστούν ότι ο κυρίαρχος εμψυχωτής και θεμελιωτής του ιδρύματός τους ήταν όχι ο Λάνκαστερ, αλλά ο Μπελ, ευσεβής αγγλικανός και ο ίδιος. Η πραγματική διαμάχη, εντούτοις, δεν αφορούσε στην πατρότητα της ιδέας του αλληλοδιδακτικού συστήματος. Άλλωστε, τόσο ο Μπελ όσο και ο Λάνκαστερ είχαν δημοσιεύσει εγχειρίδια για τη λειτουργία των ιδρυμάτων τους, ενώ δεν αντιμετώπιζαν εαυτούς ως αντιπάλους.[505] Η αντιπαράθεση θα πυροδοτηθεί όταν οι δύο ανταγωνιστικές εταιρείες, τα δύο αντιμαχόμενα εκπαιδευτικά προγράμματα, θα τοποθετηθούν στη γραμμή της σύγκρουσης. Οι ριζοσπάστες θα προκρίνουν και θα υιοθετήσουν απερίφραστα το σύστημα του Λάνκαστερ διότι, όπως θεωρούσαν, μπορούσε να εφαρμοστεί σε μεγάλους αριθμούς μαθητών, ενώ εκείνο του Μπελ προέβλεπε τη διδασκαλία ανά δύο. Ο Λάνκαστερ, μάλιστα, ισχυριζόταν ότι με το σύστημά του ένας δάσκαλος μπορούσε να επιβλέπει μια τάξη χιλίων μαθητών.[506] Παραδόξως, ο Μπένθαμ θα παραπέμπει, συχνότερα, στο όνομα του δογματικού αγγλικανού Μπελ. Φαίνεται ότι εκείνο που προέκρινε δεν ήταν το μαζικοποιημένο ή εξισω-

504. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 15, 16 Φεβρουαρίου 1824, στ. 81 κ.ε.

505. Σύμφωνα με μελετητές και εκδότες του μπενθαμικού έργου, το αλληλοδιδακτικό σύστημα δεν ήταν καινοφανής ιδέα. Βλ. *Panopticon* MSS, 1794. Ο Bell δημοσιεύει στα 1797 το *An experiment in Education*, το οποίο θα αναδημοσιευτεί σε πολλές εκδόσεις ως *Madras School* και έπειτα ως *Elements of Tuition*. Ο Lancaster, θα εκδώσει μια αναθεώρηση του σχήματος της αλληλοδιδακτικής εκπαίδευσης με το *Improvements in education: as it respects the industrious classes of the community, containing, among other important particulars, an account of the institution for the education of one thousand poor children, and of the new system of education on which it is conducted*, Λονδίνο 1805.

506. Περισσότερες πληροφορίες στο σημείωμα των επιμελητών [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, ό.π., σ. xi-xiii.

τικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά ο κοσμικός και φιλελεύθερος χαρακτήρας της εκπαιδευτικής λειτουργίας εν γένει. Ο Ρόμιλι θα γράψει για το *Church of Englandism and its Catechism Examined*, το οποίο προοριζόταν πιθανώς να τοποθετηθεί εν είδει παραρτήματος στο *Chestomathia*, ότι συντάχθηκε ενάντια στη *National Society for the Education of the Poor*, διότι ούτε λίγο ούτε πολύ αναγνώριζε την εκπαίδευση των φτωχών, αλλά μόνο εκείνων που ανήκαν στο ποίμνιο των πιστών αγγλικανών.[507]

Άλλο πρόβλημα: Η παιδεία έπρεπε να είναι υπόθεση της πολιτείας; Όπως επέτασσαν οι θεωρητικές επεξεργασίες της νέας πολιτικής οικονομίας, αλλά και όπως η ίδια η εμπειρία καταδείκνυε, η δημόσια μηχανή της διακυβέρνησης δεν έπρεπε να παρεμβαίνει στις λειτουργίες και τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού θεσμού. Για να επιβεβαιώνει τον διακηρυγμένο στόχο του, εν τέλει, το κλασικό φιλελεύθερο ιδεώδες του συναγωνισμού, της αξιοσύνης, του θριάμβου της ικανότητας, ο θεσμός έπρεπε να είναι υπόθεση του κοινωνικού υποκειμένου, της συνειδητής συμμετοχής και επέμβασης του στις συλλογικές ρυθμίσεις του βίου του. Οι εκπαιδευτικές λειτουργίες όφειλαν, σύμφωνα με το μεταρρυθμιστικό πρόταγμα, να αποσπαστούν από την ιδεολογική επικυριαρχία της Αγγλικανικής διοίκησης. Από μηχανισμός της Εκκλησίας, η παιδεία έπρεπε να γίνει μηχανισμός του ελεύθερου ατόμου, του ανθρώπου που διαθέτει εαυτόν κατά βούλησιν. Η αρχή αυτή, που διέπνεε κάθε επιμέρους επεξεργασία της μεταρρυθμιστικής εκστρατείας θα πλαισιωθεί, μέσα από επάλληλες αφομοιώσεις του μπενθαμικού σχεδιασμού μιας φιλελεύθερης αλλά ταυτόχρονα ισχυρής κρατικής δομής, από τις ιδέες του θρησκευτικού αντικομφορμισμού. Η πολιτεία όφειλε να προστατεύει το άτομο και την ιδιοκτησία του, να παρέχει *ασφάλεια* δηλαδή και να μεριμνά για έργα κοινής ωφέλειας, αλλά δεν ήταν καθήκον της

> *να σιτίζει, να ενδύει, να κατευθύνει την οικονομική δραστηριότητα, το εμπόριο των ανθρώπων και τις παραγωγικές δράσεις τους, να τους πα-*

507. *Αυτόθι*, σ. xii.

ράσχει θρησκευτικούς ποιμένες, γιατρούς, δασκάλους, βιβλία και Τύπο.[508]

Ωστόσο, θα αποφανθούν οι μεταρρυθμιστές, επειδή ο εξαθλιωμένος και αδαής λαός δεν θεωρείται ικανός να φροντίζει για την εκπαίδευσή του, η πολιτεία όφειλε να οργανώνει την αρχική διαδικασία. Για να αποφευχθεί η πιθανότητα ενός διανοητικού δεσποτισμού και όποιας υπέρβασης ισχύος από την πλευρά του κράτους, η μόνη εγγύηση παρέχεται εν προκειμένω από την ελευθεροτυπία και τον ελεύθερο δημόσιο στοχασμό.

Δώστε, σε οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη, έναν λαό που ξέρει να διαβάζει και έναν ελεύθερο Τύπο – και οι προκαταλήψεις πάνω στις οποίες βασίζονται και διαιωνίζονται οι κακές κυβερνήσεις θα εξαλειφθούν σταδιακά και χωρίς τον παραμικρό θόρυβο.[509]

---

508. Michael R. Watts, *The Dissenters*, τ. ii, *The expansion of evangelical nonconformity*, Οξφόρδη 1995, σ. 489.

509. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 167. Ο Στάνοουπ, εκπροσωπώντας την *Ελληνική Επιτροπή* στην επαναστατημένη Ελλάδα, θεωρούσε ότι οι λειτουργίες της Προσωρινής Διοίκησης δεν θα τελεσφορούσαν, εάν δεν εγκαθιδρυόταν και διασφαλιζόταν ένα στοιχειώδες σύστημα εκπαίδευσης. «Οι Έλληνες», έγραφε, «αποφασισμένοι να είναι ελεύθεροι, πρέπει να δεξιωθούν τα φώτα. Αυτό είναι δυνατό να επιτευχθεί με τον καλύτερο τρόπο ανοίγοντάς τους ορίζοντες γνώσης και θέτοντάς τους μπροστά σε όλα τα επιτεύγματα του δεκάτου ενάτου αιώνα». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; being a series of letters and other documents on the Greek Revolution written during a visit to that country Reminiscences of Lord Byron Supplementary papers*, Λονδίνο 1825, σ. 104. Από τις πρώτες μέριμνες της Επιτροπής στην Ελλάδα, άλλωστε, ήταν η αποστολή τριών δασκάλων που θα εφάρμοζαν το αλληλοδιδακτικό σύστημα. Ο Στάνοουπ, μάλιστα, εκτιμούσε ότι με τη συνδρομή των τριών και μόνο αυτών προσώπων το Λανκαστεριανό σύστημα θα μπορούσε να διαδωθεί σε κάθε κατακτημένη από τις επαναστατικές δυνάμεις περιοχή και να συμβάλλει στη διατήρηση της κατάκτησης. Όταν θα επινοικωνήσει με τη Φιλόμουσο Εταιρεία, θα προτρέψει το προεδρείο της να δημοσιεύσει επιστολή, όπου εκτός από την έκκληση σε ίδρυση υπο-Εταιρειών για όλη τη στρατιωτικά διεκδικούμενη επικράτεια, θα αναζητούσε «συνεργασία με ωφέλιμες Επιτροπές σε όλο τον κόσμο». «Από κάθε μέρος του κόσμου» οι Εταιρείες, έπρεπε ζητήσουν βοήθεια για την οργάνωση «της παιδείας, των τεχνών, για τη νομοθεσία, την πολιτική οικονομία, τη γεωργία, τη φυτοκομία, το εμπόριο και τους πολιτικούς θεσμούς. Ευπρόσδεκτη θα ήταν, επίσης, η αποστολή βιβλίων στη γαλλική, ιταλική, γερμανική και νέα ελληνική, για τη στοιχειώδη εκπαίδευση σε ωφέλιμα πεδία». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 145. Στο ίδιο πνεύμα, ο Στάνοουπ θα υπερασπιστεί τη διοίκηση του Χέιστινγκς στις Ινδίες καθώς «ο Μαρκήσιος είχε ιδρύσει σχολεία και Κολλέγια εκεί» και επιπλέον «είχε καταργήσει τους νόμους λογοκρισίας». «Δια της λειτουργίας της εκπαίδευσης και της ελεύθερης έκφρασης», έγραφε ο Στάνοουπ, οι Ινδοί θα δεξιωθούν τα φώτα. Το βέβαιο, όσο και επίπονο, αποτέλεσμα θα είναι η βελτίωση των ηθών, η κατάργηση των καστών και των προκαταλήψεων, η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων και ψήφου στις γυναίκες, η αποκαθαρμένη από δεισιδαιμονίες θρησκεία, η καλύτερη διαχείριση του διακαιακού συστήματος, η πρόληψη των βιαιοτήτων, η κατάργηση της δουλείας, της κακοδιαχείρισης, η αποφυγή των στάσεων, των πολέμων, των εισβολών και όλα τούτα ενόσω →

Ο Μιλ, παρότι με επιφυλάξεις, θα δεχτεί τελικά την παρέμβαση της πολιτείας σε τούτο το μεγάλο σχέδιο, τουλάχιστον ως προς την οικοδόμηση των κτηρίων και τη στοιχειώδη μισθοδοσία ενός διευθυντή ή επιστάτη, του οποίου, όμως, την επιλογή και κύρια μίσθωση θα αναλαμβάνουν οι οικογένειες των μαθητών της περιφέρειας όπου υπηρετεί.

Σε κάθε περίπτωση, ένα πράγμα θεωρείται βέβαιο: Η οικουμενικοποίηση της γνώσης, αφ' εαυτής θετική, έχει εγκόσμιο χαρακτήρα, εμπειρικό περιεχόμενο και πρόβαση. Εάν η εκπαίδευση αποβλέπει στην εκμάθηση της τέχνης της χρησιμότητας, της ευτυχίας του μεγαλύτερου αριθμού και η νόηση συνίσταται, από τη μια, στη γνώση της φυσικής τάξης των πραγμάτων από την οποία εξαρτώνται τα οφέλη και οι ζημίες και, από την άλλη, στην καλλιέργεια της οξύνοιας ώστε να προσπορίζονται τα καλύτερα μέσα για την προσέγγιση των στόχων, το ερώτημα περί του εάν ο λαός πρέπει να μετέχει των παιδευτικών λειτουργιών είναι ταυτόσημο με το εάν ο λαός θα πρέπει ή όχι να είναι ευτυχισμένος.[510] Το μεγάλο μέρος του πληθυσμού που είναι αναγκασμένο να εργάζεται για να παρέχει στην κοινωνία τα απαιτούμενα αγαθά για τη συντήρηση και την πρόοδό της, πρέπει να είναι καταδικασμένο στην άγνοια; διερωτώνται οι ριζοσπάστες. Τουναντίον.

> *Είναι σήμερα κοινώς αποδεκτό ότι η μεγάλη μάζα του πληθυσμού δεν πρέπει να ζει σε συνθήκες φτώχιας· όταν ο λαός ζει σε συνθήκες μιζέριας, όλες οι τάξεις εκφυλίζονται, γίνονται μισητές και δυστυχείς. Αν οι άνθρωποι εξυψωθούν πάνω από τη μιζέρια με τρόπο ώστε να είναι ικανοί για αρετή, ανεξάρτητα από το αν χρειάζεται να κερδίζουν το ψωμί τους με τον ιδρώτα του προσώπου τους, δεν είναι προσδεμένοι σε μια ατελείωτη εργασία ώστε να μην μπορούν να κατακτήσουν κάποια γνώση και να αναπτύξουν τη νόησή τους.*[511]

η γεωργία, το εμπόριο και οι πόροι της περιοχής θα αυξάνονται». L. Stanhope, *Sketch of History of the influence of the Press in British India; Containing remarks on the effects of a Free Press on subsidiary alliances; On the delay of Office; On superstition; On the Administration of Justicel On Flogging; anf on Agriculture; and the Licentiousness of a Censorship*, Λονδίνο 1823, σ. 193-194.

510. *Αυτόθι.*

511. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 173.

Τούτο ταυτόχρονα δεν συνεπάγεται ότι το σύστημα των μεταρρυθμιστών είναι εξισωτικό ή δημοκρατικό. Η επιτυχία, η εδραίωση και η επέκτασή του συναρτάται προς την εφύμνηση και την κύρωση της αξιοσύνης και της αξιοκρατίας. Η αποθέωση της προσωπικής ικανότητας μέσα από τον συναγωνισμό θα αποτυπωθεί στο εκτεταμένο σύστημα των εξετάσεων, το οποίο θα επινοηθεί και θα εξαπλωθεί ως προς τη σύλληψή του τουλάχιστον, ήδη από την περίοδο που μας απασχολεί, σε όλες τις βαθμίδες της διοίκησης, της βρετανικής γραφειοκρατίας αλλά και των υπό σύσταση φιλελεύθερων πολιτικών διοικήσεων της Ιβηρικής, της νότιας και κεντρικής Αμερικής και της Ελλάδας.[512]

Εντούτοις, για να είναι χρήσιμη και ενιαία, η παιδεία πρέπει να είναι ουδέτερη. Τούτο, κατά τους ριζοσπάστες, πρεσβεύει το Λανκαστεριανό Ίδρυμα το οποίο, αφού αναλάβουν και αποσπάσουν από τον ιδρυτή του, θα το ωθήσουν στα απώτατα όριά του. Τα ιδρύματα εκπαίδευσης πρέπει να είναι ανοιχτά σε όλους, ανεξάρτητα από το δόγμα στο οποίο καθένας ανήκει. Οι μαθήσεις και τα ιδρύματα που τις θεραπεύουν πρέπει να απαλλαγούν από τη κατίσχυση πρότερων «καθαγιασμένων» ερμηνειών και εξωκοινωνικών αυθεντιών. Τα επιχειρήματα είναι ρητά και ανασύρονται από τη συλλογική κοινωνική εμπειρία: Το αγγλικανικό σύστημα εκπαίδευσης είναι δαπανηρό, δημιουργεί κοινωνικούς αποκλεισμούς που συνάγονται από υπερ-εμπειρικούς προσδιορισμούς και περιορισμούς. Αν υποθέσουμε, επιπλέον, ότι η Εκκλησία της Αγγλίας κινδυνεύει επειδή οι νέοι εκπαιδεύονται σε κοσμικά και ανοιχτά προς όλους ιδρύματα, ισχυρίζονται οι μεταρρυθμιστές, είναι σαν να παραδεχόμαστε ότι η Επίσημη Εκκλησία απολλύει το κύρος της όταν «εξισώνεται» ή συ-

512. Ενδεικτικό είναι ότι ο Μπένθαμ οραματίζεται μια σειρά από «Σχολεία Νομοθεσίας», απ' όπου θα περνούν όσοι πολίτες επιθυμούν να κατέλθουν στις εκλογές ως υποψήφιοι, μια σειρά άλλα σχολεία, σχολές, εκπαιδευτήρια, εξετάσεις και προπαρασκευαστικούς διαγωνισμούς για τη δημοσιοϋπαλληλία κάθε χώρας, καθώς και ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα εισαγωγής και ανάληψης δημόσιας θέσης έπειτα από εξέταση και δημοπράτηση των προσφερόμενων υπηρεσιών κάθε υποψηφίου. Βλ. F. Rosen, "The institutions of democratic government" στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 130-167.

γκρίνεται με αντίστοιχα δόγματα άλλων εκκλησιών.[513] Καθώς η σχέση Εκκλησίας - Πολιτείας μπαίνει στο στόχαστρο της κριτικής των ριζοσπαστών, ταλανίζει την πολιτική ζωή της Αυτοκρατορίας απομυθοποιώντας τις παραδοσιακές πολιτικές εστίες της πνευματικής της ισχύος. Με τους δημόσιους διαξιφισμούς που ξεκινούν με αφορμή το *Schools for All*, ο Μπένθαμ, ο Μιλ και τα υπόλοιπα μέλη του κύκλου έρχονται οριστικά σε ρήξη με την επίσημη Εκκλησία.

Γύρω από τον ίδιο τον Μπένθαμ και από έναν περισσότερο «ορθόδοξο» μπενθαμισμό θα οργανωθεί και μια νεότερη γενιά. Στις αρχές του 1823, ο νεαρός Τζον Στούαρτ Μιλ θα διαμορφώσει την *Ωφελιμιστική Εταιρεία* [Utilitarian Society]. Η Εταιρεία διέπεται από καταστατικούς όρους που προϋποθέτουν την αποδοχή μιας σειράς θεμελιωδών αρχών του ωφελιμισμού, προβλέπει τακτικές συναντήσεις και στρατολόγηση μελών. Αυτή η τελευταία αναπτύσσεται, κυρίως, στους κύκλους του Κέμπριτζ. Στο Κέμπριτζ επικρατούν θετικές και επιστημονικές τάσεις, τουλάχιστον, σε σύγκριση με την Οξφόρδη, όπου επικρατούν μυστικιστικές και θεολογικές. Όπως διαβάζουμε στο *Westminster Review*:

> *We are not so sanguine as Mr. Blaquiere about "an application to be more particularly addressed to the religious communities". Cambridge has come forward; Oxford has been as usual a Protestant monkery, bigoted but not enthusiastic and ostentatious but seldom munificent.*[514]

Από τον 18ο αιώνα, το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης προσχωρούσε στον Μεθοδισμό, ενόσω το Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ υιοθετούσε τη φιλοσοφική θεώρηση του Λοκ και την ηθική θεώρηση του Πέιλυ. Στα 1793 οι σπουδαστές του Κέμπριτζ στήριζαν την πολιτική στάση του Γκόντουιν, αργότερα του Πέιλυ και τώρα προχωρούσαν προς την υιοθέτηση της μπενθαμικής θεωρίας. Κατά την ίδια περίοδο, ο Κόλριτζ, ο οποίος ενέτριβε στη μεταφυσική, ενέπνεε τους θεολόγους της Οξφόρδης και αργότερα, κα-

513. Βλ. Stephen Conway, "J. F. Colls, M. A. Gathercole, and Utilitarianism unmasked: A neglected episode in the Anglican response to Bentham", *The Journal of Ecclesiastical History*, 45, 3 (Ιούλιος 1994) 437.

514. *The Westminster Review*, VII, 11 Απριλίου 1824, "Greece and Russia".

τά το πρώτο τρίτο του δεκάτου ενάτου αιώνα, το νεοεμφανισθέν κύμα θρησκευτικού ενθουσιασμού που προέβαλε με την εμφάνιση των Τρακτάριαν και την επιστροφή σε μια Νεο-καθολική φιλοσοφία.[515] Δεν είναι, ίσως, τυχαίο που η Οξφόρδη δεν μετέχει στις συνδρομές για την ελληνική υπόθεση ενώ το Κέμπριτζ, το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ φιγουράρουν μεταξύ των πρώτων συνδρομητών που καταθέτουν μεγάλα χρηματικά ποσά. Όπως δεν είναι, επίσης, τυχαίο που κάθε προσπάθεια σύστασης υποεπιτροπής για την Ελληνική Επανάσταση στην Οξφόρδη, είτε αποτυγχάνει είτε αποδοκιμάζεται από τους ίδιους τους πρώιμους εμψυχωτές της.[516]

Στους μεταρρυθμιστές και στον Μπένθαμ, ειδικότερα, θα απευθυνθούν – ίσως και λόγω έλλειψης πόρων – και εργάτες οι οποίοι, κατά τη μακρόχρονη πορεία ανάκλησης των *Combination Laws*, πάσχιζαν να ιδρύσουν ένα είδος τεχνολογικού εκπαιδευτηρίου, ένα *Mechanics' Institute*, επιχειρώντας κάποιας μορφής οικονομική και κοινωνική χειραφέτηση. Οι μπενθαμιστές, έχοντας ήδη δοκιμάσει την επεξεργασία ενός τέτοιου σχεδίου, θα υιοθετήσουν την ιδέα και θα μεταμορφώσουν το ίδρυμα των κατώτερων τάξεων και των εργατών σε θεσμό του ριζοσπαστισμού. Για τη φιλοσοφική και τεχνική εκπαίδευση που προτείνουν χρειάζεται μια ευπρόσιτη βιβλιογραφία, δεδομένου ότι το Ίδρυμα απευθύνεται σε κατώτερα στρώματα του πληθυσμού. Προκειμένου να οργανώσουν αυτή τη βιβλιογραφία και να δημιουργήσουν ένα είδος λαϊκής βιβλιοθήκης, οι μεταρρυθμιστές ιδρύουν την *Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, στόχος της οποίας ήταν να «*προωθήσει σε όλες τις κοινωνικές τάξεις ωφέλιμες γνώσεις*» και να μεσολαβεί μεταξύ συγγραφέων και εκδοτών

515. Ο Τρακταριανισμός ή Πεσυισμός (Tractarianism/Puseyism), όπως ονομάστηκε από τα *Tracts of the Times*, μια σειρά φυλλαδίων που κυκλοφόρησαν στην Οξφόρδη μεταξύ του 1833 και του 1841, υποστήριζε την επιστροφή στις παραδοσιακές αρχές και πρακτικές του καθολικού δόγματος και εναντιωνόταν στην κατίσχυση των αντίστοιχων αρχών του ευαγγελικού προτεσταντισμού στους κόλπους της Εκκλησίας της Αγγλίας. Για αυτές τις διεργασίες και τις προεκτάσεις τους στις εκπαιδευτικές λειτουργίες της περιόδου μετά την πρώτη μεταρρύθμιση βλέπε ενδεικτικά R. Brent, *Liberal Anglican Politics Whiggery, Religion, and Reform, 1830-1841*, Οξφόρδη 1987, σ. 145-252. Βλ. επίσης λήμμα Rev. E. B. Pusey (πνευματικός ηγέτης του κινήματος των Τρακτάριαν) στο *DNB*.

516. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, K7. Βλ. επίσης ενότητα *Αντί Επιλόγου*.

ώστε να διοχετεύει στο ευρύ κοινό έργα σε χαμηλό κόστος.[517] Ο Μπρούαμ θα τεθεί επικεφαλής της *Εταιρείας*· ωστόσο, δεν λείπουν και πάλι οι διχόνοιες. Για άλλη μια φορά τα αναδυόμενα εργατικά στρώματα φαίνεται ότι δεν επιθυμούσαν να εκπροσωπούνται από τους αστούς μεταρρυθμιστές. Γρήγορα ο Μπρούαμ θα αρχίσει να δυσαρεστεί τους ριζοσπάστες, οι οποίοι τον κατακρίνουν για καιροσκοπισμό. Στο χειρόγραφό του, που τιτλοφορείται *Education of the People*, ο Μπένθαμ γράφει:

> *The WR had at Mr. Brougham' request a long laudatory article,* [...]. *I have had many applications to allow the WR to be the channel for attacking the second number of the library of Useful Knowledge, and through that number Mr. B. himself but I have always refused.*[518]

Στο ίδιο χειρόγραφο ο Μπένθαμ εξηγεί περαιτέρω αυτή τη δυσαρέσκεια των συντρόφων του έναντι του Μπρούαμ:

> *Dissenters. - The original cause of the distrust of the Dissenters was Mr. Brougham's project for putting the Education of the People into the hands of the Church of England parsons.*[519]

Το *Σχολείο Χρησιμάθειας*, παρά τις επίμονες και φιλόδοξες προσπάθειες των εμπνευστών του, δεν θα ιδρυθεί ποτέ. Ο Ρικάρντο, στον οποίο θα ανατεθεί το καθήκον της ανεύρεσης κτηρίου, της ίδρυσης και διεύθυνσης του σχολείου, θα προσκρούσει σε ποικίλα νομικά και οικονομικά προβλήματα με αποτέλεσμα να θέσει εκ νέου την αρχική ιδέα της εγκατάστασης του σχολείου στο προαύλιο της οικείας Μπένθαμ.[520] Ωστόσο, για άλλη μια φορά, νομικά κωλύματα δεν θα επιτρέψουν την ίδρυσή του. Στο ίδιο αποτέλεσμα θα συντείνει και η ανεπάρκεια πόρων. Έτσι, τα χρήματα που είχε συγκεντρώσει η επιτροπή για το *Σχολείο Χρησιμά-*

517. Η συλλογή *Society for the Diffusion of Useful Knowledge* του UCL παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την ανάπτυξη και τη λειτουργία των *Mechanics Institutes* και για τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα του κοινού, ενώ ο κατάλογος των χειρόγραφων και δημοσιευμένων πηγών είναι προσιτός μέσω του διαδικτύου στην κεντρική σελίδα των συλλογών: Special Collections at UCL.

518. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 344. Η πηγή από το αρχείο Μπένθαμ (Mss.UCL no 107).

519. *Αυτόθι.*

520. P. Sraffa (επιμ.), *The works and correspondence of David Ricardo*, Κέμπριτζ 1951-1973, τ. VII, σ. 190, 197-198.

θειας, θα επιστραφούν στους συνδρομητές. Ένα νέο σχέδιο για την ίδρυσή του στην Ιρλανδία, φαίνεται ότι θα ναυαγήσει επίσης.[521] Μια ακόμη απόπειρα θα πραγματοποιηθεί γύρω στα 1825 από τους Μπρούαμ, Μιλ, Χόμπχαουζ, Μπερντέτ και Τζον Σμιθ, επίσης μέλους της κατοπινής *Ελληνικής Επιτροπής* και βουλευτού για το Μίντχαρστ. Σε μια ολόκληρη δεκαετία, η ιδέα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα επανέρχεται ξανά και ξανά, ενώ η πρακτική υλοποίησή της θα παρακωλυθεί από μια σειρά προσκόμματα που αφορούσαν στην αδυναμία εξεύρεσης επαρκών πόρων αλλά και σε εσωτερικές τριβές και διαμάχες. Οι ελπίδες θα αναπτερωθούν με δύο νέες ευκαιρίες: Το εκπαιδευτικό ίδρυμα της οικογένειας Χιλ στο Μπέρμινγχαμ και το *University College* του Λονδίνου.[522]

Το Hazelwood School των Χιλ είναι γνωστό στην ελληνική βιβλιογραφία, καθώς ο Μπένθαμ είχε επιχειρήσει να στείλει εκεί δύο νεαρά αγόρια από την Ελλάδα.[523] Θα το συστήσει, επίσης, επίμονα στον Χασούνα Ντ' Γιάς για την παιδευτική προετοιμασία της απελευθερωτικής προσπάθειας στην Τρίπολη, ενώ θα αποστέλλει σταθερά έναν μεγάλο αριθ-

521. Ο Μπένθαμ θα επιχειρήσει να αναμορφώσει κατά τις αρχές της Χρησιμάθειας το ίδρυμα του οπαδού του William Thompson στην Ιρλανδία. Βλ. R. K. P. Pankhurst, *William Thompson*, Λονδίνο 1954, σ. 10-14. Παρατίθεται από τους επιμελητές [Jeremy Bentham] M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), *Chrestomathia*, ό.π., σ. 11.

522. Οι επιμελητές της έκδοσης της *Chestomathia* υποστηρίζουν ότι το University College του Λονδίνου δεν σχετίζεται με την εκπαιδευτική Χρησιμάθεια του Μπένθαμ, δεδομένου ότι ο ίδιος δεν είναι μέλος της επιτροπής που καταστρώνει το σχέδιο ίδρυσης, αλλά ούτε και μέλος του πρώτου Συμβουλίου του Πανεπιστημίου. Βλ. επίσης J. H. Burns, *J. Bentham and the University College*, Λονδίνο 1962, σ. 31. Κατ' άλλους, εν τούτοις, το University College θα ιδρυθεί υπό την άμεση επίδραση της κατίσχυσης των μπενθαμικών αρχών, ενώ σημειώνεται ως ενδεικτικό το γεγονός ότι ο Μπένθαμ επιζητούσε την ανάληψη κεντρικής έδρας για τον συνεργάτη, οπαδό και κατοπινό εκδότη του έργου του, Τζον Μπόουρινγκ. Πρβ. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 163-170 · F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 158.

523. Alexis Dimaras, "The other British philhellenes" στο Richard Clogg (επιμ.), *The struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, Λονδίνο 1973, σ. 200-223. Το σχολείο των Χιλ δεν θα προταθεί μόνο στους Έλληνες, αλλά και στους Αργεντινούς, Κολομβιανούς, Περουβιανούς, Τριπολιτινούς κλπ. επαναστάτες για την εκπαίδευση των μελλοντικών ηγετών και της ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας. Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11. Η βρετανική επίδραση στην εισαγωγή των επίσημων εκπαιδευτικών θεσμών στην Ελλάδα στο Alexis Dimaras, *Foreign, and particularly English Influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, Διδακτορική Διατριβή, London University 1973.

μό υποψηφίων μαθητών όχι μόνο από την Αγγλία αλλά και από τη νότια Αμερική. Καθώς έγραφε στον Μπολιβάρ, το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα προσέφερε το συγκριτικό πλεονέκτημα «*να οικειώνει τους νέους σχεδόν με ό,τι έχει κατακτηθεί και με ό,τι πρόκειται να κατακτηθεί στην κατεύθυνση της προόδου από την άποψη των διαφερόντων της μανιφακτούρας*»:[524]

> *I have formed a plan of conducting the intellectual part of the education of boys in a building which, but for some extraordinary disappointment, I should have erected eight or ten years ago in that garden of mine which you saw. On looking into a work published not long ago by Mr. Hill of Hazelwood, near Birmingham, 120 miles from London, I saw that to principles, as to the intellectual branch of education, perfectly agreeing with mine, he had added others which belong to the moral branch which, in my situation, could not have been carried into effect, and which were the result of genius, operating upon an experience which had never been within my reach. On enquiry, finding that theory had in that instance received the fullest confirmation from practice, I from that moment determined to give up my own scheme altogether, and according to the measure of my moderate faculties, to apply myself to the giving enlargement to the establishment of Mr. Hill's.*[525]

Όπως είδαμε, πρόθεση των μεταρρυθμιστών ήταν να δημιουργήσουν έναν εναλλακτικό εκπαιδευτικό χώρο αντιπαρατιθέμενο προς τα παραδοσιακά συστήματα του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης. Έναν θεσμό εκπαίδευσης κοσμικό, εγκαταστημένο στην πρωτεύουσα και διακριτό από τον κλειστό χώρο των δύο μεγάλων πανεπιστημίων. Το νέο πανεπιστήμιο που οραματίζονταν, όπως και το νέο σχολείο, θα διέπετο από τις αρχές της εκπαίδευσης χρησιμάθειας και στόχος του θα ήταν να προσφέρει σε νέους της μεσαίας τάξης παιδευτικές δυνατότητες εφάμιλλες με εκείνες του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης, χωρίς οι ίδιοι να χρειάζεται να εξασφαλίσουν τους πόρους διαμονής έξω από το μεγάλο αστικό κέντρο, το Λονδίνο. Η πατρότητα της ιδέας ανήκει στον ποιητή και, επί-

524. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 248.

525. Θα προτείνει στον Μπολιβάρ το γνωστό αλληλοδιδακτικό σύστημα δια του οποίου, οι μαθητές δεν θα διδάσκονταν μόνο γραφή και ανάγνωση, αλλά και τις στοιχειώδεις αρχές της πολιτικής θεωρίας και διοίκησης του κράτους και, οπωσδήποτε, «τη διαχείριση (*management*) του κεφαλαίου σε όποια μορφή». *Αυτόθι*. Βλ. και W. E. Bowring, "Joseph lancaster, James Thompson, and the Lancasterian System of Mutual Instruction, with special reference to Hispanic America", *The Hispanic American Historical Review*, iv, (1921) 49-74.

σης, μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* Τόμας Κάμπελ, ο οποίος εμπνέεται από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Γερμανίας, όπου βρίσκεται στα 1825. Το σχέδιό του, το οποίο προπαγανδίζεται από τις στήλες του *Westminster Review*, υιοθετεί ο Τζόζεφ Χιούμ, έπειτα ο Χένρυ Μπρούαμ, έπειτα ο Φράνσις Πλέις και τελευταίος και ο Τζέημς Μιλ.[526]

Οι πρωτεργάτες και ιδρυτές θα προσκρούσουν και πάλι στα ίδια εμπόδια που είχαν να αντιμετωπίσουν και κατά την περίοδο του *Σχολείου Χρησιμάθειας*. Οι Αγγλικανοί ιδρύουν το αντίπαλο ίδρυμα του *King's College* με τον Γκροτ τον πρεσβύτερο να προσφέρει εκατό τίτλους βιβλίων, την ίδια στιγμή που ο υιός Τζορτζ Γκροτ συνεισφέρει στην οργάνωση του ριζοσπαστικού πανεπιστημίου.[527] Ο πνευματικός ηγέτης της *Low Church* και των Ευαγγελιστών, Ουίλιαμ Ουίλμπερφορς, κατηγορεί τους ριζοσπάστες ότι επιχειρούν να καταργήσουν την θεολογική παιδεία, με στόχο να θέλξουν τους Εβραίους και να τους αποσπάσουν χρήματα. Την ίδια στιγμή ο Μπένθαμ θα προτείνει την απομάκρυνση των λεγόμενων Αγίων του Ουέστμινστερ, υπονοώντας την απομάκρυνση και του Ουίλμπερφορς: «*Why not throw out some of the Saints who are doing so much mischief?*».[528] Άλλοι περισσότερο αποστασιοποιημένοι, αλλά εξίσου επικίνδυνοι «εχθροί» που απειλούν την επιτυχία του οικοδομήματος, ήταν οι Dissident προτεστάντες, οι οποίοι προσέβλεπαν σ' αυτό για την επίσημη κατάρτιση των παστόρων τους. Κατορθώνουν να εξασφαλίσουν την έδρα της φιλοσοφίας, παρά τις αντιρρήσεις του Γκροτ και πιθανόν και λόγω της ελαστικότητας του Μιλ, ο οποίος αποδέχεται την εκλογή ενός κληρικού υπό τον όρο να διδάξει την ψυχολογία του Χάρτλυ.[529]

526. Οι πρώτοι σχεδιασμοί υλοποιούνται στις αρχές του 1827 και η έναρξη λειτουργίας του Ιδρύματος πραγματοποιείται στις 2 Οκτωβρίου του 1828. Ενδεικτικά για την ιστορία του πανεπιστημίου βλ. H. H. Bellot, *University College London, 1826-1926*, Λονδίνο 1929.

527. Για τον Τζόρτζ Γκροτ και τη σχέση του με τον Μπένθαμ και τους ριζοσπάστες βλέπε M. L. Clarke, *George Grote...*, ό.π., σ. 140-142 και ανωτ. σημ. 263.

528. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 344. Η πηγή από το αρχείο Μπένθαμ (Mss. UCL nº 107).

529. Ο Ντέιβιντ Χάρτλυ (David Hartley), θεωρείται ιδρυτής της μεταφυσικής σχολής ψυχολογίας, που ονομάστηκε συνειρμισμός (*associationism*). Οικοδομώντας σε λοκιανές αρχές, υποστήριζε ότι το ανθρώπινο πνεύμα μορφώνεται μέσα από τις αισθήσεις (διά της διαδοχής και της ομοιότητας), οι οποίες «απαντούν» σε δονήσεις που, ανάλογα προς την έντασή τους, παράγουν άλλοτε →

Τουλάχιστον οι μεταρρυθμιστές εξασφαλίζουν την έδρα του δικαίου, την οποία θα αναλάβει ο Μάκιντος που μαζί με τον Μπρούαμ διαθέτουν μεγάλο τμήμα των μερισμάτων του πανεπιστημίου.

Όπως και στην περίπτωση της νεοϊδρυθείσας *British and Foreign School Society*, έτσι και στο νέο ανώτερο ίδρυμα οι αντιλήψεις δεν συγκλίνουν παρά μέσα από αντιθέσεις και δυσαρμονίες. Καθώς οι εθελοντικές αυτές συσσωματώσεις είναι πολυσυλλεκτικές και δεν διαπνέονται από προκαταβολικούς καταναγκασμούς είναι πάντοτε ανοιχτές τόσο σε τροποποιήσεις, αναιρέσεις και αντίστοιχες επιβεβαιώσεις όσο και ως προς την πρόσληψη της λειτουργίας και των στόχων τους. Απέναντι στην επίτευξη τακτικής φύσης στόχων συνενώνουν και ενσωματώνουν αντικρουόμενες και αντιφατικές θεωρήσεις, διότι ο χαρακτήρας τους είναι κατ' εξοχήν δημόσιος. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι στόχοι μεταλλάσσονται και εξελίσσονται, λαμβάνοντας νέα μορφή υπό την επίδραση διαφορετικών συγκυριών, καθώς τελούν υπό μόνιμη αίρεση ή ανασκευή, με αποτέλεσμα αρχικές ευνόητες συνεργασίες ή ομοφωνίες να μοιάζουν αργότερα δυσερμήνευτες. Στην περίπτωση της *British and Foreign School Society* βρίσκουμε ταυτόχρονα τους βαθιά θρησκευόμενους αποστάτες της επίσημης Εκκλησίας και τους φιλελεύθερους που προσδοκούν στην εγκαθίδρυση ενός εκκοσμικευμένου, αποσυνδεμένου από την Εκκλησία εκπαιδευτικού θεσμού. Η αντιθρησκευτική επίθεση που διεξάγει ο κύκλος των μπενθαμιστών, όπως και η επικράτηση του «φιλελευθερισμού» στο κέντρο της *British and Foreign School Society*, δημιουργούν αντιπάθειες και εντάσεις από την πλευρά του «αδελφάτου του Κλάφαμ».[530] Ο καθοδηγητής τους, ο Ουίλιαμ Ουίλμπερφορς αρνείται να αναλάβει την αντιπροεδρία της *Society* ενώ, την ίδια στιγμή, οι Μιλ και Πλέις προτείνουν τα μαθήματα της γλώσσας να μην γίνονται – ή τουλάχιστον να

αίσθημα ηδονής και άλλοτε πόνου. Βλ. *DNB*.

530. Το αδελφάτο του Κλάφαμ (Clapham Sect) θα διαμορφωθεί από τους Ουίλμπερφορς και Ζ. Μακόλυ (Zachary Macauly), τους οποίους αργότερα θα στηρίξουν οι Χ. Θόρντον (Henry Thornton) και Τζ. Βιν (John Venn). Οι αρχές του αδελφάτου θα προσδιοριστούν από την Ευαγγελική και Μεθοδική προέλευση των ηγετών του. Εκ των κύριων στόχων του θα είναι η κατάργηση του δουλεμπορίου και η ιεραποστολική δράση στις Ινδίες.

μην γίνονται καθ' ολοκληρίαν – από τη Βίβλο, όπως επίσης να καταργηθεί ο κανόνας του εκκλησιασμού των μαθητών. Ο Λάνκαστερ, τον οποίο οι μπενθαμιστές έχουν παραμερίσει, καταγγέλλει τον Πλέις για αθεΐα, ενώ και ο ίδιος ο Μπερντέτ θεωρεί ότι ο Πλέις υπονομεύει τα σχέδια του κύκλου των μεταρρυθμιστών.

Το 1818 οι «θρησκευόμενοι» επικρατούν οριστικά των «αγνωστικιστών» στο εσωτερικό της *British and Foreign School Society*. Ελλείψει πόρων, το σχέδιο μιας ανώτατης εκπαίδευσης Χρησιμάθειας, το οποίο είχε οραματιστεί και καταστρώσει ο κύκλος των μπενθαμιστών, καταρρέει. Ο Μπένθαμ, ο οποίος είχε προσφερθεί να χρησιμοποιηθεί ιδιόκτητος χώρος του για τη λειτουργία του σχολείου, εγκαταλείπει τελικά το σχέδιο αυτό το 1820. Η ιδέα, εν τούτοις, ενός εκπαιδευτικού συστήματος ανεξάρτητου από την Εκκλησία και τα θρησκευτικά δόγματα και οργανωμένου σύμφωνα με την αρχή της χρησιμότητας για τον μεγαλύτερο αριθμό θα πάρει τελικά σάρκα και οστά όταν ο Μπρούαμ, κατά τη δεκαετία του 1820, θα θέτει συστηματικά στη Βουλή το ζήτημα της ίδρυσης ενός ολοκληρωμένου εκπαιδευτικού συστήματος.[531] Έτσι, δέκα χρόνια προσπαθειών, σχεδιασμών, πολιτικών ζυμώσεων και εντάσεων θα οδηγήσουν στην ίδρυση του *University College* και του *Mechanics' Institute* στο Λονδίνο. Όπως και με το ίδρυμα του Τζέφερσον στη Βιρτζίνια, το οποίο υπήρξε κοσμικό, το *University College* του Λονδίνου θα περάσει στην ιστορία ως το «Άθεο Ίδρυμα της οδού Γκάουερ».[532]

531. J. H. Burns, *Jeremy Bentham and the University College*, Λονδίνο 1962, σ. 81.
532. P. O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 173 · J. H. Burns, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 109.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ
Η Γεννηση των Πολιτικων Επιθεωρησεων και τα Πολιτικα Οργανα των Μεταρρυθμιστων

Οπως ειδαμε, μεταρρυθμιστες, φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες θα εισπράξουν, συχνά αυθαίρετα, την οξεία κριτική και την ευρεία αποδοκιμασία τόσο για τις ιδεολογικές τους αρχές όσο και για τις πολιτικές τους στοχεύσεις και πρακτικές. Όχι σπάνια, η παραφορά και ο τρόμος μιας νέας επαναστατικής έγερσης κατά το γαλλικό πρότυπο, η εμπάθεια της κριτικής, η ανελαστικότητα των αντίπαλων θέσεων, «η διαλεκτική της αντιπαράθεσης» τελικά,[533] θα είναι εκείνη που θα τροφοδοτήσει τη δημιουργία προωθημένων οχυρών και περιστασιακών ή και μόνιμων συνασπισμών μεταξύ φαινομενικά ασυμβίβαστων ιδεολογικών αρχών και φιλοσοφικών αξιωμάτων. Στον δημόσιο χώρο όπου διεξάγεται αυτή η αντιπαράθεση, θα συσσωματωθούν και θα συμμαχή-

533. Δανειζόμαστε την εννοιολόγηση από τις μελέτες του J. Israel, όπου χρησιμοποιείται για να αποδωθούν οι τρόποι με τους οποίους οσμώνονται τα περιβάλλοντα των αντίπαλων δυνάμεων και των ιδεών τους κατά τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στη «θεολογία και τη φιλοσοφία» στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Αξιοποιείται στην παρούσα εργασία όχι τόσο ως προς τη θεωρητική της διατύπωση, αλλά ως προς την εφαρμογή της ώστε να αποδωθεί, κατά το δυνατό, η πολυσημία των προοπτικών σύστασης του νεοτερικού κόσμου κατά τη διαδικασία σταδιακής αποδιάρθρωσης των κατεστημένων και παραδεκτών μορφών του. Βλ. τη χρήση της εννοιολόγησης «διαλεκτική της αντιπαράθεσης» στο Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity, 1650-1750*, Οξφόρδη 2001 · Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός Μια τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεοτερικότητας*, μετ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά, 2004, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2005.

σουν ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές όπως οι Μπερντέτ και Χόμπχαουζ, με φιλελεύθερους Ουίγους όπως οι Ράσελ, Λάμπτον και Έλις, με ωφελιμιστές όπως ο Μπένθαμ και ο Χιούμ, με Ουνιταριστές Ντισέντερς όπως ο Μπόουρινγκ, ακόμα και με ηγέτες του κατώτερου κλήρου όπως ο Δρ Παρ και ο Ουίλμπερφορς.

Η οδυνηρά νωπή μνήμη της Επανάστασης, η σαρωτική οικουμενικότητα και ο δυναμικός κοσμοπολιτισμός της νέας οικονομίας και οι ισχυρές μεταμορφώσεις που επέφεραν στους εγκαθιδρυμένους θεσμούς και την κοινωνική ιεραρχία, θα πυροδοτήσουν σοβαρές δημόσιες διενέξεις και αντεγκλήσεις που, στην άμεση πρακτική τους απόληξη, θα οδηγήσουν σε επιβολή πάσης φύσεως ποινών προσωποκράτησης, δίωξης, φυλάκισης. Ο Χόμπχαουζ, όπως είδαμε, θα οδηγηθεί στη φυλακή του Νιούγκεϊτ για εξύβριση των αρχών και λοιδορία του βασιλέως και του πολιτεύματος. Ο Μπερντέτ θα οδηγηθεί δύο φορές στο Τάουερ με ανάλογες κατηγορίες. Ο συνεπής και αξιοσέβαστος Ουίγος Έρσκιν θα υπερασπιστεί θαρραλέα και θα αποτρέψει την καταδίκη τόσο του Τζον Χορν Τουκ όσο και του Τόμας Πέιν.[534] Ο Μπρούαμ, αλλά και ο Λάμπτον, θα πράξουν το ίδιο για τους «ακραίους ριζοσπάστες», αδελφούς Χαντ, οι οποίοι είχαν καταδικαστεί για άρθρα στο *The Examiner* αλλά και για την έκδοση του *The Liberal*, της, έστω και καταχρηστικά καταγεγραμμένης ως κοινής παραγωγής τους με τον Μπάυρον. Ο Λάμπτον, ειδικότερα, θα φέρει το ζήτημα της *Calcutta Journal* και της στάσης των αρχών έναντι

534. Ο Έρσκιν υπήρξε προσωπικός φίλος του Φοξ. Κατά τη Γαλλική Επανάσταση, που θα διχάσει τους Ουίγους, θα επισκεφτεί το Παρίσι και θα αναγνωρίσει εκεί την «πρόοδο της ελευθερίας του ατόμου». Με τον Μπένθαμ γνωριζόταν από τα τέλη του αιώνα. Η γνωριμία τους έγινε πιθανώς με αφορμή το *Abuses in the Army* που θα εκδώσει ο Έρσκιν ανωνύμως στα 1772. Ως Ουίγος βουλευτής θα καταψηφίσει τα νομοσχέδια για την καταδίκη των φερόμενων ως Ιακωβίνων, θα στηρίξει τόσο ως βουλευτής όσο και ως νομικός την *Society of the Friends of the People* και την *Society of the Liberty of the Press*, των οποίων υπήρξε ιδρυτικό μέλος. Θα υπερασπιστεί τον Τουκ στις δίκες ενάντια στην *London Corresponding Society* και τον Πέιν για το *Rights of Man* και το *Age of Reason*. Βλ. *DNB*. Μετά τον θάνατό του, λίγους μήνες έπειτα από την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής*, ο Ε. Χ. Μπάρκερ θα ενημερώσει τον Κοραή για την «απώλεια ενός φίλου της Ελληνικής Επανάστασης», το τελευταίο πόνημα του οποίου ήταν αφιερωμένο στην Ελλάδα. Πρόκειται για το *An appeal in behalf of Confederated Greece*. Βλ. Γ. Βαλέτας (επιμ), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, Επιστολές 1774-1833*, ό.π., τ. Β², σ. 377.

του εκδότη της και μέλους της *Επιτροπής* Τζον Σιλκ Μπάκινγχαμ, στη Βουλή, σε μια αντιπαράθεση που θα εκθέσει τον Κάνινγκ και τις πολιτικές του διακηρύξεις περί της βρετανικής ελευθερίας έκφρασης.[535] Ο Δόκτωρ Παρ, επίσης, μέλος της *Ελληνικής Επιτροπής* και ένθερμος υποστηρικτής του θρησκευτικού αντικομφορμισμού και των Ντισέντερς θα ομολογεί συχνά, ενώπιον του φίλου του Μάκιντος, ότι οι φιλελεύθερες θέσεις του είναι εκείνες που του φράσσουν τον δρόμο της εξέλιξής στον δημόσιο βίο, ενώ ο ίδιος ο Μάκιντος επί έτη θα κουβαλά το βεβαρημένο παρελθόν του «*αλλόφρονος ιακωβίνου*» και, μέχρι την ανάνηψή του στην ευθεία οδό του αφοσιωμένου και μετριοπαθούς συγγισμού, θα καταδικάζεται «με τον Πέιν και άλλους «*υμνητές της επανάστασης*» από την Βουλή των Κοινών. Έρσκιν και Μάκιντος θα κατηγορηθούν, από εντεταλμένους εκδότες και ακραιφνείς νομιμόφρονες «*ως λιμοκοντόροι του Ναπολέοντα*».[536] Η χρήση τέτοιου είδους, απλουστευτικών, σχεδόν, χαρακτηρισμών φαίνεται ότι ανταποκρινόταν σε μια ανάγκη τόσο των ίδιων των φορέων τους όσο και της κοινής γνώμης να ελέγξουν και να χειραγωγήσουν εξελίξεις που έμοιαζαν απρόβλεπτες και κυρίως ανατρεπτικές της ισχύουσας τάξης. Ο ίδιος ο Μπένθαμ θα προαισθανθεί ότι και η δική του ώρα θα έφτανε σύντομα:

> *I who write this, haste to write to you while I am still able; I say, while I am still able: for all sense of security has long been fled for me. Cartwright, Burdett, are under prosecution. Hobhouse has already endured, manfully endured, his punishment: and unless he saves himself by silence or desertion, punished over and over again, it seems his destiny to be. As to me, who, I hear it said continually, am more criminal than any of them-* [...] *there is something -it belongs not to me*

535. Ο Στάνοουπ, συντάκτης της *Calcutta Journal*, θα δημοσιεύσει εκεί λίγο πριν την παρέμβαση της λογοκρισίας και την παύση του εντύπου, επιστολή του προς τον Δούκα του Γκλάουστερ, εκ των σημαντικότερων συνδρομητών της *Ελληνικής Επιτροπής*, στην οποία καταδίκαζε το καθεστώς της βρετανικής διοίκησης των Ινδιών ως συστήματος «που καταδίκαζε τους Ινδούς στην άγνοια και την αμάθεια». L. Stanhope, *Sketch of the history and influence of the Press in British India...*, ό.π., σ. 37.

536. P. O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 52, 65-66.

to say what- that hitherto has saved me. But my hour cannot be far distant. Not in the hermitage from which I write, but in some prison shall I die.[537]

Η συσσώρευση εξαθλιωμένων πληθυσμών στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα που ακολούθησε την ανάπτυξη της μανιφακτούρας και της εκβιομηχάνισης, η απροθυμία πολλών Βρετανών να συμμετάσχουν στους ναπολεόντειους πολέμους και, κυρίως, να πληρώσουν γι' αυτούς, η τεράστια αύξηση της φορολογίας για τη διεξαγωγή τους αλλά και για τη διατήρηση της ειρήνης, θα επιφέρει την ανάδειξη φλογερών πολεμίων στα κάθε λογής έντυπα που θα κληθούν αυτή την περίοδο να οργανώσουν τη δημόσια συζήτηση ή, καλύτερα, τη δημόσια αντιπαράθεση. Πράγματι, με την έναρξη του αιώνα, και για τις επόμενες δύο δεκαετίες, η πολεμική πολιτική αρθρογραφία θα γνωρίσει μια άνευ προηγουμένου άνθηση.

Το *Edinburgh Review*, ως η πρώτη επιτυχημένη βρετανική επιθεώρηση, θα εγκαινιάσει αυτή την εξέλιξη στα 1802. Από αυτή την περίοδο, το είδος αυτό θα γνωρίσει μια πληθωρική και απροσδόκητη δυναμικότητα, που θα σφραγίσει το σύνολο των διεργασιών του κοινωνικού γίγνεσθαι και θα μεταλλάξει τις κατεστημένες πρακτικές διεξαγωγής του δημόσιου πολιτικού διαλόγου. Η επιθεώρηση θα λανσαριστεί ως ένα εξαιρετικά φιλόδοξο έντυπο και θα παρουσιάσει κρίσιμες διαφορές σε σχέση με τις άλλες περιοδικές εκδόσεις: Διαθέτει πολιτικό και φιλολογικό τμήμα, εκδίδεται συνήθως ανά τρίμηνο, ενώ σπάνια παραδίδεται σε λιβελογραφικά σχόλια και σκανδαλοθηρικές αναζητήσεις. Παρόλη τη βιαιότητα των αντεγκλήσεων και των συγκρούσεων, η επιθεώρηση θα εμείνει στο πολιτικό ή φιλολογικό σχόλιο, θα περιοριστεί στο πλαίσιο της επίκρισης και, μόνο κατ' εξαίρεση, θα καταφύγει σε συκοφαντικές δυσφημίσεις της ιδιωτικής ζωής των αντιπάλων. Τα ιδιωτικής φύσεως σκάνδαλα και ερεθιστικά επεισόδια της προσωπικής ζωής – κοινότυπη πρακτική διεξαγωγής των αντιπαραθέσεων στον βρετανικό Τύπο – θα μείνουν έξω από τη σφαίρα των εκδοτικών πρακτικών της επιθεώρησης, η οποία θα κατα-

537. *Works*, viii, σ. 478-481 στο E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 299. Το απόσπασμα συντάσσεται το 1821. Όπως είδαμε, ο Μπένθαμ απέδιδε ευθέως τη μη δίωξή του στο γεγονός ότι υπήρξε εκλεγμένο μέλος του Lincoln Inn.

κτήσει γρήγορα ασύγκριτο κύρος και ισχύ και θα συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Ακόμα και στο πεδίο της τέχνης, η επιρροή της επιθεώρησης είναι σημαντική: «*η τεράστια κυκλοφορία της θα κατορθώσει να εγγυάται άλλοτε την επιτυχία μιας ποιητικής συλλογής και άλλοτε τον οριστικό καταποντισμό της*».[538]

Παρότι πρόθεση των συντακτών και συνδρομητών του *Edinburgh Review* δεν είναι η ίδρυση ενός παραταξιακού εντύπου, η επιθεώρηση θα ταυτιστεί αμέσως με το κόμμα των Ουίγων, καθώς οι περισσότεροι συνεργάτες της πρόσκεινται ή προέρχονται από αυτόν τον πολιτικό σχηματισμό. Η συντηρητική απάντηση, ηχηρή και δριμεία, δεν θα αργήσει να εκδηλωθεί. Στα 1809, οι Τόρυς θα ιδρύσουν το *Quarterly Review*, μια επιθεώρηση που προορίζεται να εκπροσωπήσει, να ενισχύσει και να προπαγανδίσει την κυβερνητική πολιτική. Και το πετυχαίνει. Το *Quarterly Review* θα εκδοθεί ως ένα πραγματικό κομματικό πολιτικό όργανο. Οι αντίπαλοί του, ωστόσο, όσοι απαιτούσαν εισαγωγή δραστικών μεταρρυθμίσεων στην πολιτική ζωή, δεν θα μείνουν άπραγοι. Ένας μεγάλος αριθμός πολιτικών εντύπων με τακτική έκδοση θα κάνει την εμφάνισή του αυτή την περίοδο και μέχρι τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 1800. Παρότι, εκ των υστέρων κρινόμενες, οι εκδόσεις αυτές είναι βραχύβιες και συχνά λαθρόβιες, τόσο ο αριθμός των τίτλων όσο και η εμβέλειά τους ως επικοινωνιακών μέσων εντυπωσιάζουν.

Πριν απ' όλα, οφείλουμε να αναφέρουμε τα έντυπα των ακάματων αδελφών Χαντ: Τα *The Examiner*, *The Reflector*, *The Liberal*, στα οποία θα συναντήσουμε ως συντάκτες πολλούς από τους οικείους μας στην *Ελληνική Επιτροπή* ριζοσπάστες και φιλελεύθερους.[539] Το τελευταίο μάλιστα θα περάσει στην ιστορία, λόγω κεκτημένης ταχύτητας και ακραίας πόλωσης, όπως φαίνεται, «*ως το κοινό εκδοτικό εγχείρημα των Χαντ,*

538. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 5.

539. Βλ. E. C. Blunden, *Leigh Hunt's "Examiner" examined comprising some account of that celebrated newspaper contents 1808-1825, and collections by Leigh Hunt, Lamb, Keats, and Byron, illustrating the literary history of that time*, Λονδίνο 1828.

Σέλλεϋ και Μπάυρον».[540] Οι Χαντ, οι οποίοι θεωρείται ότι εκπροσωπούν *«τη χυδαία αγέλη των μισθοφόρων επαναστατών»* και τους ορκισμένους εχθρούς της Εκκλησίας και του Στέμματος, μόλις που θα καταφέρνουν να διαφεύγουν των διώξεων και να εκδίδουν τα πολιτικά τους έντυπα.

Άλλη μνημειώδης έκδοση της περιόδου, που την έχουμε ήδη συναντήσει σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι το *The Political Register* του Ουίλιαμ Κόμπετ ο οποίος, κατατασσόμενος μεταξύ των «ανατρεπτικών συγγραφέων», θα αναζητήσει άσυλο στην Αμερική έπειτα από την ανάκληση του Habeas Corpus. Πολυάριθμες, αλλά συχνά θνησιγενείς, θα είναι οι εκδόσεις του Ρίτσαρντ Κάρλαϊλ ο οποίος, παρότι βρίσκεται επί μακρό διάστημα φυλακισμένος έπειτα από παρέμβαση των επιτροπών λογοκρισίας, θα εκδώσει το *The Moralist* στα 1823, το *The Lion* στα 1825, το *The Prompter* στα 1830 και το πραγματικά ριζοσπαστικό *The Republican* στα 1819.[541]

Οι εκδόσεις αυτές δεν οργανώνονται ως επιχειρήσεις που θα επιδίωκαν ή θα προϋπέθεταν, ακόμα και με τα δεδομένα της εποχής, άμεσο οικονομικό όφελος· είναι πολεμικά πολιτικά περιοδικά και εφημερίδες άμεσα προσδεμένα στην προπαγάνδιση συγκεκριμένων ιδεολογικών αρχών. *«Ιδιοκτησία του ανθρώπου είναι η ελευθερία. Μόνο η Δημοκρατία δύναται να την προστατεύσει»*, διαβάζουμε στο σλόγκαν του *The Republican*, στην υπεράσπιση του οποίου, όπως και του ίδιου του Κάρλαϊλ, έναντι των αρχών θα ταχθούν αναφανδόν ριζοσπάστες και φιλελεύθεροι. Η υπόθεση Κάρλαϊλ *«είναι υπόθεση όλων των Ντισέντερς ενάντια στην τυραννία κάθε επίσημης εκκλησίας»*, θα γράψει ο Μπένθαμ στον καταδικασμένο εκδότη.[542] Στην ίδια κατηγορία των τιμητών της ριζοσπαστι-

540. "Review 'The Liberal': The new periodical work from Italy", *Gentleman's Magazine*, (1822) 348.

541. Για τον Κάρλαϊλ και τους ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ βλ. Joel H. Wiener, *Radicalism and Freethought in Nineteenth Century Britain The Life of Richard Carlile*, Λονδίνο 1983. «Οι διώξεις ενάντια στον Κάρλαϊλ, τη σύζυγο και την αδελφή του για δημοσιεύματα ενάντια στη χριστιανική θρησκεία ήγειραν μεγάλο ενδιαφέρον, πολύ περισσότερο μεταξύ των ανθρώπων με τους οποίους σχετιζόμουν», έγραφε ο Τζον Στούαρτ Μιλ. Βλ. J. S. Mill, *Aytobiography*, ὀ.π., σ. 82.

542. *The correspondence of Jeremy Bentham...*, ὀ.π., τ. 8, σ. 302. Πρβ. E. Halévy, *La formation...*, ὀ.π., τ. II, σ. 267.

κής μεταρρύθμισης εντάσσεται και το *The Black Dwarf* και το *The People* του Τόμας Γούλερ, που κυκλοφορούν μεταξύ του 1817-1824.

Η αθρόα εμφάνιση εφημερίδων και περιοδικών αποτυπώνει την καθολική ανάγκη οργάνωσης των επιχειρημάτων μεταξύ των αντιπάλων. Τόσο πολέμιοι όσο και οπαδοί των μεταρρυθμιστικών ιδεών θα συμβάλουν αμφίδρομα σε έναν οξύ διάλογο, που επιζητούσε συνεκτική και καταστατική σύσταση του δημόσιου βίου με συστηματικότητα και διαύγεια· παρότι επικίνδυνες και αντικοινωνικές κατά την τρέχουσα ηθική, οι ριζοσπαστικές φιλελεύθερες ιδέες είχαν εμφιλοχωρήσει οριστικά στην πολιτική ζωή. Προσφέροντας τα κριτήρια για την υπέρ ή κατά τους ετυμηγορία, για την επιβεβαίωση ή την απόρριψή τους από το ίδιο το περιεχόμενο αυτών των κριτηρίων, από τη δημόσια επιχειρηματολογία δηλαδή, οι ιδέες αυτές κατέλυαν οριστικά το εκ των προτέρων *απρόσβλητο*. Καθώς καλούσαν σε ανοιχτή αντιπαράθεση χωρίς προσεπικυρώσεις, προκαταβολικούς περιορισμούς και με μόνο αιτιολογικό τον λογικό έλεγχο του ισχυρισμού τους, όσο ανατρεπτικές και καταδικαστέες, δεν ήταν πλέον δυνατό να αγνοηθούν.

Η ελευθεροτυπία θα κληθεί να υποβαστάξει τις προσδοκίες και τις προτροπές που θα μορφοποιήσουν την πόλωση ανάμεσα σε διαφορετικές δυνάμεις που ανταγωνίζονταν για την εξουσία και τη διακυβέρνηση της κοινωνίας, αλλά και να κωδικοποιήσει, να εξομαλύνει και να διευθετήσει αντιθέσεις και συγκρούσεις. Η ελεύθερη λειτουργία του δημόσιου στοχασμού, θα υποστηρίξουν ριζοσπάστες και φιλελεύθεροι, δεν συνεπάγεται παρά τη δημιουργία μιας δημόσιας σφαίρας όπου οι ισχυρισμοί, οι αντιλήψεις, οι ιδέες υπόκεινται σε έλεγχο τελούν, κατά συνέπεια, υπό συνεχή αίρεση και αδιάλειπτη ανασκευή. Δεν είναι ανατρεπτική, δεν επισύρει κινδύνους για την κοινωνία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και η Γαλλική Επανάσταση θα αποδοθεί στην πάταξη της ελεύθερης έκφρασης, καθώς η κοινωνική δυσαρέσκεια δεν βρήκε χώρο να στεγαστεί και τοποθετήθηκε εκτός του δημόσιου διαλόγου.[543] Καθ'

543. Όπως έγραψε, επί παραδείγματι, ο Στάνοουπ «In France previous to the Revolution, the →

όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η εκδοτική εισβολή τέτοιου είδους πολιτικών εντύπων υπήρξε η κατεξοχήν κοινωνική μορφή αποκρυστάλλωσης αντιπολιτευτικών, ριζοσπαστικών, φιλελεύθερων ιδεωδών.

Εκείνο, ωστόσο, το έντυπο του ριζοσπαστισμού και του φιλελευθερισμού που θα τολμήσει να υιοθετήσει και θα κατορθώσει να υπερασπιστεί τον τίτλο «Επιθεώρηση» θα είναι το *Westminster Review*, που θα ιδρυθεί στα 1824 από τους μπενθαμιστές ριζοσπάστες και φιλελεύθερους. Διόλου απρόσμενο, η επιθεώρηση θα λάβει τον τίτλο της από την περιοχή του Λονδίνου που γέννησε το κίνημα των ριζοσπαστών του πρώιμου 19ου αιώνα, από εκείνη τη διοικητική και εκλογική περιφέρεια στην οποία θα έχει τη σπουδαιότερη εκπροσώπηση στις δύο Βουλές, το αστικό Ουέστμινστερ. Το *Westminster Review*, από το πρώτο του φύλλο, θα εξακοντίσει μύδρους ενάντια στην πολιτική ηγεσία, στο Στέμμα και την Εκκλησία, στην κυρίαρχη κοινωνική ιεραρχία, στην κρατούσα έννομη τάξη, τους υφιστάμενους θεσμούς. Πράγματι, εκείνο που διακρίνει, με την πρώτη κιόλας ματιά, το εν λόγω έντυπο είναι ότι όλα τα άρθρα, οι αναφορές, οι εργοκρισίες διαπνέονται από τη σφοδρή αποδοκιμασία, την οξεία καταγγελτική στηλίτευση, τη ζωηρή απαρέσκεια και τον ψόγο για κάθε δημόσια εκδήλωση της βρετανικής πολιτικής ζωής. Αυτός ο έντονα μαχητικός και επιτιμητικός χαρακτήρας της επιθεώρησης των ριζοσπαστών αλλά, κυρίως, η διεκδίκηση της ουδετερότητας και της αντικειμενικότητας –έναντι των στενών συμφερόντων ενός προνομιακού δέκτη του μηνύματός της, κοινωνικού στρώματος ή παράταξης– είναι το στοιχείο εκείνο για το οποίο θα αυτοεπαίρεται. Στην αναγγελία της επικείμενης έκδοσης, στο λεγόμενο *prospectus* της επιθεώρησης διαβάζουμε:

Press was shackled. [...] The works of Voltaire, Rousseau, and others had contributed to produce the Revolution by the exposure of accumulated abuses; but this catastrophe might have been prevented by the chastening influence of a Free Press, and by giving a constant vent to public feeling». L. Stanhope, *Sketch of History of the influence of the Press in British India; Containing remarks on the effects of a Free Press on subsidiary alliances; On the delay of Office; On superstition; On the Administration of Justicel On Flogging; anf on Agriculture; and the Licentiousness of a Censorship*, Λονδίνο 1823, σ. 184.

The Editors have great satisfaction in stating that they are the organs of an able and active society of individuals, who have seen with regret and somewhat of indignation that the name of criticism has been usurped with sinister views, and that the interest of literature and of a wise policy, and through them those of the Public have been sacrificed to selfish and unworthy purposes, and resolved to establish a tribunal where a fairer and more unbiased hearing may be obtained [...]. *It is their ambition to make this review the representative of the true interests of the majority, and the firm and invariable advocate of those principles which tend to increase the sum of human happiness, and to ameliorate the condition of mankind.*[544]

Το *Westminster Review*, όπως εύστοχα επισημαίνει ένας εκ των πρώτων, αν όχι ο μόνος ιστορικός που διέτρεξε κριτικά τα φύλλα της επίμαχης επιθεώρησης, χρησιμοποιεί την «αυθεντία του *εμείς*», του πρώτου πληθυντικού.[545] Η αυθεντία της χρήσης πρώτου πληθυντικού – «*είμαστε τα όργανα μιας δραστήριας και ικανής κοινότητας ατόμων*» ή «*διαπιστώσαμε την υποχώρηση της κριτικής και τον σφετερισμό των Δημοσίων διαφερόντων*» – είναι δηλωτική μιας θεωρούμενης και οπωσδήποτε προσδοκώμενης ουδετερότητας και αντικειμενικότητας της ατομοκεντρικής αστικής κοσμοαντίληψης έναντι των προνομιούχων κοινωνών των συμφερόντων της άρχουσας γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Οι εκδότες της επιθεώρησης υπερασπίζονται εδώ την πεμπτουσία του αστικού φιλελευθερισμού ή, τουλάχιστον, μία από τις εναργέστερες εκφάνσεις του, την αυτονόμηση της πολιτικής κοινωνίας έναντι της κρατούσας τάξης, ως αιώνιας, φυσικής και αυταπόδεικτης. Σύμφωνα με την αναγγελία, η επιθεώρηση θα συσταθεί ως το βήμα «*για αμερόληπτη και απροκατάληπτη κριτική*», ενώ στόχος της θα είναι να εκπροσωπήσει «*τα πραγματικά διαφέροντα της πλειοψηφίας, να διαδώσει τις αρχές που συμβάλλουν στην ανθρώπινη ευτυχία και να βελτιώσει την κατάσταση της ανθρωπότητας*». Ο Τύπος έτσι εμφανίζεται ως η αποκρυστάλλωση μιας αναπτυγμένης κοινωνίας πολιτών, ως όργανο πολιτικής διαπαιδαγώγησης, προώθησης

544. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 97.
545. *Αυτόθι.*

γενικών αρχών και άμεσης προαγωγής των γενικών συμφερόντων. Ας δούμε πώς περιγράφει ο Μπόουρινγκ την επιθεώρησή τους:

> *The Westminster created great sensation, both in the political and the literary world. The field had been monopolised by the blue and yellow of the Whigs, and by the graver grey of the Tories, but the Radicals had no quarterly representative.* [...] *But it certainly was a discovery that in the Radical field men of the highest order of intellect were earnest labourers – that historians of the first class, eminent poets, several of the wisent and the wittiest of our literary men, political economists of the highest authority, statisticians, men well known in the arena of public life, came forward to represent that great and growing class which belonged to neither section of the British aristocracy, and whose standard took the emphatic device, 'The greatest good of the greatest number'.*[546]

Παρόλη την κριτική του Μπόουρινγκ, στην πραγματικότητα το *Edinburgh Review* θα λειτουργήσει συχνά ως φίλα προσκείμενο στον ριζοσπαστισμό έντυπο, ενώ τα άρθρα του Μπρούαμ και του Ρόμιλι θα προσφέρουν στο κοινό της έγκυρης και έγκριτης επιθεώρησης γλαφυρές και επαινετικές παρουσιάσεις των αρχών και των έργων του ριζοσπαστικού μπενθαμισμού. Μια πρόχειρη ματιά στο ευρετήριο ονομάτων του *Edinburgh Review* καταδεικνύει τον ισχυρισμό: Οι αναφορές στον Μπένθαμ καταλαμβάνουν έξι ολόκληρες στήλες τοποθετώντας τον λίγο πίσω από τον Ναπολέοντα.[547]

Ο Μπένθαμ θα προσφέρει το αρχικό κεφάλαιο για να ξεκινήσει η έκδοση του *Westminster Review* και θα προτείνει τη διεύθυνση του πολιτικού τμήματος στον Μιλ, ο οποίος θα αρνηθεί, επικαλούμενος τις ασχολίες του στο *India House*.[548] Ο Μπένθαμ θα στραφεί τότε στον νεότερο προσήλυτό του, τον Μπόουρινγκ, με τον οποίο συνδέεται με φιλικούς δεσμούς τα τελευταία τρία χρόνια. Την αρχισυνταξία του φιλολογικού τμήματος θα αναλάβει ένας δραστήριος, αλλά όπως φαίνεται παραγνωρισμένος στη σύγχρονη βρετανική ιστοριογραφία, εκδότης, ο Χένρυ

546. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections...*, ό.π., σ. 67-68.

547. J. R. Dinwiddy, "Early nineteenth century reactions to Benthamism", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 34 (1984) 60.

548. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections...*, ό.π., σ. 7.

Σάουδερν. Ο Σάουδερν σε πολύ νεαρή ηλικία είχε αναλάβει την έκδοση του *Retrospective Review* και αργότερα έγινε μέτοχος και συντάκτης του *London Magazine*. Για ένα μακρό διάστημα, το *Westminster Review* θα εκδίδεται σε αρκετές χιλιάδες αντίτυπα και, σε μια περίοδο έντονου εκδοτικού ανταγωνισμού, θα κατακτήσει την τρίτη θέση μεταξύ των επιθεωρήσεων. Ωστόσο, την άνοιξη του 1828 θα αρχίσει να παρακμάζει. Ο Μπόουρινγκ με τον Μιλ θα διαπληκτίζονται συστηματικά ως προς την οργάνωση του εντύπου και τελικά ο Μπόουρινγκ θα είναι εκείνος που θα υπερισχύσει με τη στήριξη του Πέρρονετ Τόμσον (Thomas Perronet Thompson). Τότε πατέρας και υιός Μιλ θα θεωρήσουν εαυτούς προσβεβλημένους και προδομένους και θα διακόψουν τη συνεργασία τους με την επιθεώρηση.[549] Έως εκείνη την εποχή, εν τούτοις, είναι αμφότεροι τακτικοί συνεργάτες του Μπόουρινγκ και της έκδοσης που διευθύνει. Για τέσσερα χρόνια το *Westminster Review* θα είναι το αδιαμφισβήτητο πολιτικό όργανο του ριζοσπαστισμού και του μπενθαμισμού. Η συνειδησιακή ανεξαρτησία και η ιδεολογική αυτοβουλία, η πολιτική αυτονομία και αυτοτέλεια τόσο από τους υφιστάμενους κομματικούς σχηματισμούς όσο και από τις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες που τους κινούσαν, θα είναι τα χαρακτηριστικά που θα επικαλείται σταθερά η επιθεώρηση στον αγώνα της ενάντια στους ισχύοντες κυβερνητικούς μηχανισμούς.

Οι συντάκτες του *Westminster Review* «*υπήρξαν όλοι άνθρωποι της μεσαίας τάξης, με αξιοπρόσεχτη ενεργητικότητα και ενθουσιασμό, που ισχυρίζονταν ότι μπορούσαν να σταδιοδρομήσουν μόνο με τις δικές τους δυνάμεις. Παρότι όλοι και καθένας τους ήταν αφοσιωμένοι με τον δικό του τρόπο στην υπόθεση του μπενθαμισμού, είναι αμφίβολο κατά πόσο δεν έβρισκαν στην αρχή της μεγαλύτερης ευτυχίας κάτι το οποίο μπορούσαν*

549. «Ο πατέρας μου», έγραφε ο Μιλ ο νεότερος, «δεν είχε συναντήσει πολλές φορές τον Μπόουρινγκ γνώριζε, όμως, καλά ότι δεν ήταν κατάλληλος για να διευθύνει μια πολιτική και φιλολογική επιθεώρηση. Διέβλεπε, μάλιστα, ότι ο κ. Μπένθαμ δεν θα έχανε μόνο χρήματα από το όλο εγχείρημα, αλλά ότι επιπλέον οι απώλειες και η σχετική ανυποληψία θα βάραιναν τις ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις». J. S. Mill, *Autobiography*, ό.π., σ. 85. Βλ. επίσης τη διήγηση της απόσυρσης των Μιλ, έπειτα από συζητήσεις με τον Μπόουρινγκ, την άνοιξη του 1828 στο ίδιο, σ. 109-110.

να ενστερνιστούν προθύμως».[550] Το έντυπο επρόκειτο να εκδοθεί από τους Λόνγκμαν [Thomas Norton Longman III, IV], έναν ιδιαίτερα επιτυχημένο και αξιοσέβαστο βρετανικό οίκο, συνιδιοκτήτη επίσης του *Edinburgh Review*. Το γεγονός αυτό, κατά τις εκτιμήσεις του Μπένθαμ, υπήρξε ενδεικτικό της προόδου των ριζοσπαστικών ιδεών: «*Παρέχει καίριες και εμπεριστατωμένες αποδείξεις για την ανάπτυξη του Ριζοσπαστισμού*». Διότι, όπως γράφει ο Μπένθαμ:

> *με τη μεγάλη εμπειρία και την ικανότητα αποτίμησης των συνθηκών που διαθέτουν οι Λόνγκμαν, είναι βέβαιο ότι δεν θα αποπειρούνταν να προβούν σε ένα τόσο μεγάλο έξοδο χωρίς επαρκείς διασφαλίσεις ότι ο Ριζοσπαστισμός θα συνέβαλε στην ανάπτυξη και, αντιστρόφως, δεν θα έδιωχνε έναν ορισμένο αριθμό πελατών.*[551]

Το πρώτο τεύχος του *Westminster Review* θα κυκλοφορήσει, σε πείσμα των ανακυπτόντων προβλημάτων και ενάντια στην κατεστημένη πρακτική αυτού του είδους των εκδόσεων, εγκαίρως και κατά την προβλεπόμενη και προαναγγελθείσα ημερομηνία· στις 24 Ιανουαρίου 1824.[552] Σύμφωνα με τα καθιερωμένα, η έκδοση θα είναι μακροτενής και ογκώδης, αγγίζοντας στο σύνολο τις σχεδόν τριακόσιες σελίδες. Επίσης, κατά τα συνήθη, θα πωλείται στην τιμή των έξι σελινιών, ενώ η «πελατεία» της επιθεώρησης θα ξεπεράσει τους εκδοτικούς προϋπολογισμούς. Η πρώτη έκδοση των δύο χιλιάδων αντιτύπων γρήγορα θα εξαντληθεί, για να ακολουθήσει μια δεύτερη χιλίων νέων. Ένα μέτρο του αριθμού των πωλήσεων παρέχει η πρώτη και πλέον ευπώλητη έκδοση, το *Edinburgh Review*, που τυπωνόταν σε έντεκα χιλιάδες αντίτυπα, ενώ το *Quarterly Review* ακολουθούσε ασθμαίνοντας, δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια του 1824 θα προσφέρει στο αναγνωστικό του κοινό μόνο δύο τεύχη. Φαίνεται

550. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing...*, ό.π., σ. 34.

551. *Works*, x, σ. 540 · *The correspondence of Jeremy Bentham...*, ό.π., τ. 11, σ. 327.

552. Σύμφωνα με τον Μιλ τον νεότερο, η Επιθεώρηση των ριζοσπαστών του Ουέστμινστερ, θα φτάσει για πρώτη φορά ενώπιον των αναγνωστών του τον Μάρτιο του 1824. Η ανακοίνωση της έκδοσης, ωστόσο, από τον *The Examiner* μαρτυρά υπέρ της ημερομηνίας της 24ης Ιανουαρίου, ενώ στο ίδιο το πρώτο έντυπο η αναγραφόμενη ημερομηνία είναι Ιανουάριος 1824. Βλ. *The Westminster Review*, I (Ιανουάριος 1824) · G. L. Nesbitt, *ό.π.*, σ. 36 · J. S. Mill, *Autobiography*, ό.π., σ. 86.

ότι οι φιλοδοξίες των ιδρυτών της επιθεώρησης υπερέβαιναν την, ούτως ή άλλως, μεγάλη κυκλοφορία του εντύπου· ο Μπόουρινγκ θα δώσει μια ερμηνεία για τους μικρότερους από τις προσδοκίες αριθμούς πώλησης της επιθεώρησης των ριζοσπαστών:

> *Δεδομένου ότι οι αναγνώστες της επιθεώρησης εντοπίζονταν, σε μεγάλη έκταση, μεταξύ των όχι ιδιαίτερα πλούσιων τάξεων, η πρόσβαση των οποίων σε βιβλία ικανοποιούνταν μέσω των κάθε λογής οργανώσεων, ο πραγματικός αριθμός των αναγνωστών του Westminster Review είναι στην πραγματικότητα πολύ μεγάλος.*[553]

Ο Τζέημς και ο Τζον Στούαρτ Μιλ θα αφιερώσουν, στα πρώτα τεύχη του περιοδικού, δύο άρθρα, στα οποία αναλύουν την πολιτική των δύο παλαιότερων και αντίπαλων επιθεωρήσεων. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, η έκδοση των Ουίγων απευθύνεται, όπως και εκείνη των Τόρυς, στην αριστοκρατία. Τα δύο αυτά περιοδικά, τηρουμένων των αναλογιών, συντηρούν και αναπαράγουν τα ίδια στερεότυπα, συντελούν στην κατίσχυση των ίδιων καταχρήσεων έναντι του πολίτη. Απέναντι στα στερεότυπα αυτά, οι ιδρυτές και εκδότες της νέας επιθεώρησης δηλώνουν ότι θα εξαπολύσουν έναν αδυσώπητο πόλεμο. Οι συντάκτες απαιτούν τη δικαιακή μεταρρύθμιση και τη συνταγματική αναθεώρηση: Ως προς το ζήτημα του δικαίου, ειδικότερα, και της οργάνωσης του δικαιακού συστήματος που συζητούνται εξαντλητικά από τις στήλες του *Westminster Review*, οι ριζοσπάστες διαθέτουν ήδη μια δέσμη προτάσεων, ένα ολοκληρωμένο σύστημα αναθεώρησης, όπως την έχει επεξεργαστεί ο Μπένθαμ στον *Συνταγματικό Κώδικα*. Ο ίδιος ο Μπένθαμ συντάσσει ένα άρθρο πάνω στο *Property Code* του Χάμφρυς, όπου εξετάζει το ζήτημα της γαιοκτησίας. Αξίωση τώρα γίνεται η μεταβίβαση της εγγείου ιδιοκτησίας, υπό τους ίδιους όρους που ισχύουν για το κεφάλαιο ή την κινητή ιδιοκτησία. Ως προς το ζήτημα της εκπαίδευσης, θεμελιώδες στην πολιτική φιλοσοφία του μπενθαμισμού και του ριζοσπαστισμού, προπαγανδίζουν το πρόγραμμα της *Χρησιμάθειας*, προτείνουν τη *Βιβλιοθή-*

553. Παρατίθεται στο George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing...*, ό.π., σ. 36. Βλ. επίσης *Works*, x, σ. 540.

κη των *Χρήσιμων Μαθήσεων* και επικρίνουν την προσκόλληση στη ελληνική και λατινική διδασκαλία.[554] Στην πολιτική οικονομία διαδίδουν τις θέσεις του Ρικάρντο και ζητούν την άρση των περιορισμών που θέτουν οι δασμοί.[555] Στην ιστορία, ο Γκροτ θα αναλάβει την κριτική συνηγορία υπέρ της αθηναϊκής δημοκρατίας έναντι, όπως ισχυριζόταν, άκριτων και αβασάνιστων απλουστεύσεων.[556]

Προσφιλέστατη θεματική της επιθεώρησης των ριζοσπαστών, η οποία έρχεται και επανέρχεται σε πολλά τεύχη και άρθρα και παρεισφρέει σε ποικίλες πραγματεύσεις, είναι η διθυραμβική εγκωμίαση και η συστηματική επαινετική μνημόνευση του αμερικανικού πολιτειακού μοντέλου.[557] Το νεοπαγές καθεστώς των αμερικανικών πολιτειών θα γίνει το ιδανικό των συντακτών του *Westminster Review*. Τα μοναδικά ψεγάδια του θα εντοπιστούν «*στις παραδοξότητες που του κληροδότησαν οι Άγγλοι προπάτορές του*».[558] Και τούτα, ωστόσο, δεν ήταν παρά επιβιώσεις της αγγλικής αποικιοκρατίας οι οποίες, προϊόντος του χρόνου, θα έχαναν κάθε χρησιμότητα. Η νεότευκτη αμερικανική δημοκρατία θα συστήσει το κατεξοχήν επίδικο ζήτημα στις επί της αρχής δημόσιες διενέξεις μεταξύ των αντιμαχόμενων επιθεωρήσεων. Αν το *Westminster Review* αυτοσυστήνεται ως ο κατηγορηματικός και απροσχημάτιστος σύμμαχος της αμερικανικής κοινοπολιτείας, το *Quarterly Review* θα αυτοπροσδιοριστεί ως ο απροκάλυπτος εχθρός της, ενώ το *Edinburgh Review*

554. *The Westminster Review*, IV (Ιούλιος 1825) 147 κ.ε.

555. *The Westminster Review*, III (Απρίλιος 1825) 349 κ.ε. · VI (Οκτώβριος 1826) 373 κ.ε. · VII (Ιανουάριος 1827) 169 κ.ε. · IX, (Απρίλιος 1828) 313 κ.ε.

556. *The Westminster Review*, V (Απρίλιος 1826) 252 κ.ε.

557. Ορισμένα από τα άρθρα εξύμνησης του αμερικανικού πολιτειακού καθεστώτος είναι: *The Westminster Review*, I (Ιανουάριος. 1824) · "Moore's Fables for the Holly Alliance" · "Travels in the United States and Canada" · "Quarterly Review" · II (Ιούλιος 1824), "Use of the Dead to the Living" · "Travels to the United States and Canada" · "Newspapers" · (Οκτώβριος 1824), "Influence of America on the mind" · "Quarterly Review" · "Tales of a Traveller" · III (Ιανουάριος 1825), "Project of a New Penal Code for the State of Louisiana" · "A Summary View of America" · (Απρίλιος 1825), "On Emigration" · V (Ιανουάριος 1826), "United States".

558. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 47 και *The Westminster Review*, I (Ιανουάριος 1824) 101 κ.ε.

θα τηρήσει άλλοτε μια στάση επιφυλακτικής επίκρισης και άλλοτε σιωπηρής επιδοκιμασίας.[559]

Στα άρθρα του *Westminster Review*, όμως, δεν υπάρχει χώρος για επιφυλάξεις, δισταγμούς και ενδοιασμούς. Δεν υπάρχει προσήκων χρόνος ούτε χώρος για τη διατύπωση οιασδήποτε αναβλητικής αρνησικυρίας. Η άνευ συστολών παρρησία και η ακλόνητη αφοσίωση στη δημοκρατία της Αμερικής θα επανέρχεται ως σταθερό μοτίβο στα σχόλια των συντακτών:

> [Στην αμερικανική κοινοπολιτεία] *η κυριαρχία ενυπάρχει στον λαό, η ψηφοφορία είναι μυστική και σε κάποιες περιπτώσεις καθολική, η φορολογία είναι συνετή, η εκπαίδευση είναι προσιτή στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και η λογοκρισία του Τύπου απούσα. Κυρίως, όμως, η Αμερική αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση ως μια πολιτεία που διαβιεί ευμενώς χωρίς επίσημη εκκλησία, χωρίς βασιλείς και λόρδους και είναι απαλλαγμένη από την κακοδιαχείριση και τους βάρβαρους πολιτικούς θεσμούς της Ευρώπης.*[560]

Οι συντάκτες του *Westminster Review* θα καταδικάσουν με πείσμα την έλλειψη ανοχής απέναντι σε μη αγγλικανούς, τόσο Ντισέντερς όσο και Καθολικούς, όπως και απέναντι σε αγνωστικιστές και θα αποκηρύξουν, μέχρις αδιαλλαξίας, τις θρησκευτικές προκαταλήψεις. Θα καυτηριάσουν αναλόγως κεκτημένα «φυλετικά» ή γενεαλογικής προέλευσης στερεότυπα και θα διατυπώσουν με αγανάκτηση την περιφρόνησή τους απέναντι στην διατράνωση της ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού και των νοητικών αυτοματισμών ανακλαστικών κρίσεων. Σε μια βιβλιοκρισία της *History of Greece* του Μίτφορντ,[561] ο Γκροτ θα επισημάνει χαρακτηριστικά ότι αντικείμενο θαυμασμού μπορεί να αποτελεί η αρχαία ελληνική δημοκρατία, όχι όμως και η αρχαία ελληνική ολιγαρχία: «*Οι ελληνικές δημοκρατίες διασφάλιζαν επιτυχώς και σε μεγάλη έκταση την ασφάλεια των πολιτών, την ίδια στιγμή που οι ελληνικές ολιγαρχίες*

559. Βλ. George L. Nesbitt, *ό.π.*, σ. 47-48, 63-67.

560. George L. Nesbitt, *ό.π.*, σ. 47-48 και *The Westminster Review*, I (Ιανουάριος 1824), 105.

561. Πρόκειται για το πλέον γνωστό και, ίσως, το πιο δημοφιλές έργο για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στη Βρετανία του φθίνοντος 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα: William Mitford, *The History of Greece*, τ. 1-5, Λονδίνο 1784-1818.

ούτε θα διανοούντο να θέσουν ως στόχο της πολιτικής κοινωνίας αυτή την ασφάλεια».[562] Θα αποκηρύξουν, επίσης, την μεγαλόπνευστη γοητεία της ηθικής του ιπποτισμού.

> *Αν αποπειραθεί κανείς να υμνήσει τη γενναιότητα της Μεσαιωνικής εποχής, δεν είναι δυνατό να την εντοπίσει παρά στους κατώτερους και φτωχούς κατοίκους των πόλεων και στους χωρικούς της υπαίθρου, για τους οποίους οι ιππότες έτρεφαν μόνο καταφρόνια.*[563]

Ο Ρικάρντο με παλαιότερο άρθρο του θα επιχειρήσει να αποδομήσει το σόφισμα περί «*της σύνεσης των προγόνων*». Ο ιπποτικός κώδικας της μονομαχίας θα τεθεί υπό τη μικροσκοπική εξέταση της αρχής της χρησιμότητας και θα χαρακτηριστεί «*επιεικώς γελοίος*».[564]

> *Η ανωτερότητα του ιπποτισμού δεν είναι παρά η ανωτερότητα του ιππότη, ενός ανθρώπου που ιππεύει δηλαδή ή ενός αρκετά πλούσιου ώστε να μπορεί να προμηθεύεται βρώμη και σανό και άχυρο για να συντηρεί τον ίππο.*[565]

Τα φιλολογικά άρθρα και οι πολιτικές αναλύσεις της επιθεώρησης του Ουέστμινστερ σκανδαλίζουν την κοινή γνώμη, με μια εμμονή στην ανατροπή των διανοητικών αυτοματισμών και των παραδεδομένων αντιλήψεων. Όλο το πολιτικό, διανοητικό και πολιτισμικό οικοδόμημα της κοινωνίας κατακρημνίζεται μέσα από την οξεία κριτική στο σύστημα των παραδοχών του κληροδοτημένου κόσμου. Οι συντάκτες του *Westminster Review* θα αναλάβουν να καταρρίψουν όλες τις «*αόριστες γενικολογίες*» που παραπλανούν τους στοχαστές της ηθικής φιλοσοφίας και τους πολιτικούς μέχρι την εμφάνιση της ωφελιμιστικής θεωρίας και της ριζοσπαστικής κριτικής. Πρόκειται για μια εντατική διαδικασία αποδόμησης όλων των παραδεδομένων αρχών και του αξιολογικού συ-

562. *The Westminster Review*, V (Απρίλιος 1826), 269 κ.ε. Η υιοθέτηση του ωφελιμιστικού λεξιλογίου και η χρήση της κρίσιμης έννοιας της ασφάλειας από τον Γκροτ όταν θα σχετιστεί με τον Μπένθαμ και τους ριζοσπάστες είναι χαρακτηριστική για αυτή τη μετάβαση από τον θεοσεβή μυστικισμό στην κατίσχυση του εμπειρισμού.

563. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 51.

564. *The Westminster Review*, IV (Ιούλιος 1825) 20 κ.ε.

565. *Αυτόθι*· George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 252.

στήματος της κοινωνίας: Στο στόχαστρο θα μπει η ρητορική περί φυσικού δικαίου η οποία, σύμφωνα με τη θεωρητική σύλληψη των ριζοσπαστών, υπηρέτησε όλα τα προνόμια και νομιμοποίησε τα κατεστημένα δικαιώματα της αριστοκρατίας, ενώ η άλλη διαδεδομένη μεγαλοστομία, η «*δημηγορία περί φιλελευθερισμού*», υποκρύπτοντας αλλότριους στόχους, νομιμοποίησε καταχρήσεις και κατέλυσε συνεπείς και γόνιμες απόπειρες μεταρρύθμισης.

Το *Westminster Review* θα διαμορφώσει και ένα άλλο είδος λογοτεχνικής κριτικής, επιχειρώντας να ανατρέψει εκείνο που αποκαλεί «*ψευδαισθήσεις του σεντιμενταλισμού*».[566] Οι ριζοσπάστες της επιθεώρησης θα στραφούν ενάντια στους ποιητές, καθήκον των οποίων, σύμφωνα με τη σύλληψή τους, είναι να ψυχαγωγούν το κοινό και όχι να το εκπαιδεύουν. Δεν πρόκειται απλώς για την κατίσχυση της θετικής γνώσης, στην οποία θα αντιπαραθέσουν μια αόριστη ποιητική φιλολογία. Τα βέλη της κριτικής στρέφονται πρωτίστως ενάντια σε εκείνους τους ποιητές που αναπαράγουν και διαχέουν τα στερεότυπα της ιπποτικής κοινωνίας, που καθιερώνουν και ενσταλάζουν στην κοινή γνώμη μεταφυσικές δοξασίες, εξωκοινωνικές σοφίες. Η ποίηση αντιπροσωπεύει στη σύλληψή τους το ιδεολογικό όπλο των αντιπάλων τους, εκείνη τη μορφή πνευματικής παραγωγής που διαμορφώθηκε για να υπηρετήσει την καθεστηκυία τάξη. Είναι το μέσο που θα κληθεί να εκφράσει «*τη μεγαλοπρέπεια, την ανάταση, το αγλάισμα*»[567] των αργόσχολων τάξεων και να εξυμνήσει τη νικήτρια Βρετανία για την επιβολή και την επαναφορά της διασα-

566. Η συστοίχιση της κριτικής των Διαφωτιστών του προχωρημένου 18ου αιώνα με εκείνη των μπενθαμιστών ριζοσπαστών του αρχόμενου 19ου, παρά τις διαφορετικές χρονικότητες που διασχίζουν και τις σχετικές μεταλλαγές που θα επιφέρουν, προκαλεί την ευθεία παραπομπή στο σχόλιο «η λογοτεχνία δεν ταιριάζει στους Διαφωτιστές», (βλ. πρόλογο Αλέξη Πολίτη στο Μ. Πεχλιβάνος, Α. Πολίτης, Π. Κοντογιάννης (επιμ.), *Καντίτ ή ή Αισιοδοξία, Βολταίρος*, μετ. Π. Κοντογιάννης, Αθήνα 2002, σ. 17) αλλά, εν τέλει, και στους ωφελιμιστές. Η κοσμογονία της δύναμης του Λόγου, της διάψευσης ή της επιβεβαίωσης όποιου δημόσια διατυπωμένου ισχυρισμού θα έρθει να αντιπαρατεθεί με τη νομιμότητα της εξισορροποιητικής, ρομαντικής, σπιριτουαλιστικής, αριστοκρατικής δύναμης για να εξοστρακίσει την τέχνη, την ποίηση, τη φιλολογία στην «ασημαντότητα». Βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 186-189· Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989, σ. 23-27.

567. George L. Nesbitt, *ό.π.*, σ. 104.

λευθείσας τάξης. Η Γαλλική Επανάσταση, η πιο σπουδαία και η πιο δραματική, για τους ριζοσπάστες, στιγμή της ζωντανής ιστορίας θα στηλιτευτεί από τους ποιητές της Αυλής ως κατακρήμνιση της ανθρωπότητας στην αθεΐα και τον χυδαίο εξισωτισμό.

«*Γαλλία, ταπεινωμένη Γαλλία με τους άγριους επαναστάτες σου*», θα γράψει ο Ουέρντσουερθ. Η ποίηση και η φιλολογία δεν αντανακλούσαν μόνο το υπερβατικό, το μεταφυσικό, του εξω-εγκόσμιο στοιχείο έναντι του ορθολογικού, του έλλογα επεξεργασμένου και κριτικά βεβαιωμένου υπολογισμού της σκοπιμότητας· θεωρούνταν ως το προπαγανδιστικό, το κατά παραγγελία πόνημα της άρχουσας, επαναπαυμένης στις δάφνες της, τάξης. Το *Westminster Review* θα έχει και φιλολογικό τμήμα, καθότι άνευ αυτού δεν μπορούσε να φέρει τον τίτλο της Επιθεώρησης, αλλά οι συντάκτες του, ακριβέστερα, οι συνεπείς μπενθαμιστές συντάκτες του θα αντιμετωπίσουν το σκέλος αυτό ως αφιερωμένο σε «*ασημαντότητες*».[568]

Ένας μόνο ποιητής θα τύχει της αποδοχής της επιθεώρησης, ο ποιητής που δεν δίστασε να επικρίνει και να σατιρίσει τους *Άγγλους Βάρδους*: Ο Μπάυρον.[569] Ο Μπάυρον θα φύγει για την Ελλάδα και θα πεθάνει σχεδόν αμέσως μετά την έναρξη της έκδοσης και δεν θα προλάβει να επωφεληθεί από τα εγκωμιαστικά σχόλια για το *Deformed Transformed*. Η επιθεώρηση θα αφιερώσει, επίσης, τις στήλες της στη δράση του Μπάυρον ως απεσταλμένου της *Ελληνικής Επιτροπής* στην επαναστατημένη Ελλάδα και θα αποκαταστήσει τη μνήμη του ποιητή, ανασκευάζοντας τις ανακρίβειες και τα μυθεύματα του υπηρέτη του Φλέτσερ για τις

568. *Works*, x, σ. 540.

569. Μεταξύ των πρώτων δημοσιεύσεων του ποιητή πριν τη μεγάλη επιτυχία του Τσάιντ Χάρολντ με τον κραταιό εκδότη Μάρρυ, οι *Άγγλοι Βάρδοι* (*English Bards and Scots Reviewers: a Satire*) δεν χρειάζονται συστάσεις. Ας αναφέρουμε μόνο εδώ ότι κατά την πρώτη ανώνυμη έκδοση του έργου από τον Τζον Κόθορν που αριθμούσε περισσότερους από χίλιους στίχους, ο Μπάυρον θα αναγγείλλει την εκτίμησή του των αγγλικών γραμμάτων. Θα χλευάσει τους Κόλριτζ, Ουέρντσγουερθ και Σάουδυ, με τους οποίους συγκαταλέγεται σήμερα στους πρωταγωνιστές της ρομαντικής αγγλικής λογοτεχνίας και θα υπερασπιστεί με πάθος τη γραφή των Τόμας Κάμπελ και Σάμιουελ Ρότζερς, με τους οποίους θα εκπροσωπήσει (όπως και με τον φίλο του Τόμας Μουρ) τους «ποιητές» της *Ελληνικής Επιτροπής*.

συνθήκες του θανάτου του.[570] Το ίδιο θα πράξει έπειτα από την έκδοση του *Recollections* του Dallas και του *Conversations* του Medwin, καθιστώντας απολύτως αναξιόπιστους αμφότερους τους συγγραφείς.[571] Τα αφιερωμένα στον Μπάυρον άρθρα του *Westminster Review* θα κοστίσουν σε δριμείες επιθέσεις από τα έντυπα όργανα της επίσημης εκκλησίας. Ο *Christian Observer* θα καταδικάσει με βδελυγμία την «*προβολή του αχρείου, βέβηλου και ακόλαστου ποιητή που θα έπρεπε να υποστεί τη δίκαιη τιμωρία της μεταθανάτιας αποκήρυξης και της επιλησμονής*».[572]

Με σεβασμό, επίσης, αναφέρεται περιστασιακά, εν τούτοις, και το όνομα του Κητς. Φαίνεται, τέλος, ότι είχαν απορρίψει έκθεση του Λη Χαντ για τον Σέλλεϋ. Η άποψη του Χόμπχαουζ, σύμφωνα με την οποία τα έργα του Σέλλεϋ απέπνεαν «*κάποιον μυστικισμό*» δεν αποκλείεται να απηχούσε τη γενική αντίληψη του *Westminster Review*.[573]

Παρότι η δεκαετία της Επανάστασης είχε οριστικά παρέλθει και η θριαμβολογούσα Βρετανία είχε υποδεχθεί τον ήρωα Ουέλινγκτον και τους συμμάχους για τα επινίκια με δείπνα και εσπερίδες, κατά τα ειωθότα, οι συντάκτες του *Westminster Review* θα εξακολουθούν, εννέα χρόνια αργότερα, να επικρίνουν και τη νίκη και τους νικητές και τον στόχο τους. Ο Χόμπχαουζ που βρισκόταν στο Παρίσι την ημέρα της οριστικής ήττας του Ναπολέοντα από τον βρετανοπρωσικό συνασπισμό έγραφε

570. *The Westminster Review*, II (Ιούλιος 1824) 225 κ.ε.

571. Thomas Medwin, *Conversations of Lord Byron noted during a residence with his Lordship at Pisa in the years 1821 and 1822 by Thomas Medwin Esq.*, Λονδίνο 1824 · Robert Charles Dallas, *Recollections of the life of Lord Byron, from the year 1808 to the end of 1814; exhibiting his early character and opinions, detailing the progress of his literary career, and including various unpublished passages of his works To which is prefixed, an account of the circumstances leading to the suppression of Lord Byron's correspondence with the author, and his letters to his mother lately announced for publication*, Λονδίνο 1824. *The Westminster Review*, III (1825) 151 κ.ε. Βλ. επίσης Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. III, σ. 83 κ.ε.

572. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing...*, ό.π., σ. 171.

573. Ο George L. Nesbitt (= *Benthamite reviewing...*, ό.π., σ. 122) επισημαίνει ότι η στάση της επιθεώρησης προς τον ποιητή του *Hellas* παραμένει προβληματική. Ως προς το υπό δημοσίευση άρθρο του Χαντ για τον Σέλλεϋ θα αρκούσε, ίσως, για την ώρα να υποθέσουμε ότι αν οι συντάκτες της Επιθεώρησης δεν εκτιμούσαν ειδικώς το έργο του Σέλλεϋ, οπωσδήποτε, δεν εκτιμούσαν τον ίδιο τον Χαντ, τη δράση, την πολιτική και τις θέσεις του. Για τον Χομπχαουζ - Σέλλεϋ βλ. Φιόνα Μακάρθυ, *Βύρων...*, ό.π., σ. 321.

στον φίλο του Μπάυρον για «*τη μάζα της αθλιότητας που συσσωρεύτηκε για τον πλέον φαύλο σκοπό*».[574]

Στο ίδιο πνεύμα, τον Οκτώβριο του 1826, ο πόλεμος ενάντια στη Γαλλία θα θεωρηθεί στο *Westminster Review* ως ο πόλεμος της *Αγγλικής Αριστοκρατίας*, καθότι οι αλλαγές που θα επέφερε μια ενδεχόμενη επιτυχία της Επανάστασης:

> *περιελάμβαναν την εξάλειψη εκείνων των προνομίων της αριστοκρατικής κάστας, δια των οποίων η τάξη αυτή διαιώνιζε την κακή διακυβέρνηση που υπηρετούσε πλήρως τα συμφέροντά της.*[575]

Αυτή «η *αριστοκρατική κάστα που χειραγωγούσε τους Άγγλους πολίτες*», κατόρθωσε τελικά να τους πείσει ότι οι Γάλλοι είχαν «*φρικιαστικές, τρομερές ιδέες*». Επιπλέον,

> *ο πελώριος στόλος και ο στρατός για τον πόλεμο άνοιξε τον δρόμο για τεράστιες δαπάνες εν καιρό ειρήνης. Το έθνος εξοικειώθηκε με αυτή την κατάσταση και τελικά η αριστοκρατία διατήρησε τις επικερδείς θέσεις της και ο λαός πλήρωσε το κόστος. Θα ήταν προτιμότερο να θέσουμε σε αργία την αριστοκρατία και να την επιχορηγήσουμε παρά να διατηρούμε ολόκληρους στρατούς για να απολαμβάνουν στρατηγίες και ναυαρχίες.*[576]

Η φορολογία για τη διεξαγωγή των πολέμων θα συζητηθεί, επίσης, σχολαστικά από τους συντάκτες της επιθεώρησης του ριζοσπαστισμού. Τόσο οι φόροι για τη στρατιωτική διοργάνωση και την περιφρούρηση της ειρήνης όσο και οι κάθε λογής δασμοί στην εισαγωγή σιτηρών, θα θεωρηθούν ως οι μηχανισμοί εκείνοι που διασφάλιζαν την παραδοσιακή και αποκλειστική ηγεμονία της γαιοκτητικής αριστοκρατίας και καταστρατηγούσαν αντιστοίχως τους όρους της ελεύθερης εμπορικής δραστηριότητας. Πολυάριθμα άρθρα θα συνταχθούν για τη διάδοση του νέου κοινωνικού ευαγγελίου: της αρχής του *Ελεύθερου Εμπορίου*.[577]

574. Φιόνα Μακάρθυ, *ό.π.*, σ. 264.

575. George L. Nesbitt, *ό.π.*, σ. 53.

576. *The Westminster Review*, III (Οκτώβριος 1826) 121 κ.ε. · George L. Nesbitt, *ό.π.*, σ. 50, 53.

577. *The Westminster Review*, III (Απρίλιος 1825) 386 κ.ε. · V, (Ιανουάριος 1826) 136 κ.ε. · VII, (Ιανουάριος 1827) 126 κ.ε.

Προσφιλής θεματική των συντακτών της επιθεώρησης του Ουέστμινστερ και εν πολλοίς των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα είναι η κατάργηση του δουλεμπορίου.[578] Συναφές ως προς αυτό, η υποστήριξη της μπενθαμικής εκδοχής για τη χειραφέτηση των αποικιών.[579] Οι απομακρυσμένες αποικιακές κτήσεις, κατά τις εκτιμήσεις των ριζοσπαστών, «*ανέμεναν την κατάλληλη ευκαιρία για να απαλλαγούν από την υποταγή τους στη βρετανική μητρόπολη και προσδοκούσαν στην προστασία των Ηνωμένων Αμερικανικών Πολιτειών*».[580] Η θέση του Μπένθαμ για τις αποικίες ήταν πλέον διαδεδομένη και γνωστή: Η μόνη «χρησιμότητα» της ύπαρξης αποικιών ήταν εκείνη που προέκυπτε από τα συμφέροντα της αριστοκρατίας, η οποία κατείχε το μονοπώλιο της οικονομικής εκμετάλλευσής τους, ενώ οι «χρήσιμες τάξεις» καλούνταν να πληρώσουν τις δαπάνες για την κατοχή και τη διατήρησή τους. Οι νόμοι του ελεύθερου εμπορίου, εν τούτοις, στη ρικαρντιανή εκδοχή τους και, όπως προβάλλονταν από τον Μιλ, έστω, μπορούσαν να λειτουργήσουν ωφελώντας αμφότερες τις εμπλεκόμενες πλευρές. Πριν από οτιδήποτε άλλο, εκείνο που απαιτούνταν ήταν η μεταρρύθμιση του πολιτειακού συστήματος της μητρόπολης. Τούτη, ως σαρωτική και ισχυρή ώθηση, θα συμπαρέσυρε και θα είλκυε όλες τις άλλες ευκταίες εξελίξεις.

Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Νέσμπιτ, με τον κίνδυνο να θίξουμε «*το αντι-ιπποτικό, αντι-αγγλικό πνεύμα της επιθεώρησης*», το *Westminster Review* «*υπήρξε ο σημαντικότερος σταυροφόρος της δεκαετίας*» στη βρετανική έντυπη επικοινωνία.[581] Ως ο συνεπέστερος και ο πλέον διακηρυγμένος εχθρός της πολιτικής της Ιεράς Συμμαχίας και ως ο ενθουσιώδης οπαδός του δόγματος της αυτοδιάθεσης των λαών, θα στηρίξει έμπρακτα τις φιλελεύθερες επαναστάσεις από τη Γαλλία και την Ισπανία μέχρι την Ελλάδα και τη νότια Αμερική. Με τον Μπόουρινγκ, τον

578. *The Westminster Review*, I, (Απρίλιος 1824) 336 κ.ε.

579. *The Westminster Review*, IV, (Οκτώβριος 1825) 261 κ.ε. · VII, (Ιανουάριος 1827) 1 · VIII, (Ιούλιος 1827) 70 κ.ε. · IX, (Ιανουάριος 1828) 71 κ.ε.

580. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 63.

581. *Αυτόθι*, σ. 65.

γραμματέα της *Ελληνικής Επιτροπής* ως αρχισυντάκτη του πολιτικού τμήματος, είναι ευνόητο ότι η επανάσταση στην Ελλάδα και η δράση της Επιτροπής για την υποστήριξή της στην Αγγλία διέθετε τον σταθερότερο και πιο αφοσιωμένο σύμμαχο και εκπρόσωπό της στον δημόσιο διάλογο. Από τις στήλες της επιθεώρησης, ο Μπόουρινγκ θα υπερασπιστεί, επίσης, εαυτόν και τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* έναντι των κατηγοριών περί κακοδιαχείρισης και οικονομικής εκμετάλλευσης της επανάστασης για ίδιον όφελος.[582]

Η νέα ιδέα, η κεντρική αρχή που διαπνέει την επιθεώρηση δεν είναι άλλη από το *ésprit* που έχει ήδη συνεπάρει την Ευρώπη και τον νεότερο δυτικό εκπρόσωπο του πολιτισμένου κόσμου, την Αμερική· είναι η ιδέα της Ευτυχίας. Όχι η βελτίωση, υλική, πνευματική ή ηθική, αλλά η ευτυχία. Η ανθρώπινη ευτυχία.

> *Επινοήσαμε ατμομηχανές και στήσαμε κοινοβούλια. Ακόμα περισσότερο, δεν παύουμε να τα τελειοποιούμε. Παρόλα αυτά, παραμελήσαμε τον θεμελιωδέστερο κινητήρα, τη μηχανή όλων των μηχανών, από την οποία και για την οποία επιτυγχάνουμε όλα αυτά τα κατορθώματα. Ξεχνούμε ότι σε όλα αυτά, ο ίδιος ο άνθρωπος είναι η πρώτη κινητήριος δύναμη. Και όσο πασχίζουμε να ρυθμίσουμε και να βελτιώσουμε τη ενέργειά του και να επωφεληθούμε από τη δράση του, παραμελούμε την Αρχή της δράσης του και ξεχνούμε να καλλιεργήσουμε ή να δημιουργήσουμε εκείνες τις δυνάμεις από τις οποίες θα αδράξουμε αυτά τα κατορθώματα.*[583]

Η *Αρχή της δράσης* προς την οποία προσανατολίζεται η οικονομία, η κοινωνία, η πολιτική και κάθε βαθμίδα του βίου ως όλον είναι πλέον η ευτυχία. Η ευτυχία, όμως, του μεγαλύτερου αριθμού δεν μπορεί να πραγματωθεί παρά υπό ρεπουμπλικανικό καθεστώς.

Όπως έχουμε δει, ο Μπένθαμ στη νεότητά του δεν ασχολείται με την αναθεώρηση της μορφής της διακυβέρνησης. Δεν αναζητά μια νέα

582. Για τις φιλελεύθερες επαναστάσεις και τη δράση της *Ελληνικής Επιτροπής* βλ. *The Westminster Review*, I, (Απρίλιος 1824) 289 κ.ε. · V, (Απρίλιος 1826) 457 κ.ε. · I, (Απρίλιος 1824) 453 κ.ε. · II, (Ιούλιος 1824) 149 κ.ε.

583. George L. Nesbitt, *Benthamite reviewing*..., ό.π., σ. 63.

πολιτειακή μορφή. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ωστόσο, γίνεται ο θεωρητικός καθοδηγητής των φιλελευθέρων της Βρετανίας και ο θεωρητικός επί της κεφαλής – ο γηραιότερος από όλους τους ομοϊδεάτες του – των ριζοσπαστών του Ουέστμινστερ. Το *Westminster Review* θα γίνει το μέσο, κατά κάποιο τρόπο, ανανέωσης της εμπιστοσύνης και της συναίνεσης προς τους κώδικες της μπενθαμικής ευτυχίας. Η αρχή της μεγαλύτερης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό και η αξιωματική παραδοχή της εγωιστικής φύσης του ανθρώπου υπαγορεύει την αναγκαιότητα κατάργησης της μοναρχίας. Η μοναρχία αποτελεί τη λιγότερο ασφαλή αρχή του κράτους, θα υποστηρίξουν οι συντάκτες του *Westminster Review*. Και τούτο διότι ο μονάρχης, θεωρητικά απόλυτα ελεύθερος, δεν μπορεί παρά να στοχεύει στην ικανοποίηση της δικής του μεγαλύτερης ευτυχίας εις βάρος ή έναντι της ευτυχίας του μεγαλύτερου αριθμού. Η μοναρχία εκλαμβάνεται, έτσι, ως η κατ' εξοχήν επισφαλής αρχή, διότι ο μονάρχης βρίσκεται θεωρητικά μόνος εναντίον όλων. Η μοναρχία, επομένως, είναι η περισσότερο ευπρόσβλητη αρχή σε εξεγέρσεις και επαναστάσεις που διαταράσσουν την κοινωνική ευταξία και, κατά προέκταση, την εύρυθμη λειτουργία της παγκόσμιας οικονομίας.

Συνοπτικά, καθώς είπαμε, η *επιθεώρηση του Ουέστμινστερ* θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια συνεπής φιλελεύθερη και ριζοσπαστική εκδοχή ποικίλων παραλλαγών του μπενθαμισμού. Η κοινωνία πρέπει να συνέχεται από μια σειρά κανόνων, οι οποίοι, για να είναι αποτελεσματικοί, πρέπει να λάβουν τη μορφή γραπτών νόμων που, με τη σειρά τους, για να εγκιβωτίσουν όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, πρέπει να συστηματοποιηθούν σε έναν κώδικα. Ο νομοθέτης, ο μεγαλύτερος αριθμός είναι εκείνος που κατανέμει «*ηδονές και τιμωρίες*», εκείνος που διαμορφώνει την κοινωνική και ηθική τάξη και την ισορροπία των διαφερόντων, εφόσον ζητούμενο είναι η κοινωνική συναίνεση και η οικουμενική ειρήνη. Ο Μπένθαμ, εμπνεόμενος από τον Χομπς και έπειτα από την πολιτική φιλοσοφία του Ελβέτιου και του Μπεκκαρία, συλλαμβάνει τη θεωρία του δικαίου ως μια θεωρία που εδράζεται στην εικονική ταυτο-

ποίηση των διαφερόντων. Από την πατρίδα του στρέφει την προσοχή του στην Ευρώπη και, έπειτα, στον «βάρβαρο» κόσμο.

Εν τούτοις, η νέα οικονομία των ελεύθερων συναλλαγών δίνει όλο και περισσότερο την αίσθηση μιας κοινωνίας που μπορεί να αυτορυθμίζεται με τρόπο αυθόρμητο και μηχανιστικό. Τα ξεχωριστά άτομα εμφανίζονται να συνέχονται σε μια ένωση οικονομική, εφόσον ο καταμερισμός εργασίας επιβάλλει στον καθένα να εργάζεται για να ικανοποιήσει ανάγκες μοναδικές αλλά και κοινές σε όλους. Προς τί, επομένως, η παρεμβολή του κράτους; Η ταυτοποίηση των διαφερόντων στον χώρο – έξω από κατατμήσεις και διαχωρισμούς σε πόλεις, επαρχίες, έθνη– διαμορφώνει ένα ενιαίο οικονομικό σύμπαν, ένα όλον που δεν επιδέχεται ούτε νομοθετικές κατασκευές ούτε όποιας μορφής περιορισμό που θα δημιουργούσαν μικρούς απομονωμένους κόσμους. Ο οικονομικός κοσμοπολιτισμός εδράζεται στην αρχή της αυτόματης, της άμεσης ταυτοποίησης των διαφερόντων. Τούτο θα οδηγούσε προοδευτικά στην «κοινωνία με ασθενές κράτος», στην οποία καταλήγουν οι Πέιν και Γκόντουιν, με τους οποίους διαφωνούν και τελικά απομονώνουν οι μπενθαμιστές.

Για τους μπενθαμιστές ριζοσπάστες, όμως, τα άτομα, αντιλαμβανόμενα την αδυναμία τους να υπερασπιστούν τα διαφέροντά τους έναντι των ειδικών διαφερόντων των «μικρών απομονωμένων κόσμων» που συνιστούν οι οικογενειακές, θρησκευτικές, επαγγελματικές ή όποιες άλλες κοινότητες, δημιουργούν το κράτος ως μια τεχνητή κοινότητα ανώτερη από τις λοιπές «μικρές» φυσικές κοινότητες. Το κράτος, έτσι οριζόμενο, αναπαριστά τη γενική κοινωνία έναντι των ειδικών κοινωνιών ή, ακόμα, τα άτομα εν γένει έναντι των ομάδων ειδικών διαφερόντων. Τα μεμονωμένα άτομα δεν δημιουργούν το κράτος για να αυξήσουν την ασφάλειά τους εις βάρος της ελευθερίας τους. Τα άτομα θέλουν να είναι ελεύθερα και στον βαθμό που θέλουν να είναι ελεύθερα διαμορφώνουν το κράτος, το οποίο αναλαμβάνει να τα καταστήσει περισσότερο ασφαλή και, κατά συνέπεια, περισσότερο ελεύθερα.

Η *«βρετανική εντιμότητα»*, όμως, και *«κάθε αίσθηση ανωτερότητας»* αυτών των *«κλειστών κοινοτήτων»* που παραδοσιακά εκπροσωπούνταν από τους Ουίγγς θίγεται και προσβάλλεται ιδεολογικά με τρόπο αναπόδραστο. Ήδη από τα πρώτα τεύχη, από την ίδρυση της Επιθεώρησης του Ουέστμινστερ θα ξεσπάσει ένας ανένδοτος πόλεμος. Το *Edinburgh Review* θα αντεπιτεθεί, υπερασπιζόμενο το κόμμα των Ουίγων και την πολιτική της μετριοπάθειας και της ισορροπίας:

> *A liberal Journal, of great and increasing celebrity, has actually done us the honour, quarter after quarter, of quoting long passages from our own humble pages, in evidence of this sad infirmity in our party and principles.* [...] *Every thing that we know that is valuable in the ordinances of men, or admirable in the arrangements of the Providence, seems to depend on a compromise, a Balance; or if the expression is thought better, on a conflict and struggle, of opposite irreconcilable principles. Virtue - society - life itself, and in so far as we can see, the grand movements and whole order of the universe, are maintained only by such a contention.*
>
> *Even now it is impossible to disguise, that there is arising in the bosom of that class a Republican sect as audacious, as paradoxical, as little inclined to respect antiquity, as enthusiastically attached to its ends, as unscrupulous in the choice of its means, as the French Jacobins themselves -but far superior to the French Jacobins in acuteness and information- in caution, in patience, and in resolution. They are men whose minds have been put into training for violent exertion. All that is merely ornamental - all that gives the soundness, the smoothness, and the bloom, has been exsuded. Nothing is left but nerve, and muscle, and bone* [...]. *Philosophical pride has done for them what spiritual pride did for the Puritans in a former age; it has generated in them an aversion for the fine arts, for elegant literature, and for the sentiment of chivalry. It has made them arrogant, intolerant and impatient of all superiority* [...]. *Under an ignorant and tyrannical ministry, obstinately opposed to the most moderate and judicious innovations, their principles would spread as rapidly as those of the Puritans formerly spread, in spite of their offensive peculiarities.*[584]

Το *Edinburgh Review* αντιμετωπίζει τους ριζοσπάστες ως τους νέους εκκεντρικούς, όμοιους με τους Βυρωνιστές του πρόσφατου παρελθόντος.[585]

584. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 346.
585. *Αυτόθι*, σ. 274.

Όπως, λίγα χρόνια πριν, και εκείνοι προκαλούσαν και αμφισβητούσαν τα ήθη, τους κοινούς τρόπους και τους ηθικούς νόμους έτσι και οι μπενθαμιστές αρνούνται για να αρνούνται, σκανδαλίζουν για να σκανδαλίζουν, θα πουν οι αντίπαλοί τους. Τούτο δεν συνεπάγεται ότι οι σχέσεις μεταξύ των ριζοσπαστών είναι σχέσεις αγαστής σύμπνοιας και αρμονικής συμφωνίας. Εκτός από τις διαμάχες που θα προκύψουν ανάμεσα στον Μπόουρινγκ και τους Μιλ, ο Αλεβί επισημαίνει τις αντιπαραθέσεις που θα ανακύψουν μέσα σε λίγα χρόνια μεταξύ της πολιτικά ευρείας ομάδας των ριζοσπαστών μπενθαμιστών, των φιλελεύθερων, των Ουίγων. Ο Μακόλυ, χωρίς να αμφισβητεί την ορθότητα των αντιλήψεων του ηγέτη Τζέρεμυ Μπένθαμ, κατηγορεί τους οπαδούς και θιασώτες, οι οποίοι, κατά την κρίση του, υιοθετούν τις αλήθειες της θεωρίας του για να τις μετατρέψουν σε επικίνδυνες και αντιδημοτικές πολιτικές θέσεις. Ο Μάκιντος, παλαιός φίλος και οπαδός του Μπένθαμ εκφράζεται, επίσης, με την ίδια σφοδρότητα. Ο Μπρούαμ, περί τα 1830, διακόπτει πλήρως τις σχέσεις του με την επιθεώρηση των ριζοσπαστών, ενώ ο Μπένθαμ τον καλεί να λογοδοτήσει για τις επιθέσεις που δέχεται από τις στήλες του *Edinburgh Review*:

> *I have understood that it was you that let slip the dogs of war at me in the Ed., and perhaps elsewhere.*[586]

Όπως και να 'χει, όποια κι αν είναι η κατάληξη που επιφυλάσσεται στον κύκλο των ριζοσπαστών, φιλελεύθερων, ωφελιμιστών, επί του παρόντος, βλέπουν το εγχείρημά τους να πετυχαίνει: Εκκινώντας από την αρχή της χρησιμότητας του μεγαλύτερου αριθμού διαμορφώνουν ένα οροθετημένο σχήμα ερμηνείας και «κατασκευής» της πραγματικότητας, ένα σχήμα που αγκαλιάζει όλες τις όψεις της ανθρώπινης δράσης. Τελικά πετυχαίνουν τη νομοθετική μεταρρύθμιση για την οποία μάχονται,

586. Ο Μπρούαμ διαμαρτύρεται και ζητεί να τον επισκεφτεί προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Ο Μπένθαμ, πράγματι, τον καλεί σε δείπνο στο οποίο, όμως, ο Μπρούαμ δεν θα παραστεί. Ο Μπένθαμ θα πεθάνει χωρίς, ίσως, να επιλυθεί η μεταξύ τους διαμάχη. E. Halévy, *ό.π.*, τ. III, σ. 347.

εισέρχονται ως πολιτική ομάδα στη Βουλή και ιδρύουν το πολιτικό τους όργανο.

Οι μπενθαμιστές ριζοσπάστες του *Westminster Review* δεν οργανώνονται πάντως γύρω από τον ίδιο τον Μπένθαμ αλλά σε ένα ευρύτερο δίκτυο μαθητών, οπαδών και συνεργατών. Οι περισσότερο μετριοπαθείς θα αγωνίζονται για μια ορθολογικότερη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών, για την κατάργηση της αργομισθίας, τη συστηματική και δραστική μείωση των στρατιωτικών δαπανών και των εκκλησιαστικών φόρων, για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, για την ελευθεροτυπία. Οι περισσότερο ριζοσπάστες θα συνεχίσουν να προπαγανδίζουν τις φιλελεύθερες ιδέες στα λαϊκά στρώματα των περιοχών του Λονδίνου. Όλοι τους, κατά τα τέσσερα χρόνια της ακμής της εκδοτικής παρουσίας της *Επιθεώρησης* θα διεμβολίζουν συστηματικά το ανθεκτικό οικοδόμημα της βρετανικής αριστοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΥΣΣΩΜΗ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΥ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΟΣ
Ο Τζοζεφ Χιουμ και οι "Χρησιμες Ταξεις„

"ΦΑΝΤΑΣΜΑΤΑ ΠΛΑΝΩΝΤΑΙ πάνω από τον κόσμο», θα πει σε ομιλία του στη Βουλή ο Χόμπχαουζ τον Ιούλιο του 1822.[587] «*Φαντάσματα όχι τόσο τρομακτικά όπως ο σατανάς της επανάστασης, αλλά τόσο κοινά μ' αυτόν*», θα συνεχίσει, παραπέμποντας στις *Σκέψεις για τη Γαλλική Επανάσταση* της Μαντάμ ντε Σταέλ.[588]

> [...] *Φόβος εξακολουθεί να κυριεύει τους Βρετανούς, ενώ η κυβέρνηση προτρέπει τον λαό να βλέπει συνομωσίες και επαναστάσεις παντού. Η Μαντάμ ντε Σταέλ, όμως, θα κατορθώσει εύστοχα να αποκαταστήσει τις πραγματικότητες του σήμερα και του χθες. Οι περισσότεροι θεωρούν το Παλαιό Καθεστώς ως τη χρυσή εποχή της ασφάλειας και της ευτυχίας, υπενθυμίζουν μόνο τα δεινά της επανάστασης και χαρακτηρίζουν κάθε μεταρρυθμιστή βίαιο Ιακωβίνο. Οι πόλεμοι τελείωσαν. Οι Ιακωβίνοι εξαφανίστηκαν. Κι όμως οι κατατρομοκρατημένοι Βρετανοί εξακολουθούν να ταυτίζουν τον νόμο και την τάξη με την επιβολή μέτρων καταστολής.*[589]

---

587. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 7, 1 Ιουλίου 1822, στ. 1447.

588. Ο μετριασμός των επαναστατικών αιτούμενων του ρεπουμπλικανισμού που εκπροσωπούσε η Μαντάμ ντε Σταέλ δεν χρειάζεται ιδιαίτερες υπενθυμίσεις. Επ' αυτού βλέπε ενδεικτικά Andreas Kalyvas, Ira Katznelson, "Embracing liberalism: Germaine de Staël's farewell to republicanism", σ. 167-190 στο P. M. Kitromilides (επιμ.), *From republican polity to national community Considerations of Enlightenment political thought*, Οξφόρδη 2003.

589. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 7, 1 Ιουλίου 1822, στ. 1447. Βλ. επίσης τ. 2, 12 Ιουλίου 1820, στ. 405-416.

Από τους ναπολεόντειους πολέμους μέχρι τα τέλη του 1822, η ειρήνη των νικητών θα εξακολουθεί να δυναμιτίζει την πολιτική ζωή στη γηραιά ήπειρο. «*Θεέ και Κύριε; Τί καιροί!* [...] *Γι' αυτή την κατάληξη έχυσε το αίμα της και σκόρπισε τους θησαυρούς της η Βρετανία;*», αναφωνούσε ο Χόμπχαουζ στα 1815, όταν η Αγγλία με τον θριαμβευτή Ουέλινγκτον θα κληθεί να αποκαταστήσει την τάξη και την ειρήνη στην Ευρώπη.[590] Η ίδια επιχειρηματολογία θα επιστρατεύεται συστηματικά από τις αντίπαλες δυνάμεις στη Βουλή από το τέλος των πολέμων μέχρι και τη νέα δεκαετία. Στη συζήτηση των όρων της ειρήνης, όπως ορίζονταν από το Συνέδριο της Βερόνας, ο Γεώργιος θα απαγγέλλει διθυράμβους και ευχολόγια για την επάνοδο στην κατάσταση της «*ειρήνης, της ασφάλειας, της ελευθερίας*».[591] Ομοίως, οι αντίπαλοι της κυβερνητικής εξουσίας και του Στέμματος θα επικαλεστούν την ειρήνη, την ασφάλεια, την ελευθερία:

> *The nation was not afraid of the revolutionary plunderer, but of the tax-gathering plunderer, of the man who came to drag the beds under them, and to reduce them to the last stage of poverty and wretchedness.* [...] *To cure these evils then he* [Hobhouse] *believed the great body of the people was anxious for a change of measures, and not for a change of men* [...]. *The House was called upon to congratulate his majesty upon the peace which at present prevailed in Europe* [...]. *But he would appeal to any unbiased man who heard him, what sort of peace that was? It was, indeed, the peace of the grave, but not that of justice or independence; the peace in which he exulted had served to destroy the independence of every state in Europe which had hoped for freedom? Or, was the noble secretary of foreign affairs, who had himself seen the continent, aware of the consequences of the peace which he had concluded; that it had produced some of the most unnatural and uncongenial unions, that it had annexed Norway to Sweden, Saxony to Prussia, Genoa to Sardinia, Venice and all Italy to Austria.* [hear, hear, hear].
>
> *But when ministers spoke of the peace of the continent, he* [Hobhouse] *would ask them where that content which was indicative of peace was to be found? Was it in Italy, or in France, or in the North of Germany? Or was it in that quarter of*

590. (John Cam Hobhouse), *Lord Broughton Papers*, Add. MSS 47232, fo. 85. Βλ. βιογραφία Χόμπχαουζ στο Robert E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 114.

591. John Cam Hobhouse, *Lord Broughton Papers*, Add. MSS 47232, fo. 85.

Europe where the Greeks were so gallantly fighting for their liberties? The cause of all the discontent and agitation which prevailed in Europe was not at all laid open to the House. He [Hobhouse] *was convinced when the subject was fairly opened and examined, it would be found that in many instances there had been a disgraceful invasion of the rights of man, not to be paralleled in the history of the civilised world.*[592]

«*Είναι όνειδος για τη Βρετανία του 19ου αιώνα*» θα καταλήξει ο Χιούμ, λαμβάνοντας τον λόγο έπειτα από συνεργάτη του Χόμπχαουζ.[593]

Τις ομιλίες των Χιούμ και Χόμπχαους θα υποστηρίξουν οι ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ, αλλά και οι φιλελεύθεροι Ουίγοι, κατά τη δευτερολογία τους. «*Μια νέα εποχή ξεκινούσε όπου όλες οι μικροδιαφορές αποτελούσαν παρελθόν*», για να χρησιμοποιήσουμε τη χαρακτηριστική διατύπωση του ίδιου του Χόμπχαουζ.[594] Πράγματι, η νέα δεκαετία του 1820 θα βρει τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης ενισχυμένες τόσο σε αριθμούς όσο και, κυρίως, ως προς τη συσπείρωση που κατόρθωναν να συγκεντρώνουν έναντι των πολιτικών παρεμβάσεων που αντιλαμβάνονταν – με διαφορετικό κάθε φορά περιεχόμενο, είναι αλήθεια – ως «*μεταρρύθμιση του πολιτειακού συστήματος*». Όπως έχουμε και σε άλλα σημεία επισημάνει, οι πολιτικές αυτές δυνάμεις «*προέρχονταν από διαφορετικά περιβάλλοντα ποικίλων θέσεων τόσο ως προς την έκταση όσο και ως προς την εμβέλεια της υιοθετούμενης στρατηγικής για την εμπέδωση αυτής της μεταρρύθμισης*».[595] Συμφωνούσαν, όμως, σ' ένα κρίσιμο θέμα αρχής: Στέμμα και Τόρυς έπρεπε να εξαναγκαστούν σε υποχωρήσεις και, γι' αυτό, έπρεπε να ασκηθεί ισχυρή πολιτική πίεση. Αντιφρονούντες Ουίγοι, Ουνιταριστές Ντισέντερς και ριζοσπάστες μπενθαμιστές θα επιδιώξουν να «σώσουν» τη Βρετανία από την πολιτική διαφθορά, το σύστημα των προνομίων και των εξαγοράσιμων εκλογικών θέσεων, διαδίδοντας το ρεπουμπλικανικό σύστημα στον υπόλοιπο κόσμο. Θα συμφωνήσουν ότι οι μάζες έπρεπε να απελευθερωθούν από τον ζυγό της αμάθειας και από την

592. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 11-46.
593. *Αυτόθι*, στ. 49.
594. Robert E. Zegger, *ό.π.*, σ. 88.
595. Ronald Huch Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 19.

καταδυνάστευση μιας ευνοιοκρατικής μειονότητας πατρόνων γαιοκτητών. Θα είναι εκείνοι που θα πρωτοστατήσουν στη στήριξη των φιλελεύθερων επαναστάσεων, συστήνοντας επιτροπές και εθελοντικές συσσωματώσεις για την ενίσχυση των εξεγέρσεων στην Ιβηρική, στη νότια Αμερική, στη βόρεια Αφρική, στην Ελλάδα. Θα αποδοκιμάσουν σφόδρα και θα στηλιτεύσουν την εξωτερική πολιτική της μεταπολεμικής Βρετανίας καθώς και τις επιπτώσεις της στη χώρα, αλλά και στους ποικίλους δορυφόρους της. Η αρχή της «*αυτοβελτίωσης*», δια της γενικής μόρφωσης, της «*χρήσιμης*» πνευματικής κατάρτισης και της οικονομικής – επιχειρηματικής και εμπορικής – ανάπτυξης, θα συστήσει την θεμελιακή ιδέα στην υπηρεσία της οποίας θα ταχθούν.

Ανεξάρτητα από τις πάντοτε παρούσες ιδεολογικές αντιθέσεις, πολιτικές συγκρούσεις και επιμέρους διαφωνίες, η προοπτική συνεργασίας που είχε διαφανεί μετά τα πρώτα χρόνια του νέου αιώνα, έμοιαζε τώρα να εμπεδώνεται και να θεμελιώνεται σε από κοινού επεξεργασίες προγραμματικών προτάσεων, ερωτήσεων, προσφυγών και αιτήσεων στη Βουλή. Μια πρώτη επίσημη «νίκη», μια πρώτη εμφάνιση της αντιπολίτευσης ως συμπαγούς σώματος ή μετώπου φαίνεται ότι θα γίνει τον Μάιο του 1821, με την αίτηση διερεύνησης των συνθηκών της «*Σφαγής του Πητερλό*», η οποία θα καταψηφιστεί τελικά, αλλά με την ισχνή πλειοψηφία των 124 ψήφων των Τόρυς έναντι των 111 της ενωμένης αντιπολίτευσης.[596] Ας επισημάνουμε, ακόμη μια φορά, ότι με τη φράση «*ενωμένη αντιπολίτευση*» δεν εννοούμε μια αδιατάρακτη συσσωμάτωση, που θα προέκυπτε από μια καταστατική συμφωνία αρχών και προκαταβολικών προγραμματικών διακηρύξεων και σχεδιασμών. Εννοούμε, κυρίως, έναν ευρύ και ανοιχτό συνασπισμό, μια συμμάχηση επί του εκάστοτε προκειμένου, η βιωσιμότητα και η επέκτασή της οποίας δεν είναι περατή ούτε προκαθορισμένη. Από αυτή την ανοιχτή σε επιβεβαίωση ή αναίρεση συμμαχία θα αναδειχθεί, αν όχι μια αρραγής και ενιαία αντιπολίτευση, τουλάχιστον μια αποτελεσματική αντιπολιτευτική πρα-

596. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 5, 16 Μαΐου 1821, στ. 799-823.

κτική, που θα διαταράξει σοβαρά τη σχετικά μακροχρόνια ευρυθμία της πολιτικής της κυβέρνησης των Τόρυς και της γεωργιανής αυλής.[597] Πράγματι, όσοι έχουν την ευκαιρία να διατρέξουν τις καταγραφές των ανταποκριτών του Χάνζαρντ, δεν μπορεί παρά να υποθέσουν ότι οι περισσότεροι επιτυχημένοι, κατά τα άλλα, ελιγμοί της νέας κυβέρνησης του Λόρδου Λίβερπουλ (με τον Πηλ, στη διαχείριση των υποθέσεων του Υπουργείου των Εσωτερικών) και του μετριοπαθούς υπουργού του των Εξωτερικών, Τζορτζ Κάνινγκ, γίνονταν κάποτε κατά παρέκβαση των προγραμματικών τους αρχών και των κατ' αρχήν περιορισμών των σχεδιαζόμενων πολιτικών αντωθούμενες, ενίοτε, από την επικρεμάμενη απειλή της ήττας.[598]

Η κοινωνική σύνθεση της νέας αντιπολίτευσης διακρινόταν από ένα άλλο, μάλλον πρωτόγνωρο ως προς τις διαστάσεις του τουλάχιστον, χαρακτηριστικό. Οι φορείς της δεν προέρχονταν αναγκαστικά από τα παραδοσιακά περιβάλλοντα της κατεστημένης αριστοκρατικής εξουσίας και της πολιτικής ισχύος της γαιοκτητικής κοινωνίας. Η διεκδίκηση της κατάργησης των προϋποθέσεων ιδιοκτησίας για τους υποψήφιους εκπροσώπους της πολιτείας και λειτουργούς της διοίκησης στην οποία αποδύθηκε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αυτή η αντιπολίτευση μαρτυρούσε τις, έστω οριακές, μετατοπίσεις και μεταλλαγές υπό τις οποίες τελούσε η φυσιογνωμία της χώρας. Ορισμένοι ανήγαν την καταγωγή τους σε μνημονευόμενες οικογένειες, ευγενείς και εκλεκτές σειρές της παλαιάς βρετανικής αριστοκρατίας, οι περισσότεροι, όμως, είχαν κατορθώσει να εκμεταλλευτούν την προϊούσα ελαστικότητα του κοινωνικού συστήματος και τη σταδιακή αποδιάρθρωση των παραδοσιακών περιορισμών της κάθετης κοινωνικής κινητικότητας. Η ραγδαία εκμηχάνιση της οικονομίας

597. Ο A. V. Mitchel κρίνει ότι οι Ουίγοι θα συγκατατεθούν σε ορισμένες προσφυγές και αιτήσεις των ριζοσπαστών ελλείψει αντίστοιχων δικών τους επεξεργασιών και προτάσεων. A. V. Mitchel, *Whigs in Opposition, 1815-1830*, Λονδίνο 1967, σ. 160-161.

598. Αν συγκρίνουμε τις μειονοτικές λίστες κατά την ψήφιση νομοσχεδίων, προτάσεων νόμων και αιτήσεων στη Βουλή, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η σχέση τους με τις αντίστοιχες πλειοψηφούσες είναι, κατά την περίοδο αυτή, οριακή. Βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β' (1820-1830).

της μανιφακτούρας, σε συνδυασμό με την αδιάλειπτη ανάπτυξη του υπερατλαντικού εμπορίου της Βρετανίας προσέφερε γενναιόδωρα ανάλογες ευκαιρίες. Πολλοί εκ των υπερμάχων της μεταρρύθμισης, άλλωστε, προσφεύγοντας σε παρόμοιες δυνατότητες πλουτισμού, κυριολεκτικά θα εξαγοράσουν τις βουλευτικές τους έδρες κατά την έναρξη της πολιτικής τους σταδιοδρομίας. Ο Σμιθ την έδρα του Κάμελφορντ έναντι 2.000 λιρών, ο Χιούμ δια του πάτρωνός του την έδρα του Κάμπερλαντ, ενώ ο βαρονέτος Μπερντέτ θα χρηματοδοτήσει αδρά τις δύο πρώτες του εκλογικές εκστρατείες, μετά από έναν πλούσιο γάμο με την κόρη μεγαλοτραπεζίτη του Λονδίνου. Πολλοί εκ των ριζοσπαστών και φιλελεύθερων θα αναμιχθούν στον δημόσιο βίο, εκμεταλλευόμενοι το πολιτικό σύστημα των «εξαγοράσιμων», «κηδεμονευόμενων» θέσεων στη Βουλή, που λίγο αργότερα θα στηλιτεύσουν και, πολύ αργότερα, θα κατορθώσουν να καταργήσουν. Είναι, άλλωστε, γεγονός ότι στη Βρετανία, του ύστερου 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα, υπήρχαν ελάχιστες έως μηδαμινές δυνατότητες και ευκαιρίες καθόδου στην πολιτική δίχως τη στήριξη κάποιου «πάτρωνος».[599] Πολλά από τα μέλη της αντιπολίτευσης, τα οποία, όπως είδαμε, ταυτίζονται εν πολλοίς με τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής*, «*είναι πραγματευταί και τραπεζίται*», όπως έγραφαν οι Α. Λουριώτης και Ι. Ορλάνδος στους Λάζαρο και Γεώργιο Κουντουριώτη.[600] Ο Χιούμ, επί παραδείγματι, είναι άλλο ένα τυπικό δείγμα αυτοδημιούργητου, που θα ξεκινήσει εκ του μηδενός, θα αντλήσει και θα καρπωθεί σημαντικά υλικά οφέλη, κερδοσκοπώντας με αθέμιτο συχνά τρόπο.[601] Η εκ θέσεως και φύσεως αρχή των ριζοσπαστών θα εκφραστεί δια στόματος Χιούμ με τον πλέον απερίφραστο τρόπο ενώπιον της Βουλής των Κοινών: «*το Σώμα θα έκανε τη δουλειά του μια χαρά με πεντακόσιους εμπόρους αντί με όλους*

599. Brian W. Hill, *British parliamentary parties 1742-1832: From the fall of Walpole to the first Reform Act*, Λονδίνο 1985, σ. 29.

600. Αναστάσιος Δ. Λιγνάδης, *Το Πρώτον Δάνειον...*, ό.π., σ. 57.

601. Στα 1807-1808 θα εγκαταλείψει το πόστο του στην Εταιρεία των Ινδιών, έχοντας συγκεντρώσει περισσότερες από 40. 000 λίρες στερλίνες. D. G. Crawford (επιμ.), *A History of the Indian Medical Service 1600-1913*, τ. ΙΙ, Λονδίνο 1914.

αυτούς τους ευγενείς και τζέντλεμεν».[602] Οι ριζοσπάστες του Ουέστμινστερ θα κάνουν το ντεμπούτο τους στη Βουλή ως φορείς μιας υπερδραστήριας και αισιόδοξης, μέχρις αλαζονείας, αστικής τάξης.

Ο Χιούμ θα ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του από τις Ινδίες, όπως πολλοί εκ των ριζοσπαστών συνεργατών του.[603] Αφού εγκαταλείψει το πόστο του εκεί και έχοντας συγκεντρώσει σημαντική περιουσία, θα αρχίσει μια μεγάλη περιοδεία στα αστικά βιομηχανικά κέντρα της Βρετανίας και θα ακολουθήσει την κλασική διαδρομή των φιλελευθέρων, ταξιδεύοντας στην Ευρώπη. Καθώς τα προσωπικά του αρχεία καταστράφηκαν σε πυρκαγιά, δεν διαθέτουμε ακριβείς πληροφορίες για το δρομολόγιό του. Γνωρίζουμε, όμως, ότι ταξίδεψε στην περιοχή της Μεσογείου, επισκέφτηκε τα Ιόνια και έφτασε μέχρι την Αίγυπτο. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με τους συνεργάτες του στη Βουλή και με ριζοσπάστες εκτός κοινοβουλίου, διέθετε συνδέσμους με επιχειρηματίες στη νότια Αμερική και, ειδικότερα, στη Βραζιλία. Δεν προκύπτει, όμως, κάποια ισχυρή ένδειξη ότι επισκέφτηκε την αμερικανική ήπειρο.

Όπως είδαμε, ο Χιούμ θα έρθει σε επαφή με τους μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ, μέσω του παιδικού του φίλου Τζέημς Μιλ, και θα συνδεθεί με αυτούς για όλη την υπόλοιπη ζωή του και την πολιτική του σταδιοδρομία, με αφορμή το Λανκαστεριανό σύστημα και την εκπαιδευτική Χρησιμάθεια του Μπένθαμ.[604] Εξ αρχής θα στηρίξει σθεναρά το

602. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 5, 6 Φεβρουαρίου 1822, στ. 61.

603. Για τη μεταστοιχείωση των αιτημάτων του βρετανικού φιλελεύθερου ριζοσπαστισμού στις Ινδίες βλ. E. Stokes, *The English Utilitarians and India*, Οξφόρδη 1959. Στο ίδιο συζητείται η περίπτωση του Ζ. Μακόλυ, μέλους επίσης της *Ελληνικής Επιτροπής* στον οποίο, σύμφωνα με τον συγγραφέα, θα συναντήσουμε γόνιμες προσαρμογές του ωφελιμιστικού δόγματος με εκείνο της σέκτας του Κλάφαμ. Καθώς έχουμε αναφέρει πολλοί εκ των ριζοσπαστών και φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών που μας ενδιαφέρουν εδώ, έχουν απασχοληθεί στη διοίκηση των βρετανικών Ινδιών. Ο Μάκιντος, επί παραδείγματι, θα επιχειρήσει να ιδρύσει κολλέγιο στην Καλκούτα και τη Βομβάη, Πανοπτικά σωφρονιστικά καταστήματα, Φιλολογική Εταιρεία και βιβλιοθήκες. Βλ. P. O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 57, 76-77. Ο Στάνουπ, επίσης, θα στηρίξει το εκδοτικό εγχείρημα της *Calcutta Journal* και του εκδότη της Μπάκινχαμ, όπως και την ίδρυση Κολλεγίων και σχολείων κατά τη διοίκηση του Μαρκησίου Χέιστινγκς.

604. Βλ. ανωτέρω, 4ο κεφ. Valerie Chancellor, *The political life of Joseph Hume 1777-1850 The Scott who was for 30 years a radical leader in the British House of Commons*, Λονδίνο 1986, σ. 22-25· Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume The people's MP*, Φιλαδέλφεια 1985, σ. 9-12· →

σύστημα της αμοιβαίας διδασκαλίας, «*δια του οποίου 180. 000 παιδιά θα μπορούσαν να εκπαιδευτούν με ένα κόστος που δεν ξεπερνά εκείνο που τώρα δαπανούμε για την εκπαίδευση μόνο 2. 430*».[605] Η θητεία του ως βουλευτού του κυβερνητικού σχηματισμού των Τόρυς θα λήξει σύντομα, καθώς θα καταψηφίζει συστηματικά τις νομοθετικές προτάσεις της κυβέρνησης και θα συντάσσεται με τον Μπρούαμ και την αντιπολίτευση. Διόλου παράδοξο, δεν θα κατορθώσει να διατηρήσει την κηδεμονία του προστάτη του, καθώς η κυβέρνηση θα βρει στο πρόσωπό του έναν ισχυρό εκ των ένδον αντίπαλο. Πηγή συστηματικών ερίδων από τα έδρανα της Βουλής, θα είναι η εκπαίδευση και ο οικονομικός προστατευτισμός που Στέμμα και Τόρυς εφάρμοζαν, από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, στο βρετανικό υπερπόντιο εμπόριο, αλλά και οι περιορισμοί που το ίδιο σύστημα έθετε στην εσωτερική αγορά, στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο Χιούμ δεν χρειαζόταν να παραπέμψει στις θεωρητικές επεξεργασίες της νέας πολιτικής οικονομίας. Φαίνεται ότι η ορθότητα των ισχυρισμών και πεποιθήσεών του ως προς την οικονομική ανάπτυξη της χώρας υποστυλωνόταν κρίσιμα στην εξέλιξη του πολιτικού και επιχειρηματικού του βίου. Αρκούσε καταφανώς η προσωπική του επαγγελματική εξέλιξη, η εμπειρία της σταδιοδρομίας του. Γόνος μιας άσημης οικογένειας της Σκωτίας θα αφιχθεί σε κατάσταση κυριολεκτικής οικονομικής ένδειας στις Ινδίες, για να καταλήξει, με σημαντική περιουσία και επενδύσεις στο εμπόριο υφασμάτων και σε υλικά στρατιωτικής επιμελητείας, ένας από τους σπουδαιότερους βουλευτές της ριζοσπαστικής πτέρυγας του Ουέστμινστερ. Ο ίδιος, ως πολιτικός εκπρόσωπος των μπενθαμιστών ριζοσπαστών στη Βουλή, θα διατηρεί επί σειρά ετών μια ομάδα υπαλλήλων-συνεργατών, με τη συνδρομή των οποίων θα μελετά εξαντλητικά τους οικονομικούς προϋπολογισμούς, τις διοικητικές και στρατιωτικές δαπάνες, τη φορολόγηση προκειμένου να καταδείξει ότι:

Harold Silver, *English education and the Radicals 1780-1823*, Λονδίνο 1975, σ. 12-15.

605. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 11, 9 Μαρτίου 1812, στ. 1222.

The government at present existing, was one for the benefit of the few, at the expense of the many; the larger and most important portion were in a state of beggary, whilst the few connected with, and dependent on government, were supported in extravagance and profusion [...]. *The real and radical cause of all our sufferings, the great polar star, therefore to guide us in our course, the object which we ought steadily and invariably to keep in view, was Reform in Parliament, not a paltry, trifling Reform, but one that would give to the people an effectual control over the expenditure of the nation.*[606]

All restrictions under the title of regulations of trade, are detrimental to its progress [...] *contrary to those axioms of sound policy which have been approved by the ablest political economists, and which have, by experience, been found most conducive to the increase of prosperity of trade* [...]. *All the laws connected with our manufacturing system, appear to be founded on one erroneous principle that the capitalists or masters are the only part to be protected against combination and injustice though the artisans or workmen have equal right to be protected in their property or skill by which the wealth of the country so essentially consists, as the masters in regard to the capital that employs the art: they have equal right to sell their skill to the highest bidder, as the masters have to get their work done at the lowest rate.*[607]

«*Κεφαλαιούχοι ή εργοδότες*» και «*τεχνίτες ή εργάτες*», λέει ο Χιούμ, διαθέτουν μέσα παραγωγής και ικανότητα προς εργασία αντιστοίχως, τα οποία οφείλουν να διαθέτουν με τους ίδιους όρους, δια του ελεύθερου ανταγωνισμού δηλαδή, στην αγορά και να τα «*πωλούν στην καλύτερη δυνατή τιμή*». Εκπαίδευση και οικονομική ανάπτυξη θα συστήσουν την αιχμή του δόρατος για την επαγγελία της νέας αστικής, καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης.

Ο ιστορικός συντελεστής «οικονομία» θα αναδειχθεί, αυτή την περίοδο, ως ο κατεξοχήν ρυθμιστικός παράγοντας της πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Πράγματι, ο πυρήνας της αντιπολίτευσης, οι Χόμπχαουζ, Χιούμ, Μπερντέτ καθώς και οι Ρικάρντο, Έλις, Ράσελ, Λάμπτον κλπ., θα επιδοθεί σ' έναν διαρκή αγώνα για την περιστολή των δημοσίων δαπανών, την κατίσχυση των αρχών του Ελεύθερου Εμπορίου, τη

606. Valerie Chancellor, *The political life of Joseph Hume...*, ό.π., σ. 53.

607. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 13, 21 Ιουλίου 1812, στ. 1162-1177.

δραστική μείωση της φορολογίας στην ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα, την κατάργηση της μονοπωλιακής εκμετάλλευσης του πλούτου. Για τους μεταρρυθμιστές μοιάζει σχεδόν αυτονόητη η επικυριαρχία του οικονομικού στοιχείου απέναντι στο πολιτικό, το γεωπολιτικό και το στρατιωτικό. Η επικράτηση της Βρετανίας στον διεθνή ανταγωνισμό μπορούσε να επιτευχθεί δια της οικονομικής της υπεροχής, σε συνδυασμό με μια επιδέξια διπλωματία. Αντ' αυτού, θα υποστηρίξουν οι ριζοσπάστες, επιλέγεται η πολιτική επεκτατικότητα που αυτομάτως προϋποθέτει τεράστιες στρατιωτικές δαπάνες, ενώ ταυτόχρονα δεν περιορίζει τον ρωσικό κίνδυνο – μόνιμα παρόντα στην ανατολική βρετανική εξωτερική πολιτική. Αυτή η πολιτική δεν αποτελούσε παρά:

> [...] *an attempt to crash the rising liberties of South America, and which at the same time kept up the expense of our half-pay list by the threat of dismissing every officer who should enter the service in the cause of freedom. But the cause of freedom in that country had triumphed; as would, he* [Hume] *hoped, the cause of the Greeks, notwithstanding the efforts of ministers to depress it – notwithstanding that course of policy which was so well calculated to make the character of England odious and despicable. Again in the whole of our colonial expenditure how did the economy of ministers appear? They dismissed a number of poor clerks who received only £100 or £200 a year for constant work, but they preserved in their places those who took thousands and tens of thousands out of the pockets of the people and did little for them* [hear, hear!]. *They preserved all the expense and abuses in the Ionian Islands – they gave sir T. Maitland £10. 000 a year for doing what was injurious and degrading to the country – for disarming and enslaving the people.*[608]

Για τους μεταρρυθμιστές, με την επιλεκτική θεωρητική πλαισίωση των διδαχών του μπενθαμισμού, η εποχή της ισχύος δια των κατακτήσεων έχει παρέλθει.[609] Τούτο, ασφαλώς, δεν συνεπάγεται ότι η αυτοματική των

608. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 49.

609. Ο Μάκιντος θα υπενθυμίσει με χαρακτηριστικό και άμεσο τρόπο τις μπενθαμικές επεξεργασίες. Η παλινόρθωση στην Ιβηρική και η επανάκτηση των αποικιών της, θα πει, απειλεί τις επενδύσεις του αγγλικού κεφαλαίου. Βλ. P. O'Leary, *Sir James Mackintosh...*, ό.π., σ. 158. Στις 15 Ιουνίου του 1824, θα παρουσιάσει στη Βουλή αίτημα για την άμεση αναγνώριση των κρατών της Ισπανικής Αμερικής. Η Αγγλία όφειλε, θα γράψει, «να εμποδίσει τους δικτάτορες της Ευρώπης να γίνουν κύριοι του Νέου Κόσμου, να επανιδρύσει μια ισορροπία δύναμης και πολιτικής αντίληψης, τοποθετώντας τις δημο- →

οικονομικών ανταλλαγών μπορεί να καταργήσει την πολιτική ή, αντιστρόφως, να επιλύσει τα πολιτικοδιπλωματικά ή στρατιωτικά ζητήματα. Όπως επιτάσσει το παράδοξο, υπό μία έννοια, αμάλγαμα των αρχών του μπενθαμικού ωφελιμισμού, των ρικαρντιανών επεξεργασιών της οικονομίας και των φιλελεύθερων θέσεων του Μιλ, η πολιτεία, η αποτελεσματική ισχύς του νομοθετικού πλαισίου, συναρτάται άμεσα με την αρχή της χρησιμότητας, στην οποία συναρθρώνονται τόσο η ευτυχία κάθε ξεχωριστού ατόμου – άρα η ικανοποίηση της υπόστασης, της επάρκειας, της ασφάλειας και της ισότητας – όσο και εκείνη του μεγαλύτερου αριθμού. Η επιλεκτική συναρμογή των αρχών στο εκάστοτε προκείμενο, η δυναμική της οργάνωσής τους σε κοινούς αξιολογικούς κώδικες, που βαθμιαία θα υποστασιοποιηθούν σε οικουμενικά σημεία αναφοράς, καθίσταται δυνατή από την ανάγκη της πολιτικής επικράτησης, της κατίσχυσης επί των αντιπάλων. Η ηγεμονία των ιδεών βρίσκεται στην υπηρεσία του πολιτικού πράττειν, ανασύρεται και ανασυστήνεται μορφοποιούμενη ανάλογα προς τις εκάστοτε μέριμνες. Δεν απαιτείται «έλεγχος» της ποικιλίας, της ετερότητας, της ενδεχόμενης ανταγωνιστικότητας μεταξύ των αρχών του ωφελιμισμού, της οικονομίας του Ρικάρντο ή της θεωρίας του Μιλ. Ο Χιούμ, επί παραδείγματι, θα καταφέρνει άκοπα να συγκεράζει τις αρχές των τριών διανοητών, να τις μεταπλάθει και να τις προσαρμόζει σε συγκεκριμένες μορφές δράσης και σε επιλεκτικά σχήματα εκλογίκευσης και παρέμβασης στο πολιτικό πράττειν με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο.[610] Η εκτίμηση του σκοπού, η στρατηγική της μεταρρύθμισης εν

κρατίες της Αμερικής με την ευμάρεια και την ναυτιλιακή ανάπτυξη ενάντια στη συμμαχία των ευρωπαϊκών δυνάμεων». Βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 10, στ. 86 κ.ε.

610. Ο Χιούμ, που θα αφιερώσει την πολιτική του σταδιοδρομία στη μελέτη και ανάδειξη των αρχών της νέας πολιτικής οικονομίας του ελεύθερου ανταγωνισμού, φαίνεται ότι κατορθώνει να προσαρμόζει και να συνδυάζει αποτελεσματικά όψεις των αρχών των τριών αυτών διανοητών. Ο νεαρός Τζον Στούαρτ Μιλ καταγράφει στην *Αυτοβιογραφία* του συστηματικές συναντήσεις του Χιούμ με τον πατέρα του, με τον Μπένθαμ και τον Ρικάρντο. J. S. Mill, *ό.π.*, σ. 59-60. Τόσο στις ομιλίες του Χιούμ στη Βουλή όσο και στις ιδιωτικές συζητήσεις του φανερώνεται εκείνη η διαρκώς ανοιχτή διεργασία σε τροποποιήσεις, ωσμώσεις ή και συναιρέσεις των ιδεών των στοχαστών, συναιρέσεις που είναι χαρακτηριστικές των νεοτερικών «ιδεολογιών», καθώς δεν υφίσταται προκαταβολική επικύρωση, πρότερος κατ' αρχήν περιορισμός, αλλά οροθετημένη ή μερική αποδοχή, συνεχής επανεπεξεργασία, μετατροπή ή βελτίωση.

προκειμένω και η επιβεβαίωση ή διάψευση των μέσων, θα υπερβαίνει σταθερά την προσεπικύρωση της αρχής ή τη θεωρητική συνέπεια και συνεκτικότητα. Ο Χιούμ θα έχει την ενθάρρυνση και τη στήριξη του Μιλ, θα χρησιμοποιεί όλο και συχνότερα το μπενθαμικό λεξιλόγιο, θα θεωρεί εαυτόν μπενθαμιστή και, από το 1819, θα συνεργάζεται στενά με τον Ρικάρντο. Ακριβέστερα, σπάνια θα τοποθετείται στη Βουλή χωρίς να παραπέμπει στην «αυθεντία» του θεωρητικού της οικονομίας, ακόμα και μετά τον θάνατο του, παρά τις εκάστοτε διαφορές τους σε καίρια ζητήματα διαχείρισης της οικονομικής πολιτικής.[611]

Ο Χιούμ αποτελεί τυπικό δείγμα του βρετανικού ριζοσπαστισμού της εποχής, που συνδέει τη μέριμνα για την ελεύθερη οικονομική ανάπτυξη με την πορεία των πολιτικών εξελίξεων και προϋποθέτει ταυτόχρονα την ελεύθερη-ασφαλή, ισόνομη και ανεξίθρησκη οργάνωση του κοινωνικού βίου. Οι μεταρρυθμιστές της *Ελληνικής Επιτροπής* θα αναγνωρίσουν στην απρόσκοπτη λειτουργία του εμπορίου διεθνώς και στην ανάπτυξη της ιδιωτικής δραστηριότητας μια όχι και τόσο, με τα δικά μας μέτρα έστω, αυτονόητη συνεπαγωγή: Την οικονομικότερη και άρα αποδοτικότερη ρύθμιση των δημοσίων οικονομικών, που με τη σειρά της καθιστούσε περιττή την προσφυγή στον πόλεμο. Δεν είναι, εν τούτοις, ακραιφνείς ειρηνιστές.[612] Είναι χαρακτηριστικό ως προς αυτό ότι ο Μπό-

611. Ο Ρικάρντο θα τεθεί επικεφαλής μιας ειδικής επιτροπής της Βουλής για τη διερεύνηση των προβλημάτων της υφιστάμενης φορολογίας επί της αγροτικής οικονομίας, ζήτημα στο οποίο θα διαφωνήσει με τον Χιούμ. Την ίδια περίοδο, ωστόσο, θα συνεργάζεται στενά μαζί του και θα επεξεργάζονται από κοινού προτάσεις στη Βουλή για την περιστολή των δημοσίων οικονομικών. Βλ. *Place Papers*, επιστολή Χιούμ προς Πλέις, 10 Σεπτεμβρίου 1819, BL. Add. MSS 27798.

612. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ο Μπένθαμ προβλέπει ένα «Σχέδιο για τη Γενική και Διαρκή Ειρήνη» και «Αρχές Διεθνούς Δικαίου», που θα συνδεθούν ευθέως με την οικονομία και την οικονομική πολιτική των κρατών, δεν ασχολείται ειδικώς με τις λεγόμενες διεθνείς σχέσεις. Όταν επισημαίνει στους Έλληνες τους «κινδύνους» κάθε νέας πολιτείας, διακρίνοντας μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών, παραβλέπει χαρακτηριστικά τους δεύτερους. Από το άρρητο περιεχόμενο του λόγου μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι η σύσταση πολιτειών κατά το φιλελεύθερο-ριζοσπαστικό πρότυπο, η διαμόρφωση ελεύθερων-ασφαλών πολιτικών οντοτήτων στο εσωτερικό τους περιόριζε ή εκμηδένιζε την πιθανότητα εχθροπραξιών. Ο πόλεμος ανάμεσα στα διαφέροντα των λίγων εξουσιαστών γίνεται στη φιλελεύθερη πολιτεία ειρηνικός διεθνής ανταγωνισμός. Η υιοθέτηση της Ριζοσπαστικής Μεταρρύθμισης, που εξαρτούσε απολύτως τις επιλεγόμενες πολιτικές από το διαφέρον του μεγαλύτερου αριθμού καθιστούσε αυτόν τον μεγαλύτερο αριθμό ανώτατο κριτή μιας πιθανής προσφυγής στα όπλα. Η «μέριμνα για τον εαυτό» κάθε πολιτικής →ι

ουρινγκ, ο οποίος ηγείται των εξωτερικών υποθέσεων της *Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace* μετά το 1820, θα εγκαταλείψει τον άμετρο ειρηνισμό της εταιρείας για να ενστερνιστεί τον περισσότερο διαλλακτικό, οικονομιστικό και νομολογικό, ειρηνισμό του μπενθαμικού συστήματος.[613] Οι αρχές του ελεύθερου εμπορίου θα συναρτηθούν στην αντίληψή τους με τη «*διάδοση μεγάλων αρχών*» ("*the diffusion of great principles*"), κατά τη διατύπωση του Μιλ. Η Βρετανία μπορούσε να διατηρεί τις κτήσεις της στις Ινδίες, μπορούσε να διασφαλίζει τον δρόμο προς αυτές και την κρίσιμη δίοδο των Ιονίων Νήσων, με τη συνδυασμένη επενέργεια του επεκτατικού δυναμισμού του εμπορίου και της κοινωνικής δικαιοσύνης του ρεπουμπλικανικού πολιτειακού συστήματος. Δεν είναι διόλου τυχαίο μήτε παράδοξο ότι το λεγόμενο ελληνικό ζήτημα –η Επανάσταση και η στάση της Βρετανίας– περνάει στις δύο Βουλές μέσω της δριμείας κριτικής στην πολιτική του σερ Τόμας Μαίτλαντ. Ο Χιούμ θα αποδώσει ευθέως τις αναταραχές στην Επτάνησο στην υπερβολική φορολόγηση των πολιτών-υπηκόων της και την κοινωνική αδικία, την κατάλυση «*του συνταγματικού χάρτη των Ηνωμένων Ιονίων Νήσων*»,[614] όπου εφαρμοζόταν:

> [...] *excessive taxation to support useless officers. If justice to the Ionians would not prevail on the House to interfere, the enormous expense of 130 or 140. 000 l which these islands cost to the people of England, and that altogether unnecessary, called loud for their immediate interference.* [...] *It was disgraceful to Eng-*

κοινότητας διασφάλιζε τη γενική ειρήνη, ενώ οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων διαμορφώνονταν επί τη βάση του δυναμισμού των διεθνών συναλλαγών και του εμπορίου. Η ασφάλεια, η υπόσταση, η ισότητα, η επάρκεια κάθε ξεχωριστής κοινότητας και η συμμάχησή τους συνιστούσαν τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις της ειρηνικής συνύπαρξης. Ο πόλεμος θα συνδεθεί με «τη λίγκα των αχρείων, που υπό τον τίτλο Ιερά Συμμαχία, συστάθηκε ενάντια στην ευτυχία της ανθρωπότητας». «Η ανεξαρτησία των χωρών» θα θεωρηθεί όρος για τη γενική, διαρκή ειρήνη. Όπως διακήρυττε από το βήμα της Βουλής ο Χόμπχαουζ ενάντια στην πλέον «συνεπή» αντιιακωβινική δύναμη, την Αυστρία: «Η Αυστρία να μεριμνήσει για τον εαυτό της. Αν η Αγγλία ήθελε να κουνήσει το δάχτυλό της όλη η Ιταλία θα βρισκόταν στα όπλα». *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 8, 2 Φεβρουαρίου 1823, στ. 240-241.

613. Για τη *Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace* βλέπε J. E. Cookson, *The Friends of Piece Anti-war liberalism in England 1793-1815*, Κέμπριτζ 1982.

614. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 5, 7 Ιουνίου 1821, στ. 1139.

land, it was cruel to the Ionians, and on the heads of those who supported such misrule would be the blood that would be shed [Hear, Hear].[615]

Δεν είναι, επίσης, τυχαίο ότι η παρέμβαση των Βρετανών μεταρρυθμιστών στον πόλεμο για την Ελληνική Ανεξαρτησία θα συνδεθεί με την ιδιωτική οικονομική δράση, με τη σύναψη δανείου δια του οποίου αναγνωριζόταν εμμέσως, έστω, μια πολιτική οντότητα, χωρίς να διαταράσσεται εμφανώς η ισορροπία και η σταθερότητα στην περιοχή.

Ο Ρικάρντο, βουλευτής για το Πορτάρλινγκτον και προσωπικός φίλος του Χιούμ, θα συνεργάζεται συστηματικά με τους μεταρρυθμιστές μέχρι και τον θάνατό του και θα αφιερωθεί στην κατάδειξη αυτής της «ανομίας»: Της ταυτόχρονης οικονομικής οπισθοδρόμησης και της κοινωνικής αδικίας λόγω του τεράστιου κόστους της υπερτροφικής δημόσιας πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης. Ο στενότερος συνεργάτης του θα είναι ο Τζόζεφ Χιούμ, ο νέος εκπρόσωπος των μπενθαμιστών ριζοσπαστών σε θέματα κατεξοχήν οικονομικής πολιτικής στη Βουλή. Όπως έχουμε δει και σε προηγούμενα κεφάλαια, ο Χιούμ θα αποδειχθεί πραγματικά ακαταπόνητος. Αν διατρέξουμε τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής από το 1819 μέχρι το 1830, θα διαπιστώσουμε ότι τοποθετούνταν πιο συχνά, σε περισσότερα θέματα και για μεγαλύτερη διάρκεια από κάθε άλλο μέλος της Βουλής.[616]

Πράγματι, ελάχιστοι εκ των μεταρρυθμιστών πρέπει να εργάστηκαν τόσο σκληρά και με τέτοιο πάθος όσο ο Χιούμ. Οι εισηγήσεις του στη Βουλή κρατούν ώρες και καταλαμβάνουν αμέτρητες στήλες στα πρακτικά. Και ο Χιούμ δεν διαθέτει το χάρισμα της ευφράδειας και της ρητορικής ευγλωττίας, γεγονός για το οποίο γίνεται, συχνά, αντικείμενο σαρκασμών και περιφρονητικών σχολίων από τον κυβερνητικό Τύπο και τον Κάστλερηγ.[617] Οι ομιλίες του, διάστικτες με μπενθαμικούς νεο-

615. *Αυτόθι.*

616. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 2. Βλ. επίσης James Grant, *Random recollections of the House of Commons from the year 1830 to the close of 1835*, Φιλαδέλφια 1836, σ. 266-270.

617. Για την κριτική που δέχεται, κυρίως, από το έντυπο των Τόρυς, το *John Bull*, βλ. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 17, 33 · V. Chancellor, *The political life of Joseph* →

λογισμούς και εξαντλητικά στατιστικά στοιχεία, πρέπει να ήταν αποτέλεσμα επίμονης εργασίας και σχολαστικής μελέτης. Την αφοσίωση και εργατικότητα του Χιούμ θα μνημονεύσει και ο Μπένθαμ: «*Ο κ. Χιούμ και ο κ. Μπόουρινγκ είναι η ψυχή και το σώμα της Ελληνικής Επιτροπής*», θα γράψει στον Μπολιβάρ.[618] Όπως επισημαίνουν οι βιογράφοι του, ήταν ο πρώτος που κατέφθανε στη Βουλή και ο τελευταίος που την εγκατέλειπε σε κάθε συνεδρίαση. Ο Χόμπχαουζ θα σημειώσει με τρυφερότητα στο ημερολόγιό του την τεράστια κόπωση, την εξάντληση που δημιουργούσε σε αντιπάλους αλλά και συνεργάτες η αστείρευτη ενέργεια του Χιούμ και οι μαραθώνιες ομιλίες του:

> *it almost destroyed us; we divided on every item of every estimate; we were glued to these seats. The evening sun went down upon us in his hostile array; and when he arose in the morning, he shone upon our undiminished ranks. If ever opposition despised hunger and thirst* [...] *for conscience sake, it was the opposition led by my honourable friend during those never-ending sessions.*[619]

Ούτε ο Ρικάρντο θα παραλείψει να μνημονεύσει τον συνεργάτη του:

> *that in persevering exertions, Mr Hume had never been surpassed by any former or present member.*[620]

Η στρατιωτική και διπλωματική ισχύς επρόκειτο, κατά την αντίληψη των μεταρρυθμιστών, να υπερφαλαγγιστεί από την εμπορευματική και εξαγωγική άνθηση της οικονομίας. Σε μια σειρά από συνεδριάσεις στη Βουλή των Κοινών, οι Χιούμ, Χόμπχαουζ, Μάκιντος και Μπερντέτ θα εξαπολύσουν μύδρους ενάντια στη οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Η εξονυχιστική παρουσίαση και επίκριση κάθε άρθρου, κάθε ρήτρας και υποενότητας του προϋπολογισμού της κυβέρνησης θα είναι κάτι πρωτόγνωρο στα χρονικά της λειτουργίας των βρετανικών Βουλών: Η πρακτική αυτή, θα γίνει αντικείμενο ενστάσεων καθώς, «*deviating*

Hume..., ό.π., σ. 29.

618. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 258.

619. Broughton Lord (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life...*, ό.π., τ. III, σ. 36· A. Aspinall, *Lord Brougham and the Whig party*, Μάντσεστερ 1927, σ. 122.

620. Peter Sraffa (επιμ.), *The Works and correspondence of David Ricardo*, Κέμπριτζ 1952, τ. V. σ. 471.

widely from the common and ancient usage of Parliament».[621] Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην ανάγκη δραστικής μείωσης τόσο του πραγματικού αριθμού του βρετανικού στρατεύματος όσο και της φορολόγησης για την ανάπτυξη και συντήρησή του, οι οποίες θα συναρθρωθούν στην κριτική της συντήρησης της κατασταλτικής νομοθεσίας και στη σπατάληση του εγχώριου πλούτου. Στην ίδια σχολαστική επίκριση θα υποβληθούν και οι διαφορετικοί βαθμοί της στρατιωτικής διοίκησης κάθε ξεχωριστής μονάδας, αλλά και η ανάγκη «απλοποίησης» άρα περικοπής και κατάργησης της περίπλοκης και δαπανηρής στρατιωτικής ιεραρχίας.[622]

Το σύνθημα της συμμαχίας στην αντιπολίτευση κατά τη νέα δεκαετία θα γίνει το «*Οικονομική πολιτική, μείωση των δημοσίων δαπανών, πολιτειακή μεταρρύθμιση*». Ο παράγοντας οικονομία-οικονομική πολιτική θα συνδεθεί άρρηκτα και θα έρθει να συμπληρώσει το σχήμα Ειρήνη-Μεταρρύθμιση.

> *Labourers, carpenters, porters and such persons were put out of bread, but did they learn that any of the junior lords of the admiralty had been dismissed?* [...] *the owners and occupiers of land throughout a great part of the kingdom, and with them tradesmen and artisans usually dependent on them for employment, are labouring under unexampled difficulties.*[623]

Όπως θα δούμε, ο Χιούμ και οι συνεργάτες του, όπως και ο Στάνοουπ, θα επιχειρήσουν επανειλημμένα να πείσουν για την ανάγκη εφαρμογής

621. A. V. Mitchell, *Whigs in Opposition, 1815-1830*, Οξφόρδη 1967, σ. 160-161.

622. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 14, 17 Φεβρουαρίου 1826, στ. 520-523. Η προοπτική του δραστικού περιορισμού των ένοπλων δυνάμεων των βρετανικών υπερπόντιων κτήσεων και η μείωση της φορολογίας συναρτάται χαρακτηριστικά στη νεοτερική σύσταση του πολιτικού, όπου οι διπλωματικές, εμπορικές και πολιτιστικές διεθνείς σχέσεις και συναλλαγές έρχονται να υποκαταστήσουν τη στρατιωτική ισχύ, ακόμα και να αποτρέψουν υπέρ του ισχυρού την πιθανότητα πολεμικής σύρραξης. Όπως έλεγε ο Μάκιντος, επί παραδείγματι, απευθυνόμενος στο Σώμα για την «αναγνώριση των κρατών της Ισπανικής Αμερικής: «When Great Britain (I hope very soon) recognises the States of Spanish America, it will not be as a concession to them, for they need no such recognition; but it will be for her own sake – to promote her own interest – to protect the trade and navigation of her subjects – to acquire the best means of cultivating friendly relations [...], and of composing by immediate negotiation those differences which might otherwise terminate in war» P. O' Leary, *Sir James Mackintosh...*, ὀ.π., σ. 158 · *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 4, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 90. Βλ. επίσης *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 8, 25 Φεβρουαρίου 1823, στ. 248-254 · τ. 10, 18 Μαρτίου 1824, στ. 1232-1283.

623. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 47-69.

των αρχών του Ελεύθερου Εμπορίου στη λειτουργία της *Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών* και στις χρηματοπιστωτικές της συναλλαγές στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας.[624] Η Βρετανία, υποστήριζε ο Χιούμ, θα μπορούσε να μετατραπεί σε ένα «*emporium of Eastern commodities*». Αντ' αυτού μια «*narrow minded and erroneous policy of monopoly held out and instead upon in so bold and confident a manner by the* [...] *Directors*».[625]

Ο Χιούμ, καθώς προαναφέραμε, θα ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του από τις Ινδίες, όπου θα υπηρετήσει αρχικά ως γιατρός. Σύντομα, λόγω κυρίως της αφοσίωσής του στην εκμάθηση των ιδιολέκτων των ντόπιων πληθυσμών, θα αναρριχηθεί στην ανώτερη διοίκηση και, πολύ γρήγορα, θα κατορθώσει να συγκεντρώσει σημαντικά μερίσματα των μετοχών της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών.[626] Μέχρι τη συνάντησή του με τους ριζοσπάστες, κύρια μέριμνά του θα είναι η εκλογή του στην ανώτατη διοίκηση της Εταιρείας, αξίωμα που δεν θα κατορθώσει ποτέ να καταλάβει. Σ' αυτό θα συμβάλουν, οπωσδήποτε, οι εισηγήσεις του ενώπιον των Διευθυντών και των Μετόχων για την κατάργηση του μονοπωλιακού καθεστώτος της Εταιρείας, όπως και η δημόσια κριτική αποδοκιμασία των αποκλειστικών εμπορικών δικαιωμάτων της. Όπως έγραφε με πνεύμα αργότερα στον Πλέις, η θητεία του στις Ινδίες και η εμπειρία του με τους Διευθυντές τον είχαν ασκήσει να ενεργεί ως μειοψηφία.[627] Με τον ίδιο τρόπο που θα απολέσει την εύνοια του πολιτικού του κηδεμόνα, θα χάσει και την ευκαιρία να αναλάβει τη διεύθυνση της Εταιρείας. Όταν η Διοίκηση θα εισηγηθεί χορήγηση σύνταξης στον Λόρδο Μέλβιλ, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του πατέρα του στην Εταιρεία,

624. L. Stanhope, *Sketch of History of the influence of the Press in British India; Containing remarks on the effects of a Free Press on subsidiary alliances; On the delay of Office; On superstition; On the Administration of Justicel On Flogging; anf on Agriculture; and the Licentiousness of a Censorship*, Λονδίνο 1823, σ. 177-179.

625. Joseph Hume, *Speech on January 19, 1813 delivered to an adjourned General Court of Proprietors of East India Stock*, Λονδίνο 1813.

626. Περισσότερες πληροφορίες στο *DNB* and Alexander Bain, *James Mill, A biography*, Λονδίνο 1882, σ. 120-121.

627. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 13.

ο Χιούμ θα είναι λάβρος στην κριτική του. Θα απαιτήσει να διακριβωθεί «*ειδικώς, με πράξη προς πράξη και μέτρο προς μέτρο*» ως προς τι ο πατήρ Λόρδος Μέλβιλ συνέβαλε στην ανάπτυξη της Εταιρείας. Δεν θα διστάσει να εγκαλέσει τους Διευθυντές για την πρόθεσή τους να χορηγήσουν τιμητική σύνταξη «*σ' έναν υπουργό του Στέμματος*», όταν έχουν αρνηθεί ανάλογες πραγματικές συντάξεις σε χήρες και ορφανά υπαλλήλων της Εταιρείας.[628] Αυτή η ενέργεια αρκούσε για να κατακρημνιστεί η δημοτικότητά του στην Εταιρεία και η πιθανότητα σταδιοδρόμησής του σ' αυτή. Πράγματι, όσοι εκ των μεταρρυθμιστών επιχειρήσουν να χρησιμοποιήσουν την Εταιρεία ως εφαλτήριο πολιτικής δράσης – όπως ο Κίναιρντ, ο Χιούμ, ο Στάνοουπ, ο Μάκιντος – θα καταλήξουν να γίνουν απεχθείς και μισητοί.[629] Ο Χιούμ, πάντως, δεν θα καμφθεί. Επί πολλά έτη θα παρίσταται ενώπιον των συμβουλίων των Διευθυντών και Μετόχων, θα εισηγείται πολιτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις και θα επιμένει μέχρι τέλους στην αρχή του ελεύθερου εμπορίου μεταξύ των Ινδιών και Βρετανών ιδιωτών επιχειρηματιών.

Στο μεταξύ, πριν την εκλογή του στη Βουλή των Κοινών με την πολιτική ομάδα των ριζοσπαστών, θα γίνει διοικητής του *Provident Institution for Savings*, ενός είδους επενδυτικής τράπεζας για τα χαμηλά εισοδήματα. «*Υπηρέτες, εργάτες, τεχνίτες έπρεπε να αποκτήσουν πρόσβαση σε επενδυτικές δραστηριότητες*», έλεγε ο Χιούμ, επιχειρώντας να περιγράψει το τραπεζιτικό αυτό ίδρυμα.[630] Κατά την ίδια περίοδο, ο Χιούμ θα συντάξει ένα φυλλάδιο, το οποίο θα θεωρείται από τους συγχρόνους του μία από τις σημαντικότερες συμβολές του στη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού και νομισματικού συστήματος. Επρόκειτο για εισήγηση

628. Joseph Hume, *The Substance of a Speech of Joseph Hume at a General Court of Proprietors on the 19th June, 1814 Upon the Motion for Granting a Pension of £2000 per annum for Ten Years to the Present Lord Melville*, Λονδίνο 1841, σ. 3 · Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 12-13.

629. «Μας μισούν από βάθους καρδιάς», όπως έγραφε ο Στάνοουπ. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 145 · C. H. Philips, *The East India Company 1784-1834*, Λονδίνο 1949, σ. 2-5.

630. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 13 · Joseph Hume, *The Provident Institution of Savings*, Λονδίνο 1816, σ. 5.

προσαρμογής του νομίσματος στο δεκαδικό σύστημα, δια του οποίου θα διευκολύνονταν οι εμπορικές πράξεις και συναλλαγές τόσο στο εσωτερικό του συμπλέγματος των βρετανικών νησιών όσο και κυρίως με τους υπερπόντιους δορυφόρους τους.[631]

Οι πολιτικές αρχές του Χιούμ, όπως και πολλών εκ των μεταρρυθμιστών συνεργατών του, προέκυπταν μέσα από εκλεκτικές προσαρμογές ριζοσπαστικών και φιλελεύθερων θέσεων, σφυρηλατημένες και σμιλεμένες κατά τη μακρά και επώδυνη ιστορία των επαναστάσεων και των πολέμων του 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα. Ο ίδιος, όπως και οι Μπερντέτ και Χόμπχαουζ, θα ταυτιστεί και θα υιοθετήσει την πολιτική πλατφόρμα της *London Corresponding Society* του 1794, που απαιτούσε την «*επανίδρυση των κατακτημένων ελευθεριών*» των Άγγλων. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα προϋπέθετε:

> *ελεύθερο Τύπο, απλοποιημένο νομοθετικό σύστημα, αμερόληπτη δικαιοσύνη, ορθή διαχείριση των δημοσίων οικονομικών, πρόσβαση των κατώτερων στρωμάτων στα αγαθά.*[632]

Ο Χιούμ θα διακριθεί και θα αποκτήσει σημαντική δημοτικότητα για την πολιτική περιστολής του υπερτροφικού, παχυλού και ετεροσυντηρούμενου, όπως το έκρινε, κράτους. Η θέση του ότι οι ενέργειες της κυβέρνησης, «*to levy (money) from the pockets of the people to put it hereafter to the purse of the prince*» θα του προσδώσουν το προσωνύμιο του «*βουλευτή του λαού*» (*"the people' s MP"*).[633]

Σ' αυτό θα συμβάλλουν και τα έντυπα που προσέκειντο στον πολιτικό του σχηματισμό. Σύντομα θα γίνει ο πολιτικός «*που εισβάλει στα άδυτα της διαφθοράς*» και «*ο ενθουσιώδης, δραστήριος και έντιμος εκπρόσωπος του λαού*».[634] Ο ίδιος, από την άλλη, θα εγκαινιάσει μια χρήσιμη και σύμ-

631. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 13. Joseph Hume, *Short account of a Plan for the New Silver Coinage for Improving the Currency of the Kingdom and Introducing the Decimal Principle Into All Money Transactions*, Λονδίνο 1816.

632. Harold Silver, *English education...*, ό.π., σ. 12.

633. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 39, 22 Φεβρουαρίου 1819, στ. 592. Βλ. και Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π.

634. Για τα σχόλια στον Τύπο βλ. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 2-3, 23, 25.

φυτη με την προώθηση των ριζοσπαστικών θέσεων πρακτική, τη δημοσίευση των καταλόγων ψηφοφορίας. Παρότι η βαρύτητα και η σπουδαιότητα της εισαγωγής αυτής της πρακτικής δεν έχει επισημανθεί ειδικώς από τους μελετητές της περιόδου, ας σημειώσουμε εδώ ότι δεν εξυπηρετούσε μόνο τη θεμελιώδη, για τους μεταρρυθμιστές, αρχή της δημοσιότητας και διαφάνειας, αλλά διέγειρε, κατά την αντίληψή τους, το αίσθημα της πολιτικής ευθύνης των πολιτών, τους καθιστούσε κοινωνούς και μετόχους στη διαμόρφωση του νομοθετικού έργου της χώρας.[635]

Σε όλες, σχεδόν, τις εισηγήσεις του στη Βουλή των Κοινών θα κατορθώνει να μεταθέτει το βάρος των υπό συζήτηση προσχεδίων ή των υπό ψήφιση νόμων στη διαπιστούμενη κατασπατάληση του πλούτου της χώρας, είτε αυτή αφορούσε στη συντήρηση της δαπανηρής αυλής του Γεωργίου είτε στους παρασιτικούς, κατά την κρίση του, ποικίλους τιμητικούς τίτλους της ναυαρχίας είτε στη κράτηση του εξόριστου Ναπολέοντα στην Αγία Ελένη.[636] Παρότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι θέσεις του Χιούμ και των συνεργατών του ριζοσπαστών και φιλελεύθερων θα είναι μειοψηφικές, ορισμένες φορές η πρακτική του θα λειτουργεί ώστε να κάμπτει τον αντίπαλο δια της «*εξαντλήσεως*».[637] Στην τήρηση των πρακτικών των ομιλιών στη Βουλή θα συναντήσουμε ιδιαίτερα εύγλωττες μαρτυρίες αυτής της «εξάντλησης», της φυσικής κόπωσης: Νέοι κέρινοι φανοί θα έρχονται να αντικαταστήσουν τους πρώτους, αργά τη νύχτα, κατά τις μαραθώνιες ομιλίες του Χιούμ και άλλοι να αντικαταστήσουν τους προηγούμενους, μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες, ενώ το εκάστοτε προς ψήφιση κυβερνητικό σχέδιο θα μένει σε εκκρεμότητα.[638] Σε άλλες περιπτώσεις, Ρικάρντο και Χιούμ, αφού συγκεντρώσουν, ταξι-

635. A. V. Mitchell, *Whigs in Opposition*, ό.π., σ. 38. Αναφέρεται και στο Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 25.

636. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 39, 22 Φεβρουαρίου 1819, στ. 275-592.

637. «We had indeed the satisfaction of fatiguing them, as much as ourselves», έγραφε με εμφανή σαρκαστική διάθεση ο Χόμπχαουζ. Lord Broughton (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life, with additional extracts from his private diaries, edited by his daughter Lady Dorchester*, Λονδίνο 1910, τ. II, σ. 183.

638. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α', τ. 39, 22 Φεβρουαρίου 1819, στ. 861 · σειρά Β', τ. 8, 25 Φεβρουαρίου 1823, στ. 249.

νομήσουν και ερμηνεύσουν εκατοντάδες στοιχεία για την οικονομία της χώρας από το 1815, (το δημόσιο χρέος για κάθε έτος εκτιμούσαν ότι ξεπερνούσε τις 115. 000 λίρες) θα εκθέσουν, σε πολύωρες ομιλίες τα στοιχεία τους, κατακεραυνώνοντας ομοϊδεάτες και αντιπάλους.[639]

Η επιθεώρηση των Τόρυς θα ακολουθήσει τη γνώριμη πρακτική της κατάταξής τους μεταξύ των επίδοξων ανατροπέων, των θερμόαιμων επαναστατών:

> [...] *δημόσιες συγκεντρώσεις και ομιλίες πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του έτους* [1821], *από τον Χιούμ, τον Χένρυ Γκρέυ Μπένετ* [κ. α.], *οι οποίες ήταν όμοιες ως προς τις αρχές, τις τάσεις, ακόμα και ως προς το λεξιλόγιο με εκείνες του Χαντ – οι μεν καλούν σε επανάσταση, οι δε τη θεωρούν αναπόφευκτη.*[640]

Εντούτοις, όπως παρακολουθήσαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, αιτούμενο για τους μεταρρυθμιστές δεν ήταν η επανάσταση αλλά η ριζοσπαστική (άρα και, υπό μία έννοια, επαναστατική) μεταρρύθμιση. Η διατύπωση του Μπερντέτ είναι εύγλωττη: Οι φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές «*μπορούσαν να σπάσουν την αλυσίδα που, κρίκο με κρίκο, από το 1688, συνέδεσαν διεφθαρμένες Βουλές*».[641] Σύμφωνα με τις μπενθαμικές επεξεργασίες, που οι Χιούμ, Χόμπχαουζ και Μπερντέτ είχαν στον ένα ή στον άλλο βαθμό ενστερνιστεί, η μεταρρύθμιση προϋπέθετε μια εκ θεμελίων πολιτική αλλαγή, η οποία περιελάμβανε συχνότερες – για ορισμένους ετήσιες– εκλογές, καθολική και μυστική ψηφοφορία. Για άλλους, του Χιούμ μη εξαιρουμένου, άνευ της πολιτειακής αλλαγής δεν μπορούσαν να υιοθετηθούν αποτελεσματικά μέτρα περιστολής των δαπανών και υγιούς ανταγωνιστικής ανάπτυξης της οικονομίας.

Λίγο πριν εκπνεύσει το έτος 1821, ο Χιούμ θα είναι τόσο αισιόδοξος όσο και ο Μπερντέτ. Θα εκμυστηρευτεί στον Χόμπχαουζ ότι έκρινε πως

639. *Αυτόθι.* , σειρά Β', τ. 5, 27 Ιουνίου 1821, στ. 1345-1418.

640. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 26.

641. *Αυτόθι*, σ. 27. Η πηγή ελέγχεται στο Μπερντέτ προς Χόμπχαουζ, 24 Αυγούστου 1821, (John Cam Hobhouse) *Lord Broughton Papers*, BL, Add MSS 47222.

οι Τόρυς δεν θα άντεχαν περισσότερο από έξι μήνες στην εξουσία.[642] Παρότι τα γεγονότα θα τον προδώσουν, είχε πράγματι επαρκείς αιτιολογήσεις να αναμένει ευνοϊκές εξελίξεις για το μέλλον. Ο Μπρούαμ, από τη φιλελεύθερη πτέρυγα των Ουίγων, με την πρόδηλη φιλοδοξία της ανάληψης της ηγεσίας αυτής της συγκροτημένης αντιπολιτευτικής πρακτικής, θα φέρει στη Βουλή πρόταση δραστικής περικοπής της φορολογίας, την οποία οι ριζοσπάστες, παραβλέποντας τις προσωπικές βλέψεις του ίδιου του Μπρούαμ, θα υποστηρίξουν ενθουσιωδώς και θα υπερψηφίσουν.[643] Η συνεργασία αντιφρονούντων Ουίγων και ριζοσπαστών θα αποτυπωθεί με μεγαλύτερη ένταση, έκταση και ενάργεια στην προσπάθεια ανάκλησης των νόμων που απαγόρευαν τη (συν)ένωση των διαφόρων επαγγελματιών [Combination laws]. Οι νόμοι αυτοί είχαν περάσει σε διάφορες διαδοχικές φάσεις από τις αγγλικές Βουλές κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Αρχικά φαίνεται ότι απευθύνονταν στους περιφερόμενους τεχνίτες, οι οποίοι συνέρχονταν σε πρώιμες μορφές επαγγελματικών ενώσεων, προκειμένου να προασπίσουν τα συντεχνιακά τους συμφέροντα.

Η γενική νομοθεσία του 1799, που προέβλεπε το «*μη σύννομο των ενώσεων εργαζομένων*», είχε ελάχιστες προοπτικές να αποτρέψει την όποια μορφή επαγγελματικής συνάθροισης, εφόσον μπορούσε να υφίσταται σε λανθάνουσα κατάσταση υπό τη σκιά μιας ουμανιστικής εταιρείας, κοινωφελούς οργάνωσης ή φιλανθρωπικής επιτροπής. Εκείνο που μπορούσε, εντούτοις, να επιτύχει η νομοθεσία και το επιτύγχανε αποτελεσματικά, ήταν να επιτρέπει και να διευκολύνει τους κατόχους των παραγωγικών μέσων να ποινικοποιούν την ενδεχόμενη συγκρότηση τέτοιου τύπου ενώσεων, φέροντας στη δικαιοσύνη πρόσωπα και όχι μη πιστοποιούμενες ενώσεις προσώπων.[644] Ο Χιούμ έχει ήδη δώσει δείγματα

642. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 27.

643. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 58-61.

644. Dorothy George, "The Combination Laws", *Economic History Review*, 6 (1936) 172-178· George Dorothy, "The Combination Laws Reconsidered", *Economic Journal* (Supplement), Economic History Series, 2 (Μάιος 1927) 214-228· Sidney και Beatrice Webb, *The history of* →

των πεποιθήσεων και των αρχών του σε ανάλογα ζητήματα όταν, κατά την έναρξη της πολιτικής του σταδιοδρομίας, θα καταψηφίσει σχετικό νόμο που το κυβερνούν κόμμα είχε φέρει ενώπιον του σώματος. Επρόκειτο για προσπάθεια ανάκλησης του Framework Knitters Bill, της νομοθεσίας που δίωκε το πολύ γνωστό στη βιβλιογραφία κίνημα των Λουδδιτών.[645] Ορθότερο είναι, έλεγε ο Χιούμ ενώπιον του σώματος,

> *να θεωρούμε κεφαλαιούχους και χειροτέχνες ισότιμα ως εμπόρους* [...]. *Ο μη ελεγχόμενος ελεύθερος ανταγωνισμός μπορεί να αποβεί το ίδιο ενεργετικός και για τους δύο και να δημιουργήσει το πιο ισχυρό κίνητρο για την εφευρετικότητα και την παραγωγικότητα.*[646]

Με τους νόμους κατά των επαγγελματικών ενώσεων όμως, ο Χιούμ θα γίνει «*ο ήρωας των εργατών της μανιφακτούρας*» και των τεχνιτών, ενώ η ανάκληση των σχετικών νόμων θεωρείται στη βρετανική ιστοριογραφία ως νίκη των Χιούμ, Χόμπχαουζ, Μπένετ και ως «*ο θρίαμβος των ριζοσπαστών*».[647] Προς αποφυγή παρανοήσεων, ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι ριζοσπάστες και φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές που μας απασχολούν δεν προσεγγίζονται εδώ, ως οπαδοί της οργάνωσης εργατικών συνδικάτων, τουλάχιστον, με την έννοια που θα τα κατανοούσαμε από την εποχή της κατίσχυσης των αστικών καπιταλιστικών συστημάτων στον ύστερο 19ο αιώνα. Η διατύπωση του Χιούμ, άλλωστε, είναι αποκαλυπτική. «*Καπιταλιστές και τεχνίτες*», γράφει, «*ιδωμένοι ως έμποροι*» οφείλουν –ως κάτοχοι «*έμποροι*» κάποιου προϊόντος ή παραγωγικής δύναμης, θα συμπληρώναμε– να «*τοποθετηθούν στον μη ελεγχόμενο ανταγωνισμό*», από τον οποίο για τους μεταρρυθμιστές μόνο οφέλη αναμένονταν.[648] Τον Ιούνιο του 1819 ο Χιούμ θα εκθέσει στη Βουλή

the Trade Unionism, Λονδίνο 1894, κεφ. 3 · D. Winch, *Riches and poverty: An intellectual history of political economy in Britain 1750-1834*, Κέμπριτζ 1996, σ. 73-86 · S. Maccoby, *English Radicalism 1786-1832*, Λονδίνο 1955, σ. 514-517 · Barry Gordon, *Economic doctrine and Tory liberalism 1824-1830*, Λονδίνο 1979, σ. 14-19 · R. G. Kirby, A. E. Musson, *The Voice of the People: John Doherty, 1798-1854*, Μάντσεστερ 1975, σ. 13-14 · G. Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 197.

645. Βλ. E. P. Thompson, *The making...*, ό.π., σ. 583-591.

646. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 7.

647. *Αυτόθι*, σ. 35-38.

648. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 8, 25 Φεβρουαρίου 1823, στ. 251.

αίτημα των εμπόρων και τεχνιτών του Λονδίνου και του Ουέστμινστερ για τους νόμους συνένωσης και θα δεσμευτεί ότι επρόκειτο να προσφύγει στο σώμα για την ανάκλησή τους. Φαίνεται ότι οι ριζοσπάστες προσέβλεπαν στη συσπείρωση των «φυσικών» τους συμμάχων, των χρήσιμων, κατά τη μπενθαμική ορολογία στρωμάτων της κοινωνίας: «*The repeal of the Combination Laws would make thousands of reformers among the master tradesmen and manufacturers*», έγραφε ο Πλέις στον Χόμπχαουζ.[649]

Οι κοινωνικές αναταραχές στο Λονδίνο και τα μεγάλα αστικά κέντρα θα αποδοθούν ευθέως στην πίεση των εισοδημάτων, στους περιορισμούς που επέβαλε η νομοθεσία και οι συνεπαγόμενες απαγορεύσεις ελεύθερης διακίνησης του εργατικού δυναμικού και της τεχνογνωσίας.[650] Τον Φεβρουάριο του 1822, Μπερντέτ και Χιούμ θα αφοπλίσουν τον Γεώργιο, στην εναρκτήρια ομιλία του οποίου θα κυριαρχήσουν αιτιάσεις για «*έλλειψης νομιμοφροσύνης και ανατρεπτική, επαναστατική δράση*», χρησιμοποιώντας το προσφιλές σχήμα της κοινωνικής αδικίας και του περιορισμού των ελευθεριών:

> *There had been, indeed, symptoms of disaffection in the country some time ago, but he* [Hume] *denied it was the disaffection of disloyalty: it arose merely from distress, from the state of starvation in which crowds of manufacturers found themselves, who were then thrown out of employment; he would ask, if it could be expected that starving millions were to die without remonstrance, or effort to obtain relief. He was sorry that coercion had ever been use for, as if coercion could ever deliver the country from such a calamity* [...].[651]

Το ζήτημα των νόμων συνενώσεως θα έρθει τελικά στη Βουλή με αίτηση του Χιούμ και των ριζοσπαστών, στις 12 Φεβρουαρίου 1824, με τη στήριξη των αντιφρονούντων Ουίγων και του ηγέτη των Ντισέντερς, Ουίλιαμ Σμιθ.[652] Κατά τα συνήθη, ο Χιούμ θα χρησιμοποιήσει τις θεωρήσεις του Ρικάρντο με τον οποίο, όπως ενημέρωνε το σώμα, είχαν επεξεργαστεί

649. Πλέις προς Χόμπχαουζ, 16 Αυγούστου 1819, *Place Papers* BL Add. MSS 27798.

650. Βλ. τη σχετική συζήτηση στο E. P. Thompson, *The making...*, ό.π., σ. 566-569.

651. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 69-74.

652. Βλ. τη μακρά ιστορία ανάκλησης των νόμων συνενώσεως στη Βουλή στο *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Α' τ. 48, 49 · σειρά Β', τ. 11, 12, 13, 14.

και θα παρουσίαζαν από κοινού την αίτηση ανάκλησης των σχετικών νόμων αν το τετελεσμένο γεγονός του θανάτου του τελευταίου, τον Σεπτέμβριο του 1823, δεν τον εξανάγκαζε να αναλάβει αυτό το καθήκον μόνος.[653] Δεν θα παραλείψει να αναφερθεί και σε μια άλλη διάνοια της νέας πολιτικής οικονομίας, τον Άνταμ Σμιθ. Θα κατορθώσει τελικά να αναλάβει την ηγεσία μιας ειδικής επιτροπής για την εξέταση του σχετικού νόμου, έχοντας ως συνεργάτες τον Τζον Καμ Χόμπχαουζ και τον Χένρυ Γκρέυ Μπένετ. Η επιτροπή θα καλέσει εργάτες της βιομηχανίας, εμπόρους του Λονδίνου και Ουέστμινστερ, επαγγελματίες και τεχνίτες των μεγάλων πόλεων. Έχει παραπάνω από συμβολική σημασία να αναφέρουμε ότι ο πρώτος που θα καταθέσει στην επιτροπή θα είναι ο ριζοσπάστης, οπαδός του Μπένθαμ και κατεξοχήν εκπρόσωπος των «χρήσιμων» στρωμάτων, Φράνσις Πλέις.[654] Αφού η ανάκληση των νόμων περάσει τη Βουλή των Κοινών, ο Χιούμ θα γράψει στον Πλέις να ζητήσει από τον Μάκιντος και τον Μπρούαμ να ασκήσουν την επιρροή τους στους Λόρδους, ώστε η ανάκληση να περάσει και από αυτό το σώμα. Φαίνεται ότι η κυβέρνηση δεν επιθυμούσε ή δεν μπορούσε να αντιταχθεί στο σπουδαίο αυτό εγχείρημα της αντιπολίτευσης και προσωπικό θρίαμβο του Χιούμ. Η ανάκληση θα περάσει πολύ γρήγορα και από τη Βουλή των Λόρδων.[655]

Προϋπόθεση για την ανάπτυξη της οικονομίας θα είναι η κατάργηση ή έστω η δραστική μείωση της φορολογίας στη ναυσιπλοΐα. Ο Χιούμ θα υπενθυμίσει στο σώμα τη ρήση του Ρικάρντο, σύμφωνα με την οποία «*under the freest competition British shipping would keep its ground against all rivals*».[656] Η ορθολογική διαχείριση της οικονομίας απαιτούσε, όμως, ταυτόχρονα την κατάργηση των εκκλησιαστικών φόρων και τη μείωση του

653. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 10, 12 Φεβρουαρίου 1824, στ. 141-146.

654. G. Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 209.

655. Για τους νόμους συνενώσεως και τη δράση του Χιούμ κατά την τελική ανάκλησή τους βλ. τους βιογράφους του Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π. · V. Chancellor, *The political life of Joseph Hume...*, ό.π.

656. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 15, στ. 274.

αριθμού των αρχιεπισκόπων, επισκόπων και των λειτουργών της εκκλησίας. Είναι απολύτως ασύμβατο, θα υποστηρίξει ο Χιούμ από το βήμα της Βουλής με τις ελευθερίες του ανθρώπου και «*την εποχή του διαφωτισμού*» να διώκονται πολίτες «*επειδή κρίνουν κατά πως νομίζουν σε θεωρήσεις εικοτολογικές*».[657] Οι Έλληνες επαναστάτες της Κεφαλονιάς, της Ζακύνθου και της Κέρκυρας θα επισημάνει, δεν υφίστανται μόνο την άδικη εξουσία του Μαίτλαντ, αλλά και τη «φριχτή τυραννία» του επισκόπου.[658] Ο Χιούμ, ως συνεπής μπενθαμιστής ριζοσπάστης, θα στηρίξει τις προσφυγές του σερ Ρόμπερτ Ουίλσον για την κατάργηση του μαστιγώματος στον στρατό,[659] του Χόμπχαουζ για την απαγόρευση

657. *Αυτόθι*, στ. 275-276.

658. *Αυτόθι*, σειρά Β', τ. 5, 7 Ιουνίου 1821, στ. 1128-1149 · τ. 7, 14 Μαΐου 1822, στ. 562-597.

659. Τα περισσότερα από τα μέλη της Ελληνικής Επιτροπής θα συμμετάσχουν στην κίνηση για την κατάργηση του «μαστιγώματος στον στρατό». Ο Στάνοουπ θα επιχειρηματολογήσει σχετικά επί μακρόν κατά την πολυσέλιδη συνηγορία του υπέρ της διοίκησης του Χέιστινγκς στις Ινδίες. «Το μαστίγωμα είναι όνειδος για τη Μεγάλη Βρετανία», έγραφε. Αυτή η ετυμηγορία, ωστόσο, δεν θα εξαντληθεί σε κηρύγματα περί ανθρωπισμού, πολιτισμού ή βαρβαρότητας και φυσικών πανανθρώπινων δικαιωμάτων. Η μετάβαση από τον θεολογικό στον κοσμικό βίο απαιτούσε την απόσπαση του ατόμου από το εύτακτο πλήθος του ποιμνίου, όπως προσδιοριζόταν από τις επιταγές μιας άνωθεν οριζόμενης σπιριτουαλιστικής ηθικής. Η επιχειρηματολογία του Στάνοουπ ενάντια στην τακτική του μαστιγώματος δεν αφορά στον πολιτισμό των ηθών, στον άνθρωπο ως είδος και στον σεβασμό που προσιδιάζει σε τούτο ως αναπόσπαστου μέρους της ηθικής τάξης του Ύψίστου. Με τη συχνή προσφυγή στην καινοτόμο παρακαταθήκη των διακηρύξεων του Διαφωτισμού, η ατομική ηθική θα θεωρηθεί τώρα ιδιωτική υπόθεση κάθε ατόμου, ενώ η πολιτική κοινωνία θα ορίσει το πλαίσιο δράσης και ηθικής συμπεριφοράς αυτού του ξεχωριστού και μοναδικού ατόμου. Η πολιτική κοινωνία όφειλε να ορίζεται όχι ως ηθική, αλλά ως δίκαιη κοινωνία. Το Συμβούλιο των Διευθυντών, επομένως, would do well maturely to consider whether the advantages derived from flogging, especially flogging without trial, are such as to counterbalance the cruelties and evils that result from it. To the writer it appears, that the power given to certain of their servants, of scourging men without any formal trial, is contrary to equity, is subversive of justice, is liable to great abuse, and is calculated to produce the wide-spreading evil of club-law and universal oppression». Βλ. L. Stanhope, *Sketch of the History...*, ό.π., σ. 174. Βλ. επίσης το φυλλάδιο που θα συντάξει ο Στάνοουπ: L. Stanhope, *The Military Commentator; or, thoughts upon the construction of the Military Code of England, contrasted with that of the Codes of other nations; together with remarks upon the Administration of that Code, particularly with regard to Military Flogging*, Λονδίνο 1813, σ. 13. Φαίνεται ότι η πρακτική του μαστιγώματος «και χωρίς να προηγηθεί δίκη μάλιστα», όπως και κάθε μορφή φυσικής βίας – καθ' όλα νομιμοποιημένης όχι μόνο στη διοίκηση του στρατεύματος, αλλά και σε κάθε μορφή εσωτερίκευσης και εμπέδωσης των κοινωνικών καταναγκασμών δεν συνδέεται μόνο με τον ουμανισμό της «πολιτισμένης» κοινωνικής συμβίωσης. Αφορά, παράλληλα, σ' έναν εκφυλισμό των κυρίαρχων κοινωνικών εξουσιαστικών μορφών και στην επαγγελία «νέων ηθών». Οι πυκνές αναφορές του Μπόουρινγκ στην απουσία φυσικής βίας, ως παιδαγωγικής μεθόδου πειθαρχίας στο οικογενειακό του →

συμμετοχής Βρετανών σε «ξένους στρατούς» και τη μεταρρύθμιση του σωφρονιστικού συστήματος, ενώ θα συντρέξει σε πολλές περιπτώσεις τον Τζέημς Σκάρλετ και τον Ντάγκλας Κίναιρντ που εκπροσωπούσε εκ μέρους των ριζοσπαστών το Μπίσοπ Κασλ.[660]

Παρότι εμφανίζεται ως αυτονόητα δεδομένο ότι σε έννοιες όπως φιλελευθερισμός, ριζοσπαστισμός, ρεπουμπλικανισμός εμφυλοχωρούν θέσεις όπως εκείνη των «χρήσιμων τάξεων», οι ίδιοι οι φορείς των ιδεών αυτών δεν είναι παρά σπάνια ομόφωνοι μεταξύ τους ως προς τη σημασιολόγησή τους. Αντιθέτως, τόσο οι θεωρητικές προϋποθέσεις της σύστασης τους όσο και η πραξεολογική της απόληξη θα προκύψουν ως αποτέλεσμα πολυεπίπεδων οσμώσεων, αντιθέσεων και συναινέσεων, καθώς το κριτήριο αυτής της σύστασης παρέχεται από τα «τεκμήρια» που προσάγει και τον «έλλογο» έλεγχο της επιχειρηματολογίας που καταθέτει. Υπ' αυτή την άποψη, βρίσκεται συνεχώς εκτεθειμένη σε τροποποιήσεις, ανασκευές και μεταλλαγές. Το αίτημα της μυστικής ψήφου, επί παραδείγματι, θα αποτελέσει ζήτημα πολλαπλών ερίδων μεταξύ ομοϊδεατών. Στα 1818 ο Μάκιντος μέσα από τις στήλες του *Edinburgh Review* θα υποβάλλει σε εξαντλητικό έλεγχο και θα επικρίνει την αρχή της μυστικής ψήφου. Στην Αγγλία, θα υποστηρίξει ο Μάκιντος, η δημοσιότητα της ψήφου δίνει στους πολίτες το αίσθημα της πολιτικής συμμετοχής, ενώ με αυτόν τον τρόπο η άσκηση του δικαιώματος της ψήφου αποκτά επιπρόσθετα παιδαγωγική αξία. Αντικείμενο προβληματισμού θα αποτελέσει, όμως, και η

περιβάλλον, πιθανόν, εκπορεύονται από ανάλογου τύπου κοινωνικές και θεσμικές διαφοροποιήσεις. Από μια εκ βάθρων αμφισβήτηση των κριτηρίων και των παραδοχών των κυρίαρχων πολιτισμικών συστημάτων και από την ταυτόχρονη αναζήτηση νέων πρακτικών και νέων μεθόδων εμπέδωσης των αρχών κοινωνικής ενσωμάτωσης, των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου και των παιδευτικών λειτουργιών. Τα νέα εκπαιδευτικά συστήματα, που επινοούσαν οι μεταρρυθμιστές θα στηριχθούν, όπως είδαμε, στην «ευτυχία», στη «χρησιμότητα», ενσταλάζοντας στο κοινωνικό υποκείμενο μια πρωτοφανή αίσθηση δύναμης και ταυτόχρονα ευθύνης για τη διαδικασία παίδευσης και κάθε άλλη εκδήλωση των ρυθμίσεων του βίου τους. Η επιλογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, ως καίριας και γενικεύσιμης πρακτικής, πέρα από την κρίσιμη για τους μεταρρυθμιστές δυνατότητα εφαρμογής της σε μεγάλες θεωρητικά μάζες, καθιστούσε τον εκπαιδευόμενο υπόλογο και υπεύθυνο της παιδευτικής διαδικασίας, ασκούσε μεταξύ άλλων έναν εσωτερικού τύπου έλεγχο.

660. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 8, 25 Φεβρουαρίου 1823, στ. 248-254, 24 Φεβρουαρίου 1823, στ. 239-241 · τ. 10, 3 Φεβρουαρίου 1824, στ. 86-89.

πολύ συχνή προσφυγή των ριζοσπαστών στο μοντέλο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Αυτή η εκ των ένδον κριτική θα επισημάνει ότι και στις ΗΠΑ η καθολική ψηφοφορία δεν αποτελούσε τον κανόνα αλλά την εξαίρεση, καθώς γινόταν συχνά αντικείμενο πολιτικών αυθαιρεσιών· ότι σε δώδεκα από τα δέκα εννέα κράτη υπήρχαν ακόμα δούλοι· ότι δεν είχαν αναπτυχθεί παρά ελάχιστες μεγάλες πόλεις· τέλος, ότι και εκεί εμφανιζόταν – κυρίως στα κράτη του Νότου – μια νέα πλουτοκρατική αριστοκρατία. Όλα τούτα όμως, θα αντιτείνουν περισσότερο πεισμένοι ριζοσπάστες ρεπουμπλικανοί και ακραιφνείς μπενθαμιστές, δεν αποτελούν παρά τις επιβιώσεις και τα κληροδοτήματα του απαρχαιωμένου βρετανικού αποικιοκρατικού συστήματος.

Ο Μάκιντος θα προτείνει έναντι της καθολικής ψηφοφορίας ένα ποικίλο σχήμα, όπου θα εξετάζει την πιθανή αποτελεσματικότητα της αρχής της εκπροσώπησης κατά τάξη και όχι κατ' άτομο. Διότι, θα υποστηρίξει, ένα ενιαίο σύστημα ψηφοφορίας είναι πιθανό να μην είναι και καθολικό, δεδομένου ότι δεν θα επέτρεπε την εκπροσώπηση ολόκληρων τάξεων της κοινωνίας. Από την άλλη, ένα καθολικό σύστημα θα μπορούσε να καταλήξει στην καταπίεση των μειοψηφιών από τις πλειοψηφίες. Τί θα μπορούσε να συμβεί στην Ιρλανδία με τους προτεστάντες; Ή στην Αγγλία, όπου οι εκπρόσωποι της υπαίθρου θα παραγκωνίζονταν ίσως στη Βουλή από τους εκπροσώπους των μεγάλων πόλεων. Ο Μάκιντος θα προτάξει, δημοσίως ασφαλώς, αλλά με εξαιρετική διαλλακτικότητα, όχι την καθολική ατομική ψηφοφορία, αλλά την καθολική ψηφοφορία κατά τάξεις: Έτσι οι πόλεις θα ψηφίζουν ως πόλεις, οι περιοχές της υπαίθρου ως περιοχές της υπαίθρου, τα πανεπιστήμια ως πανεπιστήμια κλπ. Μολονότι αποδεχόταν ότι στη δημοκρατική πολιτεία που οραματιζόταν με συνοδοιπόρους τους Μπένθαμ, Χιούμ, Χόμπχαουζ Μπερντέτ, αναγκαία προϋπόθεση ήταν να διασφαλίζεται το στοιχείο της ομοιομορφίας, σε ένα μεταβατικό, όμως, στάδιο θεωρούσε ότι όφειλαν όλοι να αποδεχτούν την ανάγκη ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος «ποικίλου» και «εικονικού». Όπως έγραφε ο ίδιος,

το μόνο ζήτημα ανάμεσα σε 'μένα και τον κ. Μπένθαμ είναι να μάθουμε σε ποια περίπτωση προστατεύονται καλύτερα τα διαφέροντα· όταν οι αντιπρόσωποι εκλέγονται από τα άτομα ή όταν εκλέγονται μόνο από μεγάλα τμήματα όλων των τάξεων και κάθε τάξης.[661]

Το άρθρο του Μιλ «*Essay on Government*» θεωρείται ως η απάντηση των ωφελιμιστών στις ενστάσεις του Μάκιντος. Ο Μπένθαμ θα επιλύσει εύκολα αυτή την αντινομία στο σύνταγμά του, καταργώντας τη μοναρχία και την αριστοκρατία. Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο με όλα τα ενεργά πολιτικά μέλη της ομάδας. Το επιχείρημα του Μιλ[662] θα υιοθετήσει και ο Ρικάρντο στις κοινοβουλευτικές εισηγήσεις του το 1823 και πολλοί εκ των μεταρρυθμιστών αργότερα. Κατά τον Μάκιντος, το ιδεωδέστερο εκλεκτορικό σώμα είναι εκείνο που συστήνεται κατά συγκεκριμένες τάξεις, επαγγέλματα, συντεχνίες. Εφόσον αυτές οι διακριτές οργανώσεις ή επαγγελματικές ενώσεις εκπροσωπούνται, ολόκληρη η κοινότητα εκπροσωπείται. Αυτό που αντιπροτείνει ο Μιλ είναι ότι με αυτό το εκλογικό σύστημα δημιουργείται μια *motley aristocracy*, μια μικτή δηλαδή αριστοκρατία γαιοκτημόνων, εμπόρων, δικαστών, αξιωματικών κλπ., που δεν μπορεί παρά να επιφέρει όλες τις αρνητικές συνέπειες μιας οποιαδήποτε αριστοκρατίας.

Σε μια πρώτη ανάγνωση η ιδέα της εκπροσώπησης των διαφερόντων και όχι κάθε ξεχωριστού ατόμου, όπως την επεξεργάζεται ο Μάκιντος, μοιάζει συμβατή με τη θεωρία του ωφελιμισμού. Η αρχή της γενικής ωφελιμότητας προϋπέθετε ότι όλα τα διαφορετικά συμφέροντα εκπροσωπούνται και προστατεύονται από το νομοθετικό σώμα και από την πολιτική δράση υπεύθυνων πολιτών. Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς αναπαρίσταται ο πολίτης εν κοινωνία, όταν υποθέτουμε ότι ζητούμενο είναι η υπεράσπιση των κοινωνικών διαφερόντων όλων των πολιτών μιας κοινότητας. Τα διαφέροντα όλων των τάξεων ως παραγωγών μοιραία συγκρούονται, καθότι κάθε παραγωγός επιζητεί να αποσπάσει τη μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα του προϊόντος της εργατικής δύναμης

661. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 133.
662. *Αυτόθι*, σ. 136-137.

του άλλου έναντι της μικρότερης δυνατής ποσότητας του προϊόντος της δικής του εργασίας, φαίνεται να υποθέτει μεταξύ άλλων η αρχή της ωφελιμότητας του Μπένθαμ.[663] Αντιθέτως, τα διαφέροντα όλων των ατόμων, ως καταναλωτών και όχι ως παραγωγών, μπορούν να ταυτιστούν.

663. Οι θέσεις αυτές, μολονότι εμφανίζεται εδώ να εκφέρονται ως κοινοί τόποι, είναι γνωστό ότι έχουν υποστεί σημαντικές αναθεωρήσεις και έχουν προκαλέσει κρίσιμες, αλλά και δημιουργικές διχογνωμίες στην πολιτική θεωρία. Λόγοι οικονομίας και συνεκτικότητας των υποθέσεων που διατυπώνουμε στην παρούσα εργασία επιβάλουν την απλή και μόνο παρένθεση των σχετικών επεξεργασιών. Ας υπενθυμίσουμε, λοιπόν, ότι η ανάλυση που θέλει την αρχή των διαφερόντων στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία του Μπένθαμ να υπηρετείται από «άτομα ως καταναλωτές» δεν διεκδικεί κάποια μονοκρατορία. Οι H. L. A. Hart (= *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and political theory*, Οξφόρδη 1982) και F. Rosen, (= *Jeremy Bentham...*, ό.π.) που μας ενδιαφέρουν κυρίως εδώ καθώς ασχολούνται, ειδικότερα, με τη μπενθαμική σκέψη στο *Constitutional Code*, επισημαίνουν ότι η ανάλυση της αρχής στο δημοκρατικό μπενθαμικό μοντέλο πρέπει να ξεκινά από τη στρατηγική της μεταρρύθμισης. Με τη στράτευσή του στη στρατηγική της μεταρρύθμισης, ο Μπένθαμ επιζητά μια «μέση οδό» ανάμεσα στο status quo και τα νεοτερικά αιτούμενα της νέας πολιτικής οικονομίας και της νέας πολιτειακής οργάνωσης. Οι συγγραφείς επιχειρούν, άρρητα αλλά πρόδηλα, κατά τη γνώμη μας, να ιστορικοποιήσουν την προβληματική των προσεγγίσεων του μπενθαμικού έργου, εντάσσοντας τις θεωρητικές και αναλυτικές του αρχές στα αιτούμενα της μεταρρυθμιστικής κίνησης αυτής της περιόδου. Έτσι, υποστηρίζουν, η προσέγγιση του C. B. Macpherson (= *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μετ. Ε. Κασίμη, Αθήνα 1986) εγκαθιστά μια σχέση ανάμεσα στη μπενθαμική ασφάλεια και ισότητα ως μια υπόθεση για το σύστημα της δυνητικά απεριόριστης καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Εξ ου ότι ο Macpherson διακρίνει μεταξύ των προ-φιλελεύθερων θεωριών της δημοκρατίας και των φιλελεύθερων θεωριών της δημοκρατίας, στις οποίες εντάσσει τις μπενθαμικές επεξεργασίες, καθώς χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με τον μελετητή, από την υποδοχή της καπιταλιστικής κοινωνίας της αγοράς και τους νόμους της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ο Macpherson συνδέει τον Μπένθαμ με τον Μιλ, υποστηρίζοντας ότι ο Μιλ θα θέσει τη μπενθαμική θεωρία της δημοκρατίας περισσότερο καθαρά από τον θεωρούμενο ως θεμελιωτή της. Ο Rosen, αντιθέτως, θα δώσει έμφαση στις διαφορές και αντιθέσεις των δύο θεωρητικών του πρώιμου αγγλικού φιλελευθερισμού, επισκοπώντας ταυτόχρονα την προσέγγιση Macpherson (F. Rosen, *ό.π.*, σ. 168-182). Ο Macpherson, υποστηρίζει ο Rosen, μελετά το *Principles of Civil Code*, την αγγλική μετάφραση του *Traités* χωρίς να αντιμετωπίζει το *Constitutional Code*, στο οποίο θα περιληφθούν επεξεργασίες μιας ολόκληρης δεκαετίας έπειτα από τη σύνταξη του *Traités* και της απόδωσής του στην αγγλική γλώσσα. Κεντρική μεταξύ αυτής της πιο «ώριμης» περιόδου, η επεξεργασία της έννοιας της ισότητας της εξουσίας ή της ισχύος (equality of power), η οποία επιτυγχάνεται δια της καθολικής ψηφοφορίας και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Μέσω αυτής ενισχύεται η ασφάλεια, καθώς αμβλύνεται η πιθανή υπέρβαση εξουσίας των αξιωματούχων της πολιτείας. Ο Μπένθαμ, σύμφωνα με τον συγγραφέα, θεωρεί την ισότητα επί της εξουσίας ως δίαυλο που οδηγεί βαθμιαία ή διαμορφώνει τις προϋποθέσεις μιας ισότητας επί του πλούτου. Με τα πρώιμα γραπτά του, υποστηρίζει ο Rosen, ο Μπένθαμ εστίαζε στην ιδιοκτησία (και των μέσων παραγωγής), καθώς «απαντούσε» ή συμμετείχε στον διάλογο της εποχής περί αστικού δικαίου, που αφορούσε πρωτίστως στη νομοθεσία της ιδιοκτησίας. Αυτή η διάσταση δεν θα περιληφθεί στην προσέγγιση της μπενθαμικής θεωρίας από τον Macpherson. Ο Μπένθαμ, όμως, κατά τον Rosen, στα κατοπινά γραπτά του και όταν θα στραφεί στον πολιτικό ριζοσπαστισμό, θα περιλάβει στην έννοια της ασφάλειας και της ισότητας κάθε διάσταση της νομολογικής σύστασης της πολιτείας και όχι μόνο την ιδιοκτησία. Εφόσον η ασφάλεια διατηρεί την πρωτοκαθεδρία της →

Το σύστημα του προστατευτισμού επιτρέπει συνασπισμούς που υπηρετούν τα ειδικά διαφέροντα εκείνων που τους απαρτίζουν έναντι των γενικών διαφερόντων της κοινωνίας. Η ίδια αρχή μπορεί να εφαρμοστεί και στο εκλογικό σύστημα, θα υποστηρίξουν οι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Αναγνωρίζοντας το δικαίωμα της ψήφου σε τάξεις βάσει της θέσης τους στην παραγωγή, συνεπάγεται ότι τα διαφέροντα των ανθρώ-

και εγκαθιδρύεται ως κεντρική αρχή οδηγεί εμμέσως στην ισότητα. Ο Μπένθαμ εξέτασε την έννοια της ισότητας και δεν ενδιαφερόταν μόνο για τις αρχές της καπιταλιστικής κοινωνίας της αγοράς, όπως έκρινε ο Macpherson (F. Rosen, *ό.π.*, σ. 226), σύμφωνα με τον οποίο ο Μπένθαμ δεν κατόρθωσε να διακρίνει ότι «η απόρριψη του φεουδαλικού συστήματος ιδιοκτησίας οδηγούσε στην εγκαθίρδυση ενός εξίσου ισχυρού συστήματος καπιταλιστικής ιδιοκτησίας» (C. B. Macpherson, *ό.π.*, σ. 82). Φαίνεται, όμως, ότι ο Μπένθαμ θα αντιμετωπίσει τη δυνητική ισότητα ή την προοπτική ισότητας, όπως θα προέκυπτε από την ανάπτυξη του εμπορίου, της αστικού τύπου ανταγωνιστικής οικονομίας, ενώ με τα «ώριμα» γραπτά του θα δει την πραγμάτωση της ισότητας στην υιοθέτηση της καθολικής ψηφοφορίας. Εδώ, επομένως, πρόκειται για την ισότητα της εξουσίας ή της ισχύος, η οποία θα μπορούσε θεωρητικά να επεκτείνεται στην ισότητα επί του πλούτου, καθώς η αστική κοινωνία καταργεί προνόμια, ειδικές συνθήκες ορισμένων έναντι άλλων και ταυτόχρονα η μπενθαμική ασφάλεια τη θωρακίζει έναντι της κατάχρησης, υπέρβασης της ισχύος σε όλες τις μορφές της. (Όπως το έθετε ο ίδιος ο Μπενθαμ της ισότητας επί της πολιτικής ισχύος, της «πλαστής» κοινωνικής θέσης, του πλούτου). Σύμφωνα με τον Macpherson, ο Μπένθαμ δεν είναι πρόθυμος να αποδεχθεί την καθολική ψηφοφορία, διότι επιζητά την εγκαθίδρυση ενός συστήματος διακυβέρνησης που να προωθεί την ελεύθερη οικονομία της αγοράς και να αποτρέπει αποτελεσματικά την κατάχρηση εξουσίας (C. B. Macpherson, *ό.π.*, σ. 64). Τούτο συνεπάγεται (σύμφωνα με την κριτική του Rosen) ότι ο Macpherson δεν προσμετρά τόσο την αφοσίωση του Μπένθαμ στην ισότητα όσο και την πρόσληψή του της ισότητας ως διαρκούς προτσές της μεταρρυθμιστικής κίνησης. Αλληλοσυνδέοντας ή και συγχέοντας τον Μιλ με τον Μπένθαμ, επικαλείται τις εντάσεις του Μιλ ως προς την κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας, όπως διατυπώνονται στο *Essay on Government* για να καταλήξει ότι δεν είναι αμφότεροι ενθουσιώδεις υποστηρικτές της δημοκρατίας (C. B. Macpherson, *ό.π.*, σ. 41-83). Το γεγονός ότι ο Μπένθαμ θα απορρίψει τους ποικίλους αποκλεισμούς από το δικαίωμα ψήφου που θα εισηγηθεί ο Μιλ, συνιστά επαρκές τεκμήριο της αφοσίωσής του στην ισότητα (Rosen, *ό.π.*, σ. 223). Επιπλέον, θα υποστηρίξει ο Rosen, το μοντέλο του Macpherson «Προστατευτική Δημοκρατία για τον Άνθρωπο της Οικονομίας της Αγοράς» είναι μάλλον αδύναμο, καθώς ο συγγραφέας της *Ιστορικής πορείας της φιλελεύθερης δημοκρατίας* δεν συνεκτιμά στις προσεγγίσεις του τη στράτευση του Μπένθαμ στη στρατηγική της μεταρρύθμισης, η οποία εδράζεται στην υπόθεση ότι «οι ανίσχυροι», οι πολλοί εξουσιαζόμενοι διεκδικούν δια της ψήφου και άλλων δημόσιων θεσμών έκφρασης της βούλησής τους, αποτελεσματική και ικανή διακυβέρνηση. Ο Macpherson, σύμφωνα πάντοτε με την επαναπροσέγγιση της θεώρησής του από τον Rosen, περιορίζει την μπενθαμική πρόσληψη του ατόμου ως καταναλωτή, διότι συγχέει τις θέσεις του Μπένθαμ με εκείνες του Μιλ. Η θέση του Μιλ ειδικότερα σύμφωνα με την οποία απαιτείται *moral aptitude* για να είναι ο λαός ικανός για αυτοκυβέρνηση, θέση που οδηγεί βαθμιαία στην κατάφαση του αποικιακού συστήματος, δεν είναι οπωσδήποτε ταυτόσημη με εκείνη του Μπένθαμ, ο οποίος αντικαθιστά αυτό το *moral aptitude* με τη σύλληψή του περί *competence in office*, προϊόν ενός περίπλοκου μηχανισμού «εκπαίδευσης» που προετοιμάζει δυνητικά ισότιμα άτομα για την ανάληψη δημόσιας θέσης (F. Rosen, *ό.π.*, σ. 222-228).

πων που εντάσσονται σε κάθε τάξη είναι αλληλοσυγκρουόμενα. Τα άτομα, όμως, ως καταναλωτές και όχι ως παραγωγοί παραμένουν ίσα μεταξύ τους.[664] Μια κοινωνία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως μια οργάνωση ξεχωριστά συνασπισμένων παραγωγών αλλά ως μια κοινότητα εξατομικευμένων καταναλωτών, θα υποστηρίξουν οι οπαδοί της νέας πολιτικής οικονομίας.

Η αρχή της μπενθαμικής καθολικής μυστικής ψήφου θα συναντήσει για πολλά χρόνια την αντίσταση όχι μόνο της αριστοκρατίας αλλά και ευρύτερων στρωμάτων στη Βρετανία. Οι ριζοσπάστες-φιλελεύθεροι φαίνεται ότι επιδίωκαν να λειτουργήσουν, πέρα από τα έδρανα της Βουλής, ως οι διαμεσολαβητές ανάμεσα στα μεγαλοαστικά και αριστοκρατικά στρώματα των Ουίγων και τα μεσαία ή και τα λαϊκά τμήματα του πληθυσμού.[665]

Ο Μακόλυ, ένας εκ των διανοουμένων πολιτικών που θα αναφέρεται στις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα μέχρι τον ύστερο 19ο αιώνα[666] μαζί με τον Κονστάν και τον Μπένθαμ, θα επικρίνει τον βερμπαλισμό που επικρατεί στη σέκτα των ωφελιμιστών και θα υπερασπιστεί με θέρμη την υπόθεση της μεταρρύθμισης στην πολιτική αναταραχή που προηγείται της ψήφισης του Reform Bill. Ο ίδιος θεωρεί ότι η μάχη διεξάγεται – όχι βεβαίως ανάμεσα στους φτωχούς και τους πλούσιους, αλλά ανάμεσα στην αστική και την αριστοκρατική τάξη, σε μια *aristocracy of mere locality*. Μια αριστοκρατία δηλαδή που δεν έχει περιθώρια ελιγμών, που δεν εξελίσσεται και μένει προσκολλημένη στα προνόμιά της,

664. H. L. A. Hart, *Essays on Bentham*..., ό.π., σ. 87 · E. Halévy, *La formation*..., ό.π., τ. II, σ. 311.

665. Οι ιδέες του Μπένθαμ, απαλλαγμένες από τη στρυφνή ορολογία και τις κουραστικές παρεκβάσεις, θα περάσουν σταδιακά στον δημόσιο διάλογο. Το 1832 τελικά, ο μεταρρυθμιστικός νόμος θα ψηφιστεί. Με την διεύρυνση του εκλογικού σώματος, την περισσότερο ισορροπημένη κατανομή κοινοβουλευτικών θέσεων, το *Reform Bill* κατατείνει στην εκμηδένιση, τουλάχιστον, για τα όρια του συμπλέγματος των βρετανικών νησιών, των καταστατικών όρων της Ιεράς Συμμαχίας της απολυταρχικής Ευρώπης. R. Brent, *Liberal Anglican politics: Whiggery, religion and reform, 1830-1841*, Οξφόρδη 1987, σ. 193.

666. P. M. Kitromilides, "European political thought in the making of Greek liberalism: The Second National Assembly of 1862-1864 and the reception of John Stuart Mill's ideas in Greece" στο *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe*, Aldershot 1994, σ. 15.

στις συνήθειες και τα παραδεδομένα. Είναι περήφανος που ανήκει, όπως γράφει χαρακτηριστικά, σ' εκείνο το κοινωνικό στρώμα που αποτελείται από «*τη μεσαία τάξη της Αγγλίας με επικεφαλής το άνθος της αριστοκρατίας και το άνθος των εργατικών τάξεων για να υπερασπίζονται τα μετόπισθέν της*».[667]

Ως προς το τελευταίο, οι διαφορές ανάμεσα στους Ουίγους που εκπροσωπεί ο Μακόλυ και τους ριζοσπάστες μπενθαμιστές είναι πολύ λιγότερες από ό,τι αρχικά μοιάζουν. Ο Μπένθαμ, από την αναγνώριση του *householder system* μέχρι τη στιγμή που περνά οριστικά στο μέτωπο του ριζοσπαστισμού, θεωρεί ότι το εκλεκτορικό σώμα πρέπει να διευρυνθεί με την απόλυτη συμμετοχή των μεσαίων στρωμάτων. Στο σύστημά του, εν τούτοις, η ελεύθερη αγορά δημιουργεί όλες τις προϋποθέσεις μεταβολής του οικονομικού στάτους: Θεωρητικά, όλοι μπορούν να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες οικονομικής ανόδου, όλοι μπορούν να περάσουν στη μεσαία τάξη, όλοι μπορούν να αποτελέσουν μέλη του εκλογικού σώματος. Παραδέχεται ότι:

> *Hence the tyranny of the rich over the poor exists, in a certain degree, even in the most perfect democracy, ex. gr. in U. States. -But equality, in respect of legal power, keeps this tyranny within comparatively narrow bounds*».[668]

Όταν οι μεταρρυθμιστές χρησιμοποιούν το λεξιλόγιο της ωφελιμότητας, με έννοιες όπως «χρήσιμες τάξεις» ή μεσαίες τάξεις, κατά τον Μιλ, εμφανίζονται ως φορείς και πολιτικοί εκπρόσωποι της νέας αστικής κοινωνίας και οικονομίας, κύριος αντίπαλος της οποίας εξακολουθεί να είναι ακόμα και κατά τον αρχόμενο 19ο αιώνα η εκ του κληρονομικού δικαίου και εκ του νόμου αριστοκρατία. Τυπικός εκπρόσωπος της ομάδας, ο Φράνσις Πλέις, ο εργάτης που γίνεται εργοδότης, αλλά και ο σερ Τζέημς Μάκιντος, αξιοσέβαστος Ουίγος και προσωπικός φίλος του Κά-

667. E. Halévy, *ό.π.*, τ. III, σ. 144.

668. *Αυτόθι*, σ. 314. Βλ. προσέγγιση F. Rosen (= *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 76-92, 221-237) σχετικά με την ισότητα στο μπενθαμικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ανωτ. σημ. 663.

νινγκ. Όπως έγραφε ο Μάκιντος το 1818 μέσα από τις στήλες του *Edimburgh Review*:

> *If we were compelled to confine all elective influence to one order, we must indeed vest it in the middle classes; both because they possess the largest share of sense and virtue, and because they have the most numerous connexions of interest with the other parts of society.*[669]

Τα νέα αστικά στρώματα στην ειδική βρετανική εκδοχή της συγχώνευσής τους με τμήματα της μικρής αριστοκρατίας έρχονται να διεμβολίσουν το παραδοσιακό στιβαρό οικοδόμημα της κατεστημένης ισχυρής γαιοκτητικής αριστοκρατίας.

Η ομάδα ή ο κύκλος του Ουέστμινστερ, όπως τους χαρακτηρίσαμε, δεν συνιστά ένα αρραγές μέτωπο. Από τη μία πλευρά στον κύκλο μετέχουν Ουίγοι, όπως ο Ρόμιλι ο οποίος καταγγέλλει «*αυτή τη μικρή επιτροπή από μαγαζάτορες που θεωρούν τους εαυτούς τους παντοδύναμους στο Ουέστμινστερ*». Από την άλλη υπάρχουν οι ακραίοι ριζοσπάστες όπως ο Χαντ, ο οποίος επίσης κατακεραυνώνει

> *εκείνη τη σημαντική φατρία, που αποτελείται κυρίως από μικρούς καταστηματάρχες, μικρούς εμπόρους η οποία, υπό την κατηγορία των φορολογούμενων ιδιοκτητών (tax-paying housekeepers), στρατολογήθηκαν υπό τη σημαία του σερ Φράνσις Μπερντέτ για να καταστούν ένα είδος προνομιούχου τάξης, ανώτερης υποτίθεται από τον χειρωνάκτη, τον τεχνίτη, τον εργάτη.*[670]

Αυτές οι εντάσεις μεταξύ των νέων αστών και των εργατών των μεγάλων πόλεων στον πολιτικό χώρο του ριζοσπαστισμού θα συνεχιστούν και μέχρι την ψήφιση της μεταρρύθμισης, για να κορυφωθούν και να κλιμακωθούν μετά από αυτή, «*στην εποχή του κεφαλαίου*», κατά τη δηκτική διατύπωση του ομότιτλου έργου του Χόμπσμπομ.

Στην πολιτική οικονομία των μεταρρυθμιστών, η ανισότητα της έκφρασης της ανθρώπινης ενέργειας θεωρείται αν όχι αναγκαία, οπωσδήποτε ενδεχόμενη. Είναι η λειτουργική ή ενδεχόμενη συνέπεια της εξατο-

669. *Αυτόθι.*
670. *Αυτόθι*, σ. 144.

μικευμένης ανθρώπινης δράσης, της κατίσχυσης του ατομικισμού. Η εγκαθίδρυση και εμπέδωση της ισότητας των συνταγματικών πολιτικών ασφαλειών δεν θα οδηγήσει στην εξάλειψη των διαφορών των οικονομικών συνθηκών, αλλά ούτε και στην εκμηδένιση της επιρροής των οικονομικά εύρωστων στρωμάτων πάνω στα ασθενή. Εκείνο που επιδιώκουν είναι η ελεύθερη εισδοχή όλων στην οικονομία της αγοράς και, κατ' αναλογία, στην πολιτική της αγοράς. Εκεί, δηλαδή, όπου θεωρητικά ο καθένας, σύμφωνα προς τη διανοητική, οικονομική και πολιτική του εξάρτυση, μπορεί να αναμετρηθεί, να αντιπαρατεθεί και να πείσει, προσάγοντας αιτιολογημένους ισχυρισμούς με τις αντίστοιχες πολιτικές πρακτικές προτροπές τους. Η έκφραση των λειτουργικών ανισοτήτων των ενεργημάτων των ανθρώπων, όμως, προϋποθέτει την άρση των τεχνητών ανισοτήτων των προνομίων. Η απόλαυση προνομίων από την πλευρά συγκεκριμένων στρωμάτων της κοινωνίας είναι εκείνη που αντίκειται πλήρως και απόλυτα στα διαφέροντα της κοινωνίας ως όλου, τελικά στη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό, καθώς δεν είναι αναιρέσιμα, δεν επιδέχονται επεξεργασία και εξέταση. Το σύστημα των μεταρρυθμιστών είναι, όμως, φιλελεύθερο, δεν οδηγεί αυτόχρημα σε εξισωτισμούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι το «σύστημα της εκλογής» που θα συστήσει το κύριο πλέγμα των συλλογικών πολιτικών αναφορών στο περιώμνητο μοντέλο των ΗΠΑ, θα αντικατασταθεί στο μπενθαμικό ριζοσπαστικό από το «σύστημα της εξέτασης-διαγωνισμού», η οποία προηγείται της εκλογής σε κάθε έκφραση της δημόσιας σφαίρας. Κεντρικό διαφέρον μιας φιλελεύθερης κοινωνίας είναι η δημιουργία μιας μεγάλης μεσαίας τάξης, πολύ πιο παραγωγικής από τους πλούσιους και πολύ πιο κινητικής από τους φτωχούς, τελικά πολύ πιο ικανής στη διαμόρφωση του απόλυτου τεκμαρτού όρου της οικονομικής προόδου, της συγκέντρωσης κεφαλαίου.[671]

671. Καθώς έγραφε ο Μιλ σχετικά με το δικαίωμα ψήφου, ως αποτέλεσμα της λαϊκής ετυμηγορίας, «θεωρούμε καλό η διακυβέρνηση να εναπόκειται στους 'Αριστους', όχι μόνο υπό την έννοια που οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τη λέξη, ως 'Βέλτιστοι'. Όποιοι κι αν αποδίδονται με τις λέξεις Άριστοι και Βέλτιστοι, από αυτούς επιθυμούμε να κυβερνώμαστε και αφ' ης στιγμής εγκα- →

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία του Μπένθαμ και των οπαδών ή ομοϊδεατών του είναι η αστική δημοκρατία της ανερχόμενης τάξης των εμπόρων καπιταλιστών. Το 1824, όπως είδαμε, ο Τζόζεφ Χιούμ και οι ριζοσπάστες μπενθαμιστές, έπειτα από μια σκληρή και επίμονη εκστρατεία, πετυχαίνουν στη Βουλή την έγκριση και νομιμοποίηση της ελευθερίας των εργατικών ενώσεων. Αυτές οι συσσωματώσεις θα αποσπάσουν τους εργάτες από την «*ταπεινωτική κηδεμονία των εργοδοτών*».[672] Όταν οι ριζοσπάστες αρχίζουν να οργανώνονται πολιτικά και να στέλνουν εκπροσώπους τους στη Βουλή, οι κοινωνικοί όροι που οραματίζονται αποτυπώνονται στην πραγματικότητα. Ο ίδιος ο βίος των μελών του κύκλου του Ουέστμινστερ αποτελεί τη ζωντανή επιβεβαίωση των θεωρητικών τους παραδοχών.

Η εκλογική περιφέρεια του Ουέστμινστερ, με τις ιδιαιτερότητες που τη χαρακτηρίζουν θα μπορούσε, κατά τους μεταρρυθμιστές, να μεταβληθεί σε μικρογραφία της δημοκρατίας της Αμερικής. Οι «ενορίες» της περιοχής, υπό το ανομοιογενές εκλογικό σύστημα που επικρατεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, εμφανίζουν την ιδιαιτερότητα ενός περιφερειακού πολιτικού σχηματισμού που συγκροτείται από τον μεγαλύτερο αριθμό και για αυτόν, ανάλογου προς εκείνους των πόλεων-κρατών. Κάθε ενορία εκλέγει ένα είδος συμβουλίου το *vestry*, το οποίο είναι επιφορτισμένο με τη διαχείριση των οικονομικών και κυρίως με την εκτέλεση των νόμων κοινωνικής βοήθειας. Άλλοτε το *vestry*, όταν αποκαλείται *select vestry* αναφέρεται σε μια μικρή τοπική ολιγαρχία εργοδοτών, η οποία συστήνεται χωρίς τον έλεγχο των φορολογούμενων. Άλλοτε, υπό τον τίτλο *open vestry*, συντίθεται από τη γενική συνέλευση των ενοριτών, οι οποίοι ελέγχουν και εγκρίνουν κάθε τρεις μήνες τη διοίκηση της ενορίας τους. Αυτό είναι το καθεστώς διοίκησης της ενορίας όπου κατοικεί ο Μπένθαμ, ο Χόμπχαουζ, ο Μπερντέτ, ο Πλέις. Ανάλογα με τη συγκυρία, το σύστημα αυτό παλινωδεί ανάμεσα στην «α-

θίσταται το δικαίωμα ψήφου δεν έχουμε αμφιβολία ότι οι πλούσιοι θα μας κυβερνούν». Ε. Halévy, *ό.π.*, τ. ΙΙ, σ. 145-146.

672. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 6, 5 Φεβρουαρίου 1822, στ. 53.

ναρχία» και τον αυταρχισμό.[673] Οι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ θα επιδιώξουν να καταστήσουν το σύστημα των *vestries* ομοιογενές και ομοιόμορφο μέσω της υιοθέτησης ενός δημοκρατικού και αντιπροσωπευτικού καθεστώτος.[674] Σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο και σ' αυτό το ιδιότυπο πολιτικό περιβάλλον θα διαμορφωθούν οι ποικίλες Εταιρείες, Επιτροπές και λοιπές εθελοντικές συσσωματώσεις, όπως εκείνη για την υποστήριξη της «ελληνικής υπόθεσης».

Ας επιστρέψουμε όμως στον Χιούμ που, όπως θα παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης, μαζί με τους Μπόουρινγκ, Χόμπχαουζ, Μπερντέτ, Έλις, Μπένετ, Κίναιρντ, Σκάρλετ κ. ά., βρίσκεται μεταξύ εκείνων που θα εμπνευστούν και θα πρωτοστατήσουν στην ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής*. Θα παραστεί στην πρώτη άτυπη συνέλευση, όπου θα συζητηθούν οι όροι και οι προοπτικές σύστασης της *Επιτροπής*, αλλά και στην ιδρυτική καταστατική συνέλευση. Μαζί με τον Μπόουρινγκ και τον Χόμπχαουζ, θα είναι μεταξύ εκείνων που παρευρίσκονται χωρίς σχεδόν καμία απουσία στις συνεδριάσεις της *Επιτροπής*.[675] Όπως και στην περίπτωση της *Ισπανικής Επιτροπής*, ο Χιούμ, από τις πρώτες μέρες του Μαρτίου του 1823, θα αναλάβει, εκ περιτροπής με τον Έρσκιν, καθήκοντα προέδρου των συνεδριάσεων και θα συντάξει πολυάριθμες επιστολές κοινοποίησης της ίδρυσης και πρόσκλησης υποψηφίων μελών.[676] Για τον Χιούμ, τον Μπόουρινγκ τον Χόμπχαουζ, αλλά και για την *Επιτροπή* ως σώμα, η υπόθεση του ελληνικού δανείου θα αποδειχθεί μοιραία. Από την έναρξη των διαπραγμα-

673. Ο Χόμπχαουζ κατορθώνει να αποσπάσει το 1831 για τις ενορίες -σύμφωνα προς τους νόμους του 1818 και του 1819- όχι μόνο τη διαχείριση των πόρων κοινωνικής αρωγής αλλά και όλες τις τοπικές οικονομικές διαδικασίες. R. E. Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ό.π., σ. 17-20.

674. «Εάν εκείνοι που διαθέτουν εξουσία διέθεταν και γνώση, θα περνούσαν αμέσως έναν νόμο που θα παρείχε σε κάθε ενορία το δικαίωμα και την εξουσία να εκλέγουν ετησίως τα vestries, δίδοντας σε κάθε vestry την ισχύ και τον έλεγχο επί όλων των υποθέσεων της ενορίας και θα μεριμνούσαν για την επέκταση του συστήματος σε όλη τη χώρα με τρόπο ομοιογενή, αδιαφανή και με τη δημοσίευση των σχετικών λογαριασμών μηνιαίως», γράφει ο Πλέις το 1830. G. Wallas, *Francis Place...*, ό.π., σ. 103.

675. Peter Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Columbus Οχάιο 1984, σ. 333.

676. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. Κ1, έγγραφο Α9.

τεύσεων, ο Χιούμ θα εκδηλώσει την ανησυχία του. Αργότερα θα εκφράσει τις επίμονες επιφυλάξεις του για την πιθανή ασύμμετρη σχέση μεταξύ της ονομαστικής και της πραγματικής αξίας των εκδιδόμενων ομολόγων και σύντομα θα αρχίσει να αμφισβητεί εκ βάθρων και συνολικά το σχέδιο: Ορισμένοι, θα γράψει ο Έλις στον Χόμπχαουζ, «*have got it into Hume's head that the Greek loan should be cancelled*».[677] Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν παράδοξο. Φαίνεται ότι έπειτα από την επίμονη παρέμβαση του Μπένθαμ θα ακυρωθεί ή θα αναβληθεί ένα από τα κολομβιανά δάνεια.[678] Δεν είναι απίθανο και ο ίδιος ο Χόμπχαουζ να έχει διακρίνει είτε επισφαλή ή κακή διαχείριση των χρημάτων, είτε να θεωρεί αναξιόπιστη την όποια διαπραγμάτευση μεταξύ των Ελλήνων απεσταλμένων και της Επιτροπής – η αδυναμία συνεννόησης, άλλωστε, μεταξύ του Μπόουρινγκ, των επενδυτών και του Ορλάνδου και Λουριώτη δεν είναι άγνωστη.[679] Θα επιχειρήσει, πάντως, να καθησυχάσει τον Χιούμ:

> *you will find matters not quite as bad as you at present suspect – it will be advisable I think to take the committee books at once into your own keeping to prevent interpretations* [...].[680]

Δεν είναι σαφές τι ακριβώς εννοούσε ο Χόμπχαουζ όταν συμβούλευε τον Χιούμ να αναλάβει «*τα βιβλία της Επιτροπής*»· η απόπειρα διερεύνησης της ιστορίας του δανείου ξεπερνά, άλλωστε, κατά πολύ τα όρια και τις μέριμνες της παρούσας εργασίας. Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι ο Χιούμ, «*ο θεματοφύλακας του Βρετανικού δημόσιου ταμείου*», θα υποστεί σοβαρή πολιτική βλάβη με την εμπλοκή του στη διαπραγμάτευση του ελληνικού δανείου.[681] Δεν θα χρεοκοπήσει, όπως ο Μπόουρινγκ, καθώς φαίνεται ότι θα εκμεταλλευτεί δεόντως τη διαπραγματευτική αδυναμία των Ελλήνων εκπροσώπων, θα ζημιωθεί, όμως, πολιτικά.

677. Έλις προς Χόμπχαουζ, 7 Αυγούστου 1824, (John Cam Hobhouse) *Lord Broughton Papers* BL Add. MSS 36460.

678. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical recollections...*, ό.π., σ. 342-343.

679. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 357-376, 403-410, 445-446.

680. Χόμπχαουζ προς Χιούμ, 15 Οκτωβρίου 1823, (John Cam Hobhouse) *Lord Broughton Papers* BL Add. MSS 36460.

681. John Francis, *Chronicles and characters of the Stock Exchange*, Λονδίνο 1855, σ. 285-191.

Ο βρετανικός Τύπος θα εκμεταλλευτεί τη δεινή θέση της *Επιτροπής* για να επικρίνει και να αποδοκιμάσει τις ίδιες τις αρχές της νέας πολιτικής οικονομίας που εισηγούνταν ο Χιούμ. Μετά τη σύναψη του δανείου, ο Μπόουρινγκ, που είχε χάσει τα πάντα, θα αναζητήσει άσυλο στην οικεία Μπένθαμ στο Ουέστμινστερ, ενώ ο ίδιος και οι Χιούμ, Χόμπχαουζ, Μπερντέτ και Έλις θα φέρονται ως εκείνοι που έβαλαν χέρι στην «*ελληνική πίτα*» και η *Επιτροπή* θα αρχίσει να φθίνει τόσο από τον δημόσιο διασυρμό όσο και από τις εσωτερικές προστριβές με αφορμή την υπόθεση του δανείου.[682]

682. G. F. Bartle, *An old Radical and his brood, A portrait of Sir John Bowring and his family, based mainly on the correspondence of Bowring and his son, Frederick Bowring*, Λονδίνο 1994, σ. 23 · Ronald K. Huch, Paul R. Zieglet, *Joseph Hume...*, ὁ.π., σ. 47-57 · V. Chancellor, *The political life...*, ὁ.π., σ. 93-104 · Robert Zegger, *John Cam Hobhouse...*, ὁ.π., σ. 120-236.

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΒΡΕΤΑΝΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΚΑΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΕΣ

Ο ΤΖΕΡΕΜΥ ΜΠΕΝΘΑΜ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ (1823 - 1826)

ΓΙΑΝΝΑ ΤΖΟΥΡΜΑΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΜΕΡΟΣ Β'

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νίκος Κοταρίδης (επιβλέπων)	Στάθης Τσοτσορός	Παντελής Λέκκας
Επίκ. Καθηγητής	Αναπλ. Καθηγητής	Αναπλ. Καθηγητής
Παντείου Πανεπιστημίου	Παντείου Πανεπιστημίου	Α. Π. Θ.

ΑΘΗΝΑ 2007

Τομος Β'

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

«Η ελληνική αντιπροσωπευτική δημοκρατία» 321

7. «Στόχος να καλυφθεί ο στρεβλός αυτός κόσμος με Δημοκρατίες»: Θεμελιώδεις αρχές του Συνταγματικού Κώδικα 322
8. Τα χειρόγραφα του Μπένθαμ για την Ελλάδα 350
9. Το Ελληνικό Σύνταγμα και η αρχή του ωφελιμότητας 368
10. Η κυριαρχία ποιου λαού; Το Ελληνικό, το Ισπανικό και το «πρότυπο Αμερικανικό Σύνταγμα» 409
11. «Ένας Κώδικας για την περίπτωση της Ελλάδας»: Μεταρρυθμίσεις και προτάσεις για το Σύνταγμα της Επιδαύρου 435
12. «Η ψυχή της Ελληνικής Επιτροπής»: Ο Ουνιταριστής ωφελιμιστής σερ Τζον Μπόουρινγκ 464

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Πολιτικές συγκρούσεις και τακτικές συμμαχίες: Η σύσταση της «Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου» 485

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος Μελών της «Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου» 537

Χάρτες της περιοχής του Ουέστμινστερ 539

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές 541

Αναφερόμενα έργα 542

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

"Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ„

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

"ΣΤΟΧΟΣ ΝΑ ΚΑΛΥΦΘΕΙ ΑΥΤΟΣ Ο ΣΤΡΕΒΛΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΜΕ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ„ *ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ*

«*Από το 1821, οταν πρωτογνώρισα τον Μπένθαμ*», έγραφε ο νεαρός Τζον Στούαρτ Μιλ, «*και κυρίως από την έκδοση του Westminster Reviev, απέκτησα κυριολεκτικά εκείνο που μπορεί να θεωρηθεί ως στόχος στη ζωή: Να γίνω μεταρρυθμιστής του κόσμου. Η αντίληψη της προσωπικής μου ευτυχίας ταυτίστηκε απολύτως με τον στόχο αυτόν*».[683]

Αρχικά και μέχρι το 1808, όπως είδαμε, ο Μπένθαμ δεν ασχολείται ακόμη με την πολιτειακή μεταρρύθμιση και τη συγκρότηση ρεπουμπλικανικού συνταγματικού κώδικα. Ωστόσο, οι εκλογές του Ουέστμινστερ θα τον φέρουν σε επαφή με τον επιφυλλιδογράφο Κόμπετ, τον προπαγανδιστή της ιδέας της καθολικής ψηφοφορίας Κάρτραϊτ, τους εκπροσώπους των μεταρρυθμιστών στη Βουλή, Μπερντέτ, Χόμπχαουζ, Χιούμ. Οι σχέσεις αυτές καθώς και οι πολιτικές ανακατατάξεις στην Αγγλία, που ακολουθήθηκαν από σφοδρές αντεγκλήσεις, αντιπαραθέσεις και επιχειρήσεις καταστολής και φίμωσης των αντιπάλων της κυβέρνησης, θα του εξασφαλίσουν βαθμιαία τον ρόλο κάποιου είδους θεωρητικού καθοδηγητή του κύκλου των φιλελεύθερων και ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών του Ουέστμινστερ.

---

683. John Stuart Mill, *Autobiography*, ό.π., σ. 93.

Στην πατρίδα του οι προτάσεις του δεν θα τύχουν αποδοχής και δεν θα υιοθετηθούν. Σύντομα, μάλιστα, έπειτα από διαδοχικές εγκλείσεις ομοϊδεατών και συνεργατών του ενώπιον των αρχών, θα αρχίσει να ανησυχεί και για την πιθανότητα της προσωπικής του δίωξης. Δεν θα διαφύγει, επίσης, της κοινότυπης πρακτικής στον βρετανικό δημόσιο βίο του προσωπικού ευτελισμού, της εκλαϊκευτικής σάτιρας, της ηθικής ταπείνωσης δια της δημοσίευσης ιδιωτικής φύσεως περιστατικών. Ο δαφνοστεφής εθνικός ποιητής Ρόμπερτ Σάουδυ, ο «*αυλοκόλακας και μπαλαντοκάπηλος βάρδος*», κατά τον Μπάυρον, η επίθεση εναντίον του οποίου θα δημιουργήσει ισόβια έχθρα μεταξύ των δύο ποιητών, θα συνδέσει το όνομά του με μια σειρά προσβλητικών σχολίων για τον ωφελιμιστή φιλόσοφο:[684] Η δικαιακή θεωρία, η «νομολογία» του Μπένθαμ [Jurisprudence], θα μετονομαστεί χλευαστικά «Τζερυλογία» [Jerrysprudence] από το μικρό όνομα του μεταρρυθμιστή δημοσιολόγου. Οι «Ωφελιμιστές» [Utilitarians] θα ονομαστούν «Ανωφελιστές» [Futilitarians] και το *Westminster Review* «Επιθεώρηση του Τρελο-Τζέρυ» [Jerry-bedlamite review].[685]

Ο Πάρυ, ο πυροτεχνουργός που θα αποστείλει η *Ελληνική Επιτροπή* στην επαναστατημένη Ελλάδα για να διοργανώσει εργαστήριο πολεμοφοδίων, θα προσφέρει ποικιλοτρόπως αφορμές για να κυκλοφορήσουν γαργαλιστικά και προσβλητικά επεισόδια των ιδιωτικών συνηθειών τόσο του Μπένθαμ όσο και του Μπάυρον. Η υπερτίμηση και διόγκωση της φημολογούμενης διαμάχης μεταξύ Στάνοουπ και Μπάυρον με αφορμή τον

684. Ο Μπάυρον είχε αφιερώσει στον Σάουδυ τον *Δον Ζουάν*, το ποίημα που επρόκειτο να ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων πριν ακόμα ολοκληρωθεί η δημοσίευσή του. Στην *Αφιέρωση*, ο Μπάυρον θα καταγγείλλει τις πολιτικές θέσεις και ιδεολογικές πεποιθήσεις του Σάουδυ, σε μια δεκαεπτάστροφη πρόζα όλο θυμηδία και πικρή σαρκαστικότητα. Όταν οι ικεσίες του εκδότη του Μάρρυ να απαλείψει ή να τροποποιήσει κάποιους στίχους δεν απέδωσαν, ο Μπάυρον θα τον απειλήσει ότι θα στείλει το ποίημα στον αντίπαλο μεγαλοεκδότη, Λόνγκμαν. Ο Μάρρυ θα αναγκαστεί τελικά να το δημοσιεύσει ανώνυμα, οπότε ο Μπάυρον θα παραγγείλει μέσω του Χόμπχαουζ: «Αφού το ποίημα είναι να δημοσιευθεί ανώνυμα, άσε έξω την αφιέρωση - δεν θέλω να του επιτεθώ στα σκοτεινά του σκύλου - κάτι τέτοια είναι για παλιανθρώπους και αποστάτες σαν και λόγου του». Η *Αφιέρωση* θα τυπωθεί για πρώτη φορά στα 1832. Φιόνα Μακάρθυ, *Μπάυρον Ο βίος και ο θρύλος*, με τ. Δημ. Κικιζας, Ποταμός, Αθήνα 2005, σ. 363. Βλ. επίσης στο ίδιο σ. 100, 164, 381, 396, 414.

685. Σύντομα οι *Futilitarians* θα γίνουν *Brutilitarians*, κατά την εξέταση των νόμων περί απόρων κατά τις αρχές του δεύτερου τρίτου του αιώνα. J. R. Dinwiddy, 'Early nineteenth-century reactions to Benthamism, *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 34 (1984) 69.

Μπένθαμ, οι αναπόδεικτες και άμετρες διαδόσεις για τη κατάχρηση αλκοόλης και τη θυμική συμπεριφορά του ποιητή, η διακωμώδηση της συνήθειας του Μπένθαμ να αθλείται στο Σεν Τζέημς Παρκ, οφείλονται κυρίως στη δημοσίευση του έργου του Πάρυ, *The last days of Lord Byron*.[686]

Παρότι είναι γνωστό σήμερα μεταξύ των ιστορικών ότι απαιτείται προσοχή, έλεγχος και διασταύρωση των πληροφοριών, τα ερεθιστικά περιστατικά της ιδιωτικής ζωής των δύο διάσημων προσώπων που παρατίθενται σ' αυτό, θα αναδημοσιευθούν σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής και θα δώσουν τροφή σε κάθε λογής άκριτες διαδόσεις και δυσώνυμες φημολογίες που θα επιβιώσουν, συχνά, ως μυθεύματα μέχρι τις μέρες μας.[687] Αντισυμβατικές αντιλήψεις και πρακτικές τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού βίου θα καταστήσουν τα δύο πρόσωπα – ας σημειώσουμε ότι δεν συνδέονται εδώ παρά ως προς τους κοινούς τους πολέμιους και οπαδούς – ευπρόσβλητα σε επικρίσεις. Και οι δύο θα θεωρηθούν ως

686. William Parry, *The last days of Lord Byron*, Λονδίνο 1825, σ. 155-159.

687. Το επεισόδιο όπου ο Πάρυ περιγράφει τον Μπένθαμ να κάνει τζόκινγκ στο Σαιν Τζέημς Παρκ σαν «μαντατοφόρος των Χάιλαντς» θα αναπαραχθεί ακόμα και στο *The Times*, 19 Μαΐου 1825. Σε άλλα έντυπα ο Μπένθαμ θα εμφανίζεται ως ο περίγελος της βρετανικής διανόησης. Βλέπε *New Monthly Magazine*, xx (1824) 68-74. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι πιο οξείες και προσβλητικές επιθέσεις που ξεπερνούσαν, ωστόσο, το επίπεδο της δημόσιας αντιπαράθεσης και παραδίδονταν σε χλευασμούς της ιδιωτικής ζωής, προήλθαν από τους εκπροσώπους της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Βλ. Stephen Conway, "J. F. Colls, M. A. Gathercole, and Utilitarianism unmasked: A neglected episode in the Anglican response to Bentham", *The Journal of Ecclesiastical History*, 45, 3 (Ιούλιος 1994) 435-447· James Crimmins, *Secular Utilitarianism: social science and the critic of religion in the thought of J. Bentham*, Οξφόρδη 1990, σ. 229-230· J. R. Dinwiddy, "Early-nineteenth century reactions to Benthamism", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 34 (1984) 47-69. Σε ότι αφορά τον Μπάυρον, ας αναφέρουμε την προκλητική διατύπωση της Catherine Peters (= *Byron Ποιητής, εραστής ή επαναστάτης;*, μετ. Κώστας Παπαδόπουλος, Αθήνα 2003, σ. 3) σύμφωνα με την οποία «υπάρχουν, ίσως, τόσοι Μπάυρον όσες και οι βιογραφίες του». Μολονότι δεν προσδοκούμε σε μια επισκόπηση των βιογραφήσεων του Μπάυρον, ας υπενθυμίσουμε ότι οι μεταφρασμένες στην ελληνική γλώσσα - συμπεριλαμβανομένων εκείνων που χρησιμοποιούμε εδώ - εμφανίζονται ιδιαίτερα φορτισμένες από αναδρομικές προβολές αιτιάσεων που συνάγονται χωρίς κατ' αρχήν μεθοδολογικούς και τεκμηριωτικούς περιορισμούς. Παρόμοιες ιδεολογικές και αξιολογικές προβολές παρεισφρέουν και στις βιογραφήσεις του πολυθρύλητου Λόρδου από τους συγχρόνους του, σε τούτη την περίπτωση, όμως, η «ιστορική εγγύτητα» καθιστά, κατά παράδοξο τρόπο, ευχερέστερη την «κριτική απόσταση» του μελετητή από το υποκείμενό του. Η *International Byron Society* προσφέρεται ως εύχρηστη πηγή πρόσβασης σε πλήθος βιογραφιών, μελετών, δοκιμίων, συνεδρίων κλπ. που αφορούν στη ζωή και το έργο του Μπάυρον μέσω διαδικτύου: www.internationalbyronsociety.org.

«άφρονες εκκεντρικοί» από τους αντιπάλους και ως *«σύμβολα φιλελευθερισμού»* από τους οπαδούς τους.[688]

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Μπένθαμ – *«η Ριζοσπαστική Μεταρρύθμιση σε έξι λέξεις: μυστική, καθολική, ίση και ετήσια ψηφοφορία»*, όπως συνήθιζε να την αποδίδει συνοπτικά ο ίδιος,[689] θα βρει αναγνώστες και οπαδούς, κυρίως, στην Ισπανία και την Πορτογαλία, αργότερα στη νότια Αμερική.[690] Από το 1820, εμφορούμενος πιθανώς από τις αισιόδοξες προοπτικές υιοθέτησης της μεταρρύθμισής του στις νεαρές αυτές πολιτείες, ο Μπένθαμ θα επιδοθεί στη σύνταξη μιας θεωρίας συνταγματικού δικαίου και ενός κώδικα για κάθε κράτος και κάθε χώρα που πρεσβεύει φιλελεύθερα ιδεώδη. Όπως έγραφε:

> *Έχω σχεδόν ολοκληρώσει τη σύνταξη ενός Συνταγματικού Κώδικα, με στόχο τη βελτίωση αυτού του στρεβλού κόσμου, δια της κάλυψής του με ρεπουμπλίκες».*[691]

688. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 289-303, όπου αναφορές σε προσλήψεις του μπενθαμικού και βυρωνικού έργου. Για τον Μπάυρον, ειδικότερα, βλ. την πρόσφατη βιογραφική μελέτη της Φ. Μακάρθυ (= *Βύρων...*, ό.π.) η οποία παρότι ολισθαίνει σε προσωπικές, συχνά αναπόδεικτες κρίσεις, διαθέτει το πλεονέκτημα της πρόσβασης στα αρχεία των εκδόσεων Μάρρυ, επί παραγγελία των οποίων συντάσσει τη σχετική βιογραφία. Σε όλη την έκταση του κειμένου αναγνωρίζει κανείς τις επιρροές των σημαντικότερων μελετητών και βιογράφων του Μπάυρον (αν και το σύστημα βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης είναι εξαιρετικά δύσχρηστο, αν όχι περιοριστικό για τον μη εξειδικευμένο αναγνώστη), ιδ. τα Lesley A. Marchand, *Byron: A Biography*, τ. I-III, Νέα Υόρκη 1957 · [George Gordon Noel Byron, Baron Byron], *Letters and journals of Lord Byron with notices of his life by Thomas Moore*, τ. I-II, Λονδίνο 1830 · Louis Crompton, *Byron and Greek love Homophobia in 19th Century England*, Λονδίνο 1985 · Michael Foot, *The politics of paradise: A vindication of Byron*, Λονδίνο 1988 · André Maurois, *Byron*, Λονδίνο 1930 · Iris Origo, *The last attachment The story of Byron and Teresa Guiccioli as told in their unpublished letters and other family papers*, Λονδίνο 1949. Οφείλουμε, επίσης, να επισημάνουμε την πρόσβαση της συγγραφέως τόσο σε υπό δημοσίευση μελέτες και σε ιδιωτικές συλλογές όσο και σε φυσικά πρόσωπα απογόνους των ποικίλων γνωριμιών, δεσμών, αλληλογράφων του πολυθρύλητου 6ου Λόρδου Μπάυρον.

689. Βλ. "Bentham's Radical Reform Bill, with extracts from the reasons", *Works*, iii, Λονδίνο 1819, σ. 558-597 στο [Jeremy Bentham], P. Schofield (επιμ.), *Colonies, commerce and constitutional law: Rid Yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, Οξφόρδη 1995, σ. 263.

690. Ο J. R. Dinwiddy (= "Bentham and the early Nineteenth Century", *ό.π.*, σ. 16) επισημαίνει ότι ο Μπένθαμ θα προσφέρει ιδεολογική και πολιτική νομιμοποίηση στις επαναστατικές δυνάμεις έναντι των συντηρητικών. Επί παραδείγματι, «κατά τη δεκαετία του 1820, τα μέλη του Κολομβιανού Κογκρέσου παρέπεμπαν στο όνομα του Μπένθαμ με τη συχνότητα και τον τρόπο που τα μέλη της κάτω Βουλής επικαλούνταν τους κλασικούς κατά τον 18ο αιώνα». Βλ. και M. Williford, *Bentham on South America*, Baton Rouge 1980, σ. 28.

691. *Works*, x, σ. 542 · E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 299.

Ήδη στα τέλη του 1823, θα δημοσιεύσει στον *Pamphleteer* το «*Leading Principles of a Constitutional Code, for any state*», το οποίο πιθανολογείται ότι ξεκινά με αφορμή τα σχόλια επί του *Οργανικού Νόμου* της Επιδαύρου και συντάσσεται, έστω εν μέρει, προκειμένου να εφαρμοστεί στην υπό σύσταση ελληνική πολιτεία.[692]

Το ριζοσπαστικό και δυσνόητο αυτό έργο δεν θα βρει απήχηση, όπως ήταν αναμενόμενο, παρά μόνο μεταξύ των αστών διανοητών και ενεργών φιλελευθέρων πολιτικών, υπερμάχων της μεταρρύθμισης.[693] Η αρχή που το διαπερνά είναι η οικεία πλέον αρχή της ωφελιμότητας: Το απώτατο τέλος κάθε πολιτικής διοίκησης σε κάθε κοινωνία, σύγχρονη ή μελλοντική, είναι «*η μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία όλων των ατόμων που συστήνουν αυτή την κοινωνία*».[694] Επειδή, εν τούτοις, ο νόμος του πληθυσμού κατά τη μαλθουσιανή σύλληψη, η ατέλεια των μέσων διαπόρευσης και αναπαραγωγής σε συνδυασμό με τη διηνεκή τάση του ανθρώπου για όλο και μεγαλύτερη απόλαυση καθιστούν ανέφικτη τη μεγαλύτερη ευτυχία όλων χωρίς εξαίρεση, η αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό κρίνεται ρεαλιστικότερη.

> *Ο απώτατος στόχος της διακυβέρνησης είναι η μεγαλύτερη ευτυχία όλων ή, σε περίπτωση ανταγωνισμού, η μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού.*[695]

---

692. Βλ. Εισαγωγή επιμελητή P. Schofield στο *Security Against Misrule...*, ό.π., σ. xxxvi-xliii. Χαρακτηριστικό είναι το κοινόλεκτο των επιθετικών προσδιορισμών που χρησιμοποιούν οι αλληλογράφοι του σε νότια Αμερική και Ελλάδα. Ο Μπένθαμ φέρεται ως «the learned instructor of the Legislators of the World» για τους κεντροαμερικανούς, ως «the preceptor of the nineteenth century in the School of legislation» για τους Έλληνες και ως «preceptor of Legislators» για τον Μπολιβάρ. G. Postema (επιμ.), *Bentham: Moral...*, ό.π., σ. 483.

693. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αντίπαλοί του επισημαίνουν την κρίσιμη ένταση μεταξύ της ανάγκης απλοποίησης των συνταγματικών νόμων που επικαλείται συστηματικά ο Μπένθαμ και της στρυφνής ιδιόρρυθμης σύλληψης και απόδοσης της συνταγματικής θεωρίας του. J. R. Dinwiddy, "Early-nineteenth century reactions to Benthamism", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 34 (1984) 47-69.

694. [Jeremy Bentham] J. H. Burns, H. L. A. Hart (επιμ.), *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Λονδίνο 1970, σ. 12. Αναφέρεται στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 233.

695. «The proper end of government is the greatest happiness of all, or in case of competition, the greatest happiness of the greatest number». J. Bentham, "Constitutional Code", Book I, *Works*, ix, σ. 5. Η πρώτη ενότητα του Κώδικα που προορίζεται για την Ελλάδα ξεκινά ως εξής: «According →

Σ' αυτή τη ρήση θα συνοψιστεί τόσο η θεμελιώδης αρχή όσο και ο πρακτικός κανόνας που πρέπει να καθοδηγεί τον νομοθέτη, όπως έγραφε στους Έλληνες. Ας σημειώσουμε ότι στο παρόν κεφάλαιο δεν φιλοδοξούμε να εξετάσουμε συστηματικά τις θεμελιώδεις αρχές του «Κώδικα για όλον τον κατοικημένο κόσμο» (η έκταση και οι ποικίλες αναγνώσεις του οποίου στη σύγχρονη πολιτική θεωρία θα καθιστούσαν άλλωστε έναν τέτοιο στόχο αδύνατο), αλλά τις εκβολές τους στο ημιτελές, όπως φαίνεται, «Constitutional Code: Greece», που επιχείρησε να συντάξει ο Μπένθαμ για την ελληνική πολιτεία.

Το «Constitutional Code: Greece», όπως έχουμε επανειλημμένα επισημάνει, εμφανίζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με τον Κώδικα για *«όλα τα κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη»*. Σε αντίθεση με τον αντίστοιχο κώδικα για τις χώρες της Ιβηρικής, στον οποίο ο Μπένθαμ θα εξαντλήσει, σχεδόν, τις παρατηρήσεις του στη στοιχειοθέτηση της σύνδεσης της επιτυχίας εγκαθίδρυσης των νεαρών ρεπουμπλικανικών πολιτειών με τη χειραφέτηση των αποικιών τους, στην ελληνική περίπτωση θα οργανώσει το πόνημά του κατ' ανάλογο τρόπο με εκείνον του «γενικού» κώδικα.[696] Έτσι, αφού εξετάσει *«τον ορθό στόχο της συγκρότησης πολιτείας»*, ο οποίος θα συνοψιστεί στην ικανοποίηση της μεγαλύτερης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό, θα επιχειρήσει να ορίσει τον «ικανότερο κριτή» αυτού του ορθού στόχου. Ποιος δύναται να ορίσει με τον ορθότερο τρόπο τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού από

to the principle of utility, or say rather the greatest happiness principle-the only right and proper end of government, the only object fit to be aimed at in the formation of a body of Constitutional law, or any other branch of the law, is the greatest happiness of the whole people. It is but to a small and undefinable extent that by any measure or law or government the happiness of all can be promoted without any defalcation from the happiness of some one or more. This being the case, the only object that in general can be aimed at with success is the greatest happiness of the greatest number: - of the greatest number of the whole people». Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 259.

696. Η ομοιότητα είναι πρόδηλη εάν εξετάσουμε παράλληλα τα δύο κείμενα, έστω και αν το αναφερόμενο στην ελληνική περίπτωση εμφανίζεται εξαιρετικά συμπτυγμένο σε σχέση με τον ογκώδη και πολυσέλιδο γενικό κώδικα. Βλ. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 259-276 · *Constitutional Code*, τ. I, και "Bentham's Radical Reform Bill, with Extracts from the Reasons", *Works*, iii, σ. 558-597, το οποίο επρόκειτο να περιληφθεί στο *Constitutional Code*.

τον ίδιο τον μεγαλύτερο αριθμό; Μόνο ο ίδιος αυτός ο μεγαλύτερος αριθμός, θα αποφανθεί ο Μπένθαμ και θα του αποδώσει απερίφραστα την κυριαρχία, την ανώτερη βούληση στην πολιτεία. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η θεωρητική ένταση που εντοπίζεται μεταξύ της απόδοσης της απόλυτης κυριαρχίας [omnipotence] στον μεγαλύτερο αριθμό και της «παναρμοδιότητας» [omnicompetence] – ένας όρος που, όπως φαίνεται, χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στη αγγλική γλώσσα από τον Μπένθαμ – του νομοθετικού σώματος, επιλύεται στο μπενθαμικό σύστημα με την προσφυγή σε δύο μορφές ικανοποίησης της «ασφάλειας» [securities for appropriate aptitude]: Στη θεσμοποίηση της δημόσιας έκφρασης της κυριαρχίας του μεγαλύτερου αριθμού, στην εγκαθίδρυση δηλαδή του *Public Opinion Tribunal* και στον προτεινόμενο περιορισμό της διάρκειας διατήρησης του νομοθετικού αξιώματος. Όπως θα δούμε στη συνέχεια οι «ασφάλειες» χρησιμοποιούνται από τον Μπένθαμ για να αντικαταστήσουν τα δικαιώματα και επιστρατεύονται ταυτόχρονα για να περιορίσουν την ισχύ ή, καλύτερα, για να ελέγξουν την «παναρμοδιότητα» της νομοθετικής αρχής.[697]

Το κείμενο φαίνεται να οργανώνεται με τρόπο διαλογικό, με ερωταποκρίσεις, όταν ο συντάκτης του αρχίζει να στρέφεται από το όλο στο μέρος, όταν θα αρχίσει να εξετάζει μικροσκοπικά την ελληνική περίπτωση. Έτσι διερωτάται απευθυνόμενος, θα έλεγε κανείς, στους εμπνευστές του ελληνικού καταστατικού χάρτη: Υπάρχει κάποιος και ποιος ο οποίος θα έπρεπε να αποκλειστεί από τη συνεισφορά στη μορφοποίηση αυτής της ορθής στόχευσης της πολιτείας; Σύμφωνα με το πρώτο ελληνικό σύνταγμα, απαντά ο ίδιος στη διερώτησή του, τέσσερις είναι οι αποκλειόμενες ομάδες. Πρώτον, άτομα θηλυκού γένους. Δεύτερον, ανήλικα άτομα αρσενικού γένους. Τρίτον, άτομα του μωαμεθανικού

697. Βλέπε τη συζήτηση για τις «πολλαπλές χρήσεις της κυριαρχίας» στο M. James, *Bentham and Legal Theory*, Μπέλφαστ 1974, σ. 138-139. H. L. A. Hart, "Bentham on Sovereignty" στο *Jeremy Bentham, Ten critical essays*, B. Parekh (επιμ.), Λονδίνο 1974, σ. 148-153. Ο Rosen, επίσης, στην μελέτη του για τον μπενθαμικό συνταγματικό κώδικα επισημαίνει τη διαφορά μεταξύ του «παναρμόδιου» (omnicompetent) και του «πανίσχυρου» (omnipotent), αφήνοντας να διαφανεί ότι ο Μπένθαμ επινόησε τον πρώτο όρο προκειμένου να επισημάνει τη διάκριση και να διατηρήσει τη απόδοση της κυριαρχίας στον μεγαλύτερο αριθμό. Βλέπε F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 45.

θρησκεύματος, ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου. Παρότι η βαρύτητα αυτών των αποκλεισμών θα νοηματοδοτηθεί υπό διαφορετικούς όρους, η κεντρική αρχή της μεγαλύτερης δυνατής αποφυγής των αποκλεισμών είναι εκείνη που διαπερνά τόσο τη σκέψη του Μπένθαμ όσο και πολλών εκ των μεταρρυθμιστών. Έτσι, όσο μεγαλύτερος είναι ο αποκλεισμός ομάδων από τον μεγαλύτερο αριθμό τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα περιχαράκωσης των μη αποκλειόμενων ομάδων σε σύνολα ειδικών διαφερόντων. Και αντιστρόφως.[698]

Η ανθρωπολογική αρχή, η δογματική μεταφυσικού τύπου προϋπόθεση απ' όπου ο κανόνας της μεγαλύτερης ευτυχίας εκπορεύεται και επί του οποίου εδράζεται είναι η αρχή του *"self preference"* ή του *"self-regard"*, η αδιατάρακτη εγωιστική φύση του ανθρώπου. Η αγάπη για τον εαυτό είναι πανανθρώπινη και οικουμενική, υποστηρίζει ο Μπένθαμ και σ' αυτή θα αναγνωρίσει τον κομβικό και αναγκαίο όρο για τη διατήρηση και διαιώνιση του ανθρώπινου είδους.[699] Στην εναρκτήρια παράγραφο, κύρια διάταξη του κώδικα που ετοιμάζει για τους Έλληνες, ο Μπένθαμ αντιμετωπίζει την κυριάρχηση της μέριμνας για τον εαυτό «*ως γενική και απαραίτητη*».[700] Πίσω από την όποια αγνότητα των προθέσεων ή των ανιδιοτελών

698. Η σκέψη του Μπένθαμ οργανώνεται με τρόπο αρνητικό. Φαίνεται ότι αναζητά εκείνο που υπηρετεί ο μη αποκλεισμός, εκείνο που δεν υπαγορεύει τον αποκλεισμό. Έγραφε στους Έλληνες: "Suppose, though there no reason for the supposition, suppose on the part of the other class a truer and more extensive and accurate knowledge of that which is in the highest degree conducive to the happiness of the people in question than has place on the part of the people themselves, still this knowledge would not be productive of that same desirable effect: whatsoever appropriate knowledge, judgement and active talent was possessed by the other class would be employed in the augmentation of the felicity of such other class, and to the diminution of the felicity of the class in question, in so far as such diminution on the one part, such augmentation on the other, promised to be effected». Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 264.

699. Σύμφωνα με όσα σημείωνε στις «θεμελιώδεις» αρχές για τη σύσταση της ελληνικής πολιτείας: «In the examination of it [the Grecian Constitution] a truth which should never lost sight of is the universal prevalence and predominance of the propensity to self-preference in human nature. [...] it will on consideration be found that the existence of it is indispensably essential to the existence of the species: and that supposing it taken away the species would within a few months, not to say weeks, vanish from the face of the earth». Jeremy Bentham, "Greece: Principles of legislation as to Constitutional law" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 183.

700. *Αυτόθι*, σ. 183.

στόχων βρίσκονται οι πραγματικές αιτίες που, στον πυρήνα τους, δεν μπορεί παρά να είναι εγωιστικές, όπως έγραφε στους Έλληνες.[701] Οι λόγοι για τους οποίους, ο Ουάσινγκτον δεν έκανε στην Αμερική εκείνα που έκανε ο Βοναπάρτης στη Γαλλία, δεν πρέπει να αναζητηθούν στη διαφορετικότητα των κινήτρων –τα οποία παραμένουν εγωιστικά– αλλά στη διαφορετικότητα αλλά και στη μοναδικότητα της πολιτικής συγκυρίας.[702]

Δεν είναι καθ' εαυτή η μέριμνα για τον εαυτό επιζήμια για την κοινωνική συμβίωση, αλλά η κατάχρησή της, η απουσία θεσμοποιημένων συμβάσεων που επιβάλουν την κατανομή της μεταξύ του μεγαλύτερου αριθμού. Στην πρώτη παράγραφο του Κώδικα για την Ελλάδα θα διακρίνει μεταξύ του πρωτογενούς διαφέροντος του *"self-regard"* κάθε ατόμου, για την ικανοποίηση του οποίου θυσιάζονται όλα τα διαφέροντα κάθε άλλου ατόμου και όλων των υπολοίπων μελών μιας κοινότητας, και τριών τύπων αίσθησης κοινωνικής συνείδησης, τριών *"affections"* των ανθρώπων στην κατάσταση της κοινωνικής συμβίωσης: α. της μέριμνας για τον εαυτό, η οποία εμφανίζεται ως το διαρκές υπόστρωμα κάθε αίσθησης και δράσης, β. της κοινωνικής συμπάθειας, μιας μέριμνας για την ευτυχία εν γένει, η οποία είναι πολύ λιγότερο αναπτυγμένη στην ανθρώπινη φύση και γ. της κοινωνικής αντιπάθειας, η οποία λειτουργεί σε πολύ μικρότερο βαθμό σε σχέση με τις προηγούμενες.

---

701. Jeremy Bentham, "Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 183-190. Βλ. κατ. κεφ. 9.

702. Ας επισημάνουμε εδώ ότι ο Μπένθαμ αναγνωρίζει στον Βοναπάρτη «διανοητικό σφρίγος», καθώς όχι μόνο έδωσε στους Γάλλους πολίτες γραπτή νομοθεσία, αλλά ταυτόχρονα φρόντισε να τους απαλλάξει και από άλλα δύο «υπερβατικά» δεινά, τον επίσημο κλήρο και το σώμα των νομικών. Η καίρια διαφορά εν σχέση με τον υποδειγματικό, κατά Μπένθαμ, κώδικα των ΗΠΑ είναι ότι ο αντίστοιχος Ναπολεόντειος στοχεύει στη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία όχι του μεγαλύτερου αριθμού, αλλά του ενός, του ίδιου του δεσπότη Ναπολέοντα. Εφόσον ο Μπένθαμ δεν εξηγεί περαιτέρω πως αντιλαμβάνεται τη διαφορετικότητα των συγκυριών, υποθέτουμε εδώ ότι επικροτεί την υιοθέτηση γραπτού κώδικα, υπονοώντας ταυτόχρονα την αντίστοιχη αποδοκιμασία του για την απουσία ολοκληρωμένου γραπτού κώδικα στην Αγγλία. Η διεκδίκηση της μεγαλύτερης ευτυχίας στην περίπτωση των βορειοαμερικανών υπήρξε περισσότερο αναπτυγμένη επειδή, ίσως, οι πρώην αγγλοαμερικανικές αποικίες, όπως και η υπό σύσταση ελληνική πολιτεία, δεν είχαν σε αντίθεση με τη γαλλική μοναρχία προδιαμορφωμένες νομοκατεστημένες αρχές να υπερβούν. Για τον Ναπολεόντειο Κώδικα, άλλωστε, επισημαίνει ότι είναι άλλο η «επιδοκιμασία» και άλλο η «αποδοχή». Βλ. τον συλλογισμό του όπως εκτίθεται προς τους «Έλληνες Νομοθέτες»: Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 249-250.

Η μέριμνα για τον εαυτό, διατηρώντας την πρωτοκαθεδρία της, συνεπάγεται τη συνεχώς αυξανόμενη «*επιθυμία πρόσκτησης των αντικειμένων της γενικής ευτυχίας*» – του πλούτου σε κάθε μορφή, της εξουσίας σε κάθε μορφή, της "*factitious*" θέσης σε κάθε μορφή – από κάθε ξεχωριστό άτομο. Κατά την εξέταση των νόμων του Συντάγματος, γράφει στους Έλληνες, αυτή η αλήθεια δεν πρέπει να διαφεύγει της αντίληψης. Κανένα άτομο, όμως, δεν μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στα αντικείμενα της γενικής ευτυχίας παρά μόνο αποσπώντας ένα μέρος εκείνου που θα διεκδικούσε κάθε άλλο άτομο. «*Υπ' αυτή την έννοια, κάθε ανθρώπινο ον είναι για κάθε άλλο ον ένας δυνητικός εχθρός*».[703] Εν τούτοις, η ποσότητα των γενικώς επιθυμητών αντικειμένων που ένας άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει με μόνους τους δικούς του κόπους είναι συγκριτικά πολύ μικρότερη σε σχέση με εκείνη που μπορεί να αποκτήσει «*με τη βοήθεια των κόπων των άλλων, συμπεριφερόμενος έναντί τους ωσάν να βρίσκονται σε κατάσταση ενότητας*».[704]

Με τον τρόπο αυτόν, στη μπενθαμική θεώρηση του συνταγματικού δικαίου ο δυνητικός εχθρός μετατρέπεται σε «*φίλο και σύμμαχο*». Έτσι, φαίνεται ότι η αρχέγονη επενέργεια του "*self-regard*" συμβιβάζεται με τις τρεις μορφές των "*affections*" που είναι, επίσης, εγγενείς στην ανθρώπινη κατάσταση εν κοινωνία. Έτσι, ικανοποιείται η προοπτική της συμβίωσης μιας κοινότητας, εκείνο που ο Μπένθαμ ονομάζει εικονική ταυτοποίηση ή ενοποίηση των διαφερόντων· και εδώ εντοπίζεται η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στη δική του σύλληψη και σ' εκείνη των πρώτων ωφελιμιστών δημοκρατών, οι οποίοι κατέληγαν είτε σε μια κοινωνία με ασθενή κρατική συγκρότηση είτε στον δραστικό περιορισμό των αρμοδιοτήτων του κράτους.[705]

Στην αντίληψη του Μπένθαμ το κράτος εμφανίζεται ως πλήρως λειτουργικό κατασκεύασμα, δεδομένου ότι η κοινωνία δεν μπορεί να καταρ-

703. Jeremy Bentham, "Greece: Principles of legislation as to Constitutional law" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 184.

704. *Αυτόθι.*

705. Norman P. Barry, *On classical liberalism and libertarianism*, Λονδίνο 1986, σ. 37.

τίζει ορισμούς μόνη και για τον εαυτό της. Διότι, από τη μία πλευρά, ο νόμος του πληθυσμού και η ανάγκη «*επισώρευσης νέων και νέων κτήσεων στο απόθεμα* [stock] *των αντικειμένων της επιθυμίας*»[706] δημιουργεί συγκρούσεις μεταξύ των ατομικών διαφερόντων και, από την άλλη, ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων επιβάλλει την ανάληψη των λειτουργιών της πολιτείας από ορισμένα και όχι από όλα τα μέλη της καθιστώντας την ύπαρξη κράτους αναγκαία ώστε να διασφαλίζεται ένας συμπλησιασμός αυτών των διαφορετικών συμφερόντων (με άλλα λόγια, και η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής).[707] Το ζήτημα, επομένως, είναι η διαμόρφωση των όρων εκείνων που θα επιτρέπουν σε όλους τους πολίτες να απολαμβάνουν και να μετέχουν στις διαδικασίες οι οποίες θα οδηγήσουν βαθμιαία στον συμβιβασμό του ιδιωτικού ή ειδικού διαφέροντος με το γενικό· πρόκειται, κατά τη μπενθαμική ορολογία, για την «*αρχή της ενοποίησης ή του συμβιβασμού των διαφερόντων*».

Η εγωιστική μέριμνα, λοιπόν, δεν είναι μόνο διαχρονικά οικουμενική, αλλά και νομιμοποιημένη στη μπενθαμική σύλληψη. Είναι θεμιτό για όλους ανεξαιρέτως να προσδοκούν και να επιδιώκουν ολοένα και μεγαλύτερη πρόσβαση και πρόσκτηση των αντικειμένων της γενικής επιθυμίας. Στη μοναρχία, εν τούτοις, επιτρέπεται η έκφραση της «*μέριμνας για τον εαυτό*» μόνο για τον μονάρχη και στη συνταγματική μοναρχία, αντιστοίχως, για τον μονάρχη και την αριστοκρατία. Σε καθεστώς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας η πρόσβαση στα «*καλά πράγματα αυτού του κόσμου*», στα «*αντικείμενα της γενικής επιθυμίας*», η ικανοποίηση του "*self-regard*" του μεγαλύτερου αριθμού δεν είναι αυτονόητη. Οπωσδήποτε η απεριόριστη πρόσβαση του μονάρχη και της αριστοκρατίας μετατρέπεται στη δημοκρατία σε περιορισμένη πρόσβαση των εκλεγμένων αξιωματούχων, αλλά εξακολουθεί, δυνητικά και υποθετικά, να μπορεί να εκφραστεί ως μεγαλύτερη σε σχέση με την αντίστοιχη του μεγαλύτερου αριθμού. Καθώς γράφει στους Έλληνες:

706. Jeremy Bentham, "Greece: Principles of legislation as to Constitutional law" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 188.

707. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 117. Βλ. ανωτ. σημ. 663.

Κατά τη στιγμή και την περίσταση της μορφοποίησής του, κάθε Σύνταγμα, όπως και το υπό εξέταση σύνταγμα, έχει να αντιπαρέλθει δύο μεγάλες δυσκολίες. Μία εξωγενή και μία ενδογενή: Από την πλευρά άλλων πολιτικών κοινοτήτων, την εγωιστική μέριμνα για την κοινωνική τους υπόσταση, και την αντίστοιχη μέριμνα από την πλευρά των ίδιων των αξιωματούχων της αυτής κοινότητας.[708]

Στις θεμελιώδεις αρχές του *Συνταγματικού Κώδικα* ο Μπένθαμ αναλύει τον τρόπο με τον οποίον συνδέει και στηρίζει το σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην αρχή της ωφελιμότητας. Η υιοθέτηση αυτού του συστήματος δεν οδηγεί αναγκαστικά στην ικανοποίηση της σχετικής αρχής. Και υπ' αυτό το καθεστώς, όπως έγραφε στους Έλληνες,

από το συνολικό απόθεμα των εξωγενών μέσων της ευτυχίας τα οποία κατέχει η περί ης ο λόγος κοινότητα, η ποσότητα στην οποία οι αξιωματούχοι της συνολικά έχουν πρόσβαση είναι κατά κάποιο τρόπο απεριόριστη: η ένταση της επιθυμίας τους να κάνουν την έσχατη δυνατή προσθήκη σε εκείνο το τμήμα του αποθέματος το οποίο κατέχουν ως δική τους ιδιοκτησία και για δική τους χρήση είναι αντιστοίχως απεριόριστη.[709]

Το ίδιο το λεξιλόγιο, οι ίδιες οι διατυπώσεις που χρησιμοποιεί για να αποδώσει τις διαφορετικές πολιτειακές πραγματικότητες είναι χαρακτηριστικές. Έτσι, δεν γίνεται παρά να παρατηρούμε ότι οι *"ruling few"* και οι *"subject many"* του μοναρχικού καθεστώτος γίνονται *"ruling functionaries"* και *"subject citizens"* στο καθεστώς της ρεπουμπλικανικής δημοκρατίας. Η ανάληψη δημόσιας λειτουργίας φαίνεται ότι, ακόμη και στο ιδεωδέστερο σύστημα, ενέχει αφ' εαυτής μια εξουσιαστική δυνατότητα, την οποία ο

708. «At the time and on the occasion of its formation every Constitution taken in the sense here in question has two great difficulties to contend with, extrinsic and intrinsic: self-regarding affection on the part of other political communities, and the like affection on the part of its own functionaries». Jeremy Bentham, "Greece: Principles of legislation as to Constitutional law" *Securities Against Misrule...*, ὁ.π., σ. 184. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπένθαμ θα παραβλέψει στην περίπτωση της ίδρυσης του νέου ελληνικού κράτους την «πρώτη δυσκολία» που αφορά στις «διεθνείς σχέσεις». Βλ. ανωτ. σημ. 612.

709. «[...] of the aggregate stock of the external instruments of felicity in the possession of the political community in question, the quantity which its ruling functionaries taken in the aggregate have within their reach is in a matter unlimited: the ardency of their desire to make the utmost possible addition to that portion of the stock which they respectively possess as their own property to their own use is in like manner unlimited». *Αυτόθι.*

φορέας της μπορεί ο ίδιος και να καταχραστεί. Πώς μπορούμε, επομένως, να περιορίσουμε και να περιορίζουμε εις το διηνεκές αυτή την εξ υπαρχής μεγαλύτερη πρόσβαση των αξιωματούχων της πολιτείας στα αντικείμενα της γενικής επιθυμίας, σε σχέση με την αντίστοιχη πρόσβαση των υποκειμένων στην εξουσία τους πολιτών;

Αφετηρία αποτελεί και πάλι μια θέση περί της ανθρώπινης φύσης, η φιλοσοφική ανθρωπολογία του ωφελιμισμού: Η κοινωνική κατάσταση του ανθρώπου είναι τέτοια ώστε κάθε απόλαυση να έχει ένα αντίτιμο. Πώς μπορούμε, λοιπόν, να μεγιστοποιήσουμε την απόλαυση, μειώνοντας το αντίστοιχο κόστος για την προσέγγισή της για τον μεγαλύτερο αριθμό; Και πώς, από την άλλη, μπορούμε να μεγιστοποιήσουμε το κόστος για την απόλαυση που προσλαμβάνουν οι αξιωματούχοι μέσω της ανάληψης του αξιώματος αφ' εαυτής; Πρόκειται για το σύστημα της ανταμοιβής και της ποινής [*reward and punishment*], εξαιρετικά πολύπλοκο στη σύλληψή του, αλλά και εξαιρετικά αναλυτικό ως προς την έκθεσή του. Εδώ θα αναφερθούμε σ' αυτό εντελώς συνοπτικά, σε εκείνα μόνο τα σημεία που επεξεργάζεται ο Μπένθαμ στον ημιτελή Κώδικά του για την Ελλάδα. Έτσι, ενώ ο πολίτης ή ο εξουσιαζόμενος συμμορφώνεται με όποια επιταγή υπό την απειλή της ποινής, ο αξιωματούχος ή ο φορέας εξουσίας αντα-μείβεται για τις καλές του υπηρεσίες. Η προοπτική της απόλαυσης για τον φορέα της εξουσίας υπερβαίνει κατά πολύ την αντίστοιχη προοπτική της ποινής ή την απειλή της ποινής για την πιθανή κακή του απόδοση. Σχηματοποιώντας τη σκέψη του Μπένθαμ, ας πούμε περιληπτικά ότι ζητούμενο είναι η αντιστροφή των σχετικών όρων. Η δημοσιονομική νομοθεσία δεν πρέπει να είναι προσανατολισμένη στην ανταμοιβή για καλές υπηρεσίες (με τη μορφή επιβραβεύσεων όπως η προαγωγή, οι οικονομικές απολαβές κλπ.), αλλά στην ποινή για αναποτελεσματικές υπηρεσίες (όπως η δυσμένεια, η ανάκληση του αξιώματος κλπ.).[710]

710. Σ' αυτές θα περιληφθεί και το ενιαύσιο της θητείας των αξιωματούχων. Το σύστημα των ανταμοιβών και των ποινών θα εκτεθεί εξαντλητικά στο 6ο κεφάλαιο του Κώδικα για όλα τα κράτη. Βλ. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 77-110. Για την Ελλάδα βλ. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 279-285.

Αφού, λοιπόν, περιοριστεί δραστικά η πιθανότητα κάθε μη αιτιολογημένου πολιτικού αποκλεισμού και προκειμένου «*να διασφαλιστεί η μεγιστοποίηση της ευτυχίας του μεγαλύτερου αριθμού, είναι απαραίτητο*», έγραφε ο Μπένθαμ στους Έλληνες, «*να μεγιστοποιηθεί η αποδοτικότητα της βούλησης αυτού του αριθμού*».[711] Το μέσο για να τελεσφορήσει η μεγιστοποίηση της έκφρασης της βούλησης του μεγαλύτερου αριθμού είναι η «*λειτουργία δια Αντιπροσώπων*» και η εγκαθίδρυση εκείνων των προϋποθέσεων που θα τους εξαναγκάσει να «*λειτουργήσουν προς την ορθή στόχευση*» της συγκρότησης πολιτείας.[712] Στο σημείο αυτό ο Μπένθαμ θα ε-

711. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: matter occasioned by Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 264.

712. *Αυτόθι*, σ. 265. Η ικανοποίηση της «ορθής αυτής στόχευσης», της «ευτυχίας» συναρτάται άμεσα προς τη μορφοποίηση των όρων του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Έτσι, η καταστατική αρχή (Constitutive Authority) παρίσταται με τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό, το εκλεκτορικό και το θεσμοποιημένο όργανο της δημόσιας γνώμης (Public Opinion Tribunal). Όπως είδαμε, ο Μπένθαμ δεν αποκλείει τις γυναίκες και τους νεότερους των 21 ετών. Οι εκλογείς πρέπει να γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή (αν και αυτός είναι προσωρινός περιορισμός, καθώς προβλέπεται διάχυση των εκπαιδευτικών λειτουργιών) και να είναι κάτοικοι (να πληρώνουν φόρους και να διαθέτουν κλήρο για τουλάχιστον τέσσερις εβδομάδες) της περιφέρειας όπου ψηφίζουν. Οι εκλογείς δεν διαθέτουν μόνο ισχύ τοποθέτησης σε αξίωμα (locative power), αλλά και συνταγματικό δικαίωμα αποπομπής (dislocative power) των αξιωματούχων - μελών του νομοθετικού και μελών των περιφερειακών ή τοπικών αρχών. Ως προς την εκλογιμότητα, οι περιορισμοί είναι ελάχιστοι. Προβλέπεται ότι ο υποψήφιος πρέπει να προτείνεται από τουλάχιστον έξι κατοίκους της περιφέρειας της οποίας διεκδικεί την εκπροσώπηση και ορίζεται το ποσό των 120 λιρών στερλίνων για τη χρηματοδότηση της εκστρατείας. Η θητεία κάθε εκλεγμένου μέλους του νομοθετικού σώματος είναι μονοετής. Κάθε τέτοιο μέλος έχει δικαίωμα επαναδιεκδίκησης εκλογής μόνο μετά την παρέλευση τριών ετών, ενόσω δηλαδή άλλοι υποψήφιοι έχουν συναγωνιστεί και εκπροσωπήσει την περιφέρεια. Δεν προβλέπονται αργίες εκτός της έβδομης ημέρας κάθε εβδομάδας. Το νομοθετικό σώμα δηλαδή συνεδριάζει καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ενώ προβλέπονται ρυθμίσεις για την ακώλυτη διενέργειά τους, για τη διασφάλιση της συμμετοχής απάντων των μελών στο νομοθετικό έργο και την καταγραφή των συνεδριάσεων. Ο Πρωθυπουργός ή Πρόεδρος, όπως τον προτιμούσε ο Μπένθαμ, εκλεγόταν από το νομοθετικό και, όπως και τα υπόλοιπα μέλη του, μπορούσε να αποπεμφθεί είτε από το ίδιο το νομοθετικό είτε απευθείας από τον μεγαλύτερο αριθμό με αίτηση και ψηφοφορία. Σε αντίθεση με το βρετανικό σύστημα, ο πρόεδρος του Συνταγματικού Κώδικα δεν έχει νομοθετικές αρμοδιότητες. Είναι ο ανώτερος εκτελεστικός αξιωματούχος, εκείνος που δίδει *execution and effect* στα διατάγματα του νομοθετικού. Ορίζει, προάγει και αποπέμπει κάθε υφιστάμενό του υπουργό. Ενημερώνει και επικοινωνεί ζητήματα διοίκησης του κράτους προς το νομοθετικό εγγράφως, είναι ανώτατος αρχηγός του στρατού και του ναυτικού, ενώ δεν παρίσταται, παρά μόνο εάν του ζητηθεί, στις συνεδριάσεις του νομοθετικού σώματος. Η θητεία του είναι πενταετής και όπως και τα μέλη του νομοθετικού μπορεί να επαναδιεκδικήσει το χρίσμα μόνο μετά την παρέλευση ορισμένων ετών από το τέλος της προηγούμενης θητείας του. Όπως και στην περίπτωση των μελών της νομοθετικής συνέλευσης, προβλέπεται αυστηρός έλεγχος για την πιθανότητα κατάχρησης εξουσίας, παραπτώματος, αμέλειας ή παράβασης καθήκοντος. Η θητεία των υφιστάμενων

→

πιστρατεύσει μια σειρά από ασφάλειες, *Securities for appropriate aptitude*, τόσο ως προς την επιλογή των αντιπροσώπων και λειτουργών όσο και ως προς τις αρμοδιότητες και τη συνεπαγόμενη εξουσία τους. Καθώς έγραφε στον Κώδικα που συνέτασσε με αφορμή την ελληνική περίπτωση:

> *Από την αρμόζουσα ικανότητα, γενικώς οριζόμενη κατά την αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας, προκύπτουν τρεις άμεσες μορφές ικανότητας διακριτές η μία από την άλλη: αρμόζουσα ηθική ικανότητα, αρμόζουσα διανοητική ικανότητα και αρμόζουσα ικανότητα προς ενέργεια.*[713]

Το ηθικό σκέλος αφορούσε όχι στην εκπαίδευση ή στην κοινωνική έξη προς την αρετή, αλλά στην επιλογή, όπως το έθετε στους Έλληνες, του υποψηφίου εκείνου ή εκείνων, το διαφέρον των οποίων είναι περισσότερο κοινό με το διαφέρον του μεγαλύτερου αριθμού.[714] Το διανοητικό αφορούσε στη γνώση και την ενημέρωση, ενώ το σκέλος της ενεργητικότητας, της ικανότητας προς δράση, τεκμηριωνόταν δια της αποτελεσματικότητας, των πρακτικών αποδείξεων των ενεργημάτων της δράσης του εκάστοτε υποψηφίου. Όλα αυτά, η ηθική δυνατότητα ειδικότερα, δεν διασφαλιζόταν μόνο από την θεσμικά αυστηρή και νομοκαταστατική οργάνωση των αρχών, αλλά κυρίως από «*τη λαϊκή κύρωση*», από το *Public Opinion*

οριζόμενων από τον Πρόεδρο αρμοδίων εκτελεστικών υπουργών είναι απεριόριστη, προβλέπεται όμως ένα εξαιρετικά περίπλοκο σύστημα κατάρτισης και εκπαίδευσης υποψηφίων υπουργών όσο και ένα σύστημα ελέγχου που εκθέτει τα εκλεγμένα μέλη σε ενδεχόμενη αποπομπή. Οι υπουργοί, λοιπόν, ορίζονται από τον Πρόεδρο αφού περάσουν επιτυχώς το γενικό «σύστημα εκπαίδευσης και κατάρτισης» (Legislation School) και αφού τοποθετηθούν σε μια «λίστα υποψηφίων προς ανάληψη θέσης» (Location List). Προκειμένου να τοποθετηθούν σ' αυτή τη λίστα πρέπει να περάσουν ένα άλλο παράλληλο «σύστημα εκπαίδευσης και αξιολόγησης» (Qualification Judicatory). Η επιτυχής περάτωση δεν συνεπάγεται τοποθέτηση σε αξίωμα. Προηγείται το *Pecuniary Competition*, όπου οι υποψήφιοι της «λίστας τοποθέτησης» εισέρχονται σε μια διαδικασία δημοπράτησης των υπηρεσιών τους. «Κερδίζει» εκείνος που προσφέρει τις απαιτούμενες υπηρεσίες στην «καλύτερη» τιμή. Οι υφιστάμενοι αξιωματούχοι που ορίζονται από τους αρμόδιους υπουργούς έχουν απεριόριστη διάρκεια θητείας υπόκεινται, όμως, στους περιορισμούς που θέτει το εκλεκτορικό στο νομοθετικό σώμα.

713. «Of appropriate aptitude as thus defined [in relation to the greatest happiness principle], three immediate branches all distinguishable from one another will be found observable: appropriate moral aptitude, appropriate intellectual aptitude, and appropriate active attitude». *Αυτόθι*, σ. 271-272.

714. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: matter occasioned by Greece", στο *Securities Against Misrule...*, ὀ.π., σ. 272.

Tribunal, τη θεσμοθετημένη με δικαιακές δικαιοδοσίες επιτροπή της δημόσιας γνώμης. Το "*official aptitude*", υπό το οποίο θα συστεγαστούν οι προαναφερόμενες ιδιότητες του υποψηφίου, προϋπέθετε περιληπτικά ότι ο δημόσιος λειτουργός διέθετε διανοητική επάρκεια, εντιμότητα και ενεργητικότητα για την άσκηση των καθηκόντων του. Ο Μπένθαμ θα καταρτίσει ένα μοντέλο προκειμένου να καταστήσει την τήρηση αυτών των όρων ομοιότυπη και ενιαία. Έτσι, μέσω μιας προκαταρκτικής εξέτασης, θα διασφαλιζόταν ότι ο υποψήφιος δημόσιος λειτουργός διαθέτει τις αναγκαίες διανοητικές ικανότητες και την απαιτούμενη γνώση. Έπειτα, με την κατάρτιση ενός ακριβούς και απαραβίαστου νομοθετικού πλαισίου καθίστατο ευχερέστερη η διαδικασία επιλογής, αλλά και ευκολότερο το έργο του επιλεγέντος. Η ενεργητικότητα και η αφοσίωση των λειτουργών στο έργο τους διασφαλιζόταν μέσω της υποχρέωσης του νομοθετικού σώματος να συνεδριάζει εν απαρτία και των υπολοίπων μελών να παρίστανται άπαντα σε όλες ανεξαιρέτως τις συνεδρίες. Πρακτικά αυτές οι προϋποθέσεις και η τυποποίησή τους οδηγούσαν στην εγκαθίδρυση ενός ισχυρού δημόσιου χώρου με ρυθμισμένες και ιεραρχημένες λειτουργίες, που θα διέπετο από ένα εξορθολογισμένο, ισχυρό και απρόσωπο νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο καθιστούσε τον δημόσιο λειτουργό εκτελεστικό όργανο, «*υπηρέτη*» όπως έγραφε χαρακτηριστικά στους Έλληνες. Με τον τρόπο αυτόν, ο δημόσιος λειτουργός όλων των βαθμίδων της κρατικής διοίκησης είναι υπεύθυνος, αλλά και μονίμως υπαγόμενος στον «*παναρμόδιο*» [omnicompetent] έλεγχο του νομοθετικού σώματος και τον «*παντοδύναμο*» [omnipotent] καταλογισμό εκ μέρους της δημόσιας γνώμης.

Ως προς την επιλογή των δημοσίων λειτουργών της διοίκησης, ο Μπένθαμ εισάγει μία νέα έννοια, στην εφαρμογή της οποίας αναγνωρίζει την εμπέδωση της νέας οικονομίας του ελεύθερου ανταγωνισμού. Πρόκειται για την αρχή του "*pecuniary competition*", σύμφωνα με την οποία ίσοι τυπικά ως προς την ικανότητα υποψήφιοι – ως προς τις τρεις προαναφερόμενες ιδιότητες (ηθική, διανοητική, δραστική), συναγωνίζονται για την κατάληψη μιας θέσης με τη χαμηλότερη δυνατή αμοιβή. Η αρχή αυτή, συμβατή με τη κεντρική μπενθαμική θέση περί «μείωσης του κόστους»

[*minimization of depenses*] και «αύξησης των δυνατοτήτων» [*maximization of aptitudes*], μολονότι δεν διευκρινίζεται ως προς τη λειτουργία της, εμφανίζεται ως ένας μειοδοτικός διαγωνισμός μεταξύ των υποψηφίων δημοσίων λειτουργών. Ο νόμος του ανταγωνισμού εφαρμόζεται έτσι και στην πολιτική. «*Γιατί να μην μεταφέρουμε και στην πολιτική τον εγωισμό που ισχύει στις υπόλοιπες ανθρώπινες δράσεις*», για να ανακαλέσουμε τη ρήση του Μάκιντος.[715] Η προσδοκία μείωσης του κόστους παραγωγής αφορά αμέσως και στο κόστος της ανάληψης των δημοσίων λειτουργιών; Καθώς επισημαίνει ο Μπένθαμ στους Έλληνες,

> *Κάθε έμπορος επιζητά να συναλλάσσεται στις καλύτερες τιμές.* [...] *Κάθε άνθρωπος που διαβιεί από την αμοιβή της εργασίας του – από την πώληση των υπηρεσιών του, λαμβάνει όσο περισσότερο μπορεί να λάβει από αυτές. Ο επίσημος λειτουργός της διοίκησης, του οποίου οι πραγματικές ή υποθετικές υπηρεσίες δεν αποδίδονται σε ένα άτομο, εξαιρώντας κάποιο άλλο, αλλά σε όλα τα άτομα ως σύνολο, κάνει από την πλευρά του ότι ο απλός εργάτης από τη δική του θέση· πωλεί τις υπηρεσίες του στην καλύτερη δυνατή τιμή που μπορεί να εξασφαλίσει για τις αντίστοιχες υπηρεσίες.* [...] *Αύξηση της αποτελεσματικότητας λειτουργίας της διοίκησης, μείωση της δημόσιας δαπάνης –ποιος μπορεί να αρνηθεί να αναγνωρίσει σ' αυτές τις δύο μικροσκελείς φράσεις, αφ' ης στιγμής προταθούν, τον προσδιορισμό εκείνων των δύο άμεσα υπαγόμενων και εξαρτώμενων από τη γενική αρχή στόχων; Ακόμα και ανάμεσα στους πλέον αδαείς και προκατειλημμένους ανθρώπους υπάρχει άραγε κανείς που δεν θα επιδίωκε σε κάθε περίσταση να αποκτήσει ό,τι επιθυμεί στη μικρότερη δυνατή τιμή στην οποία θα μπορούσε να το αποκτήσει; Ποιος, επομένως, άνθρωπος, όσο αδαής και προκατειλημμένος, δεν θα αναγνώριζε το πλεονέκτημα να έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει στη μικρότερη δυνατή τιμή όλες εκείνες τις υπηρεσίες που βρίσκονται στην αρμοδιότητα των εξουσιαστών του και τις οποίες έχει ανάγκη;*[716]

715. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. II, σ. 41. Βλ. και H. L. A. Hart, *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and political theory*, Οξφόρδη 1982, σ. 73.

716. «Every man who lives by the wages of his labour-by the sale of his services, gets as much for them as he can get for them. The official functionary, whose services real or pretended are rendered not to any individual to the exclusion of the rest but to all individuals taken together, does in his place what the day labourer does in his-sells them at the highest price which he finds it possible to get for them. [...] Official aptitude maximized, public expense minimized- →

Στο αγγλικό σύστημα πολλά από τα δημόσια αξιώματα είναι τιμητικά και δεν αμείβονται. Εν τούτοις, αυτές οι λειτουργίες δεν ασκούνται ικανοποιητικά, κατά την ωφελιμιστική σύλληψη, όχι γιατί είναι μη αμειβόμενες, αλλά επειδή υπηρετούν τα διαφέροντα μιας ορισμένης τάξης, της αριστοκρατίας. Αντιθέτως, αν υποθέσουμε ότι αναλαμβάνονταν μετ' αμοιβής, θα εξακολουθούσαν να μην υπηρετούν το γενικό καλό και επιπλέον θα κόστιζαν στην πολιτεία, στους πολίτες της εκάστοτε κοινότητας. Αν, από την άλλη πλευρά, οι θέσεις αυτές λαμβάνονταν έναντι αντιτίμου, θα έπρεπε να εξασφαλίζουν την εφαρμογή της αρχής του *pecuniary competition*, που ισχύει σε κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα. Ο Μπένθαμ κατανέμει τις δημόσιες θέσεις σε εμπόρους και ανερχόμενους καπιταλιστές, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείει οποιονδήποτε μπορεί να ανταποκριθεί στους όρους του ανταγωνισμού για την ανάληψη μιας δημόσιας θέσης. Οπωσδήποτε απέναντι στην κάστα των φεουδαρχών, τούτοι οι φορείς της νέας οικονομίας δημιουργούν όλες τις προϋποθέσεις κοινωνικής κινητικότητας, δεν έχουν προκαθορισμένα, νομοκατεστημένα διαφέροντα, είναι απρόσωποι. Δεδομένης της εγγενούς τάσης του ανθρώπου να επιζητά αενάως πρόσβαση στα αντικείμενα της ευτυχίας και εφόσον οι καταστατικές αρχές του συνταγματικού δικαίου διευκολύνουν αυτή την πρόσβαση, θεωρητικά όλοι μπορούν να λάβουν ένα δημόσιο αξίωμα.[717]

Παρόλα αυτά, κατά τον Μπένθαμ, «*όταν, σε καιρούς γενικού κινδύνου και σε συνθήκες αναταραχής, διαμορφώνεται ένα νέο κράτος*», εξαιρούνται από τα δημόσια αξιώματα οι απολύτως εξαθλιωμένοι [*ultra-indigent*] και

when once proposed, who can refuse to recognize in these two short phrases the designation of the two minor ends immediately subordinate to and included in that same universal end? Among the most ignorant and prejudiced of men, who is there that does not on every occasion obtain whatever it is that he wants for the smallest price at which he finds it in his power to obtain it? What man therefore so ignorant or so prejudiced as not to recognize the advantage of obtaining at the like low prices all such services as he stands in need of at the hands of his rulers?». Ας σημειώσουμε ότι το απόσπασμα αυτό δεν είναι σαφές αν προοριζόταν για τον Ελληνικό Κώδικα, ο επιμελητής του χειρογράφου, εντούτοις, κρίνει ότι η παράγραφος εντάσσεται θεματικά σ' αυτό και αναλόγως το παραθέτει. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: matter occasioned by Greece", στο *Securities Against Misrule*..., ό.π., σ. 270.

717. E. Halévy, *La formation*..., ό.π., τ. III, σ. 307.

οι διαβιούντες σε απόλυτη αφθονία [*ultra-opulent*].[718] Καθώς οι διαφορετικές εκδοχές του μπενθαμικού κώδικα για όλα τα φιλελεύθερα κράτη συναρθρώνονται από έναν ερανισμό διαφορετικών κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών (όπως είδαμε η πρόταση Κωδικοποίησης αφορά σε όλη τη μεσογειακή λεκάνη μέχρι το βόρειο άκρο της Ευρώπης αλλά και την αμερικανική ήπειρο), δεν είναι σαφές αν αυτή η «διάκριση σταδίων» εντάσσεται στις αξιωματικές αρχές του ωφελιμιστικού συστήματος ή αν αποτελεί εμπειρική παρατήρηση. Εκείνο που διακρίνεται σαφέστερα είναι ότι ο Μπένθαμ, μολονότι αναφέρεται πολύ λιγότερο από τους ομοϊδεάτες του ευθέως και ρητώς σε μεσαία στρώματα, φροντίζει επιμελώς να αποδώσει δημόσια αξιώματα σε εκείνους που αφίστανται των φερόμενων ως προνομιούχων και εξαθλιωμένων αντιστοίχως στρωμάτων.[719]

Σε αντίθεση με τις διαθέσιμες, κατά την εποχή, συνταγματικές θεωρίες, σύμφωνα με τις οποίες η ενίσχυση της εξουσίας των δημοσίων λειτουργών οδηγεί στον δεσποτισμό, ο Μπένθαμ θα ισχυριστεί ότι ο περιορισμός της εξουσίας συνεπάγεται τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων, άρα τον περιορισμό της «ευθύνης» του εκάστοτε λειτουργού της διοίκησης, άρα, μέσα από μια σειρά συνεπαγωγών, στο αναποτελεσματικό, δυνητικά διεφθαρμένο, δεσποτικό κράτος.[720] Ένας αξιωματούχος δεν μπορεί να

718. Jeremy Bentham, "Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 185. Για τις «εξαθλιωμένους» και τους «εν αφθονία» διαβιούντες βλ. J. Lively, J. Rees (επιμ.), *Utilitarian logic and politics*, Οξφόρδη 1978, σ. 50-93.

719. Η έννοια μεσαία τάξη (middle class, συχνά και middling classes) χρησιμοποιείται κυρίως από τον Χιούμ και τον Χόμπχαουζ, ενώ στην πολιτική θεωρία η επιμονή στην πολιτική υιοθέτηση και χρήση του αποδίδεται στον Τζέημς Μιλ. Βλ. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 19-23· D. Lyons, *In the interest of the governed*, Οξφόρδη 1973, σ. 63-69.

720. Σε αντίθεση με τον Μοντεσκιέ, ο οποίος αντιλαμβάνεται την πρωτοκαθεδρία του νομοθετικού έναντι του εκτελεστικού και δικαστικού σώματος ως τον πλέον ευχερή τρόπο για την εγκαθίδρυση ενός δεσποτικού καθεστώτος, ο Μπένθαμ θεωρεί ότι σ' αυτό καταλήγουμε με τη σαφή και καθαρή διάκριση των εξουσιών. Αγνοείστε τον Μοντεσκιέ, γράφει στους Έλληνες. «This definition [η διάκριση των εξουσιών] being destitute of all reference to the greatest happiness of the greatest number, the authority of Montesquieu has no title to regard. He threw into the field of legislation a few unconnected lights, but he had no clear conception of any one spot in it [...]. Of happiness, he says nothing: instead of security for the people against their rulers, he talks of liberty, and assumes without directly saying so, that to establish the most perfect liberty is the proper object of all government: whereas government cannot operate but at the expense of liberty, and then and there only is liberty perfect, where no government has place». Jeremy →

θεωρηθεί υπεύθυνος παρά μόνο εάν διαθέτει επαρκή εξουσία, ώστε κατά την άσκησή της να είναι ανά πάσα στιγμή υπόλογος απέναντι στον μεγαλύτερο αριθμό. Σ' αυτή του την πεποίθηση θα στηρίξει, μεταξύ άλλων, την αντίθεσή του στο μικτό σύστημα διακυβέρνησης και την αντίστοιχη διάκριση των εξουσιών στο εσωτερικό του. Παρότι η μελέτη των ενστάσεων, των εντάσεων και των διακρίσεων των συνταγματικών θεωριών υπερβαίνει τις υποθέσεις της παρούσας εργασίας, αναφερόμαστε και εδώ στη μπενθαμική θέση περί «ευθύνης» του δημόσιου λειτουργού, μόνο στον βαθμό που αφορά στις βελτιωτικές προτάσεις του προς την Ελληνική Διοίκηση. Ο ίδιος, άλλωστε, θα αυτοεπικρίνει τη θέση του περί «υπευθυνότητας», θεωρώντας τη εξίσου αόριστη με τις σχετικές θέσεις περί «καθήκοντος», «χρέους», στις οποίες προσδενόταν η αρχή των δικαιωμάτων και θα επιχειρήσει ακολούθως να την αναλύσει. Έτσι, η πολιτική μηχανή συμπλέει με τη διαφθορά, όταν οι πολιτικές λειτουργίες και η γραφειοκρατική διοίκηση βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση, όταν οι φορείς της εκάστοτε αρχής είναι πρόσωπα χωρίς υπόσταση και με σχετική και απροσδιόριστη συμμετοχή στον εκάστοτε μηχανισμό. Αυτό συνεπάγεται διάχυση της εξουσίας και της κυριαρχίας, μετατροπή της πολιτικής δύναμης σε πλούτο και του πλούτου σε πολιτική δύναμη, αλλά και τον εθισμό της κοινωνίας στο «σχολείο της διαφθοράς». Καθώς έγραφε στους Έλληνες,

> *Η κακοδιαχείριση* [...] *λειτουργεί δια της διαφθοράς – και οι άνθρωποι γίνονται ειδικοί στην πρακτική αυτής της λειτουργίας.*[721]

Στην ανώτερη, λοιπόν, μορφή συγκρότησης μιας κοινότητας, στη σύσταση πολιτικής διοίκησης, εκείνο που πρέπει να υπηρετείται είναι η ασφάλεια έναντι της πιθανής υπέρβασης ή κατάχρησης εξουσίας, δια της διασφάλισης των απαιτούμενων ιδιοτήτων των φορέων της εξουσίας, δηλαδή της ηθικής, της διανοητικής και της ικανότητας για αποτελεσματική δρά-

Bentham, *Constitutional Code*, Book I, κεφ. 16, *Works*, ix, σ. 123. Το παράθεμα στο F. Rosen, J. H. Burns (επιμ.), *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983, σ. 78.

721. Jeremy Bentham, "Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 190.

ση. Αν παραμερίσουμε μεταγενέστερες διακρίσεις μεταξύ των επιβιώσεων και των μετεξελίξεων των επιγόνων του Ριζοσπαστικού Διαφωτισμού, στον ωφελιμισμό και τον πρώιμο φιλελευθερισμό ο όρος *διαφέρον* και ο όρος *ασφάλεια* συνιστούν κομβικές έννοιες.[722] Μολονότι ο Μπένθαμ κηρύσσει τη νομοθετική αρχή ως «παναρμόδια», οι ασφάλειες που επιστρατεύει, οι *Securities for appropriate aptitude*, φαίνεται ότι προσδιορίζουν τόσο τη σύσταση όσο και τα όρια της παναρμοδιότητας αυτής. Ο περιορισμός της νομοθετικής περιόδου σε ένα έτος, η μη εκλογιμότητα των ίδιων μελών για τα επόμενα δύο χρόνια, η απάλειψη νομοθετικών επιτροπών που λειτουργούν παράλληλα προς την κύρια (και πιθανώς αδιαφανώς) συνιστούν ασφάλειες που περιορίζουν στο μπενθαμικό σύνταγμα την πιθανή υπέρβαση ισχύος κατά την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας.

Μπορεί να μην προβλέπεται Ανώτατο Δικαστήριο, όπως στο αμερικανικό σύνταγμα, ή να μη διαθέτει ο Πρόεδρος δικαίωμα αρνησικυρίας (veto) ώστε να κηρυχθεί η πιθανή αντισυνταγματικότητα μιας νομοθεσίας, εν τούτοις, ο Μπένθαμ φαίνεται ότι θεωρεί ότι μια αντισυνταγματική νομοθετική πράξη, υπό την προϋπόθεση της ετήσιας εκλογής της νομοθετικής αρχής, δεν θα αντέξει στην κριτική του μεγαλύτερου αριθμού και στον έλεγχο του *Public Opinion Tribunal*.[723] Εκτός από την επιβολή όρων και ορίων ως προς την πολιτική ισχύ της νομοθετικής αρχής, ανάλογοι περιορισμοί προβλέπονται ως προς τα εκάστοτε ξεχωριστά μέλη της διοίκησης συνολικά. Έτσι, για την παρακολούθηση και συμμετοχή του εκάστοτε μέλους στις εργασίες του κοινοβουλίου, εισάγονται έλεγχοι για την πιθανότητα χρηματισμού, νεποτικής ή ευνοιοκρατικής συμπεριφοράς. Ο Μπένθαμ θα θεσπίσει μια χάρτα, μια διακήρυξη για τον υποψήφιο και για τον εκλεγμένο εκπρόσωπο, την *"Legislator's Inaugural Declaration"*, δια της οποίας θέτει αυστηρά όρια ως προς την νομοθετική

722. Οι έννοιες αυτές όπως και η έννοια της ευτυχίας, της ευημερίας δεν είναι ασφαλώς επινοήσεις ή εννοιολογικές «κατασκευές» του ωφελιμισμού. Για μια επισκόπηση της ωφελιμιστικής φιλελεύθερης προσέγγισης βλ. G. Feaver, F. Rosen (επιμ.), *Lives, liberties and the public good*, Λονδίνο 1987, σ. 121-138.

723. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 61.

πολιτική που προτίθεται να ακολουθήσει ο κάθε λειτουργός. Αυτή η διακήρυξη επινοείται προκειμένου να αντικατασταθεί ο όρκος. *Swear Not at All*, θα γράψει στους Έλληνες, κατά το ομότιτλο έργο του.[724]

> *Στην Αγγλία εκτυλίσσεται συχνά η εξής στιχομυθία: Συνήγορος ή Δικαστής προς τον μάρτυρα – «Πιστεύετε στην ύπαρξη Θεού;» Μάρτυρας προς τον δικαστή – Ναι, πιστεύω – Ο Δικαστής στη συνέχεια προς τον συνήγορο – «Συνεχίστε με τον μάρτυρα, κρίνεται αξιόπιστος» – Συνήγορος ή Δικαστής προς τον μάρτυρα – «Πιστεύετε στην ύπαρξη Θεού;» – Μάρτυρας – «Όχι, δεν πιστεύω – Δικαστής: «Απορρίπτεστε. Δεν διαθέτετε τεκμήριο ενόρκου μαρτυρίας». Εάν, επομένως, ο Άθεος θελήσει να δώσει ψευδή απάντηση σε μία τόσο αβάσιμη ερώτηση, γίνεται δεκτός: εάν εν τούτοις η εκτίμησή του για την αλήθεια είναι τέτοια, ώστε να αρνείται να δώσει ψευδή απάντηση, υποπίπτει και θεωρείται αντικείμενο μομφής – άνθρωπος στη μαρτυρία του οποίου δεν αποδίδεται τεκμήριο αλήθειας και ως τέτοιος απορρίπτεται.*[725]

Ακριβώς επειδή η θεωρία της συνταγματικής δημοκρατίας δεν συλλαμβάνεται όχι ως μια άπαξ και δια παντός γενομένη ενέργεια, αλλά ως διαδικασία ταγμένη στη στρατηγική της μεταρρύθμισης, η θεσμοποιημένη λειτουργία της δημόσιας γνώμης, το *Public Opinion Tribunal*, είναι εκείνη που περιφρουρεί όλες τις μορφές της μπενθαμικής ασφάλειας. Λειτουργεί ως κριτήριο μιας εκ της αρχής οριζόμενης ηθικότητας, ενός μόνιμου ελέγχου που διασφαλίζει, σύμφωνα με την μπενθαμική εννοιολόγηση, το *"confidence-minimization principle"* ή, αντιστρόφως, το *"control-maximization principle"*. Έπειτα από την εκλογή του, κάθε εκπρόσωπος του μεγαλύτερου αριθμού παρίσταται ενώπιόν του στην περιφέρεια που εκπροσωπεί και δεσμεύεται για την τήρηση της *"Inaugural Declaration"*. Όχι ενώπιον

724. Jeremy Bentham, "Swear Not at All", Λονδίνο 1817, *Works*, v, σ. 187-229 στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ὀ.π., σ. 62.

725. «Every now and then in England passes the following scene. Advocate or Judge to witness-'Do you believe in the existence of God?' Witness to Judge-'Yes'-Judge, thereupon, to Advocate-'Proceed with him, he is a good witness'-Advocate or Judge to witness-'Do you believe in the existence of God?'-Witness-'No'-Judge: "Out of him: his testimony is not receivable'. Thus, then, if the Atheist will, to so indefensible a question, give a false answer, he is admitted: but if his regard for truth be such that he will not give a false answer, he is held out as an object of reproach-a man to whose testimony no regard can safely be given, and, as such, rejected». Jeremy Bentham, "Observations", στο *Securities Against Misrule...*, ὀ.π., σ. 249.

Θεού, αλλά αυστηρά και μόνο ενώπιον ανθρώπων. Εάν ο εκλεγμένος εκπρόσωπος, ωστόσο, διαφωνεί με κάποια ή με περισσότερες ρήτρες, την υποβάλει στην κριτική των εκλογέων του, (στην πραγματικότητα, την επισυνάπτει, ώστε να υπάρχει ο απαιτούμενος χρόνος εξέτασης της διαφωνίας), οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν συνταγματικό δικαίωμα ανάκλησης του αξιώματος[726] ή συμπερίληψης της εκάστοτε διαφορετικής θέσης στην αρχική διακήρυξη. Σ' αυτό το είδος της «ορκωμοσίας» που προβλέπει ο Μπένθαμ δεν κηρύσσεται μόνο η συμμόρφωση του υποψηφίου προς τις γενικές αρχές, αλλά όλο το φάσμα των πολιτικών που κλήθηκε από τον μεγαλύτερο αριθμό να ακολουθήσει. Εάν, επομένως, ο εκλεγμένος εκπρόσωπος δεν συντάσσεται και δεν συμμορφώνεται προς τις γενικές και επιμέρους αρχές, εάν δεν παρίσταται και δεν μετέχει ενεργά στις συνεδριάσεις του εκάστοτε σώματος του οποίου είναι μέλος, θεωρείται ως επαρκής απόδειξη μη ηθικής ικανότητας, οπότε του αφαιρείται το αξίωμα. Μολονότι, πολλές από τις ασφάλειες που ενεργοποιεί ο Μπένθαμ δεν αιτιολογούνται ούτε αναλύονται ως προς την πρακτική της υιοθέτησής τους, είναι πρόδηλο ότι κυρίαρχη μέριμνα είναι η μεγαλύτερη δυνατή εξάρτηση της νομοθετικής αρχής και της πολιτικής διοίκησης από τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό.

Μολονότι ο Μπένθαμ θα εμπνευστεί την ιδέα ενός συνταγματικού κώδικα δημοκρατικού και αντιπροσωπευτικού από το σύστημα των Αγγλοαμερικανικών Ηνωμένων Πολιτειών, δεν επιθυμεί στο σύνταγμά του να υπάρχουν δύο σώματα.[727] Είτε το ένα σώμα συστήνεται, όπως συμβαίνει στην Αγγλία, ως μια «*συμμαχία αριστοκρατών*», είτε, όπως ισχύει στη βόρεια Αμερική, με τον ίδιο τρόπο που προκύπτει και το πρώτο σώμα. Το

726. Προφανώς προβλέπεται επανεκλογή για τη συγκεκριμένη περιφέρεια. Βλ. αναλυτικά τις επεξεργασίες αυτής της ρήτρας στον πρώτο τόμο του Συνταγματικού Κώδικα για όλα τα κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη (= Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, Book I, κεφ. 16, *Works*, ix, σ. 133-144) και μια αναλυτική επισκόπηση στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 60-64.

727. Ας σημειώσουμε, επίσης, ότι ενώ στο αμερικανικό σύστημα προβλέπεται αμέσως η προστασία του ατόμου από την ενδεχόμενη υπέρβαση ή κατάχρηση εξουσίας, στο μπενθαμικό σύστημα προϋποτίθεται η προστασία του ατόμου ως μέρους του μεγαλύτερου αριθμού. Βλ. σχετικά F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 60-64.

πρώτο παράδειγμα αναπαράγει την εκπροσώπηση μιας ξεχωριστής τάξης, της αριστοκρατίας. Και στις δύο περιπτώσεις όμως, και στην Αγγλία και στις ΗΠΑ δηλαδή, η ύπαρξη δύο σωμάτων δημιουργεί το πρόβλημα μιας αναίτιας απώλειας χρόνου και μιας αναίτιας οικονομικής δαπάνης. Δημιουργεί, επίσης, τις προϋποθέσεις ώστε τα δύο σώματα να συνταχθούν ενάντια στα διαφέροντα της πλειονότητας. Τέλος, καθιστά εξαιρετικά πολύπλοκο το ίδιο το σύνταγμα και, κατά συνέπεια, ευκολότερη την καταπάτηση ή την παραβίασή του. Το πρόβλημα της πολιτειακής οργάνωσης τίθεται με μαθηματικούς όρους, με όρους στάθμισης κόστους - οφέλους. Το κόστος – λαμβανόμενο στην πλέον ευρεία έννοια του – λειτουργίας του κράτους, των πολιτειακών λειτουργιών, πρέπει να είναι όσο το δυνατό μικρότερο. Αυτό που ο Μπένθαμ ονομάζει *"official aptitude"* αποτελεί ένα από τα κριτήρια για την οργάνωση ενός μη δαπανηρού κράτους. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι και ο Κοραής συνδέει την εγκαθίδρυση της φιλελεύθερης δημοκρατίας με τη λελογισμένη χρήση των δημοσίων οικονομικών και τον περιορισμό των «ανώφελων δαπανών».[728] Για τους δύο διανοητές φιλελεύθερο κράτος είναι εκείνο που προϋπολογίζει και περιστέλλει θετικά και με σύνεση τα έξοδά του, χωρίς να απολλύει την αποτελεσματικότητα και την ισχύ του.

Φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές είναι «*ιμπεριαλιστές του ελεύθερου εμπορίου*», κατά τη διατύπωση του Χόμπσμπομ.[729] Πολλοί εξ αυτών, με τον Μπένθαμ επικεφαλής, επιθυμούν να δουν τις αποικίες απαλλαγμένες από τη βρετανική κυριαρχία και τη Βρετανία απαλλαγμένη από τις κτήσεις της. Άλλοι είναι πολύ λιγότερο πρόθυμοι να υποθάλψουν ή και να παρακολουθήσουν τον κατακερματισμό της μεγάλης Βρε-

728. Ο Φ. Ηλιού «ανακαλύπτει» και επισημαίνει το ενδιαφέρον του Κοραή για την πολιτική οικονομία και τη δημοσιονομία. Βλ. Φ. Ηλιού, *Σταμάτης Πέτρου Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Αθήνα 1976, σ. ξ'- ξα'. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο Φ. Ηλιού «ανακαλύπτει» κάτι ακόμη: Το ενδιαφέρον του Μπένθαμ για το πρώτο ελληνικό σύνταγμα. Παρότι δεν προέβη σε δημοσίευση των «ευρημάτων», έπειτα από πρόσβαση που μας εξασφάλισε η Μ. Ηλιού, εντοπίσαμε στην προσωπική του βιβλιοθήκη πλήθος αντιτύπων χειρογράφων του Μπένθαμ για την Ελλάδα που είχε φροντίσει να προμηθευτεί από τα αρχεία Μπένθαμ στο Λονδίνο.

729. E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων...*, ό.π., σ. 273.

τανικής Αυτοκρατορίας· όλοι, ωστόσο, αποδέχονται την ανάγκη κατάρτισης ενός φιλελεύθερου χάρτη συντάγματος, μιας συνταγματικής αναθεώρησης και πολιτειακής μεταρρύθμισης. Για την Αγγλία ειδικώς, την εγκατάλειψη του "*Common Law*" και την αντικατάστασή του από τον γραπτό συνταγματικό κώδικα.

Ο Μπένθαμ θα συντάξει αυτόν τον γραπτό συνταγματικό κώδικα, ως ένα κώδικα «*για όλα τα κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη*». Οι θεμελιώδεις αρχές αυτού του χάρτη είναι σταθερές και απαραβίαστες, η λειτουργία του, όμως, υπόκειται στον συνεχή έλεγχο και τη μόνιμη επιτήρηση της κοινής γνώμης. Η ίδια αυτή η κοινή γνώμη συγκροτείται σε ελεγκτικό σώμα, το *Public Opinion Tribunal*.[730] Το μπενθαμικό σύνταγμα εδράζεται και υπακούει σε μια σειρά αξιωματικές παραδοχές, δεν στηρίζεται, όμως, σε κάποια προκαταρκτική *Διακήρυξη*. Αν ένας νόμος δεν υπηρετεί το γενικό διαφέρον δεν πρέπει να ψηφίζεται, όχι γιατί διαρρηγνύει το κοινωνικό συμβόλαιο, αλλά ακριβώς επειδή εναντιώνεται σε εκείνο που οφείλει να υπηρετεί: την ενοποίηση των διαφορετικών διαφερόντων των μελών μιας κοινότητας.

Στη σύλληψη του Μπένθαμ το νομοθετικό πλαίσιο συνιστά τον θεμέλιο λίθο της οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνίας· τούτο, όμως, οφείλει να μεταλλάσσεται, να εξελίσσεται σύμφωνα προς τις ανάγκες ή το *διαφέρον* αυτής της κοινωνίας. Όπως όλες οι δράσεις του ανθρώπινου πνεύματος δεν είναι τελεσίδικες ή τετελεσμένες, έτσι και η πολιτική και συνταγματική θεωρία, η επεξεργασία και η κατάρτιση των νόμων της πολιτείας, δεν προϋποθέτει κανενός είδους τελικό νόμο. Η έννοια ενός αμετακίνητου χάρτη μοιάζει στην ωφελιμιστική θεωρία στατική και ανταγωνιστική προς κάθε ιδέα ανέλιξης.

Προέκυψε πολλές φορές στη θεωρία του Μπένθαμ η καταδίκη και των δύο μεταρρυθμιστικών σχεδίων και της μετριοπαθούς και της ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης, όταν δεν προέβλεπαν την κατάργηση της μο-

730. Η εξαιρετικά περίπλοκη σύλληψη και υιοθέτηση αυτού του θεσμού στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 19-40.

ναρχίας και της Βουλής των Λόρδων. Η πολιτική συσσωμάτωση που τον αναγνωρίζει ως θεωρητικό συντάσσεται συνολικά υπέρ της μεταρρύθμισης του δεύτερου σώματος και της καθολικής ψηφοφορίας δεν τοποθετείται πάντοτε, όμως, ως προς τη Βουλή των Λόρδων. Κατά τον Αλεβί, αυτή η πολιτική ομάδα των φίλων και οπαδών είναι ριζοσπαστική, αλλά όχι και ρεπουμπλικανική. Ο ίδιος, ωστόσο, ο ωφελιμισμός, επεξεργασμένος από τον Μπένθαμ δίνει νέα πνοή και νέα μορφή στον ριζοσπαστισμό. Μετανιώνει που δεν προέβλεψε νωρίτερα, στο *Plan of Parliamentary Reform*, την προϋπόθεση της καθολικής ψηφοφορίας και παρέμεινε εγκλωβισμένος στο "*householder system*". Όλα τα ανθρώπινα όντα είναι ισοτίμως υποκείμενα σε απολαύσεις και τιμωρίες. Εφόσον το δικαίωμα της ψήφου μπορεί και δίδεται σε ορισμένους γιατί να μην το απολαμβάνουν όλοι; Από το εκλογικό σύστημα του ωφελιμισμού εξαιρούνται, βεβαίως, τα άτομα πολύ νεαρής ηλικίας, το σώμα του στρατού και του ναυτικού, προκειμένου να αποφευχθούν πιθανότητες εκβιασμού αλλά και ασύνειδης χειραγώγησης, καθώς και οι αναλφάβητοι. Το τελευταίο μέτρο, η τελευταία εξαίρεση είναι ασφαλώς προσωρινή, δεδομένου ότι στον μπενθαμισμό η εκπαίδευση προβλέπεται ως ένα πλήρως καθορισμένο και προδιαγεγραμμένο σύστημα για όλους τους πολίτες. Τέλος, στην αντίληψη του Μπένθαμ δεν φαίνεται να εξαιρούνται οι γυναίκες, δεδομένου ότι και εκείνες υπόκεινται και είναι δεκτικές των ίδιων απολαύσεων και ποινών. Άλλωστε, «*δεν ψηφίζουν οι γυναίκες στις εκλογικές διαδικασίες των Εταιρειών των Ινδιών;*», παρατηρεί.[731]

Ο Συνταγματικός Κώδικας, παρά την περιορισμένη απήχησή του σε ευρύτερα περιβάλλοντα, γίνεται γρήγορα το κλασικό έργο της ομάδας των ριζοσπαστών. Οι θέσεις που διατυπώνονται εκεί φτάνουν στη Βουλή με εντεταλμένο αρχικά τον Μπερντέτ, έπειτα τους Χιούμ και Χόμπχαουζ. Ο Ρικάρντο, παρότι θεωρεί επαρκές ένα εκλογικό σύστημα που περιορίζεται στο "*householder system*" και δηλώνει ότι θα ήταν ικανοποιημένος και μ' ένα πιο περιορισμένο σύστημα ψηφοφορίας, θα υπερασπιστεί με ζήλο

731. H. L. A. Hart, *Essays on Bentham...*, ό.π., σ. 69.

τους φορείς του ριζοσπαστισμού, σε ένδειξη υποστήριξής τους έναντι των πολλαπλών διώξεων που υφίσταντο:

> *Θεωρώ ότι οι ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές αντιμετωπίζονται με κατάφωρη αδικία – συνωθούνται συλλήβδην άπαντες στον ίδιο ορμαθό – χωρίς αποδείξεις ούτε καν εξέταση και έλεγχο κηρύσσονται κεκαλυμμένοι επαναστάτες και μ' αυτή την αβάσιμη υπόθεση καταδικάζονται χωρίς να τους επιτρέπεται ούτε μια λέξη προς υποστήριξή τους.*[732]

Στη Βουλή ο Ρικάρντο θα εμφανιστεί ως μετριοπαθής ριζοσπάστης, διστακτικός και επιφυλακτικός προς τους φιλελεύθερους Ουίγους, αλλά κατηγορηματικά αντίθετος έναντι των θέσεων «*του Χαντ και των συν αυτώ*».[733] Θα συμμεριστεί τις αντιλήψεις φιλελεύθερων και ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών ότι οι λειτουργίες του κράτους πρέπει να αποδοθούν στην τάξη εκείνη τα διαφέροντα της οποίας δεν αντίκεινται στα γενικά διαφέροντα της κοινωνίας και μπορεί, επομένως, να διασφαλίσει μια καλή λειτουργία του δημόσιου πολιτικού χώρου:

> *Το κόμμα* [των Ουίγων] *είναι μάλλον απρόθυμο να εκχωρήσει την επιρροή που διαθέτει μεταξύ των εκλογέων κατόχων μεγάλης εγγείου και όχι μόνο ιδιοκτησίας. Δεν θα συγκατατεθεί στην προοπτική της απόδοσης πολιτικής επιλογής στον λαό που είναι πραγματικά αμερόληπτος, ή έστω σ' εκείνο το τμήμα του λαού που μπορεί να θεωρηθεί ότι διαθέτει ταυτοποίηση διαφερόντων με όλον τον λαό.*[734]

Κλείνοντας, ας υπενθυμίσουμε εν συντομία, το εκλογικό σύστημα του Μπένθαμ: μυστικότητα, καθολικότητα, ισότητα και ενιαύσια θητεία. Ο

732. P. Sraffa (επιμ.), *The Works and Correspondence of David Ricardo*, τ. VIII, σ. 146, στο E. Halévy, *ό.π.*, τ. III, σ. 308.

733. *Αυτόθι*, σ. 308. Η συμμετοχή του Ρικάρντο στην *Επιτροπή* αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία. Δεν μπορεί, εν τούτοις, για την ώρα να διασταυρωθεί. Αν εξαιρέσουμε την πιθανότητα η επιστολή αποδοχής της ιδιότητας του μέλους της *Επιτροπής* από τον Ρικάρντο να βρίσκεται μεταξύ των ανυπόγραφων και φθαρμένων, δεν έχουμε εντοπίσει στο Αρχείο σχετική επιστολή. Βλ. λίστα ογδόντα τεσσάρων μελών στο Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής *LGC*, φάκ. Κ3, έγγραφο Α. Για τη σύντομη πολιτική σταδιαδρομία του Ρικάρντο στην κάτω Βουλή βλ. F. W. Fetter, *The economists in Parliament 1780-1868*, Ντάραμ 1980· Gordon Barry, *Political economy in parliament 1819-1923*, Λονδίνο 1977.

734. E. Halévy, *La formation...*, ό.π., τ. III, σ. 308.

Συνταγματικός Κώδικας που συντάσσει είναι ένας «δημοκρατικός» κώδικας και απευθύνεται σε κάθε κοινωνία:

> *Εάν διερωτηθούμε σε ποια κοινωνία αναφέρομαι όταν περιγράφω την κοινωνία που θέλουμε, απαντώ ως εξής: ανεξάρτητα από οποιαδήποτε συγκεκριμένη κοινωνία: σε όλες τις κοινωνίες χωρίς εξαίρεση.*[735]

Πέρα από τις προσωπικές του απογοητεύσεις από τη μοναρχία και τον Γεώργιο Γ', ο Μπένθαμ θεωρεί ότι μόνο υπό ρεπουμπλικανικό καθεστώς επιτυγχάνεται η μεγαλύτερη δυνατή ταυτοποίηση διαφερόντων και, ακολούθως, η μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό. Ο κώδικάς του, εφαρμόσιμος «*σε κάθε κοινωνία χωρίς εξαίρεση*», δεν φαίνεται ωστόσο να μπορεί να εφαρμοστεί στην Αγγλία· τουλάχιστον όχι άμεσα:

> *Ο Κώδικας στην Αγγλία – εξαιρώντας, υπό τις παρούσες συνθήκες, την πάντοτε πιθανή περίπτωση της εκδήλωσης μιας επανάστασης – θα μπορούσε, υπό κατάλληλες προϋποθέσεις, να προσανατολίσει και να κατευθύνει εκείνους που επιθυμούν να επιτύχουν βελτιώσεις και σταδιακές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα οδηγήσουν βήμα βήμα προς τον ρεπουμπλικανισμό.*[736]

Ο ίδιος Συνταγματικός Κώδικας, φαίνεται, όμως, ότι είναι εφαρμόσιμος – και ο ίδιος Μπένθαμ με τους μεταρρυθμιστές του Ουέστμινστερ θα επιδιώξουν να εφαρμοστεί, σε «*κάθε έθνος και κάθε κράτος που πρεσβεύει φιλελεύθερα ιδεώδη*».

735. *Αυτόθι*, τ. III, σ. 129.

736. Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, Book I, *Works*, ix, σ. 1-2 στο F. Rosen, J. H. Burns (επιμ.), *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983. Βλ. επίσης E. Halévy, *ό.π.*, τ. III, σ. 129.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΜΠΕΝΘΑΜ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ΠΡΑΞΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ της σκέψης του Μπένθαμ, που, σχηματικά έστω, θα μορφοποιηθεί από την εποχή της εκστρατείας για την πρώτη εκλογή του Μπερντέτ μέχρι τη διαμόρφωση μιας εφαρμόσιμης θεωρίας «*για όλα τα έθνη και όλα τα κράτη με φιλελεύθερες αρχές*», αποτελεί το συγκείμενο το οποίο συνέχει τα μπενθαμικά έργα που επιχειρούμε να επεξεργαστούμε στην παρούσα εργασία. Σε όλη τη διάρκεια αυτής της διαδρομής, κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, ο θεμελιωτής της αρχής της ωφελιμότητας θα διαπλάθει και θα ανακαινίζει την αξιωματική ιδέα της ευτυχίας, εμπλουτίζοντάς τη με νέες κατηγορικές προσταγές, όπως εκείνη των "*sinister appetites*", και θα την πλαισιώνει ταυτόχρονα με τις ειδικές συνθήκες «*κάθε έθνους και κράτους*» για το οποίο φιλοδοξούσε να νομοθετήσει. Έτσι, από τα έργα που θα συντάξει για τη μεταρρύθμιση του κοινοβουλευτικού συστήματος, ως μέλος της ριζοσπαστικής κίνησης του Ουέστμινστερ, μέχρι τα χειρόγραφά του για την υπό συγκρότηση ελληνική πολιτεία, ο αναγνώστης εισέρχεται μέσα από παράλληλες και διασταυρούμενες πύλες στον κεντρικό χώρο, εκεί όπου ο Μπένθαμ, άλλοτε κατ' αντιπαράθεση αλλά, κατά κανόνα, σε συνεργασία με τους μεταρρυθμιστές, θα δομήσει μια θεωρία πρακτικής εφαρμογής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας «*για όλο τον κατοικημένο κόσμο*». Δεν φιλοδοξούμε εδώ, όπως κατ' επανάληψη επισημαίνουμε, να ανανεώσουμε τις προσεγγίσεις του μπενθαμικού έργου, αλλά να διακρί-

νουμε την κατεργασία της ευαίσθητης πρώτης ύλης, της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας και των κρίσιμων συνδηλώσεών της από τις μπενθαμικές μεταρρυθμιστικές αρχές.

Η ίδια η προοπτική προσαρμογής της θεωρητικής επεξεργασίας στην πραγματικότητα των διαφορετικών χωρών των οποίων ο Μπένθαμ υπήρξε επίδοξος νομοθέτης, αλλά και η παράθεση των σχετικών κειμένων σε διάφορες μορφές, ευνοεί παραναγνώσεις και συγχύσεις. Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, να ανασυστήσουμε ορισμένες απρόθετες μεν, αποπροσανατολιστικές δε παρερμηνείες που αφορούν ειδικώς στα χειρόγραφα του Μπένθαμ για την οιονεί ελληνική πολιτεία. Διαθέτουμε πλέον μεγάλο μέρος αυτών των χειρογράφων σε έντυπη μορφή, υπό την επιμέλεια του Φίλιπ Σκόφιλντ (Philip Schofield), σ' έναν τόμο όπου περιλαμβάνεται το περίφημο *Securities against Misrule*, της αρχής που θα αντικαταστήσει την αρχή των δικαιωμάτων. Παρότι ο Σκόφιλντ διαθέτει πλούσια εργογραφία στην πολιτική θεωρία και είναι σχολαστικός και συστηματικός μελετητής του μπενθαμικού έργου – άλλωστε το εν λόγω πόνημα δεν αποτελεί την πρώτη ή τη μοναδική του επεξεργασία του ογκώδους αρχείου Μπένθαμ – στην επιμέλεια της έκδοσης των αρχείων που μας απασχολούν, η διαδρομή και η ιστορία σύνταξης των κειμένων για την Ελλάδα παραμένει θολή. Εδώ, λοιπόν, χωρίς να διεκδικούμε κάποιας μορφής πρωτοτυπία ή ευρετική συνεισφορά, αναγορεύουμε την ίδια τη σύνταξη των χειρογράφων σε πρόβλημα. Πότε και πώς ετέθη ως αίτημα η σύνταξη ενός κώδικα για την Ελλάδα, τι περιελήφθη και τι απαλείφθηκε, ποια η μορφή, το ύφος των κειμένων και ποιος ο στόχος της σύνταξής τους, έφτασε και από ποιες οδούς στους υποψήφιους παραλήπτες τους;

Η αυτονόμηση των κειμένων από τον συντάκτη και τη συγκυρία της σύνταξης, η περιχαράκωσή τους σε μια διακριτή ενότητα, «τα χειρόγραφα για την Ελλάδα», όπως τιτλοφορείται το παρόν κεφάλαιο, δίδει την εντύπωση ότι έχουμε να κάνουμε με ένα ολοκληρωμένο προδιαγεγραμμένο σχέδιο που αφορά αποκλειστικώς την Ελλάδα και που έχει συλληφθεί εκτός της διαδικασίας της σύνταξης σε κάποιο σαφώς οροθε-

τημένο παρελθόν. Αυτή η απομόνωσή τους από τη «στιγμή», από τη σύνταξή τους ως «συμβάν», εκθέτει συχνά στον πειρασμό πρωθύστερων αναγνώσεων και αναδρομικών ή αναγωγικών αξιολογήσεων.[737] Πέρα,

737. Στην αποκαλούμενη φιλελληνική βιβλιογραφία, οι σπάνιες και περιστασιακές αναφορές στον Μπένθαμ και την *Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου* εξαντλούνται σε σχόλια περί της αδυναμίας ή της αποτυχίας εφαρμογής των σχεδιασμών τους, οι οποίες αποδίδονται στην άγνοια και την αδιαφορία για την κατανόηση της ελληνικής πραγματικότητας. Βλ. D. Dakin, *British and American Philhellenes in the War of Greek Independence*, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 42-94· E. S. De Beer, Walter Seeton, "Byroniana", *ά.π.* · C. M. Woodhouse, *ά.π.* Ακόμα και η μελέτη του F. Rosen, (= *Bentham, Byron...*, ό.π.), η οποία διακρίνεται τόσο για την ευρετική συνεισφορά της όσο και για τη συστηματική προσέγγιση πρωτογενών πηγών, ολισθαίνει συχνά σε αυτοματικές και αναδρομικές εκλογικεύσεις. Έτσι ο Μπένθαμ, κατά τον συγγραφέα, δεν μπορούσε να εκτιμήσει την κατάσταση στην Ελλάδα, εξ ου και η αδυναμία υιοθέτησης των συνταγματικών του επεξεργασιών από τους επαναστατημένους. Αντιστρόφως, ο Μπλάκιερ, έχοντας υιοθετήσει τις ιδέες του εθνικού αυτοπροσδιορισμού και έχοντας αναγνωρίσει τις εθνικές διακηρύξεις των Ελλήνων, μπορούσε να κατανοήσει τις μέριμνες της Διοίκησης και τις ανάγκες των επαναστατών. Έτσι εξηγείται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ότι ο Μπλάκιερ θα επιχειρήσει να προωθήσει τα χρήματα του δανείου από τη Ζάκυνθο προς την έδρα της Διοίκησης και τον Μαυροκορδάτο, ενώ ο Στάνοουπ και άλλα μέλη της *Επιτροπής* θα αιτηθούν αναβολή της καταβολής έως ότου τερματιστεί ο εμφύλιος και αποκατασταθεί η τάξη (F. Rosen, *ά.π.*, σ. 102-122). Ας υπενθυμίσουμε, επίσης, ότι ο Μπλάκιερ εμφανίζεται ως «ανορθόδοξος» μπενθαμιστής, ενώ στις περισσότερες μελέτες περί φιλελληνισμού συγκαταλέγεται με τον Μπάυρον και τον Τόμας Γκόρντον μεταξύ των γνήσιων, ειλικρινών φίλων της Ελλάδας. Μολονότι υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις της δημοφιλίας που απολάμβανε ο Μπλάκιερ στην επαναστατημένη Ελλάδα (H. Lytton Bulwer, *An Autumn in Greece*, Λονδίνο 1826, σ. 104 · Count Alerino Palma, *Greece Vindicated...*, ό.π., σ. 269), δεν θεωρούμε ότι ο έλεγχος των υποθέσεών μας προάγεται με την ταύσισή μας είτε με τους απολογητές είτε με τους κατηγόρους του. Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι η βαρύτητα της διαπίστωσης περί της «ύπαρξης δύο ρευμάτων φιλελεύθερης σκέψης μέσα στην Επιτροπή [...] γεγονός που οδήγησε σε πολύ διαφορετικές αντιδράσεις απέναντι στις προσδοκίες των Ελλήνων για ανεξαρτησία και έλεγχο της μελλοντικής τους τύχης» (F. Rosen, *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά', 1997, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 30). Θεωρούμε ότι τα «ρεύματα φιλελεύθερης σκέψης» που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της *Ελληνικής Επιτροπής* προσδιορίστηκαν από τον ιδεολογικό και πολιτικό πλουραλισμό των νεοτερικών, εκσυγχρονιστικών προταγμάτων που οι φορείς της, ήδη πριν από τη σύστασή της, είχαν ενστερνιστεί και υιοθετήσει. Οι δε διαμάχες στο εσωτερικό της *Επιτροπής* δεν μπορούν να αιτιολογηθούν δια της προσφυγής στα αποτελέσματα της δράσης των μελών της. Η θέση ότι ο Μπλάκιερ «ήταν διατεθειμένος να δικαιολογήσει φόνους και σφαγές προκειμένου να επιτύχει τον σκοπό του», (F. Rosen, *Ο ελληνικός...*, ό.π., σ. 33), την υπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας, χρήζει ελέγχου τόσο ως προς τη διαχείριση των πηγών όσο και ως προς τη μεθοδολογική προσέγγιση καθώς τείνει, θεωρούμε, σε μια σύγχυση αιτίου και αιτιατού. Είναι μάλλον αναπόδεικτο ότι ο Μπλάκιερ θα έρθει σε σύγκρουση με τα μέλη της *Επιτροπής* εξαιτίας της πεποίθησής του ότι η εθνική ανεξαρτησία όφειλε να προηγηθεί της πολιτικής χειραφέτησης ή επειδή δεν αποδεχόταν τα ρεπουμπλικανικά σχήματα των μπενθαμιστών μεταρρυθμιστών. Οπωσδήποτε, ο ιρλανδικής καταγωγής Μπλάκιερ, που διατρέχει τη Μεσόγειο με στόχο να συγκεντρώσει τους φιλελεύθερους σε ένα «γραφείο ανταπόκρισης στο Παρίσι», όπως το οραματίζεται, δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των αστών διανοητών και ενεργών φιλελεύθερων πολιτικών και πολιτευόμενων της *Ελληνικής Επιτροπής*. Ωστόσο, δεν συνάγεται από τις πηγές κάποια ιδεολογική σύγκρουση έντασης αξίας, που να διακρίνεται ποιοτικά από τις συνήθεις σχετικές

→

λοιπόν, από στοιχειώδεις διασαφήσεις, οι σελίδες που ακολουθούν δεν αποτελούν παρά ένα προοίμιο των επόμενων τριών κεφαλαίων, της απόπειρας επεξεργασίας των σχολίων του Μπένθαμ για τη συγκρότηση της πολιτείας της νέας χώρας που διαμορφώνεται στα νοτιοδυτικό ευρωπαϊκό άκρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Τα εντοπισμένα στο αρχείο Μπένθαμ χειρόγραφα που φέρουν στην προμετωπίδα τον τίτλο Ελλάδα είναι το *Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law*, το *Jeremy Bentham to Greek Legislators* το *Observations by an Englishman* και το *Constitutional Code: Matter Occasioned by Greece.*[738]

Τα χειρόγραφα αυτά φαίνεται ότι εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο σχέδιο νομοθετικής μεταρρύθμισης για μουσουλμανικές χώρες και για χώρες που επιχειρούν να αποτινάξουν την εξουσία του Ισλάμ. Ήδη πριν αναχωρήσει ο Ντ' Γιάς για την Τρίπολη, στις 9 Φεβρουαρίου του 1823, ο Μπένθαμ είχε ξεκινήσει έναν πρώτο σχολιασμό επί του προσωρινού ελληνικού Συντάγματος, ενώ μέχρι το τέλος του επόμενου μήνα θα συντάξει μια σειρά κειμένων για την υπό συγκρότηση ελληνική πολιτεία.[739] Στα κείμενα αυτά θα συναντήσουμε πλήθος προτροπών, συμβουλών και προειδοποιήσεων απέναντι στον κίνδυνο των *"sinister appetites"*, προτάσεις για την εισαγωγή συνταγματικών μεταρρυθμίσεων για την Ελλάδα και για τα κράτη της βορειοαφρικανικής ακτής[740] και συστάσεις για την αναδιάταξη των κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών θεσμών κατά το φιλελεύθερο ριζοσπαστικό πρότυπο. Ο κοινός παρονομα-

αντιπαραθέσεις, διχογνωμίες και διαφορές στον πηρύνα αυτών των πολυσυλλεκτικών πολιτικών συσσωματώσεων. Και οπωσδήποτε, δεν προκύπτουν ασφαλείς και ισχυρές ενδείξεις ότι ο Μπλάκαερ «απομονώνεται» επειδή θα υποστηρίξει με θέρμη τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων επαναστατών.

738. Εκτός από τα χειρόγραφα αυτά, η Ελληνική Επανάσταση και οι προοπτικές της συζητούνται συστηματικά στην αλληλογραφία του Μπένθαμ με τους φορείς των επαναστατικών δυνάμεων της Ιβηρικής, της νότιας και κεντρικής Αμερικής. Στο εκδοτικό ερευνητικό πρόγραμμα "Bentham Project" στο UCL εντοπίζονται, περιστασιακές αναφορές σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες της περιόδου που μας απασχολεί εδώ πηγές.

739. Βλ. κατ. σημ. 779.

740. Στη θεωρητική σύλληψη του Μπένθαμ η διοίκηση και όλο το νομοθετικό πλέγμα δεν είναι άδολα, δεν συνιστούν ένα αφηρημένο σχήμα, αλλά αντιθέτως μορφοποιούν και προσδιορίζουν τη συνολική ηθική πολιτική και νοοτροπία της κοινωνίας. Για τα «Barbary States» βλ. [Jeremy Bentham], J. H. Burns, F. Rosen (επιμ.), *Constitutional Code*, *ό.π.*, σ. xvi.

στής, η αρχή που διατρέχει τα έργα αυτά, είτε αφορούν στη συνταγματική μεταρρύθμιση για την Ελλάδα είτε για την Τρίπολη είτε για όποια πολιτική κοινότητα επιδίωκε να απαλλαγεί από τον μωαμεθανικό δεσποτισμό, θα συμπυκνωθεί στην αποτελεσματικότητα των θεσμών αντιπροσώπευσης και στη δημοσιότητα των πολιτικών πράξεων ως ασφαλιστικής δικλείδας έναντι ενδεχόμενων σφετερισμών και καταχρήσεων της εξουσίας.

Τα κείμενα αυτά, εν τούτοις, θα διασταυρωθούν με τις αντίστοιχες επεξεργασίες του Μπένθαμ για τις εξελίξεις στην Ιβηρική και τις αποικίες της στον νότο της αμερικανικής ηπείρου. Από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Μάρτιο του 1823, οπότε ο Μπένθαμ θα καταπιαστεί με τη σύνταξη των σχολίων επί του *Οργανικού Νόμου της Επιδαύρου*, έχει ήδη στη διάθεσή του μια σειρά θεωρητικές έρευνες και «επιτόπιες» μελέτες για τη νομολογία μιας αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, στο πλαίσιο ενός εγχειρήματος που είχε ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο με τη σύνταξη του *Constitutional Code* για όλα τα φιλελεύθερα κράτη.[741] Το μεγαλύτερο μέρος των επεξεργασιών του Μπένθαμ, που απέκτησαν δεσπόζουσα θέση στο *Constitutional Code* και στις *Παρατηρήσεις* προς τους Έλληνες νομοθέτες είχε, δηλαδή, ήδη αναπτυχθεί σε προγενέστερα έργα του.

Η διαδικασία φαίνεται ότι ξεκινά αρκετά χρόνια πριν, όταν ως μέλος των ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών του Ουέστμινστερ θα συντάξει το *Plan of Parliamentary Reform*, το οποίο θα φτάσει στη Βουλή με τον Μπερντέτ και θα εμφανιστεί αργότερα επανεπεξεργασμένο ως *Radical Reform Bill*.[742] Το έργο αυτό σε πολλές επαναθεωρημένες εκδοχές θα

741. Η μελέτη των βασικών αρχών του *Constitutional Code*, εξετάζεται ενδελεχώς στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π. Για μια επιμελημένη έκδοση του *Constitutional Code*, έπειτα από εκείνη που πραγματοποιεί ο Μπόουρινγκ (Jeremy Bentham, *Constitutional Code; for the use of All Nations and All Governments professing Liberal Opinions*, τ. i, Λονδίνο 1830, *Works*, ix, σ. 146-647) βλ. [Jeremy Bentham] F. Rosen, J. H. Burns (επιμ.), *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983. Μια παρουσίαση της πρώτης έκδοσης του Constitutional Code από τον Μπόουρινγκ στο F. Rosen, "The Constitutional Code: The New Version", *The Bentham Newsletter*, ii (1979) 40-43. Μεταξύ των τελευταίων μελετών για το έργο βλ. επίσης L. J. Hume, *Jeremy Bentham and Bureaucracy*, Κέμπριτζ 1981.

742. Όπως θα παρακολουθήσουμε, το *Radical Reform Bill* φαίνεται ότι ήταν το έργο που επρόκειτο →ι

προτείνει σε Ισπανούς και Πορτογάλους για τη χειραφέτηση των αποικιών τους, στους νοτιοαμερικανούς για την οργάνωση των νεαρών πολιτειών τους, ενώ το ίδιο επρόκειτο να παραλάβει ο Κοραής μέσω του Ντυμόν ώστε να το επεξεργαστεί στην ελληνική γλώσσα για την πολιτική συγκρότηση της ελληνικής πολιτείας.[743] Ακόμα μερικά χρόνια πιο πίσω, περισσότερο πρώιμες αλλά ανάλογες επεξεργασίες θα περιλάβει στο *Pannomion*, μια ολοκληρωμένη δέσμη νόμων, για τη βελτίωση της οργάνωσης των αρχών των βορειοαμερικανικών πολιτειών, την οποία απευθύνει προς τον Τζέημς Μάντισον, τέταρτο Πρόεδρο των ΗΠΑ, αλλά και προς τον Τσάρο Αλέξανδρο Ι.[744] Το *Papers relative to Codification* του 1817, που θα εκδοθεί αναθεωρημένο στα 1822 ως *Codification Proposal* για όλα τα έθνη που πρεσβεύουν φιλελεύθερες αρχές, θα περιλάβει «τεκμήρια» της προοπτικής αναδιάταξης των πολιτειακών αρχών από την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ιταλία, τις ΗΠΑ, την Πολωνία και λίγο αργότερα από την Ελλάδα και τη νότια Αμερική.[745]

Οι προτάσεις που διατυπώνονται στα σχόλιά του για την υπό σύσταση ελληνική πολιτεία δεν είναι λοιπόν καινοφανείς, δεν την αφορούν αποκλειστικά και μεμονωμένα, αλλά έχουν ταξιδέψει, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τόσο στην «κυρίως» Ευρώπη όσο και πέρα από αυτή, στη Ρωσία, την Πολωνία και τις δύο Αμερικές. Όταν ο Μπένθαμ έγραφε τα κείμενα για την Ελλάδα, στο διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου - Μαρτίου 1823, ίσως, στην ουσία επεξεργαζόταν ένα νέο προσχέδιο του *Constitutional Code*. Αρκετές από τις προτάσεις προς τους Έλληνες εμφα-

να μεταφράσει ο Κοραής. "Plan of Parliamentary Reform in the Form of Catechism", Λονδίνο 1817, *Works*, iii, σ. 437-557 · "Bentham's Radical Reform Bill, with Extracts from the Reasons", Λονδίνο 1819, *Works*, iii, σ. 558-597.

743. [Jeremy Bentham], *Colonies, commerce and constitutional law: Rid Yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, (επιμ.) P. Schofield, Οξφόρδη 1995. Βλ. σ. 263 και σημείωμα επιμελητή.

744. "Papers relative to Codification and Public Instruction; including Correspondence with the Russian Emperor, and Divers Constituted Authorities in the American United States", Λονδίνο 1817, *Works*, iv, σ. 451-533 στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 5.

745. "Codification Proposal, addressed by Jeremy Bentham to All Nations Professing Liberal Opinions", Λονδίνο 1822, *Works* iv, σ. 535-594 στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 4.

νίζονται είτε αυτούσιες, είτε με κάποιες παραλλαγές ή εκτενέστερες αναπτύξεις και στο *Constitutional Code*, είτε ως αποσπάσματα της πρώτης γραφής του. Δεδομένου ότι στο μεγαλύτερο μέρος του κειμένου αυτού ο συγγραφέας διατυπώνει γενικές αρχές για την αναθεώρηση του φιλελεύθερου συντάγματος και την οργάνωση του δικαιακού συστήματος, που δεν αφορούν συγκεκριμένα στην Ελλάδα, δεν αποκλείεται οι παρατηρήσεις του να αποτελούν σύντομη επισκόπηση μιας πρώιμης εκδοχής του *Constitutional Code*.[746] Εφόσον οι βασικές θεωρητικές αρχές βρίσκονται ήδη κατατεθειμένες σε σειρά κειμένων, δεν μπορούμε παρά να υποθέσουμε ότι ο Μπένθαμ, ο οποίος βρίσκεται στην προχωρημένη ηλικία των 75 ετών όταν θα ξεκινήσει το ογκώδες αυτό έργο, ενεργοποιείται τόσο από την πρόσκληση των επαναστατών της Ιβηρικής να σχεδιάσει τον αστικό, ποινικό και κοινοβουλευτικό κώδικα των νεότευκτων φιλελεύθερων πολιτειών τους όσο και – όταν οι ελπίδες του για τις χώρες αυτές θα ματαιωθούν – από την Ελληνική Επανάσταση.[747]

Ίσως έτσι ερμηνεύεται ο λόγος για τον οποίον τα τέσσερα προαναφερθέντα κείμενα, που έχουμε διακρίνει ως «*χειρόγραφα για την Ελλάδα*» και προορίζονται για τη νέα ελληνική πολιτεία περιέχοντας τις προτάσεις και παρατηρήσεις που διατυπώνει ο Μπένθαμ για την αναθεώρηση του ελληνικού συντάγματος, δεν αναφέρονται αμέσως και ευθέως στην Ελλάδα αλλά αναπτύσσονται, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, με γενικό τρόπο. Αναλόγως, καίτοι τα έργα φέρουν στην προμετωπίδα διαφορετικούς τίτλους, η κατάταξή τους σε ευδιάκριτες κατηγοριοποιήσεις περιεχομένου είναι εξαιρετικά δυσχερής. Η διασταύρωσή τους με άλλα έργα, η σπουδή υπό την οποία συντάσσονται, η φιλοδοξία του ίδιου του συντάκτη τους να επανέλθει σε μια συστηματικότερη επεξεργασία, διαμορφώνοντας έναν «Κώδικα για την Ελλάδα», οξύνει χαρακτηριστικά τη δύσκολη διαχείρισή τους ενώ, όπως επισημαίνουν οι επιμελητές του μπενθαμικού αρχείου, αυτή την περίοδο ο Μπένθαμ έχει πλέ-

746. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 77-102.

747. Το 1832 ο Μπένθαμ πεθαίνει χωρίς να δημοσιεύσει το έργο αυτό, παρότι ο δεύτερος τόμος έχει ολοκληρωθεί ήδη από το 1830.

ον αναπτύξει ένα ιδιαιτέρως σκοτεινό σύστημα σύνταξης το οποίο πλαισιώνει με μια σειρά δυσνόητων δικανικών νεολογισμών.[748]

Ας σημειώσουμε εδώ ότι, πέρα από αυτά τα ιδιότυπα ιστορικά και ιδιωματικά γνωρίσματα, το ύφος των κειμένων δεν είναι διόλου διδακτικό. Φαίνεται ότι ο συντάκτης τους επιδίωκε την οικείωση με τις αρχές της ωφελιμότητας, δια της οποίας θα έλεγχε την ορθότητα εκείνης ή της άλλης διάταξης του ελληνικού συντάγματος. Η γραφή οργανώνεται με τρόπο διαλεκτικό, με τη μορφή ερωταποκρίσεων και όχι με τη μορφή νουθεσίας ή διδαχής. Τα έργα για την Ελλάδα έχουν στο σύνολό τους τη μορφή ενός πρακτικού οδηγού για την προσέγγιση «του *μάξιμουμ* της ευτυχίας», για τη σύσταση της ρεπουμπλικανικής πολιτείας εν γένει. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τέσσερις γενικές κατηγορίες θεμάτων στο μνημειώδες *Constitutional Code*, που κατά το μεγαλύτερο μέρος τους θα αναπτυχθούν και στις παρατηρήσεις για την Ελλάδα: α) δημιουργία ενός ολοκληρωμένου συστήματος νόμων (κωδικοποίηση), γ) μεταρρύθμιση των κοινοβουλευτικών θεσμών β) μεταρρύθμιση των θεσμών δικαίου και του δικαιακού συστήματος, γενικότερα και δ) οικονομική πολιτική και μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης.[749] Βάσει αυτών των κατηγοριών θα αποπειραθούμε μια προσέγγιση των συστάσεων και προτάσεων του Μπένθαμ προς τους Έλληνες στα τρία κεφάλαια που ακολουθούν.

Κάποιο ή και όλα αυτά τα χειρόγραφα που αναφέραμε εστάλησαν στην Ελλάδα. Δεδομένου, ωστόσο, ότι δεν έχουν, ακόμα, εντοπιστεί σε καμία ελληνική βιβλιοθήκη ή συλλογή, δεν γνωρίζουμε περαιτέρω λεπτομέρειες.[750] Η μόνη γνωστή και, θεωρητικά, ολοκληρωμένη εκδοχή των εν λόγω νομοθετικών κειμένων είναι εκείνη που εντοπίζουν οι Φ.

748. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 1-2 · F. Rosen, J. H. Burns (επιμ.), *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983, σ. 11. Βλ. επίσης Philip Schofield (επιμ.), *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 14 · J. R. Dinwiddy, "Early nineteenth century reactions to Benthamism", ό.π. · L. Stephen, *The English Utilitarians*, Λονδίνο 1900, τ. I, σ. 283.

749. Βλέπε αναλυτικά τον νομολογικό σχεδιασμό της μπενθαμικής πολιτείας στο F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., Οξφόρδη 1983.

750. Οι επιμελητές των αρχείων του Μπένθαμ εικάζουν ότι πρόκειται για το "Observations", καθώς ότι τα υπόλοιπα παραλείπονται από εκείνο που κρίνεται ως τελικό κείμενο. Φαίνεται ότι και ο ίδιος ο Μπένθαμ αναφέρεται σ' αυτό.

Ρόουζεν και Φ. Σκόφιλντ, υπεύθυνοι ενός μεγάλου ερευνητικού προγράμματος για την μελέτη του μπενθαμικού έργου και επιμελητές της έκδοσης των *Απάντων* του φιλοσόφου, στο εκτεταμένο αρχείο Μπένθαμ στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και τη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Τα χειρόγραφα που περιελήφθησαν στην έκδοση του Φ. Σκόφιλντ που χρησιμοποιούμε εδώ, δεν περιέχονται ούτε στην έκδοση των έργων του Μπένθαμ που θα πραγματοποιήσει ανάμεσα στο 1838 και το 1843 ο Τζον Μπόουρινγκ, ο πρώτος επιμελητής του έργου και εκτελεστής της διαθήκης του Μπένθαμ. Τούτων δοθέντων, καθώς και της αδυναμίας εντοπισμού των πρωτότυπων, θα αναφερόμαστε και στα τέσσερα έργα ανεξαιρέτως με τον γενικό τίτλο *Παρατηρήσεις* ή *Σχόλια*, παραπέμποντας κάθε φορά στο αντίστοιχο κείμενο, προς το οποίο θα παραβάλουμε, συχνά, τις *Σημειώσεις εις τον Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822* ενός άλλου μεγάλου ευρωπαίου διανοητή και φορέα της αστικής ιδεολογίας, του Αδαμάντιου Κοραή.

Στα μπενθαμικά χειρόγραφα, όπως αναφέραμε, περιλαμβάνονται λεπτομερείς επεξεργασίες των άρθρων του Συντάγματος της Επιδαύρου,[751] γενικές αρχές συνταγματικού δικαίου, που προκύπτουν από αντίστοιχες θεμελιώδεις αρχές της ανθρώπινης φύσης κατά Μπένθαμ, καθώς και συγκεκριμένες θεσμικές μεταρρυθμίσεις και προτάσεις προς τους Έλληνες νομοθέτες, όπως η αρχή της «*κυριαρχίας του μεγαλύτερου αριθμού*». Ο Μπένθαμ γνωρίζει πιθανώς από «πρώτο χέρι» και από πολύ νωρίς την κατάσταση στην Ελλάδα και την εξέλιξη της Επανάστασης, όταν τον Αύγουστο του 1821, ο Μπόουρινγκ θα του συστήσει τον Νικόλαο Πίκκολο και τον Κωνσταντίνο Πολυχρονιάδη.[752] Μέσω του Ν. Πίκκολου, ο οποίος θα φτάσει στο Λονδίνο αναζητώντας υποστήριξη για την Ελληνι-

751. Ο Μπένθαμ μελετά το Προσωρινό Σύνταγμα του 1822 από το *Histoire des Evenemens de la Grèce* του C. D. Raffenel. Η μετάφραση του Συντάγματος στην αγγλική γλώσσα θα πραγματοποιηθεί αργότερα από την Ελληνική Επιτροπή. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K8, έγγραφο F.

752. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical recollections...*, ό.π., σ. 317. Βλ. αναλυτικά κατ. σημ. 779.

κή Επανάσταση, ο Μπένθαμ θα ξεκινήσει μια έμμεση επικοινωνία με τον Αδαμάντιο Κοραή, η οποία θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια.[753]

Η σύνταξή του *Observations* συμπίπτει, σχεδόν, με την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής* και την άφιξη του Ανδρέα Λουριώτη, τον Φεβρουάριο του 1823, στο Λονδίνο, όπου μετέβη προκειμένου να διερευνήσει τις προοπτικές σύναψης δανείου, (χωρίς ακόμα να διαθέτει διαπιστευτήρια από την ελληνική Διοίκηση) καθώς είχε αποφασιστεί από την Εθνοσυνέλευση. Αρχικά ο Λουριώτης έφτασε στη Μαδρίτη, όπου ο Μπόουρινγκ, με τον γνώριμο στη φιλελληνική βιβλιογραφία Κόμη Αλερίνο Πάλμα [Count Alerino Palma] και τον ισπανό πολιτικό Χοσέ Μαρία Κουέιπο δε Γιάνο Τορένο [Jose Maria Queipo de Llano Toreno], είχε συστήσει τον Σεπτέμβριο του 1821 μια *Ελληνική Επιτροπή*.[754] Φαίνεται ότι εκεί ο Λουριώτης θα γνωρίσει και τον Μπλάκιερ, πιστό οπαδό του Μπένθαμ από το 1813, ο οποίος θα τον προτρέψει να αναζητήσει υποστήριξη και οικονομική ενίσχυση για την Ελληνική Επανάσταση στο Λονδίνο.[755] Όπως εικάζεται, ο Λουριώτης θα έρθει σε επαφή με τον Μπένθαμ και τους φιλέλληνες ριζοσπάστες μπενθαμιστές του Σίτυ και του Ουέστμινστερ μέσω του Μπλάκιερ και του Μπόουρινγκ.[756]

Δεν είναι σαφές πότε ακριβώς ο εκπρόσωπος της Ελληνικής Εθνοσυνέλευσης γνωρίζει τον Μπένθαμ. Είναι πιθανό να συστήθηκαν και προ

753. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Jeremy Bentham και Αδαμάντιος Κοραής», Πρακτικά Συνεδρίου *Κοραής και Χίος*, Ομήρειον Πνευματικόν Κέντρον, Αθήνα 1984, τ. Α', σ. 285-308 · P. M. Kitromilides, "Jeremy Bentham and Adamantios Korais", *The Bentham Newsletter*, ix (1985) 34-48 · F. Rosen, "A note on Bentham and Korais", *The Bentham Newsletter*, ix (1985) 49-50. Βλ. κατ. σημ. 779.

754. Τον Αύγουστο του 1821, ο Τορένο, παρότι δεν ήταν μέλος της συντακτικής επιτροπής, είχε ζητήσει από τον Μπένθαμ μια κριτική παρουσίαση του ποινικού κώδικα της Ισπανίας, ενώ φερόταν να συμφωνεί με τον φιλόσοφο ως προς την ανάγκη χειραφέτησης των αποικιών στη νότια Αμερική. Βλ. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 196 · [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical recollections...*, ό.π., σ. 116 · Jeremy Bentham, "*Letters to Count Toreno on the Proposed Penal Code, delivered in by the Legislation Committee of the Spanish Cortes*", *April 25th, 1821*, Λονδίνο 1822, *Works*, viii σ. 487-554.

755. Για το ταξίδι του Λουριώτη από την Ιταλία στην Ισπανία βλ. Αναστάσιος Δ. Λιγνάδης, *Το πρώτον δάνειον...*, ό.π., ο οποίος μελετά το Αρχείο Λουριώτη.

756. Count Alerino Palma, *Greece Vindicated in Two Letters...*, ό.π., σ. 6-7. Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, τ. 2, Λονδίνο 1832, σ. 76-78.

της 9ης Φεβρουαρίου, της ημερομηνίας που ο Μπένθαμ χρονολογεί τις *Παρατηρήσεις* του. Λίγες μέρες αργότερα ο Λουριώτης θα ζητήσει από τον Μπένθαμ «[...] *les observations que vous jugerez à propos sur notre Loi Organique, et sur les moyens de contribuer par notre Code Générale au bonheur du Peuple Grec,* [...]».[757] Δεν είναι απίθανο, δεδομένου ότι ο Μπένθαμ έχει ήδη ξεκινήσει τον σχολιασμό του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου, η επιστολή αυτή να συνιστά το επίσημο αίτημα του εκπροσώπου της Ελληνικής Εθνοσυνέλευσης. Είτε προέκυψε έπειτα από αίτημα του Λουριώτη είτε με πρωτοβουλία του Μπένθαμ, είναι βέβαιο ότι προκάλεσε το ενδιαφέρον, αν όχι τον ενθουσιασμό του φιλοσόφου.[758] Αμέσως μετά τη συνάντηση αυτή ο Μπένθαμ θα απευθυνθεί στον κλασικιστή και, επίσης, μέλος της *Επιτροπής* για την ελληνική υπόθεση, Σάμιουελ Παρ:

> *Άξιε καλέ μου φίλε, μπορείς να σιγοτραγουδήσεις "Ille ego quondam"; Μπορείς να το πεις και στην ελληνική; Έχω ανάγκη από ολίγα καλά ελληνικά για έναν χρήσιμο σκοπό· και αν όχι πλάι σου, που θα μπορούσα να τα αναζητήσω με κάποια εύλογη αξίωση; Τον καιρό της νεότητάς σου έλαβες παιδεία ελληνική και όχι αμελητέα. Δες Λοιπόν! Θα γίνω το μέσο για να αποφέρει κάτι τώρα αυτή σου η παιδεία.*[759]

Το κείμενο που συντάσσει ο Μπένθαμ θα παραληφθεί από τους Λουριώτη και Μπλάκιερ για να μεταφερθεί στην έδρα της πολιτικής ηγεσίας των επαναστατημένων.[760] Την ημέρα της αναχώρησής τους, την 4η Μαρτίου του 1823, ο Μπλάκιερ λαμβάνει συγκεκριμένες εντολές περί του πώς θα

757. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 204.

758. Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι ανάλογες καταγραφές συγκινησιακής φόρτισης συναντούμε στις πηγές και για την περίπτωση της προοπτικής εφαρμογής των επεξεργασιών του στην Ιβηρική. Όπως έγραφε ο Μιλ στον Ντάντας στις 8 Ιουνίου 1821: «Δεν πρέπει να έχεις δει τον Μπένθαμ σε καλύτερη υγεία από ότι τώρα ή τόσο ζωηρό και ενεργητικό όσο τώρα». P. Schwartz (επιμ.), *The Iberian correspondence of Jeremy Bentham*, Λονδίνο 1979, τ. I, σ. 539.

759. «Can you sing "Ille ego quondam"; Can you sing it in Greek? I want a little batch of good Greek for a useful purpose; and if not in your bakehouse, in what other can it be looked for with any reasonable hope? In the days of your youth, you received instruction from Greece in no small quantity. Lo! I will put in the way to make some return for it». *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 206.

760. *Αυτόθι*, σ. 417. Βλ. επίσης Alexis Dimaras, "The Other British Philehellenes", στο Richard Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, σ. 205.

έπρεπε να προωθηθεί το κείμενο στους Έλληνες. Όπως και με τους επαναστατημένους της Ιβηρικής, το κόστος μετάφρασης και δημοσίευσής του δεν θα έπρεπε να καλυφθεί από την Ελληνική Διοίκηση, ενώ το πρωτότυπο και το μεταφρασμένο κείμενο θα έπρεπε να τυπωθούν σε παράλληλες στήλες. Με τον τρόπο αυτόν διασφαλιζόταν η πρωτοτυπία του κειμένου από ενδεχόμενες λαθροχειρίες και παρερμηνείες, ενώ ταυτόχρονα προστατευόταν η ελληνική διοίκηση έναντι του αντιμοναρχικού πνεύματος του περιεχομένου του. Σύμφωνα με τον Μπένθαμ:

> *Δια αυτής της μεθόδου, εάν μπορούσε να εξευρεθεί ένας ικανός μεταφραστής, θα ήμαστε ανεξάρτητοι από κάθε ομάδα για την κυκλοφορία του, ενώ καμία ευθύνη ως προς τα αποτελέσματά του δεν θα μπορούσε να αποδοθεί στις Διοικούσες Αρχές. Τοποθετείται ανοιχτά απέναντι στις Μοναρχίες, γενικώς και ειδικώς, που θα ήταν μάλλον ασύνετο από την πλευρά τους* [των ελληνικών αρχών] *να εμφανίζονται να το αντιμετωπίζουν με εύνοια.*[761]

Φαίνεται, επίσης, ότι μια πιθανή άμεση έγκριση, υιοθέτηση και δημοσίευσή του από τους Έλληνες μπορούσε να οδηγήσει στην παρέμβαση της Ιεράς Συμμαχίας και, κατά συνέπεια, να δημιουργήσει σοβαρά εμπόδια στα σχέδια των μεταρρυθμιστών να συνδέσουν τα επαναστατικά γεγονότα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με μια πολιτειακή μεταρρύθμιση ή και φιλελεύθερη εξέγερση στη Βόρεια Αφρική. Η εξέλιξη της ελληνικής υπόθεσης θα μπορούσε να έχει θετικές συνέπειες για αμφότερες τις πλευρές. Σύμφωνα με τον συλλογισμό του Μπένθαμ, η συμμετοχή των μουσουλμανικών πληθυσμών στην ελληνική πολιτεία θα μπορούσε να στηρίξει τα σχέδια του Ντ' Γιάς για την εισαγωγή δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων στην Τρίπολη, ενώ ταυτόχρονα η δράση του τελευταίου θα μπορούσε να ενισχύσει τον ελληνικό αγώνα. Καθώς γράφει ο Μπένθαμ στον Μπλάκιερ:

761. «By this means if an apt translator can be obtained, we shall be independent of every body as to the printing and no responsibility on the score of it will attach upon the Constituted Authorities. It bears so strongly upon Monarchies in general and in particular, that it would scarcely be consistent with prudence on their part to appear to regard it with a favourable eye». *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 215-216.

Θα πρόσεξες τι γράφω στο κείμενο μου προς τους Έλληνες σχετικά με το μωαμεθανικό τμήμα του πληθυσμού στην περιοχή· αν υποθέσουμε ότι αντιμετωπίζονται [οι μουσουλμάνοι] *με την ανεκτικότητα που συστήνεται σ' αυτό* [στο *Observations*] *θα μπορούσαν να μετατραπούν σε ένθερμους μεσολαβητές της απελευθέρωσης των υπηκόων της βόρειας Αφρικής από όλους τους εκεί υφιστάμενους Δεσποτισμούς. Ο λαός είναι παντού προετοιμασμένος γι' αυτό* [...].[762]

Ταυτόχρονα, ο Μπένθαμ θα εκδηλώσει την πρόθεσή του να συντάξει έναν ολοκληρωμένο Κώδικα για τους Έλληνες:

Εκτός από τις παρατηρήσεις στον δικό τους Συνταγματικό Κώδικα ή Προτεινόμενο Κώδικα, [συντάσσω] *έναν δικό μου, με επεξηγήσεις για κάθε Άρθρο ως διακριτό τμήμα κάθε Άρθρου: το όλον, όσο πιο συμπτυγμένο είναι δυνατό.*[763]

Αντίθετα προς τις μέριμνες του ίδιου, το ελληνικό Βουλευτικό θα ανακοινώσει, σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις του Μπλάκιερ, ότι πρόκειται να προχωρήσει άμεσα στη μετάφραση του έργου.[764] Ο Μπλάκιερ σε επιστολή του προς τον Μπόουρινγκ, τον Μάιο του 1823, μεταφέρει τον ενθουσιασμό και την ευγνωμοσύνη της ηγεσίας των επαναστατημένων:

Υπήρξε ιδιαίτερα ενδιαφέρον εκείνο που συνέβη όταν έλαβα τον λόγο ενώπιον του Σώματος των Αντιπροσώπων και παρουσίασα το έργο και τις παρατηρήσεις του Φιλοσόφου [...]. *Ψηφίστηκε αμέσως απόφαση για τη μετάφραση των έργων και για τη σύνταξη σχετικής επιστολής.*[765]

Τελικά, όποιες και αν υπήρξαν οι προθέσεις του Βουλευτικού, μια τέτοια μετάφραση του χειρογράφου δεν έχει μέχρι τώρα εντοπιστεί στην Ελλά-

762. «In my paper of advice to the Greeks you will observe what I say in relation to the Mahomedan population of that country: supposing them treated with the gentleness there recommended they might ere long be made willing instruments for the liberation of the subjects of the Barbary Powers form the existing Despotisms [...] The people are every where prepared for it [...] ». *Αυτόθι*, σ. 216.

763. «In addition to observations on this their Constitutional Code or Proposed Code, a ditto of my own, with reasons for every Article and distinguishable part of an Article: the whole as much compressed as possible». *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ὁ.π., τ. 11, σ. 239.

764. Alexis Dimaras, "The Other British Philehellenes", *ό.π.*, σ. 205-206.

765. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ὁ.π., τ. 11, σ. 282.

δα ή στην Αγγλία, οπότε δεν είναι ακόμα δυνατό να διακριβωθεί η όποια εξέλιξη.[766]

Εκείνο, πάντως, που επιβεβαιώνεται είναι ότι ο Μπένθαμ θα λάβει δύο ευχαριστήριες επιστολές, μία από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και μία δεύτερη από τους Ιωάννη Ορλάνδο και Ιωάννη Σκανδαλίδη. Στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται και μια επιστολή από τον Θεόδωρο Νέγρη, η οποία επρόκειτο να σταλεί στον Μπένθαμ μέσω του Στάνοουπ έναν χρόνο αργότερα.[767] Δεν αφορά δηλαδή στο χειρόγραφο του 1823, αλλά σ' ένα δεύτερο χειρόγραφο, εκείνο που θα μεταφέρει ο Στάνοουπ με την πρώτη αποστολή της *Επιτροπής* στην Ελλάδα. Η αδυναμία εξεύρεσης των πρωτοτύπων των απεσταλμένων χειρογράφων οδηγεί σε μια σειρά απρόθετων παρανοήσεων.[768] Κυρίαρχη μεταξύ αυτών, εκείνη σύμφωνα με την οποία, ο Μπένθαμ θα καθυστερήσει να λάβει απαντητικές επιστολές για το χειρόγραφο του 1823, διότι η Ελληνική Διοίκηση δεν επιθυμούσε να συγκατατεθεί ευθέως στις αντιμοναρχικές θέσεις που διατυπώνονταν εκεί.[769] Ανεξάρτητα από την εγκυρότητα αυτού του ισχυρισμού, ο Μπένθαμ έλαβε, όντως, δύο επιστολές για τις παρατηρήσεις του, τις οποίες θα δημοσιεύσει και ο Μπόουρινγκ. Όπως διευκρινίζει ο Φ. Ρόουζεν, η θεωρούμενη ως καθυστερημένη επιστολή ήταν απά-

766. Ο Α. Δημαράς αναφέρει έναν *Κώδικα* του Μπένθαμ, ο οποίος αποστέλεται τον Ιανουάριο του 1825. Δεν πρόκειται δηλαδή για το κείμενο που εστάλη στα 1823. *Ό.π.*, σ. 206.

767. Βλ. A. Dimaras, *ά.π.*, σ. 206. Για τους «εκσυγχρονιστές» της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας και τους Βρετανούς βλ. το κλασικό Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μετ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2002, σ. 121-142, 182-188.

768. Οφείλουμε εδώ να επισημάνουμε τις διαφωτιστικές πληροφορίες που παραθέτει ο Rosen σχετικά με την αλληλογραφία του Μπένθαμ με τους εκπροσώπους της Εθνοσυνέλευσης. Βλ. F. Rosen, "Benthatn's letters and manusrits in Greece", *The Bentham Newsletter*, v, (1981) σ. 55-58. Ο μελετητής και επιμελητής του μπενθαμικού έργου αίρει παρερμηνείες και παρανοήσεις της ελληνικής και ξενόγλωσσης ιστοριογραφίας που προέκυψαν λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης των πρωτότυπων κειμένων: P. J. Zepos, "Jeremy Bentham and the Greek Independence", *Proceedings of the British Academy*, lxii, (1976) 293-307 · Evan Vallianatos, "Jeremy Bentham's Constitutional Reform Proposals to the Greek Provisional Government, 1823-1825 ", *Balkan Studies*, x (1969) 324-334.

769. Βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Υπόμνημα του Μπένθαμ περί του Πρώτου Ελληνικού Πολιτεύματος και Ανέκδοται Απαντήσεις του Βουλευτικού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 37, 1962, σ. 80-87 και P. J. Zepos, "J. Bentham and the Greek Independence", *ό.π.*, 296-297.

ντηση του Μπένθαμ στον Μαυροκορδάτο, έπειτα από επιστολή του τελευταίου προς τον φιλόσοφο, στην οποία του σύστηνε τους δύο εκπροσώπους της Ελληνικής Διοίκησης για τον διακανονισμό του δανείου.

Μεταξύ άλλων, πρέπει να σημειώσουμε ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο που καθιστά προβληματική τη διαχείριση αυτών των τεκμηρίων και συμβάλλει σε κάποιο βαθμό σε τέτοιου είδους συγχύσεις. Μολονότι έχει υιοθετηθεί ήδη το Ιουλιανό ημερολόγιο σε όλες τις επιστολές από την Ελλάδα – με την εξαίρεση εκείνων του Αλ. Μαυροκορδάτου που συνηθίζει να χρησιμοποιεί και τα δύο – οι δυσχέρειες των επικοινωνιών, ενίοτε και ο έλεγχος των επιστολών από τις αρχές, περιπλέκουν τις πραγματικές χρονικότητες που διασχίζουν από τον αποστολέα στον παραλήπτη.[770] Όπως και να 'χει, μεγάλος αριθμός αυτών των επιστολών αναπαράγονται στην έκδοση των έργων του Μπένθαμ που θα πραγματοποιήσει ο Μπόουρινγκ. Εν τέλει, υπήρξαν όντως κάποια χειρόγραφα του Μπένθαμ τα οποία, όπως επιβεβαιώνεται από τις πηγές, εστάλησαν στην Ελλάδα σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους και με διαφορετικούς αποστολείς. Δεδομένου, ωστόσο, ότι ουδέποτε εντοπίστηκαν σε ελληνικές βιβλιοθήκες ή συλλογές, είναι επόμενο να εξακολουθεί να υφίσταται σύγχυση και να εμφυλοχωρούν αμφιβολίες ως προς το ποια ακριβώς από αυτά και πότε έφθασαν στην Ελλάδα.

Σε μια δεύτερη επιστολή του Μπλάκιερ προς τον γραμματέα της *Ελληνικής Επιτροπής*, στις 11 Ιουνίου του 1823, διαβάζουμε πάλι σχετικά με το κείμενο του Μπένθαμ προς τους Έλληνες νομοθέτες:

> *Αγαπητέ Μπ., ενημέρωσε σε παρακαλώ τον Φιλόσοφο ότι το Νομοθετικό Σώμα ψήφισε τη σύνταξη μιας ομολογουμένως ιδιαιτέρως κολακευτικής επιστολής προς τον ίδιο, καθώς και ότι οι παρατηρήσεις του βρίσκονται σε διαδικασία μετάφρασης – Εν ολίγοις, έχει κάθε λόγο να αισθάνεται βαθύτατα ικανοποιημένος με την προσήλωση που του αναγνωρίζεται γενικώς εδώ.*[771]

770. Ειδικότερα για τον έλεγχο των επιστολών του Μπένθαμ από τις αρχές βλ. όσα γράφει στον Μπλάκιερ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 153.

771. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 78-79.

Σε κάθε περίπτωση, κάποιο χειρόγραφο του Μπένθαμ έφτασε με τον Μπλάκιερ και τον Λουριώτη στους επαναστατημένους, ενώ αργότερα, τον Απρίλιο του 1824, ένα δεύτερο, το οποίο εικάζεται ότι είναι ένα πρώτο σχέδιο του *Constitutional Code*, θα φτάσει σ' αυτούς μέσω του Στάνοουπ. Ως προς αυτό το χειρόγραφο μάλιστα, ο Μπένθαμ αναφέρει:

> *Ο Δρ Κοραής* [...] *ανέλαβε μόλις να το μεταφράσει και να το τυπώσει στο Παρίσι: στην ελληνική και στην αγγλική, στήλη προς στήλη.*[772]

Όλα αυτά τα κείμενα, πάντως – της πρώτης και της δεύτερης φάσης – μαρτυρούν την εξαιρετική πίεση χρόνου υπό την οποία συντάχθηκαν. Όταν ένα μέρος ή μία παράγραφος – κατά τον ιδιότυπο τρόπο που συνέθετε τα κείμενά του ο Μπένθαμ ολοκληρωνόταν, καθαρογραφόταν για να περάσει έπειτα στον παραλήπτη. Έτσι, ο Μπλάκιερ που επρόκειτο να μεταφέρει τα κείμενα της πρώτης περιόδου στην Ελλάδα, θα τα λάβει από τους γραμματείς και βοηθούς του Μπένθαμ σε τρεις διαδοχικές φάσεις: Την 1η Μαρτίου του 1823, θα λάβει ένα πρώτο αντίγραφο τριάντα έξι σελίδων και το υπόλοιπο σε δύο διαφορετικές δέσμες. Η πρώτη θα φτάσει στα χέρια του στις 3 Μαρτίου μέσω ενός εκ των γραμματέων του Μπένθαμ και, αργότερα την ίδια μέρα, θα λάβει τη συνέχειά του από έναν δεύτερο βοηθό.[773] Το ίδιο περίπου θα συμβεί με το προσχέδιο του *Constitutional Code* που θα μεταφέρει ο Στάνοουπ.

Ο Μπένθαμ υπολόγιζε να έχει οργανώσει το κείμενο σε τρία μέρη: Ένα νομοθετικό κείμενο, ένα εξηγητικό αυτού και ένα κείμενο θεμελιωδών αρχών για την κατάρτιση νόμων. Ο χρόνος, ωστόσο, μέχρι την αναχώρηση του Στάνοουπ, δεν θα είναι αρκετός, οπότε ένα μόνο μέρος του συνολικού κειμένου θα καταλήξει στα χέρια του. Κάποια από τα κεφάλαια του *Constitutional Code* θα αποσταλούν με την ταχυδρομική υπηρεσία. Ένα πρώτο μέρος, που θα σταλεί στις 10 Οκτωβρίου, χάνεται κάπου

772. «Dr Coray», έγραφε ο Μπένθαμ στον Ριβαδάβια, «(a Greek physician, resident for these last thirty years at Paris, translator of Beccaria on Crime and punishments into modern Greek, and author of other works, has just engaged to translate it, and get it printed in Paris: Greek and English, column for column». *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 433.

773. Βλ. Εισαγωγή επιμελητή P. Schofield στο *Security Against Misrule...*, ό.π., σ. xxxvi-xliii.

στην Αγκόνα και δεν θα φτάσει ποτέ στον Στάνοουπ, οπότε, ένα δεύτερο αντίγραφό του θα φύγει με την αποστολή του Πάρυ στην Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1824.[774] Ένα ακόμη απόσπασμα του *Constitutional Code* θα σταλεί στις 14 Οκτωβρίου στον Στάνοουπ και είναι το μοναδικό από τα χειρόγραφα του Μπένθαμ που έχει εντοπιστεί στην Ελλάδα. Τούτο περιελάμβανε ένα επανεπεξεργασμένο σχέδιο της 5ης παραγράφου του έβδομου κεφαλαίου του *Constitutional Code*.[775]

Όλα αυτά τα χειρόγραφα, όπως και εκείνα που έχουμε στη διάθεσή μας υπό την επιμέλεια του Φ. Σκόφιλντ και υπό διάφορους τίτλους, φαίνεται ότι αποτελούν ατελή ή ημιτελή έργα. Εδώ ο Μπένθαμ παρατηρεί, «σκέφτεται δυνατά», διορθώνει τη σκέψη του, σημειώνει στα περιθώρια. Περισσότερο αυτοτελές και έτοιμο προς δημοσιοποίηση, από μια πρώτη άποψη, μοιάζει το κείμενο που επιγράφεται *Jeremy Bentham to Greek Legislators* και έχει τη μορφή επιστολής προς τους εμπνευστές και συντάκτες του ελληνικού συντάγματος. Ετούτο, ωστόσο, δεν είναι γνωστό αν έφτασε ή αν παρουσιάστηκε ποτέ στους Έλληνες. Η μορφή, το ύφος, αλλά και το ίδιο το περιεχόμενο των κειμένων αυτών προδίδει την μεγάλη πίεση χρόνου που ασκήθηκε κατά τη σύνταξή τους. Ο Μπένθαμ άλλοτε σημειώνει ότι «*δεν διαθέτει τον απαιτούμενο χρόνο*» για να αναλύσει περαιτέρω μια αρχή ή μια πρόταση και άλλοτε ότι θα χρειαστεί να επανέλθει σε εκείνο ή το άλλο ζήτημα όταν «*ο χρόνος το επιτρέψει*».[776]

Βέβαιο είναι ότι ο Μπένθαμ επιδίωκε και επιθυμούσε να συντάξει έναν ολοκληρωμένο κώδικα θεωρώντας, ίσως, ότι θα είχε την ευκαιρία να εκμεταλλευτεί τον πολυπόθητο αυτόν «χρόνο» στο άμεσο μέλλον. Όπως είχε γράψει στον Παρ, στόχος του ήταν -μετά την ολοκλήρωση

774. L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*..., ό.π., σ. 391.

775. Αυτό το χειρόγραφο, με τον γραφικό χαρακτήρα του γραμματέα του Μπένθαμ, απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και αποτελείται από δέκα έξι σελίδες: Χειρόγραφα L. Stanhope, K. 121.

776. Γράφει χαρακτηριστικά: «[...] in so far as time admits, for the pressure is extreme, indication will on the present occasion be made. By some other occasion the design may perhaps be completed». Και συνεχίζει: «If time permits, I may perhaps suggest this or that additional article [...]». Jeremy Bentham, "Observations", στο *Security Against Misrule*..., ό.π., σ. 204, 217.

και την αποστολή των *Παρατηρήσεών* του προς την ηγεσία των επαναστατημένων- να συντάξει έναν *Κώδικα* ειδικά για τους Έλληνες. Είναι, επίσης, πιθανό να συνέταξε αυτές τις *Παρατηρήσεις* ως προπαρασκευαστικά και επεξηγηματικά κείμενα για ό,τι επρόκειτο να ακολουθήσει με την πρόθεση αποστολής του *Constitutional Code* στην Ελλάδα.

Από το σύνολο αυτού του χειρογράφου αλλά και του δημοσιευμένου υλικού, θα αναφερθούμε επιλεκτικά μόνο στα ζητήματα που θίγονται στην παρούσα εργασία. Έτσι, θα εξετάσουμε πρώτον, τη χρήση της αρχής *της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό* στη διαχείριση προβλημάτων που γεννώνται από τον αποκλεισμό των Μουσουλμάνων από το πολιτικό κράτος· δεύτερον, τη θέση του Μπένθαμ ότι η αποδοχή της αρχής της (λαϊκής) κυριαρχίας, *της κυριαρχίας του μεγαλύτερου αριθμού* θα πρέπει να οδηγεί σε μια αναθεώρηση της θεωρίας και της πρακτικής της διακυβέρνησης στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία· τρίτον, τη σημαντική συνεισφορά του στη θεωρία του κοινοβουλευτισμού, με την αρχή των *latent negatives*· τέταρτον, την προοπτική εγκαθίδρυσης μιας βελτιωμένης εκδοχής των θεσμών της αμερικανικής δημοκρατίας στη νεοπαγή Ελληνική Πολιτεία. Τα ζητήματα αυτά, εφόσον άπτονται του πεδίου της πολιτικής θεωρίας, θα τα εξετάσουμε εδώ μόνο περιληπτικά και στον βαθμό που υπηρετούν λειτουργικές ανάγκες διασάφησης του περιεχομένου των αναθεωρητικών και μεταρρυθμιστικών προτάσεων του Μπένθαμ για το πρώτο Ελληνικό Σύνταγμα.[777] Τέλος, προκειμένου για την κατανόηση των παρατηρήσεων του Μπένθαμ προς τους Έλληνες νομοθέτες, θα επισκοπήσουμε τις θεμελιώδεις αρχές του *Συνταγματικού Κώδικα* (*Constitutional Code*) το οποίο, συντάσσεται με ρητό πραξεολογικό προσανατολισμό, με στόχο την πολιτική εφαρμογή και υιοθέτησή του από κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερες αρχές – μεταξύ αυτών και του ελληνικού.

777. Περισσότερες πληροφορίες στο F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 80-102. Αναλυτικά στο *Security Against Misrule...*, ό.π., σ. 181-285

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΩΦΕΛΙΜΟΤΗΤΑΣ

ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΩΝ *ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΩΝ* που τιτλοφορείται «Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law», ο Μπένθαμ έγραφε:

> *Εντοπίζοντας στο προσωρινό ελλαδικό σύνταγμα τέτοιο βαθμό συμβατότητας με την αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό συνιστά για μένα πραγματικά αξιοπρόσεκτη και ιδιαιτέρως ευχάριστη έκπληξη.* [778]

Όπως είδαμε, ο Μπένθαμ παρακολουθεί τις εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και επικοινωνεί για θέματα της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς φαίνεται, με τον Νικόλαο Πίκκολο και τον Κωνσταντίνο Πολυχρονιάδη ήδη από το 1821.[779] Η ψήφιση του δημοκρατικού ελληνικού συ-

778. «To find the provisional Grecian Constitution in so high a degree conformable to the principle of the greatest happiness of the greatest number has been matter of considerable and no less agreeable surprise to me». Jeremy Bentham, "Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law", στο *Security Against Misrule...*, ό.π., σ. 183.

779. Καθώς είναι γνωστό, οι πηγές δεν μιλούν μόνες για τον εαυτό τους. Έτσι, το περιεχόμενο της επικοινωνίας του Μπένθαμ με τον Κ. Πολυχρονιάδη και τον Ν. Πίκκολο μόνο εν μέρει μπορεί να ανασυσταθεί αφηγηματικά. Αναλόγως και εκείνο της έμμεσης, κυρίως, επικοινωνίας του θεωρητικού του ωφελιμισμού με τον Κοραή. Εκείνο, ωστόσο, που ενδιαφέρει εδώ, ειδικότερα, είναι η ανάδειξη της συγκρότησης δικτύων και διαύλων επικοινωνίας μεταξύ διανοητών και πολιτικών που ασχολήθηκαν με την πολιτειακή, συνταγματική και νομολογική οργάνωση των χωρών που διακήρυσσαν τώρα την πολιτική τους αυτοδιάθεση. Η πρωτοβουλία για την έναρξη αυτής της επικοινωνίας μεταξύ του Διευθυντηρίου του Κοραή και των Άγγλων μπενθαμιστών μεταρρυθμιστών φαίνεται ότι μπορεί να αποδοθεί στον Μπόουρινγκ. Στις αρχές Ιουλίου 1821, ο Μπόουρινγκ κατευθυνόμενος προς την Ισπανία, θα κάνει έναν σύντομο σταθμό στο Παρίσι, μεταφέροντας έργα του Μπένθαμ προς τον Κονστάν. Κατά τη διαμονή του εκεί θα συστηθεί με τον ίδιο τον Κοραή και τους «μαθητές» του και θα προσφερθεί να τους αποστείλει έργα του δικού του «δασκάλου», του

→ι

Μπένθαμ. Φαίνεται ότι η πρώτη άμεση επικοινωνία θα πραγματοποιηθεί στις 31 Ιουλίου 1821, όταν ο Κ. Πολυχρονιάδης θα αποστείλει επιστολή στον Μπένθαμ, έπειτα από σύσταση και μεσολάβηση του Μπόουρινγκ. Δεν αποκλείεται ο Μπένθαμ να έχει προσφερθεί, δια στόματος Μπόουρινγκ, να συντάξει κάποια νομολογική μελέτη για την οργάνωση της ελληνικής πολιτείας ήδη από αυτή την περίοδο, καθώς ο Πολυχρονιάδης του γράφει «όχι μόνο για να εκδηλώσει τον σεβασμό του για το ειδικό ενδιαφέρον που επιδείκνυε [ο Μπένθαμ] για την Ελλάδα», αλλά και για να βεβαιώσει τον φιλόσοφο ότι «όταν η Ελλάδα θα πετύχαινε την ανεξαρτησία της, όχι μόνο θα επωφελούνταν από τα έργα του και από τις συμβουλές του, αλλά ακόμα περισσότερο θα τιμούσε δεόντως την αυθόρμητη προσφορά του να τα διαβιβάσει σ' αυτή». [...] «Ελπίζουμε ότι τότε», έγραφε ο Πολυχρονιάδης προς τον Μπένθαμ, «θα ασχοληθείτε προσωπικά και ειδικώς με το πολιτικό μας οικοδόμημα, για το οποίο δεσμευόμαστε να παρασχέσουμε όλες τις απαιτούμενες πληροφορίες». Βεβαίωνε μάλιστα τον Μπένθαμ ότι η «ανεξαρτησία» σηματοδοτούσε την «κατάλληλη στιγμή για την έναρξη των μεταφράσεων του μπενθαμικού έργου» στην ελληνική. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 365-366. Δεν θα επιμείνουμε περαιτέρω στην επιστολή Πολυχρονιάδη παρά το ειδικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει και τα ερωτήματα στα οποία υποβάλλει την ιστορική έρευνα. Παραθέτουμε αποσπάσματα, καθώς η σημαντική αυτή επιστολή δεν έχει δει έως τώρα, εξ όσων γνωρίζουμε, το φως της έρευνας. Μέσα σε λιγότερο από έναν μήνα, έπειτα από αυτή την επικοινωνία, ο Ν. Πίκκολος θα φτάσει στο Λονδίνο με συστάσεις του Μπόουρινγκ. Όπως έγραφε ο Κοραής στον Ν. Βάμβα: «Ημείς εδώθεν [...] εστείλαμεν εις Λόνδραν τον λόγιον Πίκκουλον δια να συνομιλήση με τους εκεί φιλελευθέρους, και να εξάψη υπέρ ημών την κοινήν των Βρεττανών γνώμην, ήτις δεν συμφωνεί με εκείνην της διοικήσεώς των» (Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, Επιστολές 1774-1833*, ό.π., τ. Β², σ. 272). Παρότι στο ημερολόγιο που τηρεί ο γραμματέας του Μπένθαμ, John Colls εμφανίζονται δύο Έλληνες να επισκέπτονται τον φιλόσοφο στην Κουίνς Σκουέρ Πλέις, μόνο ο Πίκκολος κατονομάζεται. Γνωρίζουμε πάντως ότι την επομένη αυτής της επίσκεψης των δύο Ελλήνων, στις 23 Αυγούστου 1821, ο Πίκκολος θα δειπνήσει με τον Μπένθαμ και έπειτα από αυτή τη συνάντηση θα ακολουθήσει μια σειρά επιστολικών επικοινωνιών. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 394, 396, 406, 409 · τ. 11, σ. 21, 119. Όπως φαίνεται λοιπόν, ο Κοραής θα γνωρίσει τον Μπένθαμ, «με πρωτοβουλία» του Μπόουρινγκ, ενώ είναι πλέον γνωστό, ότι θα προσεγγίσει τη μπενθαμική θεωρία στη γαλλική εκδοχή της, από τις εκδόσεις του Ντυμόν. Ας σημειώσουμε εδώ ότι ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης (= "Jeremy Bentham and Adamantios Korais", *ό.π.*, σ. 1-4) παραθέτει, έπειτα από έρευνα που πραγματοποίησε στη Βιβλιοθήκη Κοραή στη Χίο, σημαντικές πληροφορίες για τη μελέτη των μπενθαμικών έργων από τον Έλληνα στοχαστή. Οπωσδήποτε, η πρώτη επιστολή Πολυχρονιάδη και η επίσκεψη του Ν. Πίκκολου και του άλλου άγνωστης, έως τώρα, ταυτότητας Έλληνα θα σηματοδοτήσει την έναρξη μιας σειράς αμοιβαίων αναφορών και έμμεσων επικοινωνιών μεταξύ του Μπένθαμ και του Κοραή που θα διαρκέσει μέχρι τα μέσα του 1824. Στο μεταξύ, σε ένα δεύτερο δείπνο που θα παραθέσει ο Μπένθαμ στον Πίκκολο θα εκθέσει στον Έλληνα λόγιο το *On the liberty of the Press and public discussion*, το *Three tracts relative to Spanish and Portuguese affairs with a continual eye to English ones*, το *Codification proposal* και το *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System*. Σύμφωνα με τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη (= *ό.π.*, σ. 7), αντίτυπα των δύο πρώτων έργων, όπως και το *Draught of a new plan for the organization of the Judicial Establishment in France*, έχουν διασωθεί και απόκεινται στην Βιβλιοθήκη Κοραή φέροντας ιδιόχειρη αφιέρωση του Μπένθαμ. Οφείλουμε να αναφέρουμε ότι οι σοβαρές ελλείψεις προσωπικού με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπη η σημαντική αυτή Βιβλιοθήκη, δεν μας επέτρεψαν παρά να διατρέξουμε τα σχετικά τεκμήρια. Στις 2 Οκτωβρίου 1821, πριν ο Πίκκολος εγκαταλείψει το Λονδίνο, ανταποκρινόμενος στο ενδιαφέρον που θα εκφράσει ο Μπένθαμ για τη νέα ελληνική γλώσσα, θα του αποστείλει επιστολή στην οποία επεσύναπτε «τους κανόνες εκφοράς της ελληνικής στην ελληνική γλώσσα» (*The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 406). Πρόθεσή του, μάλιστα ήταν «να μεταφράσει κάποιο έργο του Μπένθαμ» (*Αυτόθι*, σ. 396).

→1

Μέσω του Πίκκολου θα φτάσουν στον Κοραή το *Church of Englandism* και το προαναφερθέν *Draught of a new plan for the organization of the Judicial Establishment in France.* Ο Πίκκολος θα συναντηθεί για μια τελευταία φορά με τον Μπένθαμ στις 4 Οκτωβρίου 1821, την ίδια ημέρα της αναχώρησής του για το Παρίσι. Από εκεί θα αποστείλει επιστολή στον Μπένθαμ με τις ευχαριστίες του Κοραή για τα προαναφερθέντα έργα (22 Οκτωβρίου 1821), ενώ πάλι μέσω του Πίκκολου, ο Μπένθαμ θα παραλάβει τα *Αριστοτέλους Πολιτικά* (27 Ιανουαρίου 1822), όπου ο Κοραής συνέστηνε στους Έλληνες τόσο τον ωφελιμιστή φιλόσοφο όσο και την μετάφραση των έργων του. Την επιστολή αυτή θα παραλάβει ο Μπένθαμ στις 4 Φεβρουαρίου 1822 μέσω της δεσποινίδος Frances Wright, Σκωτσέζας συγγραφέως, υποστηρικτού της μεταρρύθμισης που ταξίδευε συχνά στο Παρίσι και που, έπειτα από μια επίσκεψη στις ΗΠΑ είχε συντάξει το *Views of society and manners in America*, (Λονδίνο 1821) το οποίο είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον του Μπένθαμ. Σε ανταπόδωση ο Μπένθαμ θα στείλει στον Κοραή μέσω του Πίκκολου και της ίδιας Frances Wright, που φιλοξενούνταν κατά καιρούς στην οικεία Μπενθαμ, ένα νέο έργο το οποίο πιθανολογείται ότι είναι το *Supplement to Codification Proposal.* Ο Πίκκολος, πάντως, αναχωρώντας για την Ελλάδα θα αποστείλει και πάλι τις ευχαριστίες του Κοραή. Στις 17 Φεβρουαρίου 1823 και ενώ ο Μπένθαμ έχει ήδη κάνει τη γνωριμία του Α. Λουριώτη, θα γράψει στον Δρ Σάμιουελ Παρ για τον Κοραή: «Στο προοίμιο της έκδοσής του των Πολιτικών του Αριστοτέλη, που αντιστοιχεί στον τρίτο τόμο της Ελληνικής Βιβλιοθήκης (Παρίσι 1821), αντίτυπο του οποίου μου απέστειλε, ο Δρ Κοραής, ο αναγνωρισμένος πνευματικός ηγέτης των Ελλήνων, κάτοικος Παρισίων εδώ και τριάντα έτη, συνιστά τη μετάφραση των έργων του Μπένθαμ στη χώρα του· κατά προτεραιότητα και έναντι οποιουδήποτε άλλου Νομοθετικού Έργου» (*The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 206). Όπως προκύπτει από τις επιστολές Παρ - Μπένθαμ φαίνεται ότι ο ωφελιμιστής δημοσιολόγος ζητούσε τη βοήθεια του Παρ, προκειμένου να μεταφράσει τον Κώδικα που θα έγραφε για την Ελλάδα είτε για να του συστήσει πρόσωπο το οποίο θα μπορούσε να αναλάβει το εγχείρημα αυτό. Όπως έγραφε ο Παρ: «Οι γνώσεις μου της ελληνικής δεν μπορούν να συστοιχηθούν με το επίπεδο της έκφρασής σου στην αγγλική. [...] Η δυσκολία έγκειται στο να βρεθεί ένας *douce* και οξύνους μαθητής ο οποίος, χωρίς να ταυτίζεται με τη δική σου [του Μπένθαμ] απαράμιλλη αίσθηση έκφρασης, να μπορεί να προετοιμάσει μια μετάφραση στη νέα ελληνική» (*αυτόθι*, σ. 211). Η γνώμη του Παρ για τον Κοραή, πάντως, θα επιβεβαιώσει τον Μπένθαμ: «Ο Δρ Κοραής είναι ένας μελετητής μεγάλου διαμετρήματος. Έχω στη διάθεσή μου δύο έργα του, τα οποία ανέγνωσα με μεγάλη ευχαρίστηση. Η οξυδέρκεια είναι εφάμιλλη της ευρυμάθειας του και η διάνοιά του αναγνωρίζεται μεταξύ όλων των ανθρώπων των γραμμάτων» (*αυτόθι*). Από τον Φεβρουάριο του 1823 έως τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους, το όνομα του Κοραή θα επανέρχεται στην επικοινωνία του Μπένθαμ με τον Λουριώτη, τον Μπλάκιερ, τον Στάνοουπ, τον Μπολιβάρ και τον Ριβαδάβια. Δεν προκύπτει, τουλάχιστον από τις διασωθείσες επιστολές πώς ο Μπένθαμ καταλήγει να γράφει τόσο στον Στάνοουπ και τον Θ. Νέγρη όσο και στον Ριβαδάβια «ότι ο Δρ Κοραής ανέλαβε μόλις να το μεταφράσει [κάποια εκδοχή του *Constitutional Code*] και να το εκδώσει στο Παρίσι· στην ελληνική και στην αγγλική σε παράλληλες στήλες» (*αυτόθι*, σ. 433). Η μόνη γνωστή επιστολή του Μπένθαμ προς τον Κοραή με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1824, φαίνεται ότι δεν αναχώρησε ποτέ για τον προορισμό της. Παρότι, σύμφωνα με την επιστολή, ο Μπόουρινγκ είχε τη συμφωνία του Κοραή ότι θα επέλεγε τα πρόσωπα που θα αναλάμβαναν τη μετάφραση και θα επέβλεπε προσωπικά το έργο, ο Κοραής δεν έχει, εξ όσων γνωρίζουμε, διατυπώσει κάποια πρόθεση να μεταφράσει έργο του Μπένθαμ. Την επιστολή αυτή συνόδευαν το *Book of Fallacies*, τα δύο πρώτα τεύχη του *Westminster Review*, το *Radical Reform Bill* και αντίτυπα επιστολών του Μπένθαμ με τους Α. Μαυροκορδάτο και Θ. Νέγρη. Φαίνεται ότι το έργο που είχε συμφωνηθεί να μεταφραστεί υπό την επιμέλεια του Κοραή ήταν μια από τις πολλές αναθεωρημένες εκδοχές του *Radical Reform Bill* που θα περιληφθεί με παραλλαγές στον πρώτο τόμο του *Constitutional Code*. Στην επίμαχη επιστολή διαφαίνεται τόσο η πρόθεση του Μπένθαμ να νομοθετήσει για την Ελλάδα όσο και η αίσθηση μιας πο-

→

ντάγματος και, αργότερα, η ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής* τον Μάρτιο του 1823, φαίνεται ότι θα αναθερμάνουν το ενδιαφέρον του θεμελιωτή της αρχής της ωφελιμότητας και μεταρρυθμιστή του συνταγματικού δικαίου για την περιοχή αυτή. Σ' αυτό, πιθανώς θα συμβάλει και η άφιξη στο Λονδίνο, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1823, του Ανδρέα Λουριώτη, ο οποίος, καθώς σημειώθηκε ήδη, φθάνει εκεί από την Ισπανία αναζητώντας πηγές δανειοδότησης της ελληνικής επαναστατικής διοίκησης.

Ο Λουριώτης, παρότι δεν εμφανίζεται ακόμα ως επίσημος απεσταλμένος, θα ζητήσει από τον Μπένθαμ να εξετάσει το ελληνικό σύνταγμα και «*να στηρίξει τα διαφέροντα της Ελλάδας ενώπιον του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών*».[780] Όπως προκύπτει από τη σχετική αλληλογραφία, έπειτα από τη διατύπωση αυτού του αιτήματος, ο Μπένθαμ θα τον συστήσει σ' έναν από τους επιφανείς Αμερικανούς διπλωμάτες με τους οποίους συναντάται συχνά στην Queen's Square Place, τον Ρίτσαρντ Ρας, ο οποίος εκπροσωπούσε τις Ηνωμένες Πολιτείες στη αγγλική πρωτεύουσα από το 1817 έως το 1825. Ο Ρας θα φέρει σε επικοινωνία τον Ανδρέα Λουριώτη με τον Τζον Κουίνσυ Άνταμς, Αμερικανό υπουργό εξωτερικών και μετέπειτα πρόεδρο, τον 6ο Πρόεδρο των ΗΠΑ. Φαίνεται ότι, όπως και στην περίπτωση της Αφρικής και της νότιας Αμερικής, ο Μπένθαμ υπολόγιζε και ήλπιζε στην ενεργητική παρέμβαση και μεσολάβηση της αμερικανικής διπλωματίας στα ελληνικά πράγματα, αλλά και σε όλες τις περιπτώσεις των νεοπαγών πολιτειών που προέκυπταν συνεπεία των φιλελεύθερων επαναστάσεων της περιόδου εκείνης, καθώς το πολιτειακό

λιτικο-ιδεολογικής αλληλεγγυότητας προς τον Κοραή, καθώς δεν θα παραλείψει να επισημάνει ότι εκείνοι που επιθυμούσαν «να δουν έναν βασιλιά και έναν θρόνο στην Ελλάδα» επιχειρούσαν να αποτρέψουν τη διάχυση των ιδεών αμφοτέρων των φιλελεύθερων διανοητών: Τόσο του Κοραή όσο και του Μπένθαμ. Η μομφή απευθυνόταν μάλλον στον Μαυροκορδάτο. Βλ. και L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*..., ό.π., σ. 50, 86 Βλ. επίσης τις επιρροές Κοραή από το περιβάλλον των Γάλλων Ιδεολόγων και την «αδιαφορία» των ωφελιμιστών για τον πολιτικοδιανοητικό αυτό κύκλο στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 14-17.

780. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 205. Σχετικά με την παραμονή του Λουριώτη στο Λονδίνο για τις ανάγκες διακανονισμού του δανείου βλέπε: D. Dakin, *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence 1821-1833*, Θεσσαλονίκη 1955 · C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Λονδίνο 1977 · D. Dakin, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833*, Λονδίνο 1973 · Α. Δ. Λιγνάδης, *Το Πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970, σ. 27-45.

καθεστώς που είχε υιοθετηθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες εθεωρείτο, μεταξύ των φιλελευθέρων, ως το μόνο ικανό να απαγκιστρώσει την Ευρώπη από τα δεσμά της Ιεράς Συμμαχίας και να απαλλάξει τον «παλαιό» δυτικό κόσμο από τον ζυγό του δεσποτισμού.

Τόσο ο Μπένθαμ όσο και οι ομοϊδεάτες του στην *Ελληνική Επιτροπή* επιδίωκαν την ανάδειξη των Ηνωμένων Πολιτειών στον ευρωπαϊκό ορίζοντα ως της μόνης ελεύθερης ζώνης του σύγχρονού τους κόσμου και προσδοκούσαν στην πίεση που θα μπορούσαν να ασκήσουν οι ΗΠΑ προς στην κατεύθυνση υπονόμευσης του κλειστού συστήματος που είχαν διαμορφώσει οι παραδοσιακές Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Ας υπενθυμίσουμε ότι την ίδια περίοδο ο Μπένθαμ θα απευθύνει ανάλογο αίτημα προς τον Άνταμς για την εξέγερση των Τριπολιτινών, των Αλγερινών, των Τυνησίων, των Μαροκινών, θα συστήσει στους επαναστάτες της νότιας Αμερικής την «ενδιαφέρουσα ελληνική Κοινοπολιτεία», ενώ σε όλη την έκταση του *Observations* θα συγκρίνει το υπό σύσταση ελληνικό κράτος με το υπόδειγμα [pattern state] του κράτους των βορειοαμερικανών. Το πολιτειακό καθεστώς των πρώην αποικιών δεν εμφανίζεται μόνο ως το προπύργιο της ελευθερίας που θα αποσείσει τις αλυσίδες της παραδοσιακής τάξης, αλλά και ως το ορμητήριο από όπου ένας νέος και ευπρόσδεκτος ισχυρός θα έρθει να νουθετήσει, να καθοδηγήσει και να συμπαρασύρει την παλαιά, αναχρονιστική και αντιδραστική Ευρώπη στις νέες επαγγελίες του ρεπουμπλικανισμού. Πλοηγός των «*κρατών που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη*» είναι όχι πλέον η φωτισμένη γηραιά Ευρώπη, αλλά η φιλελεύθερη Βόρεια Αμερική. Η παρέμβαση των ΗΠΑ θεωρείται χαρακτηριστικά ως :

> *υπηρεσία προς όλα τα κράτη* [...] *και ως απόδειξη προς όλα τα έθνη της ασύγκριτης υπεροχής του μοναδικού κράτους που είχε ποτέ ως πρακτικό στόχο και ως θεωρητική μέριμνα και πρόβλεψη, τη μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού.*[781]

781. «[...] the service you will render to all other States [...] the testimony which you would thus give to all nations of the matchless excellence of the only government which has ever yet had for its object, in deed as well as in profession, the greatest happiness of the greatest number». →ı

Οι παρατηρήσεις του Μπένθαμ, πιθανώς το κείμενο που επιγράφεται *Observations*, θα φτάσουν με τον Λουριώτη και τον Μπλάκιερ στην προσωρινή έδρα της ελληνικής διοίκησης, στις 16 Μαΐου του 1823 και σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις του τελευταίου, θα γίνει δεκτό με ενθουσιασμό.[782] Κατά τις εκτιμήσεις του Μπλάκιερ, μάλιστα, οι Έλληνες ήταν έτοιμοι να υποδεχθούν τη μπενθαμική πολιτειακή θεωρία, με την προϋπόθεση ότι θα τους εξασφαλιζόταν, ενδεχομένως και από την Επιτροπή του Λονδίνου, μια στοιχειώδης υποδομή τυπογραφίας, προκειμένου το έργο να φτάσει γρήγορα στη δημοσιότητα και να καταστεί ευρέως γνωστό.[783] Όπως και στην περίπτωση των επαναστατών της Ιβηρικής,[784] ο Μπλάκιερ θα σπεύσει με την άφιξή του να αναζητήσει έναν άνθρωπο ικανό *«να αφιερώσει τη ζωή του στη μελέτη και τη διάδοση των αρχών του Μπένθαμ»*. Δεν θα διστάσει μάλιστα να εκδηλώσει εμφαντικά την έκπληξή του όταν θα διαπιστώσει ότι *«ο άνθρωπος αυτός είναι ιερέας!!!»*.[785] Λίγο αργότερα, ωστόσο, τον ενθουσιασμό του θα

Jeremy Bentham, "Hassuna D' Ghies, Ambassador from the Sovereign of Tripoli, at the Court of London, to the Honourable [John] Quinsy Adams, Secretary of State to the Anglo-American United States", στο *Security Against Misrule...*, ό.π., σ. 177.

782. Καθώς είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν έχει διακριβωθεί ποιο ή ποια από τα χειρόγραφα του Μπένθαμ έφτασαν στην Ελλάδα και από ποιους παρελήφθησαν. Υποθέτουμε ότι σ' αυτή τη φάση, κατά τη διερευνητική αποστολή του Μπλάκιερ στην έδρα της ελληνικής διοίκησης, το έργο που επιγράφεται "Observations" ήταν εκείνο που έφεραν στις αποσκευές τους οι Μπλάκιερ - Λουριώτης, καθώς ο Μπένθαμ αναφέρεται στα «σχόλια», στις «παρατηρήσεις» του, («as you will see in my observations»), ενώ σ' αυτό περιέχεται λεπτομερής εξέταση των άρθρων του Συντάγματος της Επιδαύρου. Τα υπόλοιπα κείμενά του προς τους Έλληνες είναι έργα αρχών αναθεώρησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

783. Βλ. J. Tzourmana, *Le philhellénisme en action La contribution de J. Bentham et des libéraux anglais au mouvement philhellénique (1823-1825)*, Mémoire de DEA, Université de Paris I, Παρίσι 2000· Γ. Τζουρμανά, «"Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία. " Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκιμές*, 9-10 (2001) 47-86.

784. «I hope you have, by this time, finished your remarks not only with regard to the Colonies, but on the Constitution – both are essential», έγραφε ο Μπλάκιερ στον Μπένθαμ από τη Μαδρίτη, ενώ πριν φτάσει στη χώρα θα περάσει από το Παρίσι, θα παραλάβει αντίτυπα του *Traités* και θα βεβαιώσει τον φιλόσοφο ότι θα φροντίσει αμέσως να μεταφραστούν στην ισπανική γλώσσα. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 18.

785. J. Bentham MSS, University College Λονδίνο, στο F. Rosen, *Bentham Byron...*, ό.π., σ. 78. Μπλάκιερ προς Μπόουρινγκ, 16 Μαΐου 1823: «I have found a man who is likely to devote the remainder of his life to the study and propagation of Mr. B's principles. This man is a priest!!! very amiable and enlightenεπιμ. I am taking the necessary steps to set him to work. →ι

σκιάσει η αδυναμία ή και η απροθυμία που συναντά για την πραγματοποίηση του εγχειρήματος:

> *Ο κ. Μπένθαμ αφιέρωσε επί του ζητήματος όλη την ενέργεια του διανοητικού του σφρίγους· και μολονότι η Ελλάδα μπορεί να μην αποκτήσει τη δυνατότητα να επωφεληθεί από το διαπρεπές και γενναιόδωρο απαύγασμα της θεώρησής του, τόσο σύντομα όσο οι φίλοι της ανθρωπισμού θα επιθυμούσαν, εν τούτοις, εκτιμά ήδη την αξία του με εκείνη την ευγνωμοσύνη και τον ζήλο που αποδίδει στους δημόσιους άνδρες και πολίτες της υπέρτατη τιμή.*[786]

Όποια και αν υπήρξε, ωστόσο, η αιτία αυτής της υπαναχώρησης, ο Μπένθαμ θα λάβει σύντομα, όπως είδαμε, ευχαριστήριες απαντητικές επιστολές από τον Μαυροκορδάτο και άλλα μέλη του Βουλευτικού.

Ο Μπένθαμ θα απευθυνθεί στους «Έλληνες Νομοθέτες» δια μιας μακροσκελούς επιστολής – παραμένει άγνωστο ή δεν είναι δυνατό να διακριβωθεί εάν όντως η εν λόγω επιστολή έφτασε ποτέ στα χέρια τους – εκθέτοντας το σύστημα, τη μέθοδο με την οποία επρόκειτο να προσεγγίσει τον *Οργανικό Νόμο της Επιδαύρου*, αλλά και την επικείμενη σύσταση της νεαρής ελληνικής πολιτείας.[787] Είναι διακριτό, από την πρώτη κιόλας άποψη, ότι τα κείμενα δεν έχουν κατηχητικό ή παραγγελτικό χαρακτήρα. Ο λόγος δεν μορφοποιείται με τρόπο διδακτικό, με τη μορφή νουθεσίας, αλλά με τη μορφή της προτροπής δια της πειθούς. Στόχος του συντάκτη είναι η έκθεση και δεξίωση των παραληπτών των γραπτών του με την

But here is not a single type in G[reece] much less a press!!!». Στις 11 Ιουνίου, ο Μπλάκιερ γράφει στον Μπόουρινγκ (στο ίδιο σ. 79): «Pray inform the Philosopher that a most flattering letter has been voted to him by the Legislative Assembly, and that the observations are in a course of translation - In other respects he has a right to be amply satisfied with the devotion universally felt here».

786. «Mr Bentham has given up all the energies of his powerful mind to the subject: and though Greece may not be enabled to profit by his sublime and benevolent labours so soon as the friends of humanity could wish, she already appreciates their value, with a degree of gratitude and zeal that does her public men and citizens the very highest honour». Edward Blaquiere, *The Greek Revolution*, Λονδίνο 1824, σ. 310.

787. Για το Σύνταγμα της Επιδαύρου βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Οι Τοπικοί Οργανισμοί της Επαναστάσεως του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδαύρου*, Αθήνα 1966 και «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3. Βλ. επίσης Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τ. Α', (1821-1941), Αθήνα, Κομοτηνή 1981, σ. 29-35.

αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ωφελιμότητας, δια της οποίας θα εξετάσει την ορθότητα ή τη μη ορθότητα συγκεκριμένων άρθρων του Συντάγματος. Τα έργα για την Ελλάδα έχουν στο σύνολό τους τη μορφή ενός πρακτικού οδηγού για την προσέγγιση «*του μάξιμουμ της ευτυχίας*».[788]

Προκειμένου για την κατανόηση του τρόπου προσέγγισης αυτού του μάξιμουμ, ο Μπένθαμ θα αναφερθεί στη *γενική* εμπειρία, όπως αυτή προκύπτει από την παρατήρηση της ανθρώπινης δράσης και συμπεριφοράς εν γένει – κυρίως της δράσης ενός μικρού αριθμού εξουσιαστών [*ruling few*] έναντι της μεγάλης μάζας των εξουσιαζομένων [*subject many*], αλλά πρωτίστως στη *συγκεκριμένη* εμπειρία. Ως προς αυτή θα επιμείνει: «*Συγκεκριμένη εμπειρία*», γράφει στους Έλληνες, σημαίνει την ειδική εμπειρία καλά οργανωμένων κρατών, όπου «*ο λαός, στον βαθμό που τούτο εξαρτάται από το καθεστώς διακυβέρνησης, διαβιώνει, ευημερών, ευτυχής, ικανοποιημένος και ευάρεστα αφοσιωμένος στην κοινώς θεμελιωμένη και παραδεκτή πηγή της ευτυχίας του*».[789] Στη συνέχεια, όταν θα προτείνει βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις στο ανωτέρω σύνταγμα, κριτήριο θα αποτελεί σταθερά η αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας.

Παρά τη σπουδή υπό την οποία συντάσσονται τα χειρόγραφά του και τον κατακερματισμό τους σε τμήματα που οργανώνονται, διορθώνονται, συμπληρώνονται στο μικρό διάστημα κάποιων ημερών μέχρι την αποστολή τους στην επαναστατημένη Ελλάδα, μπορεί κανείς να διακρίνει εύκολα τις βασικές αρχές στις οποίες συνοψίζεται η οπτική του: Κατ' αρχάς, στην αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας, η οποία προκειμένου να ικανοποιηθεί, προϋποθέτει την βαθμιαία ενοποίηση ή εικονική ταυτοποίηση των διαφερόντων μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζομένων, τη διαμόρφωση ενός «*γενικού συμφέροντος*»· δεύτερον, τη μεγαλύτερη δυνατή ικανοποίηση των διαφερόντων του μεγαλύτερου αριθμού

788. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 217.

789. «[...] the people, in so far as depends on the state of the government, prosperous, happy, contented, and in the most enthusiastic degree attached to that universally understood source of all their happiness». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 217.

και της παρέμβασης αυτού του μεγαλύτερου αριθμού στη διαχείριση των κοινών· τρίτον, τη μεγαλύτερη δυνατή αποφυγή κάθε αποκλεισμού από την πολιτική κοινωνία.

Έτσι, ο Μπένθαμ θα ξεκινήσει την κριτική του στο ελληνικό σύνταγμα από τη θεμελιώδη σύλληψη της ωφελιμιστικής αρχής, από την έννοια του διαφέροντος. Ανθρωπολογικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής συμπεριφοράς και, ειδικότερα, της δράσης και συμπεριφοράς των ηγετών και όσων τοποθετούνται σε θέσεις επιρροής, θα γράψει στους Έλληνες, είναι το ατομικό διαφέρον. Η αυτοθυσία, η αλτρουιστικού τύπου υπαγωγή του ατομικού διαφέροντος στο γενικό δεν έχουν τίποτα το ανθρώπινο, είναι ενδύματα της ανθρώπινης φαντασίας κομμένα και ραμμένα στα μέτρα των βασιλέων, για να χρησιμοποιήσουμε τις δικές του διατυπώσεις. Πίσω από κάθε ανθρώπινη ενέργεια βρίσκεται μια ένσκοπη ιδιοτελής δράση, ένας εμπρόθετος στόχος. Όπως γράφει προς τους εμπνευστές και συντάκτες του ελληνικού συντάγματος:

> [...] *τίποτα δεν είναι πιο απλό από το να καλέσετε άλλους να θυσιαστούν εκ μέρους σας: για τους Βασιλιάδες, τι πιο απλό από το να ανταποκριθούν*».[790]

Σε μία μόνο περίπτωση μπορεί κανείς να θυσιάσει το ατομικό του διαφέρον, θα ισχυριστεί ο Μπένθαμ: Όταν η ίδια η θυσία ενός διαφέροντος υπηρετεί την ικανοποίηση ενός άλλου. Έτσι, μπορεί κανείς να θυσιάσει τα οικονομικά του συμφέροντα, προσδοκώντας να επωφεληθεί από το κύρος, την πολιτική ισχύ, τη δημοτικότητα κλπ.[791] Η πολιτική ενέργεια, αλλά και κάθε ανθρώπινη δράση, γίνεται έτσι κατανοητή ως ένα σύστημα

790. «[...] nothing can be more easy than to make a call upon others for such sacrifices: for Kings, nothing more difficult than to obey it». *Αυτόθι*, σ. 194.

791. «that when in this or that situation a sacrifice has been thought or said to have been made by a man in this shape-a sacrifice of his own interest-the sacrifice has been nothing more than a sacrifice of his interest in one shape to his interest in another, the sacrifice of what at the moment has been in his eyes a lesser to what has been in his eyes at that same moment his greatest interest: the sacrifice for example of pecuniary interest to reputation: of a certain sum of money to such a quantity of general good opinion and good will and good offices at the hands of other men as according to his calculation would be worth more». *Αυτόθι*, σ. 194-195.

ανταλλαγών, όπου όλοι στοχεύουν στη μεγιστοποίηση του προσωπικού οφέλους, ενώ το γενικό όφελος ικανοποιείται μόνο ως υποπροϊόν μιας κύριας δράσης, η αφετηρία της οποίας είναι και παραμένει το ίδιον όφελος. Ως προς αυτό θα συμβουλεύσει τους Έλληνες:

> *Εάν συμβεί σε οποιονδήποτε εξ υμών να εγείρει και να προβάλει ζητήματα πίστεως, διακηρύξεις και ομολογίες αγάπης για την πατρίδα, εντιμότητας και ανιδιοτέλειας, εν ολίγοις, ζητήματα ηθικής σε όποια μορφή, και, επί τη βάση όποιας τέτοιας αρθρωμένης αλληλουχίας λέξεων, να αξιώσει προνομιακή δικαιοδοσία επί της δημόσιας εντολής, μεγαλύτερη από εκείνη που θα εναποτίθετο στον χειρότερο πολίτη ή ακόμα και στον πλέον διαβόητο εγκληματία, αντιμετωπίστε αυτή τη σπατάλη λέξεων με τέτοιο τρόπο, ώστε να αρκεί να αποτρέψει και να αποθαρρύνει εκείνον ή άλλους να επαναλάβουν κάθε τέτοια απόπειρα ενάντια στην κρίση σας.*[792]

Έτσι, διακηρύξεις περί «αγάπης για την πατρίδα», περί πατριωτικής αφοσίωσης, εντιμότητας, ανιδιοτέλειας, εν τέλει η «ηθική σε όποια μορφή» εξοβελίζεται από την πολιτική φιλοσοφία των μπενθαμιστών και τη μελλοντική πολιτεία του ωφελιμισμού. Ας σημειώσουμε, εκ του περισσού πιθανώς, ότι δεν πρόκειται για μια αμοραλιστική πρόταση. Δεν είναι η ηθική καθ' εαυτήν που δεν έχει θέση στη σύσταση της πολιτείας, αλλά ο ορισμός της ηθικής ως «δέσμευσης» και «καθήκοντος»· πρόκειται για κατηγορίες που εκπίπτουν στη μεταφυσική, καθώς ο προσδιορισμός και το περιεχόμενό τους δεν στοιχειοθετούνται εμπειρικά. Η ηθική, άλλωστε, σύμφωνα με τη μπενθαμική σύλληψη, διατηρεί τα στηρίγματά της στην πολιτική σύσταση της κοινωνίας όχι, όμως, με την αριστοτελική έννοια, ως δυνητική και ταυτόχρονα βουλησιαρχική τάση προς την ηθική, προς την αρετή, αλλά εξωγενώς ως προς τη «φύση» του ανθρώπου, δια της συ-

792. «Should it happen to any one among you to stand up, to make profession and protestation of love of the country, probity and disinter[este]dness, in a word virtue in any shape, and on the ground of any such strings of word[s] uttered by him lay claim to public confidence in any shape more than would be bestowed upon the meanest citizen, or even the most notorious criminal, let the manner in which such waste of words is received by you be such as shall suffice to deter him and others from repeating any such experiment upon credulity». *Αυτόθι*, σ. 195-196.

γκρότησης ενός πλέγματος αρχών που αποτρέπουν κάθε ξεχωριστό άτομο και ειδικώς κάθε άτομο που διαθέτει την ισχύ αξιώματος στην πολιτική συγκρότηση να δρα με τρόπο επιζήμιο προς την αρχή της ευτυχίας του μεγαλύτερου αριθμού.[793] Η επίκληση ηθικών αρχών δεν έχει καμία θέση στις σχέσεις κράτους – κοινωνίας, ενώ κανένα ηθικό αξιολογικό σύστημα δεν μπορεί να παρεισφρέει και να προσδιορίζει τις σχέσεις των πολιτών με τους εκπροσώπους τους.

Ο ορθολογικός υπολογισμός του διαφέροντος – κεντρική θεωρητική έννοια στο σύστημα του μπενθαμικού ριζοσπαστισμού – συνιστά το μόνο ασφαλές, πραγματιστικό και ρεαλιστικό κριτήριο σχηματικής παράστασης του κόσμου. Η αγάπη για τον εαυτό, η εγωιστική μέριμνα [self-regard], εξάλλου, δεν εξορκίζεται ηθικά. Σ' αυτή ο Μπένθαμ θα περιλάβει την καθ' όλα ηθική προσδοκία απόκτησης όλων των «*μέσων της ανθρώπινης ευτυχίας*» χωρίς όρια, «*των αντικειμένων της γενικής επιθυμίας*» και, όπως χαρακτηριστικά γράφει στους Έλληνες, όλων των μέσων που οι «*θεολόγοι περιγράφουν με τον όρο καλά πράγματα αυτού του κόσμου*».[794] Ακριβώς επειδή δεν αναμένεται από «*από οιονδήποτε δημόσιο άνδρα σε οιαδήποτε συνθήκη της δημόσιας ζωής να συγκατατεθεί προθύμως σε όποια μορφή αυτοθυσίας, ομοίως δεν αναμένω οιοδήποτε ανάλογο στην περίπτωσή σας, κατά τη σύσταση υμών και οιουδήποτε εξ υμών*», γράφει στους Έλληνες.[795]

Κατά την εκτίμηση του Μπένθαμ, η ελληνική πολιτεία, όπως οργανώνεται από το *Σύνταγμα της Επιδαύρου*, συνιστά «*πέραν πάσης αμφιβολίας μια Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία*».[796] Ένα τέτοιο σύστημα δικαιο-

793. Jeremy Bentham, "Greece: Principles of Legislation as to Constitutional Law", στο στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 182. Βλ. επίσης F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 59-75.

794. «In self-regard is included the desire of possessing, in a quantity altogether unlimited, the several external instruments of human felicity, which thence maybe also stiled the *objects of general desire*-and by certain religionists have been designated by the appellation of the good things of this world». *Αυτόθι*, σ. 183.

795. «[...] any public man in any public situation look for willing self-sacrifice in any shape, so neither can I look for any such thing in your situation in the instance of you or any of you». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 194.

796. «As to the Greek government, under the Constitution in question it is out of all question a →

λογεί την ύπαρξή του μόνο υπό τον όρο ότι υπηρετεί τη βούληση του μεγαλύτερου αριθμού. Η μπενθαμική πολιτεία, μεταξύ του πολιτικού ουμανισμού και του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, προϋποθέτει τη μεγαλύτερη δυνατή εμπλοκή του μεγαλύτερου αριθμού στη διαχείριση του κοινωνικού γίγνεσθαι.[797] Ο μεγαλύτερος αριθμός (εναλλακτικά χρησιμοποιείται ο όρος *the people*), ακριβέστερα, κατά τη μπενθαμική σύλληψη, ο πεπαιδευμένος και από την άποψη της οικονομικής του φυσιογνωμίας αυτοπροσδιοριζόμενος μεγαλύτερος αριθμός, είναι ο άγρυπνος επιτηρητής της ορθής λειτουργίας του συστήματος.[798] Ο κύριος κίνδυνος που μπορεί να προκύψει προέρχεται και αφορά στη δράση ενός μικρού αριθμού εξουσιαστών [*ruling few*], στην εκλογή των οποίων δεν μετέχει ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός. Ως προς αυτό, η ελληνική περίπτωση αποτιμάται θετικά και «*κατέχει το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι της Ισπα-*

Representative Democracy». *Αυτόθι*, σ. 224.

797. Ο μπενθαμισμός τοποθετείται μεταξύ των ρευμάτων αυτών, καθώς η κεντρική έννοια του ατομικού διαφέροντος δεν είναι «αντικοινωνική». Τα *social affections*, καθώς έχουμε παρατηρήσει, μπορούν να καταστούν, κατά τον Μπένθαμ, εξίσου ισχυρά με το *self-regard* ή το *self-preference*. Για την έννοια του πολιτικού ουμανισμού ή του επαναστατικού πολιτικού ουμανισμού του Διαφωτισμού βλέπε ενδεικτικά Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα 1992, σ. 21-23, 32-33. Στη βρετανική μπενθαμική βιβλιογραφία, η συγγένεια των εννοιών αποδίδεται κυρίως με τον όρο «ανθρωπιστικός ωφελιμισμός».

798. Είναι περιττό, ίσως, να επισημάνουμε ότι ο λαός, *the people*, που τόσο συχνά χρησιμοποιείται από τον Μπένθαμ και τους μεταρρυθμιστές δεν συγχέεται εδώ με το υποκείμενο που αργότερα θα έρθει να εγκατασταθεί στο προσκήνιο της ιστορίας της νεότερης κοινωνίας. Η αρχή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού δεν αποκλείει, δυνητικά και σε θεωρητικό επίπεδο, κανέναν. Είναι, εν τούτοις, προφανές ότι ο Μπένθαμ αναφέρεται σε εκείνα τα κοινωνικά στρώματα, των οποίων η οικονομική φυσιογνωμία κονταροχτυπιόταν με τους κατεστημένους όρους της πολιτικής τους ύπαρξης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον μεγαλύτερο αριθμό δεν περιλαμβάνονται οι άποροι, εκείνοι που συντηρούνται από τους Νόμους περί Φτωχών και τα ιδρύματα της Εκκλησίας, για τους οποίους προβλέπεται η σύσταση της *National Charity Company* μια εσωτερική αποικία, σύμφωνα με την έμπνευση του Μπένθαμ, όπου οι άποροι, «ως οκνηροί», θα μαθητεύσουν στις αρχές της ωφελιμότητας της εργασίας. Βλέπε πως οι επεξεργασίες αυτές του Μπένθαμ θα τροφοδοτήσουν όψεις της συζήτησης περί ελευθερίας, καθώς ο φιλόσοφος φέρεται να αντιμετωπίζει τον άπορο «ως υπολειπόμενο ανθρώπινο ον», χωρίς δικαίωμα στην ελευθερία και την αξιοπρέπεια. Οι θέσεις αυτές, όπως και οι αντίθετές τους συνιστούν κρίσεις, θετικές αξιοδοτήσεις ή απαξιώσεις, των οποίων η προβληματική δεν μπορεί να περιληφθεί στις υποθέσεις που διατυπώνουμε εδώ. Βλ. ενδεικτικά C. F. Bahmueller, *The National Charity Company...*, ό.π., σ. 154-155 · F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 72 · Warren Roberts, "Bentham's Poor Laws Proposals", *The Bentham Newsletter*, iii (1979) 41-42.

νίας, της Πορτογαλίας, της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ολλανδίας»,[799] καθώς το προσωρινό ελληνικό σύνταγμα προβλέπει ευρεία ψηφοφορία, άρα δραστική περιστολή της ισχύος του μικρού αριθμού των εξουσιαστών, αλλά κυρίως διότι εμφανίζεται απαλλαγμένο από τη μακρά και εμπεδωμένη πολιτική μνήμη των αριστοκρατικών εξουσιαστικών μορφωμάτων των ανωτέρω χωρών. Παρότι ο Μπένθαμ δεν καταπιάνεται να εξηγήσει στους παραλήπτες των κειμένων του πώς κατανοεί το πλεονέκτημα της ελληνικής σε σχέση με την ισπανική, την πορτογαλική κλπ. περίπτωση, υποβάλλεται από πολλά σημεία η υπόθεση ότι το πλεονέκτημα επί της σύγκρισης εντοπίζεται στην ίδια τη σύσταση του μεγαλύτερου αριθμού για την οιονεί ελληνική πολιτεία. Πέρα από την κεντρική διάκριση μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων ή μη υπαγόμενων στο προνομιακό θρήσκευμα εθνών-φυλών, η συγκρότηση της κοινωνικής πυραμίδας στο οθωμανικό σύστημα φαντάζει, πιθανώς, περισσότερο διαβλητή από την αντίστοιχη του δυτικού μορφώματος. Η επιβεβλημένη ιεραρχική δόμηση της κατακτητικής, αλλά και της κατακτημένης κοινωνίας στο εσωτερικό της διέθετε βάθος χρόνου και την αδιαμφισβήτητη νομιμοποίηση της ισχύος του Κορανίου ως άγραφου νόμου, δεν διακρινόταν όμως από τις αυστηρές – δια του γραπτού νόμου – κατατμήσεις της κοινωνίας όπως στην Αγγλία, την Ισπανία ή την Πορτογαλία.

Η εισαγωγή ενός αστικού φιλελεύθερου κώδικα στις χώρες αυτές είχε να διαβεί τον σκόπελο των νομολογικά προσδιορισμένων ταυτοτήτων, ταυτοτήτων, που δεν λειτουργούσαν στο οθωμανικό πλαίσιο παρά μόνο επί τη βάση της κεντρικής θρησκευτικής διάκρισης. Καίτοι δεν είναι, ασφαλώς, αυτονόητο ότι κάπως έτσι κατανοούσε ο σχολιαστής του *Συντάγματος της Επιδαύρου* την ελληνική περίπτωση – δεν θεωρούσε πάντως αναγκαίο να εξηγηθεί περαιτέρω – εν τούτοις, τόσο η επιμονή του ίδιου ότι στην υπό σύσταση πολιτεία δεν υπήρχε προδιαμορφωμένη αριστοκρατία όσο και η αξιοσημείωτη υποτίμηση της δύναμης των προκρί-

799. «[...] in this respect you have the advantage over Spain, Portugal, England, France, and the Netherlands». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ὀ.π., σ. 195.

των (ως εκπροσώπων της κορυφής της κοινωνικής πυραμίδας των εξεγερμένων) από τους απεσταλμένους της *Επιτροπής του Λονδίνου* στην επαναστατημένη Ελλάδα,[800] υποδεικνύει πιθανώς πόσο εύθραυστη και ευπρόσβλητη θεωρούσαν τη δόμηση των κοινωνικών στρωμάτων στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στην εναρκτήρια παράγραφο της επιστολής του «Τζέρεμυ Μπένθαμ προς τους Έλληνες Νομοθέτες», η οποία φέρεται ως επισυναπτόμενη στο *Observations*, ο Μπένθαμ εφιστά την προσοχή στην ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης:

> *Αναμορφωτές Νομοθέτες της Ελλάδας,*
>
> *Εισέρχεστε στην πολιτική σας σταδιοδρομία υπό τις πλέον ευοίωνες προϋποθέσεις. Τίποτα όμοιό τους δεν απαντάται στην ιστορία. Τίποτα όμοιό τους δεν απαντάται και στη σύγχρονη εποχή. Εμπόδια που θέτουν φραγμούς και μάλιστα ανυπέρβλητους στην περίπτωση άλλων εθνών, δεν υφίστανται στη δική σας. Δεν είστε καταραμένοι να έχετε Βασιλείς. Δεν είστε καταραμένοι να έχετε Ευγενείς. Δεν υποφέρετε από την τυραννία των Ιερέων. Δεν υποφέρετε από την τυραννία των Νομικών.*[801]

800. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ογκώδη επιστολογραφία του Στάνοουπ από την Ελλάδα δεν θα συναντήσουμε παρά ελάχιστες αναφορές στους προκρίτους. Όταν ο συνταγματάρχης επιχειρεί να αποδώσει την κοινωνική σύνθεση των μελών της Διοίκησης της επαναστατημένης χώρας διακρίνει τρεις φατρίες: «Του Κολοκοτρώνη, των προκρίτων, που είναι εθισμένοι στις τουρκικές αρχές διακυβέρνησης και τέλος των δημοκρατικών που θεωρούν ως πρότυπο την Αμερική, την Αγγλία και την Ελβετία». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 174. Οι δημοκρατικοί, επιπλέον, εμφανίζονται να κερδίζουν έδαφος «τόσο μέσα στην ίδια την κυβέρνηση όσο και στο πνεύμα του λαού». Το ιδεολογικό σύμπαν της νέας εποχής συνεπάγεται την πρόσληψη της παραδοσιακής κοινωνικής οργάνωσης ως παρακμάζουσας παρελθούσας συνθήκης. Έτσι, ο σταδιακός παραγνωρισμός των προκρίτων, αλλά και των «υπαλλήλων του βεζύρη» φέρεται ως η φυσική απόληξη της επαναστατικής διαδικασίας, καθώς η ελληνική κοινωνία, πραγματοποιώντας μια πολιτιστική μετατόπιση, θα υπαγορεύσει βαθμιαία και τον προσδιορισμό της συνεισφοράς των διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων που ενέχονται σ' αυτή.

801. «Regenerative Legislators of Greece, You enter upon your career under the most auspicious circumstances. Nothing to match them is to be found in history. Nothing to match them is to be found in present times. Obstacles which in other nations set up a bar to good government, and that bar an insuperable one, have no place in your case. You are not cursed with Kings. You are not cursed with Nobles. Your minds are not under the tyranny [of] Priests. Your minds are not under the tyranny of Lawyers». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 193.

Φαίνεται ότι εκείνο που διακρίνει ο Μπένθαμ στην υπό σύσταση ελληνική πολιτεία είναι η «καθαρότητα», η ακατέργαστη πρωτογενής ύλη, το χέρσο έδαφος που μπορεί να μπολιαστεί και να βλαστίσει «*με τους καρπερούς και τους πολύτιμους κλώνους*» της νέας σποράς, για να δανειστούμε την έκφραση του Μπάυρον, όταν αποδεχόταν με επιστολή του την ιδιότητα του μέλους της *Ελληνικής Επιτροπής*.[802] Ο οργανικός νόμος της Επιδαύρου δεν προέβλεπε και δεν αναγνώριζε διακριτικούς τίτλους, προνομιακές συσσωματώσεις υπηκόων σε σύνολα ειδικών διαφερόντων, παρά μόνο ισότιμους πολίτες, ξεχωριστά άτομα. Ταυτόχρονα, όμως, δεν προκαταλαμβανόταν από μια σχετικά πρόσφατη ή μακραίωνη παράδοση περιχαρακωμένων, νομικά εμπεδωμένων ή θεσμικά ριζωμένων όρων κοινωνικής ταυτοποίησης συγκεκριμένων συνόλων έναντι άλλων. Υπ' αυτή την έννοια «*το δέντρο της ελευθερίας*», για να ανακαλέσουμε την κοινή γλώσσα των μεταρρυθμιστών, μπορούσε ίσως να καρποφορήσει πάνω στο παρθένο έδαφος.

Η απουσία θεσμοποιημένων και νομοκατεστημένων μορφών εσωτερικής ιεραρχίας και η απόλυτη ταύτιση πολιτείας και θρησκείας υπό την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου η θρησκευτική ένταξη προσδιόριζε καθοριστικά την πολιτική δομή, φαίνεται ότι είναι εκείνη που, στην αντίληψη του Μπένθαμ, θα καθορίσει «*τις αίσιες προϋποθέσεις*» για την πολιτική συγκρότηση των Ελλήνων. «*Δεν υπάρχει ανάλογο παράδειγμα στην ιστορία*», θα αποφανθεί. Η πολυφυλετική, πολυεθνική σύνθεση του Ρουμ Μιλλέτ, ο οικουμενικός χαρακτήρας του Πατριαρχείου που ειδολογικά, πιθανόν, ταυτίζεται στην αντίληψή του με τη θρησκευτική – οθωμανική διοίκηση και η απουσία μιας θεσμικά κατοχυρωμένης και εδραιωμένης κληρονομικής αριστοκρατίας συνιστούν προνόμια της ελληνικής περίπτωσης, «*που όμοιά τους δεν απαντώνται στον σύγχρονο κόσμο*».

Ταυτόχρονα, η υπό συγκρότηση ελληνική πολιτεία δεν μαστίζεται, κατά την εκτίμηση του Μπένθαμ, από την «*τυραννία των Νομικών*». Είναι ευνόητο ότι στην κατηγορία αυτή δεν εντάσσονται μόνο οι νομικοί των

802. Leslie A. Marchand (επιμ.), *Ιόρδου Μπάυρον Επιστολές από την Ελλάδα...*, ό.π., σ. 123.

μεγάλων σχολών του Λονδίνου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο ίδιος ο Μπένθαμ. Νομικοί είναι και οι δικαστές και οι δικηγόροι, οι ανώτεροι αξιωματούχοι και δημόσιοι λειτουργοί. Είναι ένα τεράστιο ποσοστό του πολιτικού προσωπικού είναι οι νομικοί «ερμηνευτές» των κανόνων, εκείνοι που μεσολαβούν μεταξύ του ατόμου και της πολιτείας που συστήνει. Στην αντίληψη του Μπένθαμ συνιστούν την ευρεία κατηγορία των ανθρώπων του νόμου, που διαχειρίζονται το μονοπώλιο της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας.

Δεδομένων τούτων των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, αυτών των ιδιότυπων προνομίων της ελληνικής περίπτωσης, μένει στους Έλληνες νομοθέτες να υιοθετήσουν τις προτάσεις του – τις προτάσεις ενός ανθρώπου που, όπως γράφει χαρακτηριστικά, «*επί πενήντα και πλέον έτη, αφοσιώθηκε στη μελέτη της ανθρώπινης κατάστασης και ο οποίος ουδέποτε καταδέχτηκε να υπηρετήσει ένα μονάρχη, θέτοντας τον εαυτό του στο ίδιο επίπεδο με εκείνο των Κάστλερηγ, των Μέτερνιχ, των Χάρντενμπεργκ και των Γκεντς*».[803] Ο Μπένθαμ θα αυτοσυστηθεί στους «Έλληνες Νομοθέτες» ως κάποιος που δεν δεσμεύεται παρά μόνο από τις ιδέες του:

> *Με κανέναν εξ υμών δεν έχω ποτέ συστηθεί, δεν έχω ανταλλάξει λέξεις γραπτώς ή προφορικώς ή δια κοινών γνωριμιών. Προς εμένα κανένας εξ υμών δεν είναι ούτε υπήρξε ποτέ πηγή φόβου ή ελπίδων.*[804]

Μεταξύ των συστάσεών του, επομένως, προεξάρχουσα θέση κατέχει η πολιτική του αυτοτέλεια και ανεξαρτησία, αλλά και η αφοσίωση στα ιδεώδη του φιλελευθερισμού, στις αξίες της ισότητας και της ισονομίας:

> *Ουδέποτε περιφρόνησα τον μόχθο του βιοπαλαιστή, αλλά δεν θα μπορούσα να πω το ίδιο για τον κομπορρήμονα για το πορτοφόλι του αριστοκράτη ή τον περήφανο για την ευγενική του καταγωγή αριστοκράτη.*[805]

---

803. «[...] the Castlereaghs, the Metternichs, the Hardenbergs and the Gentzs». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 193.

804. «With no one of you have I ever, either by word of mouth or by letter, directly or through the medium of any common friend or acquaintance, had any sort of intercourse: to me not one of you is or ever has been a source either of fear or hope». *Αυτόθι.*

805. «Never is the day labourer, never is the helpless pauper, an object of contempt to me: I can not say the same thing of the purse-proud aristocrat: I can not say the same thing of the →

Καθώς η επανάσταση βρίσκεται σε εξέλιξη και κανείς δεν μπορεί να προβλέψει το τέλος της, ο Μπένθαμ, προειδοποιώντας πιθανόν τους Έλληνες Νομοθέτες έναντι όσων καλοθελητών επιχειρήσουν να τους προσεταιριστούν, θα σπεύσει να επισημάνει:

> *υπερασπιστείτε εαυτούς, με μόνη τη δύναμη του επιχειρήματος και του αντεπιχειρήματος.*[806]

Ο ίδιος, άλλωστε, εμφανίζεται να προτείνει, προσάγοντας αιτιολογήσεις των ισχυρισμών του, οι Έλληνες όμως εκείνοι είναι που θα αποφασίσουν «*αν η συμβουλή είναι καλή και, αναλόγως, αν θα την ακολουθήσουν*».[807]

---

ancestry-proud aristocrat». *Αυτόθι.*

806. « [...] defend yourselves against specific imputations-defend yourselves with no other arms than counter-argument and disproof [...]». *Αυτόθι*, σ. 199. Ο Στάνοουπ, επίσης, ο «συνταγματάρχης των Τυπογραφείων» όπως έχει αποκληθεί, θα συνδέσει απόλυτα την εγκαθίδρυση των φιλελεύθερων θεσμών με τον ελεύθερο στοχασμό και την έκφραση δια της λειτουργίας ελεύθερου Τύπου, της παίδευσης και του «εθισμού» των πολιτών στη δημόσια έκφραση της γνώμης τους. «Συνηθίζω», έγραφε στον Μπόουρινγκ, «όταν με επισκέπτονται οι ντόπιοι, να επισημαίνω τα ουσιώδη για την υπόθεσή τους, να θέτω τα ζητήματα με τέτοιο τρόπο ώστε να τους ενδιαφέρουν και να τους αναγκάζω να σκεφτούν» L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 47. Πιστός στις αρχές του μέντορά του, θεωρούσε ότι όλες οι λειτουργίες της Προσωρινής Διοίκησης ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένες εάν δεν δίδονταν δημοσιότητα στις πράξεις και τις αποφάσεις της, καθώς «η δημοσιότητα και η διαφάνεια εθίζουν τον λαό στις αρετές του καλού πολίτη». Ανησυχούσε, όπως διεμήνυε συχνά στον Μπόουρινγκ, για την πιθανότητα ρωσικής επέμβασης στα ελληνικά πράγματα: «Οι προσπάθειές μου δεν κινούνται προς την κατεύθυνση της αποτροπής αυτού του κακού, πράγμα που θα ήταν απίθανο, αλλά προς εκείνη του επιρρεασμού της κοινής γνώμης, μέσα από θεσμούς όπως η εκπαίδευση, έτσι ώστε ο λαός να αποτρέψει μόνος την προσπάθεια επιβολής του δεσποτισμού. Η εκπαίδευση και η ελευθεροτυπία εξακολουθώ να πιστεύω ότι είναι τα καταλληλότερα μέσα προς αυτόν τον σκοπό». L. Stanhope, *ό.π.*, σ. 100.

807. Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 194. Το μοτίβο της ελεύθερης διαμόρφωσης κρίσεων επανέρχεται σταθερά στον λόγο του Μπένθαμ και στην επιστολική επικοινωνία του Στάνοουπ από την Ελλάδα, αποτυπώνοντας την ευρεία απήχηση των διδαχών του Διαφωτισμού του προηγούμενου αιώνα κατά τις οσμώσεις τους με τις τυπολογίες των Βρετανών φιλελευθέρων για την δημοκρατία ως εύθραυστο, ευάλωτο πολιτειακό σύστημα που για να λειτουργήσει πρέπει να εγκολπώνεται τα προτάγματα της χειραφέτησης από κάθε μορφής πολιτική κηδεμονία. Όταν ο Καποδίστριας θα υπενθυμίσει στον Στάνοουπ ότι μια επίσημη δήλωση υποστήριξης από την πλευρά της βρετανικής κυβέρνησης θα ήταν καθοριστική για την έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης, ο Στάνοουπ θα απαντήσει ότι πέρα από τις όποιες καλές προθέσεις όποιας κυβέρνησης ο ίδιος «εμπιστεύεται μόνο το ανεξάρτητο πνεύμα και το κουράγιο του λαού». Θα τονίζει προς τους ξένους αξιωματικούς των φιλελληνικών κομιτάτων, που εξέφραζαν δυσαρέσκεια για την εγωιστική συμπεριφορά των Ελλήνων οπλαρχηγών, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν την ανάμειξη ξένων ότι όφειλαν «να κάνουν ότι μπορούν για να μην εξασθενήσει αυτή η αντίληψη, αντίθετα, να την ενισχύουν με κάθε τρόπο ως ένα μέσο για να διατηρηθεί στο ελληνικό πνεύμα το μίσος για κάθε ξένη επιβολή». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 13, 14.

Εάν η υπό διαμόρφωση ελληνική πολιτεία υιοθετούσε τις προτάσεις του, ισχυρίζεται ο Μπένθαμ, τότε θα βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση έναντι των υπόλοιπων ευρωπαϊκών πολιτειών, αλλά και των ΗΠΑ, εφόσον στις τελευταίες υπήρχε και λειτουργούσε προγενέστερα, ένα απολύτως εγκαθιδρυμένο και πολιτικά κατεστημένο σύστημα εξάρτησης, εκείνο που είχε διαμορφώσει η κυριαρχία της κτήτορος πατρίδας του. Φαίνεται ότι, στην αντίληψη του Μπένθαμ, το γνώρισμα εκείνο που διαφοροποιούσε την ελληνική σε σχέση με άλλες δυτικές νεοπαγείς πολιτικές οντότητες και καθιστούσε το ελληνικό σύνταγμα συμβατό με την αρχή της ωφελιμότητας ήταν «η απόσταση» που τη χώριζε από την Ευρώπη. Η στερεότυπη προσφυγή των περισσότερων Ευρωπαίων παρατηρητών της Ελληνικής Επανάστασης στην παρακμή και την οπισθοδρόμηση των Ελλήνων, η οποία εξίσου στερεότυπα αποδιδόταν στη μακραίωνη συμβίωση με τους «βάρβαρους» Οθωμανούς, θα λάβει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο στην προσέγγιση του Μπένθαμ.[808] Θα μπορούσαμε με σχετική

808. Ο βαθμιαίος συντονισμός των όρων «Πολιτισμός - Ευρώπη», που γεωγραφικά συνέπιπτε με τη δυτική Ευρώπη, δεν φαίνεται να προσβάλλεται άμεσα από τη θεώρηση του Μπένθαμ. Η ιδιαιτερότητα, η υπεροχή ισχύος της απολυταρχικής χριστιανικής Ευρώπης θα έρθει, όμως, να αντιπαρατεθεί στη μπενθαμική σύλληψη με την ισχύ της ευημερούσας κοσμικής δημοκρατικής Αμερικής. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ο ίδιος ο Μπένθαμ στέκει «αδιάφορος», εμφανίζεται να τηρεί μια συγκρατημένη απόσταση απέναντι σε εκείνον τον «βάρβαρο κόσμο» που θα στεγαστεί στη συλλογική δυτική συνείδηση υπό το όνομα Ασία ή Ανατολή. Δεν θα συνδέσει τη δεσποτεία με την Ανατολή ως κατηγορία διακριτή, όπως το τοποθετούσε ο Μοντεσκιέ, ή ως κατεξοχήν γνώρισμα του μουσουλμανικού κόσμου. Άλλωστε, στις βρετανικές φιλελεύθερες παραστάσεις έστω, δεσποτικός και βάρβαρος είναι και ο χριστιανός αυτός, αλλά εξίσου «σκληροτράχηλος γεννειοφόρος Ρώσος», για να χρησιμοποιήσουμε τη διατύπωση του Στάνοουπ (L. Stanhope, *ό.π.*, σ. 100). Δεν θα εμμείνει στη διάκριση Ανατολής - Δύσης όταν απορρίπτει τον δεσποτισμό. Αναφέρεται ακριβέστερα στη δεσποτεία των χριστιανών ηγεμόνων και στη δεσποτεία του μουσουλμανικού κόσμου και παρότι τεκμαίρεται εμμέσως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντιλαμβάνεται τις «δύο αυτές δεσποτείες», σύμφωνα προς τους προσδιορισμούς τους από διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, από διαφορετικές εθιμικές και θεσμικές συμβάσεις, από διαφορετικούς κοινωνικούς τύπους. Εμφανίζονται ως διακριτές κατηγορίες, αλλά δεν αξιολογούνται κατ' ανάγκην ως ανώτερες ή κατώτερες, υποδεέστερη η μία της άλλης. Και οι δύο συνιστούν στάδια στην ανθρώπινη πολιτειακή πολιτική εξέλιξη που πρέπει να ξεπεραστούν. Ο νομολογικός προσανατολισμός των επεξεργασιών του Μπένθαμ δεν είναι στενά δυτικός: πρόθεσή του είναι «να καλυφθεί ο κατοικημένος πλανήτης με ρεπουμπλίκες». Ο ίδιος ο προσανατολισμός της θαλασσοπόρου Βρετανίας δεν είναι, εξάλλου, «δυτικός». Στις δεκαετίες πριν και μετά το Βατερλό, η Βρετανία δεν θα σταματήσει να εξαπλώνεται, χρησιμοποιώντας μια πληθώρα στρατηγικών ελέγχου, τόσο προς στρατιωτικά ισχυρούς και πολιτισμικά και κοινωνικά οικείους δορυφόρους της, όσο και προς τον λεγόμενο «βάρβαρο» κόσμο. Η Βρετανία μοιάζει να βρίσκεται σε όλον, →

ασφάλεια να υποθέσουμε ότι οι ειδικές μορφές δόμησης της κοινωνικής ιεραρχίας στον οθωμανικό χώρο θεωρήθηκε ότι προστάτευσαν τους Έλληνες από τη διαφθορά των παραδοσιακών πολιτικών θεσμών της Ευρώπης. Συνεπώς, η ελληνική πολιτεία που θα προέκυπτε από την επανάσταση, μπορούσε να ελέγξει, να ενστερνιστεί και να υιοθετήσει τα ρεπουμπλικανικά προτάγματα με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από ό,τι η Λατινική Αμερική, η Ισπανία ή και η ίδια η Αγγλία· διότι σε ετούτες τις χώρες οι εξουσιαστικές μορφές, οι εθιμικές αλλά και οι θεσμικές απο-

σχεδόν, τον γνωστό κόσμο: Στη Λατινική Αμερική και την Κίνα, στους εμπορικούς δρόμους προς την Αφρική, στον χώρο που θα συστήσει αργότερα το λεγόμενο ανατολικό ζήτημα, στην Αίγυπτο και την Ινδία. Ως προς τη βόρεια Αμερική και την ηπειρωτική Ευρώπη θα ασκεί έναν ιδιότυπο, έμμεσο, «ανεπίσημο» έλεγχο μέσω του οικονομικού επεκτατισμού της, των κάθε λογής εμπορικών συμφωνιών και των προστατευόμενων λιμανιών. Ο Μπένθαμ και οι ομοϊδεάτες, οπαδοί, συνεργάτες του διαμορφώνονται σε μια ιστορική διαδικασία που δεν επιβάλλει τον προσανατολισμό τους σε εκείνο που αποκαλείται χριστιανικός κόσμος, ο οποίος θα ταυτιστεί πορϊόντος του χρόνου με τη χριστιανική Ευρώπη, θα προσδιοριστεί από τα γεωγραφικά σύνορα της πίστης. Ο κόσμος για τον οποίο νομοθετούν οι μπενθαμιστές και πολιτεύονται οι ριζοσπάστες, υπήκοοι της θαλασσινής Βρετανίας, είναι ένας κόσμος οικείος από τον ίδιο τον οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό και «πεφωτισμένο ιμπεριαλισμό» της αυτοκρατορίας της Βρετανίας, ο οποίος επιπρόσθετα διαχωρίζεται, βίαια κάποτε, από τον ρωμαιοκαθολικό και προτεσταντικό χριστιανισμό για να υποδεχθεί την - και με γεωγραφικούς όρους - οργανωμένη διάταξη πολλών και διαφορετικών κόσμων. Τούτο, ασφαλώς, δεν σημαίνει ότι ο χώρος τόσο με τους γεωγραφικούς και όσο και τους πολιτικο-ιδεολογικούς προσδιορισμούς του εξομοιώνεται σε μια άχρονη, άυλη σύλληψη και αναπαράστασή του ως παγκόσμιου οικονομικού χώρου. Στις αντιλήψεις των Βρετανών μεταρρυθμιστών, του Μπένθαμ ιδιαίτερα, όπως και στη γείωση της συλλογικής συνείδησης των δυτικών Ευρωπαίων στην θεωρούμενη διαφορετική τους ταυτότητα, θα εντοπίσουμε οπωσδήποτε όψεις των διαφόρων χρήσεων της ανατολής - δύσης του Διαφωτισμού, όπως και πρωτύτερα του βορρά - νότου της Αναγεννησιακής Ευρώπης ή της Ευρώπης που θα μπορούσε τώρα να συμπεριλάβει την «εξίσου δεσποτική Ρωσία» ή τη λεγόμενη «Ευρωπαϊκή Τουρκία» [βλ. Thomas Kaiser, "The Evil Empire? The debate of Turkish despotism in Eighteenth-Century French political culture", *The Journal of Modern History*, 72 (2000), 39-52]. Παρότι ενδιαφέροντα και ερεθιστικά, τα ζητήματα θα παραμείνουν εδώ σε επίπεδο εξαγγελλίας, καθώς εκβάλλουν ταυτόχρονα στην ιστορία και στη θεωρίας της ιστορίας, ενώ είναι γνωστό ότι αμφότερες οι σχετικές προσεγγίσεις επί του θέματος εμφανίζονται ιδιαίτερα φορτισμένες τόσο από ανεπίγνωστες παραδοχές όσο και από συσχετισμούς δύναμης του παρόντος. Για να περιοριστούμε στη σύλληψη του Μπένθαμ, εκβιάζοντάς την έστω με μεταθεωρητικές μέριμνες που δεν προκύπτουν στο περιβάλλον της παραγωγής της, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο άξονας ανατολή - δύση φαίνεται να λειτουργεί στον βαθμό που με την ανατολή παρίσταται όχι ο εξωτικός κόσμος του Μπάυρον, αλλά ο Μεγάλος Ασθενής και ο σκληροτράχηλος Ρώσος, ενώ με τη δύση όχι η ευρωπαϊκή απολυταρχία, αλλά η ρωμαλέα κοσμική αμερικανική δημοκρατία.

κρυσταλλώσεις τους, παράγωγα μακρόσυρτων και επίμονων διεργασιών, καθιστούσαν τις κοινωνίες ανελαστικές στη μεταβολή.[809]

Στα γραπτά του για την Ελλάδα, ο Μπένθαμ θα συγκρίνει την ελληνική περίπτωση με τις πολιτικές κοινότητες που διαμορφώνονταν τώρα στη νότια Αμερική, συνέπεια των χειραφετητικών κινήσεων που προέβαλλαν εκεί κατά συρροή και θα επισημάνει με ευδοκία την απουσία εγκαθιδρυμένων σχέσεων εξουσίας και υποταγής.[810] Παρότι ο Μπένθαμ δεν αιτιολογεί με τρόπο ρητό αυτή τη διάκριση, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι υπονοεί, ειδικότερα, εκείνες τις πολιτικές και πιθανώς κατά προέκταση τις παραγωγικές σχέσεις που απέρρεαν από τη μακρόχρονη και αδιάλειπτη λειτουργία του μοναρχικού καθεστώτος. Οι Έλληνες δεν είχαν νόμιμο Βασιλέα, δεν είχαν χηρεύσαντα θρόνο:

> *Κοιτάξτε γύρω σας για να πειστείτε ότι τέτοια ιδιοτέλεια, τέτοια ωμότητα, τέτοιο μίσος και περιφρόνηση για τα καλά έργα, τέτοια άγνοια για όλα τα ωφέλιμα πράγματα, τέτοια προκατάληψη, τέτοιος παραλογισμός, τέτοια μωρία, τέτοια αθλιότητα, αλλά και τέτοια εγγενής αδράνεια για βελτίωση δεν υπάρχει πουθενά συγκρίσιμη με εκείνη που βρίσκεται πάντοτε επί ενός θρόνου και στα παρακλάδια του, σ' εκείνα τα παράσιτα που μεταβιβάζονται κληρονομικά και που ακούραστα βορβορύζουν έρποντα κάτω από τον θρόνο όσο μπορούν να τρέφονται με ότι πέφτει από αυτόν.*[811]

809. Η θέση αυτή δεν διαπερνά, ασφαλώς, μονόδρομα τη σκέψη όλων των μελών της Ελληνικής Επιτροπής. Αργότερα, όταν ο Στάνοουπ θα φτάσει με την αποστολή της Επιτροπής στην επαναστατημένη Ελλάδα και αφού προβεί σε μια αυτοψία της πολιτικής και κοινωνικής της κατάστασης, θα αποφανθεί ότι οι Έλληνες είναι «παιδιά και όχι άνδρες» και ότι «χρειάζεται να διδαχθούν τα στοιχειώδη - το αλφάβητο της καλής διακυβέρνησης». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*..., ό.π., σ. 67.

810. Jeremy Bentham, *Constitutional Code; for the use of All Nations and All Governments professing Liberal Opinions*, ό.π., *Works*, ix, κεφ. 6, παρ. 25, άρθ. 42- 43.

811. «Look round and satisfy yourselves that as no such selfishness, no such cruelty, no such hatred and contempt of benefactors, so no such ignorance of all useful things, no such prejudice, no such folly, no such absurdity, no such meanness, no such utter incorrigibility, is any where to be found comparable to that which is always to be found upon any throne, and in every knot of those hereditary vermin who are never tired of crawling under the throne so long as they have any hope of feeding upon what drops from it». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule*..., ό.π., σ. 198.

Δεν είναι σαφές το πώς ακριβώς αντιμετώπιζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία· δεν θεωρούσε πάντως ότι οι Έλληνες ζούσαν υπό ένα καταστα-λαγμένο καθεστώς, με πάγιες, απρόσωπες και κατεστημένες εξουσιαστικές αρχές.[812] Ο δημόσιος χώρος στην περιοχή αυτή εμφανίζεται ως μη συγκροτημένος.

> *Δεν έχετε οιονδήποτε που να μπορεί ατιμώρητα να σας καταδυναστεύει. Οιονδήποτε Γενικό Άρπαγα, Γενικό Καταπιεστή, Γενικό Διαφθορέα, Γενικό Καταχραστή, Θεό επί της γης, όπως εκείνον που δουλοπρεπώς ονομάζουμε Μονάρχη – όπως συμβαίνει στη Γερμανία, στην Ιταλία, στη Ρωσία, στη Γαλλία, στη Δανία, στην Ολλανδία, στη Σουηδία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και στην Αγγλία. Έτσι στεκούμενοι στην κορυφή, μπορείτε να κοιτάζετε εκείνους που βρίσκονται κάτω με συμπόνια.* [...] *Δεν έχετε Αριστοκρατικό στρώμα ανθρώπων να σας μεταχειρίζεται όπως οι Σπαρτιάτες τους Είλωτες: ανθρώπους δηλαδή που αντισταθμίζουν την απόλυτη εξουσία του δεσπότη με τη συναίνεση μαζί του στην καταδυνάστευση των σκλάβων τους.*[813]

Αυτό το είδος χριστιανικής «*κληρονομικής αριστοκρατίας*» που είχαν διαμορφώσει οι Φαναριώτες, επί παραδείγματι, επικαλούμενοι μεταξύ άλλων το βυζαντινό τους παρελθόν και η ηγεμονική τους θέση στην κεντρική οθωμανική διοίκηση, δεν φαίνεται να απασχολεί τον Μπένθαμ. Δεν

812. Η ιεραρχική δόμηση και η κοινωνική οργάνωση υπό το οθωμανικό πλαίσιο στο Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.* , Αθήνα 1982, ιδ. σ. 211-319. Ο Τούρκος δεν εκπροσωπεί κάποια κυρίαρχη τάξη, διαθέτει προνομιούχο ένταξη ή, καλύτερα, είναι ενταγμένος στο προνομιούχο έθνος-θρήσκευμα. Δεν εμφανίζεται, όμως, όπως στο δυτικό εξουσιαστικό σχήμα, ως θεσμικά κατοχυρωμένη τάξη με ειδικά, αυστηρά προσδιορισμένα, νομικά προνόμια. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 177 · Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 73-76. Βλ. επίσης Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα 1991, σ. 11-37.

813. «You have not for your affliction any such unpunishable Depredator General, Oppressor General, Corrupter General, Deluder General, God upon earth, as that to which we cringe under by the name of Monarch-as in Germany, Italy, Russia, France, Denmark, the Netherlands, Sweden, Spain, Portugal and England. Standing on this pinnacle, you may look down with pity. [...] «You have no Aristocratical caste of men to deal by you as the Helots were dealt with by the Spartans: men who, for the tyranny they experience at the hands of the despot, find a compensation in that which they concur with him in exercising over their fellow slaves». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ὸ.π., σ. 196.

θα ήταν παράδοξο να έχει διαβλέψει ότι η κάστα των αρχόντων και αξιωματούχων Φαναριωτών θα παρέμενε εγκλωβισμένη σ' ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα κλειστής αυτοαναπαραγωγής που τώρα, προϊούσης της Επανάστασης, θα ξεπερνιόταν από μια σειρά ριζικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, οι οποίες παρενέβαλαν και ανεδείκνυαν την ισχύ ενός άλλου δικτύου με ευρύτερη και δυναμικότερη επιρροή: Εκείνου των εμπορευματικών στρωμάτων, των «χρήσιμων στρωμάτων» κατά τη μπενθαμική εννοιολόγηση. Η αστική χειραφέτηση και η εγκαθίδρυση των ρεπουμπλικανικών θεσμών φαίνεται ότι μπορούσε να μεταλλάξει άρδην την κοινωνική δομή.

Στον σχολιασμό του *Συντάγματος της Επιδαύρου*, ο Μπένθαμ δεν θα αναφερθεί στις οικονομικές αιτίες και στους ιδιάζοντες εσωτερικούς συντελεστές που όριζαν το πλαίσιο της κατακτητικής κοινωνίας και τη δόμηση της ιεραρχίας μεταξύ των Οθωμανών και των αναδρομικά αναγνωριζόμενων ως ποικίλων φυλών, εθνών, πολιτισμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνονται οι προτάσεις του προς τους Έλληνες νομοθέτες φαίνεται, άλλωστε, ότι δεσμεύεται «μεθοδολογικά και εννοιολογικά» από την κυρίαρχη διχοτόμηση του ισλαμικού νόμου ανάμεσα σε πιστούς και απίστους και όχι από τη διαφοροποιητική διάκριση μεταξύ πολιτισμών, όπως θα το κατανοούσαμε με τα δικά μας μέτρα.[814] Δεν θα ήταν παράδοξο, ταυτόχρονα, να έχει προσμετρήσει το γεγονός ότι η άλλοτε κραταιά Υψηλή Πύλη υφίστατο μια αργή αλλά

814. Οι μεταμορφώσεις των εννοιών, το μεταβαλλόμενο μέσα στον χρόνο σημαινόμενό τους, ακόμη και για έννοιες που μοιάζουν να διαθέτουν σημασιολογική «καθαρότητα», δεν αποτελεί παρά την επισήμανση μιας κοινοτοπίας για τη σύγχρονη ιστοριογραφία. Εν τούτοις, ανάγκες που συνδέονται με αιτούμενα διαχείρισης ή εξευγενισμού των συσχετισμών ισχύος του παρόντος υποδουλώνουν συχνά στις συγχρονικές μας θεωρήσεις. Αναπαριστώντας τα τεκμήρια που μας παραδίδει ο Μπένθαμ εκτός των μορφωμάτων και των μηχανισμών που τα παρήγαγαν μπορούμε να αναγνωρίσουμε «μειονότητες» και «πολιτισμούς» μόνο που τούτοι αφορούν στις δικές μας στιγμές και στις εννοιολογήσεις του δικού μας κόσμου. Η χρήση της έννοιας της «θρησκευτικής μειονότητας» στο Α. Τάκης, «Ο Jeremy Bentham για τη μουσουλμανική μειονότητα. Εισαγωγή και σχόλια στο 'Περί Μωαμεθανών και Εβραίων αυτοχθόνων'», *Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων*, www.kemo.gr. Βλ. κριτικές επισημάνσεις για τις εντάσεις της «αφηγηματικής» διάταξης του υλικού της ιστορίας έξω από τις ερμηνευτικές τους σημάνσεις στο Ν. Ροτζώκος, «Πολυπολιτισμικές αναγνώσεις του Οθωμανικού παρελθόντος, Προς έναν μεταμοντέρνο ρομαντισμό», *Ο Πολίτης*, 144, Μάιος 2006, σ. 26.

σταθερή αποδυνάμωση και είχε παραδοθεί σε μια πολιτική «ανοιχτών πυλών» έναντι της οικονομικής διείσδυσης του δυτικού κόσμου. Ήταν γνωστό, άλλωστε, από τις εκθέσεις των Βρετανών πρεσβευτών και προξένων, ότι η οθωμανική διευθυντική κάστα απέστρεφε το ενδιαφέρον της από τις προσοδοφόρες εμπορευματικές και χρηματιστικές συναλλαγές, τις οποίες ασκούσαν άλλες θρησκευτικές κοινότητες στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, στο βαθμό που δεν προσβάλλονταν οι επιταγές του Ιερού Νόμου. Παρότι θα μπορούσε να θεωρηθεί αναπόδεικτο, δεδομένου ότι ο Μπένθαμ δεν ασχολείται με τις ειδικές μορφές της οικονομικής οργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι έχει διακρίνει την προεξάρχουσα θέση Ελλήνων, Εβραίων και Αρμενίων στο εμπόριο της περιοχής, ότι έχει πειστεί ότι οι εκπρόσωποι αυτών των κοινωνικών στρωμάτων συστήνουν τους πρωταγωνιστές της κοινωνικής μεταβολής, τους πρωτουργούς της εγκαθίδρυσης της νέας ρεπουμπλικανικής πολιτείας. Όπως και να'χει, δεν υπήρχε ανάγκη προσαγωγής επιπρόσθετων τεκμηρίων: Οι εξεγερμένοι είχαν ψηφίσει φιλελεύθερο σύνταγμα.

Δεδομένου ότι ο καταστατικός χάρτης της υπό συγκρότηση ελληνικής πολιτείας δεν είναι πρωτότυπος, σε όλη την έκταση του *Observations*, όπου θα διατυπώσει τις βελτιωτικές προτάσεις, μεταρρυθμίσεις, ενίοτε και τις επιφυλάξεις του, θα τον συγκρίνει με τα αρχέτυπά του και θα καταλήξει απερίφραστα στην προνομιακή ιδιοτυπία του. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η «*πολιτική καθαρότητα*», που εντοπίζεται στην αντίληψη του Μπένθαμ, δεν προέρχεται και δεν προσδένεται σε κάποια εξ υπαρχής «αγνότητα», που χαρακτηρίζει θεωρητικά την ελληνική φύση. Ούτε σε μια μονομερή αρχαιολατρική ελληνικότητα εμψυχωμένη από το κλασικό ανθρωπιστικό ιδεώδες, ακόμα και στην αστική του εκδοχή. Η εισαγωγή φιλελεύθερου αστικού κώδικα δεν έβρισκε αναγκαίες συνάψεις στην τρέχουσα ελληνοκεντρική «πρωτοπορία» του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Δεν χρειαζόταν ούτε να προσεπικυρωθεί ούτε να διαψευσθεί,

καθώς δεν συνιστούσε συγκροτητική παράμετρο της πολιτικής ύπαρξης των ανθρώπων στο φιλελεύθερο ωφελιμιστικό πλαίσιο.[815]

Η πεποίθησή του ότι όλοι ανεξαιρέτως και οι ηγέτες, ειδικώς, είναι δυνητικά διεφθαρμένοι και διαπνέονται από εγωιστικές φιλοδοξίες, τον εμπόδιζε να αποδώσει στους Έλληνες αρετές που πηγάζουν από μια προϋπάρχουσα, μεταφυσικού τύπου, πολιτική αγνότητα ή εγγενή ύψιστη ηθική αξιοσύνη. Σύμφωνα με το μπενθαμικό μοντέλο, οι άνθρωποι δρουν αποκλειστικά επί τη βάση μιας στάθμισης εναλλακτικών αποφάσεων και πρακτικών, ελέγχοντας πάντοτε ένα θεωρητικό ιδιοτελές ισοζύγιο κόστους - οφέλους. Θεωρώντας λοιπόν ότι η επιδίωξη του ατομικού διαφέροντος αποτελεί σταθερά της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αμετάθετο ανθρωπολογικό χαρακτηριστικό, γράφει:

> *Νομοθέτες! Όλοι όσοι βρίσκονται στη θέση σας υποβάλλονται σε πέντε δοκιμασίες. Όλοι έχουν να κατανικήσουν πέντε πειρασμούς, όλοι έχουν να καθυποτάξουν πέντε ακόρεστες και φθοροποιούς επιθυμίες, εάν σταθούν ικανοί: επιθυμία για χρήμα, επιθυμία για εξουσία, επιθυμία για επίπλαστη κοινωνική υπόληψη και τιμητική διάκριση, επιθυμία για εκδίκηση, επιθυμία για ευκολία.*[816]

Εκείνο που διακρίνει στα κράτη του Ισλάμ είναι η κυριαρχία μιας «*θρησκευτικής αριστοκρατίας*», όπως την αποκαλεί. Φαίνεται, ωστόσο, ότι αυτήν την «κάστα» δεν τη θεωρεί εξίσου ισχυρή με την αντίστοιχη κοσμική και θρησκευτική αριστοκρατία του δυτικού κόσμου.[817] Στην αντίληψή του, η άρχουσα ηγεμονία του μουσουλμανικού κόσμου, προσκολλημένη στο

815. Δεν μοιάζει παράδοξο, υπ' αυτή τη διάσταση, ότι συνομιλητές του Μπένθαμ είναι ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός των πολιτών της οιονεί ελληνικής επικράτειας και οι Νομοθέτες, οι εκπρόσωποι του μεγαλύτερου αυτού αριθμού και όχι οι «ένδοξοι Έλληνες», οι απόγονοι της «πολιτισμένης ανθρωπότητας».

816. «Legislators! All men in your situation have five trials to undergo; five temptations to contend against, five insatiable and corruptive appetites to hold in subjection if they are able: appetite for money, appetite for power, appetite for factitious honour and dignity, appetite for revenge, appetite for ease». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 198.

817. «C' est aux citoyens de cette terre de liberté et de prospérité qu' il faudroit s' adresser pour savoir mettre un frein efficace aux intérêts particuliers de l' aristocratie religieuse dont les Etats Mahometans sont infestes», γράφει χαρακτηριστικά στον D' Ghies. *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 222.

στρατιωτικοπολιτικό της μονοπώλιο, εμποδίζει την εμπορική και βιομηχανική πρόοδο και την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων.[818] Ταυτόχρονα, όμως, δεν προβαίνει στον καθοριστικό, για την κυριαρχία και την αναπαραγωγή της, διαχωρισμό του αξιώματος και του προσώπου που αναλαμβάνει το αξίωμα. Εκείνο που πιθανόν εντοπίζει ο Μπένθαμ είναι ότι η ίδια αυτή αριστοκρατία δεν συντίθεται και δεν υπακούει σε μια σειρά απρόσωπων και πάγιων κανόνων, αλλά στις επιταγές μιας άγραφης νομιμότητας και νομιμοφροσύνης.[819]

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα δυτικά εξουσιαστικά μορφώματα, όπου η αριστοκρατία συγκροτούσε θεσμικά προσδιορισμένο και νομοκατεστημένο σώμα υπαγόμενο σε απροσωπόληπτους νόμους, η ισχύς της «αριστοκρατίας» του ισλαμικού κόσμου θεωρούνταν, ίσως, σαθρή και ευάλωτη, όντας αδιαχώριστη από τους όρους και τους θεσμούς του θεοκρατικού συστήματος. Η διοίκηση υπήρξε ευθέως αναφερόμενη στην αυθεντία του προνομιούχου θρησκεύματος. Το νόμιμο μονοπώλιο του φυσικού και οικονομικού καταναγκασμού που χαρακτήριζε το δυτικό εξουσιαστικό πρότυπο περνούσε στο αντίστοιχο οθωμανικό μέσω των επιταγών του Ισλάμ. Ο Μπένθαμ θεωρούσε, ίσως, ότι η υιοθέτηση ενός γραπτού συνταγματικού κώδικα, κατά προτίμηση εκείνου που ο ίδιος και οι συνεργάτες του είχαν εμπνευστεί, με τη βαθμιαία αλλά και απόλυτη πρόκριση της κοσμικού έναντι της θρησκευτικού, θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην εκμηδένιση του κύρους και την κατάλυση της ισχύος αυτής της αριστοκρατίας και του θεοκρατικού συστήματος που τη συντηρούσε. Ας ση-

818. Βλέπε επ' αυτού και τη θέση του Μπόουρινγκ για την Αίγυπτο του Μωχάμετ Άλη. «Υπάρχει μεγάλη ανάγκη να εμφυσηθεί στην ίδια τη μουσουλμανική θρησκεία η ενθάρρυνση της τέχνης, της επιστήμης, της φιλεργίας. [Η μουσουλμανική θρησκεία] δεν αξιώνει την εργασία», γράφει ο γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής*, για να καταλήξει ότι το Κοράνι και το σπαθί είναι εμβλήματα μιας άλλης εποχής που έχει παρέλθει οριστικά. Sir John Bowring, *Report on Egypt under the reign of Mohamed Ali*, Λονδίνο 1998 (ανατύπωση), σ. 124. Είναι χαρακτηριστικό, από την άλλη, ότι ο Μπένθαμ δεν είναι ιδιαίτερα πρόθυμος να υποκύψει στα θέλγητρα του «φωτισμένου» και ικανού ηγέτη που εκπροσωπούσε για τους δυτικούς ο Μωχάμετ Άλη.

819. Όπως έγραφε, ο άγραφος νόμος είναι μια «κενολογία», «μια ασυναρτησία». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 232. Πρβ. Π. Κονδύλης (επιμ.), Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το ανατολικό ζήτημα*, Αθήνα 1985, σ. 295-298.

μειώσουμε ότι το κεφαλαιώδες και πολυσυζητημένο θέμα των σχέσεων ανατολής - δύσης, των ποικίλων προσλήψεων και παραστάσεων μιας ιδιαίτερης ευρωπαϊκής ταυτότητας και προνομιακής ετερότητας διακριτής από τον λοιπό κόσμο,[820] και ειδικότερα από τον «βάρβαρο» οθωμανικό κόσμο και από την άλλη όψη του, τον «μοσχοβίτικο, την κρατική δηλαδή εκδοχή της ορθοδοξίας»,[821] εξ αντικειμένου επανέρχεται συνεχώς στο ερωτηματολόγιο της παρούσας εργασίας. Οι υποθέσεις που δοκιμάζουμε εδώ, όμως, δεν επιτρέπουν παρά μια επισκόπηση της πλούσιας συμβολής πολυάριθμων σχετικών προσεγγίσεων, στον βαθμό που καθίστανται επιχειρησιακές και λειτουργικές για την κατανόηση αυτών των υποθέσεων.

Η συμβατότητα του Ελληνικού Συντάγματος με την αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας εντοπιζόταν, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, σε συγκεκριμένες καταστατικές ρήτρες. Η προοπτική της υιοθέτησής τους, όμως, αφορούσε και στην ίδια την κοινωνία, στα δομικά χαρακτηριστικά και τους εμπεδωμένους θεσμούς: Η εξεγερμένη ελληνι-

820. Πρώτιστο πολιτικό καθήκον των «ασιατικών εθνών», όπως έγραφε ο Στάνοουπ για τις Ινδίες, αλλά και για την Ελλάδα, υπήρξε ο εξευρωπαϊσμός των θεσμών τους, η εισαγωγή των γαλλικών κυρίως και των βρετανικών ιδεών, ο επιστημονικός και τεχνικός εκσυγχρονισμός. Βλ. J. Tzourmana, *Le philhellénisme en action La contribution de J. Bentham et des libéraux anglais au mouvement philhellénique (1823-1825)*, Mémoire de DEA, Université de Paris I, Παρίσι 2000. Η περίπλοκη και πολυεπίπεδη ιδεολογική και πολιτική σχέση που αναπτύσσει η Ευρώπη με τη λεγόμενη «ελληνική κληρονομιά της», αλλά και η «έννοια» Ευρώπη και η επέκτασή της προς ανατολάς συζητείται σε μια εξαιρετικά εκτεταμένη και πλούσια βιβλιογραφία, η οποία θα τροφοδοτηθεί και από παράλληλες μέριμνες για την πολιτική οντότητα της σύγχρονης οργάνωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ιστοριογραφία της «ταυτότητας», της σημασιολογίας της Ευρώπης έχει πλέον μια δική της μακρά ιστορία, που δεν μπορεί να ενταχθεί στην προβληματική της παρούσας εργασίας. Μια κριτική βιβλιογραφική παρουσίαση της ιστορίας αυτής στη διδακτορική διατριβή της Ν. Γιακωβάκη (= *Προς την Ελλάδα: Ένα ευρωπαϊκό δρομολόγιο Η ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση 17ος - 18ος αι.*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001) και στην πρόσφατη έκδοσή της υπό τον τίτλο *Ευρώπη μέσω Ελλάδας Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος - 18ος αιώνας*, Αθήνα 2006. Ας μην λησμονούμε, επίσης, τις πρωτοποριακές από την πλευρά του νεότερου ελληνισμού, τουλάχιστον, μελέτες του Κ. Θ. Δημαρά (= «Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία*, 51, 591 (1952) 34-57 · *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989). Βλ. επίσης, Επιστημονικό Συμπόσιο, «Οι χρήσεις της αρχαιότητας από τον νέο ελληνισμό», *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2002 ιδ. Δ. Κυρτάτας, «Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από τον νέο ελληνισμό κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση της Δύσης», σ. 251-266.

821. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Νεότερος ελληνισμός και Ευρώπη: Ορισμένα αυτονόητα», *ό.π.*, σ. 39.

κή κοινωνία εμφανίζεται απαλλαγμένη από την αμαρτωλή κληρονομιά της Ευρώπης, από τη μοναρχία και την αριστοκρατία. Όπως προαναφέραμε, ο Μπένθαμ δεν εξετάζει τη δομική ιεράρχηση και τις κυρίαρχες εξουσιαστικές αρχές του οθωμανικού κράτους στο έργο που – υπό εξαιρετικά μεγάλη πίεση χρόνου – ετοιμάζει να αποστείλει στους Έλληνες ηγέτες της επανάστασης. Σε όλη την έκταση αυτού του έργου, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια σαφή και ρητή ερμηνεία και αιτιολόγηση της κύριας θέσης του, ότι οι Έλληνες «*δεν μαστίζονται από την κατάρα της αριστοκρατίας*» και των θεσμών που απορρέουν από τη λειτουργία του απολυταρχισμού.

Επιχειρούμε, εδώ, προστρέχοντας σε άλλα κείμενα και σε παράλληλες θεωρητικές επεξεργασίες του φιλοσόφου, να αποπειραθούμε να προβούμε σε μια υπόθεση ερμηνείας αυτής της θέσης. Η αναφορά στην απουσία αριστοκρατίας δεν αποκλείεται, λοιπόν, να αφορά στη συγκρότηση της κοινωνικής εκείνης διαστρωμάτωσης που μεταβάλλει τα κυρίαρχα ή ηγεμονικά στρώματα σε «εκ δικαίου στρώματα», μια χαρακτηριστική κοινωνική εξέλιξη της μεσαιωνικής Δύσης. Εκείνο που, ίσως, υπονοεί ο Μπένθαμ δεν είναι η απουσία ηγετικών, ισχυρών στρωμάτων στην ελληνική κοινωνία, στην εν δυνάμει νέα επικράτεια που εγκαθιδρύεται στο νότιο βαλκανικό άκρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ανάλογες διαπιστώσεις, εξάλλου, δεν θα έφεραν κατ' ανάγκη θετική σήμανση, καθότι η πολιτεία του ωφελιμισμού δεν είναι εξισωτική ή ισοπεδωτική· είναι χαρακτηριστικά *φιλελεύθερη*. Εχθρός αυτής της φιλελεύθερης ωφελιμιστικής πολιτείας είναι η εκ του νόμου ευγένεια, η σύσταση ισχυρών, ηγεμονικών στρωμάτων μέσα από θεσμικές διαδικασίες, η διαμόρφωση κριτηρίων για την ένταξή τους και η συγκρότησή τους σε σαφώς περιχαρακωμένα σύνολα. Η ίδια η δράση του μεταρρυθμιστικού κινήματος, άλλωστε, και ειδικότερα, των μπενθαμιστών εκπροσώπων του, αποδύθηκε σε έναν αδυσώπητο αγώνα για την υπονόμευση και την κατάλυση των προνομίων αυτής της εκ του δικαίου ευγενείας της κληρονομικής αριστοκρατίας.

Πέρα από την αριστοκρατία και τη μοναρχία, η ελληνική υπό σύσταση πολιτεία δεν υποφέρει, επίσης, από τη «*μάστιγα των ιερέων*». Υπό

αυτόν τον τίτλο, μια «*τάξη ανθρώπων*» όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μπένθαμ, επικαλείται την πρόσβαση στα επερχόμενα, σε μια ανώτερη πρόνοια, για την οποία είναι αδύνατο να αποφανθεί. Επικαλείται τη γνώση του Υπερβατικού, του *Εκείθεν*, ενώ το μόνο που μπορεί να γνωρίζει και το μόνο που μπορεί να σταθμίσει είναι το *Εντεύθεν*, το κοσμικό γίγνεσθαι. Γράφει, λοιπόν, προς τους Έλληνες:

> *Από το παράδειγμα των Αγγλο-Αμερικανικών Ηνωμένων Πολιτειών θα μάθετε ότι η επίσημη ιεροσύνη, συντηρούμενη δημοσία δαπάνη δι' επιβεβλημένων εισφορών, δεν είναι αναγκαία για τη διατήρηση της ευλάβειας ούτε χρήσιμη για τη διατήρηση της ηθικότητας: όπως ακριβώς για το σώμα, έτσι και για την ψυχή, όποιοι θεωρούν ότι χρειάζονται έναν γιατρό, αφήστε στους ίδιους τη μέριμνα να επιλέξουν εκείνον που έχουν ανάγκη.*[822]

Πέρα από ετούτη την επισήμανση και παραίνεση και ανάλογες ετυμηγορίες κατά του επίσημου κλήρου και της θρησκευτικής ομοιομορφίας, ο Μπένθαμ δεν θα τοποθετηθεί περαιτέρω, δεν θα εξηγήσει πού εντοπίζει αυτή την ιδιοτυπία της ελληνικής περίπτωσης. Δεν είναι απίθανο να έχει διακρίνει μια ειδολογική συγγένεια των θρησκευτικών αρχών τόσο του μουσουλμανικού όσο και του χριστιανικού κόσμου υπό το οθωμανικό πλαίσιο, όπως δεν είναι απίθανο η καταδίκη της επανάστασης από το πατριαρχείο και η επίκληση της νομιμοφροσύνης και της ευταξίας να επιβεβαιώνει έναν παροπλισμό της επίσημης πνευματικής ηγεσίας των χριστιανών από την πολιτική ηγεσία της επανάστασης των Ελλήνων. Ας σημειώσουμε και πάλι ότι, εφόσον ο ίδιος ο Μπένθαμ δεν επισημαίνει, έστω υπόρρητα, πως κατανοούσε αυτή την επιπρόσθετη «*ευτυχή συγκυρία*» του ελληνικού παραδείγματος, μπορούμε εδώ να προβούμε μόνο σε διατύπωση ελέγξιμων και αναιρέσιμων υποθέσεων.

822. «[...] from the example of the Anglo-American United States that an established priesthood, paid at public expense by forced contributions, are no more necessary to the maintenance of piety than useful to the maintenance of morality: and as for the body, so for the soul, to those who think they have need of a physician you will leave the care of choosing one for themselves». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 196.

Κρίσιμη, μεταξύ αυτών, θεωρούμε ότι είναι η ίδια η μεταβολή που συντελείται δια της επανάστασης. Εφόσον δι' αυτής το «*ελληνικόν έθνος διακηρύσσει την πολιτική αυτού ύπαρξη και ανεξαρτησία*», αξιώνει ταυτόχρονα ριζικές ανακατατάξεις που, θεωρητικά έστω, συμβάλλουν στη διάρρηξη των συνεχειών και των αρχών λογισμού της νόμιμης, έως τότε, κοσμικής και θρησκευτικής του συγκρότησης. Στη σύλληψη του Μπένθαμ και των μεταρρυθμιστών δηλαδή, η επανάσταση λειτουργεί αποδομητικά, «εκκαθαριστικά», δημιουργεί πολλαπλά κενά και νοητικές ασυνέχειες. Η ίδια η επανάσταση προσδιορίζει, δηλαδή, και την πρόβασή της. Οι Έλληνες «αναγεννώνται», αποσυνδέονται από το θεσμισμένο και κληροδοτημένο σύστημα κοινωνικής συγκρότησης και σκέψης. Δεν είναι απίθανο ότι σ' αυτή την αναγέννηση, σ' αυτή την οριστική ρήξη των συνεχειών, την «τομή» με το παρελθόν, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε και τη λογική συνάφεια της κατάλυσης της θρησκευτικής διχοτομίας στην οποία, μεταξύ άλλων, θα υποστυλωθεί η κριτική του Μπένθαμ στο προσωρινό ελληνικό σύνταγμα. Βέβαιο είναι, πάντως, ότι η σύγχρονή του βρετανική εμπειρία – απερίφραστα απευκταία για τα «*κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη*» – όπου οι ποικίλες θρησκευτικές διακρίσεις παρεισέφρεαν στην πολιτική διαχείριση, δεν επιβεβαιωνόταν στην ελληνική περίπτωση.

Οπωσδήποτε, τόσο ο ίδιος όσο και οι ομοϊδεάτες του είχαν τοποθετηθεί ανεπιφύλακτα υπέρ του διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους.[823] Ο Μπένθαμ είχε συντάξει το *Mother Church Relieved by Bleeding*, το οποίο αποτελούσε απόσπασμα του *Church of Englandism*, ειδικώς για να στηρίξει την εκστρατεία και την πρόταση νόμου του Χιούμ στη Βουλή ενάντια στην επιβολή εκκλησιαστικών φόρων. Πέραν, λοιπόν, του αγνωστικισμού που χαρακτηρίζει τον μπενθαμικό ριζοσπαστισμό των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, σύμφωνα με τον οποίο τα όποια ερείσματα της θρησκείας στην ηθική είναι απρόσιτα στην ανθρώπινη γνώση, άρα άχρηστα

823. Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, ό.π., Book II, chap. XI (Works, τ. IX, σ. 452-453). Βλ. επίσης Stephen Conway, "J. F. Colls, M. A. Gathercole, and Utilitarianism Unmasked: A Neglected Episode in the Anglican Response to Bentham", *ό.π.*, 435 -447.

και αδιάφορα, εκείνο στο οποίο δίδεται έμφαση εδώ είναι ο πλήρης διαχωρισμός της θρησκευτικής σφαίρας από τις δημοσιονομικές λειτουργίες του κράτους.

Το κράτος, η οικονομία, η κοινωνία, τα δημόσια πεδία δηλαδή όπου διαδραματίζεται η ζωή του αστού, είναι στοιχεία απολύτως διακριτά από την ιδιωτική σφαίρα, από τα *"speculative assumptions"* κάθε ατόμου, σύμφωνα με τη διατύπωση του Τζόζεφ Χιούμ.[824] Η πολιτεία δεν μπορεί να αποφαίνεται για την ηθική τελείωση του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα η ηθική για να είναι λειτουργική στο επίπεδο της συμβίωσης εν κοινωνία πρέπει να αποδεσμευτεί από τη θρησκεία.[825] Αυτός ο «διχασμός» φαίνεται ότι αποτελεί τη στοιχειώδη προϋπόθεση της μπενθαμικής πολιτείας, δεδομένου ότι συστήνει το κατ' εξοχήν πλαίσιο, όπου προωθούνται και υλοποιούνται τα διαφέροντα του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού. Περαιτέρω, τα διαφέροντα τούτα δεν υπηρετούνται δια της διαμόρφωσης μιας ξέχωρης ομάδας η οποία, δυνάμει της θεσμικής της κατοχύρωσης και του πολιτειακού της αξιώματος, γνωματεύει δογματικά για την ηθική φύση του ανθρώπου. Η ίδια η θεσμική συγκρότηση του κλήρου, ως διακριτής κοινότητας που επαγγέλλεται την πρόσβαση σε κάποια αυτόδηλη και παραδεδεγμένη αλήθεια, την τοποθετεί απέναντι στην υπόλοιπη ενιαία, θεωρητικά, κοινότητα. Ως ξεχωριστή κοινότητα υπερασπίζεται τα ξεχωριστά, ειδικά της διαφέροντα. Δεδομένου ότι η αλήθεια που επικαλείται ότι φέρει αυτή η ξεχωριστή κάστα δεν πορίζεται μέσα από τη διαδικασία του συλλογισμού, δεν συνάγεται από την κοινή για όλα τα άτομα έλλογη νοητική λειτουργία, κατά τους μεταρρυθμιστές, δεν μπορεί να εκπροσωπεί κάθε ξεχωριστό άτομο της κοινότητας, δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να

824. Είναι ασύμβατο με την «εποχή του διαφωτισμού να διώκονται πολίτες επειδή κρίνουν κατά πως νομίζουν σε θεωρήσεις εικοτολογικές», έλεγε ο Χιούμ από το Βήμα της Βουλής. *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 15, στ. 275-276.

825. Ας σημειώσουμε ότι η «απαιτούμενη ηθική ικανότητα» του δημόσιου λειτουργού δεν επιτυγχάνεται στο μπενθαμικό σύστημα μέσω της εμπέδωσης των ηθικών αρχών αλλά δια της συγκρότησης ενός κανονιστικού πλαισίου που εμποδίζει τον δημόσιο λειτουργό να δρά επιζήμια προς την ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού. H. L. A. Hart, *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and political theory*, Οξφόρδη 1982· F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 218. Βλ. ανωτ. κεφ. 7.

συγκροτείται ως επίσημος θεσμός συντηρούμενος από τη φορολόγηση κάθε ξεχωριστού ατόμου. Η μπενθαμική κριτική των θεσμών θα χαρακτηριστεί από έναν ιδιότυπο υλισμό, από έναν ριζοσπαστικό ρασιοναλισμό και, μοιραία, από έναν ουσιαστικό θρησκευτικό αδιαφορισμό.

Σχολιάζοντας περαιτέρω το *Σύνταγμα της Επιδαύρου*, ο Μπένθαμ θα επισημάνει και με άλλα παραδείγματα την αλληλεξάρτηση «*της καλής διακυβέρνησης με την καλή οικονομία*». Έτσι, για άλλη μια φορά, θα τονίσει την ιδιομορφία της ελληνικής περίπτωσης: «*Είστε αποκαθαρμένοι από το δέλεαρ των μακρινών εξαρτήσεων*», γράφει στους Έλληνες, ενώ η αποικιοποίηση κρίνεται ως «*η πλέον παράλογη και επιζήμια επιχείρηση!*».[826]

Όπως και στην περίπτωση των επίσημων εκπροσώπων της Εκκλησίας που, κατά τη μπενθαμική σύλληψη, αφαιμάσσουν το κράτος και επιβαρύνουν την πολιτεία με αλόγιστες δαπάνες, έτσι και η ύπαρξη απομακρυσμένων εξαρτήσεων επιτρέπει την πραγματοποίηση αθέμιτων κερδών, την ίδια στιγμή που υποβάλει σε μια αβάσταχτη φορολογία για τη διατήρησή τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο και με μόνο στόχο «*τον πλουτισμό των ολίγων στην κυρίαρχη χώρα, κατακλέβουν και καταπιέζουν τους πολίτες*» και των αποικιών και της μητρόπολης.

Ο Μπένθαμ θα αναλύσει διεξοδικά αυτό που αντιλαμβάνεται ως «αντινομία» ανάμεσα στην ανάγκη εγκαθίδρυσης του συναγωνισμού ελεύθερων οικονομικών φορέων και την πολιτικο-ιδεολογική κυριαρχία των «ολίγων» στις διαδικασίες οικονομικής ιδιοποίησης. Και ως προς τούτο η ελληνική περίπτωση, απαλλαγμένη από το βάρος τέτοιων εξαρτήσεων [*distant dependencies*], αποτιμάται θετικά σε σχέση με τη σύγχρονή της ισπανική και πορτογαλική.

Τα μοναρχικά πολιτεύματα της ευρωπαϊκής ηπείρου, αλλά και η συνταγματική μοναρχία του νησιωτικού συμπλέγματος της Βρετανίας κρίνονται ως τα πλέον δαπανηρά:

826. «You stand clear from the temptation afforded by distant dependencies [...] mad and mischievous enteprize most compleat!». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 194.

Ήδη από τη στέψη του μονάρχη, το λιγότερο που μπορείτε να κάνετε γι' αυτόν [...] είναι να αποσπάσετε από τους παραγωγούς όλα τα μέσα ιδιοκτησίας που θα επαρκούσαν για τη διαβίωση πολλών εκατοντάδων εξ αυτών για τον ίδιο χρόνο και να τα αποθέσετε αφειδώς επί των γονάτων του. Εάν, αντί για εκατοντάδες, είναι μυριάδες, όπως στην Αγγλία και τη Γαλλία, ποτέ μια τέτοια απόσπαση ως χορηγία προς αυτόν δεν θα ήταν – διότι ποτέ και πουθενά δεν έχει αποδειχθεί – αρκετή. Με την εγκατάστασή του στον θρόνο θα άρχιζε να κάνει ότι ο Γεώργιος ο Γ' έκανε σε όλη του τη ζωή, ότι ο Γεώργιος ο Δ' κάνει τώρα: Ο Γεώργιος ο Γ', ο οποίος στη διάρκεια της βασιλείας του, εξανάγκασε τον λαό σε εννέα διαφορετικές περιπτώσεις να επωμιστεί τα χρέη του: Ο Γεώργιος ο Δ', ο οποίος ακολουθώντας την ίδια σταδιοδρομία, πασχίζει να ξεπεράσει και τον πατέρα του.[827] *Τα αξιώματα που θα εναποθέτετε στη διάθεσή του δεν θα είναι ποτέ αρκετά, ούτε σε αριθμό ούτε σε πλούτο. Και για να αντισταθμίσει αυτή την ανομία, θα σας μιλά μεγαλοπρεπώς για τιμές και διακρίσεις και θα βυθίζει τη χώρα σε πόλεμο: θα μιλά για εμπόριο και συναλλαγές και θα χτίζει καταλύματα για προσοδοφόρα πόστα σε μακρινές εξαρτήσεις: θα κατακτά αποικίες για να κάνει πόλεμο: και θα επιζητά τον πόλεμο για να κρατά τις αποικίες.*[828]

Ο Μπένθαμ «διαβάζει» και κρίνει το ελληνικό σύνταγμα έχοντας διαρκώς ενώπιόν του την ευρωπαϊκή και, ειδικότερα, τη βρετανική εμπειρία.

827. Οι οφειλές του Γεωργίου του ΙΙΙ (1738-1820) αποδόθηκαν από την Αγγλική Βουλή στα 1769, 1777, 1786, 1802, 1805, 1814 και 1816. Ο Γεώργιος ο IV επιδόθηκε, στη διάρκεια της βασιλείας του, σε επιδεικτικές δαπάνες που βάρυναν, εξίσου, την πολιτεία. Βλ. *DNB*.

828. «At the very commencement of his reign the least you could do for him [...] is to take from the producers, and pour into his lap, a mass of property equal to that which suffices for the subsistence of several thousands of them in the same time. But if instead of thousands they were, as in England and France, myriads, never would the allowance thus made to him be, for never has it any where been found, sufficient. No sooner were he installed than he would begin to do as George the third did all his life, and as George the fourth doing now: George the third who, in the course of his reign, forced the people at nine different times to pay his debts: George the fourth who in the same career is outstripping his father. The offices placed at his disposal would not be numerous enough, nor rich enough. To fill up the deficiency, he would talk of honour and dignity, and plunge the country into war: he would talk of trade and commerce, and build nest of lucrative offices in distant dependencies: he would conquer colonies for the sake of wars: and wage wars in the sake of colonies». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 234.

Σ' αυτή αναφέρεται όταν διακρίνει στην υπό σύσταση ελληνική πολιτεία την απουσία «*έμμισθων νομικών*» και «*αργόμισθων εκπροσώπων*».[829]

> *Καθορίσετε και καταστήσετε δημόσιο τον γενικό κανόνα δράσης* [την αρχή της μεγαλύτερης ευτυχίας] *με τη μορφή γραπτού νόμου, και ο πιο άπειρος και αδαής εξ υμών θα μάθει και θα κατανοήσει όλα τα δικαιώματα και όλες τις υποχρεώσεις του καλύτερα και απλούστερα από τον πλέον κατηρτισμένο και πολυμαθή νομικό* [...].[830]

Στη μπενθαμική εμπειρία, το σώμα των νομικών ταυτίζεται, σχεδόν, με το σώμα των δημόσιων λειτουργών, ενώ ο δικηγόρος μετατρέπεται στον «ειδικό» μεσίτη της πολιτικής κοινωνίας, σ' εκείνον τον επαγγελματία της διαμεσολάβησης που καλείται να διερμηνεύσει, να μεταφράσει και να μεταφέρει τα αιτήματα της κοινότητας στο «αόρατο» και παντοδύναμο κράτος. Αυτό το νομικό - πολιτικό σώμα αποκτά ιδιάζουσα ιδεολογική και κοινωνική εμβέλεια και συγκροτείται ως ένα ειδικευμένο ανώτερο προσωπικό, από το οποίο εξαρτάται πλήρως η υλοποίηση της έννομης ισχύος της πολιτείας σε όλα τα επίπεδα. Εκείνο που, ίσως, διαβλέπει και επισημαίνει ο Μπένθαμ, δίδοντας έμφαση στον ρόλο «*των ανθρώπων του νόμου*» είναι η ευθεία παρέμβαση και ιδιοποίηση της κρατικής οντότητας. Η απόσπαση με λίγα λόγια της «δικαιοσύνης» από το πλαίσιο των οργανωμένων ιδιωτικών δραστηριοτήτων και η ένταξή της στο σύστημα ά-

829. «You are not afflicted by the plague of spurious representatives: hundreds nominate[d] by their own creatures and dependents to plunder and oppress the millions. You have none of these bloodsuckers, these unpunishable malefactors, stigmatized and abhorred under the name of Borough-monger by all who are not their accomplices. Stationed on this eminence, with the citizens of the Anglo-American United States on your side, you will look down upon all these nations, but with the best-deserved scorn and contempt upon England and upon France [...]. You are not as yet afflicted with the plague of lawyers. [...] Judges you must have. [...] Advocates you must have-Yes, and hireling ones you must tolerate: [...]. But let the avowed professor of insincerity-the indiscriminate defender of the injured and the injurer-be the last man you think of seating on the bench of justice. Lay down the universal rule of action in the form of written law, the meanest understanding among you will find it an easier matter to learn from it all his rights and all his duties than the most learned and most acute of all lawyers [...]». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 196-197.

830. «Lay down the universal rule of action in the form of written law, the meanest understanding among you will find it an easier matter to learn from it all his rights and all his duties than the most learned and most acute of all lawyers [...]». *Αυτόθι*, σ. 197.

σκησης της κρατικής εξουσίας, ως μηχανισμού αποκλειστικής υλοποίησης των ειδικών συμφερόντων της διοίκησης, της πολιτικής εξουσίας και του κράτους. Οι δικηγόροι, όπως και οι κληρικοί, διαμορφώνονται έτσι ως φορείς κλειστών, ημιαυτόνομων κοινοτήτων με ειδικά διαφέροντα εντός της μεγάλης κοινότητας, της ευρύτερης κοινωνίας και των γενικών της διαφερόντων.

Η νεοπαγής πολιτεία θα πρέπει οπωσδήποτε να διασφαλίζει τους θεμελιώδεις όρους της αστικής ανάπτυξης και της συνεχούς διεύρυνσης των εμπορευματικών και καπιταλιστικών δραστηριοτήτων, ενώ ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός πρέπει να καταλαμβάνει τον μικρότερο δυνατό «όγκο» σε σχέση με τους λοιπούς κοινωνικούς μηχανισμούς του δημόσιου χώρου. Οι επισημάνσεις του Μπένθαμ για την κρατική δημοσιονομία θα συνοψιστούν στο "Economy as applied to Office", που συνοδεύει το *Observations*. Αυτός ο τίτλος, περιγραφικός και κυριολεκτικός, θα συστήσει ένα προοίμιο, μια εισαγωγή κατά κάποιο τρόπο, για το *Constitutional Code*. Εδώ θα εκτεθεί με τρόπο ρητό και απερίφραστο η κατηγορηματική αρχή της αστικής μπενθαμικής πολιτείας:

> *Όσο μικρότερη είναι η αμοιβή, η ικανοποίηση του μικρού αριθμού των ηγετών τόσο το καλύτερο ή ό,τι απολαμβάνουν οι ηγέτες δεν πρέπει ποτέ να ξεπερνά εκείνο που στερούνται όσοι συμβάλουν στην πραγματοποίησή του.*[831]

Το οικονομικό πλεόνασμα που προσανατολίζεται στη δημόσια ιδιοποίηση – σε αντιδιαστολή με την ιδιωτική ιδιοποίηση – και κυρίως για τη συγκρότηση και διατήρηση των ποικίλων αξιωμάτων και των αντίστοιχων λειτουργών τους σε μια κρατική οντότητα, πρέπει να είναι το μικρότερο δυνατό. Το κράτος εδώ φέρεται ως ένα απλό εκτελεστικό όργανο, ενώ ο κρατικός λειτουργός ως ο υπηρέτης της κοινότητας:

> *Νομοθέτες! Ο κάτοχος οιασδήποτε θέσεως που δεν είναι απολύτως αναγκαία όσο και απολύτως χρήσιμη είναι κοινός κλέφτης του δημοσίου χρήματος: το ίδιο και ο παραλήπτης οιασδήποτε αμοιβής που είναι πέρα*

831. *Αυτόθι.*

και πάνω από εκείνη που είναι αναγκαία για κάθε απολύτως αναγκαία και χρήσιμη θέση. Κάθε κάτοχος θέσεως αργομισθίας είναι επιπλέον απατεώνας: αποδέκτης χρημάτων που αποσπώνται από τον λαό δια της εξαπάτησης, με αιτιολογίες ολωσδιόλου ψευδείς.[832]

Αναλόγως ο Κοραής θα σημειώσει για την πολυπληθία των κυβερνητικών λειτουργών στο νέο σύνταγμα:

οι πολλοί ούτοι εργάται αυξάνουν την δαπάνην του δημοσίου θησαυρού, σμικρύνουν κατά λόγον αντίστροφον και τους κόπους των έργων των [...]».[833]

Η μπενθαμική κριτική θα υπερασπιστεί τους βασικούς όρους της καπιταλιστικής προσοδοφόρας δράσης. Τούτη, όπως είπαμε, προϋποθέτει την κατάργηση της μοναρχίας και την κατάλυση της «ευγενείας εκ του δικαίου» και της κληρονομικότητάς της:

Σκεφτείτε το παράδειγμα της Μοναρχίας – ποσότητα παραγωγικής εργασίας ικανής για τη συντήρηση πενήντα ή και εκατό χιλιάδων παραγωγικών εργαζομένων – σκεφτείτε ότι αυτή η ποσότητα αποσπάται εκβιαστικά για να θωπεύσει ένα άτομο, για να παραφουσκώσει με ευχαρίστηση την τριφηλή και χαρισάμενη ζωή ενός και μόνου ατόμου, [και σε βάρος] *όλων εκείνων των χρήσιμων ατόμων* [...].[834]

832. «Legislators! the occupier of every place which is not absolutely needful as well as useful is a public robber: so is the receiver of whatever pay is over and above that which is needful in every needful and useful place. Every occupant of a sinecure Office is moreover a swindler: receiver of money extorted from the people on a pretence altogether false». *Αυτόθι*, σ. 199.

833. Οι διατυπώσεις του Κοραή παραπέμπουν ευθέως στον Μπένθαμ: «αι ηδοναί χωρίς κόπους είναι ηδοναί άδικοι· διότι όπου μέρος των πολιτών απολαύει ακόπως, εκεί εξανάγης άλλο μέρος πολιτών πρέπει να κοπιάζει χωρίς καμίαν απόλαυσιν. Τοιαύται κτηνώδεις ηδοναί αρμόζουν εις ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν ουδεμίαν πρόνοιαν ούτε του παρόντος ούτε του μέλλοντος κοινού συμφέροντος». Κατά συνέπεια «[...] εις τα ελεύθερα έθνη το πλήθος των λειτουργών πρέπει τόσον να συστέλλεται, όσον ολέθρια εις την ελευθερίαν του είναι τα εξ αυτού αποτελέσματα». Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», τ. Α1, Αθήνα [1964], σ. 397, 398.

834. «[...] take the instance of a Monarchy-a quantity of productive labour sufficient for the maintenance of fifty or a hundred thousand productive labourers, think of such a quantity extorted for the pampering of one individual, to the cramming with enjoyment a single individual, in whose sensory [not] so much as double the quantity of real enjoyment which any one of those same useful individuals would have possessed had he been unmolested can after all be forced». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 200-201.

Το υπό συγκρότηση κράτος που συστήνει το ελληνικό σύνταγμα πρέπει να αποτρέψει τη σύσταση «*αξιωμάτων επενδεδυμένων με ποικίλες μορφές πλούτου και εξουσίας* [...]» και να υπερπηδήσει τον κίνδυνο των «*μη αναγκαίων αξιωμάτων, των μη χρήσιμων αξιωμάτων, των υψηλά αμειβόμενων αναγκαίων και χρήσιμων αξιωμάτων και εκείνων που αποκαλούνται αξιώματα Αργομισθίας* [...]».[835] Όπως ο πολίτης υπηρετεί την κοινότητα, τον «δημόσιο χώρο», δεδομένου ότι μόνο δι' αυτής και μόνο εντός αυτής μπορεί να ικανοποιήσει το προσωπικό του διαφέρον, έτσι και ο φορέας του αξιώματος υπηρετεί την κοινότητα, διότι μόνο στο πλαίσιο αυτής υλοποιούνται τα ποικίλα συμφέροντα. Ο Χιούμ σε συνεργασία με τον Ρικάρντο, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, θα φέρει επανειλημμένα στη Βουλή το ζήτημα της δραστικής περιστολής των δαπανών του υπερτροφικού βρετανικού κράτους, ενώ το σύνθημά του θα είναι ότι «*η πολιτεία οφείλει να είναι τόσο συνετή με τα οικονομικά της όσο κάθε ξεχωριστό άτομο με τα εισοδήματά του*».[836]

Η μπενθαμική πολιτεία, θέτοντας στο κέντρο και διεκδικώντας την ιδιότητα του πολίτη για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό, εγκαθιδρύει έναν άμεσο και θεμελιακό δεσμό μεταξύ της πολιτιότητας και του πολιτικού συστήματος. Η υιοθέτηση του συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας υπηρετεί τα συμφέροντα των διαφορετικών ατόμων και των διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων και τούτα, με τη σειρά τους, στηρίζουν το ίδιο το σύστημα.[837] Ο πολίτης είναι ο εν δυνάμει φορέας ενός δημόσιου αξιώματος, είναι «υπηρέτης»,[838] εκπρόσωπος του δημόσιου χώρου και άρα

835. «Offices invested with various masses of money and power [...] needless offices, useless offices, overpay of needful and useful ones and to ones called Sinecures [...]». *Αυτόθι*, σ. 198.

836. Ronald K. Huch, Paul R. Ziegler, *Joseph Hume...*, ό.π., σ. 3.

837. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 185.

838. Ο Μπένθαμ γράφει χαρακτηριστικά στους Έλληνες: «Legislators! though servants to all, think not that by that universality you are placed in any other situation than that of servants. Legislators? I to his fellow citizens as a usurper that man who in any address made to them collectively or individually shall presume to use any such language as that of a master. Think not by any assumption of superiority of wisdom, either justification or excuse can be made for assumption of independent and irresistible power», Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 197-198.

των ποικίλων ιδίων συμφερόντων του. Πολίτης και φορέας αξιώματος είναι *εταίροι* ενός κοινωνικού όλου.

Αν οι Έλληνες επιθυμούν να συγκροτήσουν νέα πολιτεία, έγραφε ο Κοραής στον δικό του σχολιασμό του Συντάγματος της Επιδαύρου, «*και πολιτείαν αβασίλευτον*», έχουν προ των οφθαλμών τους έτοιμο το παράδειγμα της πολιτείας των Αγγλοαμερικανών.[839] Ο Μπένθαμ, απολύτως σύμφωνος με τον Κοραή επ' αυτού, αντιστρέφοντας την κύρια επιχειρηματολογία του, θα εκθέσει στους Έλληνες ιθύνοντες της υπό ίδρυση πολιτείας τις συνέπειες μιας άλλης επιλογής, της υιοθέτησης του παραδείγματος της πατρίδας του:

Για την αναγκαία υποστύλωση ενός τόσο αναγκαίου συστατικού της καλής διακυβέρνησης όσο της Μοναρχίας, θα εγκαθιδρύσετε, μια κληρονομική αριστοκρατία, θα εγκαθιδρύσετε μια Βουλή των Λόρδων. Εν τούτοις, μη όντας ταγμένοι αποκλειστικώς στην υπηρεσία του Θεού με όρκους αγαμίας οι άνδρες αυτοί, αναγορευόμενοι δια κληρονομίας μεγάλοι άνδρες, θα ευλογηθούν κατά τα ειωθότα με υιούς και θυγατέρες. Οι γεννήτορες αυτών, άπαντες, θα οφείλουν να υποστηρίξουν τα προνόμια και τις τιμητικές τους διακρίσεις: Τα Έντιμα και Εντιμότατα τέκνα τους, άπαντα, θα παραμένουν διακεκριμένα και εκλεκτά με το αντίστοιχο φορτίο σε προνόμια και διακρίσεις. Όπερ θα προκύψει μια απαίτηση για περισσότερα επικερδή αξιώματα και ως εκ της αναπόφευκτης διαμόρφωσης νέων αξιωμάτων, περισσότερες μακρινές εξαρτήσεις και περισσότεροι πόλεμοι θα θεωρηθούν επιτακτικοί. Το θέμα όμως, δεν εξαντλείται εδώ. Σε όλους ετούτους και τόσους άλλους ευπατρίδες, πρέπει να απονεμηθεί πλασματική αξιοσύνη και ευγένεια σε όλες τις αναρίθμητες μορφές της, ειδάλλως η αξία σε όλες τις μορφές της θα παραμείνει δίχως εύσημα. Από το αποκλειστικό και αλάθητο κριτήριο της αξιοσύνης σε όλες τις μορφές της, τίτλοι τιμής πρέπει να σκορπιστούν αφειδώς πανταχόθεν, με ή άνευ θυρεών, διακριτικών και εμβλημάτων. [...] *Ατυχώς, για να υποστυλωθεί κάθε τέτοιος τίτλος και κάθε τέτοιο ιερό στολίδι απαιτείται χρήμα: Αλλά γνωρίζουμε ήδη πόθεν τούτο μπορεί να πορι-*

839. Γ. Βαλέτας (επιμ.), Κοραής *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», ό.π., τ. Α[1], σ. 392. Στο ίδιο: «Επειδή το πολίτευμα της Ελλάδος ονομάζεται *προσωρινόν*, ευχής άξιο ήτο, αφού οι Έλληνες λάβωσιν άνεσιν από τους κατά του τυράννου πολέμους, δια να συντάξωσιν οριστικώς τη μέλλουσαν αυτών πολιτείαν, να τη συντάξωσιν *ακολουθούντες κατά πάντα το πολιτικόν σύστημα των Αγγλαμερικανών* [...]. ».

στεί. Μολονότι, εν τούτοις, έχουμε τη Βουλή των Λόρδων μας, δεν έχουμε ακόμα εκείνη την ιδιαίτερη ποιότητα εντός της, "δεν έχουμε ιεροσύνη". Καμία Ιεροσύνη άνευ Επισκόπων. Εις έναν ικανό αριθμό αυτών, πρέπει να τοποθετήσουμε έναν εξίσου ικανό αριθμό Αρχιεπισκόπων: μπορούμε, έτσι, να συμπυκνώσουμε κάθε επιπρόσθετη ποσότητα ιερότητας εις το ίδιο και το αυτό σώμα. Το σώμα αυτό μπορεί να είναι και θα είναι πλήρες Αγίου Πνεύματος: αλλά για να επιτευχθεί μια τέτοια πληρότης, ανάλογη ποσότητα του θεόπεμπτου βαλαντίου της αχρειότητας πρέπει να εισρεύσει στα απρόθυμα χέρια τους: για να φτάσει όμως στα ιερά τους χέρια πρέπει να αποσπαστεί από τα βέβηλα χέρια του λαού. [Θα επιλέξτε *έπειτα] άλλη μία Βουλή Λόρδων την οποία, όμως, δίκην σαφηνείας θα την ονομάσετε Βουλή Κοινών. Δια αυτής της τελευταίας κατάχρησης επιτυγχάνεται εκείνο το σύστημα διακυβέρνησης, που στην Αγγλία* [...] *είναι γνωστό υπό τον τίτλο το "απαράμιλλο, το ασύγκριτο Σύνταγμα της Αγγλίας"· και πράγματι, ειδικώς σε ότι αφορά ζητήματα χρημάτων, δεν συγκρίνεται με κανένα άλλο.*[840]

840. «For the necessary support of so necessary an ingredient in good government as a Monarchy, establish an hereditary aristocracy, establish a House of Lords. But, not being exclusively dedicated to the service of God by vows of celibacy, the men thus made into great men will to the customary extent be blessed with sons and daughters. The fathers will all of them have dignity to support: their Honourable and Right Honourable children will all of them remain honoured with the corresponding burthen. Here then is a demand of more lucrative offices, and as the indispensable sources of new offices, more wars and more distant dependencies. Nor is this all. For these and so many honourable men, factitious honour and dignity in all its innumerable shapes must be provided, or merit in all its shapes must go unrewardeπιμ. By the sole and infallible judge of merit in all its shapes, titles of honour must be scattered around, and with or without garters, stars and ribbons. [...] For its support, unfortunately, each title and each ornament requires money: but you know already where and how to get it. Still though you have your House of Lords, you have not as yet any such quality in it as *holiness*. No holiness without Bishops. Over a competent number of them, place a competent number of Archbishops; you may thus condense any additional quantity of holiness into one and the same receptacle. In every desirable degree of these receptacles may be and will have been made full of the Holy Ghost: but to accomplish this plenitude a proportionate quantity of the manna of unrighteousness must have been forced into their unwilling pockets: and to be forced into those sacred pockets it must have been forced out of the profane pockets of the people. [Chose then] another House of Lords who for distinction sake you may call a House of Commons. This fundamental defalcation accomplished, accomplishment is given to that of Government which in England [...] is known by the name of the matchless Constitution: and sure enough its match is not any where to be found [...] in regard of money matters, would you see by the light of experience the effects of the change?». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ὁ.π., σ. 234-235.

«Το αγγλικό σύστημα είναι μοναδικό για τις σπατάλες του», θα προσθέσει, παραθέτοντας λεπτομερή στοιχεία.[841] *«Εν ολίγοις, σύμφωνα με τη μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό, το Ελληνικό Σύνταγμα φαίνεται σαφώς προτιμητέο σε σχέση με το Ισπανικό. Είναι ακόμα προτιμότερο από το αντίστοιχο Πορτογαλικό* [...]», θα καταλήξει ο Μπένθαμ.[842]

Είναι γεγονός ότι στο *Observations* ο Μπένθαμ δεν αναφέρεται συστηματικά στη μοναρχία. Η συζήτηση περί αυτού του καθεστώτος και η συνακόλουθη απόρριψή του διατρέχει, ωστόσο, όλα τα χειρόγραφά του προς τους Έλληνες. Στο *Observations* μία μόνο μικρή ενότητα θα αφιερωθεί αποκλειστικά στο ζήτημα αυτό.[843] Είναι πιθανό να μην θεωρεί απαραίτητο να προχωρήσει σε έναν διάλογο για τη μοναρχία, εφόσον το Σύνταγμα της Επιδαύρου είναι εξ αρχής δημοκρατικό, αλλά είναι, επίσης, πιθανό να θέλει να αποφύγει ενδεχόμενες αντιδράσεις στις υπόλοιπες προτάσεις του, καθώς η προοπτική εγκαθίδρυσης ενός ρεπουμπλικανικού καθεστώτος, μετά τη βίαιη ανατροπή της Γαλλικής Επανάστασης και τον λυσσαλέο ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα μπορούσε να θέσει σε άμεσο κίνδυνο την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης.[844]

Πάντως, στο *Constitutional Code* η απόρριψη της μοναρχίας είναι ρητή και απόλυτη. Ο Μπένθαμ αποκλείει από την εξουσία *«όλους τους Μονάρχες και κάθε πρόσωπο που συνδέεται με δεσμούς αίματος ή όποιας μορφής συγγένειας με όποιον Μονάρχη»*.[845] Ο ίδιος, όπως προαναφέραμε, θα περιλάβει στις συστάσεις του, ως τεκμήριο αξιοπιστίας, την πολιτική

841. *Αυτόθι.*

842. *Αυτόθι*, σ. 240.

843. *Αυτόθι*, σ. 252.

844. Ο Rosen (= *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 172) υποστηρίζει ότι η θέση του υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να διασφαλίσει την υποστήριξη των εξευρωπαϊσμένων Ελλήνων, οι οποίοι αν και θεωρητικά ή από άποψη αρχής δημοκράτες, έβλεπαν την αποδοχή ενός βασιλιά για τον ελληνικό θρόνο ως ένα μέσο για να διασφαλίσουν την ανεξαρτησία τους.

845. «[...] all Monarchs, and every person, connected by any known tie of consanguinity, or affinity, with any Monarch». F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 135.

του ανεξαρτησία από οποιασδήποτε φύσης προσωπικούς και πολιτικούς δεσμούς με την εξουσία:

> *Δεν θα μπορούσα να υποστηρίξω το ίδιο για εκείνους που καλύπτονται με πλασματικά σύμβολα και τίτλους: Δεν θα μπορούσα, οπωσδήποτε, να το υποστηρίξω για έναν Βασιλιά. Όταν ένας Μονάρχης επιχείρησε να με διαφθείρει, να με παραπλανήσει, να με εκφυλίσει* [...], *μπορείτε ανά πάσα στιγμή να εξακριβώσετε τι έλαβε από μέρους μου.*[846]

Το προσωρινό ελληνικό σύνταγμα είναι λοιπόν, σύμφωνα με την εκτίμηση του θεμελιωτή του ωφελιμισμού, συμβατό με τη θεμελιωδέστερη αρχή του, την αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό. Είναι χαρακτηριστικό, εν τούτοις, ότι ο Μπένθαμ χρησιμοποιεί, όπως σημειώνει, τον όρο «Ελληνικό Σύνταγμα» [*Greek Constitution*] χάριν συντομίας. Αυτή η επισήμανση δεν είναι, ίσως, αναίτια. Δεν χρησιμοποιείται μόνο, ή πρωτίστως, για να υποδείξει ή να επισημάνει τις αναγκαίες και πιθανές αναθεωρήσεις των σχετικών άρθρων, είτε όσες προτείνει ο ίδιος είτε εκείνες που μπορεί να προκύψουν λόγω του προσωρινού χαρακτήρα του πρώτου ελληνικού συντάγματος. Η προσφώνησή του προς τους «*συντάκτες του Ελλαδικού Συντάγματος*» [*the framers of the Grecian Constitution*] αποτυπώνει μια πραγματικότητα ρευστή, μη κατεστημένη, ανοικτή σε κάθε πρόβλεψη. Η αναφορά, δηλαδή, του όρου "*Grecian Constitution*" σε έναν γεωγραφικό και όχι πολιτισμικό προσδιορισμό υποδηλώνει, πιθανώς, αντιλήψεις και εικάσματα των μπενθαμιστών της *Επιτροπής* για την Ελληνική Επανάσταση και τον σκοπό της, που θα μπορούσαν να υπερβούν την κληροδοτημένη θρησκευτική διχοτομία.

Στη σχετική βιβλιογραφία αναζητώνται, εξ αποτελέσματος, οι αιτίες για τις οποίες οι αντιλήψεις των φιλελεύθερων εν γένει υποστηρικτών της Ελληνικής Επανάστασης δεν κατίσχυσαν ή, έστω, δεν επέδρασαν καταλυτικά στη μορφή του πολιτεύματος που υιοθετήθηκε, εν τέλει, με την

846. «I can not say the same thing of the man covered with the tokens of factitious honor: least of all can I say the same of a King. When a Monarch has thought to corrupt me and delude me, to degrade me [...], you may see at any time what he has got by it». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities against Misrule...*, ό.π., σ. 193.

ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Ωστόσο, διαρκούσης της επανάστασης και με βάση το ψηφισθέν «εν Επιδαύρω προσωρινόν πολίτευμα», δεν μπορούσε να είναι ορατό ούτε μπορούσε να συναχθεί το τελικό αποτέλεσμα. Κατά συνέπεια, όταν ο Μπένθαμ σχολίαζε το *Σύνταγμα της Επιδαύρου*, δεν τεκμαίρετο από τα πράγματα ούτε θα μπορούσε να υποτεθεί η εξέλιξη της υιοθέτησης ενός μη ρεπουμπλικανικού, ως προς τις θεμελιώδεις αρχές και το περιεχόμενό του, συντάγματος. Ο Μπένθαμ δεν είχε μπροστά του παρά το κείμενο των θεμελιωδών νόμων μιας οιονεί επικράτειας, το οποίο κλήθηκε να σχολιάσει, να επιδοκιμάσει ή να απορρίψει. Είτε του ζητήθηκε είτε ανέλαβε αυτοβούλως να καταγράψει τις παρατηρήσεις του για τον καταστατικό χάρτη της υπό σύσταση πολιτείας, ως νομοδιδάσκαλος, ως εμπνευστής της αρχής της ωφελιμότητας και ως ενεργό μέλος των μεταρρυθμιστών του αγγλικού πολιτειακού συστήματος, δεν διέθετε άλλον τρόπο παρά να «αναγνώσει» και να κρίνει το Σύνταγμα της Επιδαύρου υπό το πρίσμα που όριζαν οι πολιτικές στοχεύσεις του βρετανικού ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού.

Είτε είχε καλή γνώση της κατάστασης και των συσχετισμών που διαμορφώνονταν στο εξεγερμένο νότιο βαλκανικό άκρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είτε όχι, η πρακτική του ήταν εκ των προτέρων συντεταγμένη με την πάγια θέση και επιθυμία του να «*καλύψει τον κόσμο με ρεπουμπλίκες*». Οι ίδιες οι συνθήκες, άλλωστε, συνέτειναν καταφανώς υπέρ του εγχειρήματος: Οι επαναστατημένοι είχαν ψηφίσει ένα φιλελεύθερο σύνταγμα ή, καλύτερα, ένα σύνταγμα που εναπέθετε την κυριαρχία στον λαό, ο ίδιος βρισκόταν σε επικοινωνία με την ηγεσία τους, ενώ στην Αγγλία είχε ιδρυθεί η *Επιτροπή* για την ελληνική υπόθεση, στην οποία πρωτοστατούσαν, αν όχι οι πιστοί οπαδοί της θεωρίας του, τουλάχιστον συνοδοιπόροι, υποστηρικτές και συνεργάτες του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΠΟΙΟΥ ΛΑΟΥ;
"ΑΣΥΜΒΑΤΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΣΠΑΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ„ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ

"Εάν το εγχείρημα του Ελληνικού Έθνους πρόκειται να προωθηθεί σε ένα επίπεδο δυναμικής και επιτυχίας όχι πιο χαμηλό από εκείνο της ομοσπονδοποιημένης Κοινοπολιτείας [των ΗΠΑ], *ο λαός της Ελλάδας θα καταστεί ένας λαός ευτυχής. Τίποτα που να προσομοιάζει στο καθεστώς αυτό* [των ΗΠΑ] *δεν έχει εμφανιστεί πουθενά αλλού. Όχι. Και δεν πρόκειται να υπάρξει υπό καμία άλλη προϋπόθεση, παρά υπό εκείνην της μίμησής του».*[847] Με αυτή τη διατύπωση ο Μπένθαμ θα αποδώσει, με τρόπο αδιαπραγμάτευτο και κατηγορηματικό, απόλυτη πρωτοκαθεδρία στο αμερικανικό πολιτειακό σύστημα. Δια της «επιστολής του» προς τους «Έλληνες Νομοθέτες», έχει φροντίσει να αιτιολογήσει αυτή την υπεροχή, αποδίδοντάς την στην απουσία θεσμοποιημένης και νομοκατεστημένης αριστοκρατίας, στην ευθεία απόρριψη της μοναρχίας, στην πλήρη ανεξιθρησκία και τον αποκλεισμό όποιας θεσμικά επίσημης εκκλησίας, στη θέσπιση φιλελεύθερων κανόνων δικαίου, στην πλήρη ανατροπή των παραδεδομένων σε σχέση με την απόδοση της ιδιότητας του

847. «If the business of the Greek Nation is but carried on with a degree of aptitude and success not very much below that with which it is carried on in that confederated Commonwealth, the Grecian will be a happy people. Nothing approaching to it has yet been seen any where else; no: nor ever will be on any other condition than that of imitating it». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 222.

πολίτη, στην εγκαθίδρυση, εν ολίγοις, ενός δημοκρατικού, φιλελεύθερου αντιπροσωπευτικού πολιτειακού συστήματος.

Η κατίσχυση του εμπειρισμού, η προσεκτική μελέτη της *συγκεκριμένης* εμπειρίας – σύμφωνα με την οποία «*δεν υπάρχει τίποτα που να προσεγγίζει το παράδειγμα της αμερικανικής Κοινοπολιτείας*» – επιβάλλει τη μίμηση αυτού του παραδείγματος. Σ' αυτή τη διαπίστωση θα συνηγορήσει και η αντίστοιχη προτροπή του Κοραή. Κατά την οριστική σύνταξη της συνθήκης της μελλοντικής πολιτείας, θα συστήσει στους Έλληνες :

> [να ακολουθήσουν] *κατά πάντα τον πολιτικόν σύστημα των Αγγλαμερικανών, σύστημα μαρτυρούμενον και από την κρίσιν όλων των πολιτικών φιλοσόφων και από την ισχυροτέραν πάσης αποδείξεως, την πείραν, ότι είναι παρά τας σημερινάς όλας ευνομουμένας πολιτείας το τελειότερον.*[848]

Όπως είδαμε, όμως, ο Μπένθαμ δεν θεωρεί την πολιτειακή μεταβολή οριστική και άπαξ δια παντός γενομένη. Ακόμα και το πρότυπό του αμερικανικό καθεστώς επιδεχόταν βελτιώσεων και μεταρρυθμίσεων:

> *Θεωρώντας το καθεστώς διακυβέρνησης αυτής της ομοσπονδιακής δημοκρατίας* [των ΗΠΑ] *ως πρότυπο προς μίμηση, δεν εννοώ οπωσδήποτε, ότι η μίμηση πρέπει να γίνεται αδιακρίτως. Σε αυτή την έως τούδε απαράμιλλη έδρα πρακτικής σοφίας και πραγματικής ευτυχίας, η μηχανική της διακυβέρνησης δεν εμφανίζεται, ακόμα τουλάχιστον, όσο απλοποιημένη θα μπορούσε να είναι.*[849]

Όταν ιδρύεται ένα νέο κράτος ή όταν μια κοινωνική ομάδα αξιώνει την πολιτική της σύσταση με την κατάρτιση συντάγματος, έγραφε χαρακτηριστικά ο Μπένθαμ, οι θεμελιώδεις αρχές πρέπει να επανεξετάζονται, να επιθεωρούνται εκ νέου και οι επιμέρους διατάξεις των σχετικών, φερόμε-

848. Γ. Βαλέτας (επιμ.), Κοραής *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», τ. Α[1], Αθήνα [1964], σ. 392.

849. «In holding up to view the state of government in that federative democracy as a model for imitation, I mean not that the imitation should be undiscriminating. In that hitherto matchless seat of practical wisdom and experienced felicity, the machinery of government has not however as yet all the simplicity of which it appears to be susceptible». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 223.

νων ως παραδειγματικών συνθηκών να υποβάλλονται στη βάσανο της ενδελεχούς διερεύνησης και του λεπτομερούς ελέγχου. Αυτή η θέση φωτίζει με τον πλέον πρόδηλο τρόπο τη σημασία των μεταβολών που διαμείβονταν κατά τη διάρκεια αυτών των ταραγμένων χρόνων. Στόχος της ίδρυσης μιας νέας πολιτείας είναι η ανατροπή, η εξαλλαγή, η υπέρβαση της προηγούμενης μορφής της. Η ίδια η διακήρυξη της πολιτικής συγκρότησης μιας ομάδας προϋπέθετε εξ αρχής και προσδιοριζόταν καθ' εαυτήν από την ανάγκη αναδιάταξης και μεταλλαγής των κληροδοτημένων όρων και την κριτική πρόσδεση στα νεοτερικά πολιτικά προτάγματα. Μπορεί η μίμηση του αμερικανικού συντάγματος, δεδομένης της μοναδικότητας και της πρωτοπορίας του, να κρίνεται για την ώρα ως απολύτως επιβεβλημένη, μπορούσε, εν τούτοις, κατά την εφαρμογή του να βελτιωθεί περαιτέρω, εάν η ελληνική πολιτεία στόχευε όντως στην ικανοποίηση της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας.

Η αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό ικανοποιούνταν, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Μπένθαμ, τόσο από το Ισπανικό όσο και από το Ελληνικό σύνταγμα. Σύμφωνα με όσα όριζε το Ισπανικό Σύνταγμα:

> *στόχος της πολιτείας είναι η ευτυχία του έθνους, εφόσον αντικειμενική επιδίωξη κάθε πολιτικής κοινωνίας είναι η ευημερία κάθε ξεχωριστού ατόμου που συστήνει αυτήν την πολιτική κοινωνία.*[850]

Το ελληνικό σύνταγμα δεν προβαίνει, παρατηρεί ο Μπένθαμ, στον ρητό καθορισμό, «*όπως θα ήταν επιθυμητό*», του αντικειμενικού σκοπού της ευτυχίας των μελών της κοινότητας, αλλά την προϋποθέτει έμμεσα δια των άρθρων εκείνων που προβλέπουν την απόλαυση όλων των πολιτικών δικαιωμάτων για τους κατοίκους της υπό σύσταση επικράτειας, την ισότητα ενώπιον των νόμων χωρίς εξαίρεση βαθμού, τάξης ή αξιώματος, την αξιοκρατία κατά την απόδοση αξιωμάτων και την ισότητα ως προς την κατανομή των φορολογικών βαρών προς «*όλες τις τάξεις και*

850. *Αυτόθι*, σ. 218.

κλάσεις» των κατοίκων.[851] Κατά την εκτίμηση του Μπένθαμ, ωστόσο, και τα δύο αυτά συντάγματα πάσχουν, σε διαφορετικό βεβαίως βαθμό, ως προς τον ακριβή ορισμό της έννοιας του πολίτη.

Σύμφωνα με το Ισπανικό Σύνταγμα, Ισπανός πολίτης θεωρείται ο άρρην ενήλικος που κατάγεται από οικογένεια Ισπανών ή ο νόμιμος απόγονος ξένων κατοίκων που δεν έχουν εγκαταλείψει το έδαφος της Ισπανίας. Τούτος είναι ένας συγκεχυμένος και αφηρημένος ορισμός που επιδέχεται πολλαπλών ερμηνειών, θα παρατηρήσει ο Μπένθαμ. Παρότι ο ισπανικός καταστατικός χάρτης προχωρά στον προσδιορισμό και άλλων χαρακτηριστικών της ιδιότητας του πολίτη, της άσκησης και της ανάκλησής της, εκείνο που δημιουργεί ασάφειες είναι ο τρόπος με τον οποίον περιγράφεται το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι:

> *Το ζήτημα του ορισμού, στόχος του οποίου είναι να διακριβώνει με τρόπο αδιαμφισβήτητο ποια άτομα θεωρούνται Πολίτες, δεν είναι αρκετά σαφώς και όσο ικανοποιητικά θα ήταν επιθυμητό να είναι διατυπωμένο* [στο Ισπανικό σύνταγμα]. *Εκείνος ο ορισμός που δίδεται από το Ελλαδικό Σύνταγμα, εκ του Άρθρου 2,* [ότι] *"όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικράτειας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Ελληνες και απολαμβάνουσιν, άνευ τινός διαφοράς, όλων των πολιτικών δικαιωμάτων* [...]*" είναι ακόμα πιο αόριστος.*[852]
>
> *Μεταξύ αυτών των πολιτικών δικαιωμάτων, δεν μπορώ παρά να θεωρήσω ότι στόχος υπήρξε η συμπερίληψη του δικαιώματος συμμετοχής δια ψηφοφορίας στην εκλογή των εκπροσώπων για την έδρα του σώματος που αποκαλείται Βουλευτικό. Για την Εκλογή; Μα, για ποια εκλογή, όταν δεν ορίζονται οι εκλογείς; Σύμφωνα με την προαναφερθείσα ρήτρα, εκλογείς είναι όλοι οι κάτοικοι της Ελλάδας. Εν τούτοις, επιζητώντας μια ευθεία και ρητή διατύπωση επ' αυτού, καταλήγω στη*

851. Ο Μπένθαμ σημειώνει συγκεκριμένα άρθρα του ελληνικού συντάγματος δια των οποίων ικανοποιείται υπόρρητα η επιδίωξη της ευτυχίας για τους κατοίκους του νέου κράτους. *Αυτόθι*, σ. 218. Για τα άρθρα αυτά βλ. «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3, σ. 25-26.

852. «The definitional matter, having for its object the ascertaining what individuals shall to this purpose regarded as *Citizens*, is not quite so clear and satisfactory as could be wished. That given by the Grecian Constitution, namely in Article 2, seems rather more so». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 218. Για τα άρθρα αυτά βλ. «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 25-26.

βασανιστική διαπίστωση της αδυναμίας εντοπισμού της. Ομοίως, δεν κατορθώνω να εντοπίσω μια άλλη περισσότερο ειδική σχετική αναφορά πέραν εκείνης του Άρθρου 11, εις το οποίο ορίζεται ότι το Βουλευτικόν σύγκειται εκ πληρεξουσίων εκλεγμένων παραστατών των διαφόρων μερών της Ελλάδος.[853]

Αμφότερα, επομένως, τα συντάγματα των υπό σύσταση επικρατειών αναγνωρίζουν, έστω και υπόρρητα, τη λαϊκή κυριαρχία. Δεν προσδιορίζουν, όμως, με εύληπτο και θετικό τρόπο την έννοια και το περιεχόμενο αυτού του επιθετικού προσδιορισμού, τα γνωρίσματα και τις ιδιότητες του φορέα αυτής της κυριαρχίας.

Είναι απορίας άξιο ότι ο Μπένθαμ δεν αναφέρεται με τρόπο ευθύ και απερίφραστο στη διατύπωση του άρθρου που ορίζει τα γενικά πολιτικά δικαιώματα του φερόμενου ως «Έλληνα πολίτη», σύμφωνα με το οποίο «*οι πιστεύουσι εις Χριστόν αυτόχθονες κάτοικοι της επικράτειας είναι Έλληνες*». Ο Μπένθαμ θα εκδηλώσει εν προκειμένω μια δυσεξήγητη απροθυμία να σχολιάσει ευθέως το επίμαχο άρθρο, παρότι έχει ρητά και κατηγορηματικά αποκλείσει από τη θεσμική οργάνωση της νεοτερικής πολιτείας αναφορές και προσδέσεις σε θρησκείες ή δόγματα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι προβαίνει σε μια έμμεση μνεία, σε κάποιον υπαινιγμό, όταν τονίζει ότι η έννοια της ιδιότητας του πολίτη που αποδίδεται, μεταξύ άλλων, ως σύμφυτη με τη δόξα της Ανατολικής Εκκλησίας, είναι αόριστη και αθεμελίωτη. Σε κάθε περίπτωση όμως, τόσο στο Ισπανικό όσο και, πολύ περισσότερο, στο Ελληνικό Σύνταγμα, θεωρεί ότι απουσιάζει ένας «*σαφής και ικανοποιητικός ορισμός της έννοιας του Πολίτη*». Δεν επισημαίνει ωστόσο τη σχετική προαναφερθείσα

853. «Among these political rights, I can not but conclude it was intended to comprise the right of contributing by their respective suffrages to the election of representatives to sit in the body stiled the legislative Senate. To the *Election*? But by what individuals in the character of Electors? According to the reference I have drawn as above, all natives of Greece. But after looking for some direct expression as to this point, I have the mortification of not finding any. Nothing do I find that bears on it in any more particular manner than does Article 11, in which it is said [...]». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ὁ.π., σ. 218-219. Ο Μπένθαμ παραπέμπει στα άρθρα του Ελληνικού Συντάγματος από τη γαλλική μετάφραση του Ραφενέλ. Τα δικά μας παραθέματα, όπως ανωτέρω, από τα *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3, σ. 25.

διάταξη του ελληνικού καταστατικού χάρτη ως καθοριστική της συναγόμενης απροσδιοριστίας της επίδικης έννοιας.

Ακόμη μεγαλύτερη αμηχανία δημιουργεί η παράβλεψη των διατυπώσεων του Συντάγματος της Επιδαύρου, όπου προβλέπονται τα «*περί Θρησκείας*». Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η μπενθαμική πολιτειακή θεωρία προϋπέθετε τον αποκλεισμό κάθε επίσημης, εδραιωμένης και δημοσία δαπάνη συντηρούμενης εκκλησίας από τους θεσμούς και τους μηχανισμούς της πολιτείας. Το γεγονός ότι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία οριζόταν ως η επικρατούσα θρησκεία της ελληνικής επικράτειας παραμένει, εσκεμμένα πιθανώς, ασχολίαστο από τον Μπένθαμ. Θα ήταν, ίσως, απλοϊκό να αποδώσουμε αυτή την παράλειψη σε αβλεψία ή αμέλεια, καθώς η θεώρηση και οι παρατηρήσεις του για το ελληνικό σύνταγμα, με την εξονυχιστική μελέτη και ανάλυση των λοιπών σχετικών άρθρων, καταδεικνύουν έναν μάλλον σχολαστικό και στοχαστικό παρατηρητή. Εκείνο που θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε είναι ότι, ως μεταρρυθμιστής ριζοσπάστης δημοσιολόγος, επιλέγει συνειδητά να διερευνήσει και να γνωμοδοτήσει για τους θεμελιώδεις νόμους της πολιτείας, για τον σχηματισμό της κεντρικής διοίκησης και των σωμάτων που θα τη συναπαρτίσουν, παραμελώντας εσκεμμένα το περιεχόμενο και τον ορισμό των φορέων των πολιτικών δικαιωμάτων εξαναγκάζοντας, κατά τη συνήθη πρακτική, στην αναγνώριση αυτού του έλλογα συναγόμενου «κενού». Δεν θα ήταν, ίσως, αβάσιμο να υποθέσουμε, περαιτέρω, ότι αυτή η παράλειψη δεν είναι αναίτια. Είναι, ίσως, εμπρόθετη και ανάλογη, όπως θα δούμε, με την παράβλεψη της ευθείας απόρριψης και καταδίκης του μοναρχικού καθεστώτος ή της μη παροχής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες όταν απευθύνεται στους Νομοθέτες της νέας πολιτείας. Δεδομένης της διακηρυγμένης πρόθεσής του να εφαρμόσει τις αρχές του στον πολιτικό χάρτη της υπό συγκρότηση ελληνικής επικράτειας και να συντάξει έναν «*δικό του Κώδικα για την Ελλάδα*», δεν θα ήταν ανυπόστατο να θεωρήσουμε ότι στόχευε να περιλάβει και να εντάξει τις σχετικές παρατηρήσεις σ' αυτόν τον οριστικό Κώδικα. Εξάλλου, όπως παρακολουθήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο σχολιασμός

του ελληνικού συντάγματος πραγματοποιείται υπό ισχυρή πίεση χρόνου και ο συντάκτης τονίζει επανειλημμένα ότι θα επανέλθει σε εκείνη ή την άλλη διατύπωση όταν οι συνθήκες θα το επιτρέψουν.

Βεβαίως, η διατύπωση στο επίμαχο άρθρο είναι τέτοια, ώστε να προβλέπεται η ανεξιθρησκία και η ακώλυτη λειτουργία «*πάσης άλλης θρησκείας πλην της οριζομένης ως επικρατούσας*». Η λέξη «*ανέχεται*» που χρησιμοποιείται στο Σύνταγμα είναι, καθώς παρατηρεί η οξύνοια ενός διανοητή όπως ο Κοραής, «*λέξις υπερήφανος*». Η μετάφραση ή η απόδοσή της, όμως, με τη λέξη *toleration* που διαβάζει ο Μπένθαμ, παραπέμπει στις ειδικές κρίσιμες συνδηλώσεις μιας άλλης κοινωνικής πραγματικότητας και δίνει πολιτική υπόσταση στην κατάλυση των όρων της θρησκευτικής ή δογματικής μισαλλοδοξίας. Ας μην λησμονούμε ότι, καθώς είδαμε στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας, η βρετανική νομοθεσία περί θρησκευτικής ομοιομορφίας (έναντι της ανεκτικότητας) εξαιρούσε της πολιτικής διαχείρισης των κοινών, αλλόδοξους και χριστιανούς που δεν συμμορφώνονταν με το δόγμα της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Η άνω Βουλή αποτελείτο από κοσμικούς και ιερωμένους του κυρίαρχου δόγματος και οι νόμοι περί θρησκευτικής ομοιομορφίας, που πυροδοτούσαν σφοδρές διαμάχες, παρέμειναν εν ισχύ μέχρι και τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του δέκατου ένατου αιώνα. Σ' αυτές τις δημόσιες πολιτικές διαμάχες πρωτοστάτησαν, όπως είδαμε ανωτέρω, τόσο ο ίδιος ο Μπένθαμ όσο και πολλοί εκ των ομοϊδεατών ή συνεργατών του της *Ελληνικής Επιτροπής*. Δεν αποκλείεται, επίσης, να παραβλέπει για την ώρα τους σχετικούς όρους στο ελληνικό σύνταγμα, φροντίζοντας να αποφύγει προκλήσεις ή αντιδράσεις που θα υπονόμευαν, πιθανώς, την υιοθέτηση των λοιπών προτάσεών του και να προπαρασκευάζει, ταυτόχρονα, το έδαφος για την κατάρτιση του νέου, οριστικού συντάγματος της ελληνικής πολιτείας. Η κριτική υιοθέτηση του αγγλοαμερικανικού συντάγματος, άλλωστε, που προτείνει στους Έλληνες νομοθέτες, χαρακτηρίζεται από την απουσία κάθε αναφοράς σε θρησκευτικά δόγματα και αντιλήψεις περί του Θείου· είναι ένα σύνταγμα ανθρώπων προς ανθρώπους, όπως συχνά το χαρακτηρίζει.

Καθώς η φιλελεύθερη αντιπροσωπευτική δημοκρατία και οι αρχές της κοσμικής νομιμότητας όριζαν κανονιστικά πλαίσια αυτονομίας και ελευθερίας των θρησκευτικών πρακτικών κάθε κοινότητας, στον οριστικό χάρτη της νέας πολιτείας που φιλοδοξεί να καταρτίσει, προβλεπόταν η συμβίωση χριστιανικών, μουσουλμανικών και ιουδαϊκών πληθυσμών. Προς τούτο όμως χρειάζονταν προβλέψεις που να αμβλύνουν ενδεχόμενες εμπλοκές και ανυπέρβλητες εντάσεις. Δεν είναι, για την ώρα, διακριβωμένο εάν ο Μπένθαμ καταπιάστηκε να οργανώσει το εύρος του επιτρεπτού και του παραβιάσιμου μεταξύ των κοινωνικών πρακτικών κάθε θρησκείας και των θεσμικών ορίων που διαφύλασσαν την ταυτότητα της νέας κοσμικής τάξης (η περιχαράκωση του θρησκεύεσαι, άλλωστε, στη σφαίρα του ιδιωτικού εγγραφόταν στις θεμελιώδεις αξιώσεις αυτής της τάξης)· στα σχόλιά του επί του Συντάγματος της Επιδαύρου, πάντως, θα επιχειρήσει να επιλύσει ενδεχόμενες εντάσεις που προέκυπταν από τις γαμήλιες πρακτικές των μουσουλμανικών πληθυσμών δίχως να προσβάλλονται οι επιταγές της θρησκευτικής ελευθερίας ή να παραβιάζεται ο λόγος του Θεού προς τον πιστό του.[854]

«*Η κυριαρχία ενυπάρχει εις τον λαό. Διαφυλάσσεται από αυτόν και προορίζεται δι' αυτόν. Ενεργείται δια της άσκησης της καταστατικής του Αρχής*»,[855] γράφει ο Μπένθαμ, στο μικρότερο ίσως, σε έκταση κεφάλαιο του *Constitutional Code*. Το κεφάλαιο αυτό, τμήμα του οποίου θα περιληφθεί στα σχόλια για το ελληνικό σύνταγμα, εξαντλείται στην παράθεση τέτοιου είδους αξιωματικών αρχών. Φαίνεται ότι εκείνο που τον απασχολεί δεν είναι η ανάλυση αυτής καθ' εαυτής της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας – πολλαπλές εντάσεις στον προσδιορισμό της οποίας θα επισημάνουν σύγχρονοι μελετητές της μπενθαμικής θεωρίας – αλλά, οι

854. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 255-256.

855. «The sovereignty is in the people. It is reserved by and to them. It is exercised, by the exercise of the constitutive Authority». Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, *Works*, ix, κεφ. III, άρ. 1, σ. 25. Βλέπε τη συζήτηση περί της λαϊκής κυριαρχίας στο F. Rosen, *Jeremy Bentham and Representative Democracy A Study of the Constitutional Constitutional Code*, Οξφόρδη 1983, σ. 41-55.

πρακτικές συνέπειες της αποδοχής και υιοθέτησής της.[856] Υπό την επιρροή διανοητών, όπως ο Μοντεσκιέ, φιλελεύθεροι πολιτικοί ηγέτες και στοχαστές στην Ευρώπη και την Αμερική, θεώρησαν το βρετανικό σύστημα πρότυπο οργάνωσης των πολιτικών θεσμών. Ο Μπένθαμ, αντιθέτως, θα αντιμετωπίσει το βρετανικό σύστημα μικτής διακυβέρνησης ως απολύτως ασύμβατο με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Θα προτρέψει, μάλιστα, επιμόνως τους Έλληνες να παραβλέψουν τη βρετανική εμπειρία και να μην προσφεύγουν στο παράδειγμά της, ενώ ως προς αυτό ακριβώς θα επισημαίνει συνεχώς τις επιφυλάξεις του έναντι των θέσεων του Μοντεσκιέ και του Ντελόλμ. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας εκ των νεότερων προσήλυτων του μπενθαμικού συστήματος, ο Στάνοουπ, μετά από διαδοχικές συναντήσεις που θα πραγματοποιήσει ως εκπρόσωπος της *Ελληνικής Επιτροπής* με τον Μουστοξύδη, τον Μητροπολίτη Ιγνάτιο και τον Καποδίστρια, θα επιχειρήσει να διασκεδάσει τις ανησυχίες του τελευταίου, ειδικότερα, συνομιλητή του ως προς την εφαρμογή των αγγλικών θεσμών στην Ελλάδα, δηλώνοντας σαρκαστικά: Δεν επιχειρούμε να εφαρμόσουμε τους αγγλικούς θεσμούς. «*Είμαστε*

856. Όπως έχουμε επισημάνει και αλλού δεν επιχειρούμε εδώ να αναδείξουμε και να ανασυστήσουμε πιθανές αντιφάσεις ή ανακολουθίες, πολύ περισσότερο να τις ελέγξουμε ή και να τις αμβλύνουμε, προστρέχοντας σε συγγενείς συνταγματικές θεωρίες ή θεωρίες της δημοκρατίας. Αποδεχόμαστε τη σκέψη του φιλοσόφου, όπως διατυπώνεται και όπως συστήνεται προς τους ηγέτες της επανάστασης και της προσωρινής ελληνικής Διοίκησης, με στόχο να αναδείξουμε ένα μάλλον παραγνωρισμένο κεφάλαιο της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης και της πρόσδεσής της στα προτάγματα των μεγάλων επαναστάσεων και της ιδεολογίας της πολιτικής χειραφέτησης και της εθνικής αυτοδιάθεσης. Όποιες εσωτερικές αντινομίες ή αυτοαναιρέσεις εντοπίζονται στη θεωρία δεν αφορούν στις υποθέσεις που αρθρώνουμε εδώ, ενώ έχουν αντιμετωπιστεί και εξακολουθούν να οργώνονται γόνιμα από τη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική θεωρία. Ειδικώς για τις πιθανές αντιφάσεις στις οποίες υποπίπτει η μπενθαμική θεωρία στη σύλληψη της έννοιας της κυριαρχίας βλ. τη διεξοδική μελέτη του F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 41-55 και 77-92 · S. I. Benn, "The uses of Sovereignty", *Political Studies*, iii (1955) 109-122. Το ίδιο στο W. J. Stankiewicz (επιμ.), *In defence of Sovereignty*, Νέα Υόρκη 1969, σ. 67-85 · J. H. Burns, "Bentham on Sovereignty: an exploration" στο M. H. James (επιμ.), *Bentham and Legal Theory*, Μπέλφαστ 1974, σ. 133-150 · L. J. Hume, "J. Bentham and the Nineteenth Century revolution in government", *Historical Journal*, x (1967) 361-375 · T. Peardon, "Bentham's ideal republic", *Canadian Journal of Economic and Political Science*, xvii (1951) 184-203. Το ίδιο στο B. Parekh (επιμ.), *Jeremy Bentham*, Λονδίνο 1974, σ. 120-144.

περισσότερο σώφρονες και θα επιχειρήσουμε να εφαρμόσουμε τους αμερικανικούς».[857]

Η διαδεδομένη αυταρέσκεια των Βρετανών, που πήγαζε από την πανθομολογούμενη ιδιομορφία του πολιτειακού τους συστήματος και των ιδιαίτερων θεσμικών χαρακτηριστικών του, δεν θα αγγίξει, λοιπόν, τους πολιτικούς και δημοσιολόγους που θα συνδεθούν με τον Μπένθαμ, τους μεταρρυθμιστές και τις θεωρήσεις τους. Όπως επισημαίνει ο Νέσμπιτ, ως μελετητής της *Επιθεώρησης του Ουέστμινστερ*, «*αν κάτι διακρίνει την κριτική των μπενθαμιστών από τις στήλες του Westminster Review είναι η οξεία καταδίκη κάθε αγγλικού θεσμού*» και κυρίως του βρετανικού πολιτειακού συστήματος, που, κατά γενική ομολογία, λειτουργούσε ως οικουμενικό πρότυπο κατά την εποχή εκείνη, θα προσθέταμε. Έπειτα από τη σύνταξη του καταστατικού χάρτη της ομοσπονδίας των Ηνωμένων Πολιτειών της βόρειας Αμερικής, το αγγλικό πολιτειακό σύστημα δεν θα απολέσει το κύρος του. Η κρίση του Μπένθαμ για το βρετανικό καθεστώς, εν τούτοις, ακόμα και στην πιο επιεική εκδοχή της είναι, πράγματι, καταλυτική. Προϋποθέτει, όπως υποστηρίζει, την υποταγή και την ενσωμάτωση σε ένα δίκαιο που δεν ορίζεται εμπειρικά (για τούτο είναι χρεοκοπημένο και αδρανές) και μεριμνά για τη διατήρηση κοινοτοπιών και τετριμμένων αρχών που δεν είναι δεκτικές σε βελτιώσεις (διότι είναι απαρχαιωμένες και, ως τέτοιες, αξιοκατάκριτες και αποδοκιμαστέες). Μεταξύ των σύγχρονών του πολιτικών συστημάτων και των νεοπαγών ή εν δυνάμει επικρατειών θα προκρίνει αδιαμφισβήτητα εκείνο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Ανθολογώντας δε τα απαξιωτικά χαρακτηριστικά, τα δευτερεύοντα ή ατελή στοιχεία του πολιτεύματος των νεότευκτων πολιτειών της βορειοαμερικανικής ηπείρου, θα τα αποδώσει αποκλειστικά στη συνεπισώρευση κληροδοτήσεων της παρωχημένης και «βάρβαρης» βρετανικής αποικιακής κυριαρχίας.[858]

857. L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 23.

858. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10 · [Jeremy Bentham], *Colonies Commerce and Constitutional Law...*, ό.π., ιδ. σημείωμα επιμελητή P. Schofield, σ. xv - xxv · D. P. Crook, *American democracy in English politics 1815-1850*, Οξφόρδη 1965, σ. 96-101.

Έτσι, θα επιστήσει την προσοχή των Ελλήνων τόσο έναντι του βρετανικού πολιτειακού συστήματος όσο και έναντι των υποστηρικτών του:

> *Οι μόνες μορφές διακυβέρνησης έναντι των οποίων απαιτείται μέριμνα και πρόβλεψη, αλλά διαθέτουν πιθανότητες χρησιμότητας, είναι εκείνες οι κακές μορφές που παρουσιάζουν κάποιο καλό, και η μόνη καλή μορφή η οποία παρουσιάζει κάτι κακό. Μεταξύ των κακών μορφών που παρουσιάζουν κάτι καλό έχουμε ήδη αναφέρει την Ισπανική, την Πορτογαλική και την Αγγλική: η μόνη καλή μορφή που έχει ένα μικρό κακό είναι εκείνη των Αγγλο-Αμερικανικών Ηνωμένων Πολιτειών. Τα έργα που μπορεί να χρησιμοποιηθούν από το παράδειγμα του Αγγλικού συστήματος διακυβέρνησης (διότι η Αγγλία δεν έχει Συνταγματικό Κώδικα, κατά συνέπεια, δεν έχει Σύνταγμα) απέναντι στα οποία οι Έλληνες πρέπει να τηρήσουν κριτική απόσταση είναι εκείνα του Μοντεσκιέ, του Μπλάκστοουν και του Ντελόλμ: οι σχετικές πραγματεύσεις των διαφορετικών αυτών έργων για το υποτιθέμενο αγγλικό Σύνταγμα μπορούν να οριστούν ως* μυθοπλασίες.[859]

Σε αντίθεση με προγενέστερους αλλά και σύγχρονούς του στοχαστές, ο Μπένθαμ θεωρούσε ότι, αν υιοθετηθεί η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ως βάση του πολιτικού συστήματος, τότε όλη η συνταγματική θεωρία οφείλει να αναδιαμορφωθεί. Αυτό συνεπάγεται και την απόρριψη της εγκαθιδρυμένης αρχής της *διάκρισης των εξουσιών*. Στο *Observations* ο Μπένθαμ θα επεξεργαστεί την αρχή της διάκρισης των εξουσιών στο πλαίσιο του Συντάγματος της Επιδαύρου, καταλήγοντας ότι η νομοθετική εξουσία θα πρέπει κατά κάποιο τρόπο να μοιράζεται ανάμεσα στο Νομοθετικό και το Εκτελεστικό, αλλά θα πρέπει να εξαρτάται απολύτως από

859. «The only forms of government against which any such warning presented a chance of being useful are those bad forms that that have some good in them, and that one good form which has some bad in it. Among the bad forms which have some good in them have been mentioned the Spanish, the Portugueze and the English: the one good form that has a small sprinkling of bad in it is that of the Anglo- American United States. So far as concerns the English Government (for Constitutional Code and therefore Constitution it has none) the books against which it may by of use that the Greeks should have warning are Montesquieu, Blackstone and De l'Olme: of that pretended Constitution, the sort of colouring given to it considered, the several descriptions given in these several works may be termed *the romance* [...]». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 240. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

την ανώτερη νομοθετική αρχή, τον μεγαλύτερο αριθμό.[860] Το σημείο από το οποίο εκκινούσε αναπτύσσοντας περαιτέρω το ζήτημα ήταν «*η αρχή της αυστηρής και απόλυτης εξάρτησης*» [*strict and absolute dependence*] από τους πολίτες της κοινότητας.[861] Σύμφωνα με τη μπενθαμική επεξεργασία, η αρχή αυτή συνηγορούσε υπέρ ενός διαχωρισμού των εξουσιών περισσότερο έμμεσου. Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών, ισχυρίζεται, συνιστά μια «αυταπάτη», μια παραπλάνηση. Δεν εφαρμόζεται στις αμιγείς δεσποτικές μοναρχίες, αλλά σε πολιτεύματα όπως το αγγλικό, όπου, με το πρόσχημα της συνταγματικής ολοκλήρωσης, η Αριστοκρατία επιδιώκει και πετυχαίνει την ισχυροποίησή της έναντι του Στέμματος.

> *Για να εδραιωθεί αυτή η παραπλάνηση, επινοήθηκε και επιβλήθηκε ένα υποκατάστατο της μόνης πραγματικής αρχής* [της μεγαλύτερης ευτυχίας]. *Εκείνο που προτάσσει τη διάκριση των εξουσιών μεταξύ των εξουσιαστών, ως τη μόνη αποτελεσματική αρχή αν όχι τη μόνη ασφάλεια της καλής διακυβέρνησης.*[862]

Η αρχή της αυστηρής και απόλυτης εξάρτησης από τους πολίτες, έγραφε ο Μπένθαμ στους Έλληνες,

> *αρκεί αφ' εαυτής για να αποδείξει το άφευκτο· ό,τι δηλαδή στο αγγλικό σύστημα η εξουσία του βασιλέως ή η εξουσία της Βουλής των Λόρδων ποτέ δεν μορφοποιήθηκε με στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ή, έστω, με στόχο την ευτυχία οιουδήποτε άλλου παρεκτός εκείνων των προσώπων και των συν αυτοίς, εκ των οποίων οι εξουσίες αυτές διαμορφώθηκαν και δια των οποίων α-*

860. «First come Articles 9 and 10, concerning the so- declared two component parts of the government: namely the body termed the *Legislative Senate*, and the body termed the *Executive Council.* In the appellations respectively given to these two bodies, there seems to be an inconsistency: and , on considering them in themselves, one of them, namely the one stiled the Executive Council, seems to be useless: and forasmuch as in regard to political power, there can not be any portion which if useless is not also mischievous, hence it will be seen to follow, that, in the instance of the body here in question, if it be useless it is worse, indeed much worse, than useless». (πλάγια στο κείμενο). *Αυτόθι*, σ. 219. Βλ. επίσης σ. 209- 215, όπου παρατίθεται όλο το κείμενο.

861. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 81.

862. «To keep on foot this delusion, a substitute to the only true principle above-mentioned has been invented and held up to view. It is that which holds out the division of power among rulers as the most efficient if not the only security for good government». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 231.

σκούνται. [Η εφαρμογή της αυστηρής και απόλυτης εξάρτησης από τους πολίτες] *θα απαλλάξει τη χώρα και από τις δύο αυτές αιτίες κακοδιοίκησης και εξαθλίωσης* [από τη Μοναρχία και τη Βουλή των Λόρδων], *ευθύς μόλις ο μεγαλύτερος αριθμός αντιληφθεί τις μόνες έγκυρες και βάσιμες αρχές της τέχνης και της επιστήμης της πολιτικής διακυβέρνησης·* [...] *θα αποδειχθεί ωφέλιμη για τη Γαλλία.* [...] *θα απαλλάξει το Ισπανικό σύνταγμα από τον Βασιλέα του· θα το απαλλάξει από εκείνο το τεράστιο αποθεματικό και εκείνη την πηγή διαφθοράς, τη Γερουσία* (Council of State) *με τα σαράντα μέλη της, όλα τους πλάσματα του Μονάρχη. Θα αποδειχθεί ομοίως ωφέλιμη για την Πορτογαλία. Θα αποδειχθεί ωφέλιμη ακόμα και για το Σύνταγμα των Αγγλοαμερικανικών Ηνωμένων Πολιτειών, μ' όλη την απαράμιλλη μοναδικότητά του* [...].[863]

Για τον Μπένθαμ η «καλή διακυβέρνηση» επιτυγχάνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο όχι κατ' ανάγκην μέσω μιας άμεσης δημοκρατίας ή μιας μικρής ρεπουμπλίκας αλλά, μιας αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας,[864] της οποίας η νομοθετική αρχή εκλέγεται με καθολική μυστική ψηφοφορία. Η θέση αυτή, τροποποιημένη από τον Στάνοουπ, θα διατυπωθεί στον γραμματέα της Ελληνικής Επιτροπής ως εξής:

το μοναρχικό πνεύμα έχει εμποτίσει τους Έλληνες, οι οποίοι πιστεύουν ότι η δημοκρατία δεν ταιριάζει σε μεγάλα έθνη γιατί δεν έχει σφρίγος και ενεργητικότητα· ξεχνούν βεβαίως τη διαφθορά και τη μαλθακότη-

863. «It will suffice of itself to prove the impossibility, that in the English form of government the power exercised by the King, or the power exercised by the House of Lords, should ever have had for the end of its creation the greatest happiness of the greatest number, or so much as the happiness of any individual other than the several sorts of persons by whom those powers have been and are exercised and their several connections. It will rid the country of both these sources of misrule and misery, so soon as the eyes of the greatest number are sufficiently open to the only sound principles of the art and science of government; [...] It will render similar service to France [...] It will rid the Spanish constitution of its King · and of that vast reservoir and fountain of the matter of corruption, the Council of State with its forty members, all of them creatures of the Monarch. It will render similar service to Portugal. It will render service even to the Constitution of the Anglo-American United States, matchless as it is as yet [...]». *Αυτόθι*, σ. 228-229.

864. «True it is that only to a representative democracy having for its end in view the greatest hapiness of the greatest number, and to that end to the giving advancement to the interest, and execution and effect to the will declared as far as it can be declared, of the greatest number, can application be made of this principle of absolute and universal dependence with any advantage». *Αυτόθι*, σ. 230.

τα, τη στασιμότητα, τις στασιαστικές ενέργειες και τις επαναστάσεις που εκδηλώνονται στις μοναρχίες, ανεξάρτητα από το αν είναι σημαντικές ή όχι.[865]

Ανακυκλώνοντας, πιθανώς, την κυρίαρχη αντίληψη που προσέδενε την ισχύ στη μεγάλη εδαφική έκταση, η μπενθαμική αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα περιλάβει τόσο την κληρονομημένη διάρκεια ή την επιβίωση των μεγάλων αυτοκρατορικών συγκροτημάτων όσο και το νέο σχήμα της συνομοσπονδίας ή συμμαχίας νέων ή μικρών δημοκρατικών κρατών. Η ισχύς της νέας πολιτείας των μεταρρυθμιστών φαίνεται λοιπόν ότι δεν εξαρτάται κατ' ανάγκην από την έκταση των εδαφών της, αλλά από την πόλη, το αστικό συγκρότημα όπου δραστηριοποιούνται οι «*χρήσιμες τάξεις*» και όπου υλοποιούνται τα διαφορετικά διαφέροντα της πολιτικής κοινότητας. Εν τούτοις, η μικρή δημοκρατία φαίνεται ότι, στον βαθμό που δεν μπορεί να οικοδομήσει μόνη ένα κλειστό αξιολογικό και πολιτικό σύμπαν, δεν μπορεί να είναι βιώσιμη παρά εκτείνοντας τη δυναμική της. Έτσι, κατά τη μπενθαμική σύλληψη, η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης θα συναρτηθεί σημαντικά με τη διάχυση των αρχών της κοσμικής νομιμοποίησης στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, ομοίως η τριπολιτινή φιλελεύθερη επανάσταση από την αντίστοιχη σε όλη τη βορειοαφρικανική ακτή και η επανάσταση στην υπόλοιπη Ευρώπη από τη χειραφέτηση των αποικιών.[866]

Η προοπτική της εθνικής αυθυπαρξίας φαίνεται ότι συμπλέκεται και εδώ με την προοπτική της πολιτικής αστικής χειραφέτησης, που δεν απαιτεί αναγκαία αμιγείς γενετικές ή γλωσσικές ή θρησκευτικές διχοτομίες. Η κυριαρχία ενυπάρχει στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό και η «παναρμοδιότητα» στην νομοθετική αρχή, για να επανέλθουμε συνοψίζοντας τη σκέψη του Μπένθαμ. Έτσι, η εκτελεστική και η δικαστική εξουσία εξαρτώνται από τη νομοθετική, όσο και η νομοθετική από τη βούληση

865. L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; being a series of letters and other documents on the Greek Revolution Reminiscences of Lord Byron Supplementary Papers*, Λονδίνο 1825, σ. 35.

866. Αυτό το σχήμα θα συστήσει το «σχέδιο για τη γενική και μόνιμη ειρήνη» ("Plan for an universal and perpetual peace") του Μπένθαμ. Βλ. *Principles of International Law* 1786-1789, στο *Works*, ii, σ. 548-549, και W. Stark, *Introduction to J. Bentham's economic writings*, ό.π., τ. I, σ. 36 κ.ε.

του εκλογικού σώματος. Κατά συνέπεια όλο το πολιτικό σύστημα θα δομείται επί τη βάση της κυριαρχίας του *μεγαλύτερου αριθμού*.

Ο Μπένθαμ, ωστόσο, δεν θα απορρίψει συλλήβδην την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Δεχόταν ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, όταν η νομοθετική αρμοδιότητα σ' ένα κράτος είναι ανεξάρτητη από τον λαό, η διάκρισή της από τις άλλες μπορεί να μετριάζει τις εξουσίες της κυβέρνησης καθώς, τα διαφορετικά σώματα της πολιτείας που διαθέτουν νομοθετική ισχύ, ανταγωνίζονται μεταξύ τους και ο ίδιος αυτός ο ανταγωνισμός περιορίζει την αυτονόμηση της πολιτικής τους ισχύος. Ως αποτέλεσμα αυτού καταλήγουμε σε μια κυβέρνηση με σχετικά περιορισμένη εξουσία, που δύσκολα χρησιμοποιεί ολοκληρωτικού τύπου πρακτικές.[867] Σε γενικές γραμμές, όπως έγραφε στους Έλληνες,

> *η αρχή, καίτοι ασυμβίβαστη με τη μόνη καλή μορφή διακυβέρνησης, ενέχει κάποιο καλό στοιχείο – οπωσδήποτε αδύναμο – και έχει λειτουργήσει ενίοτε αντισταθμιστικά, περιορίζοντας τη ζημία που θα προέκυπτε από την κακή μορφή διακυβέρνησης.*[868]

Έτσι, παρότι η αρχή της διάκρισης των εξουσιών είναι ασύμβατη και ακατάλληλη για «*το μόνο καλό σύστημα διακυβέρνησης*», την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, σε άλλα συστήματα, όπως σε εκείνο που εφαρμόζεται στην Αγγλία, η υιοθέτησή της μετριάζει τις αυθαιρεσίες, διότι «*η εξουσία γίνεται αντικείμενο ανταγωνιστικών ομαδοποιήσεων*» μεταξύ των διαφορετικών φορέων της.[869]

---

867. «True it is, that where, between one functionary or set of functionaries and another, a power which is independent of that of the people is shared out, a case there is which such division, in so far as it has place, has a tendency to be productive of effects beneficial to the interest of the people. This is - where the power so divided is the Supreme power in the State, say the power of legislation in the highest grade, and the mode of division such that no valid act can be performed by the one of these authorities without the concurrence of the other. [...] the necessity of concurring in the establishment of some arrangement from which the interest and condition of the people has received some more or less beneficial service». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 231. Βλ. επίσης σ. 232-233.

868. «This principle has this much good in it, that, though incompatible with the only good form of government, it has at times operated as a palliative, how feeble soever, to the mischief produced by a bad one». *Αυτόθι*, σ. 231.

869. *Αυτόθι*.

Απαιτείται, εν τούτοις, ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα ως προς τις σχετικές διαπιστώσεις, διότι πέρα από τις αξιωματικές παραδοχές και θεμελιώδεις αρχές της θεώρησης του Μπένθαμ, οι θέσεις του που επεξεργαζόμαστε εδώ διακρίνονται από έναν αυστηρό πραξεολογικό προσανατολισμό, καθώς προορίζονται να υιοθετηθούν στην σύγχρονή του κοινωνική συγκυρία. Στόχος του, παράλληλα προς τη διαμόρφωση ενός θεωρητικά και φιλοσοφικά μη διαψεύσιμου συστήματος είναι, κυρίως, η εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού πολιτικού προγράμματος στον καταστατικό χάρτη μιας πολιτείας, μιας υπό σύσταση πολιτικής και κρατικής οντότητας. Όποιες αμηχανίες και συγχύσεις, ακόμα και αντιφάσεις, ανακύπτουν κατά την προσέγγιση των προτάσεών του, προς τους «Έλληνες Νομοθέτες» εν προκειμένω, εμφανίζονται, συχνά ως αποτέλεσμα των αναγκαίων προσαρμογών των φιλοσοφικών και νομολογικών του αρχών στις ιδιαίτερες συνθήκες της ελληνικής περίπτωσης και του σχετικού συντάγματος. Έτσι, εξετάζοντας το Σύνταγμα της Επιδαύρου, παρατηρούμε ότι ο Μπένθαμ θα προτάξει την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία της νομοθετικής αρχής (*παναρμοδιότητα*, κατά την εννοιολόγησή του) και ακολούθως θα προχωρήσει σε μια λεπτομερή ανάλυση του ορισμού, των αρμοδιοτήτων και λειτουργιών των δύο σωμάτων, του Νομοθετικού και του Εκτελεστικού. Στη συνέχεια, όμως, δεν θα διστάσει να προτείνει την κατάργηση του Εκτελεστικού, έτσι όπως συγκροτείται από το προσωρινό ελληνικό σύνταγμα.

Παρότι υπερβαίνει τις μέριμνες των υποθέσεων που διατυπώνουμε στην παρούσα εργασία, ας σημειώσουμε ότι οι περισσότεροι μελετητές της μπενθαμικής πολιτειακής θεωρίας επισημαίνουν αντιφάσεις ή, τουλάχιστον, εντάσεις στον προσδιορισμό της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, τις οποίες ο φιλόσοφος δεν κατορθώνει να αμβλύνει και να επιλύσει. Για να αποφύγουμε παρανοήσεις και παρερμηνείες, θα ήταν ορθότερο να σταθούμε στη σταθερή αρχή που διέπει τη σκέψη του, στην ανάγκη ενίσχυσης της δύναμης της νομοθετικής αρχής της πολιτείας και να μην λησμονούμε ότι, όταν εξετάζει την αρχή της διάκρισης των εξουσιών στο ελληνικό σύνταγμα, την αντιμετωπίζει μέσα από παράλ-

ληλες και διασταυρούμενες συνάψεις, μέσα από την εφαρμογή της ανωτέρω αρχής στο βρετανικό μικτό σύστημα διακυβέρνησης.[870]

Έτσι, συνεχίζει ο Μπένθαμ, τα δύο σώματα εκ των οποίων συναποτελείται η διοίκηση της υπό σύσταση πολιτείας εμφανίζονται ως μη συμβατά μεταξύ τους. Και τούτο διότι το σώμα που θα έπρεπε να επικουρεί, να εκτελεί και να υποτάσσεται στην κυρίαρχη λαϊκή βούληση, το Εκτελεστικό, ισοσταθμίζεται τελικά, σύμφωνα με τις διατάξεις του συντάγματος, με το Βουλευτικό. Εφόσον το Βουλευτικό σώμα είναι εκείνο που εκλέγεται απευθείας από τον λαό, η «παναρμοδιότητα» ανήκει σ' αυτό, ενώ το Εκτελεστικό οφείλει να λειτουργεί ως επικουρικό, βοηθητικό και εξαρτημένο από το αμέσως εκλεγόμενο σώμα. Στο προσωρινό ελληνικό σύνταγμα, ωστόσο, το Εκτελεστικό καταλήγει να διαθέτει αυξημένες εξουσίες, εφόσον οι αποφάσεις του Βουλευτικού δεν επέχουν ισχύ νόμου αν δεν εγκριθούν από αυτό. Κατά την κρίση του Μπένθαμ, η μόνη ορθή διάταξη είναι εκείνη που ορίζει το ενιαύσιο της θητείας του Εκτελεστικού, διότι έτσι επιτρέπεται, ύστερα από τη διαπίστωση της «*μη χρησιμότητάς του*», η κατάργηση ή η αντικατάσταση αυτού του σώματος.[871] Είναι προφανές ότι εκείνο που προτείνεται εδώ δεν η κατάργηση της εκτελεστικής αρχής, αλλά η περιστολή των εξουσιών και των ενισχυμένων αρμοδιοτήτων της. Το άρθρο δέκα οκτώ, συνεχίζει ο Μπένθαμ, συσκοτίζει ακόμα περισσότερο τις λειτουργίες αυτού του σώματος. «*Είτε οι γνώσεις μου της γαλλικής γλώσσας δεν είναι επαρκείς είτε η μεταφορά του από το ελληνικό πρωτότυπο δεν είναι πιστή*», εξομολογείται.[872] Καθώς, όμως, η γαλλική

870. Στο μπενθαμικό σύστημα η συγκρότηση και ο έλεγχος των εξουσιών περνά από τα διαφορετικά σώματα, από τις διαφορετικές αρχές που διαθέτουν ισχύ, στον μεγαλύτερο αριθμό. Βλ. H. L. A. Hart, *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and political theory*, Οξφόρδη 1982· F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 227. Μολονότι δεν διατυπώνεται με σαφήνεια, η αντίθεσή του Μπένθαμ στην αρχή διάκρισης των εξουσιών στο ελληνικό σύνταγμα αφορά, ίσως, στην σφόδρα πιθανή μετάλλαξη του ελληνικού Εκτελεστικού σε ένα σώμα αυξημένων αρμοδιοτήτων και εξουσιών ανεξάρτητο από τον μεγαλύτερο αριθμό, σε ένα σώμα που προσομοιάζει σε εκείνο της Αγγλικής άνω και κάτω Βουλής. Σε όλη την έκταση των *Observations* θα επιστρατεύσει το παράδειγμα της μικτής διακυβέρνησης της Βρετανίας. Βλ. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 207-256.

871. *Αυτόθι*, σ. 220.

872. *Αυτόθι*, σ. 221.

μετάφραση του συντάγματος της Επιδαύρου που συμβουλεύεται ο Μπένθαμ είναι επαρκής, δεν μπορούμε παρά να πιθανολογήσουμε ότι εκείνο που επισημαίνει είναι η μη συνάρτηση της εκλογής του Εκτελεστικού προς τη βούληση του μεγαλύτερου αριθμού ή προς τη λαϊκή βούληση, όπως εκφράζεται δια της εκλογής του Βουλευτικού. Μολονότι δεν διατυπώνεται απερίφραστα, η αυτονόμηση της εκτελεστικής εξουσίας συνάγεται, ίσως, από την παράγραφο που ορίζει ότι τα πέντε μέλη του εκτελεστικού «*εκλέγονται εκτός των μελών του Βουλευτικού*»,[873] από επιτροπή της οποίας η σύσταση δεν προβλέπεται και δεν προσδιορίζεται. Πώς, επομένως, και από ποιους αναδεικνύονται αυτά τα πέντε μέλη στην εκτελεστική αρχή της διοίκησης;

«*Το σώμα αυτό είναι, κατά την εκτίμησή μου, άχρηστο*»,[874] καταλήγει ο Μπένθαμ. Το πενταμελές (και μη εκλεγόμενο απευθείας από τον μεγαλύτερο αριθμό) Εκτελεστικό σώμα καλείται να εκλέξει άλλα οκτώ μέλη, τους καλούμενους ως Υπουργούς της κυβέρνησης, καθώς και να διορίσει όλους τους υπαλλήλους υπουργούς της υπόλοιπης διοίκησης της πολιτείας. Από τα συνολικά δέκα τρία μέλη του Εκτελεστικού, τα οκτώ τουλάχιστον θα κριθούν ως «μη χρήσιμα». Εδώ ο Μπένθαμ θα υπενθυμίσει και πάλι την *ειδική εμπειρία*, «*την εμπειρία του μοναδικού συντάγματος που υπήρξε ποτέ με στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού: Του Συντάγματος των αγγλοαμερικανικών Ηνωμένων Πολιτειών*».[875] Σ' αυτό το υποδειγματικό σύνταγμα, τονίζει η εκτελεστική αρχή απόκειται στην ευθύνη ενός και μόνου προσώπου, του «*Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών*».[876] Αυτός ορίζει τους τέσσερις λειτουργούς της κυβέρνησης, οι οποίοι με τη συνδρομή του ίδιου και του νομοθετικού σώματος, του Κογκρέσου στην αμερικανική περίπτωση, ασκούν τη συνολική πολιτική διοίκηση του κράτους και

873. Βλ. Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, *ό.π.*, σ. 27, άρθρο κ'. (Στην αρίθμηση που χρησιμοποιεί ο Μπένθαμ το άρθρο αυτό αντιστοιχεί στο άρθρο 18).

874. "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 221.

875. *Αυτόθι*, σ. 221.

876. *Αυτόθι*. Η πλαγιογράφηση στο πρωτότυπο.

είναι υπεύθυνοι γι' αυτήν. Δεν θα παραλείψει να επισημάνει μια λεπτή διάκριση, αλλά και βαθιά μειονεξία, κληρονομημένη, όπως κρίνει, από την αγγλική εξάρτηση: τη μακρόχρονη διάρκεια θητείας των οργάνων. Σ' αυτήν θα διαβλέψει «*την πηγή και το έρεισμα για την ανάπτυξη αριστοκρατικών αντιλήψεων και προδιαθέσεων. Ομάδα ανθρώπων, που δεν τοποθετείται απευθείας από τον λαό*», γράφει, «*αλλά από μια άλλη ομάδα που έχει τοποθετηθεί από τον λαό – αυτή η ομάδα ανθρώπων, η αμοιβή της οποίας βαρύνει τον λαό*» μπορεί να παρακωλύσει τις εκτελεστικές λειτουργίες, ακριβώς λόγω της μακράς διάρκειας της θητείας των αρμόδιων λειτουργών.[877]

Η πρόταση Μπένθαμ, λοιπόν, προς τους Έλληνες εμπνευστές και συντάκτες του πρώτου καταστατικού χάρτη είναι να συγκροτήσουν τη διοίκηση της νεοπαγούς πολιτείας σε πιο απλοποιημένη μορφή, ακολουθώντας επί της αρχής το δοκιμασμένο παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Θα συστήσει την κατάργηση του ελληνικού Εκτελεστικού και την ανάληψη της εκτελεστικής αρχής από ένα άτομο που θα διαθέτει την Προεδρία της, με τις εξουσίες και τις αρμοδιότητες του Αμερικανού ομολόγου του. Αυτός ο Πρόεδρος θα υποβοηθείται και θα υποστηρίζεται στο έργο του από τέσσερα άλλα μέλη: ένα για τις υποθέσεις του Κράτους, ένα για εκείνες του Πολέμου, ένα για το Ναυτικό και ένα για τα Οικονομικά.

> *Αποκαλέστε τους Γραμματείς ή Υπουργούς, αναλόγως προς τι σας ικανοποιεί: ένεκα, εν τούτοις, των συνεπαγόμενων ιδεών που προσδένονται στα δύο σχετικά προσδιοριστικά προσωνύμια, η εισήγησή μου θα ήταν να τους ονομάσετε Γραμματείς και όχι Υπουργούς. Η επωνυμία Γραμματείς προσιδιάζει και παραπέμπει, κατά την εκτίμησή μου, σε εκείνα τα υπεύθυνα όργανα της καλής διακυβέρνησης υπό έναν ελεύθερο και ευτυχή λαό: υπό τον τίτλο Υπουργοί, τα αείποτε επιβλαβή και παρασιτικά υποχείρια του Μονάρχη, συνδεόμενα ή μη με μια ομάδα υπό-*

877. «[...] a source and seat of aristocratical feeling and prejudice. A set of men, not placed immediately by the people, but by another set of men who have been placed by the people-this set of men, paid at the expense of the people». *Αυτόθι*, σ. 229.

δεσποτών όπως οι Αριστοκράτες, που μόνη τους μέριμνα έχουν τη λεηλασία και την καταδυνάστευση σε όλες τις μορφές της [...].[878]

Κατ' ανάλογο τρόπο, ο Κοραής θα προτείνει, επίσης, την υιοθέτηση του αμερικανικού συστήματος των τεσσάρων λειτουργών του κράτους και θα αποτιμήσει αρνητικά το άρθρο που ορίζει τη σύσταση του Εκτελεστικού:

Δεν εξεύρω εις τίνα αφήκε την φροντίδα η Νομοτελεστική εξουσία να συντάξει το προσωρινόν πολίτευμα και εξαιρέτως το περί των Λειτουργών άρθρον τούτο, αρμοδιότερο εις την αυλήν των Γραικορρωμαίων Αυτοκρατόρων, παρά εις κυβέρνησιν ισονόμου πολιτείας. Οκτώ υπουργοί στην ερημωμένη Ελλάδα! ήτις έχει χρείαν από γεωργούς πλέον παρά από πολιτικούς υπουργούς.[879]

Θα άξιζε, ίσως, να αναφέρουμε αυτή τη σύμπτωση απόψεων μεταξύ των δύο διανοητών: Είναι προφανές ότι «ο Κοραής διαβάζει Μπένθαμ»,[880] όταν συνηγορεί σε μια χαρακτηριστική διατύπωση του θεμελιωτή του ωφελιμισμού, σύμφωνα με την οποία, εάν για τη Συνομοσπονδία των Ηνωμένων Πολιτειών τέσσερις λειτουργοί της εκτελεστικής αρχής επαρκούν, «*εις ημάς και οι τέσσαρες είναι πολλοί*».[881]

Για τον Μπένθαμ η υιοθέτηση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας συνεπαγόταν, λοιπόν, την εγκατάλειψη της παραδεδεγμένης και καθιερωμένης αρχής της «*συνταγματικής μηχανής*», της διάκρισης των εξου-

878. «Call them secretaries or Ministers as you please: but on account of the collateral ideas associated with the two denominations respectively, my recommendation would be to call them *Secretaries* and not Ministers. Under the appellation of Secretaries they present to my imagination the images of so many responsible instruments of good government, under a free and happy people: under the name of Ministers, the ever mischievous and profligate tools of a Monarch, leagued or not leagued with a set of sub-despots in the condition of Aristocrats, having for their sole business the exercise of depredation and oppression on all their forms [...]». *Αυτόθι*, σ. 222.

879. Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», ό.π., τ. Α¹, σ. 397.

880. Παραφράζουμε την εύστοχη διατύπωση από το Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο Κοραής μελετητής του Μπένθαμ», *ό.π.*, σ. 307-318.

881. Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, ό.π., τ. Α¹, σ. 397. Αναλόγως ο Μπένθαμ έγραφε στους Έλληνες: «Note that seeing that four Secretaries are sufficient for conducting, under the President, the whole of the business of the Executive Department in the Anglo-American United States, not merely four, but even fewer than four, should be sufficient for Greece». "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 222-223

σιών. Επιχειρώντας να ανασκευάσει την αρχιτεκτονική του σύγχρονού του βρετανικού πολιτειακού μοντέλου, θα ισχυριστεί ότι δεν είναι η μία εξουσία που συγκρατεί την άλλη, αλλά η απόλυτη εξάρτηση όλου του εξουσιαστικού μορφώματος από τον λαό.[882] Αυτό στο οποίο εμμένει, είναι η ύπαρξη και λειτουργία μιας μοναδικής και ενοποιημένης ανώτατης νομοθετικής αρχής για την πολιτεία. Στη θεωρητική του σύλληψη η εναπόθεση της κυριαρχίας στον λαό οδηγούσε πρακτικά στην εφαρμογή της αρχής *της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό*. Όπως έχουμε επισημάνει, βασική θεωρητική έννοια στο έργο του Μπένθαμ είναι εκείνη του *διαφέροντος* [*interest*]. Η ίδια η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δομείται σε εκείνη του διαφέροντος κάθε ατόμου του κοινωνικού σώματος, στη βάση του οποίου βρίσκεται το διαφέρον του μεγαλύτερου αριθμού. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μπένθαμ:

> *Ο τρόπος δια του οποίου αποδίδεται στις διαφορετικές ατομικές βουλήσεις τόσο έκφραση όσο και πρακτική αποτελεσματικότητα, είναι εκείνος ακριβώς που συντελεί στην πραγμάτωση της γενικής ευτυχίας. Κάθε ξεχωριστό άτομο, εάν το εκάστοτε αποτέλεσμα εξαρτιόταν από το ίδιο, θα απέδιδε έκφραση και πρακτική αποτελεσματικότητα σε εκείνη τη βούληση η οποία, κατά την κρίση του, θα ήταν η πλέον αρμόζουσα για τη δική του μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία, ανεξάρτητα από την ευτυχία των άλλων και, ακολούθως, στις περισσότερες, αν όχι σε όλες τις περιπτώσεις, εις βάρος της ευτυχίας όλων των άλλων* [...].
>
> *Εν τούτοις, δεδομένου ότι το αυτό αποτέλεσμα θεωρείται ή εκλαμβάνεται από τους άλλους ως επιζήμιο για τη δική τους ευτυχία, η βούληση κάθε ατόμου συναντά στη βούληση κάθε άλλου ατόμου έναν αντίπαλο, έναν φραγμό· και έτσι, η βούληση όλων μεταξύ τους έναν απολύτως αδιαπέραστο φραγμό. Από την άλλη πλευρά, στον βαθμό που το αποτέ-*

882. Η κριτική του Μπένθαμ εκκινεί από τις πραγματεύσεις και επεξεργασίες του Μοντεσκιέ. Σύμφωνα με σύγχρονες επανεκτιμήσεις του έργου του Μοντεσκιέ, ο θεωρητικός δεν αναφερόταν στον αυστηρό διαχωρισμό ή στην απομόνωση της μιας εξουσίας από την άλλη, αλλά σε μια κατανομή ή μερική διανομή των εξουσιών. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία είναι ότι η κριτική του Μπένθαμ εστιάζει, κυρίως, στις συνέπειες της υιοθέτησης της αρχής διάκρισης των εξουσιών, στη διαμόρφωση ενός σύνθετου, μικτού συντάγματος στο οποίο μετέχουν οι παραδοσιακές κοινωνικές δυνάμεις, δηλαδή το στέμμα, η αυλή, οι ευγενείς. Για την αρχή της διάκρισης των εξουσιών στον Μοντεσκιέ βλέπε Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μετ. Ελευθερία Δεκαβάλλα, επιμ. Δημοσθένης Δώδος, Αθήνα 2000, σ. 80-96.

λεσμα της βούλησης κάθε ατόμου θεωρείται ή εκλαμβάνεται από κάθε άλλο άτομο ότι μπορεί να συμβάλλει στη δική του μεγαλύτερη ευτυχία, η βούληση καθενός συναντά έναν υποστηρικτή και επίκουρο στη βούληση κάθε άλλου ξεχωριστού και επιζήμιου διαφέροντος: αλλά το μερίδιο κάθε ατόμου στο γενικό διαφέρον βρίσκει έναν σύμμαχο και υποστηρικτή στο μερίδιο επί του γενικού διαφέροντος κάθε άλλου ατόμου.[883]

Όπως προκύπτει από την παράθεση των αποσπασμάτων, είναι προφανές ότι το κοινό διαφέρον δεν προκύπτει ως άθροισμα των διαφερόντων όλων των μελών μιας πολιτικής κοινότητας. Για τον Μπένθαμ η περίπλοκη στη σύλληψή της έννοια του διαφέροντος βρίσκεται, λιγότερο ή περισσότερο καθορισμένη και παγιωμένη, στο πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας. Μπορεί, δε να προσδιοριστεί σαφέστερα και πληρέστερα με έννοιες όπως αυτές της «ασφάλειας», της «υπόστασης», της «επάρκειας» και της «ισότητας», έννοιες που είναι δυνατό να αποδειχθεί εμπειρικά ότι συμπίπτουν ή καλύτερα ενισχύουν την αρχή της *μεγαλύτερης ευτυχίας*.[884] Οφείλουμε εδώ να υπενθυμίσουμε ότι η έννοια της *ασφάλειας* στον μπενθαμισμό, αποτελεί έννοια κλειδί για το πολιτικό πρόγραμμα του φιλελευθερισμού αλλά και για τη φιλοσοφική θεωρία του ωφελιμισμού. Η κοινωνική και πολιτική ελευθερία του πολίτη, όπως είδαμε, νοείται στο έργο του, ως *ασφάλεια* από κάθε μορφής κατάχρηση ή υπέρβαση εξουσίας, ορατή ή υποθετική.

883. «The way in which, by expression and effect given to the several individual wills, contribution is made to the universal hapiness is this. If the result depended upon himself each individual would give expression and effect to such will as in his judgment would in the highest degree be conducive to his own greatest hapiness, whatsoever became of the hapiness of others, and consequently on most if not all occasions at the expense of the hapiness of all others [...]. But, in so far as the effect of it is by others seen or thought to be detrimental to their own hapiness, the will of each individual finds an opponent and bar in the will of every other and in the will of all together a bar absolutely insuperable. On the other hand in so far as the effect of each one's will is by every other individual seen or thought to be conducive to his own greatest hapiness the will of each one finds a support and a coadjutor in the will of every other separate and sinister interest: but each man's share in the universal interest finds an ally and coadjutor in every other man's share in the universal interest». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 265- 266.

884. Βλ. σχετικά: F. Rosen, *Bentham Byron...*, ό.π. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π. G. Feaver, F. Rosen, *Lives, Liberties, and the Public Good*, Λονδίνο 1987.

Οι έννοιες αυτές, όπως υποδεικνύει η *γενική* εμπειρία, έχουν καθολική και πανανθρώπινη ισχύ. Από αυτό, βεβαίως, δεν συνάγεται η απόλυτη σύμπτωση της βούλησης των διαφορετικών ατόμων με την αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας. Ο Μπένθαμ θεωρεί ότι, λόγω των πολλαπλών συγκρούσεων των διαφορετικών συμφερόντων μέσα σε μια κοινωνία, που εναντιώνονται στο γενικό καλό, δημιουργείται τελικά η τάση στο ίδιο το σύστημα να συμπίπτει η βούληση του λαού με την αρχή του ωφελιμισμού. Ο ίδιος ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός, (ας σημειώσουμε ότι στις παρατηρήσεις στο Σύνταγμα της Επιδαύρου προκρίνει τη χρήση του όρου λαός), όπως χαρακτηριστικά γράφει στο *Observations* απευθυνόμενος προς τους Έλληνες εμπνευστές του συντάγματος, αποτελεί εκείνο το κοινωνικό υποκείμενο, στο οποίο μπορεί να εφαρμοστεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η σχετική αρχή.[885] Η διάκριση των εξουσιών διαρρηγνύει αυτή την τάση και θέτει σε ισχύ συμφέροντα, που δεν μπορούν να συμβιβαστούν με την αρχή της ωφελιμότητας. Επομένως, η εφαρμογή της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, όχι μόνο στερεί τον λαό από το ανώτατο πολιτικό του χρέος, την κυριαρχία του στη θεσμοθέτηση, αλλά και από την ίδια του την ευτυχία, τη δυνατότητα να προωθεί τα διαφέροντά του στο πλαίσιο της ωφελιμιστικής κοινότητας.

Ο Μπένθαμ παρατήρησε ότι, το αποκαλούμενο Εκτελεστικό στο Σύνταγμα της Επιδαύρου διέθετε ιδιαίτερα αυξημένες αρμοδιότητες και, επιπλέον, μοιραζόταν τη νομοθετική αρχή με το Βουλευτικό. Δεδομένου ότι η ίδια η δημοκρατία ήταν κατά την αντίληψή του ένας ιδιαίτερα εύθραυστος θεσμός, διέβλεπε ότι το συγκεκριμένο σώμα θα μπορούσε να καταλύσει σχεδόν τη λαϊκή κυριαρχία, διαμορφώνοντας μια νέα ισχυρή ολιγαρχία:

885. «For in no body of men other than the greatest number of the people will either any will be found assignable in which a stronger desire to produce the greatest happiness of the people is to be found [...]. Take any other class of persons, whether smaller or larger, exterior or interior, with reference to such greatest number, the desire of such other class would be the production of its own greatest happiness [...]». Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 264.

Όποιο όφελος προέκυψε για τον λαό από τη διάκριση των εξουσιών, έπαψε να επενεργεί αφ' ης στιγμής έληξε η σύγκρουση ανάμεσα στον Μονάρχη και την Αριστοκρατία.[886]

Στο καθεστώς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπου «*ο λαός παίρνει στα χέρια του την εξουσία από αυτούς τους φυσικούς και αιωνίως μνησίκακους εχθρούς του*»[887] ποιό το όφελος της διαιώνισης της αρχής διάκρισης των εξουσιών; Όπως υπαγορευόταν από την πολιτική του φιλοσοφία για τη *μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού*, επέμεινε τόσο στην ισχυροποίηση της νομοθετικής αρχής, η οποία ως απευθείας εκλεγόμενη από τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό θα ενσάρκωνε την κυριαρχική του βούληση όσο και στη διαμόρφωση ενός εκτελεστικού συμβουλίου που θα υπαγόταν σ' αυτή και θα συνιστούσε τον νομοτελεστή αυτής της βούλησης.

Λάβετε το παράδειγμα των Αγγλο-Αμερικανικών Ηνωμένων Πολιτειών. Σε τούτη την έδρα την καλής διακυβέρνησης και της απορρέουσας εξ αυτής ευτυχίας, η Ανώτατη αρχή ως όλον ενυπάρχει στον λαό: η ανώτατη Καταστατική αρχή δηλαδή βρίσκεται στα χέρια του μεγαλύτερου αριθμού: η ανώτατη Λειτουργική αρχή, της ανώτατης Νομοθετικής και Εκτελεστικής συμπεριλαμβανομένης, βρίσκεται στα χέρια των εκπροσώπων αυτού του αριθμού, ορίζονται από τους εκπροσώπους αυτούς, κάποιοι με άμεσο άλλοι με έμμεσο τρόπο, όλοι αργά ή γρήγορα αντικαθίστανται από αυτόν τον μεγαλύτερο αριθμό, ενώ εκείνοι που μπορούν να αποκτήσουν μεγαλύτερη εξουσία αντικαθίστανται συχνότερα. [Στην ως ανωτέρω οριζόμενη συνθήκη] *προσθέστε τώρα έναν Βασιλιά, με δικαίωμα βέτο επί όλων των πράξεων του νομοθετικού σώ-*

886. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 232.

887. «To the single-headed despot by whom, as in the Continent, all the powers of government would have been exercised succeeded in these islands a many-headed despot: and in the constitution of this beast of prey there is a sort of weakness which prevents him of from driving on in the career of depredation and oppression at a pace quite so rapid as that which has every where been kept up by a single-headed one. In this retardation consists the only real benefit derived from the supposed sole and sufficient security for good government: for sooner or later, the arrival of the vehicle at the bottom of the abyss is not less certain in the one case than in the other, unless in the mean time a government in the hands of the people should by some means or other be made to take [the] place of a government in the hands of their natural and for ever implacable enemies». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 233.

ματος και με την εξουσία της αναγόρευσης και της παύσης όλων των υπαγόμενων στην εκτελεστική αρχή αξιωματούχων. Τούτο θα συνιστά διάκριση των εξουσιών. Μια διάκριση σύμφωνη με εκείνη που ισχύει στην Αγγλία. Για τον περί ου ο λόγος λαό, ποιο θα είναι το όφελος;».[888]

Όπως προαναφέραμε, ο Μπένθαμ δεν συνηγορούσε υπέρ της άκριτης μίμησης του αμερικανικού παραδείγματος, όπως δεν επιδοκίμαζε το σύστημα της έμμεσης εκλογής προέδρου, ούτε το δικαίωμά του να ασκεί βέτο επί της νομοθετικής αρχής. Στο *Constitutional Code*, θα μελετήσει επισταμένως τη δυνατότητα αποφυγής του δικαιώματος αρνησικυρίας από όλα τα μέλη της κεντρικής διοίκησης. Τα μέλη αυτά, δια της κατάρτισης και υιοθέτησης ενός ρυθμιστικού πλαισίου νόμων, θα ήταν δυνατό, κατόπιν αιτήσεως και ψηφοφορίας, να αποπεμφθούν από την κυβέρνηση. Ασχολήθηκε, επίσης, με το κρίσιμο ζήτημα του διορισμού των υπολοίπων μελών της εκτελεστικής εξουσίας, ζήτημα το οποίο, σύμφωνα με το Σύνταγμα της Επιδαύρου, είχε ανατεθεί στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Εκτελεστικού σώματος. Στο σύστημα που θα προτείνει για την αποτροπή ενδεχόμενου σφετερισμού της εξουσίας των λειτουργών της κυβέρνησης, θα υπογραμμίσει την προσωπική ευθύνη των υπουργών. Η διασάφηση των θεμελιωδών και των επιμέρους αρχών της πολιτικής εξουσίας, η επιμονή του στην μεγαλύτερη δυνατή απλοποίηση των θεσμών του εξουσιαστικού μηχανισμού θα λειτουργούσε, όπως υποστήριζε, με τρόπο ώστε κάθε απειλή εναντίον της λαϊκής κυριαρχίας, να μπορεί εύκολα να αναγνωριστεί και να εξοβελιστεί από το πολιτικό οικοδόμημα. Υπ' αυτούς τους όρους, ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού θα διόριζε και θα ήταν υπεύθυνος μόνο για τους τέσσερις υπ' αυτόν υ-

888. «Take for example the Anglo-American United States. In that seat of good government and consequent felicity, the whole of the Supreme power is in the hands of the people: the supreme Constitutive in the hands of the greatest number: the supreme Operative, supreme Legislative and Executed included, in the hands of agents of theirs, placed by them, some in an immediate, others in an unimmediate way, sooner or later all displaceable, and those who have most power regularly displaced by them. Add now a King, with a veto upon every act of the legislative body, and the power of placing and displacing all subordinate functionaries belonging to the Executive department. Here then would be division of power: a division, so far as it went, agreeing with that which has place in England. To the people in question what would be the benefit of it?». *Αυτόθι*, σ. 233-234.

πουργούς, οι οποίοι με τη σειρά τους θα διόριζαν και θα ήταν υπεύθυνοι για τους υπόλοιπους στην ιεραρχία κυβερνητικούς υπαλλήλους.[889]

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τη σύλληψη του Μπένθαμ για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η νομοθετική αρχή, όπως αυτή εκλέγεται με καθολική μυστική ψηφοφορία, πρέπει να συνιστά την ανώτατη αρχή της πολιτείας. Η εκτελεστική εξουσία, κύριος φορέας της οποίας πρέπει να είναι ένα πρόσωπο, εξαρτάται ευθέως από τη νομοθετική και οπωσδήποτε δεν μπορεί να διαθέτει δικαίωμα αρνησικυρίας επ' αυτής. Ένα ισχυρό εκτελεστικό που θα έπραττε κατά το γενικό διαφέρον ήταν για τον Μπένθαμ τόσο πιθανό όσο και ένας διαφωτισμένος μονάρχης στην υπηρεσία του λαού.[890]

889. Βλ. ανωτ. κεφ. 7.

890. F. Rosen, *Bentham Byron...*, ό.π., σ. 194.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

"ΕΝΑΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ„
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

ΕΠΕΙΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΣΑΦΗΣΗ των αξιωματικών αρχών, των ακρογωνιαίων θεωρητικών προϋποθέσεων, βάσει των οποίων θα καθοριστεί τόσο ο αντικειμενικός στόχος της ίδρυσης της νέας πολιτικής κοινότητας όσο και το πολιτειακό καθεστώς της διοίκησής της, ο Μπένθαμ θα συντάξει μια άλλη ενότητα για το προσωρινό ελληνικό σύνταγμα, υπό τον τίτλο «Constitutional Code: matter occasioned by Greece», το οποίο φέρεται πιθανώς ως μια πρώτη επεξεργασία του οριστικού συντάγματος της νεαρής ελληνικής πολιτείας. Εδώ θα επικεντρωθεί στη διερεύνηση συγκεκριμένων επιμέρους άρθρων του Συντάγματος της Επιδαύρου σε σχέση με τη θεμελιώδη αρχή της ωφελιμότητας και θα προβεί στη διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων. Σύμφωνα με τα όσα εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, έχει καταλήξει ότι:

> [...] *για την επίτευξη μιας αδιαφιλονίκητης ωφελιμότητας, στη μεγαλύτερη έκταση κάθε δημόσιας όπως και της πλέον ιδιωτικής διαχείρισης, έχουμε την αρχή της αυστηρής και απόλυτης εξάρτησης, ήτοι όλων των εκπροσώπων από την κοινή αρχή.* [...] *Αυτή η αρχή θα απαλλάξει το Ελληνικό Σύνταγμα από το Εκτελεστικό της, από τον μισό τουλάχιστον αριθμό των Υπουργών του Κράτους.*[891]

---

891. «[...] for a principle of incontestable utility, in the most extensively public as in the most private management, we have the principle of *absolute and all- pervading dependence*, namely of all

→1

Έπειτα από τον προσδιορισμό των σωμάτων της κεντρικής διοίκησης, τη συγκρότηση του θεμελιακού νομολογικού πλαισίου σχηματισμού της εν δυνάμει επικράτειας, ο Μπένθαμ θα αντιμετωπίσει το ιδιάζον, στη θεωρία του, ζήτημα των «πολιτικών αποκλεισμών». Μόνος φορέας της ορθής βούλησης και κρίσης και της συνεπαγόμενης έκφρασής τους είναι ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός. «*Πρέπει όμως κάποιος, και ποιος, να αποκλειστεί*» από τη συμμετοχή στη διαμόρφωση αυτού του μεγαλύτερου αριθμού;[892]

Όπως παρατηρήσαμε, επιχειρώντας μια ανασύσταση και διερμηνεία των προτάσεων και διατυπώσεων του, ο Μπένθαμ θα διακρίνει τη συμβατότητα του πρώτου καταστατικού χάρτη της επαναστατημένης Ελλάδας με την ωφελιμιστική θεωρία. Θα εστιάσει στις φιλελεύθερες αρχές των διαφόρων άρθρων του Συντάγματος της Επιδαύρου, όπως σ' εκείνη της ισότητας έναντι του Νόμου, της ευρείας ψηφοφορίας και της αξιοκρατίας. Θα θεωρήσει ότι η διατύπωση ορισμένων άρθρων ή η απουσία άλλων, όπως η μη συμπερίληψη των γυναικών στο εκλεκτορικό σώμα και ο αποκλεισμός των ανδρών κάτω των είκοσι πέντε ετών από τη διαμόρφωση και άσκηση της νομοθετικής αρχής, δημιουργούσε αναίτιους ή καλύτερα «μη χρήσιμους» αποκλεισμούς, που θα προσέβαλαν, ενδεχομένως, την ομαλή λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Κυρίως, όμως, διέβλεπε ότι η σπουδαιότερη απειλή στην αρχή της ωφελιμότητας προερχόταν από τον αποκλεισμό των μη-χριστιανών τόσο από τη σύσταση του μεγαλύτερου αριθμού όσο και, κατά συνέπεια, από την ίδρυση της νεοπαγούς πολιτικής κοινότητας. Σύμφωνα, μάλιστα, με τη θεμελιακή μπενθαμική αρχή,

agents upon their common *principal.* [...] It will rid the Greek Constitution of its Executive Council, of one half of the number of its *Ministers of State*». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 228.

892. *Αυτόθι*, σ. 259.

κάθε πολιτικός αποκλεισμός είναι γενικώς εσφαλμένος ή, αντιστρόφως, μπορεί να καταστεί ορθός, μόνο εάν υπαγορεύεται από κάποια ειδική αιτιολογία και μόνο υπό μία επαρκώς ικανοποιητική αιτιολογία.[893]

Στην ελληνική περίπτωση, όπως επισημαίνει ο Μπένθαμ, τρεις είναι οι κατηγορίες των αποκλειόμενων ομάδων από την οιονεί επικράτεια: Άτομα θηλυκού γένους, άρρενες θεωρούμενοι ανήλικοι και μωαμεθανοί ανεξαρτήτως ηλικίας. Για μια τέταρτη ομάδα, εκείνη των μη εγγράμματων, θεωρεί ότι η όποια εξαίρεση δεν χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς ο προσδιορισμός των όρων πρόσκτησης «*της τέχνης της ανάγνωσης*» μέσα από μεταβατικές διατάξεις θα την καθιστούσε ανενεργή. Για τις υπόλοιπες ομάδες, όμως, έπρεπε να αιτιολογηθεί ο αποκλεισμός, έπρεπε «*να αποδειχθεί ο ισχυρισμός περί της ανικανότητάς τους*».[894]

Όσον αφορά στις γυναίκες, για τις οποίες δεν γινόταν συγκεκριμένη μνεία στο προσωρινό ελληνικό σύνταγμα, ο Μπένθαμ όπως και σε άλλα έργα του, ευνοούσε τόσο την παροχή δικαιώματος ψήφου όσο και τη συμμετοχή τους στην πολιτική διαχείριση των κοινών. Για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, θεωρούσε ότι δεν προέκυπταν επαρκείς αιτιολογίες, βάσιμες εξηγήσεις, που να επιβεβαιώνουν τη χρησιμότητα ενός τέτοιου αποκλεισμού.[895] Παρόλα αυτά θα προκρίνει την προσωρινή παράλειψη αυτής της εξαίρεσης από τον σχολιασμό του καθώς,

καμία προκατάληψη, όσο αντίπαλη και αν είναι έναντι της αρχής της γενικής ωφελιμότητας, δεν μπορεί αιφνιδίως να εκριζωθεί: και θα ήταν μάταιο να προταθεί κάτι το οποίο δεν θα έβρισκε την αποδοχή κανενός.[896]

---

893. *Αυτόθι*, σ. 219.

894. *Αυτόθι*, σ. 259.

895. Για τη θέση του Μπένθαμ περί του φυλετικού αποκλεισμού των γυναικών (φυλετικός αντικομφορμισμός, όπως αποκαλείται) βλ. Lea Campos Boralevi, *Bentham and the oppressed*, European University Institute 1984, σ. 5-54.

896. «But no prepossession, however adverse to the principle of general utility can on the sudden be eradicated: and it would be idle to all that to which acceptance it is certain would not be given by any one». Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 260. Για την παροχή εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, για τον αποκαλούμενο «φυλετικό αντικομφορμισμό» του Μπένθαμ βλ. L. C. Boralevi, *ό.π.*, σ. 5-54. Για την ανασκευή της βλ. T. Ball, "Was Bentham a 'feminist' and Bentham no feminist: A reply to Boralevi", *The Bentham Newsletter*, iv, 1980, σ. 25-33, 46-48.

Ως προς την έναρξη της ενήλικης ζωής και την επακόλουθη παροχή δικαιώματος ψήφου, ο Μπένθαμ θα επιχειρήσει να εντοπίσει εύσχημους τρόπους προσδιορισμού της, προσβάλλοντας έτσι, σχεδόν απρόθετα, κυρίαρχους ισχυρισμούς και παραδεδομένες αρχές περί της ηλικίας που προσδιορίζει την ωριμότητα, την αίσθηση κοινωνικής ευθύνης και, συνακόλουθα, την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων. Έτσι, θα υποστηρίξει, ο τυπικός καθορισμός της ωριμότητας στην προχωρημένη ηλικία των είκοσι πέντε, τουλάχιστον, ετών ανάγεται στην εγωιστική και τυραννική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας που χαρακτήριζε το Ρωμαϊκό Δίκαιο. Η επιβίωση αυτού του δικαίου, που όριζε αυτή την ηλικία ως εκείνη μέχρι την οποία «*ο απόγονος βρισκόταν στο έλεος του πατέρα*», διαιώνισε σε όλη την Ευρώπη «*την οικογενειακή δουλεία*».[897] Μολονότι η υφιστάμενη νομοθεσία επέτρεπε σε ανθρώπους νεότερους των είκοσι πέντε ετών να διαχειρίζονται τις ιδιωτικές τους υποθέσεις, τους απαγόρευε ή δεν τους θεωρούσε ικανούς να «*διαθέτουν εαυτούς κατά το δοκούν*» στις δημόσιες υποθέσεις.[898]

Στα περιθώρια αυτού του επαγωγικού συλλογισμού, υφέρπει η θεμελιώδης παραδοχή που διαπνέει τη μπενθαμική πολιτική φιλοσοφία και αφορά στη μεγαλύτερη δυνατή εμπλοκή κάθε ατόμου στην πολιτική κοινότητα και στη δημιουργία εκείνων των πολιτισμικών αναδιατάξεων που θα παράσχουν το υλικό για τη μορφοποίηση και τη νομιμοποίηση αυτής της μεγαλύτερης δυνατής εμπλοκής. Φαίνεται ότι το φάσμα της επερχόμενης μετάβασης ανατρέπει καθ' όλα αθώες κανονικότητες της οργάνωσης του συλλογικού βίου και της συντεταγμένης τάξης. Γιατί να θεωρείται κανείς ικανός να αναλάβει τις ευθύνες του ιδιωτικού του βίου και όχι να αναλάβει αντιστοίχως εκείνες του δημόσιου; Δεδομένου ότι η ωριμότητα δεν μπορεί να οροθετηθεί με διαψεύσιμο ή επικυρώσιμο αδιάβλητο και κατηγορηματικό τρόπο, θα υποστηρίξει ο Μπένθαμ, ένας γενικός κανόνας είναι να ξεκινά η πολιτική ζωή κάθε ατόμου, «*το νωρίτερο δυνατό*».

897. Jeremy Bentham, "Constitutional Code: Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 261.
898. *Αυτόθι*, σ. 261.

Όπως έγραφε σε άλλο σημείο, εξετάζοντας τις αρμοδιότητες των μελών του ελληνικού Βουλευτικού, κατά τη διαχείριση των υποθέσεων της ιδιωτικής ζωής, κάθε άτομο έχει να λογοδοτήσει μόνο έναντι του εαυτού του και κανείς δεν μπορεί να το ελέγξει. Αντιθέτως, «*η όποια ζημία κατά τη διαχείριση των υποθέσεων του Έθνους μπορεί να αποτραπεί αποτελεσματικά από την πλειοψηφία*», από την υπόλοιπη κοινότητα διαφερόντων.[899] Η θετική αποτίμηση της συλλογικοποίησης της κρίσης και της δράσης (όπως είδαμε ανωτέρω, κύριος εκφραστής της θα είναι το *Public Opinion Tribunal*) αναγορεύεται σε θεμελιώδη δικλείδα ασφαλείας της «*καλής διακυβέρνησης*» και, ταυτόχρονα, διαρρηγνύει το πλέγμα των υφιστάμενων νοητικών αναφορών που συντηρούσαν ποικίλους αποκλεισμούς από τη διαχείριση των κοινών.[900]

Η κεντρική αρχή φαίνεται ότι προκύπτει από τον εξής συλλογισμό: Η πιθανότητα να υπάρχουν «ώριμοι» άνθρωποι μεταξύ των θεωρητικά «ανώριμων» είναι περισσότερο συμβατή με την αρχή της ωφελιμότητας σε σχέση με τον αποκλεισμό πιθανών «ώριμων» λόγω της περιχαράκωσης και της συμπερίληψής τους μεταξύ των «ανώριμων».

Εντούτοις, το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και των θεωρούμενων ως ανηλίκων θα εξεταστεί μόνο περιφερειακά. Εκείνο στο οποίο διδόταν μεγάλη έμφαση καθώς, αντίκειτο στην αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας όπως την είχε επεξεργαστεί ο θεμελιωτής της, ήταν το ζήτημα του περιορισμού των πολιτικών δικαιωμάτων στους χριστιανούς Έλληνες, γεγονός που συνεπαγόταν τον ρητό αποκλεισμό των μουσουλμανικών και εβραϊκών πληθυσμών από τη διαχείριση της πολιτικής αρχής και τη συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας. Στο *Observations*, ο Μπένθαμ θα προβεί τόσο στη διερεύνηση των όρων και των αιτίων αυτού του αποκλεισμού όσο και στη διατύπωση προτάσεων,

899. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 219.

900. Έτσι, αντιλαμβάνεται ως θεμιτό τον προσωρινό αποκλεισμό των μη χριστιανικών πληθυσμών ή των γυναικών από την ανάληψη αξιώματος στο ελληνικό Βουλευτικό, δεν εντοπίζει όμως επαρκείς αιτιολογήσεις για αντίστοιχους αποκλεισμούς από το όργανο της θεσμικής έκφρασης της κοινής βούλησης, από το *Public Opinion Tribunal*.

που δυνητικά θα ελαχιστοποιούσαν τις αντιθέσεις και τις ενδεχόμενες συγκρούσεις ανάμεσα στους χριστιανούς πολίτες του νέου κράτους και τις αποκλειόμενες από το προσωρινό σύνταγμα ομάδες:

> [Η υπάρχουσα διευθέτηση] *τοποθετεί τους Τούρκους υπό τους Έλληνες* [στην κατάσταση που ήταν] *οι είλωτες υπό τους Σπαρτιάτες,* [...] *οι προτεστάντες στη Γαλλία υπό τους καθολικούς, στην Ιρλανδία οι καθολικοί υπό τους προτεστάντες, στις αγγλοαμερικάνικες Ηνωμένες Πολιτείες οι μαύροι υπό τους λευκούς. Σε καμιά χώρα δεν μπορεί να έχει θέση ένα τέτοιο σχίσμα· από την πλευρά της ηθικής και της ευτυχίας και οι δύο φυλές, παρόλο που βρίσκονται σε διαφορετική κατάσταση, έχουν υποφέρει από αυτό: οι καταπιεστές όπως και οι καταπιεσμένοι.*[901]

Καθώς η επανάσταση εμφανίζεται αφ' εαυτής ως χοάνη προοπτικών και η νεοτερική πρόβαση απελευθερώνει ένα νοητικό σύμπαν ριζικής αναδιάταξης της καθιερωμένης τάξης, η αναπαραγωγή διχοτομιών του συστήματος που κατέλυε η ίδια αυτή νεοτερική επανάσταση θεωρούνταν, πιθανώς, ασύμβατη με τις επιταγές της κοσμικής οργάνωσης της ρεπουμπλικανικής πολιτείας.

Ο μείζων διαχωρισμός μεταξύ πιστών και ραγιάδων υπό το οθωμανικό πλαίσιο έμοιαζε, ίσως, εδώ να αναπαράγεται, «*τοποθετώντας αυτή τη φορά τους Τούρκους υπό τους Έλληνες*», ενώ ταυτόχρονα γινόταν, πιθανώς, αντιληπτή ως επιστροφή στο καθεστώς που επέβαλε τη διχοτομία μεταξύ «*καταπιεστών και καταπιεσμένων*», στην οποία ο Μπένθαμ θα εντοπίσει την αχίλλειο πτέρνα του Συντάγματος. Έτσι, η νέα κατάσταση εγκαθιδρυόταν ενσωματώνοντας θεσμούς, που διέσωζαν και αναπαρήγαν την ταυτότητα της παλαιάς κατάστασης. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Μπένθαμ επισημαίνει ότι δεν μπορεί να διακρίνει έναν σαφή ορισμό της έννοιας του πολίτη στην εν δυνάμει επικράτεια. Καθώς το μόνο πρόδηλο γνώρισμα του πολίτη προκύπτει από τη θρησκευτική ένταξη, η σχετική διευθέτηση στο προσωρινό σύνταγμα προσλαμβάνεται ως επιβίωση, ως προσκόλληση σε κληρονομημένες και βιωμένες αρχές,

901. F. Rosen, *Ο Ελληνικός Εθνικισμός και ο Βρετανικός Φιλελευθερισμός*, Ετήσια Διάλεξη "Κ. Θ. Δημαρά" 1997, μετ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 45.

ως η πρόσδεση «*των ζωντανών στους νεκρούς*», καθώς σημείωνε ο Μπένθαμ. Ας υπενθυμίσουμε ότι, για τον κύκλο του Μπένθαμ, οι ρήτρες του Συντάγματος της Επιδαύρου που προέβλεπαν την προνομιακή διάκριση των ομοδόξων έναντι των ετεροδόξων ήταν πολύ πιθανό να ανασύρουν και να εγείρουν μεταξύ των Άγγλων φιλελευθέρων τον φόβο του «*σκληροτράχηλου γενειοφόρου Ρώσου*», του ορθόδοξου ομόδοξου βασιλιά που θα έρθει να καταλάβει τον κενό ελληνικό θρόνο.[902]

Οπωσδήποτε πάντως η προοπτική της ελεύθερης-ασφαλούς, κατά Μπένθαμ, αυθυπαρξίας δεν συνάδει με θρησκευτικές διχοτομίες. Η τοποθέτηση του Μπένθαμ ξεκινά με μια διατύπωση που αρχικά ξενίζει:

> *Με τον όρο Μωαμεθανοί, περιγράφεται μια τάξη ανθρώπων που αναγκαζόμαστε να την αναφέρουμε λόγω των ειδικών συνθηκών που επικρατούν στην Ελλάδα* [...].[903]

Η διατύπωση «τάξη ανθρώπων», με την οποία ο Μπένθαμ κατηγοριοποιεί τις προβλέψεις του προσωρινού συντάγματος, αναφέρεται στη διάκριση «Μωαμεθανών» και «Ελλήνων χριστιανών» και αφορά στον απαράβατο για τη μπενθαμική σύλληψη νόμο της πρωταρχικής ανθρώπινης μέριμνας για τον εαυτό, για τις ατομικιστικές εγωιστικές επιδιώξεις [self-preservation]. Εκείνο που υποσημαίνεται από τις διατυπώσεις του Μπένθαμ είναι, ίσως, ότι ανάλογοι «αποκλεισμοί», απόρροια πολλαπλών πο-

902. Εξ όσων γνωρίζουμε ο Μπένθαμ δεν θα αναφερθεί ειδικώς στην πιθανή πρόσδεση της εξεγερμένης Ελλάδας στη Ρωσία, ενώ θα σχετιστεί με τον Τσάρο Αλέξανδρο μόνο κατά την περίοδο της ειρήνης με τον Ναπολέοντα. Πολλοί εκ των ομοϊδεατών του, όμως, μεταρρυθμιστών της *Ελληνικής Επιτροπής* θα ανησυχούν, ίσως, περισσότερο για την επέμβαση του ρωσικού παρά για εκείνη του αγγλικού δεσποτισμού στην οιονεί επικράτεια. Βλέπε ενδεικτικά L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*..., ό.π., σ. 99: «Φοβάμαι ότι, θα κάνει σύντομα την εμφάνισή της ξένη επιρροή εκδηλώνοντας την εχθρότητά της ενάντια στις ελευθερίες της Ελλάδας. Οι μονάρχες με τη μεγαλοσύνη που πάντα τους διακρίνει, θα μας στείλουν έναν σκληροτράχηλο γενειοφόρο Ρώσο και υπάρχουν πολλοί εδώ που θα τον καλοδεχτούν. Έχε στο νου σου [γράφει στον Μπόουρινγκ] ότι οι προσπάθειές μου δεν κινούνται προς την κατεύθυνση της αποτροπής αυτού του κακού, πράγμα που θα ήταν απίθανο, αλλά προς αυτή του επηρεασμού της κοινής γνώμης, μέσα από θεσμούς όπως η εκπαίδευση, έτσι ώστε, ο λαός να αποτρέψει μόνος του την προσπάθεια να του επιβάλουν τον δεσποτισμό».

903. Να σημειώσουμε ότι ο Μπένθαμ θα αναφερθεί στην εβραϊκή κοινότητα, αλλά δεν θα ασχοληθεί στη συνέχεια με αυτή. Βλ. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule*..., ό.π., σ. 263.

λιτισμικών διακρίσεων που επέβαλε η παρείσφρηση θρησκευτικών αναφορών στη μορφοποίηση των πολιτικών οντοτήτων, δεν ήταν σύστοιχοι και εναντιώνονταν στην προοπτική εγκαθίδρυσης εκκοσμικευμένων πολιτικών μορφωμάτων.

Οι παρατηρήσεις του Μπένθαμ αφορούν εδώ σε «*ειδικές συνθήκες*», τις οποίες, όπως γράφει, «*αναγκάζεται να αναφέρει*». Ο επαναπροσδιορισμός των όρων σύμπηξης μιας πολιτικής κοινότητας σε ενιαία κυρίαρχη κρατική οντότητα στο πλαίσιο του ορμητικού και δυναμικού νεοτερικού κόσμου, θα επικεντρωθεί στην αδυσώπητη πάλη ενάντια σε τέτοιου τύπου υπερκαθορισμούς, σε "*speculative assumptions*", για να ανακαλέσουμε εκ νέου τη ρήση του Χιούμ. «*Υφίστανται* [οι Μωαμεθανοί] *αυτόν τον αποκλεισμό*», γράφει ο Μπένθαμ, «*διότι αναγνωρίζονται ως εχθροί. Φυσικοί και, για την ώρα, ασυμφιλίωτοι εχθροί*». Αυτό το «*αντικοινωνικό φράγμα*», όμως, μπορεί να αρθεί, υποστηρίζει.

> *Το κρίσιμο ζήτημα είναι – με γνώμονα πάντοτε τη γενική ασφάλεια και τη γενική ευτυχία – μέσω ποιών διακανονισμών θα μετατρέψουμε τους θεωρούμενους ως αναγκαστικούς εχθρούς σε πραγματικούς φίλους. Σημειώστε δε ότι τούτο αφορά στην ανθρώπινη βούληση* [...].[904]

Επισκοπώντας το θεωρητικό ενέργημα της αρχής της ωφελιμότητας στην οργάνωση του κοινωνικού και πολιτικού βίου, μπορούμε να υποθέσουμε με ποιον τρόπο ο Μπένθαμ καταλήγει να αντιμετωπίζει ως «ατυχή» τη διευθέτηση που ορίζει τον αποκλεισμό της μωαμεθανικής κοινότητας από τη νέα διοίκηση. Αυτή η «*ατυχής διευθέτηση*» διερρήγνυε, ίσως, τους θεμελιώδεις όρους κοινωνικής συνοχής, διότι η εξαίρεση των μουσουλμάνων από τις αρχές της πολιτιότητας θα τους μετέτρεπαν, προϊόντος του χρόνου, σε καταπιεσμένη ομάδα στο εσωτερικό της μεγάλης «*πλειονότητας*», της υπόλοιπης θεωρητικά ενιαίας πολιτικής κοινωνίας. Η ίδια η θεσμική αυτονόμηση μιας ομάδας συνεπαγόταν δυνητικά την οργάνωσή της σε κοινότητα κλειστών «*ειδικών διαφερόντων*», από την οποία θα είχε κόστος τόσο η μουσουλμανική όσο και η χριστιανική πλευρά. Η κλειστή

904. *Αυτόθι.*

μουσουλμανική κοινότητα θα υφίστατο την καταπίεση της χριστιανικής πλειονότητας, ενώ η χριστιανική πλειονότητα θα διαβιούσε υπό καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας, υπό το κράτος του φόβου μιας ενδεχόμενης εξέγερσης της μουσουλμανικής κοινότητας «*ειδικών διαφερόντων*».[905]

«*Για να προσδιορίσουμε τα Μέλη εκ των οποίων σύγκειται η εν λόγω πολιτική κοινότητα, ας πούμε, εν συντομία, ο λαός*», γράφει ο Μπένθαμ στους Έλληνες Νομοθέτες.[906] Στην «*ανθρώπινη βούληση*» έγκειται η εξαίρεση ή η συμπερίληψη ορισμένων από τα «*Μέλη*», η αναγνώρισή τους ως «*εχθρών*» ή ως «*ενεργητικών φίλων*». Η περιχαράκωση ορισμένων «μελών» μεταξύ των εχθρών, η απομόνωση, η αυτονόμησή τους, ακόμη και αν δεν υπάρξει «*πρόκληση*», αργά ή γρήγορα θα τους αναγκάσει «*να συμπεριφερθούν ως εχθροί*».[907] Η συνύπαρξη, επομένως, αναγορεύεται σε μέγιστο όρο ισορροπίας του συστήματος. Δεν είναι σαφές, παρότι υπάρχουν αδύναμες έστω ενδείξεις, εάν ο Μπένθαμ μπορούσε να δεχτεί έναν «σε τελευταία ανάλυση» προσδιορισμό μιας αμιγώς ελληνικής/χριστιανικής πολιτικής οντότητας. Η αδυναμία τεκμηρίωσης μιας τέτοιας παραδοχής δημιουργεί αμηχανία στον αναγνώστη των χειρογράφων του Μπένθαμ για την Ελλάδα και επαναφέρει, έστω ως τυχαία υπόμνηση, εντάσεις πρωθύστερων, αναδρομικών προβολών

905. Στη διατύπωση των γενικών αρχών οργάνωσης της πολιτικής συμβίωσης που θα συντάξει για τους Έλληνες, ο Μπένθαμ θα επισημάνει τη «διάθεση για εκδίκηση». Παρότι δεν θα συμμετάσχει στον διάλογο περί καταπιεστών και νόμιμα «εκδικούμενων» καταπιεσμένων, θα επιχειρήσει να διερευνήσει τους όρους αυτής της «εκδίκησης» εκ μέρους της φερόμενης ως καταπιεσμένης ομάδας και να καταδείξει, ακολούθως, τις προϋποθέσεις απάλειψης της προσφυγής σε τέτοια «λυπηρά μέσα». Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 201-202.

906. Jeremy Bentham, "Costritutional Code: matter occasioned by Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 259.

907. «[...] while provocation cannot be offered, injury cannot be done, but resentment, to the event of any favourable opportunity, resentment at the hands of the injured, can not but with more or less anxiety be looked for and apprehended. Among those whom on every day of the year they have been treated as enemies, all the causes of blindness that apply to such exalted stations can not altogether prevent [them] from beholding so many individuals prepared upon each favourable occasion to act in their own defence, and in doing so to act as enemies», Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 201. Ας σημειώσουμε ότι και αυτός ο συλλογισμός εντάσσεται στη σύλληψη της έννοιας του *sinister sacrifice*, την οποία επισκοπήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

και ανεπίγνωστων κοινών τόπων.[908] Ας μην λησμονούμε ότι οι φιλελεύθερες επαναστάσεις με τις οποίες συντάσσονται αναφανδόν οι Βρετανοί μεταρρυθμιστές που μας απασχολούν εδώ, είναι αστικές επαναστάσεις ομόθρησκων ενάντια σε ομόθρησκους. Και στην περίπτωση της επαναστατικής προοπτικής της βορειοαφρικανικής ακτής, η δυτικού τύπου χειραφέτηση ενάντια στον δεσποτισμό που σχεδιαζόταν, αφορούσε μουσουλμάνους αυτή τη φορά, συμπαγή τμήματα ομοθρήσκων όμως και πάλι. Σε ό,τι αφορά την ίδια την επεξεργασία του Συντάγματος της Επιδαύρου, ο Μπένθαμ επιλύει την σχετική ένταση (μολονότι «*αναγκάζεται να αναφερθεί στις ειδικές συνθήκες*») με την προσφυγή στη *αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας*. Εφόσον θεμελιώδης όρος και καταστατική αρχή συγκρότησης κάθε πολιτικής κοινωνίας είναι να προσφέρει ασφάλεια στα μέλη της, χριστιανοί, μουσουλμάνοι και ιουδαίοι μπορούσαν να συνυπάρξουν ελεύθεροι και ασφαλείς. Εκείνο, εν τούτοις, που μοιάζει να διαφεύγει της πρώτης ματιάς είναι ότι η προοπτική της συνύπαρξης και όχι κατ' ανάγκην της φυλετικής, αιματικής, θρησκευτικής αυθυπαρξίας, υπαγορεύεται από διεργασίες που διαμορφώνονται και συντελούνται σε διαφορετικά πεδία.

Η χριστιανική Ευρώπη για τους φιλελεύθερους και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές, πολύ περισσότερο για τον αγνωστικιστή Μπένθαμ, υποστασιοποιείται στην Ιερά Συμμαχία και, σε ό,τι αφορά ειδικώς τη βρετανική εμπειρία, δεν εκπροσωπεί έναν αναγόμενο στη δυτική/λατινική ι-

908. Καθώς έχουμε σημειώσει, η συμπερίληψη του Μπένθαμ στους «φίλους της Ελλάδας», πόσο μάλλον στους φιλέλληνες κρίθηκε αντινομική. Ο προκαταβολικός καταναγκασμός ότι ο φιλέλληνας οφείλει να διατρανώνει και να διακηρύσσει την αφοσίωσή του στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και την ενοποιητική χριστιανική ευρωπαϊκή κληρονομιά επέτρεπε αναδρομικά στον Μπένθαμ και τους μεταρρυθμιστές να επιχειρούν «απλώς ένα πείραμα για τα πρακτικά αποτελέσματα του ωφελιμισμού» στην επαναστατημένη Ελλάδα και «ελάχιστοι από αυτούς να είναι φιλέλληνες». C. M. Woodhouse, *ό.π.*, σ. 155. Υποτασσόμενη σε συγχρονικές μέριμνες για απόδωση καταλογισμών, η προσπάθεια επόπτευσης των πεπραγμένων των ανθρώπων και της σχέσης τους με τα πεπραγμένα τους εξακολουθεί να παλινωδεί ανάμεσα στις ιστορήσεις των ιστορούμενων, κουβαλώντας αμφίδρομα τις μεταβαλλόμενες ιδεολογικές φορτίσεις και των δύο πλευρών αυτής της σχέσης, των *σύγχρονων Ελλήνων* και των *σύγχρονων φίλων των Ελλήνων*. Για την ιστορική αντικειμενικότητα βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Αιτούμενα της ιστορίας: Οι μεταμορφώσεις της αναγκαιότητας», *ό.π.*, σ. 119· Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, ό.π., σ. 139.

στορία ενιαίο και αδιατάρακτο κόσμο, αλλά ένα σύμπαν θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, φανατικού κομφορμισμού και κληρικοκρατίας. Ο μη πιστός, όπως και ο αιρετικός, ο σχισματικός, ο μη νομιμόφρων έμενε έξω από αυτόν τον προνομιούχο κόσμο. Το Διαφωτιστικό ιδεώδες της υπεροχής και της ευτυχίας-ευδαιμονίας της πολιτισμένης χριστιανικής Ευρώπης, που υποδέχεται και πάλι στις αγκάλες της την ευκλεή Ελλάδα, υφίσταται τώρα μια σημαντική μετασκευή, μια τρανταχτή μετατόπιση που θα αξιώσει την ισχύ της κατά τον πρώιμο 19ο αιώνα, για να αφομοιωθεί γρήγορα στη χοάνη αντίστοιχα ισχυρών μετακυλίσεων της εθνικής ιδεολογίας. Η ευτυχία, η ισχύς, η ευρωστία θα αλλάξει γεωγραφία, θα μεταφερθεί από τη χριστιανική Ευρώπη στον Νέο Κόσμο, στην εκκοσμικευμένη και δημοκρατική βόρεια Αμερική.

Ο Μπένθαμ θα «διαβάσει» στη σύνταξη του προσωρινού ελληνικού συντάγματος την ευθεία και ρητή διακήρυξη τη πολιτικής αυτοτέλειας και ανεξαρτησίας τής υπό συγκρότηση επικράτειας από τους φερόμενους ως καταπιεστές. Σ' αυτούς, όμως, φαίνεται ότι θα αναγνωρίσει μόνο τη δεσποτική, προσηλωμένη στις επαγγελίες του Ιερού Νόμου, οθωμανική εξουσία. Όχι τα ξεχωριστά άτομα του ενός ή του άλλου θρησκεύματος που διαβιούν υπό το οθωμανικό καθεστώς (ας σημειώσουμε ότι ο Μπένθαμ στον σχολιασμό του προσωρινού ελληνικού συντάγματος χρησιμοποιεί κατά κανόνα τους όρους *Μωαμεθανοί* και *Χριστιανοί* και τους όρους *κοινότητα* ή *τάξη*). Σύμφωνα με τις διακηρύξεις της ηγεσίας των επαναστατημένων, η Ελληνική Επανάσταση διεξαγόταν προκειμένου να απαλλαγούν οι Έλληνες από την οθωμανική εξουσία· εάν επομένως, δεν αποκλείονταν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί από την ιδρυόμενη πολιτική επικράτεια και από τη νέα πολιτική διοίκηση, οι χριστιανικοί πληθυσμοί θα τελούσαν υπό τη συνεχή απειλή της προσφυγής στα όπλα, της πολεμικής αναμέτρησης. Σύμφωνα με την αντίληψη του Μπένθαμ, αντιθέτως, ανάλογες διευθετήσεις είναι ευπρόσβλητες και εγκρύπτουν άδηλες, αλλά παρούσες απειλές επί της μελλοντικής ασφάλειας της υπό συγκρότηση πολιτείας. Η αποσόβηση των σχετικών κινδύνων θα προέκυπτε μόνο μέσω ενός συμπλησιασμού των διεκδικήσεων των ενεχόμενων

πλευρών. Στο *Observations* ο Μπένθαμ θα προχωρήσει διαλεκτικά από τις επιταγές αυτού που ονομάζει προσφυγή στις αρχές του πρωτογενούς εγωισμού [*Self-regarding prudence*] σε μια θέση περισσότερο συναινετική, αποκαλούμενη επιλεκτική προσαρμογή στο ευκταίο αποτέλεσμα [*Effective benevolence*]. Σύμφωνα με τις διατυπώσεις του ίδιου:

> [...] *σχετικά με τους Μωαμεθανούς: Σε σχέση με αυτό το τμήμα του πληθυσμού, ποια είναι η πλέον ενδεικνυόμενη πορεία που μπορεί να ακολουθηθεί; Το υπό σύσταση κράτος να βρίσκεται στα χέρια του χριστιανικού τμήματος του πληθυσμού;*
>
> *Το να εκτελεστούν όλοι, οπωσδήποτε είναι εκτός συζήτησης· ομοίως και το να εκδιωχθούν δια της βίας. Σε κάποιον αριθμό, απόλυτο ή σχετικό, σχετικό τουλάχιστον εν συγκρίσει με τον αντίστοιχο αριθμό των Χριστιανών, θα συνεχίσουν να βρίσκονται στο έδαφος του Κράτους.*
>
> *Η πρώτη αρχή ή στόχος που μπορεί να τεθεί είναι εκείνος που υπαγορεύεται από τη μέριμνα για τον εαυτό. Έναντι εκδήλωσης εχθρότητας εκ μέρους τους, εάν εγκαταλειφθούν στο καθεστώς των υπηκόων, κάθε αναγκαίο μέτρο πρέπει, οπωσδήποτε, να προβλεφθεί.*[909]

Η δεύτερη αρχή ή στόχος που τίθεται, υπαγορεύεται από την προσδοκία και την προοπτική θετικών εξελίξεων. «*Αντιμετωπίστε τους με τόση καλοσύνη, όση επιτρέπει η αναπόφευκτη μέριμνα για τη δική σας ασφάλεια*».[910] Εάν επομένως, επιλεγόταν ως βασική αρχή εκείνη του "*Self-regarding prudence*", η μουσουλμανική πλευρά, αναγνωριζόμενη ως εχθρική, θα έπρεπε να αποκλειστεί. Στην περίπτωση, όμως, του "*Effective benevolence*", η αρμονικά οργανωμένη, κατά το φιλελεύθερο πρότυπο, αναδιάταξη των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων στο νεοτερικό κράτος θα μπο-

909. «To put them all to death surely can not be in contemplation: as little to export them all by force. In some number or other, absolute and relative, relative in relation to that of the Christians, they will continue in the territory of the State. // Here the first object or end in view is that which is dictated by self- regarding prudence. Against hostility on their part, when reduced to the condition of subjects, every necessary precaution must of course be taken. // The next object or end in view is that which is dictated by effective benevolence. Treat them with as much kindness as the indispensable regard for your own safety will permit». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 254.

910. *Αυτόθι.*

ρούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια όλων των μελών, καθώς η θρησκευτική ετερότητα περνούσε στο περιθώριο.

Παρότι ο Μπένθαμ δεσμεύεται ότι θα επανέλθει, εξετάζοντας ενδελεχώς τα «*μέσα εγγύησης*» αυτής της ασφάλειας, θα επιχειρήσει για την ώρα να παρουσιάσει έναν αρχικό σχεδιασμό της ασφαλούς, ειρηνικής, εύρυθμης συμβίωσης των μελών των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Πρώτος και βασικός όρος, η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στους μουσουλμάνους με περιορισμένη, όμως, εκλογιμότητα στην ανώτατη νομοθετική αρχή, στην άσκηση της οποίας την πλειοψηφία θα είχαν, αρχικά, μόνο χριστιανοί πολίτες.[911] Μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε, ισχυρίζεται ο Μπένθαμ, ότι οι ψήφοι του μουσουλμανικού πληθυσμού θα δίδονταν σε χριστιανούς υποψηφίους του νομοθετικού, εάν διακηρυγμένα διέκειντο ευνοϊκά έναντι αυτού του τμήματος του πληθυσμού. Σε αντίθεση με ό,τι θα προέκυπτε από τον αποκλεισμό των μη-χριστιανικών πληθυσμών από τη διαχείριση της πολιτικής αρχής, η διευθέτηση αυτή θα ελαχιστοποιούσε την πιθανότητα απειλής της ασφάλειάς τους, αλλά και θα μετέτρεπε βαθμιαία τους μη-χριστιανούς σε καλύτερους πολίτες.

> *Θα εξυψωθούν σε μια τέτοια κατάσταση εντιμότητας, όσο και ασφάλειας, ασύγκριτη με εκείνη που οιοσδήποτε εξ αυτών μπορεί να απολαύσει ακόμα και σε ένα Μωαμεθανικό κράτος σήμερα. Υπ' αυτούς τους όρους, κανένας Μωαμεθανός δεν μπορεί να θεωρείται από κανέναν Χριστιανό αξιοκαταφρόνητος.*[912]

Αν, υπό όποιες συνθήκες, οι μη-χριστιανοί έτειναν να ξεπεράσουν σε αριθμούς τους χριστιανούς σε αρκετά τμήματα της επικράτειας, τότε δια μιας «*απλής και ανώδυνης διάταξης*» μπορούσε να αυξηθεί, για τους μη-

911. «Provided no Mahometan be admitted to a seat in the Legislative Assembly, or even if the multitude of seats capable of being filled by Mahometans were limited to a cetrain small number, so small as to be considerably short of being equal to the number filled by Christians, votes in the election of Members of the Legislative Assembly need not be refused to them [...]». *Αυτόθι*.

912. «They would be raised to a situation high in dignity, as well as security, in comparison of the highest which any of them can occupy even in a Mahometan country at present. To no Christian could in that case any Mahometan be, as such, an object of contempt». *Αυτόθι*, σ. 255.

χριστιανούς το όριο ηλικίας στο δικαίωμα ψήφου, ενώ το αντίστοιχο των χριστιανών να παραμείνει σταθερό.[913]

Ο Μπένθαμ φαίνεται να υποθέτει ότι η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, συνεπαγόταν σ' ένα πρώτο στάδιο την ενσωμάτωση και αφομοίωση στο πολιτικό σύστημα των αρχικώς αποκλειόμενων πληθυσμών, άρα τη βαθμιαία μεταλλαγή τους από αλλόθρησκους, ξένους, διαφορετικούς (που σύστηναν ομάδες διακριτών διαφερόντων, όπως προϋπέθετε η ύπαρξη και αναπαραγωγή του συστήματος της οθωμανικής κυριαρχίας), σε Πολίτες που μετείχαν στις θεσμικές αρχές οργάνωσης και λειτουργίας της πολιτείας, ανεξαρτήτως θρησκείας ή δόγματος. Η *ελευθερία-ασφάλεια* και η *γενική ειρήνη* συναρτούνταν με τη συνύπαρξη ίσων ενώπιον των νόμων πολιτών, ενώ η κοσμική νομιμότητα που διαμόρφωνε η φιλελεύθερη αστική δημοκρατία ενεργούνταν στη δημόσια σφαίρα, αποκλείοντας από την άρθρωσή της μέριμνες ιδιωτικής φύσεως, όπως η θρησκευτική ένταξη. Έτσι, οι Πολίτες, αδιάφορα από την πίστη ή το δόγμα τους, θα συνειδητοποιούσαν ότι, ως μέλη του εκλογικού σώματος, μπορούσαν να δουν την κοινή τους θέληση να υλοποιείται μέσω των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Ανακαλύπτοντας τα πλεονεκτήματα της συμμετοχής σ' ένα σύστημα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, οι αρχικώς οριζόμενοι ως «εχθροί» θα μετατρέπονταν σε «φίλους» και δεν θα είχαν κανένα λόγο να επιχειρήσουν μια εξέγερση ή επανάσταση, που θα ισοδυναμούσε με πόλεμο «συγγενών» και θα έθετε σε κίνδυνο και τη δική τους ασφάλεια.[914] Εάν οι μουσουλμάνοι εμφανίζονταν έναντι των χριστιανών ως περισσότερο εθισμένοι στις δεσποτικές εξουσιαστικές αρχές, λόγω της ένταξής τους στο προνομιούχο υπό το

913. «If, however, any apprehensions on this score should notwithstanding be entertained, a very simple and inoffensive remedy might be provided; namely by making the age at which a Mahometan is permitted to vote, by any number of years that might be thought fit, more advanced than that at which a Christian is admitted to vote». *Αυτόθι*.

914. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπένθαμ δεν αναφέρεται σε «ένδοξους Έλληνες» όπως δεν αναφέρεται σε «Ασιάτες», όπως ο Στάνοουπ. Αφού εκθέσει τις προτάσεις του περί συνύπαρξης ετερόθρησκων μεταξύ τους πληθυσμών στο αντιπροσωπευτικό σύστημα, θα τους αντιμετωπίσει ως ενιαίο σώμα και αντιστοίχως την πιθανότητα εξέγερσης ή επανάστασης ως πόλεμο αναφερόμενης στην ίδια πολιτεία ομάδας. *Αυτόθι*, σ. 254-255.

οθωμανικό πλαίσιο δόγμα, «*θα ήταν μάλλον παράδοξο, με αυτή τη διευθέτηση να μη γίνουν καλοί Πολίτες*», γράφει ο Μπένθαμ.[915] Η διευθέτηση αυτή διερρήγνυε, έτσι, οριστικά όλο το πλέγμα των κληρονομημένων νοητικών σταθερών και διχοτομήσεων του προ της επαναστάσεως κόσμου καθώς και των ριζωμένων στο παρελθόν πολιτικών αυτοματισμών.

Στο μεταξύ διάστημα και μέχρι να πραγματωθεί αυτή η «*ευτυχής αλλαγή*» και να αναγνωριστεί ως τέτοια, συνιστάται η λήψη ορισμένων μέτρων.[916] Πρόκειται για ένα άλλο παράδειγμα που χρησιμοποίησε ο Μπένθαμ για να καταδείξει τη συμβατότητα της εγωιστικής μέριμνας για τον εαυτό [*Self-regarding prudence*] με την προσδοκία θετικών εξελίξεων [*Effective benevolence*] και αφορούσε στη στρατιωτική οργάνωση της νέας πολιτείας και την κατοχή όπλων από τις δύο διαφορετικές ως προς το θρήσκευμα πληθυσμιακές ομάδες. Και αυτή η ρύθμιση θα ίσχυε για μια μεταβατική περίοδο, έως ότου γινόταν κατανοητό ότι μόνο η συνύπαρξη στο πολιτικό καθεστώς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας θα μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια και την ευημερία και να προαγάγει τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό.

Σύμφωνα μ' αυτή λοιπόν την αντίληψη οι χριστιανοί, οριζόμενοι ως πολίτες του νέου κράτους, έπρεπε να εκπαιδεύονται, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, στη χρήση του τουφεκίου και της ξιφολόγχης, οργανωμένοι σε τάγματα και μοίρες.[917] Οι μη-χριστιανοί δεν επιτρεπόταν να μετέχουν σε τέτοια σώματα μάχης, ούτε να κατέχουν πυροβόλα όπλα της

915. *Αυτόθι*, σ. 255. Ο Μπένθαμ αντιμετωπίζει τους υπηκόους των μουσουλμανικών χωρών ως διαβιούντες σε καθεστώς εξαιρετικής επισφάλειας. Όπως έγραφε στον Τζον Κουίνσυ Άνταμς για τους κατοίκους των Αφρικανικών χωρών, «οι άνθρωποι εκεί δεν συνειδητοποιούν λιγότερο από εκείνους στις χριστιανικές χώρες όλη την ευτυχία και την ασφάλεια που στερούνται». Η πεποίθησή του ότι οι «Μωαμεθανοί θα γίνονταν καλοί Πολίτες» αναφέρεται ευθέως σ' αυτή την έννοια της ασφάλειας και της ευτυχίας που προσέφερε τη συμμετοχή, η αναγνώριση της υλοποίησης της βούλησης. Βλ. Jeremy Bentham, "Letters from Jeremy Bentham and Hassuna D'Ghies to John Quinsy Adams", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 145-180.

916. "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 255.

917. «Of the Christian portion of the population the male part will, i take for granted, be trained without any exception, in the military stile to the use of arms: trained, in the European form of military exercise, in the use of the musquet and the bayonet in companies and battalions». *Αυτόθι*, σ. 255.

τάξης του τουφεκίου μπορούσαν, όμως, να φέρουν ξίφη και πιστόλια, προκειμένου να είναι σε θέση να υπερασπιστούν τον εαυτό τους σε περίπτωση απειλής κατά της ιδιωτικής τους ασφάλειας.

Όπως φαίνεται, ο Μπένθαμ δεν θεωρούσε ότι η αρχή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας απαιτούσε την ισότιμη αντιμετώπιση όλων των πολιτών του κράτους ως προς την παροχή του δικαιώματος της ψήφου και των επιμέρους πολιτικών δικαιωμάτων διότι, όπως έχουμε δει, δεν επικαλέστηκε την αρχή των καθολικών φυσικών δικαιωμάτων ή άλλων οικείων δογμάτων. «*Το δόγμα των δικαιωμάτων πρέπει να αντικατασταθεί από το δόγμα της ασφάλειας έναντι της ενδεχόμενης αυθαιρεσίας*», έγραφε στο οριστικό σύνταγμα της ελληνικής πολιτείας που σχεδίαζε.[918] Η προσωρινή περιορισμένη εκλογιμότητα των μη χριστιανικών πληθυσμών δεν θεωρείται απαξιωτική, δεν αντιμετωπίζεται ως αφαίρεση ενός φερόμενου ως αναπαλλοτρίωτου φυσικού δικαιώματος του ανθρώπου καθώς:

> *το δικαίωμα δεν είναι παρά ένα νεφέλωμα, ένα μαύρο σύννεφο που σκιάζει όλον τον ορίζοντα.*[919]

Πρέπει λοιπόν, υποστηρίζει, να εγκαταλείψουμε οριστικά την περιλάλητη θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων και να μιλήσουμε για την ασφάλεια των πολιτών απέναντι στις αυθαιρεσίες της εξουσίας, με δυο λόγια για την *Security against Misrule*. Όταν γίνεται λόγος για το δικαίωμα του ανθρώπου στη ζωή, στην ελευθερία, στην ιδιοκτησία κλπ., στην πραγματικότητα δεν προσδιορίζεται το διακύβευμα, που δεν είναι άλλο από την ασφάλεια απέναντι στην κακοδιαχείριση και στις καταχρήσεις της εξουσίας.[920] Καθώς έγραφε στους Έλληνες,

> [Η σύγκρουση του 1688 στη Βρετανία] *αντικατέστησε ένα είδος Μοναρχών με ένα άλλο, καθώς η Αριστοκρατία διεκδίκησε για τον εαυτό της όχι μόνο ασφάλεια έναντι της αυθεντικής εξουσίας του Μονάρχη, αλλά*

---

918. *Αυτόθι*, σ. 281.

919. F. Rosen, *Jeremy Bentham and Representative Democracy, A Study of the Constitutional Constitutional Code*, Οξφόρδη 1983, σ. 56.

920. Αναλυτικά *στο ίδιο*, σ. 55-75.

και μέρος της εξουσίας, όπως ενσαρκωνόταν στη νομοθετική και δικαστική αρχή.[921]

Οι εκπρόσωποι, ωστόσο, της Αριστοκρατίας δεν μπορούσαν να αποφύγουν να αποδώσουν ένα μέρος αυτής της ασφάλειας και στον λαό, τουλάχιστον ως προς τη ζωή και την περιουσία.

Στον λαό, θεώρησαν καλύτερο να μην δώσουν όποια τέτοια ασφάλεια [ένα μερίδιο στην Ανώτατη εξουσία]· *εκείνο που του έδωσαν αντ' αυτής – ήταν αυτό το πλέγμα από αόριστες, μη δεσμευτικές και εντελώς αναποτελεσματικές γενικότητες, στις οποίες δόθηκε το όνομα Διακήρυξη των Δικαιωμάτων.*[922]

Στην περίπτωση του Ελληνικού Συντάγματος της Επιδαύρου, από πρώτη άποψη, οι μη χριστιανοί δεν θα είχαν πλήρη και ίσα δικαιώματα με τους χριστιανούς, σε πρώτη φάση έστω· οι ρυθμίσεις, όμως, του συντάγματος θα ήταν τέτοιες που να αποτρέπουν την καταπίεση ή την εκμετάλλευση της μουσουλμανικής από την χριστιανική κοινότητα. Απώτερος στόχος για τον Μπένθαμ, ήταν να αποφευχθεί η πιθανότητα απειλής της ασφάλειας των μελών των δύο θρησκευτικών ομάδων και θεωρούσε ότι αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με τον καλύτερο τρόπο διαμέσου ενός συντάγματος που θα εισήγαγε βαθμιαία την μη-χριστιανική, μη-ελληνική ή μουσουλμανική κοινότητα στις πολιτικές διαδικασίες της φιλελεύθερης διακυβέρνησης. Σε καμία περίπτωση πάντως, οι μη χριστιανοί, αποστερημένοι από τα πολιτικά δικαιώματα, δεν θα ήταν δυνατό να υπηρετήσουν ούτε τα δικά τους διαφέροντα ούτε εκείνα των υπολοίπων πολιτών. Αντιθέτως, ο βαθμός ικανοποίησης των διαφερόντων ήταν ανάλογος με την αναγνώριση και την πληρότητα των πολιτικών δικαιωμάτων.

921. «Thus again on the occasion of that conflict which in the year 1688 substituted one race of Monarchs to another, when the Aristocracy of the country obtained for itself not only security against arbitrary power in the hands of the Monarch, but a share coordinate with his own in the power belonging to the legislative and judicial department [...]». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 232.

922. «To the people, they knew better than to give to them any such security [a share in the Supreme power]: in place of it what they gave them was – that tissue of vague, unobligatory and ieffective generalities called the Bill of Rights». *Αυτόθι.*

Όσο ο Μπένθαμ ασχολείται με την ανάλυση των άρθρων του συντάγματος του 1822, φαίνεται ότι επεξεργάζεται παράλληλα τις δυνατότητες κατάργησης εκείνου που αποκαλείτο «Μωαμεθανικός δεσποτισμός» σε όλον τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πέρα από αυτήν.[923] Σε ιδιωτική του επιστολή προς τον Μπλάκιερ που συνοδεύει το *Observations* γράφει:

> *αν υποθέσουμε ότι αντιμετωπίζονται* [οι μουσουλμάνοι] *με την ανεκτικότητα που συστήνεται εδώ* [στο *Observations*] *θα μπορούσαν να μετατραπούν σε ένθερμους μεσολαβητές της απελευθέρωσης των υπηκόων της Βόρειας Αφρικής από τους υφιστάμενους Δεσποτισμούς. Ο λαός είναι παντού προετοιμασμένος γι' αυτό, εξ όσων με ικανοποίηση έχω διαπιστώσει από πληροφορίες που περιήλθαν σε γνώση μου. Εν τούτοις, στο υπό έκδοση έργο* [στο *Observations*] *δεν πρέπει να γίνει αναφορά σ' αυτό, καθώς φοβούμαι ότι η αποκάλυψη της προφητείας μπορεί να αποτρέψει την εκπλήρωσή της. Έτσι, οι θεωρούμενοι ως φυσικοί και άσπονδοι εχθροί μπορούν να μεταβληθούν σε ευτυχείς και σταθερούς συμμάχους.*[924]

Επανερχόμαστε λοιπόν στην υπόθεση ότι η ενασχόληση με το ελληνικό σύνταγμα δημιουργούσε ένα πρόπλασμα για την εξάπλωση των καθεστώτων φιλελεύθερης διακυβέρνησης στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής. Ήδη, λίγους μήνες πριν, ο Μπένθαμ επιδίωκε να ερευνήσει τους όρους υπέρβασης ή εκρίζωσης του εγκαθιδρυμένου μωαμεθανικού δεσποτισμού και της αντικατάστασής του από τη φιλελεύθερη αστική δη-

923. Jeremy Bentham, "Costritutional Code: matter occasioned by Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ὀ.π., σ. 280 · F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ὀ.π., σ. 88 · L. J. Hume, "Preparations for Civil War in Tripoli in the 1820: Ali Karamanli, Hassuna D' Ghies and J. Bentham", *Journal of African History*, 21 (1980) 311-322.

924. «[...] supposing them treated with the gentleness there recommended they might ere long be made willing instruments for the liberation of the subjects of the Barbary Powers from the existing Despotisms. The people are everywhere prepared for it, as I have been satisfied by circumstances that have come to my knowledge, but of which no intimation could be given in the paper intended for publication, lest by that means the fulfilment of the prophecy should be prevented by the divulgation of it. Natural and supposed irreconcilable enemies would thus be converted into grateful and steady allies». Jeremy Bentham, "Costritutional Code: matter occasioned by Greece" στο *Securities Against Misrule...*, ὀ.π., σ. 263 · *The Correspondence of Jeremy Bentham*, ὀ.π., τ. 11, σ. 216.

μοκρατία.[925] Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, η προοπτική της σύνδεσης της Ελληνικής Επανάστασης με μια πιθανή και αναμενόμενη φιλελεύθερη επανάσταση στην Τρίπολη προσδοκάται ως προαναγγελία για την εξέγερση ολόκληρης της βόρειας αφρικανικής ακτής. Η Ελληνική Επανάσταση φαίνεται ότι αποτελούσε το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, ως δείγμα επιτυχούς έκβασης μιας αστικής επανάστασης και ως δείγμα «*ευτυχούς*» συνύπαρξης διαφορετικών θρησκευτικών και φυλετικών ομάδων, που μπορούν να μετέχουν στα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις του πολίτη στο πλαίσιο μιας αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.[926]

Αφετηριακό σημείο στη στρατηγική αυτή της μεταρρύθμισης, τόσο για τη Βρετανία όσο και για «*όλα τα κράτη που πρεσβεύουν φιλελεύθερα ιδεώδη*», είναι η όσο το δυνατό μεγαλύτερη εμπλοκή και συμμετοχή του πολίτη στην πολιτική ζωή της κοινωνίας. Στη θεωρία του Μπένθαμ για τη δημοκρατική διακυβέρνηση, η δημόσια γνώμη [*public opinion*] και ο διαρκής της έλεγχος αποτελεί τον κινητήριο μοχλό στη διαδικασία εμπέδωσης των δημοκρατικών θεσμών. Καθώς γράφει στους Έλληνες,

> *ο μόνος κηδεμόνας και ο κυρίαρχος σωφρονιστής κάθε πολιτικής διαφθοράς ή ζημίας είναι η κοινή γνώμη, υποστηριζόμενη από ένα σώμα απροκατάληπτης και ανεπηρέαστης γνώσης και πληροφορίας που διαχέεται μέσω ενός μεγάλου πλήθους δημόσιων εφημερίδων.*[927]

Η συνεχής πίεση για μεταρρύθμιση, όπως αυτή διαμορφώνεται από την *κοινή γνώμη*,[928] αποτελεί τον ουσιωδέστερο όρο για τη λειτουργία του συ-

925. Αναλυτικά Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 216-252.

926. F. Rosen, *Bentham Byron...*, ό.π., σ. 88-89.

927. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 223.

928. Τον όρο «κοινή γνώμη», με την έννοια της παρέμβασης και της συμμετοχής του πολίτη στα κοινά μέσω της λειτουργίας ελεύθερου Τύπου, τη συναντούμε και στον Γ. Ψύλλα, με τον οποίο οι Βρετανοί φιλελεύθεροι βρίσκονται σε σχέσεις: «[...] επειδή το έθνος μας, όντας τόσον καιρόν υποκάτω εις ξένην και αδιοίκητον διοίκησιν, δεν ημπορεί βέβαια να δώσει ευθύς - ευθύς άνδρας έμπειρους δια τους διαφόρους κλάδους της κυβερνήσεως των κοινών πραγμάτων, ούτε σχολεία είχαμεν, ούτε ακόμη έχομεν, όπου να διδασκώμεθα την θεωρίαν των τοιούτων πραγμάτων παρά μόνον και μοναχόν σχολείον μας μένει η κοινή γνώμη». Α. Αγγέλου, *Οι Άγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα 1971, σ. 98.

στήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι οι ισχυροί θεσμοί και ένα νομοθετικό σύστημα ικανό να προστατεύσει τον πολίτη από ενδεχόμενους σφετερισμούς της εξουσίας. Δεν είναι, όμως, οι νόμοι καθ' εαυτοί που ελέγχουν τους φορείς της εξουσίας, αλλά η προσαρμογή των νόμων στη βούληση του *μεγαλύτερου αριθμού*, άρα η μεγαλύτερη δυνατή εξάρτηση της νομοθεσίας από την έκφραση της δημόσιας γνώμης αυτού του *μεγαλύτερου αριθμού*.

Η ρεπουμπλικανική πολιτεία που ευαγγελίζεται ο Μπένθαμ συναρτάται άμεσα με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την εύρυθμη λειτουργία του εμπορίου. Μεταξύ των θεμελιακών προϋποθέσεων της εγκαθίδρυσής της είναι η εξασφάλιση της οικονομικής ευρωστίας. Όπως είδαμε, όμως, ο Μπένθαμ διαχωρίζει ρητώς την οικονομική ισχύ και την πολιτική ελευθερία μιας κρατικής οντότητας από την ασφάλειά της. Η ασφάλεια μιας πολιτικής κοινότητας στερεώνεται και θωρακίζεται από την οικονομική της ακμή και τους φιλελεύθερους θεσμούς· όχι, όμως, και το αντίστροφο. Και τούτο, διότι αξιωματικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής συμβίωσης είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε εξουσιαστές [*ruling few*] και εξουσιαζομένους [*subject many*]. Μεταξύ των εξουσιαστών, όπου περιλαμβάνεται μερίδα της ανώτερης τάξης και της αριστοκρατίας, απαντώνται εκείνοι που θέτουν προσκόμματα στην εγκαθίδρυση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ωστόσο, στη θεώρηση του Μπένθαμ, τα στρώματα αυτές, των οικονομικά εύρωστων και μορφωμένων, δεν θα έπρεπε να αποκλειστούν από την εξουσία· έπρεπε, αντίθετα, να πειστούν για τα προσδοκώμενα οφέλη της ενεργούς συμμετοχής τους σ' αυτό το σύστημα.[929] Το θεμελιωδέστερο όπλο σ' αυτή τη διεργασία «*είναι το αντεπιχείρημα και η ανταπόδειξη*», θα συμβουλεύσει τους Έλληνες και θα επισημάνει για άλλη μια φορά το εκτεταμένο δίκτυο των πολιτικών εντύπων που λειτουργούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες.[930]

929. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 19-40.

930. Jeremy Bentham, "Jeremy Bentham to Greek Legislators", στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 199. Με την άφιξή του στην επαναστατημένη Ελλάδα, ο Στάνοουπ θα επιχειρήσει να εγκαθιδρύσει ένα τέτοιο «δίκτυο πολιτικών εντύπων». «Τα τυπογραφεία», έγραφε στον Μπόου- →ι

Η προσέγγιση του Μπένθαμ προϋπέθετε την ισότητα και την ισονομία, δεν υπήρξε, όμως, εξισωτική. Αντιθέτως, ήταν κατεξοχήν φιλελεύθερη. Το εγωιστικό διαφέρον, το «άνθρωπος ανθρώπω λύκος» του Χομπς, δεμένο με την ανθρώπινη φύση, αν και αναθεωρημένο από τον ανθρωπιστικό ωφελιμισμό, δεν έθετε εμπόδια στη μεταρρύθμιση, κατά τη μπενθαμική σύλληψη. Ένα σύστημα δημοκρατικής διακυβέρνησης δεν είναι δυνατό να εξαλείψει αφ' εαυτού την τάση των λίγων να καταχρώ-

ρινγκ, «πρέπει να τεθούν όχι στη διάθεση της Διοίκησης, αλλά στον λαό· έντιμοι και έξυπνοι άνθρωποι πρέπει να παρακινηθούν στη δημόσια έκφραση της γνώμης τους». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 48. Οι μέριμνες και προθέσεις της *Ελληνικής Επιτροπής* είναι προφανείς, καθώς γνωρίζουμε ότι θα στείλει κατά την πρώτη της αποστολή στην Ελλάδα τέσσερα πιεστήρια, δύο λιθογραφικά και δύο τυπογραφικά. Ωστόσο στην πορεία προς την Κεφαλονιά, το πλοίο που τα μετέφερε θα κρατηθεί επί πολλές εβδομάδες από τις αρχές στην Πάτρα. Στο Μεσολόγγι, όπου έφτασε ο Στάνοουπ, βρήκε το τυπογραφείο που ο Μαυροκορδάτος είχε φέρει από τη Γαλλία και το οποίο διήθυνε ο Παύλος Πατρίκιος. Κατανικώντας τις αντιστάσεις του τυπογράφου, ο Στάνοουπ εξέδωσε την προκήρυξη της εφημερίδας *Ελληνικά Χρονικά*, την 18η Δεκεμβρίου του 1823, η οποία συνοδευόταν από ιδιόχειρη επιστολή του ίδιου και με την υπογραφή του συνεργάτη του J. J. Mayer. Κάθε φύλλο της εφημερίδας αριθμούσε τέσσερις σελίδες και εκδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα. Στην πολιορκία του Μεσολογγίου, το τυπογραφείο θα καταστραφεί και ο ελβετός γιατρός και συνεργάτης της εφημερίδας J. J. Mayer θα χάσει τη ζωή του. Στο μεταξύ το πλοίο με τα αγγλικά πιεστήρια που είχε κρατηθεί στην Πάτρα, θα φτάσει στο Μεσολόγγι τον Ιανουάριο του 1824 και μέχρι το 1825, οπότε ο Μαυροκορδάτος αναχωρεί με το γαλλικής προέλευσης πιεστήριό του, θα υπάρχουν δύο τυπογραφεία για την έκδοση των *Ελληνικών Χρονικών*. Σ' αυτά θα τυπωθούν το Ελληνικό Σύνταγμα του Άστρους και ένα έργο που, εκτός από το προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδας, περιελάμβανε τα πολιτικά συντάγματα της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως συνελλέγησαν από συγγράμματα και μεταφράστηκαν από τον Α. Πολυζωίδη. Ένα εκ των τριών άλλων πιεστηρίων, θα προσφερθεί στη Διοίκηση τον Ιανουάριο του 1824. Με επιστολή του, ο Στάνοουπ θα αναθέσει τη σύνταξη εφημερίδας της κυβέρνησης στον Γ. Ψύλλα. Η κυβέρνηση θα αποδεχθεί την προσφορά, θα θεωρήσει όμως καταλληλότερη την ανάθεση της διεύθυνσης της εφημερίδας στον Θεόκλητο Φαρμακίδη, συντάκτη της *Ελληνικής Σάλπιγγος*. Τα υπόλοιπα δύο θα φτάσουν υπό την εποπτεία του Γερμανού γιατρού Bojon στο Ναύπλιο, όπου θα κατασχεθούν από τον Κολοκοτρώνη. Ο Στάνοουπ τότε θα εκφράσει τη δυσφορία του προς τη Διοίκηση και θα στείλει το τυπογραφικό πιεστήριο στην Αίγινα, όπου έχουν καταφύγει, λόγω της πολιορκίας της Ακρόπολης, κάτοικοι της Αθήνας. Έτσι θα εκδοθεί η *Εφημερίς Αθηνών*, με συντάκτη τον Γ. Ψύλλα· και αυτή η εφημερίδα όμως δεν θα βρει καλύτερη τύχη. Κατά την πολιορκία του Κιουταχή, θα καταστραφεί και το τυπογραφείο. Ένα από τα λιθογραφικά πιεστήρια της Επιτροπής θα δωθεί στο Νομοθετικό και το άλλο θα σταλεί στα Ψαρά. Ο Στάνοουπ θα προσπαθήσει να μάθει τη λιθογραφική τέχνη τελικά, όμως, θα προσληφθεί ο Γερμανός χαλκογράφος Gropius για τη χρήση του πιεστηρίου του Νομοθετικού. Το δεύτερο λιθογραφικό πιεστήριο θα καταστραφεί στην πολιορκία των Ψαρών. Άλλη μία εφημερίδα που έφερε τη συνδρομή και τη σφραγίδα του «Συνταγματάρχη των Τυπογραφείων», *Ο Φίλος του Νόμου*, άρχισε να εκδίδεται στην Ύδρα όταν ο Στάνοουπ είχε πλέον επιστρέψει στην Αγγλία. Fr. Wilberg, «Τα τυπογραφεία του Άγγλου συνταγματάρχου», 1902, *Αρμονία* Γ', (1902) 178-189.

νται την εξουσία που τους παρέχουν οι πολλοί. Το ρεπουμπλικανικό πολιτειακό καθεστώς δεν εκριζώνει το ανθρωπολογικό γνώρισμα της εγωιστικής επιδίωξης του ατομικού διαφέροντος, προσφέρει, όμως, εκείνες τις θεσμικές οχυρώσεις που κατά την απόληξή τους ενδυναμώνουν «τους πολλούς» έναντι «των ολίγων». Το μέσο που θωρακίζει τον μεγαλύτερο αριθμό απέναντι στους φορείς της εξουσίας είναι η κοινή γνώμη και η θεσμική της κατοχύρωση, το *Public Opinion Tribunal*.

Το *Public Opinion Tribunal*, που αντικαθιστά στη θεωρία του Μπένθαμ διακηρύξεις δικαιωμάτων, είναι ο θεσμός που περιφρουρεί μια δημοκρατική κοινωνία και συγκροτείται, σχεδόν, με τη μορφή ανώτατου δικαστηρίου. Κατά τον Μπένθαμ η κοινή γνώμη λειτουργεί όπως το *Πανοπτικόν*. Στη συλλογιστική του, η κοινή γνώμη δεν είναι ποτέ διεφθαρμένη, η φύση της είναι τέτοια ώστε να βρίσκεται σε συνεχή αυτοέλεγχο. Η κοινή γνώμη και η δημόσια έκφρασή της αποτελούν το ισχυρότερο όπλο για την ασφάλεια και την ευημερία των πολιτών, καθώς, αν συμβουλευτεί κανείς την κοινή γνώμη, ακόμα και αν δεν συγκεντρώνει την πλειοψηφία των μελών μιας κοινωνίας, οπωσδήποτε συμβουλεύεται μεγαλύτερο αριθμό από εκείνον που αντιπροσωπεύουν οι λίγοι εξουσιαστές.

Η δημόσια έκφραση της κοινής γνώμης και η συνακόλουθη αρχή της δημοσιότητας, συνιστούν για τον Μπένθαμ τις μόνες εφαρμόσιμες θεραπείες ενάντια στον δεσποτισμό.[931] Το *Public Opinion Tribunal*, το όργανο δια του οποίου εκφράζεται η κοινή γνώμη, αποτελεί την ισχυρότερη δύναμη πίεσης σε μια κοινωνία και είναι επιφορτισμένο με έναν ιδιαίτερο ρόλο, ακόμα και υπό ρεπουμπλικανικό καθεστώς, εφόσον με τον συνεχή και αδιάλειπτο έλεγχό του προστατεύει τους πολίτες από την ενδεχόμενη

931. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Στάνοουπ θα αναγνωρίσει στην ελευθερία του Τύπου τη θεραπεία «για τη βελτίωση της Ελλάδας και της Ασίας». L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824...*, ό.π., σ. 246. «Οι ελεύθεροι πολίτες ενός ελεύθερου κράτους πρέπει να συντείνουν στην υποστήριξη της ελευθεροτυπίας», έγραφε από την Αθήνα στις 30 Μαρτίου του 1824, «επειδή οδηγεί στην έκλαμψη της αλήθειας». L. Stanhope, *ό.π.*, σ. 156. Ας σημειώσουμε, επίσης, ενδεικτικά τους λογότυπους που είχε εμπνευστεί ο Στάνοουπ για την εφημερίδα *Εφημερίς Αθηνών*: «Η δημοσιότητα είναι η ψυχή της δικαιοσύνης» και για τον *Ελληνικό Τηλέγραφο*: «Ο Κόσμος Πατρίδα μας, Θρησκεία μας το Κοινό Καλό», το οποίο θα προκάλεσει μεγάλη αναστάτωση στις βρετανικές αρχές των Ιονίων Νήσων.

καταπίεση των ηγετών. Και τούτο, καθώς η κοινή (ορθότερα, δημόσια) γνώμη διαμορφώνεται από τα ίδια τα συστατικά που προσφέρει, από την προσαγωγή επιχειρημάτων και ισχυρισμών που τελούν υπό αίρεση και υπόκεινται σε διασκευή, τροποποίηση, αποδοχή ή επιβεβαίωση.

Δεδομένου ότι το *Public Opinion Tribunal* είναι το βήμα δημόσιας ακρόασης του μεγαλύτερου αριθμού, επέχει θέση οργάνου εποπτείας της νομιμότητας, ελέγχου και αποτροπής της υιοθέτησης αντισυνταγματικών μέτρων. Στο *Constitutional Code* ο Μπένθαμ θα ορίσει απερίφραστα, ως προσβολή των συνταγματικών θεσμών, κάθε απόπειρα απαγόρευσης, περιορισμού ή ελέγχου της πολιτικής φιλολογίας και ειδικότερα, των πολιτικών εφημερίδων, επιθεωρήσεων και περιοδικών.[932] Το *Public Opinion Tribunal* λειτουργεί κατά τη βούληση του μεγαλύτερου αριθμού· προβλέπεται ταυτόχρονα ότι οφείλει, όπου καθίσταται εφικτό και χρήσιμο, να καταγράφει [*keeping records*] να δημοσιοποιεί [*give publicity*] και να εποπτεύει [*inspection*] κάθε δημόσια λειτουργία.[933]

Ως επίδοξος μεταρρυθμιστής του δικαιακού συστήματος, δημοσιολόγος και νομικός, ο Μπένθαμ δεν θα παραλείψει να εξετάσει, τόσο στο *Observations* όσο και στο *Constitutional Code*, τη σύσταση και λειτουργία της δικαστικής εξουσίας και της διαδικασίας απονομής δικαιοσύνης στο ελληνικό σύνταγμα. Η κεντρική αρχή που διέπει τον σχολιασμό του «*Περί του Δικαστικού*» στον πρώτο ελληνικό καταστατικό χάρτη, είναι η ρητή απόρριψη και παράβλεψη του βρετανικού παραδείγματος, σε πολλά σημεία και του αμερικανικού, ως κεκτημένης επιβίωσης του τελευταίου. Σύμφωνα με το άρθρο 86 του Συντάγματος της Επιδαύρου, τα μέλη του Δικαστικού εκλέγονται από τη Διοίκηση. Εδώ ο Μπένθαμ θα εκδηλώσει την αμήχανη απορία του για την ερμηνεία αυτής της διατύπωσης:

> [Τα έντεκα μέλη του Δικαστικού] *ορίζεται ότι εκλέγονται από τη Διοίκηση. Εν τούτοις, από τη λέξη Διοίκηση, ποιο άτομο, συμβούλιο ή συμβούλια επιθυμείτε να καταδείξετε; Οπωσδήποτε, όχι το Νομοθετικό Σώμα·*

932. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 34.
933. *Αυτόθι*, σ. 33.

σε τούτο δεν εντοπίζω πουθενά καμία τέτοια αποδιδόμενη αρμοδιότητα· ομοίως και σε ότι αφορά το Εκτελεστικό Συμβούλιο [...].[934]

Αξίζει, εν προκειμένω, να επισημάνουμε ότι αναλόγως απορημένος θα φανεί και ο Κοραής ως προς τη λεκτική διατύπωση και την αντίστοιχη ειδολογική αναπαράσταση της σχετικής διάταξης.[935] Ο Μπένθαμ θεωρούσε αποτελεσματικότερη την άσκηση της δικαστικής εξουσίας από έναν μόνο υπουργό, τον υπουργό δικαιοσύνης. «*Γι' αυτόν*», γράφει, «*υπάρχει εργασία, και θα ήμουν ευχαριστημένος να τον διατηρήσω*».[936] Το Ελληνικό Σύνταγμα όμως, αν και προέβλεπε έναν υπουργό δικαιοσύνης εξαρτώμενο από το Εκτελεστικό, τον περιέβαλλε από ένα ενδεκαμελές σώμα εκλεγμένο από τη Διοίκηση, το οποίο θα εξέλεγε τον Πρόεδρο με εσωτερική ψηφοφορία. Μια από τις ανεπάρκειες του συντάγματος, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του θεμελιωτή της ωφελιμιστικής αρχής, ήταν ότι δεν προέβλεπε με σαφήνεια ούτε τις αρμοδιότητες του σώματος αυτού ούτε τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη του θα εκλέγονταν από τη Διοίκηση. Ο Μπένθαμ, όπως και στην περίπτωση του ελληνικού Εκτελεστικού, θα επικρίνει δριμύτατα τη συγκρότηση και λειτουργία αυτού του σώματος· θα προτείνει μάλιστα την κατάργησή του και την εξύψωση του υπουργού δικαιοσύνης, από την εμφανή συσκότιση που περιέβαλε τα καθήκοντά του, σε ανώτατη αρχή της δικαστικής εξουσίας της πολιτείας.

Περαιτέρω, θα προτείνει την οργάνωση της δικαιοσύνης σε τμήματα μιας έδρας, με έναν δικαστή σε κάθε μία, οι οποίοι θα αναφέρονται στον υπουργό δικαιοσύνης. Δια της κατάργησης του ενδεκαμελούς οργάνου του Δικαστικού θεωρούσε ότι περιστέλλονταν οι δαπάνες του κράτους, ενώ ταυτόχρονα περιοριζόταν η δυνατότητα διαφθοράς. Κάτι

934. «[...] are to be elected by the Government. But this word Government, what individual, what Body or what Bodies, were meant to be indicated by it? Not the Legislative Senate: to this Body no such appellation do I see anywhere attributed: not the so-styled Legislative Council [...]». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 243. Βλέπε, επίσης, Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», ό.π., τ. Α[1], σ. 423: «Ποίας Διοικήσεως; Της Νομοτελεστικής, ή της Νομοθετικής εξουσίας, ή και των δύο εντάμα;».

935. Βλ. στο ίδιο τη «σύμπτωση» των θέσεων Κοραή - Μπένθαμ για το ελληνικό Δικαστικό.

936. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 243.

που είναι, ίσως, πρωτότυπο στην ιστορία των πολιτικών ιδεών μέχρι την εποχή εκείνη, είναι η αντίληψή του σύμφωνα με την οποία, η ελαχιστοποίηση των δημοσίων δαπανών βαίνει ανάλογα με την αύξηση της αποτελεσματικότητας, ως βασικού μέσου για την προαγωγή της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας. Το ζήτημα μάλιστα των δημοσίων δαπανών εντάσσεται στην προβληματική της εγκαθίδρυσης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Επιχειρηματολογώντας λοιπόν στο *Constitutional Code* υπέρ της δημοκρατίας, υποστηρίζει ότι το σύστημα αυτό είναι – πέραν παντός άλλου θετικού στοιχείου – πολύ λιγότερο δαπανηρό από τη μοναρχία ή την ολιγαρχία.

Προς επίρρωσιν αυτού, δίδει το παράδειγμα της Βορειοαμερικανικής Δημοκρατίας σε σχέση με τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Ο Μπένθαμ θα προτείνει την κατάργηση των διαφόρων τίτλων και πρακτικών απόδοσης τιμής. Από τις διάφορες προσόδους αργομισθίας, μέχρι τις κρατικές συντάξεις και το δεύτερο κοινοβουλευτικό σώμα – απαρχαιωμένες επιβιώσεις του βρετανικού καθεστώτος· όλα και καθένα εξ' αυτών πρέπει να παραληφθούν από την ιδρυόμενη ελληνική διοίκηση. Όλοι οι θεσμοί της πολιτείας οφείλουν να είναι σχεδιασμένοι, ώστε να μειώνονται στο ελάχιστο οι δημόσιες δαπάνες, ιδιαίτερα όσες προέρχονται από τη συντήρηση μιας ανώτερης κυβερνητικής γραφειοκρατίας.[937] Αν επιχειρούσαμε να αναδείξουμε την κατευθυντήρια γραμμή, την κεντρική αρχή που διέπει τον μπενθαμικό συλλογισμό, θα λέγαμε εν συντομία ότι προϋποθέτει σταθερά τη μείωση του υπερτροφικού εκτελεστικού μηχανισμού, τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων του στην απευθείας εκλεγόμενη από τον μεγαλύτερο αριθμό νομοθετική αρχή και τον δραστικό περιορισμό κάθε «μη χρήσιμης» δαπάνης.

Το εκλογικό σώμα κατά τον Μπένθαμ πρέπει να έχει δικαίωμα προσφυγής στον υπουργό δικαιοσύνης με το αίτημα της αποπομπής ενός δικαστή από την έδρα του.[938] Σ' αυτή την περίπτωση, και για να αποφευ-

937. F. Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 93-110.

938. «[...] It should be a declared object of endeavour to keep the judge clear of all local connection in the way of interest or sympathy, hence it should be a general rule that no judge →

χθούν καθυστερήσεις κατά την ακροαματική διαδικασία, πρέπει να χρησιμοποιείται το σύστημα των αναπληρωματικών ή βοηθών μη έμμισθων δικαστών.[939] Το σύστημα απονομής δικαιοσύνης ολοκληρώνεται με το θεσμό των δύο τάξεων δικαστικών επιτροπών,[940] τον αποκλεισμό των έμμισθων δικηγόρων από τις τάξεις των δικαστών[941] και τη δημοσιότητα της ακροαματικής διαδικασίας.[942]

Στην ανάλυσή του για τη διάκριση των εξουσιών, ο Μπένθαμ προεξέτεινε το επιχείρημά του από το δικαίωμα βέτο που διέθετε η εκτελεστική εξουσία στις αποφάσεις της νομοθετικής, σ' εκείνο που αποκαλούσε *latent negative*, δηλαδή στο λανθάνον ή δυνητικό δικαίωμα αρνησι-

should continue such in any one district for any long time, say for more [than] 3 years, nor be appointed judge in any district in which he already has connections of a certain description, to be specified; and his being known or suspected to have subsequently formed any such connections may be stated as warrantable grounds for a proposition for his diplacement as above [...]». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 247.

939. «As the only effectual preventive of delay, power to every judge to appoint Deputies in any number to sit at the same time with himself for the dispatch of business in different causes, but let no emolument be receivable by any such Deputy at the expence either of the public or of individuals. No doubt can be entertained of willingness on the part of a sufficient number of sufficiently apt individuals to undertake so honorable an office. The having served in such office might and should be made a necessary qualification for the being placed in the office of Judge». *Αυτόθι.*

940. «The whole number of individuals in the district liable to serve as Jurors, divide into two classes - viz. the more erudite and the less erudite: for a Jury of three, take one from the more erudite class: to the influence of understanding on understanding, where moral inaptitude is not suspected, trust for his opinions being taken as a guide by his less erudite colleagues». *Αυτόθι*, σ. 248.

941. «[...] the class of persons in which it is desirable that Judges should *not* be chosen is *that* of hireling advocates. In the breast of the hireling advocate, the chance of inaptitude, in that shape in which it is opposed to appropriate moral aptitude, is at its maximum [...]». *Αυτόθι.*

942. «[...] power to all who choose to take notes and give publicity to them through the public Journals, subject to compensation in case of injurious falsehood through negligence or rashness, and moreover in case of mendacity to punishment. Whether in any and what cases a temporary concealment should be allowed is a consideration of subordinate importance and would require appropriate details. [...] In Judicature, where there is no publicity, there is no justice: no tolerably adequate security for the giving due execution and effect to the laws, whatsoever they may be. That justice should have been the object where the doors of a Judicatory have been kept regurarly closed is not possible. The object of the arrangement has been the sacrifice of the universal interest of all men in the character of justiciables, to the particular and sinister interest - either of the Judge, or of the despot, whose creature and instrument he is, or both together». *Αυτόθι*, σ. 252. Βλ. επίσης Rosen, *Jeremy Bentham...*, ό.π., σ. 149-163.

κυρίας.[943] Ανεξάρτητα από το αν υπήρχε σκοπιμότητα ή όχι, το Ελληνικό Σύνταγμα, όπως υποστήριζε, παρείχε με τα διάφορα άρθρα του μία τέτοια άδηλη δυνατότητα αρνησικυρίας. Σημείωνε, συγκεκριμένα, τα άρθρα 24, 25, 30, 31, 36, 46, 54, 57. Σύμφωνα με το άρθρο 24, ο Πρόεδρος του Βουλευτικού ήταν αρμόδιος για την έναρξη, τη διάρκεια και τη λήξη των εργασιών της συνέλευσης. Αν επομένως, για όποιους λόγους, ήταν προς το συμφέρον του Προέδρου να μην συγκληθεί το όργανο αυτό, η συνέλευση δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί σε σώμα. Ο Πρόεδρος του Βουλευτικού είχε, επίσης, την εξουσία να τερματίσει τις διαδικασίες μιας συνέλευσης που βρισκόταν σε εξέλιξη.[944] Επιπλέον, ο συγκεκριμένος πολιτειακός παράγων εκλεγόταν από το ίδιο το σώμα στο οποίο προήδρευε, δίχως να υπάρχει πρόβλεψη για την αντικατάστασή του. Αν, επομένως, χρησιμοποιούσε το βέτο που άδηλα του παρείχε το σύνταγμα, θα είχε, και μάλιστα νομίμως, τη δυνατότητα να παρακωλύσει τις εργασίες του Βουλευτικού, ενώ η αντικατάστασή του θα επερχόταν μόνο με τη λήξη της θητείας του.

Ο Πρόεδρος του Βουλευτικού διέθετε και δια άλλων διατάξεων δικαίωμα αρνησικυρίας. Σύμφωνα με το άρθρο 30, όλες οι νομοθετικές πράξεις έπρεπε να υπογραφούν από τον Πρόεδρο και να προσυπογραφούν από τον Γενικό Γραμματέα. Αν ο Πρόεδρος αρνούνταν να υπογράψει, η πράξη δεν μπορούσε να αποκτήσει ισχύ νόμου, ισχυριζόταν ο Μπένθαμ.[945] Τα άρθρα αυτά του συντάγματος θα προκαλέσουν την αγα-

943. Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 236.

944. «By Article 24: 'To the President, namely of the so- stiled Legislative Senate, it belongs to determine the day on which each Session of that Assembly shall commence; as also the day on which it shall terminate'. If then he determines no such day, no such Session can have place: moreover if, such having been his pleasure, so it be that a Session having commenced and for a certain time continued, his pleasure in this behalf has changed, he declares such his pleasure accordingly, and from that time a negative is put by him in the lump upon all such proceedings of the Assembly as would otherwise have succeeded». *Αυτόθι*, σ. 237.

945. «By Article 30th. Suppose then an Act the tenor of which does not suit his views: what is the consequence? He withholds his signature, and no such Act can come into existence». *Αυτόθι*.

νάκτηση και του Κοραή, που θα διερωτηθεί εξίσου επικριτικά με τον Μπένθαμ:

> *Ο Νόμος πίπτει;* [...] *Είναι δίκαιον να στερείται το Έθνος την από τον νόμον ωφέλειαν, δια χάριν της* [...] *της ολιγαρχίας;*[946]

Ο Πρόεδρος, συνεχίζει ο Μπένθαμ, είναι ο μόνος αρμόδιος για την υποβολή των νομοθετικών πράξεων στο Εκτελεστικό. Επομένως, τα δύο ισχυρά μέλη της διοίκησης, οι Πρόεδροι του Νομοθετικού και του Εκτελεστικού, είναι δυνατό ύστερα από αμοιβαίες ιδιωτικές συνεννοήσεις να απορρίπτουν ή να εφαρμόζουν πράξεις ανεξέλεγκτα.[947]

Ο Μπένθαμ, στη συνέχεια, θα εντοπίσει την άδηλη δυνατότητα αρνησικυρίας που παρέχεται και στα μέλη του Εκτελεστικού. Σύμφωνα με το άρθρο 54, το Εκτελεστικό, διαμέσου των υπουργών του, εφαρμόζει τους νόμους. Αν υποτεθεί λοιπόν ότι κάποιοι εκ των υπουργών θεωρούν ότι ο νόμος αντίκειται στα συμφέροντά τους, είναι πιθανό ο νόμος να ισχύσει μόνο θεωρητικά και στην πράξη να μείνει ανενεργός.[948] Ο Μπένθαμ αποκαλύπτει τη δυνατότητα άσκησης άδηλης αρνησικυρίας, τόσο από τον Πρόεδρο όσο και από τον Γενικό Γραμματέα του Εκτελεστικού, εφόσον οι τελευταίοι έπρεπε να βάλουν την υπογραφή και τη σφραγίδα τους για να τεθούν σε ισχύ όλες οι πράξεις και τα διατάγματα.[949] Επί του

946. Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», ό.π., τ. Α1, σ. 405.

947. «A second means of applying the President's particular Veto is put into his hands by the next Article, Article 31. 'The President' (it says) 'transimitts the Resolutions of the Senate to the Council' (meaning the Executive Council) 'and submitts them to its approbation'. Good. But in the mean time though inexplicitly they have not the less effectually been thus submitted in the first place to the approbation of this same all- powerful functionary. Do they suit his views, he transmitts them accordingly: do they thwart his views, he keeps them where they are. President of so- stiled Legislative Senate to President or other most influential member of the so- stiled Executive Council – 'You see this Resolution: what will you give me if i transmitt it to you? - what will you give me if i keep it back?». Jeremy Bentham, "Observations" στο *Securities Against Misrule...*, ό.π., σ. 237-238.

948. «For, says Article 54, 'The Council causes the laws to be executed by the Ministers'. Suppose then a law which, to the Minister by whom execution and effect should be given it, happens to be disagreable or an object of indifference: if so it be likewise to three out of the five Members of the so- stiled Executive Council, they have but to let the law pass unnoticed, and so long as this is the case with it, it sleeps». *Αυτόθι*, σ. 238- 239.

949. «For, by Article 57, "Every Act and decree of the Council is signed by the President, →

προκειμένου, η πολιτική εμπειρία της πατρίδας του θα ανασυρθεί για τον σχολιασμό του βέτο που, δυνητικά, μπορούσε να ασκήσει το μέλος εκείνο της κυβέρνησης που διέθετε το ανώτατο δημόσιο σύμβολο της πολιτικής υπόστασης της πολιτείας, τη Σφραγίδα του Κράτους. Χωρίς τη Σφραγίδα του Κράτους, καμία νομοθετική πράξη ή διάταγμα δεν αναγνωρίζονταν ως τέτοια, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις. Στο Ελληνικό Σύνταγμα, επισημαίνει ο Μπένθαμ, υπήρχε η ασυγχώρητη παράβλεψη περί του ποιος ή ποιοι θα διέθεταν στην πολιτεία τη Σφραγίδα του Κράτους.[950]

countersingned by the Principal Secretary and sealed by seal of the Stae". Here we see moreover given another latent *veto* with this additionalhand for the reception of it. This same Secretary of this same Council of five, is he or is he not of the number of its members? To that question no answer have i founed». *Αυτόθι*, σ. 239.

950. «But now a word as to this same Seal of the State. This seal is either in the hands of some one person, or in the joint hands of divers persons. Who is that one person? or who are these divers persons?... On these several functionaries, each one, so long as the seal is in his keeping, has not only an effective but an ackowledged Veto upon all acts which for their validity require upon the face of them an impression of the appropriate seal». *Αυτόθι*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

"Η ΨΥΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ„
Ο ΟΥΝΙΤΑΡΙΣΤΗΣ ΩΦΕΛΙΜΙΣΤΗΣ ΣΕΡ ΤΖΟΝ ΜΠΟΟΥΡΙΝΓΚ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ της *Ελληνικής Επιτροπής*, Τζον Μπόουρινγκ, είναι αποκαλυπτική για τις ιστορικές συνάψεις, τις αμοιβαίες προσαρμογές και τις εκλεκτικές συγγένειες των αρχών του ωφελιμισμού και της παράδοσης του θρησκευτικού αντικομφορμισμού στη Βρετανία του πρώιμου 19ου αιώνα.

Ο Μπόουρινγκ, όπως πολλοί εκ των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, κατάγεται από παλαιά εμπορική οικογένεια, που ασχολείται κυρίως με το εμπόριο μάλλινων υφασμάτων.[951] Δεν θα λάβει πανεπιστημιακή παιδεία. Μετά τα πρώτα γράμματα, θα εργαστεί σε εμπορική επιχείρηση της γενέτειράς του, του Έξετερ. Τα τέσσερα περίπου χρόνια που θα παραμείνει εκεί, θα σχετιστεί στενά με εμπόρους του Έξετερ, «*πολυταξιδεμένους ανθρώπους με πρακτική γνώση των ξένων γλωσσών*».[952] Στις συναναστροφές αυτές θα μάθει να χρησιμοποιεί το ομιλούμενο ιδίωμα διαφόρων τόπων. Πράγματι, οι διαθέσιμες πηγές παρέχουν άφθονα τεκμήρια του ενδιαφέροντος, των ικανοτήτων και της επιμονής του Μπόουρινγκ για την κατανόηση και χρήση των γλωσσών των περιοχών

951. Για τη γενεαλογία των Μπόουρινγκ βλ. Youings Joyce, "The Bowring Ancestry" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872 Aspects of his life and career, Papers delivered at a Conference held at the University of Exeter on 16-17 October 1992 to mark the two hundredth anniversary in Exeter of the remarkable Victorian public servant and man of letters, Sir John Bowring*, Πλύμουθ 1993, σ. 31-97.

952. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical recollections of Sir John Bowring*, Λονδίνο 1877, σ. 54.

από όπου διέρχεται ως έμπορος - επιχειρηματίας και αργότερα ως κυβερνητικός υπάλληλος.[953] Θα μάθει ισπανικά και πορτογαλικά, γερμανικά και ολλανδικά από φίλους του εμπόρους, γαλλικά από εξόριστο ιερέα στο Έξετερ, ιταλικά από γυρολόγους στην ίδια περιοχή. Τις έξι αυτές γλώσσες φαίνεται ότι θα χρησιμοποιεί με άνεση και ευφράδεια, τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή τους μορφή. Αργότερα, θα κατακτήσει μια σχετική άνεση στη δανική και τη σουηδική, ενώ πολύ γρήγορα θα αρχίσει να διαβάζει και να μεταφράζει έργα από τη ρωσική, τη σερβική, τη βοημική και τη γλώσσα των Μαγυάρων. Όταν, κατά τη βικτοριανή εποχή, θα βρεθεί ως κυβερνητικός υπάλληλος στη Μέση Ανατολή, θα πασχίσει να κατανοήσει την αραβική, ενώ αργότερα σε προχωρημένη ηλικία θα αφιερωθεί στη μελέτη της κινεζικής γλώσσας.[954]

Γύρω στα 1810 - 1811, θα εγκαταλείψει οριστικά το Έξετερ για να μεταφερθεί στη βρετανική πρωτεύουσα, το εφαλτήριο της σταδιοδρομίας του ως επιχειρηματία και αργότερα ως ριζοσπάστη πολιτικού, συνεργάτη και οπαδού του Μπένθαμ. Στα 1813, «*στα εικοσιένα του χρόνια*», θα σταλεί με την εταιρεία Milford στην Ισπανία,[955] προφανώς λόγω της καλής γνώσης εκ μέρους του της ισπανικής, προκειμένου να επιβλέψει την παραλαβή εφοδίων προς τον βρετανικό στρατό που βρισκόταν εκεί υπό τη διοίκηση του Ουέλινγκτον.[956] Φαίνεται, μάλιστα, ότι διαθέτει μια εξαιρετικά καλή γνώση των ιδιωμάτων και αντίληψη της πολυμορφίας της ισπανικής γλώσσας. Στην παραγνώριση και την υποτίμηση αυτών των ιδιαιτεροτήτων, των ιδιοτυπιών και της ποικιλότητας των τοπικών

953. Βιογραφικές πληροφορίες στο *DNB* και στα Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π. · G. F. Bartle, *An old Radical and his brood, A portrait of Sir John Bowring and his family, based mainly on the correspondence of Bowring and his son, Frederick Bowring*, Λονδίνο 1994 · G. F. Bartle, "Bowring and the Greek Loans of 1823 and 1824", *Balkan Studies*, 3 (1962) 61-74 · [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical...*, ό.π., σ. 3-27.

954. Youings Joyce (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 13-17. Αντίτυπα ορισμένων τίτλων των μεταφράσεων του Μπόουρινγκ απόκεινται και στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

955. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical...*, ό.π., σ. 56, 398, 98-100.

956. Φαίνεται ότι η επιμελητεία του Ουέλινγκτον εξασφαλιζόταν με άλλα μέσα και ότι ο Μπόουρινγκ μετέφερε μόνο τρόφιμα και όχι οπλισμό στους στρατιώτες. Βλ. ενδεικτικά Sir Herbert Maxwell, *The life of Wellington*, Λονδίνο 1899, τ. Ι, σ. 341.

διαλέκτων της ισπανικής και των αντανακλάσεών τους στα ήθη, τους θεσμούς και τις τοπικές συνήθειες της ισπανικής κοινωνίας, θα αποδώσει αργότερα ο ίδιος την εσωτερική αποσάθρωση και την εξασθένιση του ισπανικού επαναστατικού κινήματος των αρχών του 19ου αιώνα:

> *It appeared to me that the great error committed by the patriots was the attempt at centralization. There is more of provinciality than nationality in Spain, and the Castilian has not superseded the local languages. Catalan is universally spoken in Catalonia, Valencian in Valencia, Galician in Galicia,* [...]. *It is not as in France before the Revolution, when only one-seventh of the population understood French* [...] *In Spain above all countries – for there is no abstract Spain, as every Spaniard is prouder of his province than of his country – the provincialities were the true elements of freedom, and should have been carefully and cautiously watched.*[957]

Η Ισπανία και η φιλελεύθερη επανάσταση που διεξήγετο εκεί φαίνεται, πάντως, ότι θα σημάνει το κρίσιμο σημείο τομής στη συνάντηση Ουίγων, ριζοσπαστών και Ντισέντερς, ειδικότερα των Ουνιταριστών Ντισέντερς. Παρότι δεν θα ταυτιστούν ποτέ, δεν θα αποτελέσουν μια ομοιογενή πολιτική ομάδα, η σύμπτωσή τους για τις προοπτικές των φιλελεύθερων κινήσεων στην Ισπανία θα είναι αξιοσημείωτη. Η Ισπανική Επανάσταση, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, θα αποτελέσει και την αφορμή για τη γνωριμία του Μπόουρινγκ με τον Μπένθαμ. Ο ίδιος ο Μπόουρινγκ, πάντως, κατά την περίοδο όπου έχουν ξεκινήσει ήδη οι διαβουλεύσεις για την ίδρυση της *Επιτροπής* για τους Έλληνες έγραφε:

> *I love Spain as a country, and Spaniards as a people. In other lands I single out special objects for my regard, and inscribe their names on the tablets of friendship and sympathy – In Spain my affections pervade and cling to the whole population.*[958]

Αυτή την περίοδο, μάλιστα, φαίνεται ότι και η αγγλική κοινή γνώμη είναι συνεπαρμένη με τις εξελίξεις στην Ιβηρική και όχι με τις αντίστοιχες

957. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical...*, ό.π., σ. 101-102.

958. *London Magazine*, 7 (1823) 509. Παρατίθεται από τον Richard Hitchcock, "John Bowring, Hispanist and Translator of Spanish poetry" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 49.

στο βαλκανικό νότιο άκρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που μάλλον παραβλέπεται.[959] Ο Μπόουρινγκ θα πραγματοποιήσει τέσσερα, τουλάχιστον, μεγάλα ταξίδια στην Ισπανία. Την πρώτη φορά για να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα της εταιρείας Milford. Τη δεύτερη, κατά το διάστημα 1813 - 1814, οπότε και θα παραμείνει επί μακρό στην περιοχή. Στο τέλος του 1814 ή στην αρχή του επόμενου έτους, θα πάει πάλι στην Ιβηρική, αυτή τη φορά στη Λισσαβόνα, για εμπορικούς, ίσως, διακανονισμούς και εκκρεμότητες που ανέκυπταν από τον ανεφοδιασμό του αγγλικού στρατού.[960] Γύρω στα 1818, ενόσω εξακολουθεί να εκπροσωπεί την εταιρεία της γενέτειράς του, θα ιδρύσει τη δική του επιχείρηση, την Bowring and Co, στο Λονδίνο, στο 23 της Μπάκλρσμπερυ του Τσίπσαϊντ.[961] Η επιχείρηση θα μεταφερθεί αργότερα στο Φρήμανς Κορτ του Κόρνιλ και τέλος στη Σαιν Μέρυ Έιξ, στην Τζέφρυ Σκουέαρ, όπου θα διοχετεύεται μεγάλο τμήμα της αλληλογραφίας της *Ελληνικής Επιτροπής*. Η εταιρεία θα δραστηριοποιηθεί, κυρίως στην Ιβηρική και τη Γαλλία. Για ένα διάστημα, μάλιστα, θα λειτουργήσει θυγατρική της στο Γιβραλτάρ υπό την επωνυμία Bowring and Murdock Co.[962] Στα 1819, με στόχο την επέκταση των εμπορικών του δραστηριοτήτων, θα επισκεφτεί ξανά την Ισπανία, έπειτα τη Γαλλία και την Ολλανδία. Τα ενδιαφέροντά του, ωστόσο, φαίνεται ότι ποτέ δεν υπήρξαν αμιγώς επιχειρηματικά. Όπως έγραφε στον Μπένθαμ έπειτα από ένα ταξίδι στην Ισπανία:

959. Όπως θα δούμε ο Μπόουρινγκ θα επιδοθεί σε έναν ακαταπόνητο αγώνα να προσελκύσει το κοινό της Βρετανίας, να εγείρει και να μετατοπίσει το ενδιαφέρον από την Ισπανία στην Ελλάδα και την επανάσταση που διεξαγόταν εκεί.

960. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical*.., ό.π., σ. 4.

961. Ο Rosen τοποθετεί την εγκατάσταση της επιχείρησης γύρω στα 1816. Βλ. F. Rosen, "John Bowring and the World of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872*..., ό.π., σ. 16.

962. Αναλυτικά στο G. F. Bartle, *An old radical and his brood*..., ό.π., σ. 4. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο Bartle είναι ο πρώτος, αν όχι ο μόνος μελετητής που ασχολήθηκε με τον βίο και τη δράση του Μπόουρινγκ, κατά τη βικτοριανή περίοδο. Το ανωτέρω έργο αποτελεί τη μοναδική αυτοτελή μελέτη για τον γραμματέα της *Ελληνικής Επιτροπής*. Παρά τα πολλαπλά της προνόμια, μεταξύ αυτών η εντρύφηση στα χειρόγραφα του Μπόουρινγκ, αξιοποιείται εδώ περιστασιακά, καθώς είναι κατά πολύ μεταγενέστερη της περιόδου που μας απασχολεί. Το ίδιο ισχύει και για το χειρόγραφο αρχείο Μπόουρινγκ.

I feel an excessive desire to talk to you of plans and places which fly about in my unquiet brain -- bright expectations [...].[963]

Στις χώρες που θα ταξιδέψει, θα συνδεθεί με σημαίνοντα πρόσωπα από τον χώρο των φιλελευθέρων. Εκτός από τους Ισπανούς και Πορτογάλους, που συναντήσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, θα συνδεθεί με δεσμούς οικειότητας με τον Φαβιέρο, τον Λαφαγιέτ, τον Δούκα της Ορλεάνης, τον Λαρός, τον Τιερύ, τον Κυβιέ, τον Χάμπολτ κ.α. Καρπός αυτών των επισκέψεων θα είναι και η σύνθεση φιλολογικών πονημάτων και μεταφράσεων. Έπειτα από ένα σύντομο διάστημα παραμονής στο Λονδίνο, στα τέλη του 1819, θα εξέλθει και πάλι σε περιηγήσεις, ακολουθώντας το τυπικό δρομολόγιο των Βρετανών φιλελεύθερων. Ταξιδεύοντας στη βόρεια Ευρώπη θα περάσει από τη Γερμανία και τη Ρωσία, για να επιστρέψει, τελικά, στη Βρετανία μέσω Σκανδιναβίας. Στα 1821, έπειτα από μια βραχεία παραμονή στο Παρίσι, όπου θα γνωρίσει και τον Κοραή, θα πάει και πάλι στην Ισπανία για να εκπροσωπήσει τον Τζον Μίλφορντ και την εταιρεία του.

Ο Μπόουρινγκ έχει ανατραφεί σε περιβάλλον Ουνιταριστών Ντισέντερς, που έδιδε έμφαση στην ανεξιθρησκία και τη θεολογική ετερότητα ως προς τις φιλοσοφικές αρχές, στη διανοητική καλλιέργεια και ανάπτυξη, διακρινόταν στις εμπορικές οικονομικές δραστηριότητες και χαρακτηριζόταν από ριζοσπαστικές θεωρήσεις στο πολιτικό πεδίο. Οι Ντισέντερς, που έχουν, συχνά, χαρακτηριστεί ως «οι σκαπανείς της προόδου της βρετανικής κοινωνίας»,[964] καθώς είδαμε, υφίστανται τις διακρίσεις της κληρικοκρατούμενης βρετανικής πολιτείας και, μέχρι την ανάκληση των *Test* και *Corporation Acts* στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 1800, θα αποκλείονται εξ αποτελέσματος από τη θεσμική διαχείριση της πολιτικής εξουσίας. Ο Μπόουρινγκ υπήρξε τυπικό δείγμα αυτής της διάστασης μεταξύ του ευρύτερου πολιτικού αποκλεισμού (για τους Ου-

963. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 25.

964. Gregory I. Molivas, "Religious Toleration and state neutrality in the policy of British Enlightenment", στο P. Kitromilides (επιμ.), *From republican polity to national community Considerations of Enlightenment political thought*, Οξφόρδη 2003, σ. 143.

νιταριστές Ντισέντερς ο αποκλεισμός αυτός υπήρξε ανθεκτικότερος στον χρόνο) και της ταχύτατης εξέλιξης στην κοινωνική και οικονομική-επιχειρηματική δημόσια σφαίρα. Το νήμα που συνέδεε τον Μπόουρινγκ με τη βαθιά θρησκευτικότητα του ποιμνίου των Ουνιταριστών και, ταυτόχρονα, με τον σκεπτικισμό ή και τον αγνωστικισμό του μπενθαμικού δόγματος εγγράφεται στις ιστορικές συνδέσεις των δύο αυτών αντιφατικών, εκ πρώτης όψεως, πνευματικών και ιδεολογικών ρευμάτων· εδράζεται στις εκατέρωθεν προσαρμογές των παραδειγματικών τους αρχών αλλά και των επιδεχόμενων πολλαπλών ερμηνειών αξιωματικών τους παραδοχών. Έτσι, ο Μπόουρινγκ, αντιλαμβάνεται ως απολύτως συνεκτικό, θετικό και ισορροπημένο το να θεωρεί ταυτόχρονα ως μέντορες και καθοδηγητές του τόσο τον Δρ Κάρπεντερ όσο και τον Μπένθαμ.[965] Δεν πρόκειται ασφαλώς εδώ για αθώα ακρισία του νεαρού προς τους γηραιούς, σοφούς προστάτες του, ούτε για επιμελημένη όψιμη ή υστερόχρονη απότιση φόρου τιμής. Πρόκειται, μάλλον, για ένα παράδειγμα της εγνωσμένης στη βρετανική ιστορία όσμωσης ανάμεσα σε πολύ διαφορετικά διανοητικά ρεύματα, που συναντήθηκαν και συνδέθηκαν στο πλαίσιο του μεταρρυθμιστικού κινήματος κατά την πυκνή συγκυρία του αρχόμενου 19ου αιώνα.

Τέτοιου είδους εκλεκτικές προσαρμογές και συναλληλίες αρχών, ιδεών και κρίσεων είναι, άλλωστε, σύμφυτες με τη φιλοσοφική θεμελίωση του Ουνιταρισμού. Στο περιβάλλον των Ουνιταριστών, εκείνο έστω με το οποίο σχετίζεται ο Μπόουρινγκ, δεν υπάρχει εκκλησία με την τυπική σημασία του όρου· δεν υπάρχει εκείνο που θα αναγνωριζόταν ως απαράβατο, κανονιστικό τελετουργικό, δεν υπάρχουν αυστηρές και τυπικές ιεραρχικές δομές, ούτε καν δογματικό πλαίσιο θεολογικών αρχών, με την έννοια που υπηρετούσαν και θεράπευαν άλλες εκκλησίες των αντικομφορμιστών. Δεν αποκλείεται οι Ουνιταριστές Ντισέντερς να εξαιρέθηκαν από το *Toleration Act* και για τον λόγο αυτόν. Ας μην λησμονούμε ότι δεν θα αποκτήσουν νόμιμη υπόσταση παρά στα 1813. Πρόκει-

965. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical...*, ό.π., σ. 337.

ται για μια θρησκευτική ενότητα τα όρια της οποίας, ακόμη και όταν υπόκεινται σε σχετικά δύσκαμπτους περιορισμούς, εξακολουθούν να είναι ανοιχτά. Αποτελούν, επιπλέον, μια κοινότητα που, παρά τις προφανείς διακρίσεις και αντιθέσεις με τους Καθολικούς, θα περιλάβει και θα στηρίξει σε κοινό πλαίσιο αιτημάτων τα διακηρυσσόμενα δικαιώματα και τις διεκδικήσεις των τελευταίων, σε αντίθεση και, συχνά, κατ' αντιπαράθεση με πολλές «αδελφές» κοινότητες Ντισέντερς. Οι Ουνιταριστές ισχυρίζονταν ότι διαμορφώνουν το κοσμοθεωρητικό τους πλαίσιο και το αξιολογικό τους σύστημα σε κρίσεις που θεμελιώνονταν και προέκυπταν από τον έλεγχο του ορθού λόγου. Ο Μπόουρινγκ, εν προκειμένω, χρησιμοποιούσε με ικανοποίηση μια ρήση που αποδιδόταν στον βουδιστή Βασιλέα του Σιάμ:

> *If I found doctrines in Buddhism opposed to the discoveries of philosophy, I must believe that such doctrines form no part of a divine revelation* [...] *for I know only that portion of my religion can be true which is consonant to, and agrees with the teachings of European philosophy.*[966]

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ουνιταριστικό ρεύμα, όπως το συστήνει ο Μπόουρινγκ έστω, δεν αναγνωρίζεται η *Κόλαση*. Ο άνθρωπος στο ουνιταριστικό ιδεώδες δεν ήρθε στον κόσμο για να τιμωρηθεί σε μια αόριστη μελλοντική στιγμή, όταν ο βίος του επί της γης θα έχει περατωθεί. Δεν μπορεί να δημιουργήθηκε με περισσή σοφία, για να κατακρημνιστεί στον βόρβορο. Παράλληλα όμως, για τον Ουνιταρισμό, ο άνθρωπος στην ιδεατοτυπική του μορφή δεν διαθέτει τα μέσα που θα του επέτρεπαν να αποφανθεί περί του τέλους του, για το *Εκείθεν* του ανθρώπινου είδους. Το μόνο που μπορεί με ασφάλεια να σταθμίσει και να ελέγξει δεν είναι κάποιος πιθανός επερχόμενος βίος, αλλά ο βιούμενος βίος. Στη πεπερασμένη ζωή του, ο άνθρωπος οφείλει να αναζητήσει την *ευτυχία*, σύμφωνα με το ουνιταριστικό δέον που ασπάζεται ο Μπόουρινγκ.

Το περιβάλλον του Μπένθαμ, όπως και ο ίδιος ο νομοδιδάσκαλος και φιλόσοφος, θα καλλιεργήσει ή καλύτερα θα συστηματοποιήσει αυτή

966. F. Rosen, "John Bowring and the world of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 20.

τη νέα δυτική ιδέα της *ευτυχίας*. Κάθε ξεχωριστό άτομο θεωρείται ως ο καλύτερος κριτής της ατομικής του ευτυχίας διότι, κατά την επιδίωξή της, προστρέχει στη χρήση του πλέον αδιαμφισβήτητου, θετικού και απαραβίαστου κριτηρίου· του ατομικού του *διαφέροντος*. Προκειμένου, όμως, να ικανοποιηθεί κάθε ειδικό διαφέρον κάθε ξεχωριστού ατόμου κατά την κοινωνική οργάνωση της συμβίωσης, πρέπει το άτομο να συμμετέχει ενεργητικά στη διαμόρφωσή της, πρέπει να εξαλειφθούν, κατά συνέπεια, οι όροι εκείνοι που διαφοροποιούν ειδολογικά τα ξεχωριστά άτομα, τα καθιστούν ανόμοια και άνισα, βάσει νομοκατεστημένων διακριτικών γνωρισμάτων. Ο αγγλικανικός κλήρος, η Επίσημη Εκκλησία συνιστά, στη μπενθαμική σύλληψη, ένα τέτοιο νομοκατεστημένο σώμα με ίδια χαρακτηριστικά και διακριτά διαφέροντα έναντι του υπόλοιπου ενιαίου, θεωρητικά, κοινωνικού σώματος. Τα ανεξίθρησκα κηρύγματα του Μπένθαμ, όπως παρακολουθήσαμε ανωτέρω, δεν αρύονται από ουμανιστικά ελατήρια ή από τις προσφιλείς αρχές της θεωρίας των δικαιωμάτων και την ακόλουθη διάκριση μεταξύ «δικαίου» και «αδίκου». Η ανεξιθρησκία και η πλήρης ανεκτικότητα είναι ουσιώδης όρος της ατομικής ευτυχίας του μεγαλύτερου αριθμού, στον βαθμό τουλάχιστον, όπως επισημαίνει ο ίδιος απευθυνόμενος «στους Έλληνες Νομοθέτες», που αυτή η ευτυχία συναρτάται με την τέχνη και την επιστήμη της διακυβέρνησης της πολιτείας.

Ο Μπόουρινγκ θεωρούσε ότι οφείλει ισότιμα «απεριόριστο χρέος» τόσο στον Ουνιταριστή Δόκτορα Κάρπεντερ και όσο στον *freethinker* Μπένθαμ: Ο Κάρπεντερ είναι ο καθοδηγητής «*των νεότερων χρόνων και ο Μπένθαμ εκείνος της ώριμης ζωής μου*», θα γράψει στο ημερολόγιό του.[967] Η ρήση αυτή, διατυπωμένη σε μία και μόνο φράση στην ίδια πρόταση, μοιάζει προκλητική και, κυρίως, αντιφατική. Δεν ήταν ειδικώς ο Μπόουρινγκ εκείνος που κατόρθωσε, μέσα από μια σειρά νοητικών διεργασιών, να συγκεράσει τα δύο ρεύματα και να τοποθετήσει τον Κάρπεντερ πλάι στον Μπένθαμ. Τα δύο ρεύματα, όπως και εκείνο του φιλε-

967. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical...*, ό.π., σ. 337.

λεύθερου ουιγγισμού, αμβλύνοντας τις διαφορές των ιδεολογικών τους αφετηριών, κατόρθωσαν να συγκομίσουν ένα κοινό πλέγμα πραγματιστικών θέσεων, κρίσεων και πρακτικών πολιτικών επιλογών και να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους από κοινού έναντι των αντιπάλων τους. Τούτο, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι αυτή η συμμαχία διενεργείται κατά παρέκβαση των κεφαλαιωδών αρχών του κάθε διακριτού θεωρητικού ρεύματος ή πολιτικού κινήματος.

Για τους κύκλους των διανοητών που μας απασχολούν, η υπαγωγή της ηθικής και της δικαιοσύνης του Θεού στο σκεπτικιστικό πνεύμα του Ορθού Λόγου δεν καταλύει, δεν διαταράσσει τη μακραίωνα σφυρηλατημένη ενότητα της χριστιανοσύνης, την πανθομολογούμενη ανωτερότητα ή την υπεροχή των διδαχών της, με την έμφαση στην καλοσύνη, στην αγνότητα, στη δικαιοσύνη, στη σωφροσύνη. Διαταράσσει, όμως, και υπονομεύει τη μονοπώληση της απόφανσης περί του δικαίου, του ηθικού, του ορθού από μια ορισμένη και εκ νόμου περιχαρακωμένη κατηγορία ανθρώπων. Διαταράσσει, επιπλέον, το απρόσβλητο της απόφανσης, τη μη διαψευσιμότητα των ιδεών που αφορούν στα ανθρώπινα πράγματα.

Στον Μπόουρινγκ διακρίνουμε τις νοητικές διεργασίες που οδηγούν σε μια αλληλοεπικάλυψη των αρχών του μπενθαμισμού με εκείνες του Ουνιταρισμού. Το ίδιο το ρεύμα του Ουνιταρισμού, με τους κοσμικούς και τους θρησκευτικούς του φορείς, διακρίνεται από μια ισχυρότατη αφομοιωτική δύναμη. Παρόμοιες, φαινομενικά παράδοξες συμμαχήσεις, θα πυροδοτήσει άλλωστε η ίδια η «διαλεκτική της αντιπαράθεσης». Παρακολουθήσαμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας την οξεία καταγγελτική συμπεριφορά των αντιπάλων, εν προκειμένω της Επίσημης Εκκλησίας και των φορέων της στην πολιτική ηγεσία, την καταδίκη ακόμα και τις προσωπικές διώξεις που υφίσταντο οι Ντισέντερς οποιουδήποτε δόγματος. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Μπόουρινγκ «*κατηγορήθηκα ως άθεος και άπιστος* [...] *και ρεπουμπλικανός*».[968]

968. *Αυτόθι*, σ. 80.

Στα 1819 θα εκδώσει το πρώτο του πόνημα, ένα φυλλάδιο για την Ισπανία συνταγμένο κατά τα πρότυπα της εποχής, με παρατηρήσεις και σχόλια για την πολιτική, την οικονομία, τη θρησκεία, ακόμα και με εκτιμήσεις για την «*αγάπη των Ισπανών για το τραγούδι*».[969] Μέσω του φίλου του ριζοσπάστη Έντουαρντ Μπλάκιερ, θα αποστείλει το φυλλάδιο αυτό στον Μπένθαμ, επισυνάπτοντας τα προσωπικά στοιχεία και τη διεύθυνσή του, προσδοκώντας προφανώς σε μια κριτική εξέτασή του από τον φιλόσοφο, ο οποίος έχει επιδείξει ειδικό ενδιαφέρον για την Ιβηρική, όπου ανέμενε ότι θα κατορθώσει να εφαρμόσει τον συνταγματικό του κώδικα.[970] Ο Μπένθαμ, ωστόσο, δεν θα σπεύσει να τον συναντήσει. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι θα κατορθώσει να εξασφαλίσει λίγο αργότερα μια «ακρόαση» με τον φιλόσοφο, όχι με αφορμή το ανωτέρω φυλλάδιο, αλλά λόγω των ποικίλων δεσμών του με επαναστάτες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.[971] Ο εικοσιεπτάχρονος Μπόουρινγκ δεν ενδείκνυται μόνο ως ιδανικός σύνδεσμος με τους φιλελεύθερους επαναστάτες της χερσονήσου, είναι ήδη δεινός γνώστης των γλωσσών της περιοχής, αδηφάγος μελετητής της νεότερης και σύγχρονης ισπανικής γραμματείας και οξύνους παρατηρητής της ισπανικής κοινωνίας. Μέσα σε ελάχιστο διάστημα, από την πρώτη τους συνάντηση, στις 4 Αυγούστου του 1820, ο Μπένθαμ θα δηλώνει καταφανώς γοητευμένος:

> *Ο Μπόουρινγκ είναι πραγματικό Ηλύσιον. Εκείνος κι εγώ είμαστε γιος και πατέρας. Είναι ένας από τους πλέον εξαιρετικούς, αν όχι ο εξαιρετικότερος άνθρωπος που είδα ποτέ στη ζωή μου.*[972]

969. John Bowring, *Observation on the state of religion and literature in Spain, made during a journey through the Peninsula in 1819*, Λονδίνο 1819. Πρόκειται για ένα δεκατετρασέλιδο φυλλάδιο, όπου ο Μπόουρινγκ δεν θα διστάσει να εξαπολύσει μύδρους εναντίον της επίσημης εκκλησίας, του Φερδινάνδου και της Ιεράς Εξέτασης, προσάγοντας «αποδείξεις» των ισχυρισμών του με την παράθεση διηγήσεων διωκόμενων.

970. Το χειρόγραφο φέρει καταχώρηση προς τον Μπένθαμ με τα προσωπικά στοιχεία του Μπόουρινγκ. Προφανώς ο Μπόουρινγκ ήλπιζε έτσι στην έναρξη αλληλογραφίας με τον φιλόσοφο. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 125, 130, 134.

971. *Works*, x, ό.π., σ. 516· F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 131.

972. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 22· G. F. Bartle, *An old radical and his brood...*, ό.π., σ. 10· F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 131.

Καθώς εύστοχα παρατηρεί ο Φ. Ρόουζεν (ο γενικός επιμελητής των αρχείων Μπένθαμ – ο δεύτερος εκδότης τους εκατόν πενήντα και πλέον έτη μετά την πρώτη έκδοση που πραγματοποιεί ο Μπόουρινγκ), αυτή η γνωριμία θα σημαδέψει τον Μπένθαμ για την υπόλοιπη ζωή του, αυτή η σχέση θα είναι καθοριστική για όλη την επόμενη δωδεκαετία και δεν θα τερματιστεί παρά μόνο με τον θάνατό του. Όπως έγραφε ο Μπένθαμ στον Μπόουρινγκ έναν μήνα μετά τη γνωριμία τους: «*Τώρα που με πήρες υπό την προστασία σου, υπάρχουν κάποιες ελπίδες για 'μένα*».[973] Και πράγματι, δεν υπάρχουν μόνο «ελπίδες», αλλά μια απροσδόκητη και πληθωρική παραγωγή σε θεωρητικές επεξεργασίες, μελέτες, κρίσεις και μια εξίσου αφειδής και χειλίζουσα πολιτική δραστηριότητα.

Για να μην παρασυρθούμε σε άμετρες εκτιμήσεις, να σημειώσουμε ότι, όταν ο Μπένθαμ γνωρίζει τον Μπόουρινγκ, δεν είναι διόλου ένας παροπλισμένος φιλόσοφος ή ένας απομονωμένος πολίτης. Η έμφαση που δίδεται στις ιδιαιτερότητες του ιδιωτικού του βίου και της μοναχικότητας που τον χαρακτήριζε, θεωρούμε ότι προκύπτει μάλλον αβασάνιστα ή, τουλάχιστον, καθ' υπερβολήν.[974] Τόσο η σύνδεσή του και η ενεργητική του συμμετοχή στο ριζοσπαστικό ρεύμα του Ουέστμινστερ, όσο και η αθρόα και αδιάλειπτη γραπτή επικοινωνία του με φιλελεύθερους σε όλον τον δυτικό κόσμο, μαρτυρούν για το αντίθετο. Οπωσδήποτε, ωστόσο, η γνωριμία και ο δεσμός με τον Μπόουρινγκ θα αναζωπυρώσουν το ενδιαφέρον του, θα κινητοποιήσουν και θα ενεργοποιήσουν τα ελατήριά του. Η συγκυρία, άλλωστε, μοιάζει περισσότερο από ποτέ ευνοϊκή. Η τριετία 1820-1823 φαίνεται να προσφέρει γενναιόδωρα όλες τις δυνατές ευκαιρίες. Η περίοδος αυτή θα συστήσει το "Trienio Liberal" για την Ισπανία, λίγο μετά ή σχεδόν ταυτόχρονα το "Trienio Liberal" για τις νοτιοαμερικανικές πρώην αποικίες και, τέλος, το "Trienio Liberal" για την Ελλάδα.

973. F. Rosen, "John Bowring and the world of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 17.

974. Βλέπε επ' αυτού ενδιαφέρουσες επισημάνσεις στο Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1962, σ. 36-48.

Οι δύο άνδρες θα συνδεθούν με έναν άρρηκτο δεσμό. Μετά τη γνωριμία τους, ο Μπόουρινγκ θα επιδοθεί με ζήλο, όπως φαίνεται, στη διάδοση του μπενθαμικού έργου, της "J Biana" όπως το αποκαλεί εν συντομία ο ίδιος ο φιλόσοφος. Θα μεταφράζει επιστολές του προς τους φιλελεύθερους της Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής, θα διαδίδει τα έργα και τα φυλλάδιά του στον πλούσιο κοινωνικό του περίγυρο, θα επιμελείται και θα φροντίζει τις σημειώσεις και τα άφθονα υπό δημοσίευση χειρόγραφα μελετήματά του. Το γραφείο του Μπόουρινγκ στο Κόρνιλ θα μεταβληθεί σε γραφείο διαλογής και εκκαθάρισης πλήθους δημοσιευμάτων, επιστολών, αρχείων, βιβλίων, φυλλαδίων για την οργάνωση και αποστολή τους στους Ισπανούς, στους Πορτογάλους και τους νοτιοαμερικανούς. Από την Κουίν Σκουέαρ Πλέις στη Σαιν Μέρυ Έιξ θα περνούν αδιάλειπτα επιστολές του κοινού τους φίλου Μπλάκιερ, θα ανταλλάσσονται με εκατέρωθεν σχολιασμούς και προτάσεις επί του νέου μπενθαμικού ποινικού κώδικα που προοριζόταν για τη Μαδρίτη, με σχεδιασμούς για την υποδοχή, τη διάχυση και τις προοπτικές εφαρμογής του υπό σύνταξη συνταγματικού κώδικα για φιλελεύθερα κράτη σε όλον τον κόσμο. Ο γηραιός φιλόσοφος με την ιδιόρρυθμη γραφή και την εξαιρετικά δυσνόητη σύνταξη, θα βρει στο πρόσωπο του νεαρού δραστήριου επιχειρηματία έναν ιδανικό συνεργάτη και συνοδοιπόρο. Όπως του σημειώνει ο ίδιος:

> *What I have to pour in upon you, would overwhelm any body else but you, but the shoulders of your mind are borrowed from Hercules. Monster as you are* [...].[975]

Γράφοντας στον αδελφό του, τον οποίο επρόκειτο να επισκεφτεί ο Μπόουρινγκ, μοιάζει κυριολεκτικά γοητευμένος από τον νέο του μαθητή και οπαδό:

> *What I owe to Blaquiere for himself is much, but what I owe him for Bowring is unspeakable. His useful knowledge, talent, connections, disinterestedness and philanthropy conjoined far surpass anything I could have believed possible. He is but*

975. G. F. Bartle, *An old radical and his brood...*, ὁ.π., σ. 11-12.

28 yet there are but few languages in Europe in which he could not write to the press nor does not understand [...]. *He comes here at my beck and call and would come oftener as he stays at Hackney and cannot stay after nine. I have not yet had time to know half of what he is worth, I have scarcely yet been able to find what it is he does not know. He is quick as a lightening* [...] *gentle as lambs are said to be and not less brave. He has one child and another one coming, as happy with his wife as it is possible for mortal man to be – it is very necessary to your girls should know this or they would fall in love with him and be miserable.*[976]

Οι «υπηρεσίες» του Μπένθαμ προς τον Μπόουρινγκ θα είναι εξίσου χρήσιμες και αποδοτικές. Η συνεργασία τους για την Ισπανική και, λίγο αργότερα, για την Ελληνική Επανάσταση θα ενισχύσουν τις καλές συστάσεις του Μπόουρινγκ μεταξύ των φιλελεύθερων και των ριζοσπαστών του Ουέστμινστερ, αλλά και έξω από τα όρια της Βρετανικής πολιτικής και τα σύνορα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Σ' αυτόν θα ανατεθεί η αρχισυνταξία του πολιτικού τμήματος του *Westminster Review*, που θα κυκλοφορήσει σύντομα ως το όργανο των ριζοσπαστών απέναντι στο *Edinburgh Review* των Ουίγων.[977] Κι ακόμη, ο Μπένθαμ, στην επικοινωνία του με τον Μπολιβάρ και τον Ριβαδάβια, θα τον συστήσει επίμονα ως Κομισάριο για την Κολομβία, το Μπουένος Άιρες και την Ελλάδα. Αργότερα, όταν οι ριζοσπάστες και φιλελεύθεροι, ένθερμοι οπαδοί της εκκοσμικευμένης «χρήσιμης» παιδείας, θα οργανώσουν το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, ο Μπένθαμ θα χρησιμοποιήσει το κύρος και την επιρροή του, ώστε ο Μπόουρινγκ να αναλάβει την έδρα της Φιλολογίας.[978]

Τέλος, διόλου παράδοξο αλλά αξιοσημείωτο, ο Μπένθαμ δεν θα εμπιστευτεί τα έργα και τα χειρόγραφά του στον στενό φίλο του και παλαιό συνεργάτη Τζέημς Μιλ, αλλά σ' αυτόν τον νέο ευνοούμενο, ο οποίος είναι επιπλέον ένας πιστός χριστιανός που «*ασχολείται με φιλο-*

976. *Αυτόθι*, σ. 10.

977. «Η ανάληψη της αρχισυνταξίας του *Westminster Review* (το οποίο προσέλκυε μερικούς από τους σημαντικότερους συντάκτες της εποχής) από τον Μπόουρινγκ συνέβαλε αποφασιστικά στην ενίσχυση του κοινωνικού του κύρους και στην επίταση της φήμης του ως μεταφραστή». G. F. Bartle, *An old radical and his brood...*, ό.π., σ. 18.

978. F. Rosen, "John Bowring and the world of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ . 13-28.

λογικές ασημαντότητες» και συνθέτει θούριους.[979] Εν τέλει, ο Μπόουρινγκ θα γίνει ο εκτελεστής της διαθήκης του Μπένθαμ και θα προβεί στην πρώτη έκδοση των έργων του. Στα 1834, πριν εκδώσει τα «Σύμμεικτα έργα» του θεμελιωτή του ωφελιμισμού, ο Μπόουρινγκ θα θέσει στη διάθεση του αναγνωστικού κοινού μια εκδοχή της «Deontology» του Μπένθαμ και, λίγο αργότερα, το *Minor Morals for Young People*, μια *"Application of the Greatest-Happiness Principle to Early Instruction"*.[980]

Η πρώτη «κοινή» συγγραφική απόπειρα δεν θα αργήσει να έρθει. Στα μέσα του 1821, ο Μπόουρινγκ θα δημοσιεύσει το *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System*, μια κριτική αναφορά στις αρχές λειτουργίας του ελεύθερου εμπορίου στην Ισπανία, διάστικτη από μπενθαμικές θεωρήσεις.[981] Ο Μπένθαμ θα το χαρακτηρίσει ως *"a partnership squib of Bowring's and mine"*.[982] Στο φυλλάδιο αυτό, ο Μπόουρινγκ θα φροντίσει επιμελώς τα περιεχόμενα και θα συντάξει έναν σχετικά μακροσκελή, για τα δεδομένα του είδους, πρόλογο ή προοίμιο, ενώ με περισσή διακριτικότητα θα κρατήσει για τον εαυτό του τον ρόλο του «συντάκτη» και για τον Μπένθαμ εκείνον του «συγγραφέα»: «*The writer has only ventured to blend with the original matter a few practical and local observations which have come under his personal cognizance*».[983] Φαίνεται ότι έχει

979. G. L. Nesbitt, *Benthamite Reviewing...*, ό.π., σ. 34 · *Works*, x, ό.π., σ. 540.

980. J. Bowring, *Minor morals for young people*, τ. I-III, Λονδίνο 1834-1839. Βλ. F. Rosen "John Bowring and the world of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 17-18.

981. J. Bowring, *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System; Especially with a Reference to the Decree of the Spanish Cortes of July 1820*, Λονδίνο 1821. Βλ. επίσης, Richard Hitchcock, "John Bowring, Hispanist and Translator" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 45. Κατ' άλλους συγγραφείς και μελετητές του μπενθαμικού έργου, ο Μπόουρινγκ δεν περιορίστηκε στον ρόλο του «συντάκτη», όπως ισχυριζόταν. Εκτός από το προοίμιο και τα περιεχόμενα, θα επεξεργαστεί το πρωτότυπο κείμενο, θα παραθέσει μεγάλα αποσπάσματα και δικά του σχόλια και θα αλλάξει τη συνολική δομή του κειμένου. «Έτσι, εάν οι θεμελιώδεις αρχές που διαπερνούν το έργο ανήκουν στον Μπένθαμ, οι διατυπώσεις είναι σε μεγάλο βαθμό του Μπόουρινγκ». Βλ. [Jeremy Bentham], *Colonies, commerce and constitutional law: Rid yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, Ph. Schofield (επιμ.), Οξφόρδη 1995, σ. xlii-lvi.

982. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 319.

983. Richard Hitchcock, "John Bowring, Hispanist and Translator" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 45.

ήδη αρχίσει να δρέπει τους καρπούς των κόπων του, καθώς το έργο θα θεωρηθεί ως ένα χρήσιμο εγχειρίδιο για τον εμπορικό κόσμο:

> *Mr Bowring, from an extensive commercial knowledge, has been able to add information on the practical effect of the commercial system in Spain, which would be very instructive to its advocates in England.*[984]

Το καλοκαίρι του 1821, όταν αναχωρούσε για την Ισπανία, ο Μπόουρινγκ θα φέρει στις αποσκευές του όχι μόνο τις επεξεργασίες και τους κώδικες του Μπένθαμ για τη σύσταση του νέου φιλελεύθερου ισπανικού κράτους, αλλά και το χριστιανικό - ουμανιστικό κήρυγμα του, φημισμένου για την εκστρατεία του κατά της δουλείας, Τόμας Κλάρκσον [Thomas Clarckson]. Το πόνημα αυτό, το οποίο ο Μπόουρινγκ θα μεταφράσει στην ισπανική, αποτελεί το τρίτο μέρος της διακήρυξης της *Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace.*[985] Ο ίδιος ο Μπόουρινγκ, μέχρι το 1820, θα βρεθεί επικεφαλής των κινήσεων για την διεθνή ανάπτυξη και τη δημόσια παρουσία της εταιρείας αυτής. Αργότερα, όταν θα εγκαταλείψει αυτό το πόστο, θα συνεχίσει να διατηρεί επικοινωνία τόσο με τους συνεργάτες του στην Αγγλία όσο και με τους αντίστοιχους στην Αμερική, την Ισπανία, τη Γαλλία.[986] Γράφει ο Μπόουρινγκ για την Ισπανία:

> *Every town and important village had then its piedra de la Constitucion, which it was hoped would prove more enduring than l' arbre de la liberté in France. There was much to gratify the friends of progress. Schools of popular instruction were everywhere started, multitudes of newspapers were published.* [...] *The democratic constitution of 1812, which established universal male suffrage, was great success.*[987]

---

984. *The Traveller*, 6 Απριλίου 1821. Παρατίθεται από τον Richard Hitchcock, "John Bowring, Hispanist and Translator" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 45.

985. Thomas Clarkson, *An Essay on the Doctrine and Practice of the Early Christians, as they relate to War*, Λονδίνο 1812· John Bowring, *Observaciones sobre las opiniones y conducta de los primitivos en quanto a la guerra, escritas en ingles pro Tomas Clarkson, y traducidas al espanol por J. Bowring*, Λονδίνο 1821.

986. Richard Hitchcock, "John Bowring, Hispanist and Translator" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 46. Βλ. επίσης J. E. Cookson, *The Friends of Piece Anti-war liberalism in England 1793-1815*, Κέμπριτζ 1982.

987. [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical...*, ό.π., σ. 101.

Όταν, όμως, θα αφιχθεί στη χώρα στα 1821, θα απογοητευτεί. Είναι πράγματι αξιοσημείωτη η στερεότυπη επανάληψη της αυτής πάντοτε στάσης. Τον ενθουσιασμό της ψήφισης και υιοθέτησης δημοκρατικών συνταγμάτων και διακηρύξεων σύστασης νέων φιλελεύθερων πολιτικών οντοτήτων, ακολουθεί η αποθάρρυνση και η διάψευση των προσδοκιών, όταν «θα διαπιστωθεί» η παρακμή, η καθυστέρηση, οι εσωτερικές διχόνοιες. Στις ίδιες παρατηρήσεις και κρίσεις θα καταλήξει ο σερ Ρόμπερτ Ουίλσον και ο Λόρδος Κόχραν για την Ιβηρική και τη νότια Αμερική, αργότερα και οι Στάνοουπ και Μπάυρον για την Ελλάδα.

Η ματαίωση, ή τουλάχιστον η ανάσχεση, των προσδοκιών του Μπόουρινγκ για την Ισπανία θα ενισχυθεί οπωσδήποτε από την πολιτική συγκυρία. Κατά τη δική του διατύπωση:

> *It was at a moment when political passion was at its height, and the Bourbons were revelling in the blood they shed.*[988]

Αυτή θα είναι η στιγμή που και ο Μπόουρινγκ θα έχει το μερίδιό του στη σωρεία των συλλήψεων και διώξεων των φιλελεύθερων και ριζοσπαστών, θα εκτίσει και αυτός – κατά το «παράδειγμα» των μεταρρυθμιστών του Ουέστμινστερ – τη θητεία του στη φυλακή. Ας παρακολουθήσουμε τη διήγηση του ίδιου του Μπόουρινγκ:

> *It was that the 'quatre Sergens de la Rochelle' were guillotined.* [...] *They were young men who had been convinced and condemned to death for singing republican songs.* [...] *The fate of these youths excited great interest in Paris, and an attempt was made by General Fabvier, Dentzel and others to save their lives. The jailor was tampered with, and he promised to facilitate their escape if the sum of 10000 frans were given to him. The money was raised and paid to him, but the scoundrel denounced the plot to the police, and an order was given for the immediate execution of the young men. To crown all, Bourbons gave a great fete and bal* [...]. *When Fabvier was arrested, a bill of exchange was found with my name on it. It formed a portion of the money raised in order to save the unfortunate victims.*[989]

988. *Αυτόθι*, σ. 133.
989. *Αυτόθι.*

Πράγματι, φεύγοντας από το Παρίσι με τον Μπλάκιερ στις 3 Οκτωβρίου του 1821, ο Μπόουρινγκ έφτασε στο Καλαί δύο μέρες αργότερα, όπου συνελήφθη από τις αρχές. Έπειτα από έλεγχο του ίδιου, των αποσκευών του και παρακράτησης «*δεκαπέντε επιστολών, ορισμένων πακέτων και των πορτογαλικών εγγράφων*» που έφερε, αφέθηκε ελεύθερος. Τρεις μέρες αργότερα, ωστόσο, θα συληφθεί εκ νέου και θα διαταχθεί ο εγκλεισμός του με τη διττή κατηγορία της ανάμιξης σε συνομωσία και της μεταφοράς εγγράφων που υποκινούσαν σε προδοσία κατά της κυβέρνησης των Βουρβόνων.[990] Ο Μπλάκιερ, εν τω μεταξύ, θα σπεύσει στην Αγγλία προκειμένου να οργανώσει την επιχείρηση απελευθέρωσης του φίλου και συνεργάτη του. Με την άφιξή του, ο Μπένθαμ θα συντάξει και θα εγχειρίσει επιστολή στον Κάνινγκ, ζητώντας την άμεση προσωπική του παρέμβαση για την απελευθέρωση του Μπόουρινγκ. Ο Υπουργός Εξωτερικών φαίνεται ότι θα ενεργήσει άμεσα, καθώς ο Μπόουρινγκ μετά από έξι εβδομάδες παραμονής στις φυλακές της Βουλώνης, θα απελευθερωθεί, με ταυτόχρονη όμως δια βίου απαγόρευση της εισόδου του στη Γαλλία.[991]

Στις αρχές του 1822, ο Μπόουρινγκ είναι πλέον ένας αναγνωρισμένος Ισπανιστής. Γρήγορα θα έρθει στη δημοσιότητα ένα νέο, προσαρμοσμένο στις μπενθαμικές αρχές, πόνημά του, το *Some account of the State of the Prisons in Spain and Portugal*. Στο έργο αυτό, ο Μπόουρινγκ, όπως συνήθιζε, θα παραθέσει διηγήσεις κρατουμένων και λεπτομερή στοιχεία από τις φυλακές της Ισπανίας που επισκέφτηκε.[992] Στη διάδοση της φήμης του θα συμβάλει τα μέγιστα και ο ριζοσπάστης φίλος του Έντουαρντ Μπλάκιερ. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Μπλάκιερ:

990. Ο G. F. Bartle, (= *An old radical and his brood*.., ό.π., σ. 14) αναφέρει ότι η απόδειξη των χρημάτων για την απελευθέρωση των στρατιωτών βρέθηκε στα χέρια του Σερ Ρόμπερτ Ουίλσον.

991. Ο Κάννιγκ θα απαντήσει στην επιστολή Μπένθαμ την ίδια ημέρα (11 Οκτωβρίου) και θα τον διαβεβαιώσει ότι με το απογευματινό ταχυδρομείο θα έδινε σχετικές εντολές για την υπόθεση στον σερ Τσαρλς Στούαρτ, πρεσβευτή του στο Παρίσι. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 161-163 · [Sir John Bowring] Lewin B. Bowring, *Autobiographical*.., ό.π., σ. 6.

992. J. Bowring, *Some account of the State of the Prisons in Spain and Portugal*, Λονδίνο 1822, σ. 8-11, σ. 18.

The poetical literature of Spain is likely to be elucidated by one, who possesses the requisite talents for such a task in a most eminent degree.[993]

Δεν είναι σαφείς οι λόγοι για τους οποίους θα κλονιστεί η σχέση Μπλάκιερ και Μπόουρινγκ, των δύο αυτών στενών φίλων, συνεργατών και ομοϊδεατών. Οπωσδήποτε, όμως, η Ελληνική Επανάσταση και, κυρίως, το λεγόμενο «ελληνικό δάνειο» θα διαταράξει σοβαρά την προηγούμενη καλή επικοινωνία και συνεργασία τους, φέρνοντας πιθανώς στην επιφάνεια προηγούμενες διαφωνίες και αντιθέσεις.[994] Μετά τη σύλληψή του ο Μπόουρινγκ γράφει:

My excellent friend Blaquiere [...] *whose name I cannot introduce without the expression of the warmest gratitude and admiration, for the courage, ardour, and devotion, with which he has pleaded my cause, and watched over and consoled my sufferings* [...].[995]

Καθώς είπαμε, οι Μπλάκιερ και Μπόουρινγκ θα έρθουν σε σύγκρουση με αφορμή τους διακανονισμούς για τη χορήγηση του δανείου προς τους Έλληνες.[996] Οφείλουμε, εν προκειμένω, να επισημάνουμε ότι το «ελληνικό δάνειο» θα γίνει πηγή σοβαρών διχονοιών και σφοδρών διαμαχών και αντιπαραθέσεων ανάμεσα στους πρωτεργάτες της *Ελληνικής Επιτροπής*, μεταξύ άλλων, διότι η υπόθεση αυτή δεν είχε την εξέλιξη στην οποία προσδοκούσαν οι εμπνευστές της.

Η υπόθεση του ελληνικού δανείου θα σημαδευτεί αρχικά από τη σχετική αδιαφορία των επενδυτών. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το Common Council του Σίτυ θα εγκρίνει ένα σημαντικό χρηματικό ποσό ως συνδρομή προς τους Ισπανούς και, μόνο έπειτα από τις ισχυρές πιέ-

993. Edward Blaquiere, *An historical review of the Spanish revolution including some account of religion, manners, and literature, in Spain*, Λονδίνο 1822, σ. 515.

994. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 125-143 · Youings Joyce, *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 16-25.

995. J. Bowring, *Details of the arrest, imprisonment and liberation, of an Englishman, by the Bourbon government of France*, Λονδίνο 1823, σ. 8.

996. Είναι, επίσης, ενδεικτικό της οριστικής, πιθανόν, διαταραχής της σχέσης το γεγονός ότι ο Μπλάκιερ δεν θα αξιωθεί της παραμικρής αναφοράς στα *Αυτοβιογραφικά Ενθυμήματα* του Μπόουρινγκ, ενώ στα *Άπαντα του Μπένθαμ* που εκδίδει ο γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής* εμφανίζεται με τρόπο αδιάφορο και ενίοτε κεκαλυμμένα επικριτικό. Βλ. J. Bowring, *Works*, x, σ. 474-475.

σεις της *Ελληνικής Επιτροπής*, θα δεχθεί να αποδώσει ανάλογο και προς τους Έλληνες.[997] Στη συνέχεια, όταν το δάνειο θα υπερκαλυφθεί με προσφορές ανώτερες των προβλεπομένων, η πορεία του θα παρακωλυθεί από την αδυναμία εξεύρεσης ενός ικανοποιητικού και για τις δύο πλευρές διακανονισμού.[998]

Τέλος, η ιστορία του δανείου θα σφραγιστεί από τη δυσαρέσκεια των Ελλήνων απεσταλμένων, από την οικονομική καταστροφή του Μπόουρινγκ και από τον διασυρμό της *Επιτροπής*. Να επισημάνουμε ωστόσο ότι, σύμφωνα με σχόλια και παρατηρήσεις που συναντούμε στην αλληλογραφία των μελών της *Επιτροπής*, αντίστοιχες απόπειρες σύναψης δανείων με τις νεοπαγείς ή υπό σύσταση φιλελεύθερες διοικήσεις της Ιβηρικής, της Ισπανικής και Πορτογαλικής Αμερικής θα οδηγήσουν σε ανάλογες περιπέτειες. Τα σχετικά τεκμήρια μένει ακόμα να συγκεντρωθούν και να αποτελέσουν αντικείμενο επεξεργασίας από τη σύγχρονη ιστοριογραφία.[999]

Πράγματι, η υπόθεση του δανείου θα απορροφήσει όλη την ενέργεια και τη δράση των μελών της *Επιτροπής* και θα δημιουργήσει μια διάχυτη δυσαρέσκεια. Όπως έγραφε ο Μπόουρινγκ στον Χόμπχαουζ:

> *I have had so much annoyance with these Greek affairs* [...] *that I have determined to retire from the Committee as Secretary at least. I cannot obtain from*

997. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μπόουρινγκ στον Μπάυρον: «*The Spanish cause has absorbed attention and we begin to feel unworthily*». Βλ. G. F. Bartle, *An old radical and his brood...*, ό.π., σ. 20.

998. Ο Μπένθαμ προτείνει μια συμβιβαστική επίλυση ως πιθανή διέξοδο από τη σύγχυση και την κρίση. Βλέπε επικοινωνία του με Ορλάνδο-Λουριώτη. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 366-387.

999. Η τάση των Άγγλων κεφαλαιούχων, εμπόρων και τραπεζιτών, να διαθέτουν και να αξιοποιούν τα κεφάλαιά τους με τη μορφή δανεισμού εκτός συνόρων αυτή την εποχή είναι γνωστή. Αν εξαιρέσουμε, όμως, τις σημαντικές μελέτες των Α. Δ. Λιγνάδη (= *Το Πρώτον Δάνειον...*, ό.π., σ. 159-165) και Α. Ανδρεάδη (= *Ιστορία των Εθνικών Δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 16-17), δεν διαθέτουμε άλλη ελληνική συμβολή στην επεξεργασία της ιστορίας του ελληνικού δανείου ως μέρος της τολμηρής κερδοσκοπικής αγγλικής οικονομικής πολιτικής. Από το 1822 έως το 1825 πολλά από τα γνώριμα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* θα συμβάλλουν είτε ως μεμονωμένοι επενδυτές είτε μέσα από Επιτροπές και Εταιρείες στη σύναψη δανείων με την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Κολομβία, τη Χιλή, το Περού, το Μεξικό, το Μπουένος Άιρες. Βλ. ενδεικτικά Frank Griffith Dawson, *The first Latin American debt crisis: The city of London and the 1822-1825 loan bubble*, Νιού Χέιβεν CT 1990.

Orlando and Louriotis even the civility of an answer to my letters. – I will write no more. A man who has written three or four thousand letters to serve a cause (as I have done) and then by way of reward cannot get a civil word from the representatives of that cause must have a passion for being so scorned if he bear it long.[1000]

Προϊούσης της δεινής κατάστασης, ο Μπόουρινγκ θα βρεθεί να κατηγορείται τόσο από τους Έλληνες αντιπροσώπους, που θεωρούν εαυτούς προδομένους, όσο και από τους επενδυτές που τον καθιστούσαν υπεύθυνο και υπόλογο για κακοδιαχείριση. Ματαίως οι Χόμπχαουζ, Χιούμ, Έλις, Μπερντέτ και Μπένθαμ θα πασχίσουν να διασώσουν το κύρος τους, τις επενδύσεις τους, αλλά και τον «καλό σκοπό» τους με τα ατμόπλοια του Λόρδου Κόχραν. Όπως γράφει ο Μπόουρινγκ:

The loan, is in a terrible state and I, who have almost found the half, I am accused of having [...] *deceived the English people although I have suffered more than anyone else in this affair having lost a fortune in obtaining and upholding the credit of the Greek government.*[1001]

Ο Τύπος των Τόρυς θα επιχαίρει ασφαλώς και θα εκμεταλλευτεί δεόντως την υπόθεση. Το ελληνικό δάνειο θα περάσει στην ιστορία ως «*the Greek Pie,* [όπου] *Burdett, Hobhouse, Ellice, Hume and Bowring have been cramming their fingers*».[1002] Ο Μπόουρινγκ, που έχει χρεοκοπήσει και έχει βρει άσυλο στην οικεία του Μπένθαμ, θα εγκαλείται μέχρι το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας – ειδικότερα σε προεκλογικές εκστρατείες – για το σκάνδαλο του ελληνικού δανείου.

Ας σημειώσουμε, κλείνοντας το τελευταίο αυτό κεφάλαιο, ότι δεν επιχειρήσαμε να βιογραφήσουμε τον σερ Τζον Μπόουρινγκ.[1003] Προσπαθήσαμε μόνο να κάνουμε τη γνωριμία του, εκδιπλώνοντας, όσο τούτο στάθηκε δυνατό, όψεις των θέσεων και των αρχών του, της δράσης και των

1000. G. F. Bartle, *An old radical and his brood...*, ό.π., σ. 22.

1001. *Αυτόθι.*

1002. *Αυτόθι*, σ. 23.

1003. Βιογραφικά στοιχεία βλ. Youings Joyce, "The Bowring Ancestry" στο Youings Joyce, *Sir John Bowring 1792-1872...*, ό.π., σ. 31-97.

πολιτικών επιλογών του χωρίς διάθεση απολογητική ή καταγγελτική. Και προβαίνουμε σ' αυτή την υπόμνηση, καθώς οι κατηγορίες που εκτοξεύτηκαν εναντίον του και στον καιρό του για την υπόθεση του δανείου, εξακολουθούν να αιχμαλωτίζουν τη σκέψη και να εγκαθιστούν μια, ενδεχομένως, ιδιότυπη αδιαφορία της ελληνικής ιστορίας της Επανάστασης για τον Μπόουρινγκ. Διατυπώσαμε εδώ κάποιες υποθέσεις συμβατικές και απλοϊκές που κρύβουν, ίσως, ερωτήματα απρόσμενα, τα οποία δεν επιδιώξαμε να απαντήσουμε, αλλά κυρίως να αναδείξουμε. Οπωσδήποτε, εκείνο που εξ αρχής ετέθη και υπαγόρευσε την ανάγκη μιας μεμονωμένης, όσο σύντομης, προσέγγισης και γνωριμίας με τον Μπόουρινγκ ήταν ότι ο Γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής*, μόνο και μόνο εκ της θέσεώς του, εντάσσεται στην ιστορία της ελληνικής κοινωνίας κατά την έναρξη της πορείας της ως ανεξάρτητης πολιτικής οντότητας.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑΚΤΙΚΕΣ ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ

Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ των μεταρρυθμιστών και ριζοσπαστών πολιτικών και επιχειρηματιών-εμπόρων του Λονδίνου αντιμετωπίστηκε, συχνά, στη σύγχρονη ιστοριογραφία ως μια κλειστή συσσωμάτωση ξεχωριστών ατόμων, στενά προσανατολισμένων στα ιδιοτελή ιδεολογικά τους κίνητρα, που αγνόησαν επιδεικτικά ή και πρόδωσαν τις κοινώς θεωρούμενες άδολες και αγνές προθέσεις του φιλελληνισμού:

> *Τέτοιοι ήταν οι κύριοι εμψυχωτές της ίδρυσης της Ελληνικής Επιτροπής: Ουίγοι και Ριζοσπάστες, νομικοί και βουλευτές, ποιητές και αρχαιοδίφες, έμποροι και μεταρρυθμιστές και εντεταλμένοι της εθνικής ιδεολογίας. Ελάχιστοι, όμως, ήταν φιλέλληνες.*[1004]

Εν τούτοις, οι ιδεολογικές συνδέσεις, οι πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές αξιολογικές παραδοχές ή ταυτίσεις πολιτικών προτροπών και στοχεύσεων και τα αντίστοιχα πολλαπλά δίκτυα που εγκαθίδρυαν, υπήρξαν, κατά τη γνώμη μας, εκείνα ακριβώς που δημιουργούσαν τόσο τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τη σύσταση και λειτουργία μιας «επιτροπής για τους Έλληνες επαναστάτες» όσο και τις ικανές συνθήκες, το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο δηλαδή, που κατέστησε εφικτή και

1004. C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Λονδίνο, Αθήνα 1977, σ. 95. Βλ. επίσης W. St Clair, "*That Grece might still be free*", Λονδίνο 1972, σ. 155: «Ο φιλελληνισμός τους [των μελών της Ελληνικής Επιτροπής] επρόκειτο να αποτελέσει ένα πείραμα για τα πρακτικά αποτελέσματα του ωφελιμισμού». Βλ. επίσης E. S. De Beer, Walter Seton, "Byroniana: The Archives of the London Greek Committee", *The Nineteenth Century and After Review*, 100 (1926) 398-399.

πραγματοποιήσιμη την αξίωση ενός εγχειρήματος όπως η σύναψη δανείου. Θεωρούμε σκόπιμο, για λόγους οικονομίας και συνοχής, να διευκρινίσουμε ότι μια σειρά προσεγγίσεων και πραγματεύσεων του θέματος, που υποβάλλουν σε προκαταβολικούς συγχρονικούς ιδεολογικούς περιορισμούς και αναδρομικές παραδοχές, θα παραμείνουν σε μεγάλο βαθμό αναξιοποίητες στη συγκεκριμένη έρευνα.[1005]

1005. Ιδιαίτερα επικριτική απέναντι σε ανάλογους καθιερωμένους, εν πολλοίς, εγκλωβισμούς της ιστορικής μελέτης του φιλελληνισμού στην προκρούστεια κλίνη του καλού και του κακού είναι η μελέτη του F. Rosen (= *Bentham, Byron...*, ό.π.) στην οποία, όπως έχουμε επανειλημμένα αναφέρει, η παρούσα εργασία οφείλει πολλά. Ακριβώς για τον λόγο αυτό θεωρούμε αναγκαίο να επισημάνουμε εδώ ότι η ιδιαίτερα διαφωτιστική αυτή μελέτη πάσχει, κατά τη γνώμη μας, από μια σοβαρή αδυναμία. Η κεντρική υπόθεση του F. Rosen, σύμφωνα με την οποία η βασική συνοχή της *Ελληνικής Επιτροπής* κλονίστηκε από την κύρια αντίφαση μεταξύ της υποστήριξης της εθνικής ανεξαρτησίας – όπως εκπροσωπούνταν από τις θέσεις του Μπλάκιερ και της υποστήριξης της συνταγματικής διακυβέρνησης, η οποία δεν έδιδε έμφαση στις ελληνικές εθνικές προσδοκίες – εκπροσωπούμενη από τις θέσεις του Στάνοουπ – αποτυπώνει με θαυμαστό τρόπο τις ρήξεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις και ζυμώσεις του πρώιμου φιλελευθερισμού. Η αδυναμία, εν τούτοις, προκύπτει από τη χρήση του τεκμηριωτικού υλικού. Η θέση ότι «ο Μπλάκιερ υποστήριξε το εθνικό ζήτημα χωρίς επιφυλάξεις στην Ελλάδα, όπου το πολιτικό του δόγμα ήταν περισσότερο αναπτυγμένο (έτσι εξηγείται και η δημοτικότητά του εκεί)» (βλ. F. Rosen, *Ο ελληνικός...*, ό.π., σ. 33), θεωρούμε ότι δεν προκύπτει από την πλούσια επιστολογραφία του Ιρλανδού αξιωματικού του Ναυτικού, αλλά από τις ποικίλες *Αναφορές* και *Εκκλήσεις* και από την *Ιστορία* του της Ελληνικής Επανάστασης, έργα συντεταγμένα και προδιαγεγραμμένα, κατά τη γνώμη μας, να υπηρετήσουν τους στόχους της *Επιτροπής*, την «προπαγάνδιση» της ελληνικής υπόθεσης και τον επηρεασμό της κοινής γνώμης. (Βλ. Ed. Blaquiere, *Letters from Greece; with on the Treaty of Intervention*, Λονδίνο 1828· Ed. Blaquiere, *Narative of a second visit to Greece*, Λονδίνο 1825· Ed. Blaquiere, *Report on the Present State of the Greek Confederation, and on its claims to the support of the Christian World. Read to the Greek Committee on Saturday, September 13, 1823*, Λονδίνο 1823· Ed. Blaquiere, *Histoire de la Revolution Actuelle de la Grece; son origine, ses progress, et details sur la religion, les moeurs et le caractere national des Grecs*, μετ. Dr Blaquieres, Παρίσι, Ληψία 1825). Ας παρενθέσουμε εδώ ότι το θεωρούμενο ως αναπτυγμένο εθνικό πρόταγμα, «η εθνική ιδεολογία» των επαναστατημένων Ελλήνων, την οποία αναγνωρίζει ευθέως ο Rosen, παραγνωρίζει τις πολιτισμικές σταθερές και αναφορές του παραδοσιακού κόσμου εντός του οποίου αυτή η ιδεολογία θα βλαστήσει. Για τον ιδεολογικό λόγο που στήριξε το σκοπούμενο της «εθνικής ύπαρξης και ανεξαρτησίας των Ελλήνων» βλέπε Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 11-57. Ο Μπλάκιερ εμφανίζεται να υποστηρίζει τις εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων, ενώ οι ίδιες αυτές διεκδικήσεις φέρονται να διαμορφώνονται ως αποκλειστική υπόθεση των Ελλήνων νεοτεριστών. Σύμφωνα με τον Rosen, (= *Ο ελληνικός...*, ό.π., σ. 33) ο Μπλάκιερ «αντιμετώπισε τη φοβερή σφαγή των Τούρκων από Έλληνες στην Τριπολιτσά ως δικαιολογημένο, αν και λυπηρό γεγονός», καθώς «επιδίωκε την εθνική ανεξαρτησία και αυτοδιοίκηση των Ελλήνων» και «ήταν προετοιμασμένος να δεχθεί κάθε ωμότητα προκειμένου να κερδηθεί ο αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία». Πράγματι, ο Μπλάκιερ, στην Ιστορία του της Ελληνικής Επανάστασης, επιχειρεί να αιτιολογήσει τη «σφαγή της Τριπολιτσάς» επικαλούμενος παραδείγματα από την πρόσφατη βρετανική, ευρωπαϊ- →ι

Σύμφωνα με όσα εξετέθησαν, φιλοδοξία της παρούσας εργασίας δεν ήταν παρά η προσπάθεια ένταξης των όρων ίδρυσης, λειτουργίας και πρακτικής της *Ελληνικής Επιτροπής* στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών εξελίξεων της δυτικής σκέψης και ειδικότερα, σε εκείνες τις εξελίξεις που διεμήφθεισαν στη Βρετανία και οι οποίες, κατά τη γνώμη μας, της έδωσαν ζωή. Επιχειρήσαμε, δηλαδή, να αναδείξουμε κατά το δυνατόν και να κατανοήσουμε τις διεργασίες που συντελέστηκαν στο πεδίο της ευρωπαϊκής –της βρετανικής, ειδικότερα – συνείδησης, έπειτα από την καταλυτική επίδραση των δύο μεγάλων επανα-

κή και αμερικανική ιστορία. Εκεί, επιδιώκοντας να πείσει το αναγνωστικό κοινό, θα αποδώσει τις «ωμότητες», τις «σφαγές», τους «βασανισμούς» στην ίδια τη βία του πολέμου, ως μιας κατάστασης της ανθρωπότητας όπου δεν ηγεμονεύει η λογική, όπου η ζωή ευτελίζεται, όπου κυριαρχεί η αγριότητα των παθών. Ο Μπλάκιερ επιδιώκει να αποκαταστήσει την «αλήθεια», να αποδώσει με «αντικειμενικότητα» την ελληνική πραγματικότητα, ενώ η ιστορία του δεν εξαντλείται στην παράθεση γεγονότων. Με το έργο του φαίνεται να απαντά σε όσους συκοφάντησαν τον ελληνικό λαό και τον ένδοξο αγώνα του, ενώ η δική του ιστορία έχει καθολική αξία, είναι «αμερόληπτη» και «αντικειμενική», διότι αναζητά τους κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς όρους που ερμηνεύουν τα γεγονότα. Στην προσπάθειά του αυτή, επιχειρεί να προβεί σε μια συνολική θεώρηση της ιστορίας, η οποία βρίθει παρατηρήσεων περί της ανθρώπινης φύσης και της εξέλιξης της κοινωνίας. Πολλές από τις θέσεις του δεν αφορούν συγκεκριμένα στην Ελληνική Επανάσταση, είναι γενικεύσεις και θεωρητικές προτάσεις, μέσα από τις οποίες επιχειρεί να συστήσει μια σχέση αιτίας - αποτελέσματος προκειμένου να πραγματευτεί το ιστορικό γεγονός. Βασική μέριμνα που διαπερνά το έργο του, είναι η απάντηση σε όσους, αδυνατώντας να συλλάβουν την ιστορική διαδικασία συνολικά, αρκέστηκαν στην καταγραφή της αλληλουχίας των γεγονότων, έτσι που να συκοφαντείται ο ελληνικός λαός και η πάλη του για ελευθερία. Ο Μπλάκιερ δηλαδή επιχειρεί να λάβει θέση ιστορικού παρατηρητή και όχι απομνημονευματογράφου και ως τέτοιος, ως ιστορικός, να ιστορίσει την «αλήθεια». Δεν υπαινισσόμαστε, ασφαλώς, εδώ ότι τα έργα που συντάσσει είναι ευθέως προπαγανδιστικά. Εκκινώντας, όμως, από το δεδηλωμένο ενδιαφέρον, από τη διακηρυγμένη αφοσίωση του συντάκτη στο υπό διερεύνηση ζήτημα, εν προκειμένω στον ελληνικό αγώνα, επιχειρεί να αποκαταστήσει «το δίκαιο αυτού του αγώνα» από στρεβλώσεις και νοθεύσεις και να ισχυροποιήσει τις αξιώσεις του. Ο Μπλάκιερ, άλλωστε, θα συντάξει ποικίλα έργα, Ιστορίες και Ανταποκρίσεις των επαναστάσεων στην Ελλάδα και στην Ιβηρική. Ετούτα, εμφανίζουν αξιοσημείωτες ομοιότητες τόσο ως προς τη ρητορική όσο και ως προς την επιχειρηματολογία (η στερεοτυπική αναφορά στη γενναιότητα, στον ηρωισμό, αλλά και στην σοφή απλοϊκότητα των λαών που «αναγεννώνται» είναι ενδεικτικά των πεποιθήσεων και των προθέσεων του συντάκτη τους). Εμφανίζονται στρατευμένα στην υπηρεσία των ιδεών του συγγραφέα και των ομοϊδεατών του και συντάσσονται υπό την αναγκαιότητα της υποκίνησης της κοινής γνώμης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επιδιώκεται η εξαπάτηση της ή ότι οι συντάκτες τους βρίσκονται σε διατεταγμένη υπηρεσία με πρακτικό στόχο την άμεση προπαγάνδα. Η διάκριση ανάμεσα στο αποφασιστικό δόγμα του εθνικού αυτοπροσδιορισμού του Μπλάκιερ και στο αντίστοιχο απρόθυμο ή χαλαρό δόγμα του Στάνοουπ, θεωρούμε ότι συσκοτίζει τόσο τις στέρεες, κατά τα άλλα, υποθέσεις του Rosen όσο και περιχαρακώνει σε ανελαστικό πλαίσιο την ίδια την αντίληψη και τις κρίσιμες πεποιθήσεις αμφοτέρων των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*.

στάσεων, και να αναζητήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι διεργασίες αυτές επέτρεψαν ή και επέβαλαν τη διαμόρφωση νέων πολιτικών συσσωματώσεων και εθελοντικών επιτροπών ελεύθερης συμμετοχής. Καθιερωμένες εκδοχές ευρείας αποδοχής ως προς τον ορισμό και τη σημασία του φιλελληνισμού για τη νεότερη ελληνική ιστορία υπονόμευσαν, ενδεχομένως, απόπειρες διερεύνησης του ίδιου φαινόμενου στους χώρους όπου αναπτύχθηκε, στον πολυσχιδή και πολυμέτωπο αγώνα των ιδεών στη Δύση, ανάμεσα στην κατεστημένη και προδιαγεγραμμένη ως νόμιμη τάξη του κόσμου και την ευκταία ή αναμενόμενη ανατροπή της.

Παρότι θα μπορούσε κανείς να υποκύψει στον πειρασμό να αναμετρηθεί και να συμβάλει στην αναπαραγωγή ερωτημάτων που θα κατηγοριοποιούσαν την εμφάνιση και την εξέλιξη της *Ελληνικής Επιτροπής* με μέτρο τον «φιλελληνισμό», την ένταση της δράσης του και τη διάρκειά του, την επιρροή του στην κοινή γνώμη, την επίδρασή του στη διαμόρφωση της υπό σύσταση ελληνικής επικράτειας,[1006] θεωρούμε ότι μιας τέτοιας προσέγγισης προηγείται η διάβαση μιας παρακαμπτηρίου, που μεταθέτει το κέντρο βάρους από τους όρους συγκρότησης του φαινομένου της δράσης υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης, στο ίδιο το πλαίσιο και τα περιβάλλοντα εντός των οποίων η δράση αυτή παρήχθη. Στις μελέτες για τον «βρετανικό φιλελληνισμό» παραβλέπεται, συχνά, κάθε διάσταση του ίδιου του βρετανικού πολιτισμικού χώρου, της *βρετανικότητας* [britishness], του κοινωνικού πλαισίου δηλαδή όπου εκτυλίσσεται το φαινόμενο της υποστήριξης των Ελλήνων επαναστατών, περιορίζοντας το ενδιαφέρον στη μελέτη της δράσης των Βρετανών φιλελλήνων αποκλειστικά στον χώρο και στο περιβάλλον της Επανάστασης.

Αν αρκεστούμε στα συμφραζόμενα της εθνικής μας ιστοριογραφίας, μπορούμε αβασάνιστα να διακρίνουμε όλα τα χαρακτηριστικά του θεω-

1006. Γενικές και εξειδικευμένες μελέτες επιχειρούν άλλοτε να αποδείξουν και άλλοτε να καταρρίψουν ισχυρισμούς περί της έντασης και της διάρκειας των βρετανικών, εν προκειμένω, φιλελληνικών εκδηλώσεων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις αποδίδονται στην αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας. Βλ. Virginia Penn, "Philhellenism in England (1821-1827)", *Slavonic Review*, 14, (1935-1936) 366. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 221-222 · W. St Clair, *That Greece might still be free...*, ό.π., σ. 142-143 · Wendy Hinde, *George Canning*, Λονδίνο 1973, σ. 384-387.

ρητικά ενιαίου δυτικού φιλελληνισμού: Τη βαρύνουσα λειτουργία της αποκατάστασης και αναγνώρισης από τη Δύση μιας Ελλάδας, αρχαίας και νέας επί των δυτικών οθωμανικών επαρχιών, την αποδοχή της διακριτής της ταυτότητας, την υπεροχή της χριστιανοσύνης έναντι του Ισλάμ και τον συνακόλουθο εναγκαλισμό των χριστιανών Ελλήνων ως μελών αυτής της θεωρούμενης ανώτερης κοινότητας. Προκρίνουμε εδώ μια προσέγγιση που παραμερίζει τη διαδεδομένη και ισχυρή έλξη του νεότερου δυτικού κόσμου προς τη θεωρούμενη ως αρχαία ελληνική πατρογονία του για να συναντήσουμε μέσω άλλων διόδων την «*κίνηση υποστήριξης της Ελληνικής Επανάστασης*» ως τμήμα, ως μέρος μιας ευρύτερης «συνάντησης».

Μια σειρά διαδεδομένων παραδοχών, όπως η γραμμική σύνδεση φιλελευθέρων και φιλελλήνων ή, αντιστρόφως, η αποϊδεολογικοποιημένη καθολική στράτευση απάντων των δυτικών υπέρ των Ελλήνων, καθιστά άλλοτε αυτονόητες και άλλοτε δυσερμήνευτες τις όψεις της πραγματικότητας του φαινομένου που παραδίδουν τα σχετικά τεκμήρια. Έτσι, η πρώτη Επιτροπή που ιδρύθηκε στη Βρετανία υπέρ των Ελλήνων, προς το τέλος του 1821, ελάχιστη σχέση είχε με τη δεύτερη επιτροπή που εξετάζουμε εδώ. Τα μέλη εκείνης της πρώτης Επιτροπής, μεταξύ αυτών οι Λόρδοι Έλγιν, Αμπερντήν, Μάουντ-Μόρις, Λάνσντοουν, είτε αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους στην επιτροπή του 1823 είτε δεν εκλήθησαν καν να συμμετάσχουν σε αυτήν. Όσοι ανάμεσά τους έλαβαν επιστολές-εκκλήσεις συμμετοχής, αρνήθηκαν επικαλούμενοι την εύλογη αιτιολογία, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, των μη ευδόκιμων συνθηκών. Και χαρακτηρίζουμε αυτή την αιτιολόγηση εύλογη, καθώς τα μέλη αυτής της πρώτης Επιτροπής διέκειντο ευνοϊκά προς στις πολιτικές επιλογές της κυβέρνησής τους και μετείχαν της διαδεδομένης και ευυπόληπτης βρετανικής πολιτικής νομιμοφροσύνης, η προσβολή της οποίας μετά τη νίκη της Βρετανίας ισοδυναμούσε με αντιπατριωτική και αντικαθεστωτική δράση.

Αν, λοιπόν, καταφύγουμε στην προσφιλή γραμμική και «άχρονη» εξομοίωση του φιλελευθερισμού με το ρεύμα του φιλελληνισμού, το επι-

χείρημά μας μένει χωρίς τεκμηριωτική πλαισίωση. Ετούτο, δεν αφορά, ασφαλώς, μόνο στην περίπτωση της Βρετανίας. Εξίσου ιστοριογραφικά ατεκμηρίωτο θα ήταν το εγχείρημα να θεωρήσουμε τον βρετανικό φιλελληνισμό ως ρεύμα ευρείας και αποχρωματισμένης, ιδεολογικά και πολιτικά, στήριξης προς την Ελληνική Επανάσταση, υπό το επανεξεταζόμενο, πλέον, σχήμα των «ευρωπαϊκών οφειλών» στην αρχαιοελληνική κληρονομιά.[1007]

Αμφότερες οι βρετανικές επιτροπές στις οποίες αναφερθήκαμε, εμφανίζουν μια πολιτικοϊδεολογική συνοχή στο εσωτερικό τους και μια αντίστοιχη πολιτικοϊδεολογική διάσταση μεταξύ τους, τουλάχιστον στο επίπεδο των διακηρυγμένων πολιτικών τους αξιώσεων, που χωρίς να υποσκάπτει τη διαδεδομένη υπόθεση μιας πάνδημης υποστήριξης προς την Ελλάδα, οπωσδήποτε επιβάλλει αναστοχαστικότητα ως προς το μεταβαλλόμενο σημαινόμενο των εννοιών και των αιτιολογήσεων και της αντίστοιχης πολυσημίας των τεκμηρίων. Η ίδια η σύσταση της *Επιτροπής* του 1823 από μέλη μιας συμμαχίας της αντιπολίτευσης, καταδείκνυε τόσο το νόημα όσο και τους στόχους των μελών της, αποτρέποντας, εν τέλει, συμμετοχές από αντίπαλους πολιτικούς σχηματισμούς. Η εξέταση ταυτόχρονα των ποικίλων άρθρων, σχολίων, αναφορών για την Ελληνική Επανάσταση στην έντυπη ενημέρωση προϋποθέτει την παρατήρηση και ανασύσταση των δικτύων των μορφωμάτων στο ιστορικό τους περιβάλλον, υποχρεώνοντας επιπρόσθετα τη συνεχή αναμέτρηση με κληρονομημένα ιστοριογραφικά σχήματα.

Ο Τύπος στη Βρετανία, είτε σε ευθεία συμπαράταξη με ένα εκ των δύο πολιτικών κομμάτων είτε προσκείμενος σε κάποιον πολιτικοδιανοητικό σχηματισμό, θα τροφοδοτείται αμφίδρομα από τις συγκρούσεις και τις εσωτερικές πολιτικές διαμάχες για το λεγόμενο ελληνικό ζήτημα. Η ελληνική υπόθεση, όπως και η ισπανική, η πορτογαλική και η

1007. Μια αναμέτρηση με τις σύγχρονες πηγές για τη βαθμιαία σύζευξη και συγχώνευση των εννοιών πολιτισμός - χριστιανοσύνη, πολιτισμός - Δύση, πολιτισμός - Ελλάδα στο Ν. Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα...*, ό.π., σ. 11-142. Πρβ. δημοσίευση Διδακτορικής Διατριβής (= *Ευρώπη μέσω Ελλάδας Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος - 18ος αιώνας*, Αθήνα 2006, σ. 17-170.

αντίστοιχη των νότιων και κεντρικών αμερικανικών αποικιών συνιστούσε, άλλωστε, μέρος μιας ευρείας πολιτικής αντιπαράθεσης στις δύο βρετανικές Βουλές και θα επιστρατευτεί, άλλοτε για να διεμβολίσει και άλλοτε για να επιβεβαιώσει και να επικυρώσει τις κυβερνητικές επιλογές χωρίς αυτό, ασφαλώς, να σημαίνει ότι επρόκειτο για απλές κινήσεις τακτικής μεταξύ αντιπαρατιθέμενων δυνάμεων. Οι αντιλήψεις και οι ιδέες που οι δυνάμεις αυτές προσήγαγαν στον δημόσιο διάλογο, προσκομίζοντας ορισμούς της πραγματικότητας, προσέφεραν αντιστοίχως παραστάσεις της δέουσας οργάνωσης της πραγματικότητας. Σε αυτές τις παραστάσεις, ερμηνείες και οδηγίες-προτροπές για την «κατάσταση του κόσμου», οι φιλελεύθερες επαναστάσεις συνιστούσαν κατ' εξοχήν πολιτικά ζητήματα, καθώς (η διεξαγωγή τους και μόνο) αναγόρευε σε πρόβλημα την «κατάσταση του κόσμου».

Μπορεί ο Τύπος να εμφανίζεται καθολικά στρατευμένος υπέρ των χριστιανών Ελλήνων, αρχαίων και νεότερων, αναπαράγοντας μοτίβα περί της ελληνικής καταγωγής της Ευρώπης ή της «ανώτερης» χριστιανικής θρησκευτικής ενότητας Ελλήνων και Δυτικών[1008] σε αντιδιαστολή προς τη «βάρβαρη» κοινότητα των μουσουλμάνων η εμπλοκή, όμως, Βρετανών υπηκόων στην προοπτική της ανεξαρτησίας των Ελλήνων και στη συνακόλουθη διασάλευση της τάξης των Ευρωπαίων ηγεμόνων υπερέβαινε κατά πολύ τα όρια «αθώων» ηθικών διακηρύξεων προς έναν «καταδυναστευόμενο λαό».[1009] Αν παραμερίσουμε αυτά τα συναρπαστικά θέματα και μετατοπίσουμε το ερώτημα από την πρόσληψη της θεωρούμενης κοινής ταυτότητας στη διερεύνηση της διακύβευσης, το τοπίο γίνεται ακόμα πιο θολό και οι αντιθέσεις μοιάζουν πιο επίμονες. Όπως

1008. Κατά την πορεία της δυτικής εκκοσμίκευσης, η μεταρσιωμένη εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας εγκαθιστούσε ευρείες και πολυεπίπεδες συγχύσεις που επέτρεπαν αυτοματικά την εφαρμογή της μεταβατικής ιδιότητας: «Νέα Ελλάδα = Αρχαία Ελλάδα, Αρχαία Ελλάδα = Ευρώπη, άρα και Νέα Ελλάδα = Ευρώπη». Βλ. Ε. Σκοπετέα, *Φαλμεράυερ Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα 1997, σ. 15.

1009. Καθώς υποστηρίζεται οι ισχυρές φιλελληνικές εκδηλώσεις – διακριτές ήδη από την έναρξη της Επανάστασης – αποθαρρύνθηκαν και αποκρούστηκαν από τη βρετανική κυβέρνηση. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 219-223.

είδαμε σε σχετικό κεφάλαιο του πρώτου μέρους, ο Τύπος αποτελεί πράγματι θαυμάσιο παρατηρητήριο των διεργασιών αυτών. Κατά τούτο θεωρήσαμε αναγκαίο να εκθέσουμε, έστω συνοπτικά, τις θέσεις των μεταρρυθμιστών συντακτών του *Westminster Review*. Τα σχετικά με την Ελλάδα άρθρα του «κύκλου» του Ουέστμινστερ ελάχιστη σχέση είχαν με τα αντίστοιχα των πολιτικών τους αντιπάλων στο *The Courier*, επί παραδείγματι,[1010] ενώ οι συντάκτες τους θα αποφύγουν επιμελώς να αποδυθούν σε διαχύσεις περί της αρχαιοελληνικής τους κληρονομιάς και να υποβαστάξουν σ' αυτή την υποστήριξη που παρέσχεσαν στην επαναστατημένη Ελλάδα.

«*Είμαστε όλοι Έλληνες*», όπως έγραφε ο Σέλλεϋ, εκφράζοντας μεγάλα ρεύματα της κοινής γνώμης. Το ερώτημα, όμως, που παρέμενε αναπάντητο ήταν το τι θα προέκυπτε τώρα από την Ελληνική Επανάσταση, καθώς διεξαγόταν και αυτή την ίδια «στιγμή» και με ανάλογες διακηρύξεις με εκείνες των κοινωνικών και εθνικών-αυτονομιστικών επαναστάσεων στον παλαιό δυτικό και στον νέο δυτικό-αμερικανικό κόσμο. Το πρόταγμα αναβίωσης της «Δημοκρατικής Πολιτείας» δεν θα συναντήσει κατ' ανάγκην καθολική αποδοχή και επιδοκιμασία.

Στο νότιο άκρο των βαλκανικών κτήσεων της οθωμανικής επικράτειας, όπου διεξαγόταν αυτή η επανάσταση, είχε ήδη ψηφιστεί ένα φιλελεύθερο σύνταγμα. Ποια θα ήταν, επομένως, η μορφή της διακυβέρνησης της υπό σύσταση πολιτικής οντότητας; Οι Έλληνες ήταν επίλεκτος λαός, η καταγωγή και η «συγγένειά» τους με τους Ευρωπαίους δεν αμφισβητούνταν.[1011] Το πολιτειακό καθεστώς, όμως, της πολιτικής ύπαρξης και αυτοδιάθεσης των Ελλήνων χριστιανών επρόκειτο, άραγε, να διαταράξει την ευρωπαϊκή τάξη και να αμφισβητήσει την μακραίωνη νομιμότητα του δυτικού ηγεμονικού συστήματος; Η ευρέως εξαπλωμένη αυτοματική

1010. *The Courier* (9 Οκτωβρίου 1821), *Morning Chronicle* (11 Οκτωβρίου 1821), *The Times* (1 Αυγούστου 1821) · A. Aspinall, *Politics and the Press, 1780-1850*, Λονδίνο 1949.

1011. Οι επικριτές του «ξεπεσμού, του εκφυλισμού, της παρακμής των Ελλήνων» δεν αμφισβητούσαν την καταγωγή τους. Η παρακμή αποδιδόταν, χωρίς κοπώδεις προσπάθειες, στη μακραίωνη υποταγή στον «βάρβαρο» δυνάστη. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 68.

παραδοχή της συνέχειας του ευρωπαϊκού πολιτισμού από τις ρίζες του αρχαιοελληνικού κόσμου και της χριστιανοσύνης, ως έκφρασης μιας ιστορικής και πολιτισμικής συλλογικής ταυτότητας, φαίνεται να λειτουργεί ως ιδεολογικό φόντο κάθε εικόνας και παράστασης της Ελλάδας. Ωσάν επ' αυτού να υφίσταται γενική αποδοχή. Αμηχανία και προβληματισμός, όμως, εγκαθίστανται αφ' ης στιγμής το ελληνικό ζήτημα τοποθετείται πλάι στο ισπανικό, το πορτογαλικό, το νοτιοαμερικανικό, στο κέντρο δηλαδή της περιδίνησης που κυοφόρησε και γέννησε η ευρεία απονομιμοποίηση των κυρίαρχων πολιτικών, ιδεολογικών και εξουσιαστικών μορφωμάτων.

Αντί να προβαίνουμε σε μια διάκριση μεταξύ φιλελληνικών και μη εκδηλώσεων θα αποκτούσαμε, ίσως, ευκρινέστερες όψεις αυτής της πολύπλοκης και πολύσημης περιπέτειας – της εμπλοκής των Βρετανών στην Ελληνική Επανάσταση, αν περιορίζαμε το χρονικό, χωρικό και ειδολογικό ανάπτυγμα του προβλήματος. Εκείνο, δηλαδή, που επιχειρήσαμε να διακρίνουμε και να ελέγξουμε στην παρούσα εργασία δεν αφορά στη ρητορική των κοινωνικών υποκειμένων για την επανάσταση των Ελλήνων, η οποία δεν διαφεύγει πολύ της στερεοτυπικής αναπαραγωγής κοινών τόπων, τουλάχιστον ως προς τις δημόσιες διακηρύξεις. Επιχειρήσαμε να ανασυστήσουμε, κατά το δυνατό, το ιστορικό πλαίσιο συγκρότησης της *Επιτροπής* για την ελληνική υπόθεση κατά τη συγκεκριμένη «*στιγμή*», κατά την ανάπτυξη του μεταρρυθμιστικού κινήματος, στον συγκεκριμένο «*χώρο*», στη Βρετανία του πρώιμου δεκάτου ενάτου αιώνα και από τους συγκεκριμένους «*εκπροσώπους*» του, τους αστούς οπαδούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Θεωρούμε ότι η πανθομολογούμενη καθολική υποστήριξη της Ελληνικής Επανάστασης, εάν δεν είναι ελέγξιμη λαμβάνει, υπ' αυτό το πρίσμα, διαφορετικό περιεχόμενο.

Οι περισσότεροι ιστορικοί και μελετητές της περιόδου συγκλίνουν στη θέση περί της αποθάρρυνσης κάθε υποστήριξης προς τους Έλληνες επαναστάτες από τους Βρετανούς, λόγω της εχθρότητας της κυβέρνησής

τους.[1012] Η θέση αυτή ελέγχεται, καθώς όπως προαναφέραμε, είχε ήδη συσταθεί από το 1821 επιτροπή για τη διενέργεια εράνου.[1013] Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι η μεταβολή της βρετανικής πολιτικής και, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, η συγκρότηση μιας ισχυρής αντιπολίτευσης, ευνόησαν τη λειτουργία της νέας επιτροπής του 1823, που μας απασχολεί εδώ. Πράγματι, το καλοκαίρι του 1822 θα φέρει μια σειρά από απροσδόκητες εξελίξεις στη βρετανική πολιτική ζωή. Ο αναγνωρισμένος εχθρός φιλελευθέρων και ριζοσπαστών Λόρδος Κάστλερηγ θα αυτοκτονήσει και τη θέση του στη Βουλή των Κοινών, αλλά και στη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής, θα αναλάβει ο εκπρόσωπος της προοδευτικής πτέρυγας των Τόρυς, Τζ. Κάνινγκ. Ο φερόμενος ως υπεύθυνος για τη σφαγή του Πητερλό, Λόρδος Σίντμουθ, θα αντικατασταθεί από τον μετριοπαθή σερ Ρόμπερτ Πηλ ως υπουργός των εσωτερικών (Secretary of the Home Office), ενώ ο Τσαρλς Γουάιν (C. W. W. Wynn) θα τοποθετηθεί επικεφαλής του Board of Trade με τον «φιλελεύθερο» Χάσκισον (R. E. Haskisson) υπ' αυτόν. Η κυβέρνηση του Λόρδου Λίβερπουλ θα επωφεληθεί, επιπλέον, από μια αύξηση των δημοσίων οικονομικών, η

1012. Διαφορετικό ζήτημα υπήρξε η αποσόβηση της πιθανότητας μιας ευρείας ανατροπής και διαφορετικό η πολιτική και οικονομική επέκταση της Βρετανίας, η οποία φαίνεται ότι μπορούσε να αξιοποιήσει μη επίσημες πρωτοβουλίες ιδιωτών. Η βρετανική εξωτερική πολιτική, που προέβλεπε ουδετερότητα και τήρηση της ευρωπαϊκής τάξης και ισορροπίας, δεν αποθάρρυνε ευθέως και, οπωσδήποτε, δεν απαγόρευε τη σύσταση επιτροπών φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Η στήριξη των προσφύγων του πολέμου από τέτοιες επιτροπές, άλλωστε, θα επανέρχεται συνεχώς στις συζητήσεις της κάτω Βουλής. Η Αυτοκρατορία διέθετε επαρκείς μηχανισμούς ελέγχου και αστυνόμευσης της δράσης παρόμοιων επιτροπών χωρίς να εξαναγκάζεται σε άμεσες ενέργειες καταστολής ή αποτροπής της σύστασής τους. Η θέση που ταυτίζει τη θεωρούμενη απρόθυμη ή χαλαρή βρετανική υποστήριξη στην Ελληνική Επανάσταση με την εχθρικότητα της βρετανικής κυβέρνησης προκύπτει, κατά τη γνώμη μας, από την αυτοματική των παραδοσιακών «φιλελεύθερων» ανακλαστικών της βρετανικής ιστοριογραφίας. Βλ. C. N. Crawley, *The question of Greek Independence, A study of British policy in the Near East (1821-1833)*, Κέμπριτζ 1930, σ. vii· W. Ward, G. D. Gooch, *The Cambridge History of British foreign policy (1789-1919)*, Κέμπριτζ 1922-1923· F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 219-223.

1013. Ας σημειωθεί ότι στην επιτροπή αυτή θα πρωτοστατήσει ο Λόρδος Έλγιν, ο θεωρούμενος, και όχι μόνο στην ελληνική βιβλιογραφία, ως μισέλλην και άρπαγας των μαρμάρων του Παρθενώνα. Βλ. W. St Clair, *Ο Λόρδος Έλγιν και τα μάρμαρα*, μετ. Μαίρη Περαντάκου-Cook, Αθήνα 1999.

οποία θα επιτρέψει την υιοθέτηση μέτρων, που θα κατευνάσουν και θα μετριάσουν την κοινωνική αναταραχή.[1014]

Μελετητές της βρετανικής ιστορίας επισημαίνουν ότι η σύνθεση της νέας κυβέρνησης δεν αιτιολογεί τον χαρακτηρισμό «φιλελεύθερη». Εκείνο που κατόρθωσε, ίσως, ήταν να διευρύνει τη βάση υποστήριξης στις πολιτικές της επιλογές, απορροφώντας τους λεγόμενους ανεξάρτητους ή τους μετριοπαθείς αμφότερων των πολιτικών σχηματισμών, αφήνοντας έτσι την αντιπολίτευση μόνο στις ενδεχόμενες συμπήξεις συμμαχιών μεταξύ της φιλελεύθερης πτέρυγας των Ουίγων και των ριζοσπαστών. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η πραγματικότητα υπήρξε περισσότερο πολύπλοκη, καθώς η κυβέρνηση, καθ' όλη την εικοσαετία που εξετάζουμε, διέθετε αποτελεσματική ισχύ και έλεγχο επί της Βουλής, ενώ σε κρίσιμες ψηφοφορίες οι λεγόμενοι ανεξάρτητοι ή ανένταχτοι ανέκαθεν στήριζαν τις κυβερνητικές προτάσεις.[1015] Οπωσδήποτε, σε ό,τι μας αφορά εδώ, ο Κάνινγκ – ως αναγνωρισμένος εκπρόσωπος της νέας μετριοπαθούς κυβερνητικής πολιτικής – θα υιοθετήσει πράγματι πνεύμα καλής πίστης και συνεργασίας με τους πολιτικούς του αντιπάλους. Στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, μάλιστα, θα τον συναντήσουμε να συγχαίρει και να χαιρετίζει τη συμβολή των μελών της *Ελληνικής Επιτροπής*, σερ Ρόμπερτ Ουίλσον και Λόρδου Κόχραν, στις επαναστάσεις της Χιλής και του Περού, θα κληθεί από τα μέλη της *Ελληνικής Επιτροπής* να διευκολύνει τη μετάβαση των Μπλάκιερ και Λουριώτη στην επαναστατημένη Ελλάδα, καθώς και να μεσολαβήσει για την αποκατάσταση των Χιωτών προσφύγων, που περιπλανούνταν σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, αναζητώντας άσυλο.[1016]

Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Χόμπχαουζ στον Μπάυρον: «*Σίγουρα ο Κάνινγκ ακολουθεί, για την ώρα τουλάχιστον, διαφορετική γραμμή*

1014. J. B. Hilton, *Corn, Cash, Commerce: The economic policies of the Tory Government 1815 – 1830*, Λονδίνο 1977, σ. 143-180.

1015. J. E. Cookson, *Lord Liverpool's Administration 1815-1822*, Εδιμβούργο 1975, σ. 338-339.

1016. Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής *LGC*, φάκ. K3, έγγραφα L, C1 · *Hansard Parliamentary Debates*, σειρά Β', τ. 5, στ. 112, 137, 1221.

από τον Κάστλερηγ και σε πολλά θέματα βρίσκει τη δική μας υποστήριξη παρά εκείνη του κόμματός του».[1017] Οπωσδήποτε, η νέα υπουργική σύνθεση πρέπει να είχε εκτιμήσει τις δυνατότητες που προσέφερε η παρέμβαση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο ελληνικό πρόβλημα και η ταυτόχρονη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ των Δυνάμεων. Έτσι, η κυβέρνηση Λίβερπουλ δεν είχε κάποιο σημαντικό λόγο να παρακωλύσει την ίδρυση μιας *Ελληνικής Επιτροπής* και τις προσπάθειες σύναψης δανείου το οποίο, στο επίπεδο της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας, θα σήμαινε την άτυπη, έστω, αναγνώριση του εδάφους μιας οιονεί επικράτειας.

Προ αυτού του κυβερνητικού ανασχηματισμού αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της εικοσαετίας μεταξύ του 1806 και του 1826, το πολιτικό κλίμα στη βρετανική πρωτεύουσα είναι τόσο φορτισμένο και η πόλωση τόσο ηλεκτρική, που μόνο οι παρεμβάσεις της *Society of Friends* επιβιώνουν της δημόσιας αντιπαράθεσης.[1018] Η σύσταση της *Ελληνικής Επιτροπής* του Λονδίνου από μέλη της αξιωματικής και της ελάσσονος αντιπολίτευσης, φαίνεται ότι θα εκμεταλλευτεί τη διάχυτη αντίληψη περί της βαρβαρότητας και της μη νομιμότητας της οθωμανικής εξουσίας επί των «ένδοξων Ελλήνων», την ευρεία μεταστροφή του πολιτικού κλίματος και της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής. Από τούτη, ασφαλώς, την παρατήρηση δεν συνάγεται ότι ο ίσκιος των Αρχαίων δεν απλώνεται και σ' αυτά τα περιβάλλοντα. Σε κάθε περίπτωση, γύρω από την υποστήριξη της Ελληνικής Επανάστασης υφέρπει πάντοτε η μακρά και πολυεπίπεδη καλλιέργεια, πνευματική και ιδεολογική, του αρχαιοελληνικού θρύλου, που προσέφερε το εύφορο έδαφος για να αποφασιστεί τελικά η τύχη τόσο της «αρχαίας» χώρας όσο και των νέων κατοίκων της. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ο κυρίαρχος, με τα δικά μας μέτρα, φιλελληνισμός των επιφανών μελών της *Ελληνικής Επιτροπής* δεν συνιστούσε ισχυρό ιδεολογικό έρμα. Μεταξύ των

1017. Peter Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Κολόμπους Οχάιο 1984, σ. 326 · F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 223.

1018. Virginia Penn, "Philhellenism in England", *ά.π.*, σ. 370-371. William Allen, F. R. S. of the Society of Friends, *Life of William Allen with selections from his correspondence*, τ. 1-3, Λονδίνο 1846, τ. ii, σ. 323-363 · *The Times* (16 Ιανουαρίου 1823), (24 Φεβρουαρίου 1823), (12 Μαρτίου 1823).

πρωτουργών της *Ελληνικής Επιτροπής*, η σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό και την «ελληνική του κληρονομιά» φαίνεται ότι δεν χρειαζόταν προσεπικυρώσεις. Η έλξη του νεότερου κόσμου προς την ελληνική αρχαιότητα, ως προκαταβολική παραδοχή που δεν έχρηζε περαιτέρω επεξεργασίας, διάψευσης ή επιβεβαίωσης, δεν θα περιληφθεί στα αιτούμενα των ριζοσπαστών φιλελεύθερων της *Ελληνικής Επιτροπής* οι οποίοι, εν τέλει, θα αποδώσουν μεγαλύτερο βάρος στις προοπτικές της σύγχρονης πολιτικής σύστασης της Ελλάδας παρά στην κατάφαση και την ανανέωση κυρίαρχων ιδεωδών περί του αρχαιοελληνικού κλέους και της κληροδότησής του στην Ευρώπη.

Η στερεοτυπική αναφορά στην «*αναγέννηση* [*regeneration*]» των λαών, που αποδίδεται σε Ισπανούς, Πορτογάλους, Νοτιοαμερικανούς και Έλληνες, φαίνεται ότι εγγράφεται στο πρόταγμα της ελεύθερης αναγέννησης των λαών από τον δεσποτικό ζυγό, από τα δεσμά του απολυταρχισμού και της τυραννίας και όχι κατ' ανάγκην στην αναγέννηση από τις στάχτες του αρχαίου κλέους.[1019]

Πίσω από την ιδρυτική πράξη της *Επιτροπής* φαίνεται ότι βρίσκονται δύο πρόσωπα, που συνδέονται με φιλικούς δεσμούς και με μια κοινή σχέση προσωπικής οικειότητας και ιδεολογικής προσήλωσης στις διδαχές του ύπατου εκπρόσωπου του ωφελιμισμού, του Τζέρεμυ Μπένθαμ. Πρόκειται για τους Έντουαρντ Μπλάκιερ και Τζον Μπόουρινγκ. Αμφότεροι

1019. Σε όλη, σχεδόν, την έκταση του χειρόγραφου Αρχείου της *Ελληνικής Επιτροπής* δεν θα συναντήσουμε, παρά εξαιρετικά σπάνια, (και μόνο στο επίπεδο της δημόσιας παρουσίας της και των επίσημων διακηρύξεών της) αναφορές στην αρχαία ελληνική κληρονομιά, ρητορικές ταυτίσεις των νέων με τους αρχαίους Έλληνες, προσδοκίες αναβίωσης του πανθομολογούμενου αρχαιοελληνικού μεγαλείου. Στις ανταποκρίσεις του Στάνοουπ από την επαναστατημένη Ελλάδα, του Μπλάκιερ από την Πορτογαλία, την Ισπανία και την Ιταλία εντοπίζουμε τη ρητορική που θα έρθει να υποστυλώσει τις έννοιες της αυτοδιοίκησης, της πολιτικής αυτονομίας και αυτοδιάθεσης. Είναι η κυριαρχία του «μεγαλύτερου αριθμού», των «μεσαίων στρωμάτων», κατ' άλλους «των παραγωγικών τάξεων» στη μορφοποίηση του πολιτειακού συστήματος, στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης. Η αναγέννηση (*regeneration*) των λαών τείνει να ταυτιστεί με τη λαϊκή τους κυριαρχία (*the sovereignty of the people*). Όπως έγραφε ο Μπλάκιερ, από τη Μαδρίτη: «It remains to be seen whether the European aristocracy are really determined to measure their swords with those of the people. [...] The whole people of Spain are looking up to them [στο κογκρέσο] for regeneration on the one side – the great mass of Europe have their eyes steadily directed towards them on the other». Βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 10, σ. 43, 44, 51.

θεωρούσαν εαυτούς πιστούς οπαδούς και μαθητές του Μπένθαμ, αμφότεροι διατηρούσαν δεσμούς με φιλελεύθερους ριζοσπάστες και ρεπουμπλικανούς σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική. Παρότι γρήγορα θα πλαισιωθούν και από τη ενεργό δράση άλλων μελών, όπως των Χόμπχαουζ και Χιούμ, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σ' αυτό το αρχικό στάδιο, κατά την ίδρυση δηλαδή της *Επιτροπής*, αυτοί οι δύο φέρονται ως πρωτεργάτες, πιθανώς λόγω και των δεσμών που τους συνέδεαν με Έλληνες εγκατεστημένους στην Αγγλία.

Τον Σεπτέμβριο του 1821, ο επιχειρηματίας Μπόουρινγκ είχε συστήσει στη Μαδρίτη επιτροπή για την Ελληνική Επανάσταση, γραμματέας της οποίας εξελέγη ο κόντες Αλερίνο Πάλμα, ένας δικαστικός από το Πεδεμόντιο που θα συνδέσει το όνομά του με τις επιχειρήσεις των Ισπανών επαναστατών και αργότερα, με εκείνες των Ελλήνων.[1020] Καθώς γι' αυτή την επιτροπή δεν έχουν εντοπιστεί, τουλάχιστον για την ώρα, επαρκή τεκμήρια, δεν μπορούμε εδώ παρά να προβούμε σε επισφαλείς υποθέσεις. Το μόνο που παραδίδουν οι μαρτυρίες είναι ότι ένας Άγγλος, ένας Ιταλός, πιθανώς κάποιοι Ισπανοί ή Πορτογάλοι ιδρύουν μια επιτροπή στην ισπανική πρωτεύουσα για τη μακρινή γεωγραφικά, αλλά εγγύς πολιτισμικά Ελλάδα.[1021] Πρόκειται, ίσως, για μια επιτροπή που αποτυπώνει τόσο το κλίμα αισιοδοξίας για τις τύχες των επαναστατικών κινήσεων, πριν τη διεξαγωγή του Συνεδρίου της Βερόνας, όσο και το πνεύμα και την προοπτική συνεργασίας ή και συμμαχίας των επαναστατών ενάντια στην απειλή του δεσποτισμού.

1020. Ο Πάλμα θα αναμιχθεί στην υπόθεση του πρώτου ελληνικού δανείου και θα επιχειρήσει να αποκαταστήσει τόσο τη δράση της Επιτροπής όσο και τη «δίκαιη» στάση της ελληνικής διοίκησης. Count Alerino Palma, *Greece vindicated...*, ό.π., σ. 7.

1021. Για τη σχέση Ελλάδας - Ευρώπης, αλλά και για τη νεοτερική έννοια της Ευρώπης και τη διαμόρφωσης μιας συλλογικής συνείδησης βλέπε Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράϋερ Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα 1997, σ. 15-41. Βλ. επίσης Ν. Γιακωβάκη, (= *Προς την Ελλάδα...*, ό.π., Διδακτορική Διατριβή σ. 14-76 · στην έκδοση της Διδακτορικής Διατριβής: *Ευρώπη μέσω Ελλάδας...*, ό.π., σ. 29-96) όπου συζητούνται κριτικά όψεις της σύγχρονης ιστοριογραφικής προσέγγισης της «έννοιας της Ευρώπης», από όπου και αντλούμε βιβλιογραφικές αναφορές. Ενδεικτικά, Heikki Mikkeli, *Europe as an Idea and Identity*, Λονδίνο 1998. Gerard Delanty, *Inventing Europe Idea, identity, reality*, Λονδίνο 1995.

Όσο βρισκόταν στην Ισπανία για λογαριασμό της εταιρείας που εκπροσωπούσε και έχοντας συνάψει σχέσεις με τους Ισπανούς πατριώτες, ο Μπόουρινγκ θα απευθυνθεί για πρώτη φορά στην Ελληνική Διοίκηση, με στόχο την έναρξη συνομιλιών και συνεργασίας. Την ίδια περίοδο, περί τα τέλη του 1821, τρεις Ισπανοί πολιτικοί φέρονται, επίσης, να επιζητούν επικοινωνία με την ελληνική ηγεσία της επανάστασης, με στόχο την αμοιβαία αρωγή και συνεργασία,[1022] ενώ οι Έλληνες από την πλευρά τους θα χαιρετίσουν τις πρωτοβουλίες των Ισπανών και θα αιτηθούν τη μεσολάβησή τους ενώπιον της επαναστατικής ηγεσίας της Πορτογαλίας και της νότιας Αμερικής. Η Λισσαβόνα, όπου ο Μπόουρινγκ διατηρούσε δική του εμπορική επιχείρηση από το 1818 περίπου, θα απευθύνει ομοίως πρόταση συνεργασίας στην Ελληνική Διοίκηση.[1023] Δεν αποδεικνύεται, τουλάχιστον από τις διαθέσιμες πηγές, αν ο ίδιος ο Μπόουρινγκ είχε υποκινήσει αυτές τις προοπτικές συνεργασίας μεταξύ των φιλελευθέρων της Ιβηρικής και της υπό σύσταση επικράτειας της Ελλάδας είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι διατηρούσε προσωπικούς δεσμούς με τους Ισπανούς και Πορτογάλους επαναστάτες. Φαίνεται, επίσης, ότι ο Μπόουρινγκ, αρκετό διάστημα πριν την ίδρυση της *Ελληνικής Επιτροπής* του Λονδίνου, διατηρούσε κάποιας μορφής σχέση οικειότητας με τον Δημήτριο Σχινά, καθώς, με την επιστροφή του από την Ισπανία, θα απευθυνθεί στον Κωσταντινοπολίτη γιατρό σε φιλικό τόνο, προτείνοντάς του σχέδιο πολεμικής εκστρατείας για την Ελληνική Επανάσταση.[1024] Είχε, συναντήσει, οπωσδήποτε μια φορά τον Κοραή, όταν το Αύγουστο του 1821, πριν μεταβεί στην Ισπανία, πέρασε από το Παρίσι και τον επισκέφτηκε. Τέλος, γνώριζε τον μητροπολίτη Ιγνάτιο,[1025] και εμμέσως, δια των επιστολών που κόμιζε

1022. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. Δ΄, Αθήνα 1959-60, σ. 161-162.

1023. Η επιστολή των Ισπανών βουλευτών (18 Ιανουαρίου 1822) παρατίθεται από τον Δ. Κόκκινο, *Η Ελληνική Επανάστασις*, ό.π. Η επιστολή του Μπόουρινγκ προς την Ελληνική Διοίκηση, με την ίδια ημερομηνία, αναφέρεται στο Α. Λιγνάδης, *ά.π.*, σ. 39. Η επιστολή της Ελληνικής Διοίκησης προς τους Ισπανούς (10/22 Απριλίου 1822) παρατίθεται στο *Αρχείο Ιουριώτη*, Φ. Δ'. Ομοίως και η επιστολή (22 Αυγούστου 1822) των Πορτογάλων.

1024. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο F.

1025. Φαίνεται ότι ο Μπόουρινγκ βρίσκεται σε επικοινωνία με τον Ιγνάτιο ενόσω ο κατοπινός →

προς αυτόν και άλλους ο Λουριώτης, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Θεόδωρο Νέγρη.[1026] Από το ημερολόγιο που τηρούσε συνάγεται ασφαλώς ότι έχει συναντηθεί με τον Νικόλαο Πίκκολο στον οποίο θα ενεχειρίσει συστατική προς τον Μπένθαμ επιστολή, ενώ γνωρίζει, επίσης, προσωπικά τον Κωνσταντίνο Πολυχρονιάδη.[1027]

Με την επάνοδό του στην αγγλική πρωτεύουσα, ο Μπόουρινγκ θα επιδοθεί σε έναν άοκνο αγώνα προσέγγισης υποψήφιων μελών και ενδιαφερομένων για τη σύσταση μιας επιτροπής για την Ελληνική Επανάσταση και θα συντάξει μεγάλο αριθμό επιστολών γνωστοποίησης του επιδιωκόμενου στόχου. Θα κινηθεί ταχύτατα, καθώς, όπως προκύπτει από το Αρχείο της *Ελληνικής Επιτροπής* που τηρεί για την ώρα ο ίδιος, μέσα σε λίγες ημέρες θα συγκληθεί η πρώτη άτυπη συνέλευση, στην οποία θα παραστούν, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, μέλη της Βουλής, ριζοσπάστες και αντιφρονούντες Ουίγοι. Μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι η συνέλευση αυτή πραγματοποιήθηκε στις 28 Φεβρουαρίου 1823 στο *Crown and Anchor tavern* και εκτός του Μπόουρινγκ παρευρέθησαν, οι Χόμπχαουζ, Χιούμ, Μπένετ, Έλις, Σμιθ και άλλοι Ουίγοι και ριζοσπάστες βουλευτές.[1028]

Δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε καταγραφή των συζητήσεων που οδήγησαν σ' αυτή την πρώτη συνάθροιση, υποθέτουμε ότι η απόφαση σύγκλησής της ελήφθη, πιθανώς, έπειτα από προσωπικές άμεσες συνεννοήσεις, εφόσον, όπως παρακολουθήσαμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος, τα πρόσωπα αυτά συνδέονται με πολιτικούς δεσμούς, καταλαμβάνουν κοινή πτέρυγα στις έδρες της Βουλής και συναντώνται συχνά στο *Crown*

Γραμματέας της *Ελληνικής Επιτροπής* βρίσκεται στη Μαδρίτη. Όπως έγραφε ο Μπένθαμ στον Σιμόν Μπολιβάρ: «Bowring is in confidencial correspondence with the Metropolitan Ignatius [...] several of the Archbishop's Letters to him have been under my eyes». *The correspondence of Jeremy Bentham*, ό.π., τ. 11, σ. 258.

1026. Η επιστολή των Νέγρη και Ιγνάτιου απόκειται στο *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K7, B3 και B9. Για την επικοινωνία του με τον Μαυροκορδάτο και τον Μητροπολίτη Ιγνάτιο, βλ. *The correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 11, σ. 353-357, 455-456, 446-447.

1027. Βλ. ανωτ. σημ. 779.

1028. Ο Μπόουρινγκ αναφέρεται σ' αυτή τη συνέλευση σε επιστολή του προς τον Ουίλιαμ Ρόσκοου. Βλέπε *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο K.

and Anchor, στην έδρα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Ουέστμινστερ. Παρότι θα μπορούσε να θεωρηθεί σχολαστικισμός, ας σημειώσουμε ότι στις ελάχιστες δευτερογενείς πηγές, η πρωτοβουλία ίδρυσης της *Επιτροπής* αποδίδεται αποκλειστικά στον Μπόουρινγκ. Με μόνο το κριτήριο της ύστερης αφοσίωσής του στην *Επιτροπή* συνάγεται, ίσως, ότι ο Μπόουρινγκ είναι ο υποκινητής των ενεργειών αυτών· παραμένει, όμως, αμφίβολο αν ο ίδιος μπορούσε να προσεγγίσει προσωπικά όλους αυτούς τους βουλευτές. Αν αυτό συνέβη, δεν αποκλείεται να λειτούργησαν οι καλές συστάσεις του Μπένθαμ και οι διηπειρωτικοί σύνδεσμοι του ίδιου του Μπόουρινγκ με φιλελεύθερους. Δεν αποκλείεται, όμως, πίσω από αυτή την πρώτη συνάθροιση να βρίσκεται το κύρος και η κοινωνική επιφάνεια του Χόμπχαουζ ή η δημοτικότητα του Χιούμ ή ακόμα οι ισχυροί δεσμοί του Σμιθ με οργανώσεις των Ντισέντερς.

Είναι, ίσως, αυτή η συνάντηση που θα προσδώσει επίσημο χαρακτήρα και θα καθορίσει την ταυτότητα της *Επιτροπής*, καθώς κατά τη σύστασή της θα αποφασιστεί, μεταξύ άλλων, η πρόσκληση και άλλων ιδρυτικών μελών και η υπογραφή συμφωνητικού για την προσεχή συγκρότηση σε σώμα. Σ' αυτή τη διαδικασία, επίσης, θα τεθούν υπό διερεύνηση η προοπτική, οι στόχοι, τα μέσα, οι όροι λειτουργίας της *Επιτροπής*. Τα παρόντα στη συνάντηση οιονεί μέλη καλούνταν να αναζητήσουν νέα μέλη, με απώτερο στόχο τη συγκέντρωση ενός ικανού αριθμού ατόμων για τη διεξαγωγή μιας δημόσιας συνάντησης και δημοσιοποίησης της ίδρυσης. Είναι, σχεδόν, αυταπόδεικτο ότι η φυσική παρουσία ενός σημαντικού αριθμού πολιτικών προσωπικοτήτων θα προσδιόριζε τη φύση και τον χαρακτήρα της εν συγκροτήσει *Επιτροπής*. Κατά την πρόσκληση υποψήφιων μελών θα δραστηριοποιηθούν στο πλαίσιο που όριζαν τα πολιτικά – κοινωνικά και τα οικονομικά – επαγγελματικά τους δίκτυα. Μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι στις προθέσεις των πρωτουργών ήταν η προσέγγιση, ο προσεταιρισμός και η προσχώρηση στο εγχείρημά τους προσώπων που υπερέβαιναν κατά πολύ τους κύκλους των ομοϊδεατών τους. Ωστόσο, τόσο οι αντιθέσεις επί της αρχής όσο και οι πολιτικές αντιπαραθέσεις από τα έδρανα της Βουλής και τα φύλλα του Τύπου έθε-

ταν ανυπέρβλητα εμπόδια, υπονόμευαν εκ θεμελίων τις προοπτικές και προεξοφλούσαν το αποτέλεσμα ενός τέτοιου σχεδιασμού. Επιστολές μη αποδοχής της ιδιότητας του μέλους είναι μάλλον αριθμητικά λίγες, ενδεχομένως και για αυτόν τον λόγο. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των Λόρδων Σέλμπερν και Χόλαντ – αμφότεροι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι– οι οποίοι, εν τέλει, παρά την άρνηση αποδοχής της ιδιότητας του μέλους της *Επιτροπής*, μετά την καταστατική της ίδρυση, δεν θα διστάσουν ή καλύτερα θα σπεύσουν να συμβάλουν στην ελληνική υπόθεση με εισφορές-συνδρομές.[1029]

Οι αρνητικές αποκρίσεις, πάντως, βρίθουν δηλώσεων ομολογίας νομιμοφροσύνης και συγκατάθεσης στο συντηρητικό κλίμα που διέπνεε τη βρετανική κοινωνία μετά τους ναπολεόντειους πολέμους. Οι περισσότεροι αποστολείς θα επικαλεστούν την αρχή της βρετανικής ουδετερότητας, την επικείμενη αταξία που θα επέφεραν ανάλογες πρωτοβουλίες στην εξωτερική πολιτική και το *έκνομο* τέτοιων ενεργειών, καθόσον η βρετανική κυβέρνηση τηρούσε στάση αυστηρής μη συμμετοχής σε εχθροπραξίες και πολεμικές ενέργειες που δεν την έθιγαν ή δεν την έπλητταν άμεσα.[1030] Η σύσταση μιας επιτροπής ισοδυναμούσε με ενέργεια υπέρ ενός εκ των εμπολέμων, εκτιμούσαν οι αποστολείς, την ίδια στιγμή που η νομοθεσία απαγόρευε την εμπλοκή Βρετανών υπηκόων σε έναν «*μη βρετανικό πόλεμο*». Άλλες περισσότερο απερίφραστες αποκρίσεις θα μεταχειριστούν το γνώριμο και απροσχημάτιστο επιχείρημα του σεβασμού και της συμμόρφωσης προς τους κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους «*νομιμόφρονες και εχέφρονες πολίτες οφείλουν να μην αποτολμήσουν να τοποθετηθούν σε ένα ζήτημα το οποίο αντιβαίνει την πολιτική των ενεργούντων δυνάμεων και βρίσκεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τις επιλογές*

1029. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο T · φάκ. K1, έγγραφο M1. Βλ. επίσης, F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., «Παράρτημα II», σ. 308-309 · E. S. De Beer, Walter Seton, *Byroniana...*, ό.π., σ. 3.

1030. Ορισμένοι θα υποστηρίξουν ότι υπήρξε περισσότερο επείγον να διενεργηθούν έρανοι για την αποκατάσταση των Βρετανών και όχι των Ελλήνων. Βλέπε *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφα I2, H3, P4.

στις οποίες έχουν δεσμευτεί να υπακούσουν».[1031] Ενώ άλλοι θα επισημάνουν ότι *«ο ιερός αγώνας των Ελλήνων να απελευθερώσουν την Πατρίδα και τη Θρησκεία τους από την ξένη τυραννία βρίσκει αμέριστα τις ευχές τους εφόσον, όμως, η αγγλική κυβέρνηση βρίσκεται σε ειρήνη και σε σχέσεις αμοιβαίας καλής συνεννόησης με την τουρκική, κάθε προσπάθεια υποστήριξης των Ελλήνων είναι μη επιτρεπτή».*[1032] Κυρίαρχη θα είναι η ρητορική περί *«πολιτικής πολυπλοκότητας»* που διείπε το ελληνικό ζήτημα.[1033]

Από την άλλη, όσοι θα αποδεχθούν την πρόσκληση του Κομιτάτου θα απαντήσουν με μια σύντομη, λιτή επιστολή, όπου διακηρύσσουν ενθουσιωδώς ότι θεωρούν τιμητική τη συμμετοχή τους. Καθήκον θα θεωρηθεί για άλλους η διατράνωση και έκφραση της αντίθεσης τους *«σε ένα καθεστώς τυραννικό, του οποίου οι θρησκευτικοί και πολιτικοί θεσμοί είναι σαφώς εχθρικοί προς τα διαφέροντα του Ανθρώπου».*[1034] Μεταξύ των γνωστών ονομάτων, των σταθερών υποστηρικτών και μελών της επιτροπής μεταρρύθμισης του Ουέστμινστερ, όπως εκείνο του σερ Φράνσις Μπερντέτ, του Τζον Καμ Χόμπχαουζ, του Τζόζεφ Χιούμ, του σερ Ρόμπερτ Ουίλσον, του Λόρδου Τζον Ράσελ, του Ντάγκλας Κίναιρντ και βεβαίως του Μπένθαμ, στους πρώτους αποδέκτες συγκαταλέγονται, επίσης, οι Λόρδοι Μίλτον και Φιτζουίλλιαμ, ο ποιητής και φίλος του Μπάυρον, Τόμας Μούρ, ο σερ Τζέημς Μάκιντος, ο Λόρδος Έρσκιν, ο Χένρυ Γκρέυ Μπένετ. Σε μια δεύτερη φάση θα προστεθούν τα ονόματα των Χένρυ Μπρούαμ, Σάμιουελ Παρ, Έντμουντ Χένρυ Μπάρκερ του ποιητή και εμπνευστή, όπως είδαμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος, της οικοδόμησης του σχολείου Χρησιμάθειας, Τόμας Κάμπελ, κ. α.

Η ιδρυτική πράξη, η εγκύκλιος που θα συγκροτούσε σε σώμα την άτυπη συνάθροιση όριζε, μεταξύ άλλων, τα εξής:

1031. *Αυτόθι*, έγγραφο Β5.
1032. *Αυτόθι*, έγγραφο Τ4.
1033. *Αυτόθι*, έγγραφο S3.
1034. *Αυτόθι*, έγγραφο C5.

Αριθμός φίλων των Ελλήνων συνήλθαν προκειμένου να συγκροτήσουν Επιτροπή, με στόχο να προαγάγουν με όλα τα μέσα τα απορρέοντα από το κύρος και την εξουσία τους, αυτή την τόσο σπουδαία υπόθεση.[1035]

Πρωταρχική επιθυμία τους, θα συνεχίσουν οι συμβαλλόμενοι συντάκτες, είναι να ενεργήσουν ώστε να αποκτήσει απήχηση και να παραγάγει δράση η συμπάθεια που κρίνουν ότι είναι ευρέως διαδεδομένη στη χώρα. Με την πράξη αυτή, οι παριστάμενοι στη συνέλευση επρόκειτο να γνωστοποιήσουν και να αναγγείλουν την ίδρυση της Επιτροπής.[1036] Πράγματι, μέσα σε πολύ λίγες μέρες, τον Μάρτιο του 1823, η αναγγελία θα δημοσιοποιηθεί στον βρετανικό Τύπο.[1037]

Κατά τη δεύτερη συνέλευση που θα πραγματοποιηθεί την 8η Μαρτίου, ο Μπόουρινγκ, με απόφαση της *Επιτροπής*, θα οριστεί επίτιμος γραμματέας. Στην ίδια συνεδρίαση θα αποφασιστεί ότι η *Επιτροπή* θα συναντάται από καιρού εις καιρόν, προκειμένου να υπολογίζει και να εξετάζει τα μέσα που θα χρησιμοποιεί για την προώθηση των στόχων της, καθώς και ότι οφείλει να ξεκινήσει αλληλογραφία με πρόσωπα, εταιρείες και οργανώσεις που μπορούν να ενώσουν τις προσπάθειές τους σε διάφορα μέρη της χώρας και εκτός αυτής.[1038]

Πριν ακόμα δημοσιοποιηθεί η ίδρυση του Κομιτάτου μέσω του βρετανικού Τύπου, ο Μπόουρινγκ θα φροντίσει να ενημερώσει την Ελληνική Διοίκηση. Με επιστολή του, της 28ης Φεβρουαρίου, προς τον Θ. Νέγρη, Υπουργό Εξωτερικών, θα ανακοινώσει τον σχηματισμό της *Επιτροπής*, στόχος της οποίας «*θα είναι να συγκεντρώσει και να ενοποιήσει τις προσπάθειες των ατόμων που ενδιαφέρονται για την ελληνική υπόθεση, να παρακινήσει και να διεγείρει τις, ήδη, υπάρχουσες θερμές εκδηλώσεις υπέρ*

1035. *Αυτόθι*, έγγραφο Η.

1036. *Αυτόθι.*

1037. Στις 31 Μαρτίου 1823, θα δημοσιοποιηθεί κατάλογος των μελών της *Επιτροπής* στο *The Times*. Ο Τόμας Γκόρντον, τοποθετεί την πρώτη δημόσια εμφάνιση της *Επιτροπής* νωρίτερα, στις 15 Μαρτίου Thomas Gordon, *History of the Greek revolution*, τ. ΙΙ, Εδιμβούργο 1832, σ. 78. Η ίδρυση της *Επιτροπής* θα κοινοποιηθεί αργότερα και στο δεύτερο φύλλο των *Ελληνικών Χρονικών*, στις 5 Ιανουαρίου 1824. Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Ελληνικά Χρονικά 1824 - 1826, τ. Β', Αθήνα 1971, σ. 22-24.

1038. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. Κ3, έγγραφο F.

της».[1039] Προκειμένου τα σχέδια τους να ευοδωθούν και η ελληνική υπόθεση να προωθηθεί, θα συνεχίσει ο συντάκτης, είναι απαραίτητη η επικοινωνία και η ανταλλαγή πληροφοριών. Για τον σκοπό αυτό, ο Μπλάκιερ, ο οποίος παρίστατο και στην πρώτη ιδρυτική συνάντηση της Επιτροπής, θα σταλεί στην Ελλάδα «*και θα φροντίσει να σας μιλήσει και για τις προθέσεις και για τις προσπάθειές μας*».[1040] Θεωρεί, επιπλέον, δεδομένο και αυτονόητο ότι όταν η Ελληνική Διοίκηση αποστείλει στο Λονδίνο διαπιστευμένους συνδέσμους της, η *Επιτροπή* θα μπορεί να αποδώσει τις πολυτιμότερες υπηρεσίες της.

Εκείνο που έχει, ίσως, ιδιαίτερη σημασία είναι ότι, εκτός από το Σίτυ και όλο το Λονδίνο, συζητούνται από την πρώτη στιγμή οι προϋποθέσεις επέκτασης της *Επιτροπής* ή σχηματισμού υπο-επιτροπών στο Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ, πόλεις οι οποίες, επιπλέον, θα συνεισφέρουν σημαντικά ποσά με την έναρξη των συνδρομών. Αντιστρόφως, σ' αυτή την προσπάθεια καθολικής εκπροσώπησης της *Επιτροπής* σε όλη τη Βρετανία, οι «συντηρητικές» περιοχές του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης θα προκαλέσουν, συχνά, τη δυσαρέσκεια των μελών, καθώς εκεί θα βρεθούν αντιμέτωποι με πολλαπλά εμπόδια, καθυστερήσεις, κωλυσιεργίες. Η εκπροσώπηση σ' αυτές τις περιοχές δεν θα είναι ποτέ ικανοποιητική, παρά τις εναγώνιες και επίμονες προσπάθειες της *Επιτροπής*, ενώ είναι αρκούντως αποκαλυπτικό ότι η κληρικοκρατούμενη Οξφόρδη δεν θα συμμετάσχει καν στην καθ' όλα νομιμοποιημένη, ως «αγαθή» και «φιλάνθρωπο» πράξη της συγκέντρωσης συνδρομών.[1041] Φαίνεται ότι σε περιοχές αυξανόμενης αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης, όπως το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ, τα μέλη της Επιτροπής, ως εκπρόσωποι των ριζοσπαστών και φιλελευθέρων της πρωτεύουσας απολάμβαναν κύρους και αποδοχής. Εκτός από το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ με αισιοδοξία αντιμετωπίζεται η πιθανότητα είτε σχηματισμού Υπο-επιτροπής είτε διεξαγωγής συ-

1039. *Αυτόθι*, έγγραφο J.

1040. *Αυτόθι*.

1041. Βλ. όσα εξετέθησαν στο 4ο κεφάλαιο.

νέλευσης στην Ιρλανδία διότι, «*οι ντόπιοι αυτής της χώρας διακατέχονται από έντονα αισθήματα σε τέτοια ζητήματα και έχουν συμμετάσχει ενεργά στην ανεξαρτησία του Νέου Κόσμου*».[1042]

Ο Τζόζεφ Χιούμ θα αρχίσει να αποστέλλει επιστολές-αιτήσεις προς υποψήφια μέλη, από το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου και, όπως προκύπτει από την υπογραφή του στη σχετική αλληλογραφία, αναλαμβάνει καθήκοντα προέδρου των σχετικών συνεδριάσεων.[1043] Τις επιστολές αυτές συνοδεύουν λίστες μελών. Στην πρώτη λίστα που συναντούμε στο οπισθόφυλλο επιστολής του Χιούμ με ημερομηνία 8 Μαρτίου 1823, τα μέλη της Επιτροπής είναι τριάντα έξι.[1044] Η λίστα δεν φέρει, ακόμα, την υπογραφή των Στάνοουπ και Μπάυρον. Ο πρώτος θα ενταχθεί στην *Επιτροπή* από τις πρώτες μέρες του Απριλίου[1045] και ο δεύτερος έναν μήνα αργότερα.

Σε ότι αφορά την προεδρία της *Επιτροπής*, αυτή είναι αιρετή αν και δεν φαίνεται να τηρείται μεγάλη αυστηρότητα ως προς την ανάληψή της. Είτε ο πρόεδρος ορίζεται πριν την έναρξη κάθε συνεδρίασης και διατηρεί τα καθήκοντά του έως την επόμενη, είτε αναδεικνύεται μεταξύ των πιο ενεργών μελών και ορίζεται εκ νέου ανάλογα με τις διαθεσιμότητες. Υ-

1042. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο S.

1043. *Αυτόθι*, έγγραφο A9.

1044. Όπως έχουμε προαναφέρει, παραμένει δισεπίλυτο το ζήτημα του προσδιορισμού του ακριβούς αριθμού των μελών της Επιτροπής. Γνωρίζουμε ότι σύντομα, μέσα στο 1823, ο αριθμός θα μειωθεί με τον θάνατο του Έρσκιν, αργότερα και του Μπάυρον. Απώλειες φαίνεται ότι θα προκύψουν και από παραιτήσεις ή αποδημίες ακόμα και από αποσύρσεις για λόγους «πολιτικής προστασίας» του αποσυρόμενου. Πέραν αυτού, ωστόσο, προβλήματα προσδιορισμού προκύπτουν και από τις φθορές του ίδιου του χειρογράφου, αλλά και από αναγραμματισμούς και εσφαλμένες μεταγραφές των ονομάτων των μελών στην κύρια δημοσιευμένη πηγή, η οποία αναπαράγεται σε μεταγενέστερες. Τέλος, φαίνεται ότι μετά την ιδρυτική δημοσίευση της λίστας των μελών της *Επιτροπής*, δεν θεωρήθηκε σκόπιμο από τα ίδια τα μέλη της να καταγραφεί ένας οριστικός κατάλογος. Έτσι, επί παραδείγματι, ενώ το όνομα του Χέιστινγκς (Captain Frank Abney Hastings) δεν υπάρχει σε καμιά λίστα, το εντοπίζουμε σε άλλες πηγές. Βλέπε *Finley Papers*, φάκ. H3 (S. 8. 2 (a)), φ. 18 και *The Westminster Review*, Μάιος - Ιούλιος 1826, σ. 113. Εκτός από τις χειρόγραφες λίστες μελών που απόκεινται στο αρχείο της *Επιτροπής*, δημοσιευμένες λίστες εντοπίζονται στο E. S. De Beer, Walter Seton, "Byroniana...", *ό.π.*, σ. 396 η οποία αναπαράγεται στο Rosen (= *Bentham, Byron ...*, ό.π., «Παράρτημα Ι») και στο Α. Λιγνάδης, *Το Πρώτον δάνειον...*, ό.π., σ. 56-57. Ο πρώτος κατάλογος που δημοσιεύεται στην ελληνική γλώσσα είναι εκείνος του Χρ. Καίσαρη, στο *Ελεύθερο Βήμα*, της 26ης Μαρτίου 1925.

1045. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο M4.

πάρχει επίσης η πιθανότητα του μονίμου προέδρου, τον οποίο εκπροσωπεί ο Χιούμ και αιρετού ή αντιπροέδρου που αναλαμβάνει καθήκοντα εν απουσία ή αδυναμία του πρώτου.

Κατά τον Μάρτιο, πρώτο μήνα της επίσημης λειτουργίας της *Επιτροπής*, πραγματοποιούνται τέσσερις τουλάχιστον συνελεύσεις, όπου διαπιστώνεται η ανάγκη ίδρυσης υποεπιτροπών στην υπόλοιπη χώρα καθώς και αναζήτησης και συγκέντρωσης δημοσιευμάτων που θα συστήνουν την οργάνωση στο κοινό και θα καλούν σε υποστήριξή της. Παρά το γεγονός, ωστόσο, ότι δεν δίδεται έμφαση στην αριθμητική αύξηση των μελών της *Επιτροπής* αλλά σε εκείνη των συνδρομητών, ο κατάλογος των μελών κυριολεκτικά εκτινάσσεται και, από τριάντα έξι μέλη στις 8 Μαρτίου, φτάνει τα ογδόντα τέσσερα στις 15 Μαρτίου, μέσα σε διάστημα, δηλαδή, εφτά ημερών.[1046] Η *Επιτροπή* θα συναντάται μία φορά την εβδομάδα στο *Crown and Anchor*, ενώ παρόντα, σε κάθε τέτοια συνάντηση, θα είναι οκτώ με δέκα μέλη. Φαίνεται ότι εκείνοι που θα παραβρίσκονται ανελλιπώς είναι οι Χιούμ και Χόμπχαουζ.[1047]

Η *Επιτροπή* θα διευκρινίζει επανειλημμένως ότι δεν συγκεντρώνει συνδρομές για τους Χίους πρόσφυγες, όπως οι αντίστοιχες των Κουάκερων, αλλά «για την ελληνική υπόθεση συνολικά».[1048] Με διάφορες ευκαιρίες η *Επιτροπή* θα επιχειρήσει να διασαφήσει τους στόχους της. Όπως προκύπτει από τη διερεύνηση του αρχείου, μεταξύ αυτών των στόχων δεν περιλαμβάνεται η μέριμνα για τους πρόσφυγες.

Στο μεταξύ, από τα τέλη του 1822 και τους πρώτους μήνες του 1823, τα γερμανικά και γερμανοελβετικά Κομιτάτα που είχαν ξεκινήσει από κοινού συνεργασία με στόχο τη μεταφορά Ελλήνων και άλλων εθελο-

1046. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφα A, B, C. Πολλά από τα ονόματα που συναντούμε στις λίστες αυτές αφορούν σε πρόσωπα που πρόκειται άμεσα να προσεγγιστούν. Ορισμένοι δηλαδή είναι ακόμα υποψήφιοι. Είναι βέβαιο, πάντως, ότι έως την 15η Μαρτίου η *Επιτροπή* αριθμεί ήδη περισσότερα από πενήντα μέλη. Βλ. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο G3.

1047. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K5, έγγραφο T2. Φάκ. K6, έγγραφα W1, X1, Y1, Z1, A2, B2, C2.

1048. *Αυτόθι*, φάκ. K1, έγγραφο X.

ντών στην Ελλάδα, θα χαιρετίσουν τη σύσταση της επιτροπής στη βρετανική πρωτεύουσα, διαβλέποντας πιθανώς ότι η δράση μεταφερόταν στο Λονδίνο, όπου γενικώς εθεωρείτο ότι, τόσο η πολιτική ισχύς όσο και οι οικονομικές δυνατότητες, θα απέβαιναν καθοριστικές για την πορεία της Επανάστασης.[1049] Οι εκκλήσεις για συνεργασία από Γερμανούς και Ελβετούς ήταν συνεχείς. Η *Ελληνική Επιτροπή* της Αγγλίας, ωστόσο, φαίνεται ότι δεν ήταν διατεθειμένη να αφιερώσει τη δράση της, αλλά και τις συνδρομές στην «*ανακούφιση*» των Ελλήνων που περιπλανούνταν στην Ευρώπη, επιδιώκοντας να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Παρά την ευπρόσδεκτη αποδοχή της συνεργασίας, θα παραπέμψουν τα γερμανοελβετικά Κομιτάτα στους Κουάκερους και τον Ουίλιαμ Άλεν και θα δεσμευτούν για τη μεσολάβηση τους όπου θα καθίστατο αναγκαίο και χρήσιμο.

Η πρώτη επιστολή της Κεντρικής Επιτροπής των Ελβετικών καντονίων θα σταλεί προς την *Ελληνική Επιτροπή* του Λονδίνου στις 25 Μαρτίου. Σύμφωνα με τους συντάκτες, η πρώτη ελβετική επιτροπή είχε ήδη σχηματιστεί από τον Αύγουστο του 1821 στη Βέρνη και τον Νοέμβριο του ίδιου έτους μια αντίστοιχη σχηματίστηκε στη Ζυρίχη. Ακολούθησαν οι επιτροπές της Βασιλείας, της Λοζάνης, της Γενεύης και των άλλων καντονίων.[1050] Τον Σεπτέμβριο του 1822 οι επιτροπές αυτές πραγματοποίησαν μια σύσκεψη στη Στουτγάρδη με τη συμμετοχή εκπροσώπων από μεγάλες πόλεις της νότιας Γερμανίας. Σε μια δεύτερη συνέλευση, τον Δεκέμβριο, η διεύθυνση όλων των ελβετικών και γερμανοελβετικών επιτροπών ανατέθηκε στο κομιτάτο της Ζυρίχης υπό τον τίτλο Κεντρική Ελβετική Επιτροπή. Υπό την καθοδήγησή της επιτροπής αυτής οργανώθηκε μια αποστολή όπλων και άλλων μέσων για την Ελλάδα, η οποία απέπλευσε από τη Μασσαλία τον Σεπτέμβριο του 1822. Σύμφωνα με τα ίδια τα μέλη της επιτροπής, μόνο αυτή της Ζυρίχης έχει αφιερώσει στην ελ-

1049. *Αυτόθι*, έγγραφο Μ2.

1050. Σύμφωνα με το Κ. Σιμόπουλος (=*Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. ΙΙΙ, Αθήνα 1997, σ. 55) μετά την Επιτροπή της Βέρνης ακολούθησαν εκείνες της Ζυρίχης, του Βίντερτουρ, του Ααράου, της Βασιλίας, του Σαιν-Γκαλ, του Τσουγκ, του Γκλάρους, της Λοζάννης και της Γενεύης.

ληνική υπόθεση περί τις 1200 λίρες στερλίνες. Μετά από την αποστολή αυτή, η Κεντρική Ελβετική Επιτροπή ασχολείται, κυρίως, με τους Έλληνες πρόσφυγες που βρίσκουν άσυλο στη χώρα. Αυτή την περίοδο, Μάρτιος του 1823, περισσότεροι από 150 Έλληνες από την Οδησσό θα παρουσιαστούν ενώπιον της Ελβετικής Επιτροπής, ζητώντας τη βοήθειά τους προκειμένου να μεταφερθούν στην Ελλάδα. Ο H. Schulthess, γραμματέας της Ελβετικής Επιτροπής, θα απευθύνει στην αγγλική *Επιτροπή* τρία σχέδια για την ικανοποίηση αυτού του αιτήματος. Σύμφωνα με το πρώτο, η *Επιτροπή* του Λονδίνου θα μπορούσε να μεσολαβήσει, ώστε η βρετανική κυβέρνηση να απευθύνει διάβημα προς τη γαλλική, αιτώντας τη διευκόλυνση της διάβασης των Ελλήνων από το έδαφος της. Κατά το δεύτερο, θα μπορούσαν από την Ελβετία να περάσουν στο Άμστερνταμ και από εκεί με έξοδα της αγγλικής *Επιτροπής* και, συνοδεία εκπροσώπου της, να αναχωρήσουν για την Ελλάδα. Τέλος, με βρετανικά διαπιστευτήρια ή κοινά έγγραφα του υπουργείου των αποικιών θα μπορούσαν να περάσουν, χωρίς καμία δυσκολία, στα Ιόνια Νησιά.

Δεν είναι σαφές ποια ακριβώς υπήρξε η αντίδραση της *Επιτροπής* του Λονδίνου στο συγκεκριμένο αίτημα· γνωρίζουμε, ωστόσο, με βεβαιότητα ότι εκείνη την περίοδο ο Χόμπχαουζ θα φέρει το θέμα των προσφύγων στη Βουλή των Κοινών, ζητώντας την κατάργηση του *Alien Act*, ενώ η *Επιτροπή* θα ορίσει τον Ουίλιαμ Σμιθ ως αρμόδιο να αντιμετωπίσει τον Κάνινγκ στη Βουλή και να αποσπάσει θετικές δηλώσεις για λογαριασμό των προσφύγων.[1051] Δύο εβδομάδες αργότερα, ο Σμιθ θα ενημερώσει την *Επιτροπή* ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να εγγυηθεί βοήθεια προς τους πρόσφυγες, δεν θα παρακώλυε, όμως, τη διέλευσή τους από το βρετανικό έδαφος και δεν θα απαιτούσε έγγραφα διάβασής του.[1052] Σε πρακτικό συνέλευσης της *Ελληνικής Επιτροπής* αυτής της περιόδου, επίσης, συναντούμε τον Χιούμ να διαπραγματεύεται με τον Κάνινγκ το ίδιο θέμα.[1053]

1051. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφο F · *Hansard Parliamentary Debates*, τ. 41, σειρά Β', 11 Ιουνίου 1823, στ. 1129-1131.

1052. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο I.

1053. *Αυτόθι*, έγγραφο M.

Δεν είναι σαφές αν πρόκειται για ομιλία κατ' αντιπαράθεση στη Βουλή ή για ιδιωτική συνομιλία των δύο, όπως μαρτυρούν όμως τα πρακτικά των συνεδριάσεων της αγγλικής Βουλής, ο Χιούμ είχε μετατρέψει επιδέξια το ζήτημα των προσφύγων και της συμπεριφοράς των Βρετανών προξένων στην επαναστατημένη Ελλάδα σε αίτημα που κατεδείκνυε απερίφραστα την αναγκαιότητα της μεταρρυθμιστικής πολιτικής.[1054]

Οφείλουμε να τονίσουμε ότι η *Επιτροπή* του Λονδίνου επιδίωκε, ή καλύτερα φιλοδοξούσε, να αποκτήσει ενεργότερο ρόλο στη διαχείριση της πολιτικής κατάστασης στο νοτιοδυτικό άκρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απ' ότι οι επιτροπές των γερμανοελβετικών πόλεων οι οποίες, στην παρούσα τουλάχιστον συνθήκη, είχαν επικεντρωθεί στη διενέργεια εράνων για τους πρόσφυγες της Χίου. «*Εφόσον ο στόχος είναι κατ' εξοχήν πολιτικός*», έγραφε ο Μπάρκερ στον Μπόουρινγκ, «*πρέπει να διασαφηνιστούν ορισμένα ζητήματα*».[1055]Δεν είναι τυχαίο, ίσως, ότι θα επιλέξουν την ονομασία *Ελληνική Επιτροπή* (Greek Committee) αντί του συνηθέστερου *Φιλελληνική Επιτροπή* προς αρωγήν των δυστυχών Ελλήνων (Philhellenic Committee for the Suffering Greeks) ή την ονομασία *Πολιτική Προεγγραφή για τους Έλληνες* (Political Subscription for the Greeks) αντί του *Εράνου* για την ανακούφιση των Ελλήνων (Collection for the relief of the Greeks). Επιχειρούσαν, ίσως, να προκαταλάβουν τη δράση της κυβέρνησης, τις όποιες επίσημες ενέργειες, διαμορφώνοντας ένα είδος Κομισαριάτου στην υπό σύσταση ελληνική πολιτεία. Ας μην λησμονούμε ότι ο Μπένθαμ θα προτείνει τον Μπόουρινγκ στον Μπολιβάρ και τον Ριβαδάβια ως τον καταλληλότερο επίτροπο (Commissioner) τόσο για την Κολομβία και την Αϊτή όσο και για την Ελλάδα.

Παράλληλα, θα μπορούσαμε να λάβουμε υπόψη πως, μολονότι η καταγραφή των πρακτικών των συνεδριάσεων της *Επιτροπής* γίνεται σχεδόν εκ του προχείρου (καθώς φαίνεται, εκτός από τον Επίτιμο Γραμματέα δεν υπάρχει γραφέας που να καταχωρεί με συστηματικότητα και

1054. *Hansard Parliamentary Debates*, τ. 41, σειρά Β', 29 Μαρτίου 1823, στ. 1009-1112.
1055. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. Κ3, έγγραφο Α7.

μέθοδο τα διεμηφθέντα), οι όροι που θα διασφάλιζαν τη νομική υπόσταση της *Επιτροπής* τηρούνται απαρέγκλιτα. Έτσι, ενώ τα πρακτικά μοιάζουν ατακτοποίητα και χαώδη, επί των τύπων, υιοθετούνται όλες τις προϋποθέσεις των δημοσίων, διπλωματικών εγγράφων. Η συστηματικότητα και τήρηση των γνωρισμάτων των σημείων και του ύφους της διπλωματικής γλώσσας επικοινωνίας θα ακολουθηθεί, ασφαλώς, με περίσσια αυστηρότητα σε περιπτώσεις δημόσιας ανακοίνωσης των αποφάσεων τέτοιων συνεδριάσεων.[1056] Πολύ νωρίς, μάλιστα, η *Επιτροπή* θα κρίνει ότι χρειάζεται να επικοινωνεί τις προτάσεις και αποφάσεις τις και στην ελληνική γλώσσα και προς τούτο θα χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες Έλληνα σπουδαστή του Κέμπριτζ.[1057]

Η «*πολιτική πολυπλοκότητα*» του ελληνικού ζητήματος και ο εναγκαλισμός του από ριζοσπάστες και φιλελεύθερους, η δράση και η δημόσια παρουσία των οποίων είχαν ταυτιστεί κατά το άμεσο παρελθόν με την υποστήριξη της Ιακωβινικής Γαλλίας, τη χειραφέτηση του Νέου Κόσμου και κηρύγματα περί δημοκρατικής ισότητας και καθολικής ανεξιθρησκίας, φαίνεται ότι θα συνεχίζει να στιγματίζει τους νέους εκπροσώπους αυτών των αρχών. «*Δεν αναμένεται να στεφτεί με μεγάλη επιτυχία το εγχείρημά σου στην Αγγλία γενικώς*», θα γράψει ένα εκ των μελών στον Μπόουρινγκ. «*Η κυβέρνηση διαθέτει μια τεράστια μηχανή κατάπνιξης κάθε φιλελεύθερου αισθήματος*».[1058] Η γνώμη του Χόμπχαουζ θα συμπληρώσει με ένα επιπρόσθετο και καθοριστικό επιχείρημα τη θέση αυτή. Καθώς γράφει στον Μπάυρον:

> *Μεταξύ μας δεν υπάρχει μεγάλη συμπάθεια για τους ξένους πατριώτες, όχι όση θα θέλαμε – όλες οι προσπάθειες, όλα τα χρήματα, ο χρόνος και οι συζητήσεις, όλα γίνονται από την ίδια μικρή ομάδα ανθρώπων* [...].[1059]

1056. *Αυτόθι.* Βλέπε, επί παραδείγματι, "Address of the Greek Committee, Lord Milton, MP in the Chair, Crown and Anchor Tavern, May 3, 1823".

1057. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφο B, "Minutes of 31 May 1823".

1058. *Αυτόθι*, έγγραφο X4.

1059. Peter W. Graham (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Colombus Οχάιο 1984, σ. 333.

Αυτή η «μικρή ομάδα ανθρώπων», εν τούτοις, θα αποβεί καθοριστική για τις τύχες της *Επιτροπής* και θα προσδιορίσει, ταυτόχρονα και τον προσανατολισμό της δράσης της. «*Η Επιτροπή σου*», γράφει ο Μπάρκερ στον Μπόουρινγκ, «*αποτελούμενη όπως είναι από ανθρώπους των πλέον αποφασιστικών και ακλόνητων πολιτικών αρχών, οφείλουμε να το παραδεχτούμε, δεν είναι σχεδιασμένη να ελκύσει και να κρατήσει τους μετριοπαθείς*».[1060] Θα προτείνει, ακολούθως, τη διεξαγωγή μιας δημόσιας συνέλευσης σε περισσότερο «*μετριοπαθείς βάσεις*», δια της οποίας θα μπορούσαν να προσελκύσουν «*πολλές κοινωνικές δυνάμεις, ευνοϊκά διακείμενες απέναντι στους Έλληνες, αλλά φοβούμενες*» να δράσουν από κοινού με τους Ουίγους. Απαραίτητο γι' αυτό είναι να προηγηθεί «*μια διακήρυξη πολιτικής ευπείθειας*», θα συνεχίσει. Διαφορετικά, το παράδειγμα του Λονδίνου «*δεν θα το μιμηθούν άλλες περιοχές*».[1061]

Ο Μπάρκερ μπορεί να θεωρηθεί ως ο θεμελιωτής ή τουλάχιστον από τους πρωτεργάτες της απόπειρας ίδρυσης επιτροπής για τη διενέργεια εράνου στο Κέμπριτζ. Από τις αρχές Απριλίου, από την πρώτη στιγμή δηλαδή της συμμετοχής του στην *Επιτροπή* του Λονδίνου, ο Μπάρκερ θα έρθει σε επαφή με τους φιλέλληνες της πρώτης περιόδου, ελληνιστές, μέλη του κατώτερου κλήρου και του Πανεπιστημίου, θα διανείμει φυλλάδια και θα καλέσει τους ενδιαφερόμενους σε συνέλευση. Η *Επιτροπή* του Λονδίνου, μάλιστα, θα περάσει ειδικό ψήφισμα για τη συνεργασία μαζί του.[1062] Σε ό,τι αφορά τα οργανωτικά μέσα, η διαδικασία που ακολουθείται για την ίδρυση της Επιτροπής του Κέμπριτζ είναι ανάλογη με εκείνη της μητρόπολης. Ένας μικρός αριθμός ανθρώπων που έχουν τοποθετηθεί δημοσίως υπέρ της Επανάστασης, συνέρχονται, αποστέλλουν επιστολές και φυλλάδια σε άλλους που θεωρούν ότι μπορούν να υποκινήσουν και να επηρεάσουν την κοινή γνώμη και ανοίγουν λίστες συν-

1060. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K2, έγγραφο L3.
1061. *Αυτόθι*.
1062. *Αυτόθι*, φάκ. K3, έγγραφο B.

δρομητών. Ο Μπάρκερ θα ενημερώνει τον Μπόουρινγκ και θα ζητά την έγκρισή του πριν από κάθε ενέργεια.

Από τα πλέον δραστήρια μέλη, ο Μπάρκερ θα λειτουργήσει ως «ανεπίσημος γραμματέας» και ακάματος υποστηρικτής του Μπόουρινγκ. Μελετητής αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων και βοηθός του Σ. Παρ, η συνεργασία του θα αποδειχθεί πολύτιμη, καθώς θα συστήσει και θα συνδέσει την *Επιτροπή* του Λονδίνου με εκείνα τα πρόσωπα που είχαν τοποθετηθεί υπέρ των Ελλήνων κατά το πρόσφατο παρελθόν, χωρίς να έχουν ταυτίσει τη δράση τους με κάποια πολιτική ομάδα. Θα παρακινήσει και θα πείσει αυτούς τους λεγόμενους «πρώτους φιλέλληνες» να τοποθετηθούν υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης, υπέρ του «*πολιτικού ζητήματος*» για να χρησιμοποιήσουμε τη δική του διατύπωση και όχι υπέρ των Ελλήνων προσφύγων. «*Πιστεύω ότι έπεισα τους κ. Χιούζ και Τσάτφιλντ*» θα γράψει στον Μπόουρινγκ, «*ότι κάνουν λάθος που προσπαθούν να στηρίξουν τους Χίους, ότι έτσι δεν βοηθούν την Ελληνική Υπόθεση*».[1063] Φαίνεται ότι, όπως και ο Μπένθαμ, διατηρεί κάποιας μορφής σχέση και προσωπική επικοινωνία και αλληλογραφία με τον Κοραή. Σε φυλλάδιο που τυπώνει το 1822 υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης, σκοπεύει να περιλάβει ανώνυμη επιστολή του Κοραή. Γράφει χαρακτηριστικά στον Μπόουρινγκ:

> *Ενέκρινε* [ο Κοραής] *τη δημοσίευση της επιστολής, μου ζήτησε, ωστόσο, για ευνόητους λόγους, να μην βάλω, το όνομά του, το οποίο σου αποκαλύπτω εμπιστευτικά.* [...] *Ο Κοραής πρέπει οπωσδήποτε να θεωρηθεί ως ο θεμελιωτής της Ελληνικής Επανάστασης. Οι προσπάθειές του να διαφωτίσει τους συμπατριώτες του είναι αδιάλειπτες εδώ και πολλά χρόνια.*[1064]

Ο Μπάρκερ μετέχει αυτού που θα χαρακτηρίζαμε στο σύγχρονο λεξιλόγιο «διαφωτιστική» επιτροπή. Μια τέτοια «υπο-επιτροπή δημοσιευμάτων» ή «φιλολογική υπο-επιτροπή» διαμορφώνεται, ήδη από τα μέσα του Απριλίου του 1823, αποτελούμενη από τους Χόμπχαουζ, Τσαρλς Μπρίνσλυ

1063. *Αυτόθι*, έγγραφο L3.
1064. *Αυτόθι*.

Σέρινταν, Τόμας Κάμπελ και Δημήτριο Σχινά.[1065] Ο Μπάρκερ, πάντως, ίσως επειδή κατοικεί μακριά από το Ουέστμινστερ, το κέντρο των εξελίξεων, και άρα δεν απολαμβάνει την πολυτέλεια των άμεσων ιδιωτικών επαφών με τα μέλη, κυριολεκτικά βομβαρδίζει τον Μπόουρινγκ και τον Χόμπχαουζ με μηνύματα, προτάσεις, κρίσεις άρθρων, βιβλίων και φυλλαδίων. Στην πρώτη κιόλας επιστολή του προς την *Επιτροπή* εφοδιάζει τον Μπόουρινγκ με αντίτυπα φυλλαδίων για τα μέλη και με κριτικές για έντυπα που πρόκειται να δημοσιευτούν. Παρακολουθεί συστηματικά και καταγράφει τον διάλογο που διεξάγεται μέσω της συνήθους πια πρακτικής της δημοσίευσης φυλλαδίων, ενημερώνει την *Επιτροπή* και συμβάλλει καθοριστικά στον προσανατολισμό και τη δημόσια παρουσία της. Από τον εκάστοτε συντάκτη φυλλαδίου ή άρθρου, συχνά πριν ακόμα τη δημοσίευσή του, προσδιορίζεται η καταχώρησή τους σε δύο γενικές κατηγορίες: Στα υποστηρικτικά της ελληνικής υπόθεσης εκείνα, άρα, που πρέπει να τεθούν υπό την κηδεμονία της *Επιτροπής* και σε εκείνα που θεωρείται ότι μπορεί να τη βλάψουν, για τα οποία, επομένως, απαιτείται μια αντιστοίχως δημόσια καταγγελτική απάντηση. Κατά τον Μπάρκερ, το *Στοχασμοί περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Χιουζ και το φυλλάδιο που ετοιμάζει ο Δόκτωρ Τσάτφιλντ «αξίζουν την προσοχή και την πατρωνία της Επιτροπής» ενώ «*η "Εξιστόρηση" του Ου. Γκελ προορίζεται να κάνει πολύ κακό, πρέπει, επομένως να απαντηθεί πάραυτα*».[1066] Δι' αυτής της «φιλολογικής υπο-επιτροπής», φαίνεται ότι η *Επιτροπή* θα επιχειρήσει να σμιλέψει το περίγραμμα της φυσιογνωμίας της και να προπαρασκευάσει με τρόπο επιμελημένο και επιδέξιο τη δημόσια εικόνα της. Δεν είναι, ίσως, τυχαίο ότι οι συντάκτες των δημοσιευμάτων που τελούν υπό την πατρωνία της *Επιτροπής* είναι μετριοπαθείς, ευυπόληπτοι ευπατρίδες που δεν έχουν προκαλέσει καθ' οιονδήποτε τρόπο τη δημόσια γνώμη.

1065. *Αυτόθι*, έγγραφο Ι.

1066. *Αυτόθι*, φάκ. Κ1, έγγραφο L3.

«*Δεν είναι η αξία του κειμένου, αλλά το βάρος του ονόματος που μετράει*», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μπάρκερ.[1067]

Εκτός από το περιεχόμενο των φυλλαδίων, όπου, σχεδόν, στερεότυπα επαναλαμβάνονται τα ίδια επιχειρήματα και από τις δύο πλευρές, η ίδια η δημοσίευση τέτοιων εντύπων αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθότι αποτυπώνει τη διαμάχη στο επίπεδο των ιδεών. Τη δημοσίευση ενός φυλλαδίου ενάντιου στην Επανάσταση ή στην υποστήριξη αυτής από τη Βρετανία, ακολουθεί, συνήθως, μια απάντηση υποστηρικτική, για να εμφανιστεί πολύ σύντομα μια ανταπάντηση και ούτω καθ' εξής, φανερώνοντας έναν πόλεμο διανοητικό και πολιτικό για την επικράτηση στην κοινή γνώμη και την ηγεμόνευση των ιδεών.[1068]

Δεν πρόκειται, ασφαλώς, για εύκολη υπόθεση. Δεν είναι όλοι οι εκδότες διατεθειμένοι να δημοσιεύσουν κείμενα ασύμβατα ή και εχθρικά προς την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Βρετανίας. Επιπλέον, το κόστος της δημοσίευσης αλλά και της κυκλοφορίας αυτών των εντύπων είναι υψηλό. Για τη συγκράτηση του κόστους ο Μπάρκερ προτείνει στην *Επιτροπή* ένα σχέδιο προς ψήφιση, σύμφωνα με το οποίο τα μέλη της θα αγοράζουν ένα αντίτυπο κάθε φυλλαδίου για την ελληνική υπόθεση. Μ' αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν τους εκδότες, οι οποίοι προφανώς έχουν παραιτηθεί από το κέρδος των εκδόσεων δεν μπορούν, όμως, από την άλλη, να τις χρηματοδοτούν. Προκειμένου να απαλλαγεί από το κόστος της έκδοσης, πιθανώς, ο ίδιος ο Μπάρκερ προέβη στη συνήθη, κατά την εποχή, πρακτική της αυτοχρηματοδότησης. Τυπώνοντας έναν περιορισμένο αριθμό δύο ή τριών μικρών άρθρων, τα διοχέτευσε στην κυκλοφορία χωρίς την μεσολάβηση του εκδότη. Το πρώτο φυλλάδιο του Μπάρκερ, ο οποίος αυτή την περίοδο ζει σε συνθήκες σχετικής οικονομικής ένδειας, εξεδόθη με έξοδα του Γουίτακερ, του εκδότη των περισ-

1067. *Αυτόθι.*

1068. Πολλά από αυτά τα φυλλάδια για την υποστήριξη της Ελληνικής Επανάστασης ή για την αρωγή των εκτοπισμένων λόγω του πολέμου πληθυσμών καταγράφονται στο Georges Bengensco, *Essai d' une notice bibliographique sur la Question d' Orient Européen*, Βρυξέλλες 1897 και ασφαλώς, στο πιο πρόσφατο Loukia Droulia, *Philhellénisme Ouvrages inspires par la Guerre de l' Indépendance Grecque 1821 - 1833, Répertoire Bibliographique*, Αθήνα 1974.

σότερων άρθρων, φυλλαδίων, αλλά και μεγαλύτερων εκδόσεων περί της Ελληνικής Επανάστασης.

Αυτή την περίοδο, από τον Απρίλιο του 1823, ποικίλα φυλλάδια κυκλοφορούν με την υποστήριξη της *Επιτροπής*. Διάφοροι *Στοχασμοί περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, *Αγορεύσεις προς τον λαό της Αγγλίας*,[1069] *Εκκλήσεις* και άρθρα *περί των γεγονότων εν Ελλάδι*, *Αναφορές* περί της πολιτικής κατάστασης και των προσδοκιών των επαναστατών, *Ανασκευές* και *Υπερασπίσεις* του ελληνικού αγώνα.[1070] Η *Επιτροπή* γνωρίζει, επίσης, τα κείμενα που δημοσιεύονται εκτός της επικράτειας. Χρησιμοποιεί την *Ιστορία* του Ραφενέλ[1071] αλλά εξετάζει και κρίνει φυλλάδια όπως, το *Πολιτικές παρατηρήσεις περί της Υπόθεσης των Ελλήνων*.[1072] Ο Μπάρκερ είναι πολύ συχνά εκείνος που φροντίζει να προμηθευτεί τις εκδόσεις αυτές και να τις διοχετεύσει στην *Επιτροπή*. Φαίνεται ότι είναι εκείνος που θα εκπροσωπήσει τη μετριοπαθή πτέρυγα ή, τουλάχιστον, εκείνος που προσπαθεί να λειτουργεί ως εξισορροπιστής, μεσολαβώντας ανάμεσα στους θιασώτες ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων και τους ομόθυμους προς την κυβερνητική πολιτική. Όπως φαίνεται, αυτό που επιδιώκει να επιτύχει είναι μια προσέγγιση θέσεων, έναν συμβιβασμό επί του αντικειμένου.

Η σύσταση επιτροπής συνδρομών για το Κέμπριτζ, πάντως, θα αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση.[1073] Στις 21 Μαρτίου 1823, ο Μπάρκερ γράφει στην *Επιτροπή* του Λονδίνου ότι ο Χιούζ, ο Πράιμ, ο ί-

1069. T. S. Hughes, *Considerations upon the Greek Revolution, with a vindication of the Author's 'Address to the People of England' from the attack of Mr. C. B. Sheridan*, Λονδίνο 1823 · T. S. Hughes, *An Address to the People of England in the Cause of the Greeks, Occasioned by the Late Inhuman Massacres in the Isle of Scio*, Λονδίνο 1822.

1070. Rev. R. Chatfield, *An Appeal to the British Public in the Cause of the Persecuted Greeks*, Λονδίνο 1822 · Rev. R. Chatfield, *A Further Appeal to the British Public*, Λονδίνο 1823.

1071. C. D. Raffenel, *Histoire des événemens de la Grèce*, Παρίσι 1822 · E. Blaquiere, *Report on the Present State of the Greek Confederation*, Λονδίνο 1823 · E. Blaquiere, *On Greece and her Claims*, Λονδίνο 1826.

1072. Thomas Lord Erskine, *An Appeal to the People of Great Britain on the Subject of Confederated Greece*, Λονδίνο 1824.

1073. Για την επιτροπή του Κέμπριτζ και τις λίστες των συνδρομητών βλέπε και F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 229-234.

διος «*και άλλα πρόσωπα πρόκειται να ιδρύσουν επιτροπή* [στο Κέμπριτζ] *για τη συγκέντρωση συνδρομών, η οποία θα απευθύνεται στην Ελληνική Υπόθεση και όχι στους πρόσφυγες της Χίου, όπως η λίστα συνδρομών των Κουάκερων*».[1074] Ένα μήνα αργότερα, ωστόσο, θα ζητήσει από τον Μπόουρινγκ να αποσύρει το όνομα του Χιούζ, διότι η θέση του πλάι στον επίσκοπο του Λονδίνου δεν του επέτρεπε να αναμιχθεί σε ανάλογες ενέργειες. Το όνομα του Χιούζ δεν εμφανίζεται σε καμία λίστα και είναι πιθανό να μην είχε ποτέ τοποθετηθεί από τον Μπόουρινγκ και την *Επιτροπή* του Λονδίνου· εν τούτοις, στο σχήμα που διαμορφώνει ο Μπάρκερ, ο κληρικός δόκτορας του Κέμπριτζ και μετριοπαθής υποστηρικτής των Τόρυς, Χιούζ, αντιπροσώπευε έναν ιδανικό υποψήφιο.[1075] Η θέση του Μπάρκερ, ενδεχομένως και η περιφέρεια του Κέμπριτζ που καλούνταν να εκπροσωπήσει, εξαρτούνταν από το «*βάρος των ονομάτων*», όπως το έθετε ο ίδιος. Η *Επιτροπή* έπρεπε «*να ελκύσει και να κρατήσει τους μετριοπαθείς*». Εν τούτοις, και με τον έτερο συνεργάτη του, η κατάσταση θα είναι, για άλλους λόγους, εξίσου περίπλοκη. Ο Τζορτζ Πράιμ, επίσης μέλος του Κέμπριτζ και θεωρητικός της νέας πολιτικής οικονομίας στο φημισμένο πανεπιστήμιο, υπήρξε γνωστός φιλελεύθερος Ουίγος. Ο Πράιμ δεν θα συμμεριστεί την αισιοδοξία του Μπάρκερ για τις προοπτικές ίδρυσης επιτροπής στο Κέμπριτζ:

> *I have not been inattentive to your communications respecting the Greek cause, but I find a few willing, tho lukewarm; and the rest careless at best; some of them perhaps hostile, though not avowedly so. He* [Hughes] *is better fitted for obtaining a meeting, not merely from his zeal, but because he is a Tory. If anything is moved by a Whig it is immediately supposed to be a party measure and my own politics are too decided that I should only do mischief by taking a very active part. Your heading of the Resolutions by the word 'Political' has and will I fear operate*

1074. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο X4.

1075. Μετά τη σφαγή της Χίου, ο Χιούζ δημοσίευσε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε ευρέως και βρήκε μεγάλη απήχηση στο αγγλικό κοινό. Βλέπε *An Address to the People of England in the Cause of the Greeks, occasioned by the late inhuman massacres in the isle of Scio*, Λονδίνο 1822.

against us. [...] *On the whole I fear nothing can be done; at best no meeting will I think be called.*[1076]

Και άλλοι παρατηρητές θα επισημάνουν με αιχμηρό τρόπο την αδυναμία επίτευξης ενός τέτοιου εγχειρήματος στις περιοχές των μεγάλων πανεπιστημίων: «*Nothing has given me so mean an opinion of the English University men as their indifference or rather hostility to the Greeks*».[1077] Τελικά, παρότι κανένα από τα αναφερθέντα ονόματα δεν συγκαταλέγεται στις χειρόγραφες λίστες της *Επιτροπής*, συναθροίσεις για τη διενέργεια εράνου πραγματοποιήθηκαν στο Κέμπριτζ. Όπως παρατηρεί ο Έλιοτ, που παραβρέθηκε στην πρώτη συνάντηση:

But difficulty occurs in regard to the want of efficient members. Pryme is decidedly too much known as a Whig, and ultra Whig, and Hughes who would be the most proper man is too much occupied [...]. *Peacock, Whewell, and Sedgwick are all, I think, on the Committee, and will be most valuable members.* [...] *It seems to me that* [...] *no one made himself master of the question.* [...] *But in truth the whole matter rests in London on Mr. Bowring, and it is astonishing that he has done so much as he does.*[1078]

Παρά τις άοκνες προσπάθειες του Μπάρκερ, φαίνεται όντως ότι η *Ελληνική Επιτροπή* επρόκειτο να εκπροσωπηθεί κυρίως από τους ριζοσπάστες, φιλελεύθερους, τους επιχειρηματίες και τους τραπεζίτες του Λονδίνου.

Παρόλα αυτά, θα συσταθεί μία επιτροπή συνδρομών και έτσι το Κέμπριτζ θα φιγουράρει πλάι στο Λονδίνο, το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ, έχοντας συγκεντρώσει σημαντικά χρηματικά ποσά. Η επιτροπή θα συναντάται στην οικεία του Πράιμ και στις λίστες της θα περιληφθούν μερικά από τα πλέον ευυπόληπτα πρόσωπα του Πανεπιστημίου.[1079] Χάρη

1076. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο X4.

1077. *Αυτόθι*, έγγραφο U2.

1078. *Αυτόθι*, φάκ. K4, έγγραφο S2.

1079. Professor C Hewett, MD, Downing College (Treasurer); Professor P. P. Dobree, MA, Trinity College; Professor A. Sedgwick, MA, Trinity College; Revd W. Okes, MA, Caius College; E. Rogers, MA, LM, Caius College; Revd G. A. Browne, MA, Trinity College; George Pryme, MA, Trinity College; Revd J. Scholefield, MA, Trinity College, Revd J. Romilly, MA, Trinity College; Revd H. V. Elliott, MA, Trinity College; Revd E. B. Elliott, MA, Trinity College; William Whewell, MA, Trinity College; Revd T. S. Hughes, MA, Emmanuel College (Secretary); S. Pope, MA, Emmanuel College; W. Hustler, MA, Jesus College; Revd J. Lodge, →

στις ενέργειες του Μπάρκερ θα διασφαλιστεί ακόμα και η συμμετοχή του πρυτάνεως, Δούκα του Γκλάουστερ.[1080] Επόμενη κίνηση θα είναι η διενέργεια δημόσιας εσπερίδας για την *Ελληνική* και την *Ισπανική Επιτροπή*, στην οποία επίτιμος προσκεκλημένος θα είναι ο Ισπανός στρατηγός Μίνα [Francisco Espoz y Mina]. Η παρουσία των έγκριτων και διακεκριμένων μελών του πανεπιστημίου, όπως εκτιμούταν, θα εξερέθιζε την κυβέρνηση, χωρίς να τη θιγεί άμεσα, ώστε να πλήξει τις ενέργειές τους με κατηγορίες περί πολιτικής ανομίας ή εκτροπής από την τάξη:

> *This scheme of a dinner would certainly take John Bull's curiosity and suit his stomach too. The very Tories will fall into the trap, and the more readily if you give a public notice of all of the toasts, which will be proposed; let those toasts be free from every political allusion, which can offend the delicate ears of Toryism.*[1081]

Εν τω μεταξύ, στο Λονδίνο, παρά την ισχυρή ιδεολογική και πολιτική συνεκτικότητα των αποτελούντων την *Επιτροπή*, θα προκύψουν σοβαρές δυσλειτουργίες από την αδυναμία προπαρασκευής της εσωτερικής ιεραρχίας των σωμάτων, των βαθμίδων οργάνωσης και λειτουργίας. Έτσι, ενώ στις 15 Μαρτίου 1823 ο Ζ. Μακόλυ θα οριστεί Ταμίας, σε συνεδρίαση της 22ας Μαρτίου, οι Χιούμ, Χόμπχαουζ, Ουίλιαμ Σμιθ και Ουίλιαμ Έβανς θα κληθούν να προσεγγίσουν τον Τζον Σμιθ για να αναθέσουν σ' εκείνον τη θέση του Ταμία.[1082] Δεν είναι γνωστό εάν ο Μακόλυ αρνήθηκε, παραιτήθηκε ή κρίθηκε ακατάλληλος, φαίνεται πάντως ότι οι σχετικές συνομιλίες και διαβουλεύσεις για την ανάθεση της διαχείρισης των οικονομικών κράτησαν μέχρι τις 9 Απριλίου, οπότε ο Τζ. Σμιθ απεδέχθη τη

MA, Magdalene College. Παρατίθεται στο F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 232. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα περισσότερα μέλη προέρχονται από το Trinity College, ένα κολέγιο στο οποίο είχαν σπουδάσει πολλά από τα μέλη της *Επιτροπής* του Λονδίνου. Στο ίδιο αναφέρεται μια επίσκεψη των Χόμπχαουζ, Ορλάνδου και Λουριώτη στην οικεία Πράιμ. Βλέπε G. Pryme *Autobiographic recollections of George Pryme, Esq. , MA, edited by his daughter, Mrs Alicia Baynes*, Κέμπριτζ 1870, σ. 143-144.

1080. Φαίνεται ότι κατόπιν συστάσεως του Μπάρκερ, για τη συμμετοχή αυτή θα χρησιμοποιηθεί το κύρος του ονόματος του Λόρδου Τζον Ράσελ και του Τζέημς Σκάρλετ. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K1, έγγραφο C.

1081. *Αυτόθι*, φάκ. K4, φάκ. K5.

1082. *Αυτόθι*, φάκ. K3 έγγραφα A, C.

θέση.[1083] Το ζήτημα, ωστόσο, δεν θα λήξει με την αποδοχή της εντολής. Έπειτα από δημοσίευμα, όπου διατυπώνονταν ενστάσεις, επιφυλάξεις και επικρίσεις, ως προς τη διάθεση των χρημάτων, που θα συνέλεγε η *Επιτροπή*, θα αποφασιστεί η εκλογή τριών Ταμιών.[1084] Σε δημόσια συνέλευση, στις 15 Μαΐου, θα ανακοινωθούν τα ονόματα των Τζον Σμιθ, Έντουαρντ Έλις και σερ Τ. Φορμπς. Φαίνεται ότι νέα προσκόμματα και εμπλοκές θα ανακύψουν, καθώς σε επόμενη κλειστή συνεδρίαση, η *Επιτροπή* θα κρίνει αναγκαίο να ορίσει επιτροπή ελεγκτών, αποτελούμενη από τους Ρικάρντο, Χιούμ, Κίναιρντ και Ουίλιαμ Σμιθ.[1085] Η συγκέντρωση χρημάτων, η διαχείρισή τους, η επιλογή της διάθεσή τους θα αποβεί, συνολικά, νευραλγική για τις τύχες της *Επιτροπής*. Πολιτικοί αντίπαλοι και ακραιφνείς νομιμόφρονες θα σπεύσουν να καταγγείλουν την *Επιτροπή* για κατάχρηση και εκμετάλλευση των επενδυτών για ίδιον όφελος.

Παρά τις δυσχέρειες, η επέκταση της *Επιτροπής* πέρα από τα όρια της πρωτεύουσας φαίνεται ότι θα δημιουργήσει κλίμα αισιοδοξίας και θα ενισχύσει την ενεργητικότητα των ήδη αφοσιωμένων στο εγχείρημα μελών. Ο Μπάρκερ θα συνεχίζει να συστήνει επίμονα τη σύνδεση των ενεργειών με αντίστοιχες στις αμερικανικές Ηνωμένες Πολιτείες και, όταν μάθει ότι ο συγγραφέας Ουάσινγκτον Ίρβινγκ βρίσκεται στο Λονδίνο, θα συμβουλεύσει τον Μπόουρινγκ «*να ασκήσει εμπάργκο μέχρι να του αποσπάσει κάτι καλό για την Υπόθεση*».[1086] Φαίνεται ότι οι Μπάρκερ και Μπλάκιερ αναλαμβάνουν την εκπροσώπηση και επέκταση της *Επιτροπής* πέρα από το Λονδίνο. Πίσω από τις συνδρομητικές επιτροπές του Σάφολκ, του Μάντσεστερ, του Λίβερπουλ, του Μπέρμινγχαμ, του Μπράιτον, ακόμα και κατά το 1824, όταν η σύναψη του δανείου είχε συμφωνηθεί και δεν παρίστατο άμεση ανάγκη διενέργειας εράνων, τα δύο αυτά πρόσωπα θα εξακολουθήσουν να προωθούν με κάθε τρόπο τη διεξαγωγή

1083. *Αυτόθι*, έγγραφα G, H.

1084. Βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 227. Το δημοσίευμα υπογράφεται από τον Χένρυ Χαντ. Για τη δημόσια συνέλευση βλέπε Morning Chronicle (16 Μαΐου 1823).

1085. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφο. L.

1086. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K4, K5. Βλ. επίσης φάκ. K3, έγγραφα A1, R1.

τους.[1087] Ο Μπάρκερ, ειδικότερα, ως περισσότερο μετριοπαθής, θα αποδειχθεί εξαιρετικά πολύτιμος και σταθερός συνεργάτης. Φαίνεται ότι εκείνος, μακριά από τις αναταραχές της πρωτεύουσας και τις πολιτικές συμμαχίες ριζοσπαστών και φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών, θα διακρίνει τη σημασία της συγκρότησης μιας επιτροπής, που θα μπορούσε να περιλάβει ακόμα και τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Γρήγορα θα επικροτήσει την προσπάθεια του Μπλάκιερ να προβεί σε μια απόπειρα, έστω, κατοχύρωσης του ονόματος του Τζον Γκλάντστοουν, «*βουλευτού, εξαιρετικού ρήτορα και φίλου του Κάνινγκ*», για τη συνδρομητική επιτροπή του Λίβερπουλ ενώ άλλοτε θα τον επικρίνει εκτιμώντας, επί παραδείγματι, ότι η ανάθεση της συνδρομής του Μπέρμινγχαμ στον «*ακραίο*» ριζοσπάστη Τζόζεφ Παρκς είναι «*άκρως επικίνδυνη*».[1088]

Για να επιστρέψουμε στο Λονδίνο, εκτός από τη «*φιλολογική υποεπιτροπή*», την ίδια περίοδο, τέλη Μαρτίου αρχές Απριλίου του 1823, θα διαμορφωθεί και μια «*στρατιωτική υπο-επιτροπή*»,[1089] την ηγεσία ή τουλάχιστον τον κύριο λόγο επί της οποίας θα έχει ο γνωστός στην ελληνική βιβλιογραφία φιλέλληνας Τόμας Γκόρντον. Ο Γκόρντον φαίνεται ότι δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των ιδρυτικών μελών. Το όνομά του θα προστεθεί σε επόμενες λίστες. Από τις πρώτες κιόλας συνελεύσεις της *Επιτροπής*, όμως, θα εγχειρίσει στον Χιούμ σχέδιο για την αποστολή όπλων και αξιωματικών στην Ελλάδα. Ο Γκόρντον θα δηλώσει κυριολεκτικά «*συνεπαρμένος από τα ελληνικά πράγματα και τους στόχους που έχει θέσει η Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου*». Πολύ σύντομα θα αποστείλει στην Επιτροπή μια πιο επεξεργασμένη μορφή αυτού του σχεδίου, στο οποίο προβλέπεται «*ένα μικρό σώμα πυροβολικού και ένα εργαστήριο για την κατασκευή πυρομαχικών και πολεμοφοδίων*».[1090] Ο ίδιος φροντίζει να περιλάβει στο σχέδιο έναν αρχικό προϋπολογισμό του κόστους της προετοι-

1087. *Αυτόθι*, φάκ. K4, έγγραφα T2, D4, I4 · φάκ. K5, έγγραφο S5 · φάκ. K5, έγγραφο A2, E2, G2, H2, Q2 · φάκ. K6, έγγραφο O4 · φάκ. K8, έγγραφο S · φάκ. K9, έγγραφο U3.

1088. *Αυτόθι*, φάκ. K6, έγγραφο O4 · φάκ. K9, έγγραφο U3.

1089. *Αυτόθι*, φάκ. K3, έγγραφο M.

1090. *Αυτόθι*, φάκ. K1, έγγραφο N.

μασίας, του εξοπλισμού αλλά και της συντήρησης του εν λόγω εργαστηρίου για δώδεκα μήνες. Η χρησιμότητα αυτού του σχεδίου φαίνεται ότι έχει συζητηθεί και κριθεί ήδη από τις πρώτες συνελεύσεις της Επιτροπής. Εκτός από τις άμεσες υπηρεσίες για τις ανάγκες του πολέμου φαίνεται ότι, το εργαστήριο προβλέπεται να αποτελέσει «*ένα μόνιμο ίδρυμα για τον μελλοντικό στρατιωτικό εξοπλισμό της Ελλάδας*».[1091] Ο ίδιος ο Γκόρντον, πάντως, δηλώνει πρόθυμος να προσφέρει εθελοντικά τις στρατιωτικές του υπηρεσίες, αλλά και να εξασφαλίσει το ένα τρίτο του κόστους για την προετοιμασία και λειτουργία του εργαστηρίου.

Εκτός από τη σύσταση της κεντρικής Επιτροπής, την εσωτερική της οργάνωση σε υπο-επιτροπές και την επέκτασή της εκτός της πρωτεύουσας, από την πρώτη συνέλευση αποφασίζεται η αποστολή εντεταλμένου εκπροσώπου της στην επαναστατημένη Ελλάδα. Σύμφωνα με όσα έχει διακοινώσει ο Μπόουρινγκ στον Νέγρη, όπως είδαμε, εκπρόσωπός της θα είναι ο Μπλάκιερ. Φαίνεται ότι ο Μπλάκιερ εγκαταλείπει την έδρα της *Επιτροπής* στις 4 Μαρτίου, σχεδόν αμέσως, μετά την πρώτη συνεδρίαση, προκειμένου να μεταβεί στην έδρα της Ελληνικής Διοίκησης. Πηγαίνει στη Μασσαλία, όπου μένει μέχρι τις 26 περίπου του μήνα και έρχεται σε συνεννοήσεις με τις επιτροπές της Στουτγάρδης, Ζυρίχης και Ντάρμσταντ. Ενημερώνει τον γραμματέα ότι οι γερμανοελβετικές επιτροπές θα μεταφέρουν στην Ελλάδα την αλληλογραφία του Αγγλικού Κομιτάτου, καθώς και ότι είναι πρόθυμες να παραλαμβάνουν τις επιστολές του τελευταίου προς τον Μπλάκιερ. Ως επίσημος εκπρόσωπος της *Επιτροπής* του Λονδίνου και εφοδιασμένος με διαπιστευτήρια από τον Μπόουρινγκ παραλαμβάνει από τα Γερμανικά Κομιτάτα 2000 τυφέκια και χρήματα ώστε να τα παραδώσει στη Διοίκηση στην Ύδρα.[1092]

Στο ταξίδι αυτό συνοδεύεται από τον Λουριώτη, απεσταλμένο της Ελληνικής Διοίκησης, ο οποίος «*ταξιδεύει ως υπηρέτης του με ένα από τα*

1091. *Αυτόθι.*

1092. *Αυτόθι*, έγγραφο Α9.

διαβατήρια του Κάνινγκ».[1093] Σύμφωνα με ένα πρώτο σχέδιο θα επιβιβάζονταν σε πλοίο, πραγματοποιώντας το ταξίδι από τη Μασσαλία. Φαίνεται, ωστόσο, ότι επρόκειτο να μεσολαβήσουν και άλλες συναντήσεις, όπως αυτή με τον Μπάυρον, στον οποίο έχει ήδη γράψει από τη γαλλική πόλη. Δεδομένων και των εχθροπραξιών μεταξύ Γαλλίας και Ισπανίας αποφάσισε να ακολουθήσει οδικώς τον δρόμο προς το Οτράντο. Οι Αρχές, ωστόσο, του αρνήθηκαν τη διέλευση από την επικράτεια της Νεάπολης, οπότε αναγκάστηκε να κατευθυνθεί προς την Αγκόνα, από όπου αναχώρησε για την Κέρκυρα στις 15 Απριλίου.

Σύμφωνα με τον ίδιο, στο νησί «*δεν έφτασε πριν τις 21 Απριλίου*».[1094] Από την Κέρκυρα θα περάσει στη Ζάκυνθο όπου θα φτάσει το βράδυ της 27ης του ίδιου μήνα. Από εκεί σπεύδει να αποστείλει επιστολή στον Μπάυρον, θεωρώντας «*ότι θα ήταν εγκληματικό εκ μέρους του να μην τον προτρέψει να έρθει το συντομότερο δυνατό*». «*Η παρουσία σου*», γράφει στον Μπάιρον, «*θα λειτουργήσει ως τάλισμαν. Και το πεδίο είναι παραπάνω από ένδοξο και τόσο στενά συνδεμένο με ότι θεωρείς πολύτιμο για να το αφήσουμε περισσότερο χρόνο εγκαταλελειμμένο στην τύχη του*».[1095] Τον συμβουλεύει επίμονα να έρθει στη Ζάκυνθο, όπου ο σερ Φρέντερικ Στόουβεν, διοικητής του νησιού, έχει ενημερωθεί για την πιθανή άφιξή του. Ο γραμματέας του, παλαιός γνώριμος του Μπλάκιερ, θα αναλάμβανε όλες τις απαιτούμενες ενέργειες για την υποδοχή και τη διαμονή του. Γράφει χαρακτηριστικά: «*η αναφορά και μόνο στην επικείμενη άφιξή σου παράγει μια συγκλονιστική φόρτιση. Δεν χρειάζεται παρά μια λέξη για το αποτέλεσμα της παρουσίας σου· θα συμβάλει κατ' εξοχήν στο ξαναζωντάνεμα αυτού του τόπου, που τόσο όμορφα εικονογραφήθηκε από τη δύναμη και τη μεγαλοπρέπεια της Μούσας σου*».[1096] Παρενθετικά θα άξιζε, ίσως, ναση-

1093. *Αυτόθι*, έγγραφο Ι3.

1094. Ed. Blaquiere, *Report on the Present State of the Greek Confederation...*, ό.π., σ. 5. Βλ. επίσης Λόρδου Μπάυρον, *Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 & 1823-1824*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1996, σ. 121.

1095. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. Κ1, έγγραφο Ι4.

1096. *Αυτόθι*.

μειώσουμε ότι ο Μπλάκιερ έχει κάνει ήδη τη γνωριμία του Διονυσίου Σολωμού, τον οποίο συστήνει στον Μπάυρον ως έναν «*διακεκριμένο νεαρό ποιητή*», που αξίζει της εμπιστοσύνης του.

Φαίνεται, πάντως, ότι ο Μπλάκιερ γνωρίζει πως ο Μπάυρον προτίθεται να προβεί στη χορήγηση ενός δανείου προς τους Έλληνες, το οποίο όπως γράφει, «*οι φίλοι μας θα είναι πολύ γρήγορα σε θέση να εξοφλήσουν*», δεδομένου ότι, «*η Υπόθεση βαίνει ακμάζουσα*».[1097] Σε λίγο, ωστόσο, αυτή την αισιοδοξία θα διαδεχτεί ο σκεπτικισμός. Παρά τη, σχεδόν, αγωνιώδη επιθυμία του να πείσει τον Μπάυρον να σπεύσει στην Ελλάδα αλλά και τη πεποίθησή του ότι και ο ίδιος θα παρέτεινε την εκεί διαμονή του, πολύ σύντομα ο Μπλάκιερ αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη χώρα. Δεν αποκλείεται η εσωτερική πολιτική αναταραχή και ο εμφύλιος που έχει ξεσπάσει μεταξύ των «πολιτικών» και των «στρατιωτικών» να συνετέλεσαν στην απόφασή του να επιστρέψει στην Αγγλία συντομότερα από όσο υπολόγιζε.

Τα τεκμήρια παρέχουν επαρκείς πληροφορίες ώστε να υποθέσουμε ότι ο Μπλάκιερ βρίσκεται στον Μοριά στα τέλη Μαΐου αρχές Ιουνίου, μετά τη λήξη των εργασιών της Β' Εθνοσυνέλευσης. Φαίνεται ότι η άφιξή του στην Τριπολιτσά συμπίπτει με την έλευση των πληρεξουσίων που πρόκειται να διορίσουν το νέο Εκτελεστικό και Βουλευτικό. Παρότι την πόλη έχουν καταλάβει οι στρατιωτικές δυνάμεις του αποκλεισμένου από την νέα διοίκηση Κολοκοτρώνη, ο Μπλάκιερ δεν καταγράφει παρά την ενθουσιώδη προσέλευση «*τριακοσίων πληρεξουσίων, σχεδόν όλων των στρατιωτικών αρχηγών και εκατοντάδων παρισταμένων*» που όλοι τους «*επιθυμούσαν διακαώς να συνεισφέρουν στο κοινό καλό*».[1098] Αυτά καταγράφει ο Μπλάκιερ στην *Αναφορά* που εκδίδει μετά την επιστροφή του στην Αγγλία η οποία, εν πολλοίς, συγγράφεται κατά παραγγελία του Κομιτάτου. Δεδομένου ότι υπήρχε ανάγκη δημοσιευμάτων περί της Επανάστασης, που να «φωτίζουν» το αγγλικό κοινό και να προσελκύουν υ-

1097. *Αυτόθι.*

1098. Ed. Blaquiere, *Report on the Present State of the Greek Confederation...*, ό.π., σ. 18.

ποψήφια μέλη και συνδρομές, ο Μπλάκιερ «*άρτι αφιχθείς* [just arrived pipping hot from Greece]» κρίνεται ως ο χρησιμότερος συντάκτης.[1099] Το γεγονός, ωστόσο, ότι ο ίδιος επισπεύδει την επιστροφή του αλλά και συμβουλεύει τον Μπάυρον να καθυστερήσει την έλευσή του για «*σοβαρούς λόγους*» δεν είναι απίθανο να οφείλεται στην αναγνώριση των εσωτερικών, αν και όχι δημοσίως ομολογημένων, εμφύλιων διαμαχών μεταξύ των επαναστατημένων.

Ό,τι κι αν είχε μεσολαβήσει, πάντως, δεν θα κλονίσει τον Μπλάκιερ, τον «*μονάκριβο πρεσβευτή*» των αρχών του ωφελιμισμού, όπως τον αποκαλεί ο Μπένθαμ. Με την επάνοδό του στην αγγλική πρωτεύουσα θα αναλάβει, κατ' εντολή της *Επιτροπής*, μια μεγάλη περιοδεία σε πόλεις και επαρχίες σε όλη, σχεδόν, τη χώρα με στόχο τη σύσταση συνδρομητικών επιτροπών. Από τον Νοέμβριο, όπου ελήφθη αυτή η απόφαση μέχρι τις πρώτες μέρες του Φεβρουαρίου του 1824 θα επισκεφτεί το Ουίντσεστερ, το Σάουθαμπτον, το Σάλσμπερυ, το Μπαθ, το Μπρίστολ, το Μπέρμινγχαμ, το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ. Δεν είναι σαφές γιατί ο Μπλάκιερ αντικαταστάθηκε από τον Στάνοουπ και τον Μπάυρον για την αποστολή στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1823. Ο Στάνοουπ δεν διέθετε συνδέσμους στην επαναστατημένη Ελλάδα ούτε τη δημοφιλία που απολάμβανε ο Μπλάκιερ εκεί. Ο Μπάυρον, από την άλλη, είχε την εμπειρία του πρώτου ταξιδιού στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και είχε υμνήσει την Ελλάδα, αρχαία και νέα, με την πένα του· η φήμη του, όμως, στην Αγγλία είχε αμαυρωθεί τόσο από τις «ανομίες» της προσωπικής του ζωής όσο και, κυρίως, από την αιχμηρή γραφίδα του. Η λοιδορία των βασιλέων Γεωργίου Γ' και Δ', η εγκατάλειψη του ευυπόληπτου Τόρυ εκδότη του, Τζον Μάρρυ και η συνεργασία με τους ακραίους ριζοσπάστες αδελφούς Χαντ δεν πρέπει να αποτελούσαν καλές συστάσεις για τη μεταπολεμική γεωργιανή Αγγλία. Εν τούτοις, παρότι η αίγλη του *Child Harold* είχε επισκιαστεί από την «αισχύνη» του *Don Juan*, και του *Vision of Judgment*, ο Μπάυρον εξακολουθούσε να είναι ένας εκ των μεγάλων Άγ-

1099. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφο E1.

γλων ποιητών και η δημοσιότητα που επέσυρε κάθε αναφορά στο όνομά του, ενδεχομένως, να ήταν χρήσιμη για την *Επιτροπή*.

Ο Μπλάκιερ, απολαμβάνοντας της κοινωνικής υπόληψης και του κύρους του ταξιδευτή και συγγραφέα σημαντικών έργων για τα ήθη και τους θεσμούς μακρινών λαών και πολιτισμών, θέμα ιδιαιτέρως προσφιλές μετά τον απομονωτισμό των πολέμων, εμφανίζεται επαρκώς εφοδιασμένος για να προσεγγίζει και συνδιαλέγεται με πρόσωπα όλων των κοινωνικών και πολιτικών αποχρώσεων.[1100] Στην περιοδεία του ανά την Αγγλία θα φροντίσει επιμελώς να αποστιγματίσει την *Επιτροπή* από τις εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις, να τονίσει την μακραίωνη ενότητα της χριστιανοσύνης και τις οφειλές της Βρετανίας «*στην αρχαιοελληνική της κληρονομιά*», να καταστήσει την υποστήριξη στην Ελληνική Επανάσταση υπόθεση «*όλων των πολιτισμένων ανθρώπων*». Πράγματι, αξίζει να μνημονεύσουμε τις πρόδηλες διαφορές μεταξύ των προσωπικοτήτων που συγκαταλέγονται στους καταλόγους των μελών της *Επιτροπής* του Λονδίνου και των αντίστοιχων μελών των συνδρομητικών επιτροπών εκτός της πρωτεύουσας. Προφανώς, ο Μπλάκιερ δεν δρα αυτοβούλως. Η πρόθεση, όμως, των μελών ή, τουλάχιστον, των πρωτεργατών της *Επιτροπής* να περιλάβουν στις συνδρομητικές λίστες μη ομοφρονούντες στις αρχές τους –αναγκαίο τόσο για τη νομιμοποίηση των ενεργειών τους όσο και για την εξεύρεση επαρκών πόρων για την υλοποίησή τους – θα παρακωλύεται, συχνά, από μια εκατέρωθεν απροθυμία σύμπηξης κοινού μετώπου και εξεύρεσης μιας βάσης αλληλεγγύης. Η επιλογή Μπάυρον, όπως ήταν αναμενόμενο, δημιουργούσε τέτοιου είδους δυσυπέρβλητα εμπόδια.

Η προοπτική συγκρότησης τακτικής φύσεως συμμαχιών θα καταστήσει το έργο του Μπλάκιερ κοπιώδες και δυσεπίτευκτο. Όταν, επί παραδείγματι, θα αναζητήσει συνεργασία στο Σάλσμπερυ, θα γράψει στον Μπόουρινγκ:

1100. Τον Μπλάκιερ θα υποδεχθεί ο τοπικός Τύπος των περιοχών που επισκέπτεται με σχόλια όπως: «The celebrated traveller, and talented commentator on the moral and political condition of several portions of Europe», F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 241.

I have sounded a number of clergy in this ancient seat of religion and find they don't like the idea of Lord B[yron]'s being made too prominent in the Greek question – the Revd John Greenly of the Cathedral – He is to be your correspondent here, recommends our being careful not to offend the cloth by bringing his Lordship too much into the foreground – look to this will you.[1101]

Σε κάθε του σταθμό ο Μπλάκιερ επιλέγει με φροντίδα και σύνεση να δίδει έμφαση στην άρτι συγκροτηθείσα συνδρομητική επιτροπή του Κέμπριτζ, πιθανώς για να άρει και να προκαταλάβει τις όποιες αντιθέσεις ή επιφυλάξεις θα προέκυπταν από τη, σχεδόν, αποκλειστική συμπαράταξη φιλελευθέρων και ριζοσπαστών στις λίστες της *Επιτροπής* του Λονδίνου. Η μέθοδός του μοιάζει αποτελεσματική. Από το Ουίντσεστερ, γράφει στον Μπόουρινγκ για τον τρόπο με τον οποίο καταστρώνει και οργανώνει τη δράση του:

I stopped at Basingstoke, saw the Rector, a determined ultra, gave him the pieces and think I left him greatly softened. Wrote strong letters to Mr. Jervoise the Hampshire County Member, and to Sir Thomas Baring – urging both to come to the aid of the Committee. In reaching this place last night, I immediately saw Mr. Hitchen the Editor of the Hampshire Telegraph. Found him uncommonly well disposed – proposed a long article for his next no, which you will receive, and begged he would see the Banker, who has already entered into our views and will receive subscriptions. I have just returned from Mr. Richards who keeps a large school. He is going to do all he can for us and even asked me to dinner – If my visit to this place be followed up by a letter or two from Mr. Sheridan and any one else who happens to be acquainted with the Neighbourhood, there is no doubt of an immediate subscription – and should there be one here, you need not despair of any other place.[1102]

Ο Μπλάκιερ πρέπει να είχε μια ξεχωριστή ικανότητα να διαχωρίζει τους στόχους από τα μέσα. Με την ίδια ευκολία θα χρησιμοποιήσει το δικό του *Report*, το *Address* της συνδρομητικής επιτροπής του Κέμπριτζ που υπέγραφε ο Χιούζ, το *Appeal* του Έλιοτ και το προσπέκτους, την αναγγελία έκδοσης του *Westminster Review*, που είχε στο μεταξύ τυπωθεί.[1103] Πριν ε-

1101. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφο S.

1102. *Αυτόθι*, φάκ. K4, έγγραφο Y2.

1103. E. Blaquiere, *Report on the present state of the Greek Confederation...*, ὁ.π. · E. B. Elliott, *Appeal* →

γκαταλείψει το Ουίντσεστερ θα καταφέρει μια επανέκδοση του *Address* και μια έκδοση του δικού του πονήματος για την ελληνική πολιτική κατάσταση, αλλά και την υπόσχεση της διαφήμισης του πολιτικού οργάνου των μπενθαμιστών μεταρρυθμιστών.[1104] Η διαμονή του στο Σάουθαμπτον, τόπο κατοικίας του εκείνη την περίοδο, θα είναι σύντομη, καθώς διέθετε εκεί διασφαλισμένες συνεργασίες με εκδότες.[1105] Επόμενος σταθμός θα είναι το Μπαθ, όπου θα τηρηθεί η ίδια μέθοδος προσέγγισης. Θα απευθυνθεί σε πολιτικούς εκπροσώπους και πολιτευόμενους στις τοπικές αρχές, εκδότες και ιδιοκτήτες εντύπων, σε τραπεζίτες για την αποδοχή συνδρομών. Διόλου παράδοξο, στις επισκέψεις του ο Μπλάκιερ θα χρησιμοποιήσει τα επιμελημένα με τρόπο ώστε να μην θίγουν όποια πολιτική τοποθέτηση, *Address*, *Appeal*, και *Report*,[1106] και όχι τις ανακοινώσεις και τις λίστες μελών της *Επιτροπής* του Λονδίνου. Θα ζητήσει από τον Μπόουρινγκ να του αποστείλει περισσότερα έντυπα αυτών των εκδόσεων και να «*πείσει τους θρησκευτικούς ηγέτες* [εννοεί πιθανώς τους Ουίλμπερφορς, Κλαρκ και Παρ] *να γράψουν στους ομοϊδεάτες τους στην υπόλοιπη χώρα*».[1107] Οι εκδότες του Μπαθ θα ανταποκριθούν με ανάλογο τρόπο προς εκείνον των συναδέλφων τους στο Σάλσμπερυ και στο Σάουθαμπτον. Παρότι τα προαναφερθέντα φυλλάδια, εκκλήσεις και άρθρα θα κυκλοφορήσουν στον Τύπο, η αντίδραση του κλήρου θα είναι, μάλλον, επιφυλακτική αν όχι εχθρική. Όταν ο Μπλάκιερ θα διαπιστώσει την απροθυμία των θρησκευτικών αρχών να συγκατανεύσουν στο εγχείρημα των Λονδρέζων φιλελευθέρων και ριζοσπαστών θα γράψει στον Μπόουρινγκ: «*paramount importance for the Committee to dispel prejudice and repel the*

from the Greek Committee to the British public in general, and especially to the friends of religion, Λονδίνο 1823.

1104. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K4, έγγραφο O3. Για τις δημοσιεύσεις του *Hampshire Telegraph* μετά το ταξίδι του Μπλάκιερ βλέπε F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 234-235.

1105. Κατά το διάστημα της παραμονής του σ' αυτόν τον σταθμό θα δημοσιευθούν στον τοπικό Τύπο πολλά άρθρα υποστήριξης της Ελληνικής Επανάστασης. Βλέπε F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 235.

1106. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K3, έγγραφο E4 · φάκ. K4, έγγραφα J1, C2, F3.

1107. *Αυτόθι*, έγγραφο H3.

attempt to connect its generous efforts with a spirit of party».[1108] Σε άλλη του επιστολή θα τοποθετήσει το ζήτημα με μεγαλύτερη ευγλωττία: «*we shall at all events get the Christians of England into a corner out of which I defy them to creep without putting their hands in their pockets*».[1109]

Από το Μπράιτον – αναπτυσσόμενο παραθεριστικό θέρετρο της βρετανικής καλής κοινωνίας – όπου θα ταξιδέψει μετά το Μπαθ, και αφού ακολουθήσει τη γνώριμη πρακτική της αναζήτησης επαφών, ο Μπλάκιερ θα συντάξει επιστολή που θα δημοσιευτεί στον τοπικό Τύπο. Στην επιστολή αυτή θα δηλώσει ότι απευθύνεται σε όλους τους πολιτισμένους πολίτες, ανεξαιρέτως πολιτικής τοποθέτησης ή κοινωνικής κατάστασης, αντιμετωπίζοντας την Ελληνική Επανάσταση ως μια επανάσταση χριστιανών ενάντια σε δυνάστες. Ταυτόχρονα, όμως, όπως είχε πράξει και με επιστολή του σε εφημερίδα του Μπαθ, θα αναγκαστεί, σύμφωνα με όσα έχουν αποφασιστεί στο Λονδίνο, να διαχωρίσει μεταξύ των συνδρομών του Ουίλιαμ Άλεν και των Κουάκερων και των αντίστοιχων της *Επιτροπής*.[1110] Εδώ, παρά τη γενική αισιοδοξία του Μπλάκιερ για τη σύσταση επιτροπής στην περιοχή, το επιχείρημα και το εγχείρημά του θα αρχίσει να αποδυναμώνεται. Ο Τσαρλς Έλτον, σημαίνον μέλος των φιλελεύθερων Ουίγων και της *Επιτροπής* του Λονδίνου, που θα αναλάβει τη συνδρομητική επιτροπή για το Μπρίστολ, όταν ο Μπλάκιερ θα αναχωρήσει για τον επόμενο σταθμό του, θα γράψει στον Μπόουρινγκ ότι τα αποτελέσματα «*είναι πολύ μικρότερα των προσδοκιών της Επιτροπής*».[1111] Κύριος λόγος θα είναι η ασάφεια περί του τρόπου διάθεσης των συγκεντρωθέντων χρημάτων. Φαίνεται ότι η συσσωμάτωση της αντιπολίτευσης στην *Επιτροπή* του Λονδίνου για την υποστήριξη μιας επανάστασης,

1108. *Αυτόθι*, έγγραφο Χ3. Σε μια πρόχειρη αποτίμηση του αποτελέσματος της περιοδείας του, όταν θα έχει πλέον επιστρέψει στο Λονδίνο, θα γράψει στον Μπόουρινγκ: «With respect to the result of my journey, I trust it will be found that many prejudices which existed against the greek cause, have been removed and a more cordial spirit excited towards it, generally». Βλ. φάκ. Κ5, έγγραφο Μ3.

1109. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. Κ4, έγγραφο S4.

1110. Για τον τοπικό Τύπο και τις δημοσιεύσεις του Μπλάκιερ εκεί βλ. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 237-238.

1111. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. Κ5, έγγραφα Χ1, Ζ1, Ν3.

έναντι της οποίας η αγγλική κυβέρνηση τηρούσε την καθ' όλα νόμιμη και ηθική πολιτική της ουδετερότητας, επενεργούσε καταλυτικά για τους μεταρρυθμιστές. Οι Άγγλοι υπήκοοι στα ταραγμένα χρόνια της μεταναπολεόντειας εποχής πρόκριναν, ίσως, τη ρητή, προδιαγεγραμμένη, αβλαβή δράση των απομονωμένων μεν, ανεπισφαλών δε Κουάκερων. Ο Έλτον, πάντως, θα επιμείνει αγόγγυστα να υπηρετεί τους στόχους της *Επιτροπής*, πραγματοποιώντας επαφές και δημόσιες τοποθετήσεις, αναζητώντας ιδιωτικώς συνδρομητές. Θα συστήσει στον Μπόουρινγκ μια επιτροπή που έχουν συγκροτήσει κυρίες του Μπρίστολ με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων για γυναίκες θύματα αιχμαλωσίας του πολέμου και περί τα τέλη Απριλίου του 1824 θα αποστείλει στην έδρα της *Επιτροπής* της πρωτεύουσας το ποσό των εκατό λιρών από το Μπρίστολ.[1112]

Με την εξαίρεση του Ουόρστερ και του Γκλάουστερ, περιοχών που καταλαμβάνονται από τις μεγάλες εκτάσεις των επαύλεων της αριστοκρατίας και τις εξαθλιωμένες μάζες των χωρικών, οι επόμενοι προορισμοί του Μπλάκιερ προμηνύονται ευοίωνοι. «*Δεν μπορούσα να φανταστώ ότι αυτή σ' αυτή τη χώρα υπάρχουν δύο περιοχές τόσο ξεπεσμένες και μισαλλόδοξες*», γράφει στον Μπόουρινγκ για το Ουόρστερ και το Γκλάουστερ.[1113] Φαίνεται, ωστόσο, ότι το Μπέρμινγχαμ θα έρθει ως επόμενη στάση να αναπτερώσει το ηθικό του περιοδεύοντος. Δεν θα μείνει παρά ελάχιστο χρόνο στην περιοχή, καθώς εκεί βρίσκεται ο «*ακραίος ριζοσπάστης*», κατά την εκτίμηση του Μπάρκερ, Τζόζεφ Παρκς. Ο Παρκς, που έχει καταχωρηθεί ήδη στη λίστα της *Επιτροπής* του Λονδίνου, θα τον διαβεβαιώσει ότι προετοίμαζε δημόσια συνέλευση στο Μπέρμινγχαμ, η οποία, «*θα συγκέντρωνε τόσο κόσμο και θα ασκούσε τέτοια επίδραση όση δεν είχε γνωρίσει η πόλη εδώ και πολλά χρόνια*».[1114] Φαίνεται ότι αυτή η δια-

1112. *Αυτόθι*, έγγραφο N3 · φάκ. K8, έγγραφο A1.

1113. Ευπατρίδης της περιοχής του Γκλάουστερ θα αρνηθεί τη γνωριμία και τη συνάντηση μαζί του και ο Μπλάκιερ θα αντιδράσει δεόντως, διαμαρτυρόμενος εγγράφως για αυτή την «ανάρμοστη» συμπεριφορά. Βλ. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K5, έγγραφο H5. Στο ίδιο χειρόγραφο περιποιείται τιμή και τους ιθύνοντες του Ουόρστερ.

1114. *Αυτόθι*, έγγραφο D2. Για τη δημόσια συνάθροιση και τις συνδρομές του Μπέρμινγχαμ βλέπε αυτόθι, φάκ. K9, έγγραφο V4 · φάκ. K11, έγγραφο M4.

βεβαίωση και η πολιτική διαδρομή του Παρκς αρκούσαν ώστε ο Μπλάκιερ να μην ακολουθήσει τη συνήθη πρακτική του και να αναχωρήσει, σχεδόν, απευθείας με κατεύθυνση το Μάντσεστερ.

Ενδεχομένως, καθ' ότι βρισκόταν διαρκώς σε περιοδείες, να μην έχει ενημερωθεί ότι στο Μάντσεστερ, το προπύργιο του Χαντ και του Κάρτραϊτ, λειτουργούσε ήδη επιτροπή συνδρομών. Σε κάθε περίπτωση, όμως, περίμενε καλύτερη υποδοχή από ό,τι στους δύο προηγούμενους σταθμούς του. Φτάνοντας εκεί δεν θα κρύψει τον ενθουσιασμό του. Τα μέλη της επιτροπής, όπως θα γράψει στον Μπόουρινγκ, εγγράφουν συνδρομές «*από σπίτι σε σπίτι*».[1115]

> *From all I saw, nothing can be more admirable than the Spirit here – 5 and 10 Guineas are put down with more facility than one farthing could be got from our noble and religious aristocracy.*[1116]

Η κατάσταση πάντως υπήρξε περισσότερο πολύπλοκη από όσο δικαιολογούσαν ο ενθουσιασμός και οι προσμονές του Μπλάκιερ. Ο Τζορτζ Χάντφιλντ, νομικός του Μάνστεστερ, σημαίνον μέλος της εκκλησίας των Ντισέντερς, αργότερα βουλευτής για το Σέφιλντ, είχε ξεκινήσει να οργανώνει συνδρομητική επιτροπή από τις αρχές Οκτωβρίου του 1823.[1117] Στην προσπάθειά του να διευρύνει το πλαίσιο εκπροσώπησης και να περιλάβει πρόσωπα ανεξάρτητα από την ένταξή τους σε πολιτικούς σχηματισμούς, ιδεολογικούς και φιλοσοφικούς προκαθορισμούς, θα προσκρούσει στα εμπόδια που είχαν αντιμετωπίσει οι ομοϊδεάτες του και σε άλλες περιοχές.

Πρώτα απ' όλα στους νομιμόφρονες Τόρυς. Σύμφωνα με όσα έγραφε στον Μπόουρινγκ, είχε αποφασίσει να καθυστερήσει την έναρξη των συνδρομών «*from a wish to bring the Tories into the scheme; their leading men have been repeatedly applied to, and though they do not absolutely refuse, I canot*

1115. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K4, έγγραφο L5.
1116. *Αυτόθι*, φάκ. K4, έγγραφο J5.
1117. *Αυτόθι*, φάκ. K3, έγγραφα G3, S4.

hope that the disposition will become general amongst them to support the Cause as they ought.[1118]

Την ίδια απροθυμία θα επιδείξουν οι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών: «*I waited personally upon the Boroughmen and Chief Officers of the Town*», γράφει ο Χάντφιλντ στον Γραμματέα της *Επιτροπής* στο Λονδίνο.

> [...] *They have promised to give something as private individuals but not in the capacity of public officers* [...] *the leading men will do nothing of this nature, without there is first shewn an example, or a demonstration on the part of the Government.*[1119]

Η υποστήριξη στην Ελληνική Επανάσταση φαίνεται ότι γίνεται αντιληπτή ως αντικαθεστωτική ή, έστω, αντιπολιτευτική δράση. Καθώς η βρετανική πολιτεία δεν είναι κοσμική, η Βουλή των Λόρδων όσο και οι αρχές της περιφέρειας καταλαμβάνονται, όπως είναι γνωστό, από εκπροσώπους της Αρχιεπισκοπής και των επισκοπών αντιστοίχως. Ο κλήρος στο ριζοσπαστικό Μάντσεστερ, ειδικότερα, θα αντιμετωπίσει με την ίδια καχυποψία τη συγκρότηση *Επιτροπής* για τους Έλληνες επαναστάτες και θα χρησιμοποιήσει τα ίδια επιχειρήματα με εκείνα των κοσμικών εκπροσώπων της διοίκησης:

> *They are not hostile to it, but many of them express a doubt whether the measure will meet with the approbation of Government and appear as if they were afraid of compromising themselves – the Dissenting clergy* [...] *will be induced to espouse the Cause with zeal.*[1120]

Παρόλα αυτά, εκκλήσεις και ανακοινώσεις συνδρομητικών καταλόγων θα δημοσιοποιηθούν στη *Manchester Guardian*[1121] και η *Επιτροπή* του Λονδίνου θα λάβει από το Μάντσεστερ πεντακόσιες περίπου λίρες στα μέσα του Φεβρουαρίου του 1824 και άλλες διακόσιες λίρες τρεις μήνες αργότερα.[1122]

1118. *Αυτόθι*, φάκ. K4, έγγραφο Y3.

1119. *Αυτόθι*, έγγραφο E2.

1120. *Αυτόθι*, φάκ. K3, έγγραφο S4.

1121. Τα φύλλα των σχετικών δημοσιευμάτων στο F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 239-240.

1122. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K5, έγγραφο C3 · φάκ. K8, έγγραφο J3.

Ο Μπλάκιερ, εν τω μεταξύ, έχει ήδη φτάσει στο Λίβερπουλ, όπου παρά τις ανησυχίες του, οι προοπτικές προοιωνίζονται αίσιες, καθότι :

> *this place is* [...] *in all that constitutes real public spirit and patriotism.*[1123] *One of my first cares here, as in every other place, has of course been to secure the Press – on calling upon the editor of the Liverpool Courier the great Tory paper this morning, he handed me over his last no., from which I have cut out the enclosed leading article – If you could get this inserted in the Sun or* [Morning] *Chronicle, it would have the very best effect. I have seen a number of persons today, and have little doubt but that a committee will be formed* [...].[1124]

Εκτός από αυτές τις πάγιες μέριμνες, ο Μπλάκιερ θα φροντίσει να προσεγγίσει τον Τζον Γκλάντστοουν, πατέρα του Ουίλιαμ, του πρωθυπουργού της Βικτοριανής περιόδου, ο οποίος υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλής ως βουλευτής της περιοχής και, ακόμα σημαντικότερο για τους στόχους της Επιτροπής, ήταν στενός φίλος του Κάνινγκ, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Σύμφωνα με όσα γράφει στον Χιούμ, ο Γκλάντστοουν «*επιδοκιμάζει όλες τις ενέργειες και θα συμφωνήσει σε δημόσια συνάντηση*» για την έναρξη συνδρομών.[1125] Πράγματι, θα πραγματοποιηθεί δημόσια συνάθροιση και ο τοπικός Τύπος θα δημοσιεύσει εκκλήσεις στις οποίες θα αναπαραχθούν οικεία επιχειρήματα περί της κεκτημένης και μακροχρόνια σφυρηλατημένης αφοσίωσης των Βρετανών στην ελευθερία, περί της ενότητας του χριστιανικού κόσμου, αλλά της αποσόβησης του ρωσικού κινδύνου στη Μεσόγειο. Όπως εύστοχα, κατά τη γνώμη μας, παρατηρείται, ανάλογες διακηρύξεις αντανακλούσαν τη νέα βρετανική εξωτερική πολιτική, όπως είχε εγκαινιαστεί και υπηρετούνταν από τον Κάνινγκ.[1126] Όπως και το Μάντσεστερ, το Λίβερπουλ θα αποστείλει στην *Επιτροπή* του Λονδίνου περί τις εξακόσιες λίρες. Η επιτυχία της περιοδείας του

1123. *Αυτόθι*, φάκ. K7, έγγραφο F1. Πριν αφιχθεί στο Λίβερπουλ είναι εμφανώς δύσπιστος για τις προοπτικές έναρξης συνεργασίας με τους κατοίκους της περιοχής: «Το εμπορικό πνεύμα από τη μια και η διαφθορά από την άλλη έχουν καταλάβει κυριολεκτικά το Λίβερπουλ». Βλ. *Αυτόθι*, φάκ. K5, έγγραφο M3 · φάκ. K4, έγγραφο Q5.

1124. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K4, έγγραφο T5.

1125. *Αυτόθι*, φάκ. K7, έγγραφο F1.

1126. F. Rosen, *Bentham, Byron...*, ό.π., σ. 241.

Μπλάκιερ θα θεωρηθεί τέτοια, ώστε θα προταθεί η συνέχισή της στην υπόλοιπη περιφέρεια.

> *The population of Glasgow is a religious one but also a Tory one in some measure. When however Cambridge and Liverpool and London once break the ice* [...] *things will take their way.*[1127]

Ο Μπλάκιερ, ωστόσο, δεν θα κληθεί να προχωρήσει περισσότερο βόρεια. Οι πυκνώσεις και οι ταχύνσεις της συγκυρίας αναδιαμόρφωναν συνεχώς το πολιτικό τοπίο και αναδιέτασσαν με τη δική τους δυναμική πρότερες βλέψεις, προοπτικές και επαγγελίες. Ο Μπόουρινγκ, καθώς είδαμε, «*απηδιασμένος μ' αυτή την ελληνική υπόθεση*» και τη συμπεριφορά των Ελλήνων εκπροσώπων σκεφτόταν να εγκαταλείψει τη Γραμματεία της *Επιτροπής*, ενώ η παρέμβαση Μπένθαμ δεν θα σταθεί ικανή να κατευνάσει τις εντάσεις. Η αντικατάσταση του Μπάυρον μετά τον θάνατό του αποδεικνυόταν εξαιρετικά δυσχερής, ενώ ο Χόμπχαουζ που θα κληθεί να αναπληρώσει το κενό και να μεταβεί στην έδρα της ελληνικής Διοίκησης, τελικά θα υπαναχωρήσει. Η προϊούσα πολιτική όξυνση στη βρετανική πρωτεύουσα θα τροφοδοτείται ευκαιριακά από μομφές περί ανικανότητας της *Επιτροπής* και από το όψιμο ενδιαφέρον των αντιπάλων των μεταρρυθμιστών για την «*προδοσία και την εκμετάλλευση των Ελλήνων*». Οι ειδήσεις για την εξέλιξη της δράσης της στην επαναστατημένη Ελλάδα, με την αποστολή μαθηματικών και μουσικών οργάνων, βιβλίων και τυπογραφείων, μεσούσης της επανάστασης, θα εμπλουτίζουν τα επικριτικά σχόλια με «εμπειρικά δεδομένα» για την διαπιστούμενη απρονοησία της *Επιτροπής*. Ταυτόχρονα, οι εντάσεις ανάμεσα στον μπενθαμιστή Στάνοουπ και τον πυροτεχνουργό Ουίλιαμ Πάρυ – ένθερμου υποστηρικτή των τεχνιτών των *Mechanics Institute*, που είχε σταλεί στην Ελλάδα έπειτα από σύσταση του Τόμας Γκόρντον, αποκάλυπταν τώρα όχι τις επάλληλες ενσωματώσεις πολιτισμικών και πολιτικών αρχών, αλλά κυρίως τις συγκρούσεις και τις εντάσεις μέσα από τις οποίες ευοδώθηκε η συνάντηση των δυνάμεων που μετείχαν της αποστολής στην Ελλάδα.

1127. *Αρχείο Ελληνικής Επιτροπής LGC*, φάκ. K5, έγγραφο O3.

Επιλογή της προσέγγισής μας στάθηκε η μη διερεύνηση αυτών των προκλητικών ζητημάτων, καθώς εξέβαλαν στις νέες πραγματικότητες που θα ανασύρουν οι περιπέτειες του διακανονισμού του δανείου, οι ίδιες οι δυναμικές του εθνικού επαναστατικού προτάγματος στη σύνδεσή του με τις επαγγελίες της δικαίωσης του «περιούσιου ορθόδοξου ελληνικού λαού» και οι ρωγμές που νέες εξελίξεις θα προξενήσουν στα σκληρά τοιχώματα του μεταρρυθμιστικού κινήματος. Επρόκειτο για διαφορετικές πραγματικότητες, διαφορετικές ταχύτητες, διαφορετικές και α-σύγχρονες (ενίοτε και άνισες) μεταγραφές των ίδιων φαινομένων που όμως τώρα, καθώς οι ιδέες, τα ρεύματα, οι ιδεολογίες και το νόημα της δράσης που προικιζόταν μ' αυτές περνώντας από τη μία «στιγμή» στην άλλη, υφίσταντο κάποιες, συχνά σοβαρές, εννοιολογικές και εμπειρικές μεταβολές. Επιλέξαμε, έτσι, να κλείσουμε τη διερεύνηση - εκβιαστικά υπό άλλες μέριμνες - εκεί απ' όπου θα μπορούσε να ξεκινήσει: Από την ίδρυση της Επιτροπής, την αποστολή της στην επαναστατημένη Ελλάδα και τη σύναψη του ελληνικού δανείου, ζητήματα που πρόκειται να μας απασχολήσουν στη συνέχεια, καθώς ένα από τα αιτούμενα και τις προκλήσεις που ετέθησαν, κατά τη διερεύνηση του Αρχείου της *Ελληνικής Επιτροπής* υπήρξε η μεταγραφή και η επεξεργασία του. Εκείνο που προκρίθηκε εδώ ήταν η διερεύνηση του ιστορικού πλαισίου υπό το οποίο παρήχθη η προοπτική της υποστήριξης της Ελληνικής Επανάστασης, ξεκινώντας λίγα χρόνια πριν από την έναρξή της, όπου παρατηρούνται σαρωτικές πυκνώσεις και επιταχύνσεις επαφών ανάμεσα σε «ασύμπτωτους» κόσμους μέσα από τα κύματα των ανατροπών που κλυδώνιζαν την Ευρώπη και τις αποικίες της σε Δύση και Ανατολή.

Το ίδιο το γεγονός της υποστήριξης της Ελληνικής Επανάστασης, τόσο στο όποιο του ιστορικό βάθος όσο και στην εκδήλωσή του, δεν εμπίπτει στον ερευνητικό ορίζοντα της παρούσας εργασίας. Ο λόγος περί της δυτικής υποστήριξης προς την Ελληνική Επανάσταση, διαπερνώντας α-βασάνιστα, συχνά, τον λόγο των κοινωνικών υποκειμένων για να φτάσει στον -ρητά ή υπαινικτικά- θετικά σημαινόμενο λόγο της τέχνης επενδύθηκε, κάποτε, με ιδεώδη και προσδοκίες και ήρθε, έπειτα, να θρονιαστεί

στον χώρο του μύθου. Ο βρετανικός και όχι μόνο φιλελληνισμός εξεικονίστηκε έτσι στο ποίημα, το πορτραίτο, ή την όποια νατουραλιστική περιγραφή του πολυθρύλητου 6ου Λόρδου Μπάυρον. Ο ίδιος ο ποιητής με τη σειρά του έγινε συνώνυμο του «ρομαντικού επαναστάτη» και ο φιλελληνισμός μια από τις αυθόρμητες και απροσχεδίαστες, αλλά κορυφαίες και καθοριστικές για την έκβαση του αγώνα στιγμές της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Ο Λόρδος Μπάυρον όμως ο μεγάλος, έως και τις μέρες μας, δημιουργός της αγγλικής λογοτεχνίας που πέθανε στο Μεσολόγγι, θα ενημερωθεί για την *Ελληνική Επιτροπή* από τον σπουδαίο, αν και πολύ λιγότερο οικείο στην ελληνική ιστοριογραφία, Άγγλο ριζοσπάστη πολιτικό Τζον Καμ Χόμπχαουζ. Με τέτοιου τύπου στοιχειώδη ευρήματα αποπειράθηκε να αναμετρηθεί η παρούσα εργασία με την ελπίδα ότι, έχοντας οπωσδήποτε σκιάσει όψεις των υπό εξέταση φαινομένων, συμβάλλει τουλάχιστον στο να φωτιστούν άλλες.

Μεταξύ αυτών, η αναζήτηση των συνδετικών ιστών και της νοηματικής συνάφειας της φιλελεύθερης επανάστασης, της ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης και των κόμβων συνάντησης και συμμάχησης φιλελεύθερων Ουίγων, μπενθαμιστών και Ντισέντερς ριζοσπαστών που ίδρυσαν και μετείχαν στην *Ελληνική Επιτροπή* στις ίδιες τις εξελίξεις που διαμείβονταν στη Βρετανική μητρόπολη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΛΩΝ [1823]
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

Ο κατάλογος έχει συνταχθεί υπό την επιμέλεια των E. S. De Beer και W. Seton, με την ευκαιρία της δωρεάς και μεταφοράς του *Αρχείου της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου* στο Ελληνικό Δημόσιο (1924) από τον Mr. Victor Henry Bowring Hanbury, κληρονόμου του επίτιμου γραμματέα της Sir John Bowring. Σε άλλους χειρόγραφους καταλόγους που απόκεινται στο *Αρχείο* παρουσιάζονται καταγραφές και άλλων ονομάτων όπως, ενδεικτικά, των John Silk Buckingham, Frank Abney Hastings, George Pryme κ.α.

1. E. H. Barker,
2. S. M. Barratt, M.P.,
3. Barber Beaumont,
4. Hon. H. G. Bennett, M.P.,
5. Jeremy Bentham,
6. Samuel Boddington,
7. *Henry* Brougham, M.P.,
8. Sir Francis Burdett, Bart., M.P.,
9. Right Hon. Lord Byron,
10. Robert Campbell,
11. Thomas Campbell,
12. Robert Chaloner, M.P.,
13. Dr. Chatfield,
14. John Christie,
15. Rev. Dr. Adam Clark,
16. T. W. Coke, M.P.,
17. S. Crompton, M.P.,
18. Right Hon. Lord Dacre,
19. Col. Davies, M.P.,
20. Hon. Capt. George Dundas,
21. Lord Ebrington, M.P.,
22. Edward Ellice, M.P.,
23. Col. Sir Howard Elphinstone,
24. C. A. Elton, of Clifton,
25. Lord Erskine,
26. William Evans, M.P.,
27. Right Hon. Lord Fitzwilliam,
28. J. B. Gilchrist,
29. Thomas Gordon 'of Cairness,
30. Lord A. Hamilton, M.P.,
31. J. Henry,
32. Sir Robert Heron,
33. J. C. Hobhouse, M.P.,
34. Joseph Huine, M.P.,
35. Hon. H. C. Llutchinson, M.P.,
36. Col. Jones,
37. Hon. Douglas Kinnaird,
38. H. G. Knight,
39. Hon. Sir Robert Lawrence,
40. J. G. Lambton, M.P.,
41. Dr. Lempriere of Shaldon,
42. J. B. Lennard, M.P.,
43. Gen. Long,
44. Zachary Macaulay,
45. Sir James Mackintosh, M.P.,
46. Dr. Maclean,
47. Rev. Dr. M'Crie,
48. J. Mavrocordatos,

49. J. Maxwell, M.P.,
50. Lord Milton, M.P.,
51. J. B. Mouck, M.P.,
52. Thomas Moore,
53. Lord Nugent, M.P.,
54. William Ord, M.P.,
55. Samuel Parkes,
56. Rev. Dr. Parr of Hatton,
57. Sir T. D. Paul, Bart.,
58. Sir W. Paxton,
59. George Philips, M.P.,
60. H. Pierce,
61. N. Ralli,
62. D. Ricardo, M.P.,
63. T. S. Rice, M.P.,
64. Samuel Rogers,
65. Charles Rumbold, M.P.,
66. Lord J. Russell, M.P.,
67. James Scarlett, M.P.,
68. D. Schiuas,
69. John Smith, M.P.,
70. William Smith, M.P.,
71. Right Hon. Lord Sondes,
72. Hon. Col. Stanhope,
73. D. Sykes, M.P.,
74. Richard Taylor,
75. Marquis of Titchfield,
76. Henry Tulk,
77. William Turubull,
78. Gen. Weatherstone,
79. W. W. Whitmore, M.P.,
80. John Wilks,
81. J. Williams, M.P.,
82. W. Williams, M.P.,
83. Sir Robert Wilson, M.P.,
84. Matthew Wood, M.P.

Πηγή: De Beer E. S., Seton W., "Byroniana: The Archives of the London Greek Committee", *The Nineteenth Century and After Review*, 100 (1926).

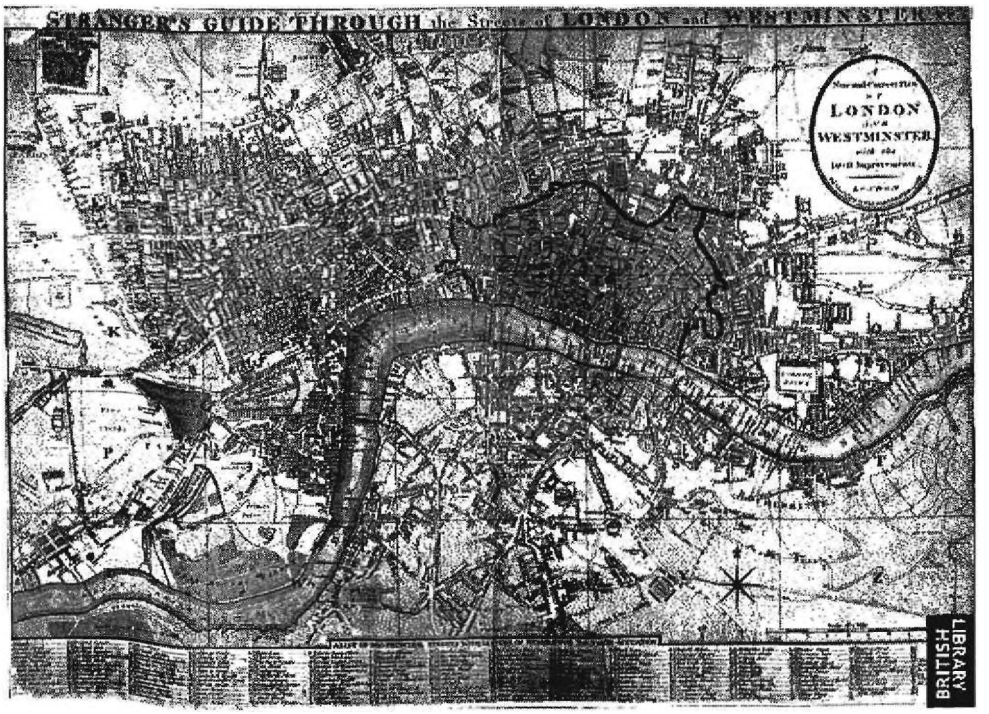
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΧΑΡΤΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΟΥΕΣΤΜΙΝΣΤΕΡ

Πηγή: *Crace Collection of Maps of London, British Library*

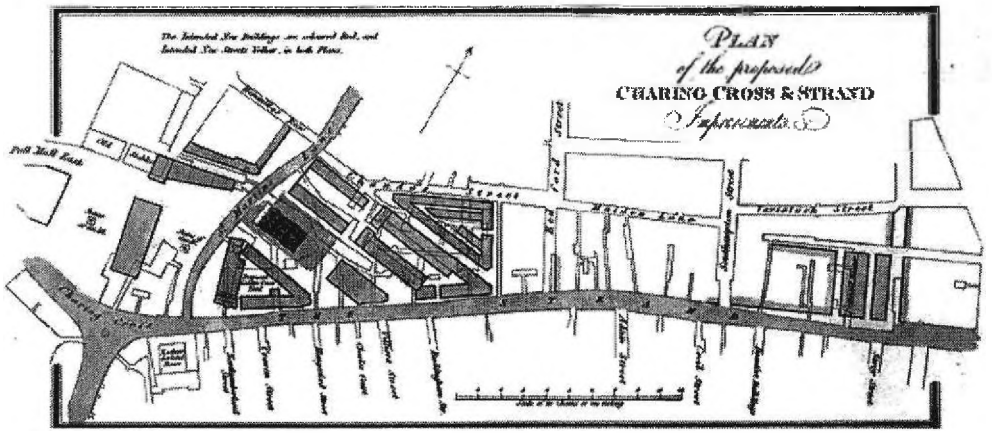
I. "Stranger's Guide through the streets of London and Westminster"

Εκδότης: William Darton
Ημ. έκδοσης: 02.01.1809

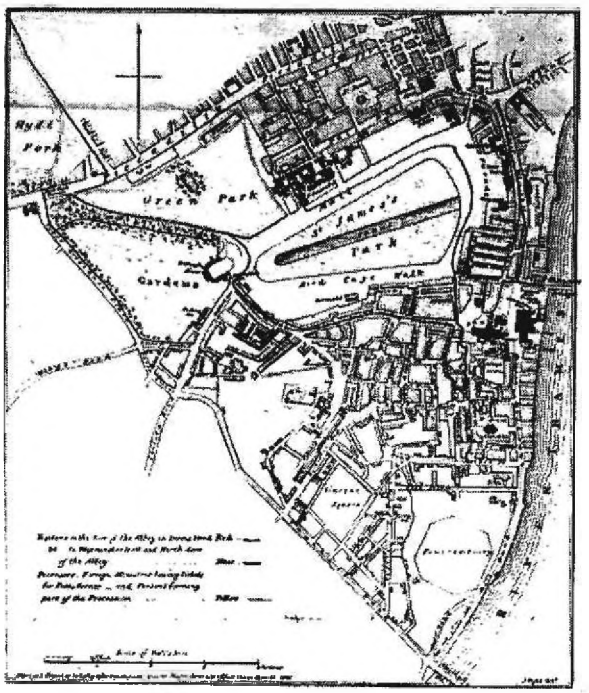
II. "Charing Cross & Strand"

Εκδότης: E. Mogg
Ημ. έκδοσης: 16.05.1827

III. "Plan of Westminster showing the arrangements for the Coronation of George"

Εκδότης: J. Wyld
Χρον. έκδοσης: 1821

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

- Εθνική Βιβλιοθήκη: *London Greek Committee* (LGC).
- British Library: *Holland House Papers*, Additional Manuscripts (BL Add MSS).
- British Library: *Place Papers*, Additional Manuscripts (BL Add MSS).
- British Library: *Lord Broughton Papers*, Additional Manuscripts (BL Add MSS).
- University College London: *Lord Brougham Papers*.
- British School of Archaeology: *Finley Papers*.
- Γενικά Αρχεία του Κράτους: *Αρχεία Stanhope*.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ (1808-1830)

- *The Weekly Register*.
- *The Morning Post*.
- *The Times*.
- *Morning Chronicle*.
- *Gentleman's Magazine*.
- *New Monthly Magazine*.
- *Westminster Review*.
- *Edinburgh Review*.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ

- *Hansard Parliamentary Debates:* 1st series (1818 - 1820), 2nd series (1820-1830).
- *Cobbett's Parliamentary History*, τ. 30.
- *Parliamentary Accounts and Papers*, τ. 18, (Λονδίνο 1831).
- *The Poll Book for Electing Two Representatives in Parliament for the City and Liberty of Westminster, June 18, to July 4, 1818*, (Λονδίνο 1818).
- *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3: «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος».

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

- *Debrett' s Peerage and Baronetage Knightage and Compagnionage.*
- *Burke' s Dormant' s and Exctinct Peerages.*
- *New Extinct Peerage.*
- *Dictionary of National Biorgaphy (DNB).*
- Τα ημερολόγια του Χόμπχαουζ στο διαδίκτυο: *www.Hobby-o.com.*
- Έργα Μπάυρον στο διαδύκτιο: *www.internationalbyronsociety.org.*
- *The provisional constitution of Greece. Translated from the second edition of Corinth, accompanied by the original Greek. Preceded by a letter to the Senate of the Grecian Confederation; and by a general view of the origin and progress of the revolution by a Grecian eye-witness [signing himself Crito]. The whole translated from the inedited French manuscript, etc.*, Λονδίνο 1823.
- *The provisional constitution of Greece, translated from the second edition of Corinth, accompanied by the original Greek; preceded by a letter to the Senate of the Grecian Confederation, and by a general view of the revolution and followed by official documents*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (φωτοαναστατική επανέκδοση φιλελληνικών φυλλαδίων), Αθήνα 1974.

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΕΡΓΑ

Allen W., F. R. S. of the Society of Friends, *Life of William Allen with selections from his correspondence*, τ. II, Λονδίνο 1846.

Ashton T. S., *The Industrial Revolution, 1760-1830*, Λονδίνο 1957.

Aspinall A., "The Westminster election of 1814", *The English Historical Review*, 40, 160 (1925) 562-569.

Aspinall A., *Lord Brougham and the Whig party*, Μάντσεστερ 1927.

Aspinall A., *Politics and the Press, 1780-1850*, Λονδίνο 1949.

Atkinson C., "The Jeremy Bentham silhouette rings", *The Bentham Newsletter*, xi (1987) 48-50.

Atkinson C. M., *Jeremy Bentham: His Life and Work*, Λονδίνο 1970.

Αγγέλου Α., *Οι Λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα 1971.

Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τ. Α΄ (1821-1941), Αθήνα, Κομοτηνή 1981.

Ανδρεάδης Α., *Ιστορία των Εθνικών Δανείων*, Αθήνα 1904.

Ανδριάκαινα Ε., «Η βία σε μεταβατικό στάδιο: Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, 'Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα', *Τα Ιστορικά*, 23, 45 (2006) 512-419.

Ανώνυμο, *Reply to Lord Erskine by an Elector of Westminster*, Λονδίνο 1819.

Ασδραχάς Σπ., «Αιτούμενα της ιστορίας: Οι μεταμορφώσεις της αναγκαιότητας» στο *30 Χρόνια*, Πρακτικά Διημέρου 7 & 8 Μαρτίου 2002, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2002, σ. 117-123.

Ασδραχάς Σπ., «Νεότερος ελληνισμός και Ευρώπη: Ορισμένα αυτονόητα» στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2003, σ. 35-43.

Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1982.

Ασδραχάς Σπ., *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα 1995.

Ασδραχάς Σπ., *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα 1988.

Bahmueller C. F., *The National Charity Company Jeremy Bentham's silent revolution*, Μπέρκλεϋ 1981.

Bain A., *James Mill: A biography*, Λονδίνο 1882.

Ball T., "Was Bentham a 'feminist' and Bentham no feminist: A reply to Boralevi", *The Bentham Newsletter*, iv, 1980, σ. 25-48.

Barker H., *Newspapers, politics, and public opinion in late Eighteenth-Century England*, Οξφόρδη 1998.

Barry N. P., *On classical liberalism and libertarianism*, Λονδίνο 1986, σ. 37.

Bartle G. F., "Bowring and the Greek Loans of 1823 and 1824", *Balkan Studies*, 3 (1962) 61-74.

Bartle G. F., *An old Radical and his brood, A portrait of Sir John Bowring and his family, based mainly on the correspondence of Bowring and his son, Frederick Bowring*, Λονδίνο 1994.

Baumgardt D., *Bentham and the ethics of today*, Πρίνστον 1952.

Belchem J., *'Orator' Hunt: Henry Hunt and English working-class Radicalism*, Οξφόρδη 1985.

Bell Andrew, *An analysis of the experiment in Education made at Egmore, near Madras*, Λονδίνο 1797.

Bell Andrew, *Instructions for Conducting a School, through the agency of the scholars themselves: comprising the analysis of an Experiment in Education Extracted from Elements of Tuition*, Λονδίνο 1812.

Bellamy R. (επιμ.), *Victorian Liberalism*, Λονδίνο 1990.

Bellot H. H., *University College London, 1826-1926*, Λονδίνο 1929.

Bengensco Georges, *Essai d' une notice bibliographique sur la Question d' Orient Europeen*, Βρυξέλλες 1897.

Benn S. I., "The uses of Sovereignty", *Political Studies*, iii (1955) 109-122.

Bentham J., *The Collected Works of Jeremy Bentham* (CW):

[Bentham J.], *The Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 1, 1752-1776, T. L. S. Sprigge (επιμ.), Λονδίνο 1968.

[Bentham J.], *The Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 7, January 1802 to December 1808, J. R. Dinwiddy (επιμ.), Οξφόρδη 1988.

[Bentham J.], *The Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 8, January 1808 to December 1816, S. R. Conway (επιμ.), Οξφόρδη 1988.

[Bentham J.], *The Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 9, January 1817 to June 1820, S. R. Conway (επιμ.), Οξφόρδη 1989.

[Bentham J.], *The Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 10, July 1820 to December 1821, S. R. Conway (επιμ.), Οξφόρδη 1994.

[Bentham J.], *The Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. 11, January 1820 to June 1821, C. Fuller (επιμ.), Οξφόρδη 2000.

[Bentham J.], *The Iberian Correspondence of Jeremy Bentham*, τ. I-II, P. Schwartz (επιμ.), Λονδίνο, Μαδρίτη 1979.

[Bentham J.], *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, J. H. Burns, H. L. A. Hart (επιμ.), Λονδίνο 1970.

[Bentham J.], *Chrestomathia*, M. J. Smith, W. H. Burston (επιμ.), Οξφόρδη 1983.

[Bentham J.], *Colonies, commerce and constitutional law: Rid Yourselves of Ultramaria and other writings on Spain and Spanish America*, Ph. Schofield (επιμ.), Οξφόρδη 1995.

[Bentham J.], *A Comment on the Commentaries and A Fragment on Government*, J. H. Burns, H. L. A. Hart (επιμ.), Λονδίνο 1977.

[Bentham J.], *Securities against Misrule and other constitutional writings on Tripoli and Greece*, P. Schofield (επιμ.), Οξφόρδη 1990.

[Bentham J.], *The Works of Jeremy Bentham, published under the superintendence of his executor, John Bowring*, John Bowring (επιμ.), τ. 1-11, Εδιμβούργο 1838-1843.

[Bentham J.], Jeremy Bentham, *Constitutional Code; for the use of All Nations and All Governments professing Liberal Opinions*, Λονδίνο 1822, *Works*, ix, Εδιμβούργο 1838-1843.

Bentham M. S., *The life of Brigadier-General Sir Samuel Bentham, K. S. G.*, Λονδίνο 1862.

Berlin I., *Four Essays on liberty*, Οξφόρδη 1969. (Στην ελληνική γλώσσα: I. Berlin, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μετ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα 2001).

Bewley Christina, *Gentleman radical: a life of John Horn Tooke, 1736-1812*, Λονδίνο 1998.

Blamires C., "Etienne Dumont: Genevan apostle of Utility", *Utilitas: A Journal of Utilitarian Studies*, ii (1990) 55-70.

Blaquiere E., *An historical review of the Spanish revolution including some account of religion, manners, and literature, in Spain*, Λονδίνο 1822.

Blaquiere E., *On Greece and her Claims*, Λονδίνο 1826.

Blaquiere E., *Report on the Present State of the Greek Confederation*, Λονδίνο 1823.

Blaquiere Ed., *Histoire de la Révolution Actuelle de la Grèce; son origine, ses progrès, et details sur la réligion, les moeurs et le caractère national des Grecs*, μετ. Dr Blaquières, Παρίσι, Ληψία 1825.

Blaquiere Ed., *Letters from Greece; with on the Treaty of Intervention*, Λονδίνο 1828.

Blaquiere Ed., *Narative of a second visit to Greece*, Λονδίνο 1825.

Blaquiere Ed., *Report on the Present State of the Greek Confederation, and on its claims to the support of the Christian World. Read to the Greek Committee on Saturday, September 13, 1823*, Λονδίνο 1823.

Blaquiere Ed., *The Greek Revolution*, Λονδίνο 1824.

Blaquiere Ed., *Letters from the Mediterranean; containing a civil and political account of Sicily, Tripoly, Tunis and Malta*, τ. 1-2, Λονδίνο 1813.

Blunden E. C., *Leigh Hunt's "Examiner" examined comprising some account of that celebrated newspaper contents 1808-1825, and collections by Leigh Hunt, Lamb, Keats, and Byron, illustrating the literary history of that time*, Λονδίνο 1928.

Booth A., "English popular loyalism and the French Revolution", *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 54, 3 (1989) 26-31.

Boralevi L. C., *Bentham and the oppressed*, European University Institute 1984.

Bowring Sir John, *Details of the Arrest, Imprisonment and Liberation, of an Englishman, by the Bourbon Government of France*, Λονδίνο 1823.

Bowring Sir John, *Minor morals for young people*, τ. I-III, Λονδίνο 1834-1839.

Bowring Sir John, *Observations on the state of religion and literature in Spain, made during a journey through the Peninsula in 1819*, Λονδίνο 1819.

Bowring Sir John, *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System; Especially with a Reference to the Decree of the Spanish Cortes of July 1820*, Λονδίνο 1821.

Bowring Sir John, *Report on Egypt under the reign of Mohamed Ali*, ανατ. Λονδίνο 1998.

Bowring Sir John, *Some account of the State of the Prisons in Spain and Portugal*, Λονδίνο 1822.

Bowring Sir John, *The influence of knowledge in domestic and social happiness*, Λονδίνο 1840.

[Bowring Sir John] Lewin B. Bowring (επιμ.), *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, Λονδίνο 1877.

Bowring W. E., "Joseph lancaster, James Thompson, and the Lancasterian System of Mutual Instruction, with special reference to Hispanic America", *The Hispanic American Historical Review*, iv, (1921) 49-74.

Bradley J., "Whigs and Nonconformists: 'Slumbering Radicalism' in English Politics 1739-1789", *Eighteenth-Century Studies*, 9, 1 (1975) 1-27.

Brent R., *Liberal Anglican Politics Whiggery, Religion, and Reform, 1830-1841*, Οξφόρδη 1987.

Briggs J., Sellers I. (επιμ.), *Victorian Nonconformity*, Λονδίνο 1973.

Brougham H. P., Baron Brougham and Vaux, *A Concise Statement of the question regarding the abolition of the Slave Trade*, Λονδίνο 1804.

Brougham H. P., Baron Brougham and Vaux, *Practical observations upon the education of the people, addressed to the working classes and their employers*, Λονδίνο 1825.

Brougham H. P., Baron Brougham and Vaux, *The Life and Times of Henry Lord Brougham. Written by himself, with portraits and facsimiles, with notes by William Lord Brougham*, Εδιμβούργο, Λονδίνο 1871.

Broughton Lord (John Cam Hobhouse), *Recollections of a long life, with additional extracts from his private diaries, edited by his daughter Lady Dorchester*, τ. I-III, Λονδίνο 1910.

Brown W. C., "The popularity of English travel books about the Near East 1775-1825", *Philological Quarterly*, 15 (1996) 70-80.

Bullock A., Schock M. (επιμ.), *The liberal tradition from Fox to Keynes*, Λονδίνο 1956.

Bulwer H. L., *An autumn in Greece*, Λονδίνο 1826.

Burdett Sir Francis Bt., *A full and accurate report of the proceedings at the meeting held at the Crown & Anchor Tavern, on Monday, the 1st of May, 1809, relative to a reform in the Commons House of Parliament*, Λονδίνο 1809.

Burdett Sir Francis Bt., *A full report of Sir Francis Burdett at the late election; including those at the Crown and Anchor tavern; of which but imperfect sketches were given in the newspapers*, Λονδίνο 1804.

Burdett Sir Francis Bt., *An Exposition of circumstances that gave rise to the election of Sir Francis Burdett, Bart and of the Principles which governed the Committee who conducted the election*, Λονδίνο 1807.

Burdett Sir Francis Bt., *An Impartial Statement of the Inhuman Cruelties discovered in the Coldbath-Fields Prison reported in the House of Commons on Friday the 11th of June, 1800, With the report of the debate To which is added, a letter to R. B. Sheridan, Esq Also, an interesting letter, from one of the prisoners, etc.*, Λονδίνο 1800.

Burdett Sir Francis Bt., *Memoirs of the Life of Sir Francis Burdett including a faithful narrative of the whole proceedings in the House of Commons on the question of his commitment to the Tower, etc.*, Λονδίνο 1810.

Burns J. H., "Bentham and the French Revolution", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 16 (1966) 94-114.

Burns J. H., "Bentham on Sovereignty: an exploration" στο M. H. James (επιμ.), *Bentham and Legal Theory*, Μπέλφαστ 1974, σ. 133-150.

Burns J. H., *Jeremy Bentham and the University College*, Λονδίνο 1962.

Burroughs Peter, "Colonial Self-government" στο C. C. Eldridge (επιμ.), *British imperialism in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1987, σ. 20-65.

Burrow J. W., *Whigs and Liberals: Continuity and change in English political thought*, Οξφόρδη 1988.

Burston W. H. (επιμ.), *James Mill on education*, Κέμπριτζ 1969.

[Byron George Gordon Noel, Baron Byron], *Letters and journals of Lord Byron with notices of his life by Thomas Moore*, τ. I-II, Λονδίνο 1830.

[Byron George Gordon Noel, Baron Byron], Prothero R. E. (επιμ.), *The Works of Lord Byron; A New, Revised and Enlarged Edition, with Illustrations: Letters and Journals*, τ. 1-6, Λονδίνο 1922.

[Byron, George Gordon, Baron Byron], David Erdman (επιμ.), *Child Harold's Pilgrimage: a critical composite edition presenting photographic evidence of the author's revisions, rearrangement, replacements, stanza by stanza and canto by canto*, Νέα Υόρκη 1991.

Βαλέτας Γ. (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Προλεγόμενα εις τα Αριστοτέλους Πολιτικά» τ. A^1, Αθήνα [1964].

Βαλέτας Γ. (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», τ. A^1, Αθήνα [1964].

Βαλέτας Γ. (επιμ.), *Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, Επιστολές 1774-1833*, τ. B^2, Αθήνα [1964].

Cannon J., *Parliamentary reform, 1640-1832*, Κέμπριτζ 1973.

Carswell J., *The Old Cause: Three biographical studies in Whiggism*, Λονδίνο 1954.

Chancellor V., *The political life of Joseph Hume 1777-1850 The Scott who was for 30 years a radical leader in the British House of Commons*, Λονδίνο 1986.

Chapman S. D., *The early factory masters: the transition to the factory system in the Midlands textile industry*, Λονδίνο 1967.

Chatfield Rev. R., *A Further Appeal to the British Public*, Λονδίνο 1823.

Chatfield Rev. R., *An Appeal to the British Public in the Cause of the Persecuted Greeks*, Λονδίνο 1822.

Christie I. R., *Wilkes, Wyvill, and Reform: the parliamentary reform movement in British politics*, Aldershot 1994.

Christie J. R., *The Benthams in Russia, 1780-1791*, Οξφόρδη 1993.

Christie I. R., *Stress and stability in the late 18th century Britain*, Οξφόρδη 1984.

Clarke M. L., *George Grote: A Biography*, Λονδίνο 1962.

Clarkson Th., *An Essay on the Doctrine and Practice of the Early Christians, as they relate to War*, Λονδίνο 1812· (Στην ισπανική γλώσσα: John Bowring, *Observaciones sobre las*

opiniones y conducta de los primitivos en quanto a la guerra, escritas en ingles pro Tomas Clarkson, y traducidas al espanol por J. Bowring, Λονδίνο 1821).

Colley L., *Britons: Forging the nation 1707-1837*, Νιού Χέιβεν CT, Λονδίνο 1992.

Cone C. B., *The English Jacobins: reformers in late eighteenth century England*, Νέα Υόρκη 1968.

Conway S. R., "Bentham and the Nineteenth Century revolution in government" στο R. Bellamy (επιμ.), *Victorian Liberalism*, Λονδίνο 1990.

Conway S., "J. F. Colls, M. A. Gathercole, and Utilitarianism unmasked: A neglected episode in the Anglican response to Bentham", *The Journal of Ecclesiastical History*, 45, 3 (1994) 435-437.

Cookson J. E., "The English volunteer movement of the French Wars 1793-1815: some contexts", *Historical Journal*, 32, 4 (1989) 867-892.

Cookson J. E., *Lord Liverpool's Administration 1815-1822*, Εδιμβούργο 1975.

Cookson J. E., *The Friends of Peace: anti-war liberalism in England 1793-1815*, Κέμπριτζ 1982.

Crawford D. G. (επιμ.), *A History of the Indian Medical Service 1600-1913*, τ. ΙΙ, Λονδίνο 1914.

Crawley C. N., *The question of Greek Independence, A study of British policy in the Near East (1821-1833)*, Κέμπριτζ 1930.

Crimmins J., *Secular Utilitarianism: social science and the critic of religion in the thought of J. Bentham*, Οξφόρδη 1990.

Crompton L., *Byron and Greek love Homophobia in 19th Century England*, Λονδίνο 1985.

Crook D. P., *American democracy in English politics 1815-1850*, Οξφόρδη 1965.

Dakin D., *British and American Philhellenes in the War of Greek Independence*, Θεσσαλονίκη 1955.

Dakin D., *The Greek Struggle for Independence 1821-1833*, Λονδίνο 1973.

Dallas R. Ch., *Recollections of the life of Lord Byron, from the year 1808 to the end of 1814; exhibiting his early character and opinions, detailing the progress of his literary career, and including various unpublished passages of his works To which is prefixed, an account of the circumstances leading to the suppression of Lord Byron's correspondence with the author, and his letters to his mother lately announced for publication*, Λονδίνο 1824.

Daniel Green, *Great Cobbett: The noblest agitator*, Λονδίνο 1983.

Δασκαλάκης Β., *Οι Τοπικοί Οργανισμοί της Επαναστάσεως του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδαύρου*, Αθήνα 1966.

Davis R. W., "The strategy of 'Dissent' in the repeal campaign, 1820-1828", *The Journal of Modern History*, 38, 4 (1966) 374-393.

Davis R. W., *Dissent in politics 1780-1830: The political life of William Smith, MP*, Λονδίνο 1971.

Dawson F. G., *The first Latin American debt crisis: The city of London and the 1822-1825 loan bubble*, Νιού Χέιβεν CT 1990.

De Beer E. S., Seton W., "Byroniana: The Archives of the London Greek Committee", *The Nineteenth Century and After Review*, 100 (1926) 1-17.

Delanty G., *Inventing Europe Idea, identity, reality*, Λονδίνο 1995.

Dickinson H. T. (επιμ.), *Britain and the French Revolution*, Λονδίνο 1989.

Dickinson H. T., "The Eighteenth century Debate on the Glorious Revolution", *History*, 61 (1976) 28-45.

Dickinson H. T., *British radicalism and the French Revolution 1789-1815*, Οξφόρδη 1985.

Dimaras A., "The other British philhellenes" στο Richard Clogg (επιμ.), *The struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, Λονδίνο 1973.

Dimaras A., *Foreign, and particularly English Influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, Διδακτορική Διατριβή, London University 1973.

Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μετ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2002.

Δημαράς Κ. Θ., «Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία*, 51, 591 (1952) 34-57.

Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982.

Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989.

Dinwiddy J. R., "Bentham and the early nineteenth century", *The Bentham Newsletter*, viii (1984) 43-51.

Dinwiddy J. R., "Bentham' s transition to political radicalism 1809-1810", *Journal of the History of Ideas*, 36 (1975) 683-700.

Dinwiddy J. R., "Early nineteenth century reactions to Benthamism", *Royal Historical Society*, 5, 34 (1984) 47-69.

Dinwiddy J. R., "Sir Francis Burdett and Burdettite radicalism", *History*, 65 (1980) 17-31.

Dinwiddy J. R., *From Luddism to the First Reform Bill 1810-1832*, Οξφόρδη 1986.

Dinwiddy J. R., *Radicalism and reform in Britain 1780-1850*, Λονδίνο 1992.

Ditchfield G. M., "The Parliamentary struggle over the repeal of the Test and Corporation Acts", *English Historical Review*, 89 (1974) 551-577.

Dozier Robert, *For King, Constitution, and Country: The English loyalists and the French Revolution*, Lexington Kentucky ² 1983, Λονδίνο 1979.

Droulia Loukia, *Philhellenisme Ouvrages inspires par la Guerre de l' Independance Grecque 1821-1833, Repertoire Bibliographique*, Αθήνα 1974.

Earle P., *The Making of the English Middle Class: Business, Society, and Family Life in London, 1660-1730*, Μπέρκλεϋ 1989.

Eldridge C. C., *British Imperialism in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1984.

Elliott E. B., *Appeal from the Greek Committee to the British public in general, and especially to the friends of religion*, Λονδίνο 1823.

Elsner J., Rubiés J.- P. (επιμ.), *Voyages and visions Toward a cultural history of travel*, Λονδίνο 1999.

Emsley C., *British society and the French wars 1793-1815*, Λονδίνο 1979.

Erdman D., "Lord Byron and the Genteel Reformers", *PMLA*, 56 (1941) 1065-1094.

Erskine Th. Lord, *An Appeal to the People of Great Britain on the Subject of Confederated Greece*, Λονδίνο 1824.

Erskine Th., Baron Erskine, *A Short Defence of the Whigs against the imputations attempted to be cast upon them during the late election of Westminster*, Λονδίνο 1819.

Erskine Th., Baron Erskine, *The Defences of the Whigs consisting of two tracts by Lord Erkine, entitled: "A short defence of the Whigs" and "A letter to an elector of Westminster": a new edition: with a preface*, Λονδίνο 1819.

Feaver G., Rosen F. (επιμ.), *Lives, liberties and the public good*, Λονδίνο 1987.

Fetter F. W., *The economist in Parliament 1780-1868*, Ντάραμ 1980.

Foot M., *The politics of paradise: A vindication of Byron*, Λονδίνο 1988.

Ford H. T., *Henry Brougham and his world: a biography*, Λονδίνο 1995.

Fox C. J., *The speech of the Right Honourable C. J. Fox on American Independence: Spoken in the House of Commons, Thuesday July 2, 1782*, Λονδίνο χχ.

Francis J., *Chronicles and Characters of the Stock Exchange*, Λονδίνο 1855.

Fundonald Th., Eleventh Earl, *The life of Thomas, Lord Cochrane*, τ. I, Λονδίνο 1869.

Gennadeion Collection, "On Liberality, true and false. The Liberal. Proscript to Lord Byron" στο *Byroniana, Literary, Critisism, various* (συλλογή κειμένων), Αθήνα [χ.χ.].

George D., "The Combination Laws reconsidered", *Supplement to Economic Journal*, 2 (1927) 214-228.

George D., "The Combination Laws", *Economic History Review*, 6 (1936) 172-178.

Gilmour I., *The Making of the Poets: Byron and Shelley in their Time*, Λονδίνο 2002.

Goodwin A., *The Friends of Liberty: The English democratic movement in the age of the French Revolution*, Λονδίνο 1979.

Gordon B., *Economic doctrine and Tory Liberalism, 1824-1830*, Λονδίνο 1979.

Gordon B., *Political economy in parliament 1819-1923*, Λονδίνο 1977.

Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, τ. 2, Λονδίνο 1832.

Graham P. W. (επιμ.), *Byron's Bulldog: The letters of John Cam Hobhouse to Lord Byron*, Columbus Οχάιο 1984.

Grant J., *Random recollections of the House of Commons from the year 1830 to the close of 1835*, Φιλαδέλφια 1836.

Grote H., *The personal life of George Grote*, Λονδίνο 1873.

Hagen E. E., *On the theory of social change How economic growth begins*, Κέμπριτζ MAS 1962.

Halévy E., *History of the English people in the Nineteenth century*, τ.II, *The liberal awakening 1815-1830*, μετ. E. I. Watkin, Νέα Υόρκη 1949.

Halévy E., *La formation du radicalisme philosophique*, τ. 1-3, Παρίσι 1901-1904.

Halévy E., *The History of the English People in 1815*, μετ. E. I. Watkin, Λονδίνο 1937.

Hall L.A.H., *Essays in Bentham, Jurisprudence and Political Theory*, Οξφόρδη 1982.

Hamburger J., *Intellectuals in Politics: John Stuart Mill and the Philosophic Radicals*, Νιου Χέιβεν CT 1965.

Harris R. W., *Romanticism and social order 1780-1830*, Λονδίνο 1969.

Harris W., *The History of the Radical Party in Parliament*, Λονδίνο 1885.

Harrison R., *Bentham*, Λονδίνο 1983.

Hart H. L. A., "Bentham on Sovereignty" στο *Jeremy Bentham, Ten critical essays*, B. Parekh (επιμ.), Λονδίνο 1974, σ. 148-153.

Hart H. L. A., "Between utility and rights", στο A. Ryan (επιμ.), *The Idea of Freedom*, Οξφόρδη 1979, σ. 80-86.

Hart H. L. A., *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and political theory*, Οξφόρδη 1982.

Hay D. G., "The Pattern of Nonconformity in South Yorkshire 1660-1851", *Northern History*, 8, (1973) 47-90.

Henriques U., *Religious toleration in England 1787-1833*, Λονδίνο 1961.

Hill B. W., *British parliamentary parties 1742-1832: From the fall of Walpole to the first Reform Act*, Λονδίνο 1985.

Hill Ch., *The Century of Revolution 1603-1714*, Νέα Υόρκη 1961.

Hilton Boyd, *The Age of Atonement The influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought 1785-1865*, Οξφόρδη 1991.

Hilton J. B., *Corn, Cash, Commerce: The economic policies of the Tory Government 1815-1830*, Λονδίνο 1977.

Hinde W., *George Canning*, Λονδίνο 1973.

Ηλιού Φ., *Σταμάτης Πέτρου Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Αθήνα 1976.

Hobhouse John Cam, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, τ. I-II, Λονδίνο 1813.

Hobhouse John Cam, Baron Broughton, *A Defence of the People in Reply to Lord Erskine's «Two Defences of the Whigs»*, Λονδίνο 1819.

Hobhouse John Cam, Baron Broughton, *A Supplicatory Letter to Lord Viscount Castlereagh K. G. on the bills introduced into Parliament for preventing seditious meetings*, Λονδίνο 1819.

Hobhouse John Cam, Baron Broughton, *A Trifling Mistake in Lord Erkine's Recent Preface*, Λονδίνο 1819.

Hobhouse John Cam, Baron Broughton, *Proceedings in the House of Commons and in the Court of King's Bench, relative to the Author of the "Trifling Mistake", together with the argument against parliamentary commitment, and the decision which the judges gave without hearing the case. Prepared for the press by John Cam Hobhouse*, Λονδίνο 1820.

Hobhouse John Cam, *The substance of some letters written by an Englishman resident at Paris during the late reign of Emperor Napoleon*, τ. I-II, Λονδίνο 1816.

Hobsbawm E. J., *Labouring men Studies in the history of labour*, Λονδίνο 1964.

Hobsbawm E. J., *Εθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μετ. Χ. Νάντρις, Αθήνα 1994.

Hobsbawm E. J., *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, μετ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα 1992.

Hodlin C. S., *The political career of Sir Francis Burdett*, Οξφόρδη 1989.

Holdsworth Sir William Searle, "Bentham's Place in English Legal History" στο Bhikhu P. (επιμ.), *Jeremy Bentham: critical assessments*, τ. III, Λονδίνο 1993.

Hole R., *Pulpits, politics and public order in England 1760-1832*, Κέμπριτζ 1989.

Holt R. V., *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*, Λονδίνο 1952.

Hone A. J., *For the Cause of the Truth Radicalism in London 1796-1821*, Οξφόρδη 1982.

Huch R. K., Ziegler P. R., *Joseph Hume The people's MP*, Φιλαδέλφια 1985.

Hughes T. S., *An Address to the People of England in the Cause of the Greeks, Occasioned by the Late Inhuman Massacres in the Isle of Scio*, Λονδίνο 1822.

Hughes T. S., *Considerations upon the Greek Revolution, with a vindication of the Author's 'Address to the People of England' from the attack of Mr. C. B. Sheridan*, Λονδίνο 1823.

Hume J., *Short account of a Plan for the New Silver Coinage for Improving the Currency of the Kingdom and Introducing the Decimal Principle Into All Money Transactions*, Λονδίνο 1816.

Hume J., *Speech on January 19, 1813 delivered to an Adjourned General Court of Proprietors of East India Stock*, Λονδίνο 1813.

Hume J., *The Provident Institution of Savings*, Λονδίνο 1816.

Hume J., *The substance of a speech of Joseph Hume at a General Court of proprietors on the 19th June, 1814 upon the motion for granting a pension of £2000 per annum for ten years to the present Lord Melville*, Λονδίνο 1814.

Hume L. J., "J. Bentham and the Nineteenth Century revolution in government", *Historical Journal*, x (1967) 361-375.

Hume L. J., "Preparations for Civil War in Tripoli in the 1820: Ali Karamanli, Hassuna D' Ghies and J. Bentham", *Journal of African History*, 21 (1980) 311-322.

Hume L. J., "The political functions of Bentham's theory of Fictions", *The Bentham Newsletter*, iii (1979) 18-27.

Hume L. J., *Jeremy Bentham and Bureaucracy*, Κέμπριτζ 1981.

Israel J. I., *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Οξφόρδη 2003.

Israel J., *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός Μια τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεωτερικότητας*, μετ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά, 2004, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2005.

Jackson J. S., *The public career of Sir Francis Burdett: The years of radicalism 1769-1815*, Φιλαδέλφια 1932, σ. 198-204.

Jacob M., *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*, Λονδίνο 1981.

James M., *Bentham and Legal Theory*, Μπέλφαστ 1974.

Γιακωβάκη Ν., «'Η Ευρώπη ανακαλύπτει την Αθήνα': ένα πρόβλημα», *Τα Ιστορικά*, 22, 42 (2005) 228-240.

Γιακωβάκη Ν., «Εντοπίζοντας την αρχαία Ελλάδα. Οι Ευρωπαίοι και η ανάδυση μιας νέας χώρας κατά τους νεότερους χρόνους», *Σύγχρονα Θέματα*, 64 (1997) 76-80.

Γιακωβάκη Ν., «Στον ορίζοντα της Ευρώπης: Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 55-74.

Γιακωβάκη Ν., *Ευρώπη μέσω Ελλάδας Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος - 18ος αιώνας*, Αθήνα 2006.

Γιακωβάκη Ν., *Προς την Ελλάδα: Ένα ευρωπαϊκό δρομολόγιο Η ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση 17ος - 18ος αι.*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001.

Kaiser Th., "The Evil Empire? The debate of Turkish despotism in Eighteenth-Century French political culture", *The Journal of Modern History*, 72 (2000) 39-52.

Kalyvas A., Katznelson I., "Embracing liberalism: Germaine de Staël's farewell to republicanism" στο P. M. Kitromilides (επιμ.), *From republican polity to national community Considerations of Enlightenment political thought*, Οξφόρδη 2003.

Kelly P. J., *Utilitarianism and Distributive Justice*, Οξφόρδη 1990.

Kelsall M., *Byron' s politics*, Μπράιτον 1987.

Kennedy P., "Continuinty and discontinuity in British imperialism 1815-1914" στο C. C. Eldridge (επιμ.), *British imperialism in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1987, σ. 20-38.

Kenneth I., *Reformers in India 1793-1833 An account of the work of Christian missionaries on behalf of social reform*, Κέμπριτζ 1956.

Kirby R. G., Musson A. E., *The Voice of the People: John Doherty 1798-1854*, Μάντσεστερ 1975.

Kitromilides P. M., "Jeremy Bentham and Adamantios Korais", *The Bentham Newsletter*, ix (1985) 34-48.

Kitromilides P., "Jeremy Bentham and Adamantios Korais" στο P. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of South Eastern Europe*, Aldershot 1994, σ. 1-17.

Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Jeremy Bentham και Αδαμάντιος Κοραής», Πρακτικά Συνεδρίου *Κοραής και Χίος*, Ομήρειον Πνευματικόν Κέντρον, τ. Α', Αθήνα 1984.

Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Ο Κοραής μελετητής του Μπένθαμ», Έρευνα στη Βιβλιοθήκη της Χίου, *Μνήμων* 10 (1985) 307-318.

Κιτρομηλίδης Π. Μ., *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα 1992.

Kriegel Abraham D., "Liberty and Whiggery in early Nineteenth-Century England", *The Journal of Modern History*, 52, 2 (1980) 253-278.

Κόκκινος Δ., *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. Δ', Αθήνα 1959-60.

Κονδύλης Π. (επιμ.), *Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, Η Ελλάδα, η Τουρκία και το ανατολικό ζήτημα*, Αθήνα 1985.

Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα 1991.

Κουμαριανού Αικ. (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. Β', Ελληνικά Χρονικά 1824-1826, Αθήνα 1971.

Κουρνούτος Γ. Π., «Ο Λόρδος Μπάυρον και η εποχή του», *Νέα Εστία*, 104 (1978) 820-850.

Κυρτάτας Δ., «Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από τον νέο ελληνισμό κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση της Δύσης» στο *Οι χρήσεις της αρχαιότητας από τον νέο ελληνισμό*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2002, σ. 251-266.

Lacey D. R., *Dissent and Parliamentary Politics in England 1661-1689 A study in the perpetuation and tempering of parliamentarism*, New Brunswick 1969.

Lancaster J., *Improvements in education: as it respects the industrious classes of the community, containing, among other important particulars, an account of the institution for the education of one thousand poor children, and of the new system of education on which it is conducted*, Λονδίνο 1805.

Lang S., *Parliamentary Reform, 1785-1928*, Λονδίνο 1999.

Laski H., *The rise of European liberalism*, Λονδίνο 1936.

Laslett P., *The world we have lost further explored*, Λονδίνο 2000.

Lean G., *God's politician: William Wilberforce's struggle*, Λονδίνο 1980.

Λέκκας Π. Ε., «Από τον Διαφωτισμό στην πολιτική σκέψη του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 21, 40 (2004) 179-193.

Λέκκας Π. Ε., *Η εθνικιστική ιδεολογία Τέσσερις υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1996.

Λέκκας Π. Ε., *Το παιχνίδι με τον χρόνο Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα 2002.

Lively J., Rees J. (επιμ.), *Utilitarian logic and politics*, Οξφόρδη 1978.

Λιγνάδης Α. Δ., *Το Πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970.

Lloyd Ch. C., *Lord Cochrane: seaman-radical liberator A life of Thomas Cochrane, 10th Earl of Dundonald*, Λονδίνο 1947.

Long D., *Bentham on liberty*, Τορόντο 1977.

Lubenow W. C., *The Cambridge Apostles 1820-1914 Liberalism, imagination, and friendship in English intellectual and professional life*, Κέμπριτζ 1998.

Lyons D., *In the interest of the governed*, Οξφόρδη 1973.

Maccoby S., *English Radicalism 1786-1832*, Λονδίνο 1955.

Machin G. I. T., *The Catholic question in English politics 1820-1830*, Οξφόρδη 1964.

Mackintosh Sir James, *Vindiciae Gallicae: Defence of the French Revolution, and its English admirers, against the accusations of the Right Hon. E. Burke; including some strictures on the late production of Mons. de Calonne*, Λονδίνο 1791.

Macpherson C. B., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μετ. Ε. Κασίμη, Αθήνα 1986.

ΜακΆρθυ Φ., *Βύρων Ο βίος και ο θρύλος*, μετ. Δ. Κίκιζας, Αθήνα 2005.

Main J. M., "Radical Westminster 1807-1820", *Historical Studies Australia and New Zealand*, 12, 46 (1966) 186-204.

Marchand Leslie A. (επιμ.), *Λόρδου Μπάυρον Επιστολές από την Ελλάδα, 1809-1811 & 1823-1824*, μετ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1996.

Marchand L. A., *Byron A Portrait*, Λονδίνο 1993.

Marchand L. A., *Byron: A Biography*, τ. I-III, Νέα Υόρκη 1957.

Maurois A., *Byron*, Λονδίνο 1930.

Maxwell Sir Herbert, *The life of Wellington*, τ. I, Λονδίνο 1899.

McLachlan H., *The Unitarian movement in the religious life of England*, τ. I, Λονδίνο 1934.

Medwin Th., *Conversations of Lord Byron noted during a residence with his Lordship at Pisa in the years 1821 and 1822 by Thomas Medwin Esq.*, Λονδίνο 1824.

Mikkeli H., *Europe as an Idea and Identity*, Λονδίνο 1998.

Miles D., *Francis Place 1771-1854: The life of a remarkable radical*, Μπράιτον 1988.

Mill J., *Commerce Defended An answer to the arguments by which Mr Spence and others have attempted to prove that commerce is not a source of national health*, Λονδίνο 1808.

Mill John Stuart, *Autobiography*, Λονδίνο 1873[1], [J. M. Robson, (επιμ.), Λονδίνο 1989].

Mitchel A. V., *Whigs in Opposition, 1815-1830*, Λονδίνο 1967.

Mitford W., *The History of Greece*, τ. 1-5, Λονδίνο 1784-1818.

Molivas G. I., "Religious Toleration and state neutrality in the policy of British Enlightenment" στο Kitromilides P. (επιμ.), *From republican polity to national community Considerations of Enlightenment political thought*, Οξφόρδη 2003.

Moore Th., *Memoirs, Life, and Journals of Lord Byron*, Λονδίνο 1860[3].

Μηλιώρη Μ., «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του 'εθνικού' και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της ελληνικής ιστορίας», *Μνήμων*, 22 (2000) 69-104.

Neal J., *Wandering recollections of a somewhat busy life*, Βοστώνη 1869.

Nesbitt G. L., *Benthamite reviewing The first twelve years of the Westminster Review 1824-1836*, Νέα Υόρκη 1934.

New C. W., *The life of Henry Brougham to 1830*, Οξφόρδη 1961.

Newman G., *The rise of English nationalism: A cultural history 1740-1830*, Λονδίνο 1987.

O'Gorman F., "The unreformed electorate of Hanoverian England: the mid eighteenth century to the reform act of 1832", *Social History*, 11 (1986) 32-35.

O'Gorman F., *Voters, Patrons and Parties: the unreformed electoral system of Hanoverian England 1734-1832*, Οξφόρδη 1989.

O'Leary P., *Sir James Mackintosh The Whig Cicero*, Αμπερντήν 1989.

Oakeshott M., *Rationalism in Politics and Other Essays*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1962.

Oldfield T. H. B., *The representative history of Great Britain and Ireland*, Λονδίνο 1816.

Oren B. -D., *Constitutional limits and the public sphere: a critical study of Bentham's constitutionalism*, Οξφόρδη 2000.

Origo I., *The last attachment The story of Byron and Teresa Guiccioli as told in their unpublished letters and other family papers*, Λονδίνο 1949.

Owen R., *A new view of society: or essays on the principles of the formation of human character, and the application of the principle to practice*, Λονδίνο 1813.

Palma Count A., *A summary account of the steamboats of Lord Cochrane's expedition; with some few words upon the two frigates ordered at New York for the service of Greece*, Λονδίνο 1826.

Palma Count A., *Greece vindicated in two letters; to which are added critical remarks on the works, recently published on the same subject, by Messrs Bulwer, Emerson, Pecchio, Humphreys, Stanhope, Parry, and Blaquiere*, Λονδίνο 1826.

Pankhurst R. K. P., *William Thompson*, Λονδίνο 1954.

Parekh B. (επιμ.), *Jeremy Bentham*, Λονδίνο 1974.

Parry W., *The last days of Lord Byron*, Λονδίνο 1825.

Patterson M. W., *Sir Francis Burdett and his Times 1770-1844*, τ. I-II, Λονδίνο 1931.

Peardon T., "Bentham's ideal republic", *Canadian Journal of Economic and Political Science*, xvii (1951) 184-203.

Penn V., "Philhellenism in England (1821-1827)", *Slavonic Review*, 14 (1935-1936) 363-371, 647-660.

Peters C., *Byron Ποιητής, εραστής ή επαναστάτης;*, μετ. Κώστας Παπαδόπουλος, Αθήνα 2003.

Πεσμαζόγλου Στ., «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης του 'Τούρκου'» στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολή Μωραϊτη, Αθήνα 2003, σ. 187-196.

Πεχλιβάνος Μ., Πολίτης Α., Κοντογιάννης Π. (επιμ.), *Καντίτ ή ή Αισιοδοξία*, *Βολταίρος*, μετ. Π. Κοντογιάννης, μετ. Π. Κοντογιάννης, Αθήνα 2002.

Philips C. H., *The East India Company 1784-1834*, Λονδίνο 1949.

Plamenatz J., *The English Utilitarians*, Οξφόρδη 1958.

Pocock J. G. A. (επιμ.), *Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776*, Πρίνστον NJ 1980.

Pocock J. G. A., *Virtue, commerce and history: Essays on political thought and history, chiefly in the Eighteenth Century*, Κέμπριτζ 1985.

Postema G. J., *Bentham and the Common Law Tradition*, Οξφόρδη 1986.

Postema G. J. (επιμ.), *Bentham: Moral, Political and legal philosophy*, τ. 2, Aldershot 2002.

Postema G. J., "Jeremy Bentham and Representative Democracy: A Study of the Constitutional Code" Frederick Rosen, *The Philosophical Review*, 95 3 (1986) 483-487.

Pryme G., *Autobiographic recollections of George Pryme, Esq., MA, edited by his daughter, Mrs Alicia Baynes*, Κέμπριτζ 1870.

Raffenel C. D., *Histoire des événemens de la Grèce*, Παρίσι 1822.

Raizis B. (επιμ.), *Lord Byron Byronism-Liberalism-Philhellenism Proceedings of the 14th International Byron Symposium*, Αθήνα 1988.

Raphael S. (επιμ.), *Patriotism: The making and unmaking of British national identity*, τ. I-III, Λονδίνο 1989.

Ricardo D., "On the principles of political economy and taxation", στο P. Sraffa, M. H. Dobb (επιμ.), *The Works and Correspondence of David Ricardo*, τ. I, III, V, Κέμπριτζ, ³1951.

Robbins C., *The 18th century commonwealthman: studies in the transmission, development and circumstance of English liberal thought from the restoration of Charles II until the war with the thirteen colonies*, Νέα Υόρκη 1968.

Roberts M., *The Whig party 1807-1812*, Λονδίνο 1965.

Roberts W., "Bentham's Poor Laws Proposals", *The Bentham Newsletter*, iii (1979) 41-42.

Rogers N., *Whigs and cities: popular politics in the age and of Walpole and Pitt*, Οξφόρδη 1989.

Rosen F., "A note on Bentham and Korais", *The Bentham Newsletter*, ix (1985) 49-50.

Rosen F., "Bentham's letters and manusrits in Greece", *The Bentham Newsletter*, v (1981) 55-58.

Rosen F., "Elie Halévy and Bentham's authoritarian liberalism", *Enlightenment and Dissent*, 6 (1987) 59-76.

Rosen F., "John Bowring and the World of Jeremy Bentham" στο Joyce Youings (επιμ.), *Sir John Bowring 1792-1872 Aspects of his Life and Career Papers delivered at a Conference held at the University if Exeter on 16-17 October 1992 to mark the two hundredth anniversary in Exeter of the remarkable Victorian public servant and man of letters, Sir John Bowring* Πλύμουθ 1993.

Rosen F., "The Constitutional Code: The New Version", *The Bentham Newsletter*, ii (1979) 40-43.

Rosen F., *Bentham, Byron and Greece: Consitutionalism, nationalism and early liberal political thought*, Οξφόρδη 1992.

Rosen F., Burns J. H. (επιμ.), *Constitutional Code*, τ. I, Οξφόρδη 1983.

Rosen F., *Jeremy Bentham and representative democracy, A study of the Constitutional Code*, Οξφόρδη 1985.

Rosen F., *Thinking about liberty*, Λονδίνο 1990.

Rosenblum N. L., *Bentham's theory of the modern state*, Λονδίνο 1978.

Rosenblum N., *Another Liberalism: Romanticism and Reconstruction of liberal thought*, Κέμπριτζ MAS 1987.

Rowell G., *Hell and the Victorians*, Οξφόρδη 1974.

Ροτζώκος Ν., «Πολυπολιτισμικές αναγνώσεις του Οθωμανικού παρελθόντος, Προς έναν μεταμοντέρνο ρομαντισμό», *Ο Πολίτης*, 144 (2006) 25-27.

Salmon D., *Joseph Lancaster* Λονδίνο 1904.

Schmidt M. G., *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μετ. Ε. Δεκαβάλλα, επιμ. Δ. Δώδος, Αθήνα 2000.

Schofield P., "Bentham on the identification of interests", *A Journal of Utilitarian Studies*, viii (1996) 223-234.

Schofield Ph., Harris J. (επιμ.), *Jeremy Bentham Legislator of the World: writings on codification, law and education*, Οξφόρδη 1998.

Sellers I., *Liverpool Nonconformity: 1786-1914*, Διδακτορική Διατριβή, Keele University 1969.

Sellers I., *Nineteenth-Century Nonconformity*, Λονδίνο 1977.

Silver H., *English education and the Radicals 1780-1823*, Λονδίνο 1975.

Simon B., *Studies in the History of Education 1789-1870*, Λονδίνο 1960.

Spence P., *The birth of Romantic Radicalism War, popular politics, and English Radical Reformism, 1800-1815*, Λονδίνο 1996.

St Clair W., *"That Grece might still be free": The philhellenes in the War of Independence*, Λονδίνο 1972.

Stanhope L., *Greece in 1823 and 1824; a series of letters and other documents on the Greek Revolution; reminiscences of Lord Byron; supplementary papers*, Λονδίνο 1825.

Stanhope L., *The Military Commentator; or, thoughts upon the construction of the Military Code of England, contrasted with that of the Codes of other nations; together with remarks upon the Administration of that Code, particularly with regard to Military Flogging*, Λονδίνο 1813.

Stanhope L., *Sketch of the History and Influence of the Press in British India; Containing Remarks on the Effects of a Free Press on Subsidiary Alliances; On the Delays of Office; On Superstition; On the Administration of Justice; On Flogging; and of Agriculture. Also on the Dangers of a Free Press, and the Licentiousness of a Censorship*, Λονδίνο 1823.

Stankiewicz W. J. (επιμ.), *In defence of Sovereignty*, Νέα Υόρκη 1969.

Stark W., *Introduction to Jeremy Bentham's economic writings*, τ. I, Λονδίνο 1952.

Stark W., "Liberty and Equality or J. Bentham as an Economist", *The Economic Journal*, 51, 201 (1941) 56-79.

Stavordale Lord, (επιμ.), *Further memoirs of the Whig Party 1807-1821, with some miscellaneous reminiscences, by Henry Richard Vassall, Third Lord Holland*, Λονδίνο 1905.

Stephen L., *The English Utilitarians*, τ. I, Λονδίνο 1900.

Stevenson J., "London in the age of Reform" στο H. T. Dickinson (επιμ.), *Britain and the French Revolution*, Λονδίνο 1989.

Stevenson J., "'Paneites to a man'? The English Popular Radical Societies of 1790s", *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 53, 3 (1989) 14-25.

Stewart R., *The public career of Henry Brougham 1778-1868*, Λονδίνο 1985.

Stokes E., *The English Utilitarians and India*, Οξφόρδη 1959.

Σιμόπουλος Κ., *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. ΙΙΙ, Αθήνα 1997.

Σκοπετέα Ε., *Φαλμεράνερ Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα 1997.

Thomas W. E. S., "Francis Place and Working Class History", *Historical Journal*, 5, 1 (1962) 61-79.

Thomas W., "Constitutional Code, Volume I", F. Rosen, J. H. Burns, [Jeremy Bentham], *The English Historical Review*, 101, 398 (1986) 266-267.

Thompson D. M., *Nonconformity in the 19th century*, Λονδίνο 1972.

Thompson E. P., *The making of the English working class*, Harmondsworth 1963.

Tolias G., *La médaille et la rouille. L' image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne*, Παρίσι 1996.

Tzourmana J., *Le philhellénisme en action La contribution de J. Bentham et des libéraux anglais au mouvement philhellénique (1823-1825)*, Mémoire de DEA, Université de Paris I, Παρίσι 2000.

Τζουρμανά Γ., «"Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία." Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκιμές*, 9-10 (2001) 47-86.

Τάκης Α., «Ο Jeremy Bentham για τη μουσουλμανική μειονότητα. Εισαγωγή και σχόλια στο 'Περί Μωαμεθανών και Εβραίων αυτοχθόνων'», *Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων*, www.kemo.gr.

Θεοτοκάς Ν., Κοταρίδης Ν., *Η οικονομία της βίας Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, [Αθήνα] 2006.

Τριανταφυλλόπουλος Κ., «Υπόμνημα του Μπένθαμ περί του Πρώτου Ελληνικού Πολιτεύματος και Ανέκδοται Απαντήσεις του Βουλευτικού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 37, Αθήνα 1962, σ. 80-87.

Vallianatos E., "Jeremy Bentham's Constitutional Reform Proposals to the Greek Provisional Government, 1823-1825", *Balkan Studies*, x (1969) 324-334.

Veitch G. S., *The Genesis of Parliamentary Reform*, Λονδίνο 1913.

Wach H. M., 'A 'still small voice' from the pulpit: Religion and the creation of social morality in Manchester, 1820-1850'', *The Journal of Modern History*, 63, 3 (1991) 425-256.

Waldron J. (επιμ.), *Nonsense Upon Stilts Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man*, Λονδίνο 1987.

Wallas G., *The Life of Francis Place, 1771-1854*, Λονδίνο 1918.

Ward W. R., *Religion and society in England 1790-1850*, Λονδίνο 1972.

Ward W., Gooch G. D., *The Cambridge History of British foreign policy (1789-1919)*, Κέμπριτζ 1922-1923.

Waterman A. M. C., *Revolution, economics and religion: Christian political economy 1789-1833*, Κέμπριτζ 1991.

Watts M. R., *The Dissenters*, τ. i, *From the Reformation to the French Revolution*, Οξφόρδη 1978.

Watts M. R., *The Dissenters*, τ. ii, *The expansion of evangelical nonconformity*, Οξφόρδη 1995.

Webb S., Webb B., *The history of the Trade Unionism*, Λονδίνο 1894.

Weinstein L., "The concept of liberty in Nineteenth-Century English political thought", *Political Studies*, 13 (1965) 143-167.

Wells R., "Britain's avoidance of revolution in the 1790s revisited' *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 54, 3 (1989) 32-39.

White R. J., *Waterloo to Peterloo*, Λονδίνο 1957.

Wickwar W., *The struggle for the freedom of the press 1819-1832*, Λονδίνο 1928.

Wiener J. H., *Radicalism and Freethought in Nineteenth Century Britain The Life of Richard Carlile*, Λονδίνο 1983.

Wilberg Fr., «Τα τυπογραφεία του Άγγλου συνταγματάρχου», *Αρμονία*, Γ' (1902) 178-189.

William Thomas, "Whigs and radicals in Westminster: The election of 1819", *Guildhall Miscellany*, 3, 3 (1970) 174-217.

Williford M., *Bentham on South America*, Baton Rouge 1980.

Winch D., *Riches and poverty: An intellectual history of political economy in Britain 1750-1834*, Κέμπριτζ 1996.

Winch D., *Classical Political Economy and Colonies*, Λονδίνο 1965.

Woodhouse C. M., *The Philhellenes*, Λονδίνο 1977.

Youings J. (επιμ.), *Sir John Bowring 1792 – 1872 Aspects of his Life and Career Papers delivered at a Conference held at the University if Exeter on 16-17 October 1992 to mark the two hundredth anniversary in Exeter of the remarkable Victorian public servant and man of letters, Sir John Bowring*, Πλύμουθ 1993.

Zegger R. E., *John Cam Hobhouse A political life 1819-1852*, Κολούμπια 1973.

Zepos P. J., "Jeremy Bentham and the Greek Independence", *Proceedings of the British Academy*, lxii, (1976) 293-307.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ